

АНАТОЛІЙ
АНАНЬЄВ

РОКИ
БЕЗ
ВІЙНИ

АНАТОЛІЙ АНАНЬЄВ

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

РОМАН
У ЧОТИРЬОХ КНИГАХ
КНИГИ ТРЕТЯ, ЧЕТВЕРТА

Переклали з російської
Василь Хопта
та *Ольга Макаренко*

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1987

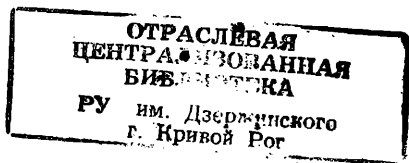
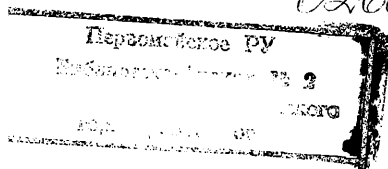
ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ

Третья и четвертая книги многопланового романа являются прямым продолжением двух первых. Их содержание определяется двумя основными сюжетными линиями — жизненной позицией молодого секретаря райкома партии Ивана Лукина и Дементия Сухогрудова, молодого специалиста, только что назначенного начальником строительства северной ветки газопровода. Автор продолжает знакомить читателя с судьбами Галины, Арсения, Наташи, Коростелева, Дорогомилина и др.

Ілюстрації Володимира Савадова

02 аб

026056/3 17

©Издательство «Советский писатель», 1981, 1984 гг.
©Український переклад, художнє оформлення та ілюстрації. Видавництво «Дніпро», 1987 р.

A 4702010200—141
M205(04)—87 141.87.

КНИГА ТРЕТЯ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Приїхавши до Москви й не побачивши дочки, що не прийшла зустріти його, хоча Сергій Іванович послав телеграму з Кам'янки до запитання, куди писала їй мати, він цілісінький день потім просидів удома, щохвилини очікуючи її. Лише надвечір, перебравши подумки всі можливі варіанти, що ж це могло трапитися з нею, і втомившись від цих своїх думок і самотності (і втомившись від того, що все в домі нагадувало про колишнє спокійне й наповнене життя), поїхав до Старцева, щоб поговорити та порадитися з ним.

— Сергію, ти? Олено, Оленко, поглянь, хто до нас,— тим веселим, життєрадісним тоном, яким завжди зустрічав у себе Сергій Івановича (і звертаючись водночас і до нього, і до дружини Олени, яка, було чути, йшла через кімнати), промовив Кирило Старцев. У тьмяно освітленому й вузькому, як на той час будували, передпокої він побачив спершу лише обличчя і загальні обриси зсутуленої постаті Сергія Івановича; але, обнімаючи його, наштотхнувся долонею на порожній рукав і від несподіванки завмер. Не повіривши собі, ще раз провів долонею по тому місцю, де був порожній рукав, і вражено вигукнув:— Коли? Де?

— Смішно сказати,— посміхнувся Сергій Іванович, як посміхаються зі свого нещастя люди, які ще не встигли пережити його.— Втратив. Та й не тільки руку.

— Коли, де, як це сталось? — повторив Старцев.

— Двома словами не розповіси,— відповів Сергій Іванович.

Він скинув плащ, привітався з Оленою і, в супроводі її та Кирила увійшовши до кімнати, сів у запропоноване йому крісло, де завжди любив сидіти, коли приходив до них. Кирило й Олена дивились на його порожній рукав, і від цього він почувався ніяково. Треба було пояснити їм, що сталося з рукою; треба було

розповісти про те, про що йому важко було говорити, і він зволював і супився (і затуляв долонею порожній рукав), ніби вгамовував біль.

— Колгоспне майно рятував,— нарешті мовив, аби не вдаватися до подробиць.— Рятував,— повторив він,— але і майна не врятував, і дружину втратив.

— Як втратив? Померла? — перепитав Кирило й озирнувся на дружину, начебто вона мала підтвердити, чи правильно він зрозумів Сергія Івановича.

— Так,— сказав Сергій Іванович.

— Юля?! Померла Юля! — одразу ж вихопилося в Олені.— Боже, Юля...— І вона лише дивилась на порожній рукав Сергія Івановича так само, як і Кирило, не запитуючи, від чого померла Юлія.

Усі помовчали.

— Та-ак,— перегадав протяг Кирило.— Новина.— І заходив туди й сюди перед колишнім фронтовим другом.

Для Кирила з його везінням і з його сприйняттям життя (саме з огляду на це везіння) завжди було незбагненно, чому за однакових умов, які мають усі люди, деякі примудряються не жити й радіти життю, а відшукувати для себе ситуації, з яких, окрім похмурих кутів, нічого не можна побачити. «Ось він, цей самий варіант»,— подумав він, звично й за стереотипом, як це робили тепер усі, намагаючись узагальнити все і вже із загального, як воно могло тільки уявлятися йому, вивести окреме, тобто те, що сталося з Сергієм Івановичем. Кирило не міг сказати про себе, ніби він пристосувався до життя; але вся його свідомість була пристосована до того, щоб при зіткненні з будь-якою справою одразу ж проводити паралелі незалежно від того, можливі чи неможливі вони, і ці паралелі — між великим і малим, історичним і особистим — йому завжди мовби так надійно все пояснювали, що він уже не відчував потреби в глибоких роздумах. Він зараз начебто цілком розумів Сергія Івановича і співчував йому; та водночас усім перебігом своїх думок не тільки не приймав, але й не міг прийняти того, що він, осуджуючи в людях, називав «опустити руки»; він уже давно, як здавалося йому тепер (і як це звичайно здається людям, котрі вважають, що вони завжди щирі перед собою), ще з дня похорону Єлизавети Григорівни, матері Сергія Івановича, помітив за своїм другом, що з тим сталося якраз щось схоже на «опустити руки»; і тепер він бачив, що був правий і ладен був з тим властивим йому повчальним відтінком висловити все Сергію Івановичу. Та натомість лише сказав:

— Я не можу повірити, Сергію, це неймовірно, як же так, як так! — І то зупинявся перед Сергієм Івановичем, то знову ходив і ходив перед ним.

Такий самий вираз жалю і співчуття до Сергія Івановича, який був у Кирила, був і в Олені, котра все ще стояла біля дверей, там, де вона зупинилась, увійшовши слідом за чоловіками до кімнати. Вона була молодша за Юлію, жила іншими інтересами, ніж та, і рідко зустрічалася з нею; але ці зустрічі залишали тепле враження, і вона після них говорила: «Яка приємна жінка ця Юля». А приємність полягала лише в тому, що Юлія ніколи не дозволяла собі говорити двозначностей і не осуджувала нічого в чужому домі; і ця якість, здавалось Олені, так рідко в наш час зустрічалася в людях, що неможливо було не помічати й не цінувати її. «Як усе гарно у вас»,— наче почувла вона раптом голос Юлії, як та щоразу казала, приходячи до них. «Вона завжди хотіла щось влаштувати у себе так само,— згадала Олена.— Тепер уже не влаштує». І широко розплющеними очима все дивилась на Сергія Івановича. Вона знала від самої Юлії, яку відвідувала в лікарні, про Наташине заміжжя і про те, чим це заміжжя супроводжувалося; і хоча через свою жіночу кмітливість не могла зараз поєднати Юлину смерть, порожній рукав Сергія Івановича та Наташине заміжжя в одне ціле, з чого можна було б зробити висновок, але відчувала, що зв'язок між усім цим був і що на сумлінні Сергія Івановича в цій справі мало лежати щось важке. Всна, на відміну від чоловіка, була ближча до того, що було правдою; але тим паче не наважувалась ані запитати, ані сказати щось Сергію Івановичу, і лише в очах, чим довше дивилась на нього, чіткішим ставав вираз, що вона не лише співчуває і жаліє його, а й знає, що він винен, і осуджує його. «Як усе гарно у вас»,— разом з тим знову почувла вона Юлин голос і навіть обернулася, наче могла побачити її.

— Ми всі ходимо по мотузочці,— тим часом, зупинившись перед Сергієм Івановичем, і вже більше не крокуючи туди-сюди, говорив Кирило.— Все може трапитися. Все може трапитися, але ж і від нас залежить, зрештою, тримати рівновагу чи не тримати.— Те, що було зрозумілим Кирилові, що було продовженням його думок, було незрозумілим, для чого й до чого говорилося, Сергію Івановичу, який, побачивши, як усе сприйняли Старцеви, відчував, що надія поговорити й розрадитись тут, у них, обернулася для нього лише тим, що він змушений буде знову і ще глибше пережити своє горе; і тому як самозахист у нього виникло бажання заперечити їм, і він думав, як це зробити.

Дивлячись на Кирила, він майже не чув його, а лише силкувався пригадати, чим той був причетний до його горя. А причет-

ний Кирило був лише тим, що Сергій Іванович бачив у його кабінеті Арсена; але те зрозуміле (як усе здавалося Сергію Івановичу того дня, коли він виганяв Арсена) було тепер таким неясним, що він лише невиразно усвідомлював, що мусить у чомусь дорікнути Кирилові. «Але в чому? — думав він і, не знаходячи в чому, переводив погляд на Олену, до якої, як йому здавалося, в нього теж було щось, що треба було сказати їй.— Щось вони з Юлею... разом... проти мене...» — намагався пригадати і не міг пригадати він; і ще покvapливше, ніж од Кирила, відвертався од неї — не так через те, що не міг пригадати, як від виразу її очей, котрі виразно промовляли йому, про що вона думала. Він бачив, що вона (на відміну від Кирила) знала щось таке, чого, ідучи сюди, Сергій Іванович не припускав, ніби вона може знати, і що давало їй право з таким докором тепер дивитись на нього; і цей докір непокоїв Сергія Івановича й заважав його думкам; якоїсь миті він навіть відчув, що пітніє, і, діставши носовика, заходився витирати чоло й шию.

— То що ж робити, коли все так сталося, — мимоволі виправдуючись, мовив він, тільки-но Кирило, що говорив те загальне, яке було зрозуміле тільки йому, на мить спинився.— Треба жити.

— От-от, це правильно, це єдине, — підхопив Кирило, на якого слово ж и т и завжди впливало так магічно, що він зразу ж мінявся. Обличчя його тепер наче проясніло, коли він дивився на Сергія Івановича. Мовивши до Олени: «Гостя погодувати треба. Ти вечеряв, ні?» — це стосувалось уже Сергія Івановича, він з тією потребою керувати всім і вмінням завжди увійти в подію так, що вона вже оберталась довкола нього (як це було і в день похорону Єлизавети Григорівни), і з невиразним бажанням того, що треба розрадити друга (і що в нього є чим розрадити його), запропонував Сергію Івановичу подивитися свій домашній кабінет, який цього літа заново обладнав.— Ану, ану лишень, схвалиш чи ні? — казав він, піднімаючи Сергія Івановича й запрошуючи його.

II

За час, поки Сергій Іванович перебував у селі, в житті Кирила Старцева сталася подія, якій він усе ще радів, неспроможний до кінця усвідомити й пережити її. Його призначили завідуючим райвно і згодом (за тим тільки незбагненно яким чином усталеним правилом, що коли людина йде на підвищення, її зразу ж псмічають усі) ввели до правління Товариства дружби СРСР з одною з країн Південно-Східної Азії, яка звільнилась від коло-

ніальної залежності; і це підвищення і значущість, з якою вже почав дивитися на себе Кирило, лише підштовхнули його пришвидшити справу з переобладнанням кабінету, задуману ним іще півтора року тому і що було справою для любителя, а не справою, спричиненою життєвою необхідністю.

Того року, як і завжди по Москві, ходили химерні пошесті, що іноді називалися модою або стилем, які, немов хвороба, чіпляються до людей, і Старцев, як тисячі інших, відчуваючи, що йому нікуди докласти фізичних сил, котрі в ньому буяли й вимагали застосування (скільки б він не відавався школі), захворював то на одну, то на іншу таку хворобу, і переобладнання кабінету було для нього не що інше, як чергове бажання не відстати від людей. Він вирішив викласти стіни кабінету деревом, як бачив у двох знайомих йому директорів шкіл (в одного було під горіх, у другого — під червоне дерево). Обидва вони використали для цього дверцята старих і міцних шаф, якими все ще були заставлені комісійні магазини (у зв'язку з тією-таки пошестю, коли старе й міцне стало в моді замінити новим, пресованим і хистким); шафи скуповувалися за дешевою ціною і бралися тільки дверцята від них, і оці дверцята, підібрані й прикріплені в певному порядку й певним чином до стін, створювали враження розкоші (а ще й користі для здоров'я, як говорили при цьому), про яку мріють якщо не всі люди, то принаймні більшість людства, позбавлена можливості мати це.

Кирило з властивим йому запалом так узявся за справу, що через місяць усе в його кабінеті цілковито змінилось і набуло потрібного, з відтінком розкоші вигляду, яким неможливо було не захоплюватись і не милуватися. Тепер він годинами просиджував у кабінеті — то за письмовим столом, за яким, окрім того, що почитати Сухомлинського чи Макаренка, йому нічого було робити, то в кріслі, відкинувшись на спинку і чухаючи свої білі, м'які, що почали вже гладшати, груди, і задоволено споглядаючи й немов дослухаючись до запаху дерева, яким давно вже не пахло від цих дверцят од старих шаф; але Кирилові здавалося, наче пахне, і він сам собі здавався наче іншою людиною, яка раптом піднялася на щабель вище в суспільному становищі (що пов'язувалося саме з його підвищенням), і лишалося тільки написати кандидатську дисертацію в цьому кабінеті, ту саму дисертацію про значення творчості Макаренка у становленні радянської педагогіки, яких було написано вже сотні й про які раніше, коли це не стосувалося самого Кирила, він казав: «Навіщо переповідати їдеї, які чудово існують в оригіналі?» — а тепер, коли торкнулося його, висловлював протилежні, й правильні, думки. Але він ще не розпочинав цієї дисертації, а був лише, як сам казав про це, на дале-

ких підступах до неї, тобто на тих далеких, з яких ще нічого не було видно, окрім загального сірого тла землі і неба, що злилося з ним.

З тим кольором обличчя, що цілком відновився після хвилиних переживань, коли неприємною була не стільки сама звістка про смерть Юлії, принесена Сергієм Івановичем, скільки те, що все це не пов'язувалось із загальним гарним настроєм Кирила, — він перший увійшов до кабінету і, потягнувшись і ввімкнувши світло, зробив гостинний жест, до якого не було потреби додавати слова, аби пояснити його. Та Кирило все ж таки промовив:

— Ну, що скажеш?

«Та облиш ти свої похмурі думки, однаково нічого не вдієш, а подивись-но краще, яке чудове життя, коли дещо вміти в ньому. Я вмію і щасливий, і можеш уміти ти і кожен», — було в Кирилових очах. Він дивився на Сергія Івановича, але бачив увесь свій кабінет у тих найменших подробицях, які саме і створюють усе враження. Люстра, що горіла під стелею і являла собою дві перетягнуті дерев'яним ободом тарелі (хоч обід цей був не дерев'яний, а під дерево, вірніше, під горіх, як і весь кабінет), більше освітлювала тільки підлогу й стелю, а на стіни падало лише те матово-притлумлене світло, при якому все саморобне, що впадало б у вічі при яскравому освітленні, було затушоване й непомітне, а видно було лише те, що — під горіх, і що — розкішне, і що — ніколи не подумаєш, що можна мати подібний кабінет у такій звичайній трикімнатній квартирі. Біля дальньої стіни стояли дві книжкові шафи, які через те, що були темного кольору, вирізнялися лише корінцями книжок на загальному важкому тлі. Навпроти них було крісло із стандартною зеленою оббивкою, і друге крісло й журнальний столик були біля стінки, з якої (в самому центрі її) випирало односвічкове бра з п'ятьма кришталіками, що звисали з нього. Це бра за задумом Кирила мало центрувати все й надавати всьому, як останній штрих, нанесений художником на картину, тої безпосередності, що зайва й недопустима в кабінетах службових, але необхідна в домашніх — і для настрою, і для враження достатку; і ось це бра, тільки-но воно засвітилось, найбільше впало в око Сергію Івановичу. Воно нагадало йому те, про що через останні події він начебто забув, але ще разом з тим було невіддільне від цих останніх подій — ампутації руки і смерті Юлії. Так само, як ці кришталіки, світилися скалки розбитої вази, коли Сергій Іванович думав тепер про своє життя, і так само світилися люстри і бра у дорогомилінській вітальні, що виразно тепер уявилася йому з усіма тими неприємними подробицями, які запам'яталися йому.

Кирило чекав, що він скаже, і дивився на нього. Проте Сергій Іванович не поспішав говорити. Як і того дня, коли був у Дорогомиліних, він шукав відповіді на те саме питання, на яке не міг дати відповідь собі тоді; але чи тому, що ті події були тепер віддалені і можна було розважливо глянути на них, чи тому, що йому тільки здавалося, що він не пам'ятав про ті події, а насправді ніколи не забував про них,— з усіх колишніх плутаних ліній, уявляючи Семена Дорогомиліна та його вітальню, він вирізняв для себе зараз дві головні й робив свої висновки з них. Ці лінії уявлялись йому таким чином. Одна, перша,— було те, що об'єднувалось у понятті звичайного, нормального життя, тобто того життя, яким він жив сам і в якому існували свої певні уявлення, що добре, що погано, що треба наслідувати і що заперечувати, і була святість мети, яка сприймалась не так розумом, як душею і зберігалась нею; друга — було те, що становило показову пишноту кришталевих люстр, килимів, меблів, картин, сервізів, статуєток і тарелів, і було тим, що у свідомості простих людей звичайно пов'язується з уявленнями про панство; це було те дозвільне життя бездіяльних людей, яке, мов човен, прив'язаний до пароплава, завжди є супутником трудового народного життя, і Сергій Іванович, визнаючи можливість і незмінність його, вважав, що не можна було Дорогомиліну вдаватись до відступництва на його користь. Йому здавалося, що Дорогомилін переступив через ту святість мети (винесену всіма з минулої війни), переступати через яку було не те щоб злочинно, а було зрадою якихось спільних і головних інтересів життя. «Так, він вчинив це,— подумав Сергій Іванович з тією несподіваною для себе ясністю, з якою все тепер несподівано побачив, і глянув на Кирила.— І він туди ж. Що відбувається, що коїться з людьми?»

— Для чого тобі все це? — потім спитав він у Старцева.

— Як-то для чого? Щоб жити й себе поважати,— просто і ясно відповів той.— Ти поглянь, поглянь.— Він здійняв руки і знову наче розчухнув ними перед собою простір кабінету.— В цьому смак життя. Та й коштує копійки. Коштує, власне, робота, ну й клопоти, проте яка краса! — І заходився розповідати Сергію Івановичу (як розповідав усім, кому показував кабінет), яким чином купувались і привозились усі ці диверсії від старих шаф. Майже з кожними диверсіями була пов'язана якась пригода, котра ніби ще добре пам'яталася Кирилові, хоч і була вже більше вигаданою і не відповідала тому, як усе відбувалось насправді; але в Кириловій розповіді не тільки не відчувалася ця вигаданість, а й він сам, здавалося, був щиро переконаний, що все так і було, як він оповідав.

Урвавши себе на півслові, Кирило запропонував сісти в крісло, і бра, що опинилося тепер між ним і Сергієм Івановичем, однаково освітлювало їхні обличчя тонким, мінливим світлом. Кирилові було приємне це світло, як приємним було все, що стояло в кабінеті, і від цього відчуття задоволення собою і життям (і тим, що він був не з тих, кого події заскакують зненацька) його поглені щоки світилися ситим рум'янцем, сиві скроні здавалися біографією, і той вираз поєднаної молодості та мудрості, без якого давно вже ніхто з близьких людей не міг уявити його, знову з'явився на його обличчі. Він був цілковито в полоні своїх уявлень про життя, і тим часом як Сергій Іванович, осуджуючи його за відступництво, похмуро дивився на нього, думки, народжуючись у Кириловій голові, були такі природно веселі, що, здавалося, їх нічим неможливо було затьмарити. Але Сергій Іванович не помічав цієї веселості й похмуро думав, що Кирило не на те витрачає свої зусилля, на що слід було б витрачати йому (тобто на оздоблення кабінету, як Дорогомилін на опорядження вітальні); і він робив висновки з цього факту, тоді як життя і Кирила, і Дорогомиліна було складнішим і аж ніяк не обмежувалося тільки цими інтересами. Та Сергію Івановичу ніколи було з'ясовувати, з чого воно складалося; він бачив лише, що замість фронткових спогадів, як бувало завжди раніше, коли він приходив сюди, він змушений тепер вислуховувати якісь незначні й нікчемні історійки. «Іван Іванович подзвонив, я поїхав...» — ну то й що, що Іван Іванович подзвонив, а ти поїхав, — повторюючи ці уривки фраз слідом за Кирилом, думав Сергій Іванович. — А в Семена Дорогомиліна у домі казна-що, а моя дочка знаходить якогось старого й біжить до нього, і руйнується сім'я, і руйнується все, ні святощів уже нема, ні понять порядності, і нікому ні до чого нема діла», — думав він, позираючи на Кирила, тим часом як Кирило так само осуджував Сергія Івановича за відступництво (від колишнього діяльного життя) і, як і Сергій Іванович, вважав, що саме він, Кирило, зберігав ще в собі ту (слід розуміти — фронткову) правду життя. «Опустив руки — і ось наслідок, а чи треба було опускати їх? Змінюються лише висоти, а суть одна, треба постійно штурмувати їх», — думав він. Але не казав цього Сергію Івановичу, відчуваючи, що щось начебто розділяло тепер їх.

— Ні, ти вибач, — нарешті мовив Кирило, якому неприємно було відчувати перед Сергієм Івановичем це своє фальшиве становище. — Давай поміркуємо, чим я можу тобі допомогти.

— А чим ти можеш допомогти? Нічим.

— Отак уже й нічим,— заперечив Кирило.— По-перше, Микитівна і прибере, й приготує. А дочка хоч навідує? — І одразу ж пошкодував, що запитав про це. На обличчі Сергія Івановича враз відбився душевний біль, викликаний цим запитанням, і біль цей передався Кирилові.— Ну гаразд, гаразд,— випереджаючи Сергія Івановича й не даючи нічого відповіді йому, квапливо мовив Кирило і, підвівшись з крісла, заходився (так само неспокійно, як щойно в кімнаті) ходити туди й сюди по кабінету. Кілька разів він спинявся біля журнального столика і, нахилившись над ним, поправляв кришталіки бра, хоч нічого не треба було там поправляти; але Кирилові не хотілося піддаватися похмурому настрою, в якому перебував Сергій Іванович, і кришталіки відволікали його й заспокоювали.— Ну гаразд,— знову сказав він, ставши перед Сергієм Івановичем і схрестивши на грудях руки (в тій позі, якою Наполеон виявляв свою велич, але яка для кожної людини є лише зручним положенням рук для розмови і для маскуванню своїх почуттів од співрозмовника).— Тобі треба влаштуватись на роботу. В колектив тобі треба. Ти зваж, люди скаржаться на брак часу і метушню тільки через те, що не відають, що таке стан спокою. Спокій страшний, так-так, і це не моя фантазія, не мої вигадки.

— Про що говориш? — І Сергій Іванович підняв перед собою пожорній рукав.

— А хто пропонує тобі лопату? Хіба нема нічого іншого? У Комітеті ветеранів війни, скажімо?

— Хто ж там чекає мене?

— Під лежачий камінь вода не тече. В мене там дехто є, та й ти сам! А твої фронтові спогади, які так гарно виходили в тебе,— наполегливо вів далі Кирило, якому щиро хотілося швидше пройти через цей перевал умовлянь і вийти до тих своїх звичних берегів життя, де все зрозуміло, пропорційно і сонячно і де для кожного теж усе може бути розмірено і сонячно, якщо вміти жити й мати смак до життя.

— Спогади... Кому вони потрібні? — І Сергій Іванович посміхнувся, мимоволі оглядаючи кабінет і відтак переводячи погляд на Кирила, який у тій самій позі (позі Наполеона) стояв перед ним.— Я бачу, наше минуле нікого вже не цікавить.

— Що це за новина?

— Ми билися, вмирили, ну то й що? Кого це зараз цікавить, коли все змінилося, інші інтереси, інше життя,— прислухаючись уже тільки до свого плинну думок (і до того відчуття втрати, в якому поєдналися тепер і втрата сім'ї, і загальне зрушення народного життя), вів своє Сергій Іванович.— Це хвилює лише нас, а для решти все вимірюється тільки категорією перемоги.

— Нове, нове!

— Ні, я відчуваю марність цієї справи й не зможу вже сісти за неї.

— Філософ, ти просто філософ,— почав був Кирило, та в цей час у дверях з'явилась Олена й перервала розмову.

— Чай на столі, прошу,— мовила вона, гостинно посміхнувшись Сергію Івановичу й чоловікові.

Вона встигла перевдягтися, поки вони сиділи в кабінеті, й була тепер нібито іншою, причепуреною, молодшою. На ній була світла з оздобою сукня, колір якої з неосвітленого боку мав начебто шоколадний полиск, а з боку люстри і бра був, здавалося, того приємного бежевого тону, який більшість жінок (за його невідразність) не полюбає, але який так личив не по роках худій, стрункій (зі спини вона всім усе ще здавалась дівчиною) Олені. Волосся її було зачесане, як сама вона казала про це, — а-ля Сенчнна, і її випечене, з дрібними, але чіткими рисами обличчя було відкрите. Вона не хотіла виглядати святковою, і те, що було на ній, було буденним, у чому вона ходила на роботу і по магазинах, але тим чуттям, яке має кожна жінка — тим часом як вона дивилась на себе в дзеркало, вона завважила, що надто нарядна (для цієї хатньої обстановки, коли Сергій Іванович був у зім'ятому костюмі, в якому приїхав до Москви, а Кирило в спортивних штанах і в сорочці із закасаними рукавами й розстебнутим коміром); і вона поверх сукні пов'язала лляного фартуха, якого, зрештою, також надягала більше для гостей, аби мати відповідний вигляд перед ними, а не тому, що він так уже був потрібний. Цей фартух вона тепер, усе ще всміхаючись Сергію Івановичу і Кирилові, неквапливо знімала з себе. «Ну то як у нас, як кабінет? — водночас запитували її очі. І хоч яка тяжка була для неї звістка про смерть Юлії, але той загальний ритм життя, заведений у домі Кирилом, і та загальна атмосфера достатку, вдовolenня, злагоди й любові (засновані, щоправда, не на тому, на чому достаток і злагода були засновані в сім'ї Дружникових, а на іншому, коли можливість усього є результатом докладання рук), — ця загальна атмосфера, як і Кирилові, не дозволяла їй глибоко перейнятися чужим горем. Хоч вона не говорила собі, що треба жити, що тільки в цьому порятунк, і не думала, як Кирило, що найкраще тепер відволікти Сергія Івановича від його похмурих думок, але ладна була повестися саме так і, не змовляючись із чоловіком, перебувала в такому ж настрої, як і він. Та важкий погляд Сергія Івановича збентежив її, і посмішка, тим часом як вона згортала і бгала в руках фартух, повільно сходила з її обличчя.

— Ну що ж ви, хлопчики? — ще повторила вона тим своїм гостинним тоном, який мав висловити її настрій; але вона, вже непервна, чи все так як слід у її словах, поглянула на чоловіка.

— Ходімо, запрошують,— мовив Кирило.

Сергій Іванович вийшов з кабінету перший. За ним мали йти Кирило і Олена. Але вони затримались, і одразу почувся квапливий шепіт Кирила: «Про Наташу ні-ні, ми нічого не знаємо». Сергій Іванович спинився і хотів було запитати, що означає це його «ми нічого не знаємо»; та тільки-но повернув голову, прямо перед собою побачив рум'яне обличчя, на якому не було жодних ознак збентеження, а був лише той звичний вираз чистоти й легкості життя, з яким Кирило, як він намагався переконати всіх (і самого себе), дивився на все.

— Ти вибач за жарт,— одразу почав він, беручи Сергія Івановича під лікоть,— але кожен філософ або кривий, або горбатий.— І скося глянув на його порожній рукав.— Та вся чарівність життя полягає в тому, що життя це, всупереч філософіям, завжди і в усі часи тече своїм річищем. Тече, й ніхто нічого не може вдіяти, аби спинити його. Ну, Оленочко, розсаджуй нас,— потім сказав, звертаючись до дружини, яка слідом за ним і Сергієм Івановичем увійшла до кухні.

IV

Загальне життя людей, що складається з мільйонів різних доль, завжди можна розглядати (залежно від того, яка мета переслідується при цьому) з двох точок зору: з точки зору цілісності руху, як бачать усе зі своєї висоти вчені, що прагнуть вивести загальні закони буття, і з точки зору окремої людини, котра з приступки тільки своїх радощів або печалей — але з тією ж потребою все узагальнювати — дивиться на речі. Загальне життя з точки зору цілісності руху було (влітку і восени 1966 року) таким, що в глибинах партійного і державного апаратів розроблялися заходи — і в сфері міжнародних відносин, і в справах внутрішніх, — які на десятиліття потім стануть програмними і оволодіють умонастроєм сотень тисяч людей; але в зовнішньому прояві вся ця глибинна робота не була такою відчутною, як вона відчувалася членами комітетів і комісій, і сприймалася простими людьми так, як вона сприймалася Кирилом, тобто поза прямим зв'язком справ загальних з турботами кожної окремої сім'ї. Приїзд де Голля, наприклад, був для Кирила лише тією подією, про яку побалакали й забули, тим часом життя і до приїзду французького президента, і після йшло для всіх тим порядком і в тому ж руслі, як воно йшло завжди. Так само дивився Кирило і на візит в

СРСР прем'єр-міністра Індії Індіри Ганді, і на приїзд до Москви пана У Тана, який очолював тоді Організацію Об'єднаних Націй, і на підписання країнами Варшавського Договору Декларації про зміцнення миру й безпеки в Європі, і на збори громадськості Москви у Великому Кремлівському палаці (на підтримку героїчного В'єтнаму), учасником яких він був. Йому здавалося, що відбувалося тільки те, що мало відбуватись (і що відбувалося завжди в тому доступному для огляду просторі часу, від якого він почав бачити і розуміти); чи відкривався з'їзд журналістів, що відбувався цієї осені в Москві, чи скликалася сесія Верховної Ради, чи розпочинав роботу якийсь науковий конгрес — усе це перебувало в тій низці подій, які, здавалося, лише в дні, коли відбувались, привертали увагу і здавалися значущими, але Кирило, власне, не помічав того, чого він і не мусив помічати: що життя людей спрямовувалося і що зусилля у верхах не завжди могли мати моментальну і зриму віддачу. Та ця віддача для Кирила полягала вже в тому, що він спокійно міг чепурити свій домашній кабінет і впевнено дивитись на загальну течію життя. «Мені це подобається, я так хочу», — говорив він собі, тоді як це його «хочу» надавалося йому саме завдяки загальним обставинам життя.

Але тим часом як одні долі так чи інакше з'єднувались із загальним рухом, інші (як сімейні справи Галини, Арсена, Наташі), здавалось багатьом, не тільки не мали жодного зв'язку з цим загальним рухом, але й не могли мати вже через те, що їхнім джерелом (як вважали ці багато хто) було не соціальне, а моральне начало. «Та він ніколи не був лагідним і не знав, чого хоче», — сказав Лусо про Арсена, відводячи очі, тільки-но в інституті довідалися про його вчинок. Слова були мовлені перші-ліпші, але з їхнього змісту Лусо зразу ж відчув, що можна було таким чином звинуватити тільки Арсена й не зачепити інтересів колективу, тобто інтересів самого Лусо (як він думав про себе і про колектив); і він почав пригадувати, коли Арсен комусь щось заперечив або відмовився від чогось, що мало лише підтвердити цю погану думку про нього. Лусо, опускаючи очі, говорив протилежне тому, що завжди раніше казав про Арсена; і як це загалом буває в таких випадках, більшість на факультеті лише повторювала те, що говорилося начальством. Думка, яку всі мали про Арсена, забулась, а виринули на поверхню лише його розлучення з Галиною і одруження з Наташею; і саме з цього ось розлучення і одруження виводилося тепер його моральне, вірніше, аморальне обличчя. Лише дехто не поділяв такої думки, але ці дехто виявляли свою незгоду тільки тим, що мовчали або знизували плечима, і так само, як ті, хто згоджувався, вишикувавшись всі по один

бік межі, за якою не могли бути зачеплені нічий інтереси, вичікувально спостерігали, чим усе скінчиться. «Ми знали, ми відчували»,— тим часом висловлюючи вже нібито думку колективу, казав Лусо. Він знав, що бажаних зайняти його місце — місце декана — було серед колег чимало і що були серед них і такі, які не від того, щоб підчепити, аби самим висунутись уперед; і що більше він тепер думав про це, то енергійніше, як єдино рятівне для себе, підтримував думку про поганий характер Арсена. «Можливо, тут навіть щось патологічне»,— додавав він, аби зовсім відмежувати Арсена від того нормального (і єдино правильного, як він вважав) життя, яким жив сам і жили, здавалось йому, всі інші довкола нього.

Відомий адвокат Кошелев, жодною мірою не зв'язаний ні з професором Лусо, ані з його колегами по інституту, який узявся за Арсенову справу тільки через професійний інтерес, бо в цій справі було як проявити себе й тим самим зміцнити свою адвокатську славу, перше, що сказав після ознайомлення із справою, це те, що ключ до розуміння всього лежить у моральних витоках. «Ось те, що споконвіку міститься в почуттях людини,— з властивим йому зовнішнім спокоєм, за яким, проте, виразно відчувалося хвилююче передчуття відкриття, сказав він.— Міститься в любові, в ненависті, у цих поняттях, які людство досліджує протягом усієї своєї історії і в дослідженнях яких, по суті, на жоден сантиметр ще не просунулось уперед». І він спершу ходив по своєму адвокатському кабінету, потираючи руки, а потім ходив удома, дивуючи дружину й дітей незвично збудженим настроєм, і майбутній процес у справі Арсена (в тому первісному вигляді, в якому він уявлявся Миколі Миколайовичу після побіжного ознайомлення із справою)— цей процес уявлявся йому як оголений зріз саме цих людських почуттів, до яких без певного усвідомлення їх болісності не можна торкатись нікому. «Таке могло трапитись і сто, і двісті років тому, в будь-якому столітті»,— думав він, знову й знову вбачаючи весь головний інтерес справи саме в тому, що стикався з категорією людських вчинків, які однаковою мірою можуть мати місце за будь-яких соціальних умов; і він був настільки переконаний в цьому (пригадуючи відомі в минулому процеси в різних країнах), що, коли й думав про конкретні обставини справи, про те, що можна було в ній назвати соціальною причиною, то лише в зв'язку з тим, що ці обставини засвідчували його правоту і що інакше й не можна підходити до справи. Він бачив Арсенів вчинок в очищеному вигляді, в якому цей вчинок міг бути виправданий, і бачив себе, як піднесе цей вчинок (тобто вбивство, в чому й полягала ізоминка) саме в цьому очищеному вигляді. Й переконає всіх. «Але чи так усе правиль-

но?»— промовляв у ньому другий голос, який приглушала ця майбутня хвилина торжества; і цей, другий, голос, хоч як він приглулювався у свідомості Кошелева, змушував його знову вчитуватись у справу 'Арсена і діяв на нього, як ковток води на розпалену, збуджену людину.— І однак тут справа морального характеру, і тільки морального»,— казав собі Кошелев, тим часом як той ланцюжок соціальних проблем, за який він мав узятися, він відчував це професійним чуттям, міг лише ускладнити й заплутати все.

Ще менше і рідні, і знайомі вбачали у вчинках Галини їхній зв'язок із загальним рухом життя і всю її сімейну невлаштованість пояснювали тільки її поганою вдачею і вихованням, хоча яким чином старий Сухогрудов з його строгістю поглядів на все міг дати їй погане виховання, було незрозуміло. Він лише і далі казав: «Чого їй бракує», як говорив про неї завжди; і скептично кинув: «Дожилася!»— коли до нього дійшли чутки про її зв'язок із Лукіним і загибель Юрія. Так само, чого їй бракує, казав про Галину її брат Дементій, і майже цими словами мовила про неї Віталіна, коли проводжала чоловіка на похорон Юрія в Москву. Для Віталіни, про яку також можна було сказати, чого їй бракує в її домі та з її статками (головне, з таким чоловіком, як Дементій, від якого всі були в захваті),— для Віталіни важливим тут було те, що, як вона почала помічати, в її чоловікові проявлялися такі самі погані риси вдачі, які мала Галина. «Брат і сестра»,— думала вона, і це питання непокоїло її. Питання це було для неї питанням життя, на яке треба було відповісти; та замість відповіді вона з жахом відчувала, що лише глибше грузне в усьому цьому по-своєму не влаштованому для неї житті і що тих протестуючих сил, котрі раніше завжди піднімалися в ній, ставало дедалі менше, а натомість з'являлися байдужість, покірливість і усвідомлення того, що ні змінити, ні виправити вже нічого не можна. Вона шляхом своїх умовиводів приходила до тієї ж філософії покірливості, яку проповідувала її тітка Євгенія; і ця філософія, хоч як сумно було це визнавати, приносила їй заспокоєння. Вона відчувала, що загальне життя було підпорядковане нібито одним законам, і керувалась тільки тією метою загального добра, яке для Віталіни, як і для сотень тисяч таких, як вона, було лише абстрактним поняттям і не відчувалося предметно, тим часом як життя особисте, тобто життя сім'ї, підпорядковувалось зовсім іншим нібито законам і повинно було визначатися іншим добром, скоріше, добром для себе, аніж для суспільства. «Але все залежить од людини»,— думала вона те ж саме, що впливало тільки з морального розуміння питання.

«Як вони ненавиділи його, які вони всі жорстокі й злі!»— було

головним і непереборним у Наташиній свідомості після всього, що сталося з Арсеном і з нею. Їй тим паче не спадало на думку, що духовний світ людини, тобто її моральність, завжди є дзеркалом соціального життя; вона уявляла собі зло лише в тому конкретному розумінні, що воно становить сутність окремих людей (для неї сутність Галини, Юрія і сутність слідчого, котрий вів тепер справу Арсена); і вона ладна була докласти всіх своїх зусиль для доказу того, хто були в о н и, тобто Галина, Юрій (і слідчий), і хто був в і н, тобто Арсен. «Він не винен»,— казала вона собі, і казала слідчому, і казала подрузі, в якої, чекаючи на приїзд матері, мешкала ці дні.

V

Після ночі, яку вона майже непритомна провела в сусідів, уранці, коли сусідам треба було йти на роботу, Наташа (в тому стані приголомшення, коли жах того, що трапилось, уявлявся їй ще тільки в самому факті, що була кров, було вбивство, а не в наслідках його) змушена була піти до себе; далі їй належало жити самій і не обтяжувати життя інших, і з цим невиразним усвідомленням, що їй треба було робити, і з блідим, без жодної барви життям обличчям вона підійшла до дверей своєї квартири. Але вона не відчинила дверей і не ввійшла в квартиру. Відчуття страху, що побачить кров і що вся страшна картина ночі зразу ж повториться перед нею і вона, не витримавши, з криком: «Допоможіть!»— знову вискочить на сходи, змусило її відійти від дверей і вийти на вулицю. Вона швидко йшла, не озираючись, немов відчувала погоню, наче щось ганебне причепилося до неї й погрожувало відкритися людям. «Як же він міг, як він міг?!»— думала вона, і лише після того, як її будинок біля Нікітських воріт зник з очей, і вони двічі на переходах, нічого не розбираючи перед собою, мало не потрапила під машину, і на неї накричали, і якась жінка, придивившись до неї, відвела її в сквер на лавочку,— вона вперше під враженням руху машин, людей і суцільного гамору, завжди породжуваного вулицею, осмислено подивилась довкола себе. «У мене горе, і нікому до нього нема діла»,— подумала вона. І враз відчула, що серед цього величезного світу людей і машин, часткою якого вона завжди усвідомлювала себе, серед усього колишнього світлого й радісного для неї життя була тепер сама, і все, що сталося з нею і Арсеном, несамохіть почало сходитися в ній на тій одній точці — що буде з нею? — на якій чи так, чи інакше, але повинно було зійтись для неї.

Думки її то зверталися до того, як подивляться на все батько й мати, особливо батько, котрий, як це здавалось їй, так і не

дрийняв її заміжжя, і її обличчя вкривалося плямами сорому, який уже тепер, так, наче вона стояла перед батьком, болісно усвідомлювався нею; то раптом це ж усвідомлення сорому й жаху охоплювало її, тільки-но вона уявляла, як тепер зустрінеться з усіма тими людьми (друзями дому Лусо), котрі так захоплювались і вітали її і якими ще більшою мірою захоплювалась вона, побачивши раптом себе в іншій, вищій верстві суспільства (що мало бути тепер втрачене для неї); то подумки вона зверталась до Арсена, і великі, мов краплі роси, сльози збігали по її щоках, але вона не помічала і не відчувала їх.

Вона не знала, скільки просиділа, але природне відчуття голоду й потреба поділитися горем з кимось, хто міг би зрозуміти її і поспівчувати їй, те природне відчуття життя (тобто необхідність діяльності й необхідність ясності та певності для себе), яке в її молодості й здоровому організмі брало гору над усім, змусило її підвестись і піти — спочатку до Старцевих (лише тому, що Старцев був батьків однополчанин і друг сім'ї, про якого батько завжди казав, що на нього можна покластись), але потім, спинившись на півдорозі, звернула до своєї давньої подруги (із студентських років), до якої, поки у Наташі було все гаразд, вона не заходила і згадувала про неї лише в тривожні чи важкі для себе дні. Цією подругою була Люба Сергійчикова; вона була однією з тих непомітних, сором'язливих, скромних людей, котрі нікому й ніколи самі не набиваються в друзі і не виявляють своєї життєвої енергії так бурхливо, напоказ, щоб вона була помітною для всіх, але живуть замкнутим у собі глибинним життям (і тому ніби відсутнім для інших), у якому по-своєму, в іншому й складнішому прояві спалахують і гаснуть усі звичні людські почуття. Люба завжди здавалася Наташі інертною і нудною і приваблювала у важкі хвилини тільки тим, що не повчала, як це відразу робили всі інші, котрі вміли, як їм здавалося, швидко й легко все розкласти по полицях, а лише із співчуттям слухала її співпереживала те, що розповідалося їй, з тим виразом щирості на обличчі, який неможливо було не завважити і який вабив до неї співрозмовника. Перебуваючи на вершині свого щастя з Арсеном, Наташа не пам'ятала й не згадала б про неї; але тепер з усіх досі нібито найближчих своїх подруг (найінтелігентніших, як треба було розуміти її думки) вона вибрала саме Сергійчикову і йшла до неї, не питаючи себе, чому і чи добре й потрібно це, а лише усвідомлюючи, що для неї це був єдино можливий вибір.

Але була ще одна обставина, яка слушно підказувала Наташі, що їй треба було йти саме до Люби. Як вважала Наташа, Люба була людиною нещасною — в тому розумінні, що кілька років тому, одружившись, одразу ж по тому розлучилася з чоловіком

і жила відтоді сама, без батька і без матері, яких поховала ще до заміжжя; і оце, те, що раніше відштовхувало Наташу (за тим лише неписаним правилом, що невдах завжди цураються), тепер, навпаки, вабило саме цією хоч нібито і віддаленою, та все ж єдністю долі, подібністю становищ (що й Наташа, власне, тепер залишилася без чоловіка), і що завдяки цьому вона й знайде розуміння і співчуття.

Під впливом цих заспокійливих думок і сонця, що тепло й весело прогрівало вулиці, під впливом руху й метушні, яку Наташа бачила й відчувала повсякчас, то сідаючи в тролейбус, то виходячи з нього, то просто йдучи тротуаром уздовж нещодавно зведених і тому ще білих будинків з балконами і вже розвішаною на цих балконах білизною,— під враженням цього щоденного, що, незважаючи на будь-які незлагоди особистого чи суспільного характеру, завжди було, є і буде являти собою плин народного життя і збуджувати в людях лише те відчуття, що це життя незнищенне й вічне на землі, в ній піднімалися ті сили для життя, які незалежно і всупереч її волі оживляли її. Її обличчя було відкрите, і відкриті були її маленькі й гарні вуха з сережками, якими завжди так милувався Арсен. Рубіни в сережках виблискували так само грайливо, як вони мерехтіли пам'ятного для неї вчора, коли вона була в гостях у Лусо (вперше в тому товаристві, яке так вразило її вишуканістю туалетів, манерою триматись і піднесеністю розмов), і вся вона, не помічаючи за собою, ішла прямою і розм'якшеною (що її встигла запозичити як моду чи як знак належності до того товариства) ходюю, отож коли Люба, яка була в цей час удома, відчинила на її дзвінок двері, мало що в Наташі промовляло про те непоправне й страшне, що вона пережила за цей день. Принаймні в перші хвилини зустрічі Люба нічого в ній не помітила. Децю здивувавшись, як вона завжди дивувалася Наташиній появі, і не вдаючись до тих неширих обіймів, які раніше були поширені тільки серед літніх людей, переважно жінок, а нині — між усіма і всюди,— а мовивши лише ті прості, скромні слова вітання, в яких немає і не може бути фальші (саме через їхню простоту), вона провела Наташу в кімнату і лише тут, у кімнаті, придивившись до неї (але скоріш через те, що вона знала, що Наташа не могла просто так прийти до неї), сказала, зазираючи їй в очі:

— З тобою щось трапилось.— І по тому, всадовивши її і сама сівши навпроти неї, ще раз мовила:— У тебе щось трапилось, Натю. (Так вона називала Наташу).

Вона сказала це з тривогою, і на її простуватому і негарному на перший погляд обличчі з крупними й неправильними рисами, які не те щоб одразу ж виказували її походження (тобто те, що й

тепер ще називають «з простолоду» і що всі й завжди відзначали, глянувши на Митю Гаврилова), а говорили про скромність і простоту її життя (її духовних запитів, як розуміла це Наташа), було стільки співчуття, що Наташа, котра було вже заспокоїлася, знову згадала увесь жах свого становища, і їй стало так жаль себе, що замість відповіді вона лише відчула, що ось-ось розридається; і зусилля, аби не розридатись, і несила втримати ладні политися сльози — все було в закляклому виразі її очей.

— Та що з тобою, Нато? — повторила Люба. — Ти вся тремтиш. — І, промовляючи ці слова, побачила на її щоках сльози.

Не знаючи, що було з Наташею, але збагнувши з цих її сліз, що трапилось щось непоправне, Люба заходилася втішати її; але не словами і не тим бажанням зазирнути в очі, як це роблять завжди, поспішаючи засвідчити своє співчуття; вона підійшла до Наташі і, як мати, обійнявши її, пригорнула до себе і мовчки, зверху вниз дивлячись на тремтячі Наташині плечі, короткими й ніжними рухами пестила їх. У великих Любинних очах теж ось-ось мали з'явитися сльози. «Ну досить, годі», — промовляли ці її очі; і промовляли руки, які все ще обнімали й пестили Наташині плечі.

VI

Причиною Наташиних сліз начебто могло бути тільки одне — її горе (як це і зрозуміла Люба); але насправді цією причиною було не так горе, як той уявлюваний наслідок, який раптом тут, у подруги, з усією виразністю постав перед Наташею.

Вона побачила ту бідність (у порівнянні з передпокоем Лусо, дачею Карнаухова і навіть з тим, як сама Наташа жила з батьком і матір'ю), що була в Любиній квартирі й становила сутність її життя (бідність не тільки зовнішню — в стільцях, занавісках і покривалах, але перш за все ніби духовну, яку наче породжувала вся ця зовнішня обстановка). Ця бідність, що досі так не впадала в очі Наташі, зараз несподівано з такою виразністю постала перед нею, випираючи з усіх кутків (і в Любиному одязі), що Наташа не те щоб жахнулася цієї убогості й скромності всього, а відразу уявила, що те ж саме тепер, без Арсена, мало чекати й на неї. Від того життя, яке вона побачила, введена Арсеном у коло його знайомих, вірніше, в коло знайомих Лусо, вона мусила повернутись до цього, яким, вона це з сумом побачила, жила її невдаха подруга (і жили батько, мати і всі знайомі батька й матері, як думала про це Наташа), і сила протесту, та гіркога за себе, що все так нещасливо складалося для неї, перехоплювали подих і викликали оці сльози. Їй здавалося, що вона плакала за Арсеном, що їй шкода було не так себе, як його, що все

так склалося з ним; їй здавалося, що вона плакала від кохання до нього, заради якого ладна була на все, а насправді її сльози були слізьми втрати, що все те вище й прекрасне, яке, ледь відкрившись, повабивши її, тепер забрали у неї, і що єдиною ланкою, через яку могло все повернутися, був Арсен. Тільки-но Наташа, протерши очі, починала дивитися на Любу і на всю бідну обстановку її кімнати, сльози знову застидали все перед нею, плечі здригалися, і вона не могла втриматись, аби не заплакати. «Чому це зі мною, за що, за що?»— говорила вона, приймаючи співчуття подруги і ще гіркіше ридаючи від цього співчуття.

Незважаючи на все своє горе, Наташа була вбрана в ту наче буденну для неї, але чепурну як для Люби сукню, котра одразу промовляла про ті статки, в яких вона жила; і вона була в тих самих золотих з рубінами сережках (Арсенів подарунок), у яких, повернувшись того, жахливого тепер для неї, вечора від Карнаухових, не знімаючи їх, лягла спати; і ці сережки зараз так само полискували, освіжаючи її обличчя, як і на торжествах у Лусо, і в гостях у Карнаухова, і у Великому театрі, де Мещерякова прискіпливо оглядала її. На Любі ж була світла, в дрібну блакитну клітинку сукня з рукавами-ліхтариками, що їх давно вже не носили, бо модними вважалися зараз не прямі, а похилі плечі; її волосся (на протилежність Наташиній зачісці) було завите хімічною завивкою, що також було немодним і про це знала Наташа й не знала, певно, Люба. У Люби не було ні пернів на пальцях, ані сережок у вухах, а було в усій її зовнішності лише саме те «з простолюду», що набувається не для краси, а для зручності й узгоджується лише раціоналістичним, як сказали б соціологи, поглядом на життя, тим часом як цей раціоналізм є не раціоналізмом погляду на життя, а лише виявом певних статків. Тих статків, що їх одні соромляться, інші не помічають, ще інші все життя страждають, що не можуть досягти більшого. Але Люба, яка з дитинства звикла до цього свого життя, не соромилась його. Навпаки, вона навіть була мовби задоволена своїм життям. У районній бібліотеці, де Люба працювала, вона чи то сиділа за столиком, перебираючи та оновлюючи картотеку, чи то ходила вздовж стелажів з обтріпаними корінцями книжок і в тому густому дусі злежалого паперу і клею, яким завжди бувають сповнені книжкові сховища, або так само неквапливо, смиренно читала й перемивала все те (як того завжди вимагають старі речі), чим була наповнена її однокімнатна квартира, що дісталась їй від батьків. Що діялось у неї в душі, які пристрасті вирували й гасли в ній, яким був той її уявний світ (на протилежність дійсності), котрий задовольняв її і надавав їй цього спокою, ніхто не знав; розчарувавшись одного разу в тому, з чим зіткнуло її життя

(головним чином у чоловікові, який, коли це було йому потрібно, говорив ніжності, але тут-таки ставав чужим, далеким і брехливим), вона поринула душею в цей уявний світ, який щедро доповнювався в ній книжками, і цей світ, де можна було перемішувати, з'єднувати і роз'єднувати все на власний розсуд, цей світ, який, мов грудь годівниці, змінив матір, давав їй снагу та поживу. Вона була наче нещасною, але по-своєму щасливою людиною; була з тих молодих жінок, які в давнину і не через любов до бога, а лише через неспроможність протистояти грубоцям життя ішли в монастирі і які тепер, оскільки монастирів не існувало і безглуздо і смішно було ув'язнювати себе в них, жили бучімто звичним серед людей, але замкнутим у собі і, по суті, все тим же відчуженим чернечим життям.

Заспокоївши Наташу своїм мовчазним співчуттям і сама ледве не розплакавшись від Наташиних сліз і переживань, які (так само безмовно) передалися їй, Люба потім спантеличено, з жахом вислухала все те, що Наташа спершу неохоче, але потім з несподіваною навіть для себе відвертістю розповіла про себе. Найбільше вразило Любу те страшне, що скоїв Арсен, вдаривши металевим ломиком по голові сина (звісно, не свого, а прийомного, як пояснила Наташа). Люба не могла повірити в це; кров, сам вчинок, який скидався на вбивство, все це було таким диким, незбагненим і неприродним для неї, що вона не кліпаючи дивилась на Наташу, промовляючи цим своїм поглядом: «Цього не може бути, ти перебільшуєш».

— Але він живий? — по тому спитала вона про Юрія.

— Не знаю.

— Як же ти не знаєш, коли це важливо,— сказала вона.

«Так ось він, світ, ось вони — люди! — разом з тим це друге, що протягом усієї Наташиної розповіді хвилювало Любу, було тепер висновком для неї.— Ось те, що криється за всіма їхніми гарними словами про добро, справедливість і любов»,— думала вона, співставляючи це, що було з дійсності, з тим своїм глибинним та істинним, як їй здавалося, розумінням добра, справедливості й любові; і, співставляючи ці дві крайності, усвідомлювала весь жах Наташиного становища.

— Що ж тепер буде? — спитала вона, ніби не вона Наташі, а Наташа їй мала дати відповідь на все.

— Я не знаю, Любо. Я нічого не знаю,— відповіла Наташа, яка й справді не знала, що буде з нею й Арсеном.

Вона лише відчувала — їй стало легше від того, що розповіла все подрузі; і барви життя знову начебто з'явилися на її обличчі; але сльози, ті рясні сльози, які щойно бігли по її щоках,— ці сльози знову немовби несамохіль набухали на її очах. Вони були

від тої самої тривожної думки, що чекало на неї попереду. Ще не знаючи, що матері вже нема серед живих і що батько втратив руку, вона думала, що нічого не дозволить собі брати від них; однак сама вона, вона це розуміла, зможе лише, як і Люба, забезпечити собі тільки цей скромний достаток з цими скромними (відповідно до достатку) духовними запитами, тим часом як поряд існуюватиме інше, з іншими й вищими інтересами життя. Наташа начебто вперше відкривала для себе, що те прищеплюване їй шкільне уявлення, ніби всі люди рівні, не відповідало дійсності, що є лише ймовірність рівності, а самої рівності немає (вона тільки через свою молоду нелогічність сприйняття світу не розшифрувала, чому не було рівності; що ця нерівність є наслідком відмін праці й віддачі від цієї праці і що внаслідок різниці в характерах, нахилах і працелюбності нерівність була й буде); вона виходила тільки з того егоїстичного почуття, якого, проте, не усвідомлювала, що їй буде погано, що прекрасне в неї забрали, і що це було несправедливо, що вона не давала підстав, аби так чинити з нею, і сльози мимоволі знову й знову набігали на очі, ладні потекти по щоках.

— Ну ось, знову,— казала Люба, витираючи носовичком ці її сльози.— Може, ще все обійдеться,— втішала вона.

Вона запропонувала Наташі залишитися і пожити в неї, поки все з'ясується (і поки прийдуть Наташині батьки, яких треба, на думку Люби, завтра ж повідомити й викликати), і повела подругу на кухню, аби вдвох, як лагідно мовила вона, приготувати щось на вечерю і почаювати (так висловлювалися Любині батьки і так тепер висловлювалася сама Люба).

— Ну, картоплі насмажимо? Чи омлет? — переборюючи в собі той настрій, що передався від Наташі, і тоном, і самими словами намагаючись підбадьорити і себе, і її, сказала Люба.— Ну? Або — в мене є любительська, свіжа, зробимо бутерброди?

— Мені байдуже.

— Та не переживай ти так, ще нічого не відомо. Завтра підеш і дізнаєшся. Хочеш, я з тобою? Я відпрошуся,— сказала вона.

VII

Вони підсмажили картоплю на вершковому маслі, і смачний вигляд і пахощі цієї розкладеної на тарілки смаженої картоплі і димний запах підгорілого масла, що витікав через відкриту ступку вікна, і вечірне повітря, що вливалось через цей же отвір, яке здавалося їм, хоч це було оманюю, свіжим, і червонувато-білясте світло від підвісу, який через ощадливість Люба ввімкну-

ла лише тепер, коли смерклося, і загальний вигляд кухні, цієї маленької (шість з половиною квадратних метрів) кухні з підвісною полицею, з газовою плиткою, мийкою, столом і табуретами з пластиковим покриттям і на тонких ніжках (їх уже наштампували на всю стару й нову Москву), — вигляд цієї кухні, їжа й розмова, що її (намагаючись уже не говорити про Наташине горе) підтримувала Люба, поступово робили ту свою природну справу, коли і в Наташі, і в Люби потепліло на душі, і вони говорили й говорили то про моди, то про життя, як уміють говорити між собою тільки жінки, зводячи будь-яке явище до того, що можна купити і чого не можна, що є в магазинах (певна річ, немодне й непотрібне) і чого не знайдеш за жодних обставин (саме через моду й потребу в цих речах). Вони говорили про різне й пригадували минуле, що траплялося з ними в студентські роки і було болісним і важливим тоді і викликало тепер лише посмішки на їхніх веселілих обличчях; але разом з тим, хоч як вони уникали того головного горя, про що важко було говорити їм, поступово і ніби сама по собі розмова повернулася на це своє початкове коло, і Люба, котра нічого не знала про Наташине життя, але хотіла зрозуміти подругу і з'ясувати все, почала розпитувати її про Галину.

— Ти хоч знаєш, що вона собою являє? — говорила Люба.

— Ні. Вона негарна і, по-моєму, зла.

— І все? — здивувалась Люба.

Так само з'ясувалося, що Наташа нічого не знала і про Юрія, і Люба, яка ніколи не вміла приховувати свої почуття і не приховувала й тепер свого подиву, вигукнула:

— Як же ти жила? Ти що, в повітрі літала, не зустрічалась, не бачила, не відчувала нічого?!

— Але ж він був розлучений з нею.

— Розлучений, гм, розлучений, а ти ж куди дивилась, ти, — казала Люба.

Незважаючи на все своє начебто замкнуте й відчужене життя, було видно, що вона більше розуміла це саме життя, аніж розуміла його Наташа. У ній відчувалася та практичність, яка набувається людьми не шляхом розумових побудов, а виникає з труднощів життя, і якої, звичайно, позбавлені ті, за кого думають і роблять повсякчас інші, як це було з Наташею, якою, коли вона жила з батьком і матір'ю, піклувалися і все робили за неї вони, а коли вийшла за Арсена, оберігалася ним од грубощів і труднощів життя. У Любiniх міркуваннях, хоч як їй здавалося, що вона далека від житейських (слід розуміти сімейних) справ, знання цього житейського було таким ясним, що Наташа була вражена, чому все те, про що запитувала її і що говорила їй Люба, не спадало на думку їй самій. «Авжеж, треба було придивитись,

простежити, довідатися, так, так, треба було спрямовувати події», — погоджувалася вона з Любою.

— Але звідки ти все це знаєш, Любо? — разом з тим запитувала її Наташа.

— Господи, та це всі знають. Ти ніби щойно на світ народилась.

— Ти гадаєш, усе було б інакше?

— Безперечно, — впевнено відповіла Люба.

Було лише дивно, як при такому розумінні всього Люба не змогла влаштувати свого життя. Але це питання не спадало на думку Наташі. В її свідомості все оберталось лише навколо того, що сталося з нею, і їй здавалося, що було б неприродно, коли б розмова зараз точилася не про неї. Їй не спадало на думку, що і в Люби могло бути своє життя і свої інтереси в ньому і що слід було запитати в неї про її життя. Та Наташа не запитувала і в усій цій розмові з подругою була наче висунута наперед як предмет уваги, тим часом як Люба являла собою ту загальну масу людей, долі яких цікаві лише тим, що вони є загальним тлом життя. Для Наташі це було природним тому, що вона звикла, аби усі піклувалися про неї; а для Люби це саме було природним тому, що вона звикла до іншого — піклуватися про всіх; і тому обидві були задоволені і довго ще, вже перейшовши до кімнати, постеливши, роздягнувшись і вимкнувши світло, говорили й говорили про Наташину справу.

Наступного дня, виспавшись і причепурившись (Люба по телефону відпросилася з роботи), подруги пішли (в цій-таки Наташиній справі) довідатися, що було з Арсеном, чи є можливість побачитись із ним, у якому стані Юрій і взагалі щоб мати те повне уявлення про все, як на тому наполягала Люба, без чого неможливо було лишатися Наташі; і від цих Любиних міркувань і припущень, що все мало бути значно краще, аніж про те хворобливо уявила собі Наташа, Наташа відчувала лише ту тривогу, що чинила не те, що треба, яка змушувала її раптом мовби відключатись од розмови з Любою і думати про своє. Та зовні вона залишалася спокійною, тому слідчий, коли Наташа увійшла до нього і сказала, що вона дружина Арсена Іванцова, — слідчий, побачивши її молоде, свіже і навіть ніби веселе обличчя, здивовано глянув на неї. Він запросив її сісти і, сказавши, що ще напередодні чекав на неї, розпочав той перший офіційний допит, до якого Наташа не була готова; вона розгубилась і не знала, що відповідати, і лише відчувала, що слідчий ставиться до неї недоброзичливо. Його недоброзичливість викликав обурливий для нього вигляд Наташі (це тоді, коли її чоловік учинив вбивство); але Наташею, котра не вміла розуміти ні людей, ні обставин, упродовж усього часу, поки тривав допит (і поки Люба, що залишилася

в коридорі, за дверима дожидалася її), володіло лише одне відчуття — відчуття влади, яка існує над людьми. Не із слів, мовлених слідчим, а з інтонації, якою ці слова промовлялися, вона зрозуміла, що Юрій помер, що 'Арсена звинувачують у вбивстві і що не може бути й мови про те, аби побачитись із ним. Вона враз усвідомила всю серйозність того, що сталося, щось немовби надірвалось і спинилось у її душі, і жах цього надірваного заляк у її очах і заважав говорити й слухати слідчого.

— Як же так, що ви нічого не знаєте? — обурено дорікав їй слідчий, для якого її поведінка була дивною і незрозумілою. — Адже від ваших свідчень залежить доля вашого чоловіка, — говорив він.

— Ну що? Ну? — зразу запитала Люба, тільки-но Наташа вийшла з кабінету слідчого.

— Він помер, — промовила Наташа.

— Хто? Той хлопчина? Як же тепер?..

Про це «як же тепер?» Наташа сама запитувала в себе. Вона дивилась на Любу і відповідала ніби їй, але бачила перед собою не її, а кабінет зі столом посередині і стільцями вздовж стін, з якого вона вийшла. Цей кабінет справив на неї враження нежилої порожньої кімнати. Ні шаф, ані занавісок, ані крісел, і це враження порожнечі (разом з тим, що Наташа почула й пережила в кабінеті) зливалось зараз у ній з відібраною у неї радістю життя та владою, що пройняла її холодом. Вона не те що зрозуміла (за тією простою приказкою, що Москва сльозам не вірить), що тут марно було вдаватися до тих знайомих кожній жінці засобів розчулити людину, завдяки яким звичайно досягається мета, тобто, що слізьми неможливо було виблагати нічого, а виразно відчула це, так само, як виразно усвідомила, що Арсена судитимуть і засудять. І тому вона не плакала, сліз не було, а в її розплющених очах заляк той жах чогось надірваного в її душі, яке, налякавши й заволодівши, вже не відпускало.

З цієї хвилини вона начебто враз перемінилася, подорослішала, як сказав би про неї сторонній спостерігач, і по-новому бачила весь жах свого становища. Це становище уявлялося їй тепер не те що безвихідним, але воно вимагало певних і чітких зусиль, аби відновити все; і вона з тим невиразним усвідомленням, що зможе допомогти Арсенові, збирала в собі душевні сили, аби зробити це. За Любиною порадою вона відправила телеграму матері, а потім, нікуди не виходячи, провела у подружки ті кілька довгих днів, що добре запам'яталися їй, коли здавалося, що для неї все вже скінчилося, що життя спинилось і що світ людей, світ, який так прекрасно відкрився для неї, — чи існував він згагалі, чи був лише чарівним і оманливим сновидінням? Вона майже не розмовляла з Любою і весь час лежала на тахті, повернувшись обличчям до

стілки, і Люба, розуміючи її, не допікала її ні порадами, ні розпитуваннями, а тільки тихо й ненав'язливо, як вона вміла, доглядала її позасвідомо і не зловтішно, з тим лише відчуттям самотіхи, властивим кожній людині, думаючи про те, що, незважаючи на свою самотність, вона була в кращому становищі, ніж Наташа.

Пізнього серпневого ранку, напередодні батькового приїзду, Наташа пішла на пошту довідатися, чи є щось від матері, і по дорозі, оскільки це було зручно і необхідно (щоб узяти білизну та речі на зміну), вирішила спершу заїхати до себе на Нікитський, хоч як важко їй було зробити це.

VIII

Цього дня ховали Юрія.

Людей, що ховали, було небагато; були тільки Галина, викликана телеграмою (за адресою, повідомленою Арсенем), її вітчим, Шура з чоловіком Миколою і Дементій, який прилетів уже після того, як старий Сухогрудов поговорив з ним по телефону з Москви; решта — був той простий люд (частково перехожі, частково мешканці будинку), котрий завжди полюбляє спостерігати за подіями, що не стосуються його. Але похорон Юрія був не просто похороном; з будинку виносили труну з тілом сина, вбитого батьком, і кожному (труну несли не забитою, а відкритою) хотілося глянути на нещасного хлопчика й на матір, яка йшла слідом за труною. Те, що за життя Юрія більшість мешканців будинку обурювались ним, забулося, і тепер усі тільки жаліли його; і ще більше жаліли ті, хто нічого не знав ні про його життя, ні про Арсена з Галиною, як усе складалося в їхній сім'ї. «Вбити сина?!» — як шурхіт пробігало юрбою попереду труни. «Адже хлопчик іще — дитина ж! Дитя, зовсім іще дитя», — казали ті, хто встиг уже глянути на худорляву голову небіжчика з рідким і світлим, як у матері, і по-шкільному акуратно зачесаним тепер волоссям. Юрій викликав в усіх співчуття, якого бракувало йому за життя, і це співчуття разом з поглядами, що переводилися з нього на матір, переносилось і на Галину, котра вся в чорному, із світлим з-під чорного шарфа волоссям (і з тією літньою сільською засмагою, яка так гарно вкрила все її обличчя ще в Поляновці, а потім у Мценську) йшла за тим, що недавно було її сином, тішило й засмучувало її і що тепер було жорстоко і без її згоди відчужене від неї. Вона не плакала, але йшла важко, не бачачи, куди ступає, і дві жінки-сусідки попід руки підтримували її.

Труну ледве розвертали на сходових майданчиках, і попереду всіх, підпираючи її плечем і руками (і по ходу подаючи команди), рухався Дементій. Його шия, стягнута комірцем сорочки і галстуком, щоразу багрово наливалась, коли нахилена труна раптом

усією вагою починала навалюватись на нього, він простягав руку до стінки, щоб не похитнутись, і квапливо казав: «Обережно, не впусти!»— ті слова, що їх завжди кажуть, виносячи небіжчика. Поруч з ним метушився Микола, Шурин чоловік, з червоним, набряклим обличчям; він начебто ніяк не міг приловчитися, з якого боку йому взятись, і, нахилиючись, прослизав під труною то на правий, то на лівий бік. Шура залишилась із старим Сухогрудовим, аби на ліфті спустити його, і була цілком поглинута цією своєю справою, яку — наглядати за вітчимою — доручила їй Ксенія, і лише Галина йшла з якимось відсутнім виразом, ніби не тямля, що відбувається з нею і довкола неї. Її увага була зосереджена на чомусь, що містилося в ній самій; і це щось було її життя, яке спершу так щасливо поєднало її з Лукіним, а потім так жорстоко покарало її. За що була ця кара, вона не відала і шохвилини чекала на Лукіна, що він приїде (по записці, яку вона залишила у Мценську) і пояснить усе. Вона чекала його всю ніч, поки сиділа біля труни, і кілька разів, коли сльози особливо підступали їй душли її, вигукувала у відчаї не ім'я сина, а: «Ваню, Ва-аню!»— звертаючись до того єдиного, хто, як вона гадала, міг зрозуміти її і поділити з нею її горе. Вона й тепер дивилась не на труну, а понад неї, шукаючи Лукіна, і коли раптом усвідомлювала, що його немає, ноги її підламувались і вона परिнала в той стан напівпритомності, який для всіх інших, що дивились на неї, був лише вищим виявом материнського горя. «Яка вона нещасна,— говорили про неї.— Легко сказати, єдиний син».— «І яка молода»,— завважували інші. І ці інші, найменше обізнані, бачили, що Галина була не так нещасною, як гарною, була жінкою в тій порі, коли можна було ще милуватись нею. Жалобне вбрання було таке гарне й личило їй, і засмага, зараз притлумлена блідістю, так вирізнялась на її обличчі і так виказувала в ній ще не охололу радість життя, яку вона пізнала, поєднавшись з Лукіним, що багато хто сумнівався, що похорон сина був для неї горем. «Мов до вінця»,— сказав хтось, але Галина не чула цих слів. Вона і далі шукала поглядом Лукіна, якого не було тут, і в цьому болісному стані (але із своїм горем і своїм бажанням жити) і побачила її Наташа.

Але ще раніше побачила Наташа жалобну процесію, що виходила з під'їзду на вулицю. Вона не знала тих, хто виносив труну, але з передчуття, що охопило її, коли здалеку побачила натовп, Наташа одразу збагнула, що ховали Юрія. Вона ще більше переконалась у цьому, глянувши на Галину, котра вийшла слідом за труною, і, впізнавши її, інстинктивно відступила назад, аби Галина не впізнала її, і далі відступала і відступала, ховаючись за юрбу, до стіни, і не відводячи погляду від Галини й труни. Труна

з тілом Юрія викликали в неї почуття провини, болю і жаху, саме це і змушувало її задкувати, але Галина, про яку Наташа завжди мала тільки одну думку, що вона негарна і зла (як і було сказано Любі),— Галина, велично, як здалося Наташі, виступаючи в своєму горі, справляла зовсім інше враження. Наташа раптом уперше відкрила для себе, що Галина вродлива, і вперше побачила в ній суперницю. Замість того, щоб подумати, як тяжко було Галині ховати сина, замість усвідомлення спільного нещастя, що мало нібито об'єднати їх, їй спала саме ця думка; розуміючи, що це недобре, вона, однак, не могла заглушити її в собі; і ще з більшою напругою стежила за труною (і за Галиною), наче з ними щось мало статися. «Впустять, упустять»,— заглушаючи одні думки іншими, думала вона, тим часом як Шурін чоловік Микола незграбно перехоплював руками, піднімаючи труну до борту машини. Але труну не впустили; і не сталося нічого, що порушило б загальну картину похорону. Ті, хто їхав проваджати, сіли на машину обабіч небіжчика, борт закрили, і за хвилину біля під'їзду вже майже нікого не було. Люди пішли в своїх справах, кожен втягуючись у свій світ смутку і радощів, і лише для Наташі все побачене нею і далі болісно жило й хвилювало її.

Як і після ночі, проведеної у сусідки, вона не зайшла до себе в квартиру; не зайшла вона й на пошту, де на неї чекала батькова телеграма, а повернулася до Люби (якої в цю пору не було вдома) і сама в порожній кімнаті, що вже не видавалась злиденною і бідною, знову й знову ніби прокручувала в своїй свідомості те, що тільки одне зараз могло бути важливим для неї. Вона згадувала то слідчого, то цей побачений нею сьогодні похорон і розгублено озиралась довкола; і увесь раніше цілісний світ, що так завжди радував її, був не те що зруйнований у ній, але розділений на частини, які вона намагалась і не могла з'єднати в одне ціле. Між тим Арсеном, якого вона знала, і тим, який це скоїв, лежав простір; цей простір був між Галиною колишньою і Галиною цією, якою Наташа побачила її зараз (і зараз іще переживаючи неприємне відчуття суперництва і ревнощів до неї); простір був, головне, між бажанням жити щасливо, як цілком могли б жити всі люди (так думала Наташа), і тим, що цього щастя у людей не було; не було з якихось тих причин, про які Наташа не знала; і вона лише, як і Арсен, котрий встиг, хоч і не виразно, а таки передати їй свою філософію життя, відчувала, що ця руйнівна сила не залежить ні від політики, ні від законів і соціальних змін, а діє повсякчас і всотує в себе все зле, що, як і добро, складає ество людини. «Ну, чого б не жити всім у любові й злагоді? — думала вона, як до неї думали сотні інших і думатимуть після неї (про це головне питання життя, що його

людство протягом усього свого існування так і не змогло вирішити для себе).— Чому неодмінно треба чинити так, аби комусь було неприємно? Чому він (Юрій) прийшов до нас уночі? Що йому було треба?»— думала вона, із загальних фраз переключаючись на це конкретне, що хвилювало її. Вона ще й ще запитувала себе «чому», на яке не було відповіді, і не зачіпала лише саму себе: чому вона прийшла до Арсена? Її вчинки (як кожна людина думає про себе) не могли бути поганими; її щастя — це її, і його не можна засуджувати; а щастя інших — це лише гармонія з її щастям, і Наташа, міркуючи так, не тільки не помічала нічого ганебного в своїх судженнях, а, навпаки, була переконана, що нічого справедливішого не могло бути на світі. Вона знову подумки поверталась до картини похорону, як ця картина запам'яталась їй, і, бачачи знову перед собою Галину, як та вся в чорному величчю йшла за труною, відчувала до неї вже не ревності, а якесь гірше й сильніше почуття. «Ні, я не відам його тобі,— несподівано й рішуче сказала Наташа.— Він не винен»,— потім додала вона (фразу, яку згодом повторюватиме всім). Їй здавалося, що вся її нинішня рішучість породжена коханням до Арсена, тоді як насправді в ній прокидалася потреба утвердити себе не коханням, а силою, яка в різний час прокидається в кожній людині, вона відчувала цю силу в собі, і вперше (й непомітно для неї самої) на її обличчі з'явилися риси жіночої підсвідомої жорстокості.

IX

Зупиняється лише увага людини на чомусь або на комусь, але загальне життя людей так само, як не має зворотного плину, і на мить ні перед чим не зупиняється. Хоч як важко було Галині пережити цей день, головне, пережити хвилини, коли вона, увійшовши до залу крематорію, востаннє підійшла до сина, щоб попрощатися з ним, і хоч їй здалося, що разом з тілом сина, яке опускалося в провалля, відривалося і йшло від неї те, що становило сенс її життя (як уявлялось їй тепер),— разом з вітчимом, братом, Миколою і Шурою вона повернулась додому і разом з ними сіла за стіл, не зовсім усвідомлюючи, для чого треба було після похорону їсти й пити, але безвільно підкоряючись тому, що робили всі. Сусідка, що залишилась удома, зварила борщ із свіжої капусти і приготувала відварне м'ясо з картоплею та підсолоджений рис з ізіюмом. Усе це, розлите й розкладене по тарілках і блюдцях, мало апетитний вигляд, було смачне і в поєднанні з пляшками «Столичної», чарками та виглядом самої сусідки у фартушку, яка розімліла коло плити і немов показувала всім розпашілі щоки, створювало враження життя; і тим часом як при-

сутні повинні були начебто (на поминках) говорити про небіжчика, всі, здавалося, тільки й намагалися чимшвидше забути про нього. Хорошого про Юрія сказати було нічого, а згадувати погане не годилося, і вже після перших випитих за упокій його душі чарок розмова між гістьми та родичами пішла в різних напрямках. Чоловіки, зосередившись довкола Дементія, розпитували його про Північ і можливості заробити там. А Шура, якій важко було втримати язика за зубами, із своєю звичкою все центрувати навколо себе (і яка забула вже, що їй доручено було наглядати за вітчимою) заходилась розповідати тій-таки сусідці, котра зварила борщ і приготувала м'ясо, як було все в неї (тобто в Шуриній квартирі) в Мценську, як зелено й тихо було на вулицях її міста і як це люди взагалі не розуміють переваги маленьких міст перед великими.

— Я не хочу сказати про Москву, звісно, Москва є Москва, але я так звикла до нашого Мценська,— казала вона, не даючи нічого вставити сусідці (і наслідуючи в усьому матір, Ксенію, що, як гадала Шура, вміла розважити гостей).

І лише Галина з вітчимою не брали участі в цій спільній і начебто жвавій розмові.

Галина сиділа за столом на чільному місці і, коли звертались до неї, лише підводила очі й не тямала, чого від неї хотіли. А вітчим, який звук (удома) до пообідніх снів, вмовився в кріслі і, здавалося, дрімав у ньому. Його старече обличчя було наче спокійне, але Дементій, час од часу поглядаючи на нього, спостеріг, що в батьковій душі відбувалась якась тяжка й примусова робота. Він бачив — батька щось боляче непокоїло, що (як гадав Дементій) було не так пов'язане з похороном і горем, як впливало з цих похорону і горя і наштотувало на певні роздуми; це були ті загальні думки про сутність життя, які, відколи Дементій знав батька, завжди у важкі хвилини обсідали його. «Мое неблагополуччя є неблагополуччям суспільства, бо неблагополуччя суспільства є не що інше, як віддзеркалена сума неблагополуччя окремих людей»,— так повчально (і піднесено) полюбляв іноді сказати собі старий Сухогрудов (і про що віддалено і перефразовано пригадалось тепер Дементію). «А чи не краще подумати про Галину? Адже не можна залишити її саму в Москві,— одразу ж заперечив він батькові, поставивши водночас собі це запитання, на яке, він відчував, так чи інакше, але доведеться відповідати йому.— Та і їй чого б не жити? З Лукіним, з чортом-бісом, коли вибрала, бо... ні собі щастя, ні іншим радості»,— сказав він уже про сестру, дотримуючися тієї своєї спрощеної схеми, за якою, коли б Галина вчасно послухала його чи батька, ні в кого не було б зараз цих клопотів і хвилювань. Він у нещасті сестри

знаходив тільки те, що цього нещастя могло б не бути; і так само міркував стосовно Галини вітчим, думка якого (незважаючи на співчуття і любов до неї) тепер ще більше була виражена в слові «дурепа» і в тому додатку до нього, що коли свого розуму немає, то хоч батьковим скористалася б. «Звинувачуй не звинувачуй, а все вже скоїлося,— думав він, кидаючи на неї жорсткий прищу-рений погляд.— Засудять одного, викинуть з крісла другого, ну, а ти... з чим? Порожнеча». І тільки-но відводив од неї очі, одразу через ті провали пам'яті, що тепер, з роками, дедалі частіше да-валися взнаки старому Сухогрудову, забував про неї (і про поминки) і переносився саме в ту царину роздумів про сутність жит-тя, про яку, дивлячись на нього, і здогадувався Дементій.

А причиною цих роздумів була подія, на яку ніхто з родичів не звернув уваги. Напередодні похорону, поки всі ще чекали при-їзду Дементія і не забирали з моргу труну з тілом Юрія, старий Сухогрудов вирішив провідати одного свого давнього знайомого — Петра Горюнова, колишнього працівника обкому, котрий займав тепер тут, у Москві, чималу посаду. Ніякої певної мети Сухогрудов не мав, а просто за старою пам'яттю, що Горюнов свого часу під-тримав одне з починань Мценського райкому, заманулося, по-перше, побачитися з ним і, по-друге, по д и х а т и тією атмосфе-рою змін (стосовно села), що так відчувалася всіма у Мценську та Поляновці і про яку хотілося довідатись, як усе було тут, на-горі, тобто в якій мірі серйозно і в державних масштабах плану-валася справа. Сухогрудов хотів не із власних міркувань, не з мір-кувань Лукіна, а з перших, як-то кажуть, рук дістати відомості про те, які можливості відкривалися тепер перед сільськими райо-нами; але, пробувши майже годину в Горюнова і вийшовши з його кабінету, він почувався так, ніби не тільки не довідався нічого нового, але ще більше заплутався в тих своїх уявленнях, що важливе й потрібне було зараз для села. До зовнішнього боку, як Горюнов прийняв його, Сухогрудов претензій не мав; дотри-мано було нібито все аж до чаю і бубликів (тих особливих, що ними завжди частують у високих кабінетах); та щойно розмова заходила про те важливе, про що хотів довідатися Сухогрудов, він бачив, що Горюнов наче був чимось скутий. Наче скутий тими обставинами, які (про це добре знав старий Сухогрудов) пояс-нюються або тим, що під тобою хитається стілець, або ж тим, що раптом, коли вже все начебто погоджено скрізь і мало бути затверджено, нагорі кимось зупиняється і стається заминка, спра-ва зависає в повітрі, і ніхто нічого певного вже не може сказати про неї. Саме це друге і насторожувало Сухогрудова, викликаючи ті дивні сумніви, які він якраз і прагнув зараз (на поминках) собі пояснити.

Але він не знаходив пояснення і персключався на інше, теж пов'язане з візитом до Горюнова, яке ще більшою мірою хвилювало його. Він завважив, що Горюнов був якийсь неприродно збуджений і що це збудження викликане не власним успіхом, а якоюсь тією загальною діяльністю, від якої очікувалось нібито щось грандіозне. Цим грандіозним були зведення про намолот і заготівлю зерна, які надходили з полів і з яких було видно, що цього року країна виростила й збрала рекордний урожай зернових, що сама тільки Росія дала вже понад два з половиною мільярди пудів хліба (що було вперше) і понад мільярд пудів давав Казахстан; але все це ще не було обнародуване, а лише підраховувалось і готувалося до публікації, і ще тільки очікувалися (з цього приводу) заохочення, нагороди і врочистості в Москві; грандіозним було саме це, про що Сухогрудов іще не знав, і тому він подумав про той час, коли сам розпочинав партійну кар'єру (і коли багато що не через недосвідченість, а з необхідності покладалося на нічим не оплачуваний людський ентузіазм). «То що ж змінилося, коли ми знову починаємо плескати в долоні не в кінці шляху, а на його початку?»— запитав він себе, і це прозвучало для нього так: «Навіщо було усувати мене, якщо все йде, як ішло раніше?» І він уперше яскраво уявив минуле у вигляді воза, що порожняком і весело рушив у дорогу, а потім, як це нерідко трапляється, почав по маточини грузнути в грязюці на розгаслій дорозі; то справа, то зліва до воза підводили припряжних, то доводилось усім злізати і разом з кінями витягати його, і старий Сухогрудов майже фізично відчував напруження прожитих років; він знав ту дистанцію, яка завжди існує між задумом і втіленням, між непередбачуваними можливостями і можливостями дійсними, і йому здавалося, що збудженість, з якою розпочинають тепер чергове перетворення села (та сама збудженість, яку він одразу помітив у Горюнові), так само наштовхнеться на ряд поки ще не передбачених проблем, які доведеться вирішувати, а іншими словами — шукати припряжних або просити народ знову налягти разом і витягти віз. Сухогрудову здавалося, що минуле мало повторитись, і тому ще хворобливіше було усвідомлення, що він усунутий і не може передати свій досвід.

Те, чим він жив у Поляновці, що упродовж усіх цих років прив'язувало його до землі, до людей і змушувало придивлятися до всіх найменших змін життя та реагувати на них, він мовби привіз тепер із собою до Москви, і похорон онука, що мав би хвилювати його, був відсунутий у його свідомості оцими загальними міркуваннями життя. Похорон був справою минущою, особистою, тобто зачіпав інтереси тільки однієї його сім'ї, тим часом як те, про що Сухогрудов думав, вийшовши від Горюнова, торкалося всього

життя, тобто було справою всенародною, від якої залежало благополуччя всіх людей і тому уявлялося головним.

«Отак, сидиш тепер уся в чорному, а хто тобі винен? Хто винен?»— говорив Сухогрудов у ті хвилини, коли з провалу пам'яті, куди занурювався, він раптом виринав на поверхню і бачив стіл з наїдками і чарками і Галину за ним, бачив сина в оточенні чоловіків, що, як і перше, про щось жваво розмовляли, і бачив другу свою (по Ксенії) пасербицю, Шуру, котра за своєю звичкою, почавши щось, не могла зупинитись. Він кривився, бачачи це, і ще з більшою повчальністю подумки кидав Галині: «По асфальту хотіла, аби ніг не забруднити?! Ні, ви ще визнаєте, що таке тягти воза, ви ще покличете мене»,— вів далі він, переключаючись на те, що було важливішим і болючішим для нього, і відповідаючи вже не лише Горюнову, а й Лукіну і всім, хто, як йому здавалося, спрямовував тепер рух життя і не хотів пам'ятати про нього.

Х

— Ну то як, батьку, треба щось вирішити з Галею,— мовив Дементій, сідаючи на стілець навпроти батька, коли поминки вже закінчилися, усі розійшлися, Галина одягнута лежала в колишній синовій кімнаті, а Шура з тією-таки запрошеною сусідкою, котра зварила борщ і приготувала м'ясо, прибирали зі столу і порались на кухні.— То що робитимемо, батьку? — повторив Дементій, потягнувшись уперед наче затерпими без руху руками і впершись бородою в груди.

Він почувався втомленим, але не тому, що цілісінький день був на ногах і все ще переживав за сестру; його втома була іншою — він робив не те, що йому належало робити, і, розуміючи, що зараз непристойно це показувати, намагався підмінити свою байдужість до сестри цією вдаваною турботою, яку щойно (при батькові) виявляв до неї. Він мовби чекав, що відповість батько, і дивився на нього, насправді ж не так цікавився відповіддю, як придивлявся до того жорсткого (на батьковім обличчі) виразу, який свідчив, що в батьковій душі все ще нуртували якісь свої глобальні думки; Дементій зрозумів батька так само, як розумів себе, і відвернувся од нього нібито на Шурин голос, що долинув із кухні.

— Розіб'єш, кажу тобі, розіб'єш! — лунав цей голос, незвичний для Дементія і такий само незвичний і неприємний для старого Сухогрудова, змусивши і його теж подивитися на двері.

«А що ти пропонуєш?»— було в старечих очах Сухогрудова, коли він перевів погляд на сина.

— Не знаю, але однак треба щось робити,— зразу ж відповів Дементій (з тих своїх міркувань, що це питання краще вирішити

зараз, аби не думати про нього і вивільнити себе для інших важливих справ).

— Що, батькова порада знадобилась?

— Твоя порада, ти це знаєш, завжди була потрібна... нам,— сказав Дементій, аби заспокоїти батька.— Але зараз ми говоримо про Галину, про Галю, зрозумій,— додав він, натякаючи батькові на його колишню (і повсякчасну) прихильність до неї.— Врешті, я можу забрати її на якийсь час до себе в Тюмень.— І Дементій, якому ще хвилину тому й на думку не спадало таке, раптом збагнув, що це найкраще, що можна було зробити для сестри.— Як ти гадаєш? — однак запитав він у батька.

— Мало своїх хомутів? Хочеш іще? Вчити хочеш?

— Її не вчити, її рятувати треба.

— Ми завжди когось або щось рятуємо, як же, неодмінно, інакше не можемо,— наче спокійно й холодно мовив старий Сухогрудов, незрозуміло для Дементія пов'язуючи це, про що йшлося, з тими своїми загальними міркуваннями про життя, які щойно володіли ним.— Та якщо ти вирішив узяти її,— вів далі він, відчувши, що був несправедливий щодо сина,— що ж, можу тільки вітати це твоє рішення.

— А що робити? — Дементій розвів руками.— Москва гарна для тих, хто пристосований до неї.— І він примружено глянув туди, де лежала Галина. І хоч він міг багато що сказати про Москву і пристосованість до життя в ній, але через те інстинктивне відчуття, що негоже в присутності батька осуджувати столицю (негоже, головне, тому, що нещирість цього осуду батько зразу ж відчув би), перевів розмову на інше — на Арсена, слідство в справі якого не було завершене і, на думку Дементія, ще можна було певним чином і рішуче втрутитись у нього.

— Не думаю,— так само спокійно заперечив старий Сухогрудов.— Буде суд. Суд і розбереться в усьому.

— Але Галя — це безпорадна істота,— в свою чергу заперечив Дементій.

— Безпорадна?! — і Сухогрудов-батько посміхнувся самими своїми тонкими і вже безбарвними губами.

Він не поділяв думки сина. У його діяльно-збудженій свідомості після того, як він довідався про зв'язок Галини з Лукіним (той злочинний, за його висловом, зв'язок, що розпочався в Поляновці) і дізнався про подробиці смерті Юрія (в тому переповіданні, як усе йому виклав слідчий, з яким першого ж дня по приїзді до Москви він зустрівся і порозмовляв, склалася та проста, зрозуміла для нього і по-своєму цілісна карта подій, по якій він бачив, що не можна було виправдати ні Галину, ні Лукіна, ні Арсена. Та якщо Лукін і Арсен швидше уявлялися старому Сухогрудову

лише дурними карасями, котрі, помітивши наживку і кинувшись заковтнути її, опинились на березі, то до Галини він висував зовсім інші вимоги і був нею більш ніж невдоволений. Ті побоювання стосовно її трибу життя, що часто непокоїли його в Поляновці, гобто все те поверхове, з чого він, дозволяючи собі лише до певної міри втручатися в справи ближніх, робив свої узагальнення,— ті побоювання, він бачив, були начебто підтвержені, і в його ображеній батьковій душі відбувалась тепер та дія, наче пружина любові, яку він з такими зусиллями все життя стискав у собі, випрямлялась і піднімала на поверхню інше й холодне почуття до пасербиці. Та він не хотів, аби син знав про це.

— Безпорадна? — лише повторив він, однак тоном і посмішкою вказуючи себе синові.

— Ти несправедливий до неї, батьку,— мовив Дементій.

— Чи так, чи не так, не в цьому справа. Накажи краще, щоб мені дали лягти,— мовив старий Сухогрудов жваво і звично, як він умів робити це, ніби змахнувши із своїх тонких вуст те, що давало можливість читати його думки.— Я втомився.— І він заплющив очі, щоб не говорити.

Йому хотілось усамітнитись, але такої можливості, як у Поляновці, тут не було, і це гнітило його. Йому здавалося, що він надто довго тупцяє на місці, віддавшись хатнім справам, тим часом як поряд пролягав тракт, яким рухалось життя і яким він сам повинен був крокувати попереду життя; зробити це (повернутись до свого звичного ритму) він міг, лише усамітнившись, і невдовслено супив брови, очікуючи, коли матиме цю можливість. «Треба буде завтра зайти до Горюнова,— разом з тим, перебиваючи себе, думав він.— Може, все це лише враження?» І тим часом як Дементій, Шура і Микола метушилися і перешіптувались, готуючи йому місце, він занурювався в ту сферу своїх державних роздумів, де він був для себе і Наполеон, і солдат і планував і здійснював те, що уявлялось важливим для загального добра людей. Він ніби прагнув заповнити ту прогалину в житті, яка, він відчував, утворилася внаслідок усунення його від усієї колишньої діяльності; і він відчував задоволення від цієї своєї розумової праці, наче й справді виправляв те, що не так і не з власної волі свого часу зробив він.

Його вклали на розсунутому дивані, і Дементій, мовчки постоявши перед ним і відійшовши од нього, невдовслено похитав головою. Йому не сподобався вигляд батька. Не сподобалися не зморшки, які тепер, у сутінках, при ще не ввімкненому світлі, особливо вирізнялись на його обличчі, а не сподобався землистий колір цих зморшок, які мовби виразно свідчили про хворобливе загасання життя. «Як же він постарів з того часу»,— подумав

Дементій, як і тоді, в першу хвилину, коли, прилетівши з Тюмені, побачив його.

— Так і не зміг пережити свою відставку,— згодом, уже сидячи з Миколою і Шурою на кухні, сказав він про те, що більше, ніж старість, вразило його в батькові.— А вдома він як? — спитав Дементій, звертаючись скоріш до Шури, ніж до Миколи.— Що він робить?

— Та він, по-моєму, нікого не любить,— тут-таки озвалася Шура і заходилась старанно переповідати Дементієві ті свої міркування про вітчима, які вона з такою самою жвавістю і не раз висловлювала матері.— Чого йому переживати? Про що думати, коли в нього все є? Дім у місті, хата в селі і в домі все, господи, чого думати? А він думає, думає...

— Старість,— урвав її Дементій.— Старість,— повторив він, розуміючи, що нетактовно переривати розмову, але не бажаючи говорити з нею про батька.— Піду-но, пройдусь перед сном.— І, підвівшись і ховаючи очі від Шури й Миколи, попрямував до виходу.

XI

Дементій по-своєму розумів батька і по-своєму не приймав того, що бачив у ньому; і за тим природним чуттям, коли кожна людина намагається відгородитися від поганого, проводив межу між батьковими звичками і своїми, вважаючи одні, батькові, вартими осуду й віджилими, а інші, свої, сповненими змісту й потрібними. «Він усе ще не може збагнути, що його погляди застаріли»,— думав Дементій, висловлюючи не стільки своє особисте ставлення до батька, скільки ту загальну думку, за якою осуджувалося ще недавнє минуле (тобто надмірна і в різних масштабах концентрація влади) і віталось нове (тобто та демократизація, яку поспішали тепер поновити в усіх верствах суспільства і до якої треба було ще звикати, як нею користуватися). Та як не відмежовував себе Дементій від батька і як не переконував, що те, що живе в батькові, є нашаруванням часу і що до нього не може бути вороття, проте відчував, що щось (не дуже хороше) ріднило його з батьком, що між тими турботами про загальне добро, які в батькові були доведені до краю й мучили його, і такими самими турботами про загальне добро, на які Дементій мав уже свій погляд, було щось спільне, що неможливо було обминути чи не помічати. Він вбачав у батькові немовби те, до чого мав прийти на схилі літ, і саме це бентежило Дементія і породжувало в ньому різке бажання відмежувати себе від батька.

«Це жахливо,— думав він,— не відчувати, що ти вже не потрібен суспільству (тим часом як жахливим мало бути інше — саме

бачити, що ти вже не потрібен суспільству). Це безглуздо,— розмірковував далі Дементій,— стільки років чекати, що тебе знову покличуть, і так мучити себе (тим часом як для батька це було не мукою, а єдиною можливістю діяльності). Невже і я на схилі літ буду таким? Ні, якщо я розумію, отже, не буду. Відпрацюю своє і поступлюсь, піду, це природно, так було й буде»,— міркував він, навіть не підозрюючи при цьому, що так самісінько замолоду судив про все батько, але згодом, з роками, все це забулось, минуло і залишилось тільки почуття незамінності та ревностів до того, що йде на зміну; а на зміну йшов він, Дементій, зі своїми оновленими поглядами і своїм начебто не схожим на батькове задоволенням роботою і життям. «Ні, це зовсім інше»,— думав він про себе, водночас із приємністю усвідомлюючи, що доля величезного будівництва залежала від нього, що сотні людей і механізмів, уже розставлених по всій трасі майбутнього газопроводу, підпорядковані йому. Він ніби за спиною відчував і цей розмах робіт, і всі ті видимі й невидимі канали й нитки, якими він здійснював керівництво; і хоч як він тепер осуджував батька (і хоч як важко було переживати за сестру), відчував, що і похорон, і поминки, і навіть ця розмова з батьком, що так збурила Дементія,— усе це було другорядне в порівнянні з тим головним, що життям, як він вважав, було покладене на нього. «Ні, ні, це зовсім інше»,— повторював він, утверджуючи, по суті, в собі те, що рішуче заперечував у батькові.

Він ходив цього вечора довго (з цими незвичними для себе роздумами), то простуючи вниз вулицею Горького до Манежної площі, то повертаючи назад до площі Маяковського, і коли повернувся додому, було вже під дванадцяту і всі спали. Не спав лише батько. Він сидів на дивані (на тій самій постелі, яку йому приготували, звисивши до підлоги босі ноги, світло від нічника спало на його спину, голову, ковзаючи по рідкому, вже сивому волоссю, і все старече, раніше приховане під костюмом, було таке оголене в ньому, що Дементій, побачивши його, на мить зупинився.

— Ти не спиш? — здивовано запитав він.— Ти чого не спиш? — І, почуваячись ніяково перед виснаженою батьковою постаттю за негарні думки про нього, намагаючись перебороти цю ніяковість і не знаючи, як це зробити, підійшов до батька і присів поруч.— Ти нездужаєш? Ти захворів?

— Ні, я здоровий. Хворі ви. Так, ви,— підтвердив старий Сухогрудов з тією різкістю, ніби говорив не синові, а комусь у райкомі, хто був негодний і неприємний йому.— Все здрибніло. Все, все!— І він підняв очі, аби бачити вираз синового обличчя, коли той відповідатиме йому.

— А-а, ось ти про що,— протяг Дементій, одразу ж відчувши в батькові те, що тільки-но осуджував у ньому.— Катуюєш себе, а навіщо? Не по-твоєму живуть люди? А чому вони мусять жити по-твоєму? — просто і ясно запитав він, лише після того, як були вимовлені ці слова, зрозумівши, що їх не слід було казати батькові.— Чому? — однак повторив він з тією ж настирністю, з якою почав розмову.

— Справа не в моєму житті,— заперечив старий Сухогрудов.— Коли не дано, то не дано.— І, аби показати, що не бажає розмовляти з сином на цю тему, потягнувся до подушки збити її.

— Я допоможу,— одразу запропонував Дементій, встаючи і попереджаючи батька.

— Сам іще здатен.— І старий Сухогрудов рішуче відвів синову руку.

Дементію слід було піти, але він, наче відчуваючи, що мало ще щось статись, і далі сидів і дивився на батька, котрому також треба було лягати, і він уже збирався зробити це, але, впоравшись із подушкою, так само, як і син, чогось очікував. Було видно, що він хотів щось сказати синові, але чи то не наважувався, чи то не знаходив слів, аби висловити думку, і в його очах було занепокоєння, саме воно й передавалося Дементію і утримувало його. Дементій не знав, що збирався сказати йому батько, але відчував — щось важливе, і чим довше той мовчав і чим помітніше було на його обличчі бажання щось висловити, тим з більшою напругою дивився на батька. «Який він усе ж таки старий»,— водночас думав він про батька.

— Чекаєш? — Батько повернувся до нього.

— Так.

— Я задоволений тобою, пам'ятай це. Про твої зміни,— він застережливо підняв долоню, прохаючи не перебивати його,— знаю. І від Галини, і з твого листа, і схвалюю. Але як ти сам?

— У якому розумінні?

— Тягнеш? До снаги?

— Твоя кров,— мовив Дементій, аби зробити приємне батькові.

— Кров? Цього мало. Цього дуже мало як на сьогодні. І університети, і дипломи — вчать всі. Та є ще таке поняття — зв'язки, які я мав би передати тобі, але в мене немає цих зв'язків.

— Але, батьку...

— Був час, коли корабель тільки рушав і всі каюти були порожні. Та ти ступив на цей корабель життя, коли він на повному ході і коли все якщо й не налагоджено ще в ньому, то принаймні заповнено. Потрібна голова, потрібні руки, але потрібні і зв'язки, аби чогось досягти,— знову підтвердив Сухогрудов-батько (з тією стриманістю, наче робив послугу, кажучи це).— Я геж починав,

коли все було на повному ходу, і знаю, що до чого. Ти пробач, що я не зміг допомогти тобі вчасно.

— Ти раніше ніколи про це не казав.

— Я багато про що не казав. І, може, ніколи вже не скажу. Але тобою я задоволений, знай це, і годі, спати.— Він по-старечому, із зусиллям підняв ноги й ліг горілиць, втупившись у якусь цятку, яку ще хотілося розгледіти йому.— Спати, спати,— трохи перегода знову мовив він.

Дементій міг заперечити батькові, та він лише згори вдивлявся в його худе, пооране зморшками обличчя, і думка про те, що батько вже не жилаць на світі, яка досі якимось не спадала Дементію, несподівано так виразно постала в його свідомості, що він навіть сахнувся, як від чогось лихого, що насувалось на нього; і водночас із цим страшним відчуттям, що може втратити батька, вперше подумав про нього так, ніби разом з батьком мала піти ціла епоха життя, епоха, яку тепер багато в чому і не розбираючись осуджували, але яка (судячи з батькових переживань) мала свою притягальну силу й була по-своєму потрібною і справедливою. «Він був переконаний, що робить добро, як переконані ми. Але у нас своє розуміння добра й справедливості і своя міра всьому, як буде своя і в тих, хто прийде за нами. Що вони приймуть і що відкинуть?» І хоч сама по собі ця думка не була новою й несподіваною для Дементія, але тепер, коли він дивився на батька, на його неначе маленьку голову, яка провалилася в подушку, ця думка уявлялась тією вищою об'єктивністю, виходячи з якої можна сказати про кожне покоління людей, що воно по-своєму мало рацію перед історією. «Так, він робив те, що вважав важливим і потрібним»,— думав Дементій у згоді з цією самою об'єктивністю, за якою можна було коли не виправдати, то хоча б зрозуміти батька; і він відчував, що разом із смертю батька з життя піде те, що збіднить його. «Та чого ж я завчасно ховаю його! — врешті схаменувся Дементій.— Це... від крематорію, від поминок». І, щоб не виказати хвилювання, пішов від батька, нічого не сказавши йому.

XII

Те нескінченно метушливе московське життя, що ним звичайно пишались столичні мешканці, незважаючи на схожість і відмінність мільйонів окремих доль і на численність подій, які щоднини, щогодини й щохвилини відбуваються на підприємствах і в сім'ях, незважаючи на нещастя одних і на те, що на протигагу нещасним сім'ям у ці самі дні, години й хвилини існують сім'ї щасливі,— цієї осені 1966 року життя в Москві плинуло так само в метушні

й турботах, як і в усі попередні роки, узгоджуючись із загальною метою людей і держави.

У перших числах вересня в Москві відбувалося засідання Радянського комітету захисту миру. З боку Троїцьких воріт Кремля до Будинку дружби радянських людей з народами зарубіжних країн, що містився на проспекті Калініна, раз у раз під'їжджали машини, підвозячи членів комітету і запрошених. У кожного з них були свої інтереси в житті — і службові, й особисті; та на обличчях усіх, тільки-но люди сходили мармуровими, застеленими килимовою доріжкою сходами у фойє, з'являвся один спільний вираз причетності до тих споконвічних питань війни і миру, які кожній окремій людині завжди здаються простими — для чого воювати? для чого вбивати одне одного? — та, незважаючи на цю очевидну простоту, як правило, складно й криваво вирішуються людством. І хоч тепер начебто не гриміли постріли безпосередньо в Європі, проте загальна обстановка в світі (за спостереженнями багатьох) була такою, що відбувалося начебто нове посування людства до війни; і оце посування і непокоїло громадськість.

З погрозливих промов Моше Даяна, що лунали у Тель-Авіві й пробивалися в пресу, всім було зрозуміло, що на Близькому Сході назрівав новий конфлікт між Ізраїлем і арабами. Неспокійно було в Африці і ще неспокійніше в Південно-Східній Азії, де американці, які ще не встигли вийти з однієї брудної війни, як її оцінювали в тих-таки Сполучених Штатах (так званої корейської), втягувались у іншу, таку саму брудну, у В'єтнамі, де вибухали бомби, лилася кров, тобто чинилася та протиприродна, як про це ще в минулому столітті писав Лев Толстой, людському розумові справа, яка, хоч скільки пояснюють її і хоч як намагаються спинити люди, із впертою наполегливістю продовжує звершуватися. Замість того, щоб об'єднати зусилля всіх для мирної праці та розвивати науку й промисловість у тих напрямках, які мають полегшити життя народів і принести їм задоволення і щастя, ці зусилля енергійніше, ніж будь-коли, спрямовуються на створення нових видів зброї масового знищення (хоча й тієї, що вже нагромаджена в арсеналах, цілком досить, аби двічі знищити все живе на землі); людство, по суті, підпилює гілку, на якій сидить, і спинити це божевілля, як підказує розум, може тільки спільна воля людей. Ті, хто під'їздив тепер до Будинку дружби, розуміли це і своєю участю в урочистостях саме й мали на меті висловити цю спільну волю.

Щойно введений до складу комітету (за тим правилом, про яке в народі кажуть: гроші до грошей, слава до слави), Кирило Старцев на такому засіданні був уперше, і як новачок, що боїться запізнитися, але ще більше боїться прийти раніше, аніж заведено,

прийшов тоді, коли до початку залишалось близько півгодини і фойє лише заповнювалось людьми. Довкола Старцева, поки він розглядався, лунали вітання, чулися плескання рук, обійми і на всьому заповненому урочисто вдягненими людьми просторі від колон і вікон з одного боку до колон і вікон з іншого точилася звичайна кулуарна розмова, з якої, коли пильніше дослухатись до неї, завжди можна зробити точніший висновок про настрої суспільства, ніж з промов, які незабаром цими самими людьми виголосуватимуться з трибуни.

— Ви хочете... стосовно європейського життя і нашого? — почув Старцев, тільки-но підійшовши до першої (на його шляху) групи людей, які оточили відомого дипломата.— Головна помилка полягає в тому, що ми порівнюємо життя людей певного кола, тобто людей забезпечених, з якими зустрічаємося за кордоном, з життям нашого простого народу, і тому таке порівняння завжди буде не на нашу користь.— Це був Кудасов, він говорив, як завжди, з тією впевненістю, що ніхто не може знати більше за нього. Після нещодавнього візиту генерала Шарля де Голля до Москви, пам'ятного для Кудасова тим, що він перебував у групі супроводжуваних (з радянського боку) французького президента, він виїжджав до Парижа, і тепер, повернувшись і розпочавши читання лекцій в Інституті міжнародних відносин, перебував у тому чудовому настрої (у тому стані відточеності розуму, мов ніж, щойно загострений для обробки м'яса), як завжди почувався, повертаючись із-за кордону.

У світлому, не за московським шаблоном костюмі, з гладенькою зачіскою, веснянкуватим обличчям і великими на круглій голові вухами, особливо помітними через прилизаність волосся, Кудасов своїм виглядом мимоволі привертав увагу. До нього підходили ті, хто знав його, і ті, хто не знав, аби послухати, про що розповідає дипломат, і придивитися до тієї його особливої — Christian Dюг,— начебто засвоєної в Парижі манери триматись і вимовляти слова, наголошуючи на кожному з них.

— Так, саме так, порівнюємо непорівнюване і навіть не замислюємося над цим,— казав він, повертаючи своє відкрите обличчя то до одного, то до другого і не приховуючи вдовolenня, що йому приємно тут бути. Йому подобався цей колишній морозовський особняк, бо все в ньому зберігалось під старовину — і гардини, і люстри, і меблі — і було, здавалося, просякнуте якоюсь начебто ґрунтовністю життя, що його Кудасов бачив у неодмінному зв'язку часів, подій і поколінь. Він, котрий звик до певного роду зустрічей і зараховував себе не до тих, хто змушений іти в середні колони, а до тих, кому випала честь очолювати її, він особливо цінував це почуття ґрунтовності і завжди залюбки приходив сюди,

де збиралися найрізноманітніші форуми на захист миру, тобто робилася та важлива державна справа, яку, на думку Кудасова, неможливо було вкласти лише в поняття «дипломатична»; те, що виголошувалось тут, висловлювало почуття двохсоттридцятимільйонного радянського народу, і з цим повинні були рахуватись уряди і народи інших країн.

Але для Кирила Старцева те, про що говорив дипломат, було не зовсім зрозумілим, і він, трохи постоявши і послухавши, перейшов до іншої групи людей, де обговорювались останні події у В'єтнамі.

— Звичайно, яка ж це війна, це винищення,— говорив той, що був у центрі, і підтверджував, очевидно, щойно сказане до нього.— По мирних об'єктах, по дамбах!

Хтось зауважив:

— Малою кров'ю.

— Для себе. А чужу — річкою.

— А що ви хочете? Уся їхня історія і політика в цьому: для себе за рахунок інших.

У наступній групі людей, до якої підійшов Старцев, він почув:

— Те, що вони роблять у себе, це, врешті, їхня справа. Якщо народ може терпіти цю їхню горезвісну «культурну революцію»...

— Яку, коли ваша ласка, тепер узаконено,— додав хтось, посилаючись на щойно опубліковане повідомлення, де зазначалося, що на Пленумі ЦК КПК, який відкрився 1 вересня 1966 року в Пекіні, на якому головував Мао Цзедун, було прийнято постанову про так звану велику пролетарську культурну революцію, суть якої, як показав час, полягала в тому, щоб руками нетямущої молоді, озброєної цитатниками та кийками, розгромити ті партійні сили в країні, що виступали за соціалістичний розвиток і не були згодні з великодержавним курсом Мао. Методи, якими проводилась «культурна революція», були жахливими. Визначні державні діячі, вчені, письменники зазнавали витончених публічних принижень, їх вшали, відрубували їм голови чи направляли на трудове перевиховання, що дорівнювало каторзі. Вулиці всіх найбільших міст Китаю знову й знову обклеювалися дацзибао (листітками-закликами), в яких хунвейбіни (та сама свавільна нетямуща молодь) вимагали викриттів і жертв. Ці недоуки студенти та школярі, котрим замість підручників видавали цитатники Мао, в яких усе дозволялося їм, тисячним натовпом, як череда, пробігали по своїх жертвах, і на бруківці після їхніх ніг залишалися тільки розпластані в крові трупи, навколо яких потім розпалювали багаття й палили книжки. Про це розповідали очевидці, що приїжджали з Китаю; про це писали газети, порівнюючи те, що там відбувалося, з незабутніми для людства роками, коли в Ні-

меччині до влади приходив фашизм; про це читав, чув і знав Кирило Старцев і тому з особливою цікавістю дослухався тепер до розмови.

— Вони компрометують увесь наш комуністичний рух.

— Ні, комуністичний рух скомпрометувати неможливо,— запечив чоловік, якого називали Миколою Миколайовичем; про нього Кирило Старцев так само нічого не знав і прийняв його за дипломата.— Можна зрадити цей рух, відколотись од нього, але... скомпрометувати неможливо. Я бачу іншу небезпеку в усій цій справі. Поширення маоїзму як чергового божевілья. Молодь, вона всюди молодь, її можна спрямувати на будь-яку справу, і в цьому відношенні маоїзм, який проникає в Європу, небезпечний і страшний. Він може породити масовий, несвідомий, юнацький,— уточнив він,— тероризм.

— Так, з дітей можна виховати і будівничих, і вбивць.

— Саме так! — вигукнув Кошелєв, хоч Кирилові Старцеву хотілося сказати це ще до нього.

XIII

Та в цей час через фойє проходили члени президії, і всім треба було потіснитись, аби звільнити для них дорогу. Старцева відтіснили до колони, і звідти, стаючи (з-за плечей і голів) навшпиньки і так, щоб не привертати до себе уваги, він дивився на тих, хто проходив тепер повз нього і був предметом загального і мимовільного зацікавлення. Трохи випереджаючи інших, з веселим, відкритим і добрим російським обличчям ішов голова Радянського комітету захисту миру поет Микола Тихонов. Йому було під сімдесят, але на вигляд, як тримався, як ішов, жваво змахуючи руками, він не показував на ці роки, і Старцев, який ніколи досі не бачив його, а лише читав книжки,— Старцев не одразу, незважаючи на репліки, що лунали довкола: «А Тихонов! Молодець, як тримається!»— повірив, що це був той самий відомий поет, котрий переніс блокаду Ленінграда. «Що ж у ньому поетичного? — подумав він, за тою поширеною, особливо серед верстви інтелігенції, до якої належав Старцев, обивательською думкою гадаючи, що поет неодмінно має чимось зовнішньо відрізнятись від звичайних людей, що одразу показало б усім, що він поет, тим часом як Тихонов, навпаки, усім своїм виглядом ніби засвідчував, що він не відділяє себе від інших.— А ці, що з ним, хто вони?» І Старцев перевів погляд на секретаря комітету, що йшов з текою в руці, і ще на двох, які йшли поряд, один з них був академік Федоров, відомий тим, що брав участь у славнозвісному папанінському дрейфі, а другий — політичний оглядач «Правди» Жуков. Вони

розмовляли між собою про щось, що цікавило їх, і Старцев зі спини провів обох уважним поглядом.

Тільки-но пройшли ці, по фойє знову, мов вітерцем, повіяло схвильованістю, і Старцев, щойно звільнившись од тисняви, в якій перебував, побачив військових, які йшли наче прямо на нього. Це були прославлені радянські полководці, герої війни, і найпомітніше серед них височіла ще ставна постать маршала Конєва. І маршал, і генерали раптом зупинились, аби когось пропустити, і цим, кого вони пропускали (і кого одразу ж упізнали всі), була Ніколаєва-Терешкова. Всі обернулись до неї, і вона мала триматись невимушено під поглядами цих людей, для яких найменший фальш (якщо він не свій) завжди відчутний і які нікому ще (хіба що лише собі) не пробачали цього фальшу. Невимушеність для Ніколаєвої-Терешкової полягала в тому, щоб не показати своєї сором'язливості, і вона, ще не звикнувши до шани, яку їй виявляли як першій жінці-космонавту, і не встигши ще як слід (і, можливо, на краще) опанувати світську галантність, яка знов ставала в моді, коли всі негайно встають і розступаються перед жінкою,— вона на мить зупинилась, наче бажаючи підкреслити, що бачить, і, вдячно усміхнувшись маршалу на його усмішку і мимоволі й невимушено наче даруючи цю усмішку всім, хто дивився на неї, ступила у звільнений простір і, вже ні до кого не обертаючись, як здалося Старцеву, пройшла в кімнату для президії. Та Кирило, як він згодом розповідав, усе ж таки встиг помітити, що обличчя в неї було молоде і вродливе, що в неї було гарне, коротко підстрижене волосся і що в її одязі було щось і від строгого смаку, і від кокетливості, без якої будь-яка жінка суха й нецікава; він встиг розгледіти в ній ту жіночність, яка одразу ж несамохіть привернула його увагу, і він довго потім, коли спини військових уже закрили її, дивився в той бік, де вона йшла.

Потім з'явилися кілька міністрів, навколо яких одразу ж заговорили, і з'явився патріарх Алексій у білій накидці на голові і масивним золотим хрестом поверх неї у супроводі служителя, котрий теж був у накидці з хрестом, але меншим; підходили ще вчені, художники, актори, яких легко можна було впізнати по одягу, та різні інші діячі, що, безперечно, мали, як гадав Старцев, заслуги перед народом і державою. Він бачив їх уперше, і те почуття значущості, що був тепер наче рівний серед них, усіх цих впливових, сильних, наділених довірою і владою людей,— почуття значущості, що і він прилучений до влади, яке ворухнулося було в ньому, коли піднімався сходами у фойє, цілком заповонило його. Якщо для Кудасова сила тих, хто тут зібрався, полягала в тому, що вони, маючи за собою думку двохсоттридцятимільйонного радянського народу, могли змусити рахуватися з цією думкою уряди

та народи інших країн, тобто якщо Кудасов усе переносив у сферу міжнародних відносин, то Старцев, щойно пізнавши радість і переваги службового просування і дивлячись на світ ще крізь призму цього просування, вбачав силу цих же людей в іншому — що вони більшою мірою, ніж на зовнішні, впливали на обставини внутрішнього життя. «Так, вони все можуть»,— думав він, переходячи по фойє від однієї групи людей до іншої і дослухаючись до розмов. Старцев, який завжди і скрізь, де б не з'являвся, любив бути на видноті і вмів, як він гадав про себе, підійти до будь-кого і завести з ним розмову, зараз поведився стримано і лише приглядався, поки ще невиразно усвідомлюючи, що ці люди в майбутньому можуть знадобитись йому. «Так, так, вони все можуть»,— повторював він, ніяковіючи, однак, через те, що всі начебто бачать, що він новачок і не має знайомих. Він шукав, чим би себе зайняти, аби зрівнятися з усіма, і ту ж мить з радістю рушив на зустріч знайомому з Комітету ветеранів війни, тільки-но побачив його.

— Як поживаєш? — запитав він, підійшовши і потиснувши своєму знайомому руку.— Як дома? Як на службі? — І, знаючи, що на ці слова можна було відповісти, а можна й не відповідати, квапливо розмірковував, на що перевести розмову. Просити для себе йому було нічого, але він пригадав, що обіцяв Сергієві Івановичу підшукати посаду при Комітеті ветеранів, і тут, як здавалося Старцеву, був саме час поговорити про це.— До речі,— сказав він,— у мене до тебе справа.— І почав розповідати про Сергія Івановича, щоб поклопотатися за нього. Це було недоречно й нецікаво для того, кому він розповідав, але Старцев усвідомлював лише те, що він тепер, як і всі, був зайнятий і робив справу; і він прагнув лише продовжити цей свій стан зайнятості.— Певна річ, людина заслужена,— казав він,— полковник у відставці.

XIV

Як і на кожній нараді перед відкриттям, коли почали заходити до залу, одні зразу ж рушили до перших рядів, серед них був і Старцев, аби зайняти місця перед трибуною і бути на виду у президії, інші з'юрилися біля останніх, де була своя перевага і при бажанні, якщо виникне потреба, можна під час засідання встати і непомітно, не турбуючи сусідів, вийти із залу. Кудасову не хотілося проходити вперед, він шукав скромніше місце, і, озирнувшись довкола себе, побачив голену голову професора Лусо, яка глянувато сяяла в світлі кришталевої люстри, що висіла над рядами. «Ага, ось до кого»,— подумав Кудасов і попрямував до професора,

з яким від часу того застілля, коли відзначалось його шістдесятиріччя, жодного разу не бачився і відчував, що треба було посидіти й поговорити з ним.

— Можна? — запитав він, звично привітавшись з професором і кивнувши на вільне місце біля нього.

— Прошу, — з готовністю озвався Ігор Костянтинівич, радісно збуджуючись, побачивши друга-дипломата, знайомством і зв'язком з яким він дорожив і при нагоді, як це було тепер, охоче демонстрував їх перед усіма. — Який же ти був, який був, — вів далі він, тільки-но Кудасов вмовився біля нього. — У ложі і... з ким! — йому здавалося, що зараз найприємніше нагадати Кудасову про Великий театр. — Дивився, н-ну, мушу сказати тобі, дивився, — говорив він, мовби того вечора, так само, як це уявляв собі Ігор Костянтинівич тепер, головною дійовою особою був не де Голль, а Кудасов.

— О-о, так давно, — протяг Кудасов.

— Ну-ну! — Що означало не просто незгоду, а визнання відомої (дипломатичної) скромності друга.

Вони перекинулися ще кількома фразами, тим часом як у прездії усі зайняли свої місця і засідання почалось. Воно проводилось, як відзначив Кудасов, слухаючи доповідача, на підтримку тієї Декларації про зміцнення миру та безпеки в Європі, що була підписана 5 липня 1966 року державами — учасниками Варшавського Договору, тобто представниками Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Радянського Союзу і Чехословаччини (цей документ публікувався в пресі), і на підтримку резолюції, ухваленої на зборах представників громадськості Москви з приводу американської агресії у В'єтнамі (збори відбувались у Кремлівському Палаці з'їздів, і Кудасов був добре поінформований про них). Як дипломат, він більше ніж будь-хто у залі розумів, наскільки важливим був тепер будь-який захід на захист миру (важливим на допомогу тим зусиллям, які докладались дипломатією); та, можливо, саме тому, що все, що промовлялося з трибуни, було відоме йому, його увага розпорозувалась, і, замість того, аби слухати, він поринав у роздуми про речі сторонні, які останнім часом дедалі частіше володіли ним.

Він бачив (тепер, коли мав цілком перейти на викладацьку роботу), що його нове, московське, осіле життя, як він з іронією казав про нього, не було насиченим подіями так, як дипломатичне. Він усе ще стежив, як складалися політичні та інші відносини між країнами, оцінював і робив прогнози, чого і з якого боку (в розумінні нападок проти миролюбної політики Радянського Союзу) у найближчий час слід чекати; та вся ця звична діяльність

розуму була вже, власне, непотрібна йому, тому що висловлені ним міркування мали тільки консультативний характер. Він відчував, що під його багаторічною службою підводилась риска, як вона підводиться під діяльністю кожної людини, коли вичерпуються можливості її активного життя; і хоч як він переконував себе, що кожна пора життя по-своєму гарна та значуща і що треба лише звикнути до неї, проте відчував — звикнути до того, що позбавлений головних своїх інтересів, було неможливо, і він не міг не думати про це. Він мовби стояв перед дверима, що вели у старість; але до дверей ще була відстань, яку йому пропонувалося подолати (саме на викладацькій роботі), і він змушував себе дивитись на цю відстань і не дивитись на двері. Він змушував себе готуватися до лекцій, і те, що читав, було начебто цікаве й потрібне студентам; однак сам він не тільки не відчував задоволення від цієї своєї нової роботи (як і кожен практик, переведений у теоретики), а розумів лише, що це була зовсім не та справа, якою слід було займатись йому. «Я можу навчити їх того, що було, а хто навчить того, що буде?» — казав він собі, наче цим можна було щось виправдати. Його не влаштовувала перспектива такого життя, і він з цікавістю, ніби хотів з'ясувати щось, поглядав на Лусо.

— До речі, хотів запитати тебе, — нахилиючись до нього і намагаючись якомога тихіше, щоб не заважати іншим слухати доповідача, мовив Кудасов, запитуючи, однак, не про те, про що хотів, а про інше, що виникло зараз, поки нахилився. — Як ти ставишся до новітніх відкриттів?

— До яких? У якому розумінні? — спитав Ігор Костянтинович, — для нього це запитання було і несподіваним, і здивувало його.

— Використовуєш у лекціях?

— Дивлячись, які відкриття. А так — є програма.

— І за нею, як за китайською стіною?

— А ти як хотів? Щоб кожен своє? Тільки дозволь.

— Чи не створюється в тебе враження, що ми пишемо і друкуємо безліч розумних речей, але все це лягає на полиці, а життя, як воно йшло, так і йде.

— Я не розумію тебе, — сказав Ігор Костянтинович. — Але так було завжди, — додав він по тому.

— А життя повсякчас повинне одержувати прискорення. — Та закінчити свою думку Кудасов уже не зміг. Чоловік, який сидів попереду і, очевидно, уважно слухав доповідача, обернувся і з таким докором глянув на Кудасова та Лусо, що після цього їм уже незручно було вести далі розмову. — Гаразд, потім, — промовив Кудасов і, збагнувши із слів, які долинали з трибуни, що

доповідач іще тільки на середині своєї промови і закінчить не скоро, знову поринув у роздуми.

Питання про прискорення життя було його давнім і улюбленим питанням і полягало не в тому, щоб наздогнати Європу чи Америку, як це тлумачилося в офіційних інстанціях; з досвіду своїх дипломатичних стосунків він знав, що виходячи з висловлювань, як ми розуміли життя і яким би хотіли його бачити (і яким би хотіло бачити його все людство, додав він для себе), ми були попереду і без певної частки брехні, упередженості та підтасовки понять протистояти нам було неможливо; та між висловлюваннями і втіленням цих висловлювань, як це здавалося Кудасову, відчувався розрив, який з точки зору життя був, мабуть, і зрозумілий, і природний, але з погляду Кудасова, як він розумів усе, був неприпустимий і шкідливий. Йому здавалося, що ідеї, які мали надавати прискорення життю, інколи відривались і йшли вперед так далеко, що їх не було видно і вони забувались; і все, що мало рухатись за ними, стояло на місці. Здалеку (з Парижа), звідки це спостерігав, він вважав, що необхідно було лише усвідомити, що така проблема існує, аби вирішити її; але, зіткнувшись в інституті з тим упертим консерватизмом, який завжди такий на диво живучий буває у викладацьких колах, він відчув, що все значно серйозніше і має своє коріння. «Але якщо так складаються справи в середовищі вчених, то як же має бути в промисловості, в сільському господарстві і в усіх інших сферах життя?»— думав він. Він наче інтуїтивно намацував ту проблему — розходження між словом і ділом,— на яку згодом буде звернуто увагу всіх людей; але він був перший, хто починав розуміти це, і з заклопотаністю господаря, котрий після тривалої відсутності повернувся додому й побачив, що не все тепер у ньому відповідало тому, як мало бути (хоч нічого не пересувалося відтоді, як він, від'їжджаючи, бачив усе), саме із заклопотаністю господаря обмірковував, як переставити і влаштувати все; і він поглядав на Лусо з тим почуттям, нібито в ньому вбачав тепер свого супротивника. «Вліз у костюм — і вже здається, що іншого й кращого немає, ось у чім справа, а ми чекаємо прискорення»,— думав він, адресуючи ці слова Лусо.

— Послухай, як ти вважаєш? — так само несподівано, як це щойно зробив Кудасов, запитав Ігор Костянтинівич, нахилившись до нього.— Я гадаю, правильно, що поряд з іменами Сталіна, Рузвельта і Черчилля називають тепер ім'я де Голля. Історію підправляти не можна, і він заслуговує на це.

— Як діяч війни?

— Так, як постать того періоду.

— А як на мене, той період не можна пов'язувати тільки з цими іменами.

— Але ж де Голль!

— А що де Голль?

Та їхню розмову знову перервав чоловік, що сидів попереду.

XV

— Який нетерпимий. Ти не знаєш, хто він? — запитав Кудасов, щойно оголосили перерву і він разом з Лусо вийшов у фойє.

— Той, що озирався?

— Так.

— Не знаю,— відповів Лусо. І коли відповідав, побачив чоловіка (серед тих, що виходили із залу), який був неприємний йому. Чоловік цей привітався і пройшов далі, і Лусо, начебто виправдуючись перед Кудасовим за погані думки про цього чоловіка, зневажливо сказав про нього:— Якийсь Кошелєв, адвокат.

— А що він?

— Ти розумієш...— І Лусо, хоч скрізь у фойє було багато людей, узявши під руку Кудасова, відвів його далі від того місця, де вони стояли.— Ти розумієш,— знову мовив він, добираючи слова, щоб пояснити, не принижуючи престижу інституту, в чому була справа. І по тому коротко, плутано і незрозуміло (як він сам собі це уявляв) розповів про Арсенову справу.

— Так, історія,— Кудасов похитав головою.— А Кошелєв що ж, бсреться виправдати?

— Виправдати — не знаю, а колектив розбурхав.

— Виправдати вбивство не можна. Виправдати вбивцю — значить звинуватити суспільство.

— А суспільство в даному випадку?..

— Усі ми,— з усмішкою підтвердив Кудасов.

— А питають з кого? З мене?

— Якщо всі вади суспільства ти добровільно візьмеш на себе,— сказав Кудасов, не знімаючи з обличчя посмішки і непомітно для себе знову входячи у той свій стан відточеності розуму (в якому він прийшов сюди), коли починав більше стежити не за змістом, а за формою, як краще подати думку.— Ти гадаєш, він під тебе копає? У тебе є підстави так думати? — І, оскільки Лусо не міг переконливо відповісти на це, Кудасов зауважив:— Кожен адвокат, якщо він не ворог собі, не буде всім на оглядини вивертати спідню білизну керівництва. Колектив винен, у ньому зло й пороки. І сміливо, і переконливо, й гарно, та й завжди ми так робили й будемо робити. Подивись-но, подивись,— відтак сказав він, змушуючи професора повернутись і подивитись туди, куди дивив-

лись усі й де патріарх Алексій розмовляв з Ніколаєвою-Терешковою.— Як гадаеш, про що? — аби змінити розмову, запитав він.

Але вони однаково не змогли б вести далі розмову, бо спершу до Кудасова підійшли знайомі дипломати і він відрекомендував їх професору Лусо, а потім уже до Лусо підійшли його знайомі, яких він відрекомендував Кудасову, і той загальний інтерес, що охопив усіх, тобто інтерес до тих подій, про які з найновішими фактами про американську агресію у В'єтнамі було сказано в доповіді,— цей інтерес захопив і Кудасова, і Лусо. Сподівалися, що виступить хтось із бійців самооборони В'єтнаму, які гостювали в ці дні (на запрошення комсомолу) в Москві, і всі пожвалено коментували цей передбачуваний виступ; чекали, що на трибуну підніметься патріарх Алексій, і говорили (у зв'язку з цим) про стиль, яким Алексій завжди виголошував свої промови, і по всьому фойє чувся той звичний гомін веселої і мудрої розмови, насиченої дотепами (як це завжди велось у товариствах), що неможливо було не пристати до неї; неможливо було не відчутти і тієї театральної урочистості, яку навіювали колони і кришталева люстра, і лише не було традиційного руху по колу, як це відбувається в театрах між актами. Більшість залишилась там, де їх захопила розмова, а походжали тільки ті — від групи до групи,— кому хотілося почути щось таке, що завжди буває цікаво почути від людей, які займали становище. Для Кудасова ж інтерес полягав лише в тому, щоб вести розмову, та оскільки утворити довкола себе групу слухачів цього разу йому не вдалось, він узяв Лусо під руку і почав ходити з ним уздовж колон. Він почувався винним перед другом-професором (за те, що дозволив собі висловитися про Арсенову справу) і відчував, що необхідно було виправити становище; та виправити можна було тільки мудрою і витонченою розмовою, і Кудасов мимоволі повернувся до тієї своєї теми — прискорення життя,— про яку щойно говорив у залі. Але почав не з того конкретного, з чим зіткнувся у себе в інституті. Конкретне надто сковувало і було приземлене, і він заходився розмірковувати про все так і з тією вільністю припущень і висновків, як він бачив цю проблему з Парижа й судив про можливість рсзв'язати її.

— З одного боку, високі ідеї потрібні,— говорив він, розумно граючи всім білим і всіяним ластовинням обличчям,— а з іншого — необхідно, на жаль, рахуватися з можливостями самого життя. Якщо машина ще не здатна піднятися у повітря, то спершу слід приробити їй крила й дати відповідний двигун, а вже потім закликати перелітати через гору.— І те ж саме він говорив під час другої перерви, водячи професора по фойє вздовж колон і не даючи йому заперечити і вставити своє.

Кудасов перебував у тому звичному для себе душевному стані (як він завжди повертався з-за кордону), коли він відчував потребу справити враження, але не відчував потреби діла.

Лусо ж, навпаки, був цілком заклопотаний саме ділом і не мав бажання вести абстрактну розмову. Він лише вдавав, що слухає Кудасова (з давньої поваги до нього), тим часом як усі його думки об'єднувались довкола того, що він називав для себе «справою Арсена». Кудасов наче відкрив йому той бік цієї справи, з якого було видно, що найбільше міг постраждати саме він, Лусо. «Так, так, тепер мені все зрозуміло: звинуватити колектив! А колектив — це я», — думав він, тим часом як Кудасов водив його вздовж колон і щось казав йому. Лусо не міг позбутися думки, що за вбивство неодмінно хтось мав бути звинувачений — коли не вбивця, то колектив (тобто він!), і він мимоволі шукав серед тих, на кого дивився, адвоката Кошелева і, тільки-но помічав того, очі його звужувались і в душі спалахувало почуття, ніби ніколи ще не було в нього ворога небезпечнішого за Кошелева. «Так, так, отже — колектив!» — повторював подумки Лусо.

Йому необхідно було вберегти себе, а щоб вберегти, треба було привести в дію ті певні сили, тобто ту свою Москву (яка була у Дружникових і ще більше була у Лусо), в якій рідко давали потонути тому, хто до неї належав. Треба було підняти, насторожити й поінформувати тих людей, які займали певні посади, котрі не те що були залежні від Лусо, а просто давно й міцно (через умови життя) були переплетені між собою тенетами взаємних послуг і не тільки могли, а й мусили, як вважав Лусо, допомогти йому в його скрутці; і він перебирав, до кого можна було завітати з візитом, кого запросити до себе, а на когось, можливо, вплинути через третю особу. «Чи не підказати небожеві, — згадав він про Геннадія Тимоніна. — Може, щось через пресу... нібито про випускників, або (і він подумки назвав прізвище одного із заступників республіканського міністра, знайомого йому) чи не сходити до нього?» І жваво уявив розмову, що могла б відбутися з цією державною людиною.

Лусо перебільшував свою небезпеку й обдумував заходи, які збирався вжити; та він не помічав, що перебільшує, і ладен був хоч і зараз почати діяти. Те, що відбулося в залі, про що говорили виступаючі, і звернення, котре потім було ухвалене всіма, було важливим, значущим, але через те, що могло вплинути тільки на загальний плин життя людей, не хвилювало професора; він голосував за звернення не тому, що уважно вислухав його і схвалював, а лише тому, що побачив, що всі піднесли руки, а його бентежило зовсім інше, своє, те, про що він думав і що, він розумів, могло вплинути не взагалі на плин життя людства, а на його

(Лусо) престиж і добробут. Одразу ж по засіданні, що його, як він згодом висловився, досиджував, він поїхав не в інститут і не додому, як спершу збирався, а до того самого заступника республіканського міністра, на якого покладав основні надії, і був розчарований, коли в приймальні сказали, що заступник міністра у від'їзді і раніше ніж через тиждень-півтора не можна буде побачити його. «Отак завжди,— жовчно подумав Лусо,— коли не треба, всі на місцях, а коли треба, нікого не знайдеш». І він невесело (з-під піддашся міністерського будинку) глянув на всю довжину вулиці, якою мав іти до свого інституту.

XVI

Того дня, коли доцент Карнаухов влаштував у себе на дачі прийом (і коли в ніч після прийому в квартирі Арсена сталась та сама історія, що змусила заговорити весь інститут і так налякала тепер Лусо), Мещерякова не було в Москві. Він поїхав у Воронеж, до брата, щоб встановити надгробок на могилі батька з матір'ю. Плиту замовляв брат, і вона не сподобалась Мещерякову. Вона була витесана зовсім без смаку — двогорбий шмат білого, майже без прожилків мармуру з написами на його відшліфованому боці,— і перше, що сказав Мещеряков, тільки-но глянув на плиту: «Я не розумію тебе, Михайле (так звали брата), як ти міг погодитись на це?» Та оскільки роботу було вже оплачено й прийнято і оскільки повторне замовлення вимагало б нових клопотів і грошей і, головне, як пояснив брат, справа знову б затяглася на невизначений строк — усе це змусило Мещерякова погодитися з братом. Плиту було встановлено, він іще день погостював у брата і повернувся додому з тим недобрим почуттям, начебто й справді поскупився й заощадив на тому, на чому не можна, соромно й протиприродно заощаджувати. «У нього сім'я, я розумію,— думав він про брата,— та я міг би взяти все на себе». І він дорікав собі за те, що погодився з братом.

Але вдома чекала на нього новина, що змусила вмить забути про брата.

— Як?! Цього не може бути! — вигукнув він, вислухавши дружину Надію Аркадіївну, яка прийшла на вокзал зустрічати його.— Арсен?! Я не можу повірити в це.

— Але це так, він сидить, квартиру опечатано,— сказала вона з тим переможним почуттям, ніби вона знала, що все так скінчиться.

Для неї важливим у цій справі було те, що покарана була Наташа, тобто та вискочка, як її охрестила Надія Аркадіївна, котру так чи інакше, але слід було покарати за зухвальство.

Надія Аркадіївна не могла пробачити їй ні вечора у Лусо, ні Великого театру, де Наташа, маючи перевагу лише в тому, що була молодою, перебувала в центрі уваги. «Ось так, мій любий»,— промовляли очі Мещерякової, коли вона дивилась на чоловіка. Але того найбільшого каменя, який вона має кинути в Наташу, в неї ще не було; вона лише придивлялася, з якого боку його взяти, і думка про те, що тихого й боязкого Арсена підштовхнула до вбивства Наташа,— ця думка ще тільки визрівала в ображеній душі Надії Аркадіївни. Збуджена тепер, вона, здавалося, раділа не тому, що приїхав чоловік, а новині, яку оповіла йому.

— Так, уяви собі, так,— повторювала вона, в коштовних персях і сережках ідучи поряд з чоловіком.

— Але в нього моя докторська дисертація,— мовив Мещеряков.— Я дав почитати йому.

— А другий примірник?

— Він не виправлений.

— Господи, виправиш заново й краще.— Вона й гадки не припускала, що її чоловікові важко зробити це.— Та й куди вона подінеться?

— Справді, куди? — погодився Мещеряков і більше не згадував про рукопис. Але ні того дня, ні в усі наступні не міг забути про нього. Йому неприємно було думати, що дисертація, а головне, записка до неї могли потрапити до чужих рук і хтось міг прочитати їх, він відчував, що цього не можна було допустити і ходив на квартиру до Арсена (один з усього факультету) і до прокурора з проханням дозволити зустрітися з Арсеном, і був спантеличений, почувши, що, поки триває слідство, ніхто не має права задовольнити його прохання.

Він і раніше давав читати свої наукові праці Арсенові і робив це не для того, щоб не перейти межу, за якою гострота його переконань могла вилитись у щось більше й неприпустиме. Він не поділяв поміркованих Арсенових поглядів, але визнавав його здатність відчувати, що і де можна друкувати й говорити, і користувався нею. Мещерякову не вистачало того, що було природним станом життя для Арсена і не складало труднощів сказати другові. Він лише просив Арсена, щоб «між нами», і Арсен читав, висловлював міркування й забував, що прочитував і про що говорив. Це було зручно для Мещерякова, було для нього тією домашньою цензурою, коли не було видно дії, але було видно результат; це була його маленька таємниця, яку він ретельно приховував од усіх і яка була для нього важлива. Та зараз він побоювався не того, що таємниця могла відкритися. В його дисертації було стільки суперечностей, що її не можна було давати читати всім, і в записці до Арсена він саме про це і написав. «Ти знаєш,—

ішлося в записці,— я завжди дорікав і дорікаю нашому російському народові за консерватизм, він невикорінний, цей консерватизм, і, проте, я не хотів би, щоб ця моя думка прозвучала образливо для нього (тобто для народу); придивись до тих положень, які здаються мені особливо гострими». І далі йшов перелік сторінок, на яких висловлювались ці положення. «Навіщо було писати цю безглузду записку?» — розважливо говорив він тепер, уявляючи наслідки, що чекали на нього. Арсен лише підказав би, як виправити ці місця, не порушуючи загального задуму дисертації, по суті, вже готової до захисту; але якщо записку і рукопис (у тому плані, як це наголошувалось у записці) прочитають на кафедрі, роботу перекреслять, і все доведеться починати спочатку. «Як же все так сталося?» — знову й знову запитував він себе з почуттям прикрості й жалю, що вчинок Арсена руйнував усі його життєві плани. Арсена було жаль, але ще більше жаль було себе; з Арсеном, як це здавалось Мещерякову, усе було ясно, він сам визначив свою долю; а Мещерякову треба було ще жити й відстоювати себе в цьому житті, і він думав тепер, як йому краще вийти з цієї несподіваної для нього скрути.

XVII

Окрім цієї маленької таємниці (що він консультувався у Арсена), мав Мещеряков іще одну, глибшу й важливішу для нього. Хоч він був переконаним західником у мистецтві, але він не приєднувався до тієї течії західництва, що, як і в усі часи, була поширена серед певного кола московської інтелігенції. Він лише відчував, що в нього є однодумці, і тільки вдавав, що перебуває в контакт з ними, а насправді намагався триматись якнайдалі від них, і не так через те, щоб не бути звинуваченим у чомусь недозволеному, як через побоювання втратити самостійність, якою він дорожив і яка давала йому можливість міркувати про все так, з тим відтінком народної справедливості, як він вважав за доцільне робити це. І тим часом як він користувався славою західника (і всім, що належність до цієї течії давала йому), його погляди різнились із загальною течією і були ближчими до тих головних проблем життя, котрі, як і нині, завжди стояли перед суспільством. Він говорив про свободу не в тому розумінні, аби виправдати свої уподобання і одержати можливість безмежної діяльності для себе, як цього прагнули інші, а в тому, щоб не нав'язувати народові (хоч би під яким національним соусом це підносилось) віджилі форми праці, побуту і взаємин між людьми і щоб заохочувалось не тільки те і не так через те, що воно є

спокоєвнчно російським, але й через те, що воно є вищим досягненням цивілізованого світу. Він говорив про ту свободу, за якої рух життя не гальмувався б озиранням на минуле і пісні й танки часів кріпацтва, що подаються тепер як неперевершені зразки народної творчості, не сковували б людину в її моральному розвитку; йому хотілося, щоб тієї різниці в культурі праці й побуту, що, він бачив це як історик, завжди існувала між Заходом і Сходом,— щоб тієї різниці не було тепер; і він, не помічаючи того, по суті, лише квапив ті події, що природно і самі собою відбувалися навколо, тим часом як у загальній течії західництва, до якого він належав, він відчував, ставилась інша й відмінна від його поглядів мета.

Та розходячись у головному, він сходився з ними в іншому, в дрібницях, що оточували його. Йому здавалось, що не тієї якості було вітчизняне зуття, не тієї якості випускались машини, меблі, трико і навіть хліб начебто випікався не тієї якості; одне слово, все, здавалось йому, було не тієї якості, як те саме було на Заході. І хоч він багато в чому мав рацію і багато хто в душі погоджувався з ним, але говорити так було не заведено, було непатріотично, і тому більшість на факультеті ставилась до Мещерякова насторожено, саме як до західника, людини крайніх і непопулярних поглядів. Його життя, яким він прагнув показати його, поставало перед усіма лише з того зовнішнього боку, з якого можна було зробити висновок, що воно просте й однозначне, а насправді воно складалося з тих суперечливих основ, у яких, з одного боку, було все те, що є в кожній російській людині, тобто бажання поволеньки й незграбно взятися за діло (і бажання того ситого панства, яке завжди раніше селянин бачив тільки здалеку), і з другого — те, що саме й становило зовнішній (для людей) бік, з чого всі й судили про нього. Він більше полюбляв ходити в піжамах і міг з'явитись на сніданок непричесаним; і непричесаним і в піжамах міг з ранку й до вечора просидіти в своєму домашньому кабінеті, обіклавшись книжками й не прочитавши жодної сторінки, а потім, потягнувшись, сказати, що хоч якою осудливою була обломовщина, але цей стан життя більшою мірою був прийнятний, аніж національний; та щойно вдягав костюм і галстук, і особливо коли виникала необхідність захистити свої переконання, він одразу ж начебто перевтілювався. Невисокий, незграбно збудований, він з невластивою для огрядної людини жвавистю починав рухатись і говорити, жестикулюючи і забиваючи словами співрозмовника, так що важко було протистояти йому; і те, що казав, було продумане, гостре й дошкульне.

Господарськими справами, як це заведено в російських сім'ях, у Мещерякових займалася Надія Аркадіївна. Вона, яка виросла

в російській інтелігентній родині, полюбляла, щоб усе було зорганізовано навколо неї, і, не вмючи сама, як узятись за це, охоче, тільки-но вийшла заміж, перейняла той спосіб життя, який поміж її знайомих називався західним (що слід було розуміти як передовий або модний) і який дозволяв їй (завдяки заробіткам чоловіка, котрий публікував свої праці), не доторкаючись, по суті, ні до чого, хазяйнувати в домі. За західним зразком вона не хотіла мати дітей і не мала їх (хоч як це співвіднести з тим фактом, що в усіх країнах на Заході так само не зменшувалось, а збільшувалось населення!); за західним зразком, як вважала Надія Аркадіївна, належало тримати хатню робітницю, і вона тримала цю служницю — Груню, котра, приходячи, передусім пила чай з варенням, а потім мила й витирала лише те, що було на видноті і на середині кімнат, і не торкалась нічого по кутках; та Надія Аркадіївна, яка бачила, що так робилось і в інших, перестала зважати на це і на запитання, як вона впорується з хатніми справами, завжди з гордістю відповідала: «У мене служниця, і я задоволена з неї». Як і її заміжні подруги, вона гортала західні видання, вишукуючи зразки, як найкраще розставити меблі, підібрати сполучення кольорів або форму гардин, і хоча було очевидним, що те, що насувало до тих умов життя, тобто на Заході, не зовсім пасувало до цих, у яких мешкала Надія Аркадіївна в Москві (хоча б тому, що не було майстрів, які це зробили б), вона, коли щось внодобувала, починала енергійно переобладнувати все в квартирі, запрошуючи для цього тих своїх знайомих робітників, з якими мала свої, особливі стосунки і які, приходячи, щоразу робили не те, що вона просила, а те, що було зручніше й простіше зробити їм. «Ох, горе мені з вами»,— казала вона, розраховуючися з ними. Вона запрошувала їх навіть тоді, коли треба було просто забити цвяха. «Лукичу,— прохала вона, телефонуючи тому самому робітникові, з яким мала справу і якого опікувала,— зайди, діло є». І Лукич збирався і йшов до неї. Але приходив не сам, а приводив із собою напарників, які мовчки тупцювали за його спиною.

— Цвях мені треба забити,— казала вона Лукичу і напарникам, запрошуючи їх зайти до кімнати. І тим часом як вони, не скидаючи черевиків і залишаючи сліди пилуки на паркеті, ішли за нею, вона, кваплячись і плутаючись у своєму довгому хатньому халаті (і вся в каблучках і сережках, як завжди з'являлася на люди), котилась попереду них, відсуваючи по дорозі стільці та крісла, що не так зважали, як могли забруднитися грубою одежею Лукича і напарників.— Отут.— І вона вказувала місце на стіні, де треба було, щоб у неї був цвях.

Лукич ставив перед собою ящик з інструментами і починав розглядати стіну з таким виразом, наче йому важко було сказати, можна чи не можна виконати те, про що його просили. Він зволікав і набивав собі ціну, а Надія Аркадіївна, не розуміючи смислу паузи, квапила його:

— Ну що ж ти, Лукичу?

— Треба подумати,— відповідав той.

Вона боялася, що він відмовиться, і товклася поряд, то пропонуючи потримати драбинку, то нахилиючись і вмикаючи в розетку поданий їй шнур від дрелі, і за цією безглуздою роботою не помічала, як відгортались і розходились поли її халата і видно було білі ноги в мереживах тонкої закордонної білизни. Лукич переглядався з напарниками, але тут-таки вдавав, що нічого не помічає, бо важливішими для нього були не її мережива та ноги, а гроші, якими з моральних, звісно, міркувань (як вона потім завжди пояснювала чоловікові) вона дозволяла собі по-панському розкидатися.

— Я не скривдила вас, Лукичу, ти скажи,— говорила вона, заплативши значно більше, аніж коштувала їхня робота.

Те, що її чоловік (у наукових працях) пропонував для загального добра і було, як він вважав, справою тривалою, яка вимагала певних (від усіх) зусиль, Надія Аркадіївна переносила на домашню обстановку й була завжди заклопотана і витрачала без будь-якої явної потреби чоловікові кошти. А головним наслідком її діяльності був лише той постійний і неприродний шарварок у домі, сенс якого полягав не в служінні суспільству, а тільки в тому, щоб у цьому суспільстві обстоювати для себе право на це безцільне існування; і Надія Аркадіївна щоразу енергійніше за чоловіка захищала це право. Не заглиблюючись у суть тих головних розходжень із загальною течією західництва, завдяки яким її чоловік міг жити і поважати себе в житті, а бачачи лише те, що об'єднувало його (і її) з цією течією, вона довго не могла збагнути, чому чоловік не шукає потрібних знайомств.

— Ти міг би мати більше,— казала вона, аби вплинути на нього.— Ти стільки втрачаєш, стільки втрачаєш! — І, не дочекавшись, коли чоловік почне діяти, зрештою вирішила сама виправити це його упущення.

XVIII

Вона вирішила познайомити чоловіка з тим головним і впливовим (з чуток, що поширювалися про нього) західником, мистецтвознавцем на прізвище Куркін, який, коли судити про нього за посадою, був ніким, бо ніколи й ніде офіційно не

працював, а тільки значився членом однієї з творчих спілок, проте коли судити з того галасу, що час од часу зчинявся довкола його імені, то можна було припустити, що мав і міг багато що. Він публікував ті суперечливі статті про мистецтво (завжди лише з тим прозорим натяком, що будь-яка влада для мистецтва є шкодою), в яких його друзі вбачали гостроту, принциповість і розум (тим часом як самі вони не те що не сміли, а й не вміли друкованим словом так висловитися), а вороги лише розводили руками, не розуміючи, що цей Куркін обстоює, що заперечує і чому йому дано право оцінювати те, чого він сам ніколи не робив і не вмів робити, тобто намалювати звичайнісінький пейзаж, але вважалося, що знав і вмів більше, ніж уміли й знали це художники. Окрім того, ходили чутки, що нібито у Куркіна нагорі є рука, і чи то через збіг обставин, чи справді від поруху цієї всемогутньої руки, але кілька призначень, у яких був зацікавлений і сам Куркін і про які просили його, пов'язували з його ім'ям. Із значущою посмішкою на губах він сказав (як переповідався цей епізод): «Про що мова? Буде»,— і потім, коли з'явилося потрібне рішення, ходив з виглядом людини, котрій доступне те, що, можливо, було недоступне навіть Наполеону. Оця можливість, у яку кожна порядна людина не могла повірити і тим більше скористатися з неї, полонила Мещерякову саме тим, що, не докладаючи кінських, як вона висловлювалася, зусиль, які призводять до інфарктів і т. ін., тобто тих зусиль, завдяки яким створюються цінності, можна було її чоловікові піднятися на сходинку, на дві й на три вище від його нинішнього становища, на що він давно, як вважала дружина, заслуговує. «Оскільки у Куркіна там рука,— розмірковувала вона, затамивши про нього лише це і не бажаючи чути й знати нічого іншого,— і оскільки їхні погляди (тобто Куркіна і чоловікові) збігаються (в чому вона і на мить не сумнівалася), то чому б цьому Куркіну не виявити бажання і не допомогти моему Іллюші?» Вона перша відчула, що місце декана (саме у зв'язку із справою Арсена) могло звільнитися, і необхідно було, щоб його посів її чоловік, доцент Мещеряков. «Треба лише підштовхнути все»,— думала вона, надаючи головного значення в цьому своєму намірі зустрічі і знайомству з Куркіним. А познайомити й звести її та її чоловіка з Куркіним погодилась Лія, яка мала, як сама казала, половину Москви приятелів, і в найрізноманітніших за своїми уподобаннями гуртках і кланах.

Потрібен був лише привід, і цей привід трапився невдовзі після розмови Надії Аркадіївни з Лією. На Крутицькому валу в ці дні відкривалась виставка картин московських художників, і, як завжди буває в таких випадках, одні художники, чії картини

виставлялись, раділи й були щасливі, а інші, чиї картини відхилили, вважали, що їх обійшли, і, як завжди, казали про себе, що справедливості немає, що їх не розуміють і що модернізм (те слово, за яким завжди ладна схватись кожна бездарність) є покликом часу і потребою по-своєму виразити себе (тобто тією дивною потребою зображати людину в безформних плямах, кубах і квадратах, яку здоровий людський розум ніколи не вважатиме і не може вважати за мистецтво). Невдоволених було чимало і чимало точилося всіляких розмов, суть яких, зрештою, вже не сприймалась, а сприймалось лише те, що хтось і в чомусь був проти і через те, що проти, його не допустили до участі у виставці, а оскільки не допустили, викликав той нездоровий інтерес у певного кола людей, яким завжди хочеться бути там, де хтось проти чогось. Цього разу такий інтерес утворювався навколо молодого, енергійного художника Єрмакова, який ще нічого не зробив, але всюди, де тільки можна, заявляв про себе (він був більше відомий з фронтових малюнків батька). Цей Єрмаков (успадкувавши батькову квартиру) мав ті умови для життя і роботи — і кабінет з бібліотекою, і вітальню, і світлу, з верхньою заскленою фрамугою майстерню, — яких ще не мали навіть багато хто з відомих художників Москви, і в цій своїй квартирі мовби на противагу офіційній виставці організував свою, але зібрану, як він оголосив друзям, не лише із своїх картин. «Я модерніст, але ви прийдіть, прийдіть», — казав він, натякаючи на щось таке, що мало вразити всіх. І багатьох справді вражало те, що вони бачили в нього. «Дивно, але подивитися варто», — висловлювались потім ці люди, і так само, як на Крутицькому валу для всіх, працювала ця, у Єрмакова, виставка для обраних і породжувала чутки та цікавість.

Лію, котра з чоловіком двічі побувала на Крутицькому валу і лишилася задоволеною враженням, яке справили на неї картини, виставлені там, потім запросили до Єрмакова; дізнавшись від подруги, яка її запрошувала, що у Єрмакова буде й Афанасій Юрійович Куркін, вона одразу ж подзвонила Мещеряковій, аби попередити й запросити її.

— Що ти кажеш! Невже?! — вигукнула в трубку Надія Аркадіївна.

— Головне, що буде, а там — як вийде.

— Так, так, головне, що буде, — тим самим радісним тоном і так, ніби Лія стояла перед нею, повторила Надія Аркадіївна.

Була неділя, і була та пообідня пора — пора млявого перетравлювання їжі, коли Надії Аркадіївні, яка починала вже повнішати, не те щоб хотілося прилягти, а тягло на диван, у крісло, до телевізора, по якому байдуже що, але показували, тягло до спо-

чинку; та вона відчула, що зараз необхідно було пожертвувати своїм бажанням, і це збуджувало її.

Її чоловік у піжамі й капцях на босу ногу, як він ще вранці виходив до столу, сидів у кріслі в себе в кабінеті й дочитував статтю. Його думки ліниво оберталися довкола того, що він читав, і тому він лише чув, що дружині хтось подзвонив і що вона з кимось збуджено (це було звичним для нього) розмовляла. Та він не дослухався до того, про що вона говорила, бо, незважаючи на свої пообідні лінощі, думки, що обсіли його, були тими важливими думками, які завжди хвилювали його, але які тепер, саме в зв'язку з прочитаною статтею, особливо виразно постали перед ним. У статті розхвалювалась якась книжка, герой якої так нагадував тургеневського Пуніна, тобто ту російську людину, котра наділена всіма і всілякими талантами і не наділена лише одним — здатністю виявити ці таланти без тепличних умов і тому змушена все життя грітися біля благодійника і зазирати йому до рота, — цей герой, механічно перенесений в обставини теперішнього життя, визнавався автором статті як характер народний, гідний наслідування. Мещерякову це здалося дивним. Тим паче дивним, що автор статті, як було відомо (з тих численних чуток, яких завжди в Москві поширювалося безліч), належав до тієї групи людей, котрі називали себе ґрунтовиками і на цій підставі привласнювали собі одноосібне право промовляти від імені народу і представляти його. «За кого вони нас мають («нас» було для Мещерякова народ)? За дурнів, чи що?» — думав він; і його головна думка полягала тепер в тому, що він сумнівався, щоб ці так звані ґрунтовики піклувалися про народ. «Навіть князі, навіть графи, яким вигідно було мати в себе під рукою російського мужика на зразок Пуніна або Каратаєва, — казав собі Мещеряков, — але навіть вони, ці князі та графи, беручись за перо, не могли в пресі визнати подібний характер народним, щось-таки стримувало їх, совість або що, змушуючи їх бачити щось інше в народному характері, — то що ж відбувається тепер? Кому, для чого й навіщо це потрібно? Цей пасивний тип, здатний лише на те, аби знову приректи себе на кріпацтво? Кожне друкване слово має зворотну дію — чи розуміють вони це, чи розуміють?» — розмірковував Мещеряков, усі переконання якого були не просто запереченням того, що він прочитав (і що, як він бачив, тепер дехто намагався нав'язати народіві), а в протидії цьому, в бажанні пробуджувати й активізувати сили народу. «За кого ж вони нас мають?» — і далі думав він, знічев'я знову беручи до рук статтю і зазираючи в неї, тим часом як Надія Аркадіївна, закінчивши розмову з Лією, увійшла до кабінету і захопленим вигуком уврвала ці його думки:

— Ми запрошені, Іллюшо, збирайся, і їдьмо на виставку.

— На яку ще виставку?

— Це цікаво, це не для всіх, щойно дзвонила Дружникова, і я погодилась,— сказала Надія Аркадіївна, в злагоді зі своїми думками здивовано позираючи на чоловіка.— Я дала згоду, Іллюшо, я сказала, що ми поїдемо, і вона заїде за нами.

— І даремно.

— Ти побачиш, ти не пошкодуєш, і це важливо для тебе.

— Для мене важливе тепер тільки одне — докторська...

— Що ти все — докторська, докторська... Збирайся, я дала слово, я їду одягатись.— І вона пішла до своєї кімнати, обдумуючи на ходу, що надягти, аби справити те потрібне (на Куркіна) враження, яке напевне, як вона гадала, могло вирішити справу.

О четвертій годині — Мещеряков уже в костюмі й галстуку походжав передпокоем і розмовляв з Лією, розпитуючи її про новини (в науковому світі), яких у неї завжди, як і друзів, було сила-силенна,— Надія Аркадіївна ще збиралась, прикладаючи до себе то одну, то іншу сукню і добираючи до них коштовності. Усе те, що мало бути наведене на її обличчі, було наведене і, як їй здавалося, мало робити її молодшою; та воно лише робило її обличчя ляльково-невизначним і справляло потрібне враження тільки на неї саму, коли вона дивилась у дзеркало.

— Ну, можна так? — нарешті вийшовши до чоловіка і Лії і вся сяючи цим своїм ляльково-невизначним обличчям, спитала вона.

— Чудово,— підтримала її Лія, звернувши увагу не на все її майже вечірне (що було недоречним) вбрання, а лише на довгасту низочку перлів, що, як і на торжествах у Лусо, гарно облягала її шию.

— А що ж Григорій? — уже в «Москвичі» запитав Мещеряков Лію про її чоловіка.— Не захотів?

— Ой, він зайнятий, у нього якісь термінові справи. Він тепер такий зайнятий, такий заклопотаний,— почала вона (за тією своєю звичкою, що вона любила, ведучи машину, розмовляти за кермом).

XIX

Родіон Єрмаков, блакитноокий, високий, статурний, неodrужений молодик, завжди в супроводі якоїсь нової, на жодній з яких він ніколи не одружувався, нареченої і тепер супроводжуваний якоюсь Сонею, котра сяяла від щастя бути поруч з ним (генієм, за якого, певно, визнавала його), зустрів гостей і проводив їх через вітальню в ту саму батьківську майстерню із заскленою фраугою нагорі, де були виставлені малюнки і картини для огляду.

Враження, яке Родіон звичайно справляв на всіх — і знайомих, і незнайомих, — було тим враженням, коли всі визнавали в ньому і такт, і велику внутрішню культуру, чого начебто не вистачало всій сучасній молоді. Цей його такт, по суті, і так звана внутрішня культура насправді були лише ретельно відшліфованою грою, лише тим, що слід було показати і що, Родіон знав (із свого stolичного життя), звичайно невідпорно діє на людей. Дві його титки, котрі мешкали в квартирі (і були, як він казав про них, у нього під п'ятою), брали участь в усьому цьому сьогоднішньому торжестві, підносячи вино та чай гостям, яких Родіон вибірково за-прошував після огляду картин на чай і розмову до старовинного батьківського кабінету з бібліотекою. Соня в своїй короткій майже до безсоромності, як сказали б тепер, спідниці, що на той час було сучасним і модним, — ця Соня з гарними ніжками, які облягав прозорий капрон, з гарною зачіскою, що робила її обличчя вдмузливим і розумним, всюди невідступно ходила за Родіоном, і з виразу її ще майже дитячого обличчя було видно, що вона пишалася своїм становищем чергової (про що вона, певна річ, не підозрювала) нареченої і майбутньої господині дому.

В просторій і світлій майстерні, куди Родіон разом із Сонею провели Лію і Мещерякових, було вже душ п'ятнадцять гостей — ті самі подружжя, яких Лія всіх знала і з якими одразу ж заходила знайомити Надію Аркадіївну та її чоловіка. Усе те, що було виставлене — картини та малюнки, — малось на увазі, нікуди не подінеться і буде оглянуте, але найперше і найголовніше було познайомити Мещерякових з усіма (і насамперед, звісно, з Афанасієм Юрійовичем Куркіним).

— Он бачиш, оце і є Куркін, — сказала вона Надії Аркадіївні, коли тим, хто був ближче (у першій половині залу), Мещерякових уже відрекомендували і залишалось тільки пройти вглиб, пройти повз картини і малюнки, які зразу ж привернули увагу Мещерякова.

Куркіна було видно зі спини, він з кимось розмовляв. Тим, з ким він розмовляв, був Митя Гаврилов, простакувате, селянського типу обличчя якого зразу ж усім впадало у вічі і дисо-нувало з гладенькими, ретельно поголеними і випещеними, як у більшості міських людей, обличчями. Митя мовчав, Куркін щось договорював йому, а за спиною Миті, прислухаючись до розмови, стояла Аня Лукашова — все з тією притаманною їй модною сухор-лявістю, але з незвичним (для тих, хто знав її раніше) виразом обличчя, в якому не тільки не було нічого запобігливого, а була лише напружена увага, ніби слова Куркіна мали вирішити для неї щось важливе. Малюнки ж, розставлені поміж модерністськими, що являли собою різнокольорові плями, квадрати і куби, карти-

нами господаря майстерні, були ті самі Митині ескізи, які він готував для свого майбутнього полотна історії людських війн. Тут-таки, як було запропоновано Єрмаковим, стояло біле полотно, тобто те величезного розміру полотно в підрамнику, на якому ще не було жодного мазка, і це полотно, наче сфокусовані сонячні промені на папірці, підпалюючи його, щохвилини привертало до себе загальну увагу.

— Подивись-но сюди, Іллюшо, глянь же,— смикаючи чоловіка за рукав і відриваючи його від Митиних мерців і від полотна, на якому ще нічого не було, і намагаючись спрямувати чоловіків погляд на Куркіна, говорила Надія Аркадіївна.— Це потрібна тобі людина, Лія зараз познайомить нас, будь з ним лагідний, це дуже потрібна людина, я потім усе розповім тобі,— тим часом як Лія вже прямувала до Куркіна, ведучи за собою Мещерякових, вкляпачись, говорила Надія Аркадіївна.

Куркін зустрів Лію і Мещерякових тим швидким поворотом голови, з якого люди, що вміють робити так і роблять, знають, що відбувається це тоді, коли їх не цікавить та розмова і той співрозмовник, з яким вони стоять, і вони тільки й чекають нагоди, аби перервати розмову і піти від нього.

— Кого я бачу! — вже вдруге і остаточно обертаючись до неї усім своїм важким обличчям, важким поглядом, важким, одвислим підборіддям, промовив Афанасій Юрійович, даючи зрозуміти Миті, що розмову з ним закінчено.— Усе гарнішаємо, все гарнішаємо,— додав він, важко і неприємно (і звично для тих, хто знав його) посміхнувшись і метнувши погляд на Мещерякових і знову на Лію, немов запитуючи у неї, хто ці люди.— Гарнішаємо. А де ж ваш любий чоловічок? — запитав він, знову і неприємно для Мещерякових глянувши на них.

— Зайнятий. Він у мене тепер такий діловий. До речі, хочу відрекомендувати: мої добрі друзі.— І Лія, повідомивши посаду, наукове звання і суспільне становище Мещерякова, назвавши при цьому кілька його друкованих праць, відрекомендувала спершу Надію Аркадіївну, а потім її чоловіка.

— Дуже приємно,— сказав Куркін, як завжди мовиться в таких випадках.— Чув, знаю,— додав він, замість того, щоб сказати, що так, читав, і наче підкреслюючи цим, що існує простір між ними, про який Мещеряков мусить пам'ятати й без дозволу не переступати його.— Ви оглянули виставку?

— Ні, ми щойно прийшли,— відповіла за чоловіка Надія Аркадіївна.

— То подивіться,— з усмішкою, яку кожен міг тлумачити по-своєму, хто як хотів, сказав він.— Подивіться,— повторив, рухом голови показуючи, що ладен відійти і надати їм цю можливість,

Його хтось покликав, і він, ще раз зробивши такий самий рух головою, залишив Мещерякових і Лію оглядати виставку.

— Який він приємний, галантний,— одразу сказала Надія Аркадіївна, сяючи не так своїм ляльково-невизначним обличчям, як низочкою перлів на шиї.

Лія не відповіла. Мещеряков лише дивно поглянув на дружину і попрямував уздовж виставлених картин і малюнків, з подивом і гидливістю, якої не міг вгамувати в собі, спиняючись і розглядаючи їх.

Він більше спинявся не біля картин Єрмакова, вірніше, плям, квадратів і кубів у гарних багетових рамках, що, він розумів, було не мистецтвом, а шарлатанством, розрахованим, як він одразу ж вирішив подумки, на дурнів (на тих дурнів, котрі, як про те розповідав великий казкар, бачили на голому королі одяг), а біля Митиних малюнків, де були зображені мерці, труни, могили і знаряддя вбивства (і зі слідами крові) з різних епох, але які, хоч і викликали почуття огиди, були виконані в тому реалістичному плані (чи манері, чи ще якось, як сказали б теоретики), що про них не можна було сказати, що це шарлатанство чи щось сенсаційне, а що це є мистецтвом, породженим якоюсь незвичною, можливо, навіть хворобливою уявою художника. «Дивно,— розмірковував Мещеряков, переходячи від одного мерця до іншого і до зображення братських могил, тобто до тих зарисовок, де особливо виразно було показано насильницьку смерть цих людей,— що може ховатися за усім цим? Хто, з якою метою і навіщо малював це? Адже це праця, пекельна праця»,— думав він. Навіщо було Єрмакову виставляти це — ця думка з'явиться у Мещерякова пізніше; а зараз йому дедалі більше кортіло подивитися на художника, що взявся намалювати ці страшні малюнки, і поговорити з ним; певно, лише Мещеряков з усіх присутніх тут вбачав у цій виставленій галереї мерців і закривавленої зброї якийсь хоч, може, й хворобливий, але смисл, і, незважаючи на те, що дружина наполягала йти на чай (піти до Куркіна, як слід було розуміти), куди Родіон Єрмаков уже запросив їх, він попрямував до Миті, щоб поговорити з ним.

— Перепршуюю,— сказав він Миті, відрекомендувавшись йому (і відрекомендувавшись Лукашовій, що стояла тут-таки і, як він здогадався, доводилася Миті близькою людиною),— але я вражений вашими малюнками. Вражений, по-перше, майстерністю, по-друге, темою. Звідки у вас ця містика, у вас, молодій людині? — запитав він.

— Це не містика,— заперечив Митя.

— То що ж це?

— Ескізи до моєї майбутньої картини,— неохоче відповів Митя, мабуть, повторюючи те, про що вже не раз говорив тут і чого, мабуть, не розуміли або не хотіли розуміти ті, хто запитував. І він з недовірою глянув на Мещерякова.

Та Мещеряков знову запитав його:

— Що ж може виражати така картина?

— Страх і жах.

— Страх і жах чого?

— Того, що люди чинять з людьми, нападаючи і вбиваючи одне одного. Жах війни і відрaza до цього безглузлого, нелюдського і жорстокого явища.— Хоч як здавалося Миті, що те, про що він говорив, було марне й непотрібне і що слова знову могли зависнути в повітрі, та щось, проте, змушувало його відповідати Мещерякову, і цим щось була та невдавана зацікавленість, з якою Мещеряков звертався до нього.

— Я історик, і я бачу: мечі та сокири на ваших малюнках узяті нібито з самого Куликового поля, рушніці та гармати — з Бородинської битви, а кулемети, гвинтівки та автомати...

— Так. Але не тільки в тому значенні, як ви гадаєте,— перебиваючи його, мовив Митя.— Якщо у вас є час і ви справді бажаєте послухати, я можу розповісти вам про свій задум.— І, переконавшись, що Мещеряков ладен слухати його, почав розповідати, як він хотів настрахати людей землі тими їхніми лиходійствами, що породжуються нескінченними війнами, яких можна просто, керуючись здоровим глуздом, уникнути.

Митя добре уявляв собі те, про що говорив. Та він відчував, що для переконливості слід було розповісти про себе, тобто про той свій родовід, наскільки може сільська людина пам'ятати його, за яким виходило, що кожне покоління чоловіків у його родині (як і в кожній іншій селянській родині, додавав він) неодмінно брало участь у війні і неодмінно або хтось гинув, лишаячи сиріт, або повертався калікою, зайвим ротом і був тягарем для сім'ї. «Ірадід у Кримську, дід у германську, батько у Вітчизняну»,— розповідав Митя те, що, на його думку, було не головним, а лише пояснювало все, проте для Мещерякова, котрий вперше начебто з цієї точки зору глянув на народне життя (на історію, як він завжди в порівнянні любив дивитись на неї),— для Мещерякова важливим у Митиному задумі здалося саме те, що на долю кожного покоління російських людей випадала війна. Слухаючи загальні міркування Миті про безумство війн і про те, що коли б це безумство показати людям, то люди перестануть чинити його, Мещеряков думав, що ці слова були тільки оболонкою, шкаралупою, яка прикривала серцевину, котру Митя лише через свою молодість і недосвідченість не може сформулювати

для себе. Йому здавалося, наче він був присутній при досягненні якоїсь тієї історичної сконцентрованості труднощів народного життя, що рано чи пізно, але повинна була в комусь пробудитися з величезною силою болю і тепер пробуджувалася в Миті.

— Ви десь навчалися? — запитав він у Миті (маючи на увазі його майстерність).

— Ні.

— Дайте мені ваші координати,— сказав він, ще не уявляючи, для чого просить їх, а відчуваючи лише інтерес до Миті.— Ви зараз живете в Москві?

— Під Москвою, в Одинцові, тимчасово,— квапливо вставила Лукашова, яка швидше, аніж Митя, вловила цей інтерес.

— Давайте і одинцовську, і пензенську,— додав Мещеряков і, сунувши до кишені поданий йому Лукашовою аркушик з адресою, нахилив голову на знак того, що прощається, і відійшов од них, залишивши і її, і Митю з тим почуттям розгубленості, коли вони дивились, мовби питаючи одне в одного: «Нібито похвалив, нібито взяв адресу, а що дали?»

XX

Увійшовши до того кабінету з бібліотекою, куди Єрмаков запрошував тільки обраних і тільки на чай, як він з усмішкою казав про це, і де Надія Аркадіївна, сидючи з Лією, давно вже і занепокоєно чекала чоловіка, Мещеряков почув мовлені Куркіним слова:

— Я йому кажу (йшлося про Митю): юначе, дві тисячі років тому світові було вже сказано «не вбий», сказано Ісусом Христом, але світ убивав і вбиватиме. Вбиватиме навіть тоді, коли новий Христос, з'явившись, знову скаже: «Не вбий!» Чи не вважаєте ви себе новоявленим Ісусом? — І на важкому, схожому на танк обличчі Куркіна з'явився той вираз, який мав цим показати, як він ставиться до Миті та його задуму. Власне, вже з першого погляду на Митині роботи Афанасій Юрійович зрозумів, що про них не те щоб можна щось сказати в пресі (він усе приміряв до того, що могло і що не могло бути гласним, і відповідно до цього могло чи не могло додати тієї гучної, звісно, в міру можливості, слави, заради якої і робилось усе ним і, як поплавець, тримало його на поверхні),— сказати в пресі про Митині малюнки можна було, та це було не тим, на що, зважаючи на свою репутацію, він мусив і міг відгукнутись.— І як ви гадаєте, що відповіло мені це парубча? — вів далі Куркін.— «Як бажаєте»,— сказав він. Але це ж, пробачте, рівнозначно визнати себе Христом! — Його важкі брови звелись, і в незмигних очах іще виразніше проступило все його ставлення до Миті.

— Ось що з таланту може зробити провінція,— зауважив хтось.

— Так, уявіть собі, так,— одразу ж погодився Афанасій Юрійович, повернувшись обличчям до того, хто говорив, і блискавично-пронизливо (під час цього повороту) кинувши погляд на Мещерякова, що увійшов до кабінету.

Куркіну одразу ж після знайомства з Мещеряковим дали зрозуміти, що доцент хоче зблизитися з ним. Мета зближення була невідома ні Афанасієві Юрійовичу, ні тому, хто сказав йому про це; та водночас було зрозуміло, що Мещерякову щось потрібно, і тому Куркін таким пронизливим поглядом зустрів його. Куркін називав себе діловою людиною і не вважав корисними тих, кому хотілося лише стояти проти течії; такими, зрештою, він вважав усіх, хто так чи так зближувався з ним; і тому саме так подумав тепер про Мещерякова, побачивши в ньому лише одного з шанувальників його авторитету, хоч погляди Мещерякова на цей так званий рух західництва не лише відрізнялися від головної мети Куркіна, що полягала в тім, аби завдяки цьому рухові постійно триматися на видноті, а були цілком протилежні цій меті й містили в собі бажання добра не для себе, а для народу. Куркін не розумів цього і відводив Мещерякову лише ту звичайну роль плескальника в долоні— своїм висловлюванням, справам і авторитету,— відповідно до якої і чекав тепер (перш ніж буде висловлене прохання) од нього саме цих дій.

— Ну, шановний, оглянули? — мовив Куркін, важко і просто у вічі дивлячись на Мещерякова, який, поза всяким сумнівом, мав підтримати щойно висловлене ним.

— Ви знаєте, у мене інша думка,— відповів Мещеряков, дивно й неясно, як він завжди думав згодом, відчувши в собі бажання заперечити Куркіну, як завжди заперечував своєму колезі по інституту доценту Карнаухову, з яким розходився в поглядах і на історію, і на поняття народного життя, і на те, що треба пробуджувати й активізувати в самому цьому житті.— Слід подумати, я ще не визначився, не досягнув,— сказав він, тим часом як саме цієї миті виразно побачив, що являв собою Митя зі своїм задумом, що був сам він, Мещеряков, зі своїми поглядами на історію та життя, що був Куркін і так званий рух західництва і що були ґрунтовики, представників яких тут, за чаєм, не було, але які яскраво і в усій своїй скупості постали в уяві Мещерякова. Він, як це часто буває, коли прояснюються думки, над якими довго й напружено розмірковував, раптом збагнув, що ті західники, котрі (як він) за народ, і ті ґрунтовики, котрі за народ, одностайні в своїх засобах і головній меті, але що ті західники, котрі для себе (яким був Куркін), і ті ґрунтовики, котрі так

само для себе, теж одностайні в своїх засобах і цілях; він збагнув, що не існує ні так званих західників, ні так званих ґрунтовиків і суперечок і розходжень між ними, а є тільки ті, хто за народ, і ті, хто для себе, і вся суть в цьому, а суперечки і розходження,— це лише та видимість боротьби, в якій завжди повинні бути лідери і паства, і ця боротьба саме і створює враження гостроти життя і тримає на поверхні тих, хто іншим чином, тобто справжньою працею, не здатен досягти становища та слави. Мещеряков так чітко усвідомив це, що на мить сторопів од цієї своєї ясності думки, і його обличчям промайнула тінь зніяковіння, яку і Куркін, і всі інші, хто був з ним, у тому числі й дружина та Лія сприйняли як вияв незручності за сказане.

— Ніколи не слід піддаватися першому враженню,— повчально зауважив Афанасій Юрійович, поблажливо поставившись до необачності доцента, вірніше, припускаючи саму можливість цієї необачності (саме з огляду на відмінність між ним, Куркіним, і всіма іншими).— Сідайте. У вас чарівна дружина,— додав він, змушуючи почервоніти тепер уже Надію Аркадіївну й прискорюючи в ній той кровообіг, що його люди звичайно називають хвилюванням і яке для Надії Аркадіївни було хвилюванням приемним, бо наближало її в сподіванні до мети...

Дві тітки Єрмакова, наче покоївки, нікому не представлені, так само як і ніхто не був представлений їм, обслуговували гостей. Одна з них, старша, сиділа за самоваром, певна річ, електричним, у кутку кабінету, наливаючи тим, хто підходив до неї, чай у склянки з підстаканниками так по-російському, як гадала вона, спершу заварку, потім окріп, що все це робилося нею мовби лише для того, аби дати зрозуміти гостям, що, незважаючи на всі їхні розмови про західництво, вона знала, які були їхні корені. «Перекажитесь, погарячкуєте і все збагнете, все стане на свої місця»,— було в її старечих очах, тим часом як вона, не дивлячись ні на кого зокрема, дивилась на всіх і бачила всіх. Друга тітка Родіона, молодша, приносила на таці червоне грузинське вино в тонких кришталевих фужерах. Вона не пропонувала кожному, а залишала тацю з фужерами на столі й виходила — без усмішки, без будь-якого виразу на обличчі, що теж, мабуть, було її ставленням до того, що відбувалося в домі. Та ще меншою мірою, здавалось, аніж тітки, був учасником торжества Родіон зі своєю Сонею, котра скрізь невідступно ходила за ним у короткій, через що її ноги здавалися майже голими, спідниці. Він не заходив у розмову і то з'являвся в кабінеті, то зникав звідти, аби побути з тими, хто в майстерні оглядав картини; і оскільки його мета полягала не в тому, щоб почути похвалу своїм роботам (і ще менше роботам Миті Гаврилова), що додало б ваги до його вже

існуючої популярності, він не запобігав ні перед ким; його метою було — аби по Москві пішла чутка, що в такого-то молодого художника щось цікаве виставлене вдома, на що йдуть подивитись, і щоб ця чутка, дійшовши до організаторів виставки на Крутицькому валу, порушила б їхній спокій і змусила пожалкувати про те своє рішення, коли вони відхилили його, художника Ермакова, роботи. Ця мета, здавалось Родіонові, не залежала від того, про що говорили в кабінеті чи в залі, ця мета, здавалося йому, досягнута вже тим, що Афанасій Юрійович Куркін присутній тут, у нього, і що саме це і стане відомим і надасть усьому ваги.

Ермаков знову разом із Сонею вийшов з кабінету, і Афанасій Юрійович, відчуваючи на собі загальну увагу й невеличкими ковтками відпиваючи червоне грузинське вино з фужера (і одвернувшись і начебто вже забувши про Мещерякова), відповідав когось на одне з тих абстрактних запитань про можливість й межі мистецтва, що їх звичайно одні люди, котрі вважають себе причетними до сфери мистецтва, глибокодумно ставлять іншим, котрі так само вважають себе причетними до цієї самої сфери, і на які ще ніхто й ніколи не дав ясної відповіді хоч би вже через те, що мистецтво, як і життя, безмежне і щоразу повторюється в тому оновленому й ускладненому вигляді, як оновлюється і ускладнюється життя. Афанасій Юрійович, для якого ця тема була не просто темою для розмови, а простором, наче для Колумба океан, по якому можна пливати й пливати і відкривати Індію не там, де вона є,— Афанасій Юрійович одразу ж кинувся в це плавання, бачачи перед собою саме цей простір і розпускаючи вітрила думок. Надія Аркадіївна, Лія і решта присутніх у кабінеті,— всі уважно слухали його. Та Мещеряков, який завжди важко піддавався впливу чужих думок і який все ще перебував під враженням розмови з Митею та виставлених ним мерців, могил і зброї зі слідами людської крові,— Мещеряков не міг зупинити в собі тієї розумової праці, яка, поєднуючись із жалістю до Миті як до сконцентрованого вираження труднощів народного життя, у його свідомості оберталась на несподівані і вражаючі своєю простотою і ясністю висновки. Він раптом збагнув, що і Куркін, і Карнаухов, і він сам, доцент Мещеряков, постійно дошукуючись відповіді на життєві питання у вивченні історії європейських народів, шукали і шукають ці відповіді не там, де їх треба шукати; він (згодом він ніколи не міг так чітко уявити собі) зрозумів, що за всією цією інтелектуальною метушнею в усі часи люди, такі як Куркін, Карнаухов і він, Мещеряков, не те щоб не хотіли, а не могли розгледіти і збагнути всю глибину того, в якому тяжкому становищі і в різні часи опинявся російський народ; і він робив цей

висновок тепер з Митиної біографії, яка вразила його тим, що покоління чоловіків у сільських родинах винищувалося війнами, і з усіх цих його малюнків — мерців, могил і зброї, — саме через виражальну силу яких і передався цей головний біль народу. «До чого Ісус і до чого християнство? — думав він, здивовано і водночас осудливо поглядаючи на Куркіна. — Тут зовсім інше. Тут біль народу, який він (Митя) не може сформулювати, але він виражає його, сліпо, неусвідомлено, саме в такій формі, але виражає його», — говорив собі Мещеряков.

XXI

— Афанасію Юрійовичу, — дочекавшись нагоди, коли їй можна було пристати до розмови, сказала Лія, спитавши зі своєю простодушною цікавістю, якої не помічала в собі, — я чула, є якийсь новий клуб — «Людина майбутнього». Що це таке, ви не знаєте?

— Клубів тепер хоч греблю гати, — з тою посмішкою, з якою він завжди відповідав на те, що (як це мали бачити інші) не лише добре знав, але до чого ставився певною мірою іронічно, відповів він. Він був у світлих штанах і оксамитовому, які тільки входили в моду, піджаку густого до чорноти червоного кольору й такого самого кольору однотонному галстуку й сидів до вікна так, що обличчя було затінене і майже зливалося з кольором костюма та галстука. — Клуби, гуртки, салони — чого варті лише «Проблеми безсмертя», або «Російські йоги», або «Макет майбутнього суспільного устрою!» — І назвав ще декілька подібних гуртків, які то рантом виникали, то через свою безглуздість так само несподівано переставали існувати і які Куркін не те щоб не визнавав (тут треба було ще міркувати), а з яких, як він вважав, слід судити про стан суспільства. — Всюди Сперанські і всюди Магницькі, — мовив він, натякаючи на той певний період лібералізму в Росії, про який усім було відомо, чим він закінчився. — Усюди, а потрібен лише один-єдиний, — теж з посмішкою зробив він висновок; те, що він хотів цим сказати (так само, як і своїми статтями, значення і смисл яких, незважаючи на оплески одних і неприйняття іншими, ніхто й ніколи не міг до кінця зрозуміти), було начебто мудрим, таким мудрим, що ніхто нічого не міг збагнути.

Щодо Мещерякова Афанасій Юрійович тримався тепер спокійно, тому що з несприятні, відверто висловленої йому, знав, що ніякого прохання з боку доцента вже не буде. Так само й Мещеряков, не втаємничений у плани дружини і тому не маючи ніякого прохання до цього відомого мистецтвознавця-західника, був ще більш спокійним щодо цього. Він лише не поділяв поглядів Кур-

кіна в оцінці Митиних робіт і подумки все ще сперечався з ним, і слова про Сперанських і Магницьких (якими тепер «хоч греблю гати») — ці слова, почуті в тому відриві, як міг тільки Мещеряков, зайнятий своїм, почути їх, поцілили в ту саму точку його роздумів, у якій могли озватися лише тим одним значенням, яке він тут-таки й висловив Куркіну:

— Так, ви маєте рацію. Мислителів багато, а толку немає. Ми шукаємо, а ось приїхав мужичок із села, з Пензи,— виправився він,— і всім нам носа втер.

— Ви про що? — Афанасій Юрійович уважно і невдоволено глянув на нього.— Це у вас там, в інституті, батьки вбивають синів,— з тою мірою ехидства, що мала розчавити Мещерякова, вів далі він.— Навряд чи вас хтось зрозуміє, вас і ваших колег.— І, знищивши таким чином, як він гадав, свого супротивника, з почуттям переможця відвернувся од нього і, піднявши фужер з недопитим вином, заходився виголошувати один за одним ті до тепні й смішні грузинські тости, котрі, незважаючи на багаторазове повторення, завжди слухають з цікавістю і які тепер знову привернули увагу до Куркіна.

Якийсь час слухала й усміхалась йому і Надія Аркадіївна, хоч уся приємність зустрічі була вже для неї зіпсована; зіпсована її чоловіком — негарно, по-дурному й нетактовно, як вона вважала; і вона, пославшись на головний біль, попросила чоловіка (та Лію) відвезти її додому.

— Що ти накоїв? — одразу ж накинулась вона на чоловіка, тільки-но Лія, висадивши їх із свого «Москвича» й не заходячи до них у дім, залишила самих.— Ти хоч тямив, що ти накоїв?

— Що? Що не погодився з Куркіним? Але з ним і не можна було погодитись. Він, коли хочеш знати мою думку...

— При чому тут твоя думка? Він наш друг.

— Хто, отой Афанасій Юрійович?

— Авжеж.

— Який він нам друг, з якого боку? Я дивуюсь тобі, Надю...

— Він... Він... Він міг би зробити тебе деканом,— нарешті мовила вона те, що для неї самої було зрозумілим, простим і переконливим, і вона не могла уявити, щоб можна було чимось залечити це.— Він... Він...

— Яким деканом? Де? Як? — Мещеряков на мить навіть зупинився — таким несподіваним було для нього те, що він почув од дружини.

— Ти питаєш — де? — сказала Надія Аркадіївна, стоячи вже посередині кімнати і повними білими руками знімаючи низочку перлів із шиї.— Хіба ти сам не бачиш? Ти гадаєш, Лусо втримається після скандалу з Арсеном? Його підуть, любий мій, це

бачать і знають усі, його підуть,— підтвердила вона, наголошуючи на цьому слові,— і хто тоді займе його місце?

— Але для цього спершу необхідно захистити докторську,— заперечив він дружині.

— О, була б і докторська, було б усе, коли б ти не був сьогодні таким дурнем. Мені соромно, мене жах бере, в якому становищі я через тебе опинилась. Ти хоч про це подумав? Адже це був Куркін!

— Не говори мені про нього. І взагалі, яке тобі діло, хто стане деканом? Що тобі до того? — повторив він з тим очевидним роздратуванням, з якого можна було зрозуміти, що це питання — хто стане деканом? — це питання було не байдужим для нього і давно непокоїло його; непокоїло ще до того, як усе трапилось з Арсеном.— Як жінка ти гарна, я ціную тебе, але коли ти лізеш у службові справи...

— Я?! Лізу?!

— Саме так.

— Ну, знаєш, я тобі не нав'язувалася, будь ласка, ти вільний. Ти давно цього хочеш, я бачу, тож, будь ласка, будь ласка, ти вільний.— І, надавши собі того холодно-непрístupного виразу, яким завжди показувала невдоволення чоловіком, з низочкою перлів у руках гордо попрямувала до спальні, тріпнувши головою, аби волосся, звільнене від шпильок, пишніше розсипалось по її круглих плечах.

— І гаразд, і будь ласка,— кинув їй услід Мещеряков і теж пішов до себе в кабінет.

Ця сварка для сімейного життя Мещерякових була тією звичною сваркою, які часто спалахували і завершувалися лише тим, що замирення, котре наступало тут-таки (або за годину, або за чверть години), надавало їм можливість дужче виявляти свої почуття любові одне до одного; ті почуття, які були хоч і фальшивими (і фальшивість усвідомлювалася кожним з них), але які, мабуть, саме через цю фальшивість виказувалися з такою підкресленою щирістю, що робили можливим і навіть приемним їхнє спільне життя. І обоє вони тепер, розійшовшись і усвідомлюючи несерйозність і буденність сварки, заходились начебто спокійно — Надія Аркадіївна переодягатись у своє хатне вбрання, а чоловік у своє. Та біля вмонтованої шафи, де висів його одяг, він на мить зупинився, щось пригадуючи. І цим «щось» була та звична неприємна для нього думка, що в його сварках із дружиною завжди брала участь (незримо й не відаючи про те) якась третя особа. «Як безглуздо, одначе. До чого, одначе, безглуздо»,— подумав він. Але цього разу третьою особою був Куркін, що одразу ж постав перед очима Мещерякова в своєму оксамитовому піджаку і з важ-

кою посмішкою на обличчі, і те інстинктивне почуття неприязні, підсилене тепер сваркою з дружиною, знову збурилось і охопило Мещерякова. «Куркін?.. Що тямить цей самовдоволений і самозакоханий тип, оцеї твій Куркін?» — мовив Мещеряков, наче звертаючись до дружини, і тут-таки пригадав те, що думав про Куркіна там, у Єрмакова, і думав про себе, про Карнаухова і про всіх західників і ґрунтовиків, хто в чому сходився і в чому розходився і що було головним і не головним у суперечках і розходженнях, і пригадав свої міркування про Митю та його роботи. Машинално, лише через свою нервову збудженість, заходився нишпорити по кишенях свого піджака, шукаючи аркушика з адресою, якого Лукашова передала йому, і, знайшовши його, з цим аркушиком у руці і сполотнілим обличчям, не знаючи наперед, що скаже дружині, рішуче попрямував до неї в спальню.

— Ось ким я буду займатись, ось, а не твоїми лусо, куркіни-ми і карнауховими. Ось, ось, знай це і ніколи не смій втручатися в мої справи,— розчинивши навстіж двері спальні і потрясаючи цим своїм аркушиком у повітрі, різко сказав він.— Не смій, чуєш? — з якимсь мовби шаленством, що враз охопило його, майже вигукнув він і, грюкнувши дверима, вже з новим почуттям до дружини повернувся в кабінет.

XXII

Наступного дня після того, як мета його домашньої виставки була досягнута і Афанасій Юрійович відвідав її (важливо було саме — не оцінка, а те, що відвідав), Родіон Єрмаков сказав Миті Гаврилову та його дружині Ані, щоб вони зібрали свої малярки і звільнили майстерню.

— Більшого я не можу для вас зробити, вибачайте,— мовив він тим своїм тоном, наче він, заплативши їм за якісь їхні послуги і бачачи, що вони ще чогось чекають, вирішив нагадати, що, й крім того, сплачено більше.— Не можу. Та й самому пора братися за діло,— сказав він, і вже за годину Митя і Аня з пакунками й полотном їхали в електричці до себе в Одинцово, де вони мешкали не в знайомій Ані, як вона те сказала Семену Дорогомиліну ще влітку при зустрічі з ним, а наймали кімнату в одному з тих великих приватних будинків у Підмосков'ї, які будують великими для того, щоб можна було, особливо в літній, дачний сезон, трохи заробити на них.

Митя з Анею Лукашовою, власне, нічого, окрім нових ескізів і зарисовок до майбутньої картини не робили, вірніше, ніде не працюючи й нізвідки не одержуючи грошей, проживали тут,

у Москві, ті свої невеликі кошти, що їх одержав Митя за проданий ним баптистській общині дім у селі; і чим менше лишалось у них цих коштів, чим очевидніше було, що треба шукати роботу, аби забезпечити своє існування (в Пензу вони обоє не хотіли повертатись), тим затятіше і Митя, і Аня, яка вірила в безперечні здібності здобутого нею чоловіка, з якого вона мала намір виліпити генія, нічого не робили для того, щоб десь влаштуватись, а й далі розшукували людей, які б визнали Митин талант і зробили б щось для нього, по тих доступних Ані каналах, що саме і привели її до Родіона Єрмакова. Що мало бути цим «щось», ні Митя, ані Лукашова чітко не уявляли собі; цим «щось» була для них лише та непевна надія, що її леліє, либонь, кожен, хто пробує сили в мистецтві чи літературі, гадаючи, що, тільки-но його відкриють і визнають, одразу ж усі блага життя самі по собі будуть надані йому; вони жили цією надією, тоді як з часу свого приїзду до Москви не тільки не наблизились до мети, а навпаки, були ще далі від неї. Той перший художник Сергеевський, до якого за посередництвом її знайомих звернулася Аня (оскільки всі клопоти по влаштуванню Митиного життя вона взяла на себе і діяла з такою енергією, що сама дивувалася цій енергії, котра з'явилась у ній, як вона гадала, від кохання), був хоч і відомим у московських колах художником, проте, не приєднуючись до кожного з тих гуртків або груп, яких завжди було і є безліч у мистецтві та літературі, не мав того впливу, тобто ваги, за допомогою якої міг би хоч якось просунути Митину справу. На відміну від Єрмакова Сергеевський не влаштував ніякої домашньої виставки Митиних робіт у себе, а зробив те просте, що й необхідно було зробити,— звів його з тією групою так званих народних художників, яким близькою була тема втрат і страждань і які, звичайно ж, більше могли зрозуміти і оцінити малюнки та задум Митиної картини.

Це були ті художники, до яких за поглядами та розумінням життя належав Карнаухов; і, завдяки звичайному випадкові, яких щодня трапляються тисячі, Карнаухов саме того дня опинився серед цих художників і бачив Митині малюнки. Та ні він, ані художники не зрозуміли Митиних робіт і не визнали в ньому художника, проте зло і з відвертістю, властивою людям, що визнають тільки себе і свою справу, висміяли Митю і відвернулись од нього. Головне, чого вони не могли зрозуміти, а вірніше, пробачити Миті, було те, що вони побачили в ньому наче своє сптворене зображення. «Коли ми й звертаємось до минулого,— був їхній присуд,— то принаймні це до мерців». І Миті лишалось тільки точнісінько так само зло відповісти їм: «Живі тільки тому й живі, що є мерці».

Він почувався ображеним, і з усього, що говорили йому й до-
вкола нього, поки він збирав малюнки, в пам'яті залишилося всьо-
го кілька фраз, значення яких, хоч як згодом він їх тлумачив,
зрозуміти не міг. Не міг тому, що дивився тоді на світ мистецтва
всього лише очима завсідника дорогомилінської вітальні, який
звик тільки до сяйва люстр і розмов у ній і не знав, що є інші
подібні вітальні, з іншими смаками, поглядами і теоретичним
обґрунтуванням цих поглядів (але, головне, через ту не зовсім іще
втрачену цілісність свого розуміння життя і місця художника
в ньому), не міг уявити, щоб якість інакше, ніж це розумів він,
можна було розуміти й тлумачити призначення мистецтва. «Ми по-
вертаємось до минулого, щоб оживити його,— говорилося довкола
Миті (хоч з якою метою необхідно було саме оживляти, тобто тяг-
ти життя назад, було незрозуміло і можна було проти цього за-
перечити).— Адже так можна довести нашу ідею до абсурду (хоч
Митина ідея, очевидно було, полягала в іншому). «Він усіх нас
заведе в глухий кут»,— почув Митя чийсь слова, і йому було та-
кож незрозуміло, про який глухий кут мовилося.

Митя пішов прикро вражений і засмучений, і Сергеевський,
що пішов провести його, сказав, по-дружньому обійнявши за
плечі:

— Щоб мати можливість сказати щось своє у мистецтві, друже
мій, треба спершу досить переконливо сказати те, що від тебе
хочуть.— І він підкреслено повторив це своє «хочуть».

— Але що хочуть, я повинен принаймні знати, що хочуть,—
заперечив тоді Митя.

Про це саме він запитував себе і тепер, повернувшись з Анею
від Єрмакова. «Вони лише беруть адреси,— подумав він, при-
гадавши, що й Дорогомилін брав у нього адресу, а потім забув
і не прийшов.— Якість же треба, мабуть, спекатись».

XXIII

Їхня кімната була тою звичайною (для дачників) кімнатою
з вікном, що виходить у хазяйський сад, де тепер дозрівали в соку
й сонці яблука, із ситцевими в горошок занавісками, крізь які, коли
запнути їх, можна побачити і що в саду, і що в кімнаті, з ліжком
з хазяйським матрацом, подушками, ковдрою і простирадлами,
стіл із стільцями і та звичайна для Підмосков'я вогкість, якою
віяло від стін і кутків цього величезного цегляного будинку, де
зараз не палилося, і яка наче невідчутна і навіть приємна в теплі
дні, але гнітюче діє, коли ллють дощі й небо низько хмарами
нависає над дахами. Митя з Анею, завдяки своїй молодості і зві-
даній ними насолоді від спільного життя, не помічали цієї вогко-
сті, якою віяло з кутків, і не звертали на неї уваги; їх зігрівало

тепло спільної мети, до якої вони обоє прагнули і яка, хоч як віддалялася від них, усе ж таки зігрівала їх. Любов між ними давно вже була не тою, принадність якої полягала в зніманих панчіх, ліжкові та зближенні тіл; усе це було, проте не воно з'єднавало і зближувало їх; між ними наче сама собою (що природно і лише тільки так, само собою, відбувається завжди) встановилась та любов, тобто ті взаємини, що їх звичайно називають сімейними і смисл яких не в задоволенні почуття (без чого також немає і не може бути сім'ї), а у взаємному розумінні й визнанні тої головної мети життя, до якої кожна людина із здоровим глуздом завжди відчуває своє покликання, хоч і не завжди чітко усвідомлює це. Лукашова тепер не тільки не соромилась того, що вона старша за Митю, і не тільки не боялась, що він помітить це, помітить її зморщечки, які вона раніше завжди бачила на своєму обличчі; цих зморщечок тепер не було в неї; її засмагле і гладеньке обличчя світилося тією молодістю життя, яка, незважаючи на невдачі, що весь час спіткали її та її чоловіка (щодо визнання його як художника),— її обличчя так сяяло радістю життя, що з одного погляду на нього можна було сказати, що Аня була щаслива.

Всупереч припущенням лікарів (з огляду на її колишнє життя, на аборти, які робила), що вона не зможе мати дітей, всупереч тим своїм побоюванням цього ж, що Миті, як і кожному чоловікові, захочеться мати дітей, яких вона не зможе дати йому, і що він, розчарувавшись у ній, розлюбить, кине і піде від неї,— саме в ці дні, коли вона таки домоглася влаштування виставки його робіт у домі Єрмакова, вона раптом зрозуміла, що вагітна. Вона зрозуміла це не за тими ознаками, як це описується в більшості книжок, що щось затепліло і ворухнулось десь там, усередині, під серцем і таке інше, а зрозуміла це з іншого, за тією певною ознакою настрою, за якою будь-яка любляча жінка зразу ж відчуває, що з нею сталося саме те, єдине, в чому полягає для неї сенс кохання і сенс життя. Вона прислухалася до себе, намагаючись уловити ті фізичні ознаки, які б засвідчили те, що вона вже розуміла душею (хоч ознак цих не було і ще не могло бути) і весь час думала про те, як вона скаже про все це Миті. Вона була перелякана, боялась і була щаслива від того, що в ній відбувалося, і через це її щастя, боязкість і бережливість, що вона нібито вже належала не тільки собі, вона не могла так гостро і боляче, як Митя, сприймати його невдачі. Надто різними й надто несумісними були для неї ці два почуття; навпаки, невдачі лише посилювали в ній бажання домогтись, аби Митю нарешті зрозуміли й визнали. І на мить вона не дозволяла собі засумніватись у тому, що помилилась у Миті, і він лишався для неї та-

ким самим цілеспрямованим і великим, яким вона вже уявляла його собі, і ще більше, здавалось, була переконана, що рано чи пізно, але він стане (звичайно, завдяки її зусиллям) тим, ким вона хотіла, щоб він став.

«Але що ж тепер, що далі?» — це запитання, природно, мало постати перед нею і перед Митею, коли вони повернулись від Єрмакова. Митині малюнки лежали нерозпакованими на столі, біле полотно було приставлене до стінки й мимоволі начебто являло собою той оголений простір життя, перед яким (змушені ступити в нього) опинились тепер він і Аня, і на Митиному сільському обличчі (Аня це добре бачила) виразно немовби відсвічував цей білий, оголений простір полотна. На колінах у Миті лежали його великі руки, які завжди здавалися незграбними, ті самі руки, що вміли все, котрі зараз не було до чого докласти. Аня розуміла це, і їй хотілося втішити Митю. Їй хотілося підійти, обійняти й сказати йому ті ласкаві слова, які завжди мала для нього (були виявленням її душі); та разом з тим, коли вона хотіла зробити це, щось сильніше, ніж це її бажання, підказувало їй, що їй цього робити не слід. І цим сильнішим було розуміння нею Митиного стану, що будь-яка жалість, хоч би як ніжно була виражена, лише нагадуватиме йому про невдачу. «Як він мовчки і стійко усе переносить», — подумала вона, переживаючи за нього і милуючись ним у цю мить. І вона за тим почуттям збереження, якого невідомо коли і як вчаться люди, не стала пеститись, а вирішила узятися за ту звичайну жіночу справу (приготувати попоєсти щось собі й чоловікові), яка безмовно, але ясно мала показати Миті, що все, що сталось у Єрмакова, є лише тим, чого слід було чекати там, і що нічого ще не втрачено в житті, що життя триває і що, можливо, саме тепер тільки й почнеться головне, заради чого вона, яка розуміє і любить його, з ним.

Порання на кухні у Лукашової завжди викликало відразу, і вона вважала, що ця відраза буде в неї завжди, хоч би як і з ким вона жила. Але тепер, коли жила з Митею, вона не тільки не відчувала того колишнього почуття, і складність мистецтва приготувати обід або сніданок (на що здатні, як вона гадала, тільки такі жінки, як її матір), — це мистецтво не тільки не здавалось їй складним або нездійсненним, а й приносило задоволення бути господинею, годувати й догоджати чоловікові.

— У мене є борошно для млинців і сметана в холодильнику, — мовила вона, — ми зараз влаштуємо собі царську вечерю. — І, хоч Митя нічого не відповів їй і начебто навіть не глянув у її бік, вона зрозуміла, що необхідно робити саме те, що вона сказала, і жваво, пов'язавши фартуха і прибравши зі столу Митині малюнки, взялася за роботу.

Коли згодом, повечерявши, вони сиділи на ганку, збитому з дошок, що являв собою чорний вхід у дім (з боку саду), який саме влітку господарі відкривали для квартирантів і дачників, була вже майже восьма вечора, сонце сідало за ліс, і його проміння, ковзаючи по вершечках беріз, сосон і ялин, проникало в сад і якимось неприродним світлом пронизувало його. Хазяйка з підтиканою пеленою, з відром, у якому було розведене вапно, і щіткою в руці ходила садом і білила стовбури яблунь. Щось сільське було в усій цій присадибній красі для Миті й Ані. Та Митя, коли відривався від похмурих думок, які після вечері хоч і відступили трохи, проте все ще мучили його, бачив, що все це (і хазяйка, і сад), так нагадуючи село, водночас мало щось таке, що не поєднувалось із сільським життям, і він намагався збагнути, в чому полягала ця відмінність: чи в тому, як хазяйка поралась, шохвилини стріпуючи щітку над відром, чи в самій тій роботі, в підбілюванні, яку в селах роблять напровесні, а не в середині літа, чи в тому, з якою ретельністю рівними рядами висаджені яблуні, у симетричності, якої не розумів і не визнавав Митя. Однак він нічого не казав Ані, і Аня, як і перше, охоплена усвідомленням свого щастя, теж нічого не казала йому. До неї знову вернулась та радісна збудженість, яку викликала в ній її вагітність, і питання — сказати Миті про це зараз чи пізніше, — це питання, яке з різною силою бажання володіло нею вдень, було знову тим головним, довкола чого снували її думки. Вона не те щоб не наважувалась відкрити Миті це, що мало, як вона гадала, порадувати його, а не могла зробити це через настрій, який відчувала в чоловікові. Її стримувала та обставина, яку вона, як і кожна жінка, готуючись стати матір'ю, осягала не розумом, не серцем, а якимсь іншим і вищим почуттям (що вона дає життя), що ця подія має бути не просто радісною, а що навіть звістка про неї має з'явитися на світ за радісних обставин. Те бажання щастя своїй дитині, яке згодом розвивається в батьках інколи до такого надміру, що від материнської чи батьківської любові тільки страждає або руйнується це щастя, було тепер у Ані в тому зародковому стані, коли їй несподівано, незнано і приємно було усвідомлювати його. Вона дивилась на вугласте, із світлими бровами й віями Митине обличчя, яке було для неї мужнім і вродливим, і від переповненості почуттів до нього і від несміливості, яку породжували ці самі почуття, і бажання обдарувати чоловіка ще більшим щастям, до чого відчувала здатною себе, вона думала про те, чим вона могла зараз допомогти йому. Та можливість зробити, яку вона мала як фоторепортер, була тут, у Москві, такою

мізерною, що не можна було навіть уявити, аби прожити удвох з чоловіком на цей заробіток; і раптом вперше їй спало на думку, що треба спробувати писати. Адже казали їй, що в коментарях, які вона давала до своїх знімків, є щось поетичне. «Я напишу про нього,— подумала вона.— Так, я напишу їм, напишу (їм — були редакції, куди вона понесе те, що буде написано нею про Митю)». І усвідомлення цієї знайденої для себе справи (і своєї вагітності й кохання до Миті) саме і було тепер тим, що тишило її. «Як багато я робила того, чого не повинна була робити, і яке просте й гарне те, що робитиму тепер,— міркувала вона, приховуючи від Миті це своє радісне почуття і опускаючи очі, мов шторку в кімнаті, за якою вона перевдягалась.— Так, авжеж, було багато непотрібного, фальшивого, чого вже тепер немає. Чи знає він? Чи здогадується він?» — було в її відкритих, добрих, сповнених кохання й ніжності очах, які вона, боячись виказати себе і цим зруйнувати цілісність свого щастя, не наслідувалась підвести на чоловіка.

— Гадаєш, вона білить задля діла? — раптом сказав Митя, після того як довго спостерігав за хазяйкою (і сполучаючи ці слова не стільки з ділом хазяйки, скільки з тими своїми думками, про які він не говорив Ані).— Вона білить для краси, а гадає, що білить задля діла.

— Ти так вважаєш? — запитала Аня, почуття якої одразу ж підказали їй, що за цими Митиними словами приховане щось інше.

— Хіба ти сама не бачиш? Усе, що робиться без користі, завжди позбавлене смаку, негарне й безглузде,— додав він, усе ще ніби відповідаючи Ані, але насправді відповідаючи тому художникові Сергеевському, котрий сказав Миті, що в мистецтві спершу треба зробити те, чого від тебе хочуть, аби потім мати можливість висловити себе. «Вони хочуть змусити мене підбілювати яблуні серед літа,— подумав він.— Але де це вапно і де ці яблуні?»

Митею вже не вперше оволодівав сумнів, що він робить щось не те, що слід було б робити йому. Він відчував, ніби втягувався у якусь орбіту марних і непотрібних справ (як він тепер, з відстані, дивився на дорогомилінську вітальню), кінцева мета яких не тільки не збігалася з тією, що ставив перед собою він, але була навіть нібито протилежна їй. «Що вони хочуть, аби я зробив?» — думав він, намагаючись збагнути для себе цю їхню кінцеву мету, і він мимоволі приходив до заперечення того, у що вірив, що було задумом його картини і чому збирався присвятити життя. Він непевно, позасвідомо просувався до тієї простої форми, що насильство завжди породжує насильство, а добро поро-

джує добро, яка одна тільки й може бути мірилом мистецтва, але яку саме через, можливо, її простоту і ясність не сприймають і забувають. Якби він був людиною освіченою і відвідав хоча б третину тих численних картинних галерей і музеїв світу, в яких експонати добра протягом уже віків постійно і планомірно затуляються експонатами насильства й несмаку; якби він знав і бачив усю ту незліченну кількість картин, яка постійно зростає і яка подібна до купи черепів і підвішених один над одним гробів, котрі мали викликати жах, але викликають лише відразу — і до мистецтва, і до життя; якби поглянув на всі ці вміщені в рамки сцени збочень і насильства: розпанахані людські черепи з хмарочосами замість мізків, жіночі роти, що поглинають океанські пароплави, глобуси на вершечках атомних грибів і голі людські тіла в усіх тих непристойних позах наруги над тим людським, що є сутністю життя і що гучногослим хором мистецтвознавців (певного напрямку, які наче змовились сурмити в одну сурму) проголошується тривогою за світ, який прямує не туди і не до того; коли б він бачив і знав, що те, що він прагнув зобразити в своїй картині (і що, йому теж здавалось, було протестом проти насильства), давно і в більш жахаючих формах зображено іншими й обернулось не добром, а злом і насильством у людях,— він не відчував би тепер цієї невиразної тривоги. Він напевне б знав, що і як треба робити, аби досягти мети. Він збагнув би з того прикладу з Анею, в якій він лише маленькою часткою добра, котру дав їй, відродив життя, і що не мерцями й жахами насильства, а прикладом краси й добра художник повинен рухати й утверджувати життя. Та Митя не бачив цих картин і навіть приблизно не міг уявити собі того розмаху, якого досягло це так зване (діляцьке!) мистецтво, де на передній план висунуті не біль за людські долі, не бажання допомогти людям, а зловтіха над їхньою безвихідністю, над безпорадністю всякої живої істоти перед насильством. Але що може дати людям відчуття безвихідності? В одних воно викличе страх, у інших — бажання влади. Влада, жорстокість і таке саме жорстоке протистояння цій жорстокості. І ні краси, ні перепон — усе дозволено. Митя не міг міркувати так і не міркував так; але він підходив до цієї думки здалеку і важко, як сліпеч, що тицяє ціпком у стінку, аби знайти вихід, а оскільки виходу не було і Митя не міг подумки осягнути те, чого не знав, він лише спантеличено запитував сам у себе: «То чого ж вони хочуть від мене? Треба ж сказати, чого вони хочуть».

— Ти знаєш,— сказав він Ані, схвильовано обернувшись до неї.— Мабуть, я не художник. Кому потрібно те, що я роблю? Нікому.

— Що ти, Митю, що ти! — заперечила Аня, яка, гадаючи, що вона кохає Митю, любила в ньому насамперед того уявленого великого художника, яким хотіла зробити його.— Цей Єрмаков і нігтя твого не вартий.

— Але він відомий... зі своїми квадратами й плямами,— з посмішкою додав Митя.— Він може дозволити собі прийняти чи не прийняти мене. Ти бачила його картини? Їх намалює кожна дитина.

— Я згодна, та все ж таки, який би поганий він не був, він може допомогти тобі.

— Ти бачила його картини? Що в них?

— Холод, я так розумію, а в твоїх душа, біль.

— Чого варта ця моя душа, цей біль, коли на них немає до-рогого костюма?

— Я не розумію тебе, Митю. Я боюсь за тебе.

— А ти не бійся. Я так. Тяжко, от і все. Тяжко.— І, підвівшись, він пішов по саду, начебто йому треба було зблизька подивитись на роботу хазяйки.

XXV

У кожної суспільної верстви існують свої проблеми, які здаються важливими і вимагають розв'язання. Тим часом як люди, подібні до Лусо, Карнаухова, Мещерякова, Куркіна, докладали зусиль, аби з'ясувати, що міститься в поняттях «народ» і «добро для народу» (і забезпечуючи таким чином поки що добро для себе), інші, такі як Дорогомилін і Лукін, що перебували (з огляду на різні обставини) в інших умовах життя, змушені були не розмірковувати про добро, а створювати його; і, створюючи, тобто працюючи на землі і з народом, так само, як і кожен у своїй галузі, стикалися з проблемами, над якими треба було думати, щоб подолати їх. Однією з таких проблем, яку неохоче, важко (і по-різному), однак почали вже визнавати всі, була проблема так званих втрачених моральних зв'язків людини із землею. Павло Лук'янов свого часу вбачав її в порушенні того циклу робіт, якого завжди раніше дотримувався селянин; Лукін вбачав її у втраті почуття господаря, яке він не знав, як поновити тепер; Парфен Калинкін, голова зеленолузького колгоспу-мільйонера, ту саму проблему вбачав у знеособленні землі, і так само сушив голову над тим, як її вирішити. Не вміючи по-науковому підійти до справи, але своїм селянським розумом збагнувши, що він наче торкнувся самого кореня питання, він іще з Сухогрудовим, коли той очолював райком, намагався говорити на цю тему, згодом

кілька разів ставив це питання перед Воскобойниковим, який замінив Сухогрудова, і мав намір тепер поставити його перед Лукіним, на якого багато хто в районі покладав надію як на людину тих нових поглядів на життя, що висувалася тепер на керівну посаду завдяки своїм справам.

Калинкін виношував ідею про закріплення землі за окремими механізаторськими сім'ями, вірніше, за тими міцними (в його розумінні) селянами, що здатні були б і взяти від землі, і вкласти в неї. «Хай це називатиметься ланками, справа не в тому, — міркував він. — Справа в суті». І ця суть була такою ясною для Парфена, що він ніяк не міг збагнути, чому його щоразу лише вислуховували й не дозволяли нічого робити.

— Кращий колгосп у районі, колгосп-мільйонер, чого тобі ще? — казали йому.

— Хочу, щоб відпала потреба постійно підмащувати наше сільське колесо життя.

— Тобто як «підмащувати»?

— А так, щоб не вмовляти й не покрикувати на людей щоразу: «Давай-давай!» Усе має бути природним, і «давай-давай» має впливати не з потреб загального життя, вірніше, не лише з потреб загальної, а й особистої зацікавленості, як у себе вдома, де живеш: хочеш, аби в домі було чисто, вимиеш і пофарбуєш, і вінець вчасно заміниш, і шалівку на даху перебереш.

— Щось на зразок фермерства?

— Фермерства чи не фермерства, цього я не знаю. Земля колгоспна, техніка колгоспна, але закріплена за сім'єю. І витрат менше, і діла більше, і, головне, душа в людини буде на місці, душа — ось де собака заритий, — казав Калинкін, дедалі сміливішаючи від усвідомлення того, що може говорити правду, тобто ті свої думки, які давно і болісно визрівали в ньому.

Його господарство, що укрупнювалося в кілька етапів, складалося з тридцяти сіл і містилося на наймальовничіших землях району, милуватися якими можна було за будь-якої пори року. Але для Калинкіна ця земля була не просто красою, не тією дружиною, на яку любо глянути тільки тоді, коли причепурити її, а тією, з котрою треба було прожити життя великою селянською сім'єю; і цій дружині (себто землі), він бачив, потрібні були не позолочена блискуча мішура і не ті завужені в бюстах і талії міські вбрання, в яких ні сісти, ні встати, ні доторкнутись ні до чого, а інші, природні, які, підкреслюючи всю видиму красу тіла, не сковували б рухів і не заважали працювати, а були б зручними, яскравими і міцними. Він ставився до землі з тим почуттям, що ця земля була спільницею в його житті, як і живність у дворі, за якою треба доглядати, годуючи її, прибираючи після неї

і впускаючи в хату, коли морози, щоб обігріти її. Він не міг би сказати, коли почав розуміти це, але з кожним роком у ньому дедалі міцнішало це почуття; міцнішало тим більше, чим небаліше, він помічав, ставились до землі інші. «Що втрачено, словом не повернеш,— казав він.— Ділом, тільки ділом». І через ці його висловлювання, через його прагнення поновити ті самі втрачені моральні зв'язки людини із землею (як це звучало по-книжному) багато хто називав його мужиком давньої закваски, вбачав у ньому виняткового на теперішні часи господарника і цінували та поважали його.

Та між тим, яким вважали Калинкіна, і тим, яким він був насправді (яким він знав себе), була та відмінність, що існує у людей не через їхню погану вдачу або погані наміри, які вони ставлять перед собою, а через ті обставини, за яких їм доводиться працювати, щоб робити діло. Калинкін був родом з цієї місцевості, ще до війни закінчив сільськогосподарський технікум і не те щоб любив, але вмів і по-міському охайно вдягнутись, і поводитись по-міському інтелігентно; та із своєї посади голови він бачив, що йому треба було бути ближче до людей, тобто і розмовляти, і вдягатись так само, як усі в селі, під дядька, як він жартував із себе; він бачив, що й районне начальство було до нього поблажливішим, коли він поставав перед ним таким собі простакуватим і тугодумним селянином, котрий начебто й слухає і ладен зробити так, як наказують, але через свою недоумкуватість і незграбність робить інакше, по-своєму,— і що з нього візьмеш, якщо він є народ? Покартають і простять, покартають та й відпустять, а для господарства, щоб воно міцнішало, і для людей, аби вони мали те, що їм належало мати кожному в своєму дворі, діло зроблене. Він бачив, що, прикидаючись селяком, легше було робити діло, і він старанно підлаштовувався під той псевдонародний характер, як цей характер (здавна і за книжками традиційно) сприймався багатьма, але яким він не був насправді. Штани на Калинкіні повсякчас були зім'яті і віддimalись на колінах, сорочки він носив із ситцю в горошок і розхристаними, отож завжди було видно засмаглі (як і обличчя, і шия, й руки) груди. Він і волосся зачісував п'ятірнею, і ходив перевальцем, неквапливо, і в його примружених очах завжди був той вираз мудрої заклопотаності, наче йому треба добу, аби вирішити якусь навіть дріб'язкову, що їх завжди сила-силенна в господарствах, справу. Але порядкував він усім швидко й рішуче, задовго наперед обмізкуючи те питання, яке згодом мав поставити перед районним керівництвом; оце-бо й робило його господарем і викликало до нього повагу — не ту, що ґрунтується звичайно на страхові перед начальством, а іншу, що приходить не одразу й начебто непомітно,

ніби з нічого, але потім довго, навіть після смерті людини, живе в народі.

Та хоч господарство Калинкіна і вважалось передовим у районі, проблеми, що існували в інших колгоспах, були і в нього, тільки, можливо, їх не так було видно, щоб калатати про них у дзвони. Те загальне явище — вплив молоді з села й опустіння сіл, — яке згодом набере такого характеру, що вимагатиме державних заходів, для Калинкіна було таким самим болісним явищем, яким воно було для всіх; причину ж цього явища він якраз і вбачав у втраті колишніх моральних зв'язків людини із землею і був переконаний, що не будівництвом клубів, що повинно бути додатком і має бути само собою, не розвитком художньої самодіяльності і відкриттям музичних або балетних шкіл і навіть не наближенням сільських побутових умов до міських (що теж мало бути само собою), а тільки відновленням тих втрачених зв'язків, за посередництва яких і відбувалось усвідомлення селянином свого «я» в житті, вірніше, випробовувалась задоволеність від усвідомлення цього свого «я», можна втримати його біля землі. Ось тому, незважаючи на заборони, Калинкін усе ж таки вирішив на свій страх і ризик провести у себе в колгоспі свій задуманий експеримент. За однією з механізаторських родин, родиною Тимофія Сошникова, він ще минулого року за згодою, хоч і не дуже охочою, парторга колгоспу та деяких членів правління закріпив близько ста гектарів землі й тепер, коли врожай було вирощено і настали жнива, з хвилюванням чекав результатів, які мав дати цей експеримент. «Не з порожніми руками, а з розрахунками, з цифрами — спробуй тоді», — думав він, не маючи ще тих цифр і розрахунків, але виразно уявляючи всю майбутню розмову з Лукінім.

XXVI

У Калинкіна, як і в кожного голови, що тривалий час працює на одному місці, була в райцентрі та своя людина, через яку завжди можна було довідатись про наміри начальства. Довідавшись (через цю ж таки людину), що Лукін, який виїхав по району, мав заїхати і до зеленолузького колгоспу, Калинкін ще напередодні вжив тих заходів, які вживав завжди, щоб, як він казав, показати своє господарство в найкращому вигляді.

Ніби випадково, через збіг обставин о тій годині і о тій хвилині, тільки-но Лукін, завернувши з битого шляху, підїхав до перших полів зеленолузького колгоспу, назустріч йому з ліска наче випірнув на своєму газіку Парфен Калинкін. Поручкавшись із Лукінім і трохи побалакавши з ним тут-таки, на узбіччі при-

браного хлібного поля, він стернею повів його до тих кіп соломи, із яких було видно, що обмолот був гарний, без втрат, і відтак повів не до тих бригад, що були по дорозі й до яких зручніше й легше було під'їхати, а до тих, де (побувавши там напереродні), Парфен знав, було більше ладу, організованості й було що показати секретареві райкому. Від цих бригад, де все начебто сподобалось Лукіну, Калинкін повів його на ферму, щоб показати своєю славнозвісну «ялинку» — ту споруду для доїння корів, яка обійшлася колгоспові в сотні тисяч карбованців і показувалась тепер не тому, що все на цій «ялинці» було досконале і був прибуток від неї, а тому, що преса ще не відшуміла про це нововведення в тваринництві і показувати його було престижно. Через ту ж «випадковість», як усе було цього дня, доярки були вдягнені у новенькі, щойно видані їм білі халати, а в приміщенні «ялинки» було так навдивовиж чисто, що виникало враження, ніби сюди ніколи й не заводили корів для доїння. Потім Лукіна возили до фундаментів, що були закладені, — один під приміщення клубу, другий під ремонтні майстерні, — і показали те пшеничне поле, що тишило самого Парфена Калинкіна (закріплену за родинною ланкою Тимофія Сошнікова ділянку землі), на яке щойно і ніби теж через випадковий збіг обставин були виведені комбайни батька й сина з дружинами, що допомагали їм.

Голова та Лукін, лишивши машини на дорозі, підійшли до поля. Хліб тут було вже скошено, він лежав у покосах, і все поле являло собою облісний простір, по якому, підбираючи покоси, рухались комбайни. Комбайни здіймали за собою жовтувату куряву, і хмари цієї куряви, які відганяв вітер, згодом осідали на стерню і на копи соломи, що виднілися довкола.

Порівнявшись з головою і Лукіним, комбайни спинились.

— Ну що, почав? — ступивши до агрегата, яким управляв Сошников-старший, прокричав Парфен, щоб за гуркотом двигуна було чути його голос. — По скільки гадаєш взяти?

— По сорок — сорок п'ять, не менше, — прокричав у відповідь згори, з кабіни, Сошников-старший, повернувши до голови почорніле від куряви і з патьоками поту своє білозубе веселе обличчя. Таке самісіньке чорне і з патьоками поту виглядало з-за його плеча обличчя дружини, яка допомагала йому.

Біля другого комбайна, сплигнувши на землю, стояв Сошников-молодший зі своєю молодого дружиною і дослухався до розмови.

— То по сорок чи по сорок п'ять?

— По сорок напевне!

— Ну молодець, давай! — І Парфен зробив той рух рукою, за яким комбайни знову рушили вперед, здіймаючи куряву і вивалюючи за собою копи соломи.

Це поле, по якому віддалялись комбайни і на яке, кряжисто стоячи на стерні, дивився Парфен Калинкін, було для нього не просто полем — тим черговим, трохи кращим або гіршим, яким воно мало уявлятися Лукіну, — а було гордістю, дітищем, було тим майбутнім, яким він хотів бачити все в своєму господарстві; і від вигляду цього поля і покосів на ньому, які свідчили, що Сошников-старший мав рацію, і від самої розмови із Сошниковим, важливої для Парфена більшою мірою тим, що начальство чуло цю розмову, і, головне, від тих своїх думок (що дасть експеримент), котрі ще відучора, тільки-но стало відомо про приїзд Лукіна, бентежили Калинкіна, він перебував у тому стані, коли йому хотілося говорити; і він жваво і з наміром одразу ж розпочати потрібну розмову повернувся до Лукіна. «Ну, які у мене люди і яке взагалі це діло, що його я роблю тут?» — радісно запитували його очі, коли він поглядав на Лукіна. Але того почуття, яке він у відповідь сподівався побачити на обличчі секретаря райкому, він не побачив; і тому він не став нічого казати Лукіну. Він вловив (з цього його виразу), що начальство ще не готове, аби перейнятися суттю справи, і що Лукін, як, зрештою, й ті попередні секретарі, з якими Калинкін мав справу і яких пережив на своєму посту, належав до тих керівників, котрі більше розкривають душу не на полі, не від видовища комбайнів, машин і буртів зерна, які їм показують і які вже не сприймаються ними, а за столом, при вигляді страв, чарок і в тій атмосфері бесід, де все, що буде мовлено, не є оцінкою чи зобов'язанням, але є інформацією, з якої — треба потім ще поміркувати, аби з'ясувати, чого хоче начальство і що буде схвалено ним. Калинкін відчув це так само точно, що зразу ж глянув на годинника, потім на Лукіна й знову на годинника, і оскільки розпорядження щодо обіду ще вранці було зроблене ним і тепер прийшов час обідати, він запропонував Лукіну повернутись у село, щоб, як він скромно сказав, щось перекусити.

— До мене, якщо не відмовите, буду радий, — уточнив він, мружачись, наче від сонця, але більше за тією, вже машинальною, звичкою, як він завжди дивився на начальство, котре, йому здавалося, він бачив наскрізь.

— Що ж, і це треба, — мовив Лукін, хоча відчував, що слід було сказати інше — стосовно не тільки цього поля, на якому він зараз стояв із зеленолузьким головою, чи комбайнера, з яким голова хвилину тому розмовляв, а всього, що було показане Лукіну в господарстві й справило враження; він відчував, що треба висловити схвалення зеленолузькому голові, на яке той заслугував і чекав, але потрібних слів Лукін не знаходив; їх заступали думки, далекі від партійних і державних справ, які то з меншою,

то знову з більшою, як тепер, силою раптом навалювались і мучили його. І думки ці були про те його складне становище — як бути з Галиною і як бути з сім'єю? — з яких він хотів і не знав, як йому виплутатися.

Виїхавши із Мценська того дня, коли Галина одержала звістку з Москви про смерть сина (телеграма прийшла вже після його від'їзду), Лукін потім, на третій день поїздки по району (і саме напередодні приїзду в Зеленолузьке), завернув у радгосп до дружини й дочок, аби провідати їх. Внутрішньо увесь підготувавшись до тієї своєї фальшивої ролі люблячого батька й чоловіка, яку він, переконавшись, що грати її було нескладно, розігрував тепер щоразу, приїжджаючи додому, він, зійшовши на ганок, побачив, що його хата на замку. Замість звичної гучної радості, з якою доньки вибігали до нього, чіпляючись і вішаючись на руки й шию, замість сповненого гідності й щастя погляду дружини, яким, відчиняючи двері, зустрічала його Зіна, він почув з-за тину голос сусідки, що гукнула його, аби передати ключі від хати. На запитання, де Зіна, сусідка відповіла, що вона з дітьми поїхала в Орел. «До сестри»,— одразу ж вирішив Лукін, який знав, що двоюрідна сестра дружини живе в Орлі, і недолюблював її. Причини від'їзду могли бути різними (могло статися, що сестра захворіла, або що), та Лукін одразу ж відчув, що причина була та, якої він понад усе боявся, що вона стане відома дружині й ускладнить усе. «Вона дізналась і поїхала. Що тепер робити і як бути?» — думав він. І це питання цілий ранок, поки Парфен Калинкін возив його по господарству, непокоїло Лукіна. «До неї, а що я скажу їй? Як усе гидко, все, все»,— весь час думав Лукін, сідаючи в машину, щоб їхати в село.

Він здавався похмурим і невдоволеним, тим часом як Калинкін (зі своїм поглядом на те, як він розумів мовчання Лукіна, і з практичним підходом до справи) не тільки не був засмученим, а, навпаки, дедалі ставав спокійнішим, напевне знаючи, як йому тепер з користю для себе повестися з Лукіним. «Чи то вже таке місце цей райком, чи то таких добирають,— розмірковував він, дивуючись цьому своєму відкриттю, яке зробив, спостерігаючи за Лукіним (як він колись робив відкриття, спостерігаючи за Сухогрудовим і Воскобойниковим).— Подивимось, однак, подивимось, а то можемо й так, як правління вирішить». І він весело, примружуючи очі, поглядав то на шофера, то на сільські хати, які наближались, то обертаяв і дивився, чи не відстала «Волга» Лукіна і чи не треба її зачекати.

Як у більшості сільських людей, діти в Калинкіна, вивчившись, жили в місті, і він відчував, що не міг з тими ж вимогами, які вважав безумовними для інших, підходити до них. «Комусь і там треба бути»,— одразу розважливо казав він, тільки-но мова заходила про його дітей. І він був задоволений, коли то одна, то друга невістка, то дочка з чоловіком і дітьми (і в різні пори року) гостювали у нього в селі.

Цього літа гостювала невістка Уляна, що була за молодшим сином Парфена. Вона приїхала з двома маленькими синами й була (вже знову!) на сьомому місяці вагітності, тобто в тому стані, коли їй потрібне було повітря, потрібно було рухатись і потрібно було (при всій цій своїй некрасивості, як вважалось нині між молодими жінками) не бути постійно на очах у чоловіка. До цієї невістки Парфен відчував ту особливу прихильність (через свою селянську натуру), бо вона була багатодітною і що, незважаючи на міське походження, була більше (не за зовнішнім виглядом, а за характером) сільською, ніж ті, для кого моральний дух сільського життя мав бути рідним.

Увійшовши тепер з Лукіним у двір і побачивши Уляню з дітьми, які гралися біля ганку, Парфен підійшов до хлопчиків і, присівши біля них навпочіпки, зразу ж мовив: «Ану, ану, хто такі, як звати?»— переносячи на них свою прихильність до невістки, якої не міг приховати в собі.

— Уляна, дружина мого молодшого,— не без гордоців сказав він Лукіну, знайомлячи з невісткою.— Ходити треба, ходити,— уже до невістки мовив він, натякаючи на її стан, поглядаючи на її живіт і бентежачи її перед Лукіним її вагітністю.— Ходити, ходити,— повторив він з тією інтонацією турботи про неї, що неможливо було образитись на нього чи якимось погано витлумачити його слова.

«Які вони мають бути всі щасливі»,— подумав Лукін, поглядаючи на Парфена, хлопчаків і невістку. Він подумав про це з тим пекучим боєм, що він не мав тепер цього щастя. Замість цього щастя він мав Галину, з якою вже не міг бути самим собою, як не був самим собою і з дочками й дружиною, що поїхали від нього в Орел. Він знову виразно уявив усе своє становище потопаючої людини, коли не те щоб не було кого гукнути на допомогу, люди навкруги були, а соромно й неможливо, начебто він був не одягнений, покликати їх; і він лише з усмішкою, що відбивала його думки про себе, і далі дивився на Парфена, хлопчиків і невістку. Обличчя невістки (через її вагітність) було загострене і негарне; її волосся було зачесане по-сільському гладенько;

на її голих од плечей руках, на шиї і на обличчі проступила та коричнева пігментація, яка зрозуміло було, від чого виникла; та саме це зовнішнє, що робило її мовби негарною (як жінки в її стані звичайно думають про себе), якраз і вабило Лукіна, справляло на нього враження і викликало почуття, ніби головний сенс життя, який він завжди як ідеал носив у своїй селянській душі,— головний сенс життя було відібрано в нього і розтоптане. Він згадав про Зіну, коли вона була вагітна своєю першою дитиною і була такою ж негарною і з плямами на шкірі, як і невістка, що стояла зараз перед Лукіним, і з якогось непоясненого, але зрозумілого для самого себе плину думок він збагнув, що йому треба робити в його заплутаному становищі. Іхати до неї і просити в неї прощення. «Так, авжеж, тільки одне це,— вмить підхопив він.— І як я міг дозволити собі з Галиною? Запаморочення, туман, як я міг, коли в мене було це щастя». І він по-іншому побачив той пароплав з людьми, квітами й музикою (що пов'язувалось у його уяві з Галиною), на палубу якого йому так хотілося зійти. Він був тепер на палубі, але ні квіти, ні музика, ні гучні голоси людей довкола не тішили його. З чого тішитись, коли віддалялася земля, коли вже виднілась лише вузька крайка, а попереду — лише хисткий і безмежний простір моря. Треба стрибати з палуби, поки не пізно, і пливати до берега, до землі. «Треба їхати в Орел, до неї і дітей,— подумки мовив він собі.— Зараз же, нині, вночі, туди, де немає хитавиці, а є тверда земля, де все ґрунтовне і є до чого докласти розум, руки й силу». Його потягло тепер до Зіни не тому, що він зрозумів, що любить Зіну і не любить Галину; він думав про те життя, те спокійне і звичайне сімейне щастя, про існування якого на землі так яскраво нагадували йому невістка з хлопчиками й Парфен, поряд з якими він стояв, поглядаючи на них; і це життя, тобто ту щасливу можливість віддаватися справі, якої тепер бракувало йому, він усвідомлював, могла дати йому тільки Зіна. «Так, до неї, чого ж іще шукати й думати?»

Парфен запросив його зайти до хати, Лукін не почув, це викликало збентеження, від якого всі зніжковіли, особливо невістка, для котрої прикутий до неї погляд Лукіна мав тільки те значення, що Лукін дивився на її живіт і думав про її вагітність.

— Ішла б ти з ними на річку, абощо,— раптом суворо мовив до неї Парфен, так наче він був невдоволений не цим тривалим до непристойності поглядом Лукіна на неї, а самою невісткою (і мов від лихого ока, затуляючи її спиною од Лукіна).— Так заходь, Панасовичу, чого біля порога тупцювати,— кинув він Лукіну і, щоб подати приклад, перший піднявся східцями і відчинив двері.

У домі Калинкіна все давно вже було не по-селянському, хоча ще й не по-міському, і цей різнобій сільського і міського, такий характерний — і в одязі, і в убранні кімнат — для більшості нижніх селянських сімей, був одразу ж помічений Лукіним, тільки-но він слідом за Парфеном увійшов до хати. Та розібратися, в чому полягав різнобій, Лукін не мав ні бажання, ані часу; він лише кинув погляд на телевізор на покуті, де колись звичайно розміщувались ікони, а тепер височіла кришталева ваза, що стояла на телевізорі, і звернув увагу на те, як був накритий стіл: з тією ще не забутою щедрістю, коли на тарелях усього було стільки, що вистачило б ще на десяток гостей, коли б вони завітали сюди. Від грибів в олії, від малосольних огірочків з гілочками кропу, від капусти, що рябіла червоними морквяними жилками, від оселедців, охоплених, мов ризою, нарізаними кружальцями цибулі, від гори вареної картоплі, яка ще парувала, від редьки в сметані і шматків сала в кімнаті стояв той смачний запах їжі, від якого неможливо було не зголодніти душею і не всміхнутись. Тим паче не можна було не всміхнутись ошатній господині, що вийшла зустріти гостя й чоловіка, і Лукін гречно, як він умів це робити, повернувшись до господині, сказав їй ті кілька слів похвали, які, мовби самі по собі, начебто лише від хвилинного піднесення настрою вихопились у нього.

— У яких ідальнях, яких ресторанах і що можна порівняти з цією простою селянською їжею,— вже сидячи за столом, вважаючи, що і далі хвалить хазяйку, мовив він, згідливо киваючи їй на все те, що вона пропонувала покласти йому на тарілку.

Він випив чарку «Столичної» і охоче й багато їв і увесь час за столом був у тому збуджено-веселому настрої, який нібито з нічого піднявся в ньому. Дивлячись на Парфена і господиню, він завважив, що вони були схожі одне на одного своєю огрядністю і статечністю. «Так, усе у них статечне, гарне, і всі вони щасливі»,— подумки повторював він, думаючи ніби про них, але, по суті, думаючи про своє рішення не повертатись більше до Галини, а їхати в Орел до дружини і дочок. Він був веселий не через те природне почуття, що виникало від доброти і гостинності господарів, як це мало бути, а від своєї проясненості, з якою тепер дивився на свої родинні справи. Хоч тягар іще висів на ньому і тиснув на нього, але він бачив, що можна було скинути його, він наче весь час підходив до того місця, де його можна скинути, і скидав, і розмахував потім руками, аби переконатися, що тягара немає. Але тягар був, він відчував це, і весела збудженість його тут-такі оберталася тим своїм болісним боком, коли треба

було йому доводити собі й іншим, що він розкутий і веселий, тим часом як усе було скуте й охоплене в ньому однією думкою: що він після всього, що було в нього з Галиною, скаже їй і як розмовлятиме з дружиною, котра про все знає? І плин цих розмірковувань і плин розмови (незважаючи на ці розмірковування), в якій він брав участь, відповідаючи Парфенові і сам запитуючи його (та загальна розмова, на яку, проте, не треба було витрачати зусиль), за якимось законом, за яким, власне, непоясненне в людині все, не тільки цілком уживалося в ньому, але що більше він говорив і міркував, то легше йому було сполучати в собі ці дві існуючі лінії: одна — те, що було своїм, особистим і тому головним, і друга — те, що було посадовим, тим, що всі мусили бачити, що хвилює його.

Розмова оберталась переважно довкола того, що в Росії цього року вирощено небувалий урожай зернових і що збирання і заготівля, як повідомлялося про це в газетах, по радіо і телебаченню, ішли високими темпами. Той оптимістичний настрій, який панував у вищих управлінських сферах (там усе пов'язували з рішеннями минулорічного березневого партійного Пленуму), був і в райкомах, і в колгоспах; був він і у Лукіна, і у Парфена Калиніна. У Лукіна він був тому, що із зведень, які надходили з господарств, було очевидно, що район не тільки виконає, а й може надбати перевиконати план задачі хліба державі (і що, головне, все це робилося, власне, без якихось особливих турбот з боку самого Лукіна); а у Парфена цей настрій походив од його справ у господарстві, особливо від того, що він відчував — його експеримент з ланкою Тимофія Сошнікова був не просто вдалий, але давав такі показники — і за виходом, і за собівартістю продукції (що хоч і в прикидках, але було вже відомо Парфенові), — в які важко було навіть повірити, настільки вони відрізнялися, звичайно, в кращий бік, від загальних показників по колгоспу. «Та що ж тут дивного?» — думав про це своє Парфен Калинін, тим часом як Лукін говорив йому про район. Лукіну приємно було говорити, що справи скрізь ішли добре, і він мимоволі, наче не бажаючи того, пов'язував успіхи району із своїм приходом у райком.

— Якщо ви пам'ятаєте, ще на минулому засіданні райкому... — без напруження, без тієї внутрішньої боротьби, як він завжди раніше обмірковував те, що йому треба було сказати, повторював він тепер ті колишні (і загальні) свої висловлювання, з яких видно було, які вони були всі далекоглядні.

Але Парфен, який не пам'ятав цих висловлювань і взагалі ставився до всіляких висловлювань з тим своїм селянським розумінням, що вони гарні тільки тоді, коли не вадять справі, чим

більше слухав Лукіна і чим уважніше вдивлявся в його молоде й збуджене (від усвідомлення цієї своєї значущості, як він гадав) обличчя, тим дужче розчаровувався в ньому і тим очевидніше приходив до висновку, що ще безглуздіше, аніж Сухогрудову і Воскобойникову, було говорити про свій експеримент Лукіну. «Що він тямить? Він бачить себе і в захваті від успіху, який, щиро кажучи, більше від дощу, ніж од нашого поту,— роздратовано думав Парфен.— Тільки загубить усе на пні, і тоді ні в обком, нікуди». І чим більше збуджувався Лукін, тим похмурішим, холоднішим ставав Калинкін. Нарешті з тим почуттям, як на полі, що він добре розуміє начальство, він глянув на годинника, потім на Лукіна і знову на годинника і запитав, підводячись із-за столу:

— З активом іще хотіли поговорити?

— Так.

— Парторг, мабуть, уже в правлінні.— І він пройшов до вікна, щоб ширше розчинити стулки, за якими одразу ж відкривалась, ідучи до самого обр'ю, далина, де рухались, збираючи хліб, комбайни.

Лукін теж підвівся і підійшов до вікна.

Як кожна людина, що зробила одну дурницю, не може спинитись, аби не зробити потім другу, третю і четверту, Лукін не міг подолати в собі ту силу інерції, що весь цей час змушувала його розмовляти з Парфеном у тому загальному плані, в якому почалась розмова; Лукіну хотілося вгамувати в собі неспокій, що йшов од усвідомлення незручності свого становища, і неспокій, він відчував, можна було вгамувати лише розмовою.

— Левітана б на цю красу або Васнецова, га? — начебто весело (і недоречно, що одразу ж відчув і сам) мовив він, підійшовши до Парфена.

— Господаря на неї,— похмуро відповів Парфен; він хоч якось хотів дати зрозуміти Лукіну, що пора фраз минула, що прийшла пора справ і оцінок (як цього й чекали від Лукіна, обираючи його секретарем райкому).

— В якому розумінні? — запитав Лукін так само машинально, наче все ще йшлося про щось неістотне.

— У найпрямішому,— відповів Парфен, обертаючись до Лукіна.— Я, Іване Панасовичу, чимало посурмив на своєму віку в мідні сурми й наслухався всілякої музики. Про нас думають, що, мовляв, живуть там, на своїй красі, на землі цій, і, окрім плану і «давай-давай», нічого не бачать і не розуміють. А ми бачимо й розуміємо. Адже те, як ми зараз хазяйнуємо, це підмашування коліс, і так вічно тривати не може. Ми збільшуємо врожай поки що лише за рахунок техніки й погейкування, але не за рахунок зем-

лі. Земля знеособлена, так-так,— мовив він, не даючи Лукіну перебити себе.— Голова — це ще не хазяїн. Я хазяїн лише загальній справі, а в кожного гектара мають бути свої одні й постійні руки. Я не знаю, як це висловити, але ж і в Леніна немає, щоб земля була знеособлена.— І він замовк, відчувши, що переступає в розмові з секретарем райкому межу, якої не слід переступати йому. Район перевиконував план, говорили тільки про успіхи, і порушувати застарілі болючі питання не те щоб недоречно, але незрозуміло (Парфен зрозумів це з погляду Лукіна), навіщо це робити.

XXIX

Лукін уже не міг далі вести тієї розмови, що, власне, ні до чого не зобов'язувала, яку вів за столом з Парфеном, так само і Парфен не міг далі вести своєї, щойно ним розпочатої, і обоє вони — і голова, і секретар — почувалися так, наче зайшли в глухий кут; і вони дивились один на одного, намагаючись зрозуміти, як це сталось і хто був винен у цьому. Лукін був спантелений тим, що його ніби хотіли поставити на місце; а у Парфена було таке відчуття, наче він, знаючи (як це було з ним під час війни), що попереду немає броду і що переправа недалеко, загнав свої підводи в річку і бачив тепер усю безглуздість шмагати коней. «Отак нас, дурнів, треба вчити»,— думав він, важко наливаючись кров'ю від шиї до обличчя. Його непокоїло не те, що він може тепер не спрацюватися з першим секретарем, а непокоїла справа (тобто експеримент, який він проводив), у яку він уже стільки вклав і яку необачністю і різкістю (своїм невмінням, як він гадав) він міг загубити. «Отак і вчити нас»,— вів він і далі подумки, тим часом як Лукін (за клубком своїх заллутаних думок) підшукував, що йому відповісти Парфенові.

Та саме в цю мить до хати зайшла невістка з дітьми, і їхня поява була такою доречною, що і Парфен, і Лукін одразу ж обернулись до них. Хлопчаки з галасом від порога кинулись до діда, що присів перед ними навпочіпки, і з щасливого виразу їхніх облич, з щасливого виразу невістки, яка відпустила їх і спостерігала за ними, і з просвітленого і злагідного Парфенового обличчя, коли він поплескував онуків по їхніх рожевих щічках (що було, напевно, звично для них і звично для нього), Лукін знову відчув усю знайому йому атмосферу сімейного життя, якого тепер у нього не було; він знову згадав про Зіну і про свій намір їхати до неї, і все, що не було пов'язане з цим наміром (з цією думкою, що все колишнє із Зіною він має можливість відновити, яка болісно збуджувала його), було забуте, і він, як і Парфен, мимоволі всі-

хався і хлопчикам, і невістці, і Парфенові, поглядаючи на них.

— Ось кому жити й вирішувати все, ось кому, ось кому, — наче безтурботно й весело казав Парфен, тим часом як виразно проглядався зв'язок цих його слів з тим, про що він не доказав Лукіну. — Ну, а нам — чи не пора? — вивільняючись од онуків і обертаючись до Лукіна, запитав він.

— Пора, мабуть, — відповів Лукін, відчуваючи, проте, бажання ще побути серед цього чужого сімейного щастя, від якого щось ніби зігрівалось у його душі. — Так-так, — квапливо додав він, упіймавши на собі важкий очікувальний Парфенів погляд і неспроможний відвести свого погляду від невістки, від її сяючого усмішкою обличчя, від її живота, що промовляв про її вагітність. — Дозвольте, я потисну вам руку, — сам не знаючи для чого, червоніючи й ніяковіючи, звернувся він до невістки і, торкнувшись її руки, попрямував за Парфеном до дверей.

Лукіну (коли він виходив з хати) здавалося, що обід пройшов добре і що все, про що треба, переговорено із зеленолузьким головою. Він був задоволений відвідинами, як був, здавалося, задоволений і Парфен — що в начальства не зіпсувався настрій. Але те головне, що чекало вирішення і могло бути коли й не вирішене, то наближене до нього, як і при Сухогрудові та Воскобойникові, знову лишилось непорушеним. Ні Лукін, ні Калинкін наче не могли собі дорікнути в тому, що це головне не було ними порушене; так сталося, так склались обставини; але хоч ніхто наче не був винен ні в чому, страждала справа, від якої значною мірою залежатиме подальше благополуччя або неблагополуччя сотень тисяч (і не тільки сільських) людей.

Тим часом секретар партійної організації колгоспу Дорошин, якого ще напередодні (і не без наміру) Парфен послав у дальні бригади, щоб подивитись, як там ідуть справи, і провести необхідну агітаційну роботу (тобто те саме, що подумки Парфен називав підмашуванням коліс), оповіщений тепер посланою по нього людиною, шойно приїхав на машині з тих дальніх бригад і сидів у правлінні в своєму кабінеті, підбираючи матеріали, що могли знадобитись йому під час розмови з районним керівництвом. Він сидів на чільному місці за довгим, застеленим зеленим канцелярським сукном столом, обабіч якого курили й розмовляли між собою кілька членів партійного бюро, котрі цього дня були на центральній садибі колгоспу і по яких Дорошин уже послав людину, щоб зібрати їх. Усі вони були збуджені й веселі не стільки через те, що до колгоспу завітало поважне районне начальство, скільки через те, що їм було з чим, як вони казали, з'явитися перед цим поважним районним начальством. Той великий хліб, про який завжди говорили й думали у господарствах

і в районі, цей хліб було вирощено, і з темпів, якими йшло збирання його, і з прогнозів погоди, як передбачалося метеослужбою, що протягом наступного тижня дощів не очікується, було видно — хліб буде зібрано увесь і без втрат. На думку тих, що зібралися, справи в колгоспі були не просто гарні, а гарні настільки, що можна було пишатися показниками; і тому скрізь панував загальний піднесений настрій, який охопив однаковою мірою і тих, що працювали в полі, і тих, що перебували у вищих сферах керівництва країною.

— Ану тихше, підтягнутись усім, ідуть,— мовив Дорошин, який встигав (за тою справою, у яку він, здавалось, увесь поринув) спостерігати за вікном і перший побачив Лукіна й Парфена, що наближались до правління.

Лукін з усіх численних партійних справ, покладених на нього, найменш корисною вважав саме цю, яку він ішов виконувати зараз, тобто найменш корисними вважав подібні короткі зустрічі з парторгами і членами бюро, що їх керівники, приїжджаючи в господарства, неодмінно мали проводити. Ще з досвіду своєї радгоспної роботи він знав, що розмова під час таких зустрічей, яка розпочинається немовби стихійно, завжди має формальний характер, коли відбувається лише обмін уже відомою інформацією і коли після обміну інформацією виголошується на закінчення довгий (іноді суворий, іноді душевний) монолог, насичений положеннями, загальновідома суть яких така ясна, що про неї тут-таки, розходячись по домівках, забувають. Очоливши райком, Лукін мав намір змінити цю традиційну форму спілкування, але продумати (за поточними справами), чим її можна замінити, бракувало часу, і хоч усе в ньому протестувало проти цієї (задля галочки) традиційної форми, зустрічався, виголошував монологи, як і його попередники, і бачив, що ніхто не зрозумів би його, коли б він цього не робив. Тим паче він не міг нічого змінити тепер, коли більше, аніж партійними, що належало йому за посадою, заклопотаний був своїми заплутаними сімейними справами.

Відводячи очі (за своїм внутрішнім переконанням, що ця зустріч, яка має відбутися, є не що інше, як формальність і лише відриває людей від діла), він по черзі потиснув руки спершу членам бюро, тоді Дорошину і потім сів за той самий довгий стіл, за яким сиділи всі, і Дорошин, тільки-но Лукін глянув на нього, одразу ж розпочав свою доповідь з цифрами і фактами, де неминуче, інакше й не могло бути, повторилося те, про що Лукін уже чув від зеленолузького голови. Але він не перепиняв, а слухав, виявляючи, по-перше, свою повагу до партійного вожака колгоспу і, по-друге, повагу до справ (цифр і фактів), про які той казав. Справи дійсно були гарними, як вони завжди бувають

гарні, коли є врожай, і Дорошин докладно і з задоволенням, що було видно по ньому, розповідав про них. По тому було вислухано міркування членів бюро, різні в тому плані, що кожен говорив по своїй ділянці, і спільні тим, що зводились до однієї висловленої партторгом оцінки, і цей загальний піднесений настрій, що його Лукін спостеріг в очах і на обличчях всіх присутніх, мимоволі передавався йому і охоплював його. І він не тільки не порушував цього загального настрою, але, навпаки, відчував, що було в цьому настрої, тобто в успіхах цих людей, щось таке, що зразу ж у його свідомості пов'язувалося з наміром їхати в Орел до Зіни. Йому здавалося, що там, в Орлі, все має тепер природно і само по собі залагодитись для нього, як природно і само по собі (і, головне, добре) йшли справи в зеленолужців і в усіх інших господарствах, де він побував до них; він поєднував свою причетність до загальної справи з тим, що в нього самого намітилось прояснення в його сімейній справі. «Та воно й не може бути інакше»,— думав він, спрощуючи, як і кожен у його становищі, те складне, що йому хотілося бачити простим і вирішеним. Йому здавалось, що він уже стояв за порогом, звідки відкривався простір для діяльності; але, оскільки цим порогом був усе ж таки Орел і розмова із Зіною, думки Лукіна були спрямовані на те, аби чимшвидше завершити зустріч і попрощатись із зеленолужцями.

Та він усе ж таки виголосив свій монолог, який необхідно було йому виголосити (і якого чекали від нього Дорошин і члени бюро); і виголосив, незважаючи на всі сторонні думки, так успішно, як він ніколи ще не виголошував подібних промов. Він, по суті, закріпив в усіх слухачів той їхній піднесений настрій, який важливо, щоб він був у них, і, прощаючись, бачив з їхніх облич, що всі лишилися задоволені — і собою, і ним, і справами в колгоспі, і загальними справами в країні, які були відомі їм з газет і повторені тепер секретарем райкому для них.

— Може, до мене, повечеряємо, чого ж проти ночі? — мовив Парфен, який знову побачив нагоду поговорити з Лукіним про своє.— Ну то як, до мене? — не відпускаючи руки Лукіна, що сідав у машину, повторив він.

— Із задоволенням, та не можу. За обід дякую, було чудово. І взагалі в усьому так тримати! — мовив він ту фразу, що її не полюбляв, коли говорили йому («Що означає «так тримати»? Не по-марксистському статично»,— думав він), і яка, незважаючи на це, тепер, коли він сам промовляв її, здавалася сповненою значущого і потрібного змісту.

До Орла їхати було трохи більше ніж годину, і під одинадцять вечора райкомівська «Волга» Лукіна вже стояла навпроти знайомого йому будинку, неподалік від центральної площі, де мешкала двоюрідна сестра Зінаїди Настя. У неї і сподівався він застати дружину й дочок.

Лукін рідко бував у Насті в домі й знав про її життя лише те, що вона, перемінивши з десятків чоловіків і насморбавшись, як вона казала про це, з ними горя, і далі вела той спосіб життя, коли вийти заміж для неї було однаково, що піти з кимось у кіно. Вона була молодша за Зіну, росла без матері, Зіна називала її нещасною і жаліла. Але Лукін не любив цю свою родичку і вважав, що вона була не нещасною, а просто особою розпусної поведінки. «До чого тут характер,— заперечував він Зіні щоразу, коли та після чергового листа від сестри розпочинала розмову про неї,— або безхарактерність, як ти хочеш зобразити це? Розпусність — і все, і більш нічого». Він не любив її ще через те, що, незважаючи на цю розпусність (на свої невдалі одруження), вона завжди лишалася веселою, яскраво вдягалась і поруч із спокійною і суворою Зінаїдою вигравала тим, що була простішою, доступнішою і, як це помічав Лукін, ладна була спокусити і його. Неприємно тепер відчуваючи це своє ставлення до неї і кривлячись від цього, він зійшов на другий поверх і раптом зупинився через той несподіваний поворот думок, через який він не міг не зробити цього. Те, за що він завжди дорікав Настю (на що він тоді мав право), що уявлялось йому розпустою, ображало його і ображало, як він вважав, суспільство (за моральними законами якого він жив), тепер, він збагнув, сталося з ним, і він мав постати перед дружиною і Настею у жалюгідному, ганебному становищі, в яке він не міг поставити себе перед ними. виправдання, яке він мав для себе,— те, що сталося у нього з Галиною, було не тим, що завжди бувало у Насті,— це виправдання, він розумів, не могло мати того ж смислу для дружини й Насті. «Давай-давай, розповідай мені, я ж бо знаю, як усе це робиться»,— мала подумати про нього Настя, і треба було щось відповісти їй. Але що? Принизитись перед дружиною, хоч як це важко для Лукіна,— було одне; а принизитись у присутності Насті — було, він відчував, неможливо. «Може, завтра, коли вона буде на роботі? — подумав він.— Авжеж, краще завтра». І він, повернувшись, квапливо спустився вниз і вийшов на вулицю.

Машини біля під'їзду вже не було, він відпустив її, і Лукін пішки попрямував до центру, до друга ще по комсомольській роботі, в якого зупинявся майже завжди, коли приїздив у Орел.

Цей друг був Зіновій Федорович Хохляков, який, маючи юридичну освіту, уже другий строк підряд обирався народним суддею. Рано облісівши (від лоба, не з маківки, і, отже, від розуму, а не від чужих подушок, як він жартував над собою), з черевцем, що свідчило про його добробут і ще про те, що серед основних його життєвих понять значну частину становили поняття добре попоїсти і вчасно відпочити, з посмішкою вдоволення, коли був удома, і з виразом заклопотаності, тільки-но сів у крісло судді, він являв собою поширений у суспільстві тип людей, котрі, знаючи свою справу і сумлінно виконуючи її, дозволяють собі потім, у позаслужбовий час, філософствувати на всілякі теми і давати кожному життєвому явищу свою нищівну оцінку (спускаючись зі своєї високості до предмета розмови), з якої, коли ці оцінки зібрати разом, мав впливати тільки один висновок, що скрізь і в усьому були не ті люди й робили не те, що і як мали б робити. У мистецтві та літературі було засилля нездар; у політичному житті й освіті все затулялося догматизмом; у промисловості й торгівлі, як уявлялось йому, було так само чимало випадкових людей, як і в усіх інших сферах; а щодо сільського господарства, то тут, на думку Зіновія, не тільки не робилося те природне, що мало бути саме по собі, а робилося саме те проти-природне (під приводом природного), що йшло не від розуму і розважливості селянина, а від поспішності і заподадливості начальства. «Може, не треба його весь час повчати? — казав він, маючи на увазі селянина і бажаючи неодмінно сказати своє з цього питання. — Може, не сіпати без кінця повід, а дати йому самому намацати дорогу?» Особливо він полюбляв пофілософствувати на цю тему з Лукіним, з яким не те щоб розходився у поглядах, як вважав сам Хохляков, а якому заздри, бачачи його перспективне становище і відчуваючи безперспективність свого.

Він заздри не лише Лукіну, а багатьом, з ким (по комсомольській роботі) розпочинав кар'єру. Він мріяв про один з тих кабінетів, звідки спрямовується життя; але через гру в скептицизм, уже тоді помітну в ньому, був усунутий од партійної роботи, що тільки й могла, як він гадав, привести його до мети. Він хворобливо переживав це і, незважаючи на своє високе й почесне, в якому нині перебував, становище, в глибині душі вважав себе обійденим і мимоволі (щоб для рівноваги) заповнював цю прогалину тим, що зводив під собою п'єдестал з негативних оцінок і гордо й самовдоволено позаирив з цього п'єдесталу на друзів, які просувались по службі. Але висловлювався він завжди обережно, з тією мірою відвертості, коли не можна було його ні в чому звинуватити. «Я так вважаю, а коли це не так, то й слава богу», — одразу ж промовляв він своїм виглядом,

тільки-но завважував, що суперечка починала набувати неприємного для нього характеру; він і далі підтримував стосунки з друзями й начебто охоче, як це мало здаватися Лукіну, приймав його в себе. Він був скептиком-одинаком (провінційного кшталту), які, не дозволяючи нікому погано говорити про себе, підносять себе таким чином, наче тільки вони уособлюють ту громадську думку, про яку не заведено говорити офіційно, але яка, всі знають, що вона існує і що не все в ній безпідставне.

Зіновій цього вечора, коли мав прийти Лукін, сидів біля телевізора і дивився спортивну передачу. Передача транслювалася з якогось західнонімецького міста, наші програвали зустріч, і він був незадоволений, як на екрані розгортались події. Йому хотілося висловити це своє незадоволення і пофілософствувати, але Катіш (як він називав дружину) читала книжку і з нею марно було заводити розмову; прихід Лукіна в цьому відношенні був для нього приємною несподіванкою, коли просто наче «з-під святих постав», як він одразу ж вигукнув, відчинивши на дзвінок двері й побачивши перед собою Лукіна.

— З весни й жодного разу! Як обрали — жодного разу! Ну, думаю, тепер мимо, мимо, — мовив по тому він, оглядаючи Лукіна, наче впізнаючи його. — Ти ж тепер ого-го-го! — Він сказав це своє «ого-го-го» так, таким захопленим тоном, що неможливо було збагнути, що він хотів цим висловити — чи своє іронічне ставлення до підвищення Лукіна (після обрання секретарем райкому Лукін уперше завітав до нього), чи радість з цього приводу, — і через те на нього неможливо було образитись. — Ні, справді? — повторив він. — В обком? На нараду? На актив? На конференцію? — І він вибудував перед Лукіним ряд запитань, на які не треба було відповідати (і які такі природні для теперішнього способу життя).

— Ні те, ні друге, ні третє, — усе ж таки відповів Лукін, бачачи, що треба щось сказати другові (і мимоволі з перших же хвилин переймаючись його настроєм). — В особистих. Цього разу в особистих.

— Хіба можуть бути в секретаря райкому, даруй, у першого секретаря райкому особисті справи?

— Можуть.

— Ну то заходь, викладай. Викладай усе, просвіти нас подіями з передової. Катіш, облич книжку, гість до нас, гість! — заходячи до кімнати, оглядаючись на Лукіна і показуючи йому своє високе гладеньке лисе чоло, вів далі Зіновій. — З-під густих чорних брів його світилися радісним передчуттям розмови розумні й захоплено-жваві в цю мить очі.

Катіш, вийшовши з бічних дверей з книжкою в руці, спокійним жіночим поглядом глянула на Лукіна. Вона не могла зрадити його появи, як зрадив цьому чоловік, і одразу ж подумала, що останній чистий комплект постільної білизни — наволочка, простираadlo і підодіяльник, — припасений для себе, доведеться тепер покласти Лукіну, це порушувало її плани і створювало певну житейську незручність. Ще вона подумала, що треба буде нагодувати гостя зараз і нагодувати вранці, тим часом як холодильник через її лінощі й через те, що Зіновій і вона не обідали в будні вдома, був порожній, і як це пояснити гостю? Але, незважаючи на це, вона всміхнулась Лукіну тією своєю привітною усмішкою, як усміхалась завжди, зустрічаючи його, і, спитавши, чи не хоче він чаю з печивом і маслом (тільки це й було в неї), пішла на кухню приготувати стіл. Та, проходячи близько повз Лукіна, вона помітила (через неохайність його одягу), що він давно не мав жіночого догляду. «Щось він не такий», — подумала вона. Але тут-таки забула про це, тому що їй важко було уявити, щоб у сім'ї в Лукіна були неприємності. «У нього зовсім інші інтереси, — якось сказала вона чоловікові про Лукіна, — аби він дозволив собі що-небудь». І вона потім полюбляла повторювати цю фразу, тільки-но розмова заходила про нього, але щоразу з тими різними відтінками, що то вона нібито захоплювалась цим, то нібито осуджувала його за це.

— Що, брате, заїздили? Жнива? Гаряча пора? — тим часом, також завваживши пожмаканий вигляд Лукіна, мовив Зіновій. Про спортивну передачу було забуто, і він, як на вогник, послішав тепер до нового предмета розмови (про хліб і жнива), у якій, він відчував, для нього було більше можливості пофілософствувати і висловитись. — Ну, я гадаю, тепер ти маеш бути задоволений, — пропонуючи Лукіну стілець, вів далі він. — Тепер усі задуми, які ти так яскраво малював собі, можеш нарешті втілити в життя. Це чудово, Іване, це не кожному випадає, і я радий за тебе, вітаю, але... заїжджений, заїжджений. — І він ще раз уважно глянув на пожмаканий костюм Лукіна і на його сорочку з не-свіжим докруг шії комірцем.

— Заїжджений не заїжджений, — зітхнувши (що для Зіновія стосувалося його слів, але для самого Лукіна стосувалося тих його думок, що і на хвилину не полишали його), мовив він, — але роботи вистачає.

— Я думаю.

— Вистачає, Зіновію.

— Ще б пак — район! Держава! Ще б пак,— повторив він, задоволений вдалим порівнянням.— Господар, і ніхто тобі не указ. Ну, а як усе ж таки з твоїми планами? Виходить? — запитав він.

Зіновій знав про погляди Лукіна на сільське питання і не те щоб не поділяв їх (усе, що говорив Лукін про почуття господаря, було правильним), а заперечував йому з тих міркувань, що заперечував усім і завжди, про що б не йшлося. Він заперечував не проти самої постановки питання, що почуття господаря тепер багато в чому було втрачене сільськими людьми і що треба поновлювати його, але він сумнівався, щоб загальні слова, які промовляв Лукін, були придатними для справи. «Так, я розумію тебе,— погоджувався Зіновій,— але як, скажи мені, яким чином ти прищепиш це своє оновлене поняття про почуття господаря селянинові? Як?» — «Ділом». — «Ділом — це взагалі, а конкретно?» Конкретного не було і, на думку Зіновія, не могло бути, бо будь-яка нова форма життя не може бути вироблена однією (для всіх!) людиною, а створюється всіма, природно, начебто сама по собі виникаючи з численних моральних і соціальних зв'язків, мов паросток з-під землі, що пуп'янком повертається до сонця. На думку Зіновія, Лукін хотів одразу починати з паростка і пуп'янка, тим часом як слід почекати, аби цей пуп'янок дозрів, а поки прополювати довкола нього і розпушувати ґрунт, не зачіпаючи самого паростка і пуп'янка і даючи можливість йому природно розвиватися. «Е-е, брате, не з твоїм, мабуть, розумом,— з прихованою зловтіхою міркував тепер Зіновій, стоячи перед ним, згори і поблажливо поглядаючи на нього і всміхаючись.— Отожбо і заїжджений, що не ти колесо, а колесо тебе».

— У тебе тепер реальна влада,— знову почав він.— І врожай, якщо по газетах, ого-го!

— Є і врожай, є і влада.

— А чого немає?

— Часу.

— Ну, це ще півбідиди.

«Так, авжеж, усі посилаються на брак часу, коли нічого сказати»,— подумав він, відходячи від Лукіна і роблячи півколо по кімнаті, щоб упоратись зі своїм обличчям (упоратись з тим почуттям у собі, яке він хотів приховати від Лукіна). Він двічі пройшов по цьому півколу, сяючи блискучою лисиною в міру того, як виходив з-під люстри чи входив під неї. Він увесь був збуджений, як ловець, що спіймав не просто птаха, а того, за яким давно і марно полював; птах був перед ним, був у нього в руках, і він тішився владою, яку міг тепер застосувати до цього спійманого ним маленького створіння. Він відчував майже те саме, що і в суді, коли вів справу, з тією лише різницею, що там він являв

собою закон і всі бачили і змушені були визнавати за ним владу, а тут являв лише свої приховані від інших думки (заперечення геть усього), про які не можна було навіть подумати, аби про них довідались. Владу, яку він відчував зараз над Лукіним, він відчував над ним завжди і завжди так само приховував її, приховував так вдало, що простакуватий і відвертий Лукін не здогадувався про неї і не помічав її, як не здогадувався і не помічав генер, поглядаючи на Зіновія і відчуваючи в ньому лише ту енергію, той повсякчасний його діапазон інтересів (що й під час попередніх зустрічей вражало його), чого не мав начебто сам Лукін.

— Я пригадую, як ти темпераментно говориш: «Почуття господаря в широкому...»— В цей час із кухні зайшла Катіш, і Зіновій, не доказавши фразу, обернувся до неї.— Вже?

— Так, якщо бажаєте.

— Звичайно.

Усі перейшли в кухню, і розмову було продовжено вже за чаєм. Зіновій запитував, Лукін відповідав йому.

— Ти знаєш,— не знаходячи прямої відповіді на запитання про почуття господаря (що вдалося зробити в цьому плані?), але й не бажаючи лишити це без відповіді, почав Лукін,— була в мене сьогодні одна цікава бесіда.— І він переповів Зіновію ту частину своєї розмови з Парфеном, у якій зеленолузький голова говорив про знеособлення землі.— Я, каже він, господар лише загальної справи, але не господар землі, у якої, у кожного її гектара, мають бути одні свої руки.— Лукін згадав, що він на це нічого не сказав Парфенові, і запізнило почервонів тепер перед Зіновієм.

— І як ти гадаєш, він має рацію? — запитав Зіновій.

— Принаймні щось у цьому є.

— Що саме?

— Ми шукаємо загальне і єдине для всіх почуття господаря, коли людина мусить усвідомити, що все, що довкола неї, все її і вона відповідає за все, а цього єдиного для всіх почуття, напевно, й нема. Воно — як ланцюг, поділений на ланки: господар конкретної справи, тобто той, хто безпосередньо біля землі, господар загальної справи (по колгоспу), господар ще більш загальної справи (по району) і так далі, а між цими ланками має бути зв'язок — той єдиний, який би все забезпечував повною мірою. Такий зв'язок, звичайно, є, але чи досконалий він? Чи треба ще щось уточнювати в ньому і приводити у відповідність?

— Але раніше ти говорив інше,— зауважив Зіновій.

— Усе розвивається, все рухається.

— Рухаємось, рухаємось, а подивимось — усе на місці.

— Ну, припустімо, ти не правий.

— А коли я, по-твоему, був правий? Але чи правий ти в своєму

намірі, я підкреслюю, в намірі, коли берешся думати і вирішувати за всіх?

— Але ж хтось мусить думати і вирішувати?

— Ось у цьому й полягає вся наша біда, що хтось, а не народ. Виробляємо, впроваджуємо, виробляємо, впроваджуємо, повчаємо без кінця, як жити, але чи це ті зусилля, які нам слід докласти? Та той твій голова, напевно, сто разів уже продумав, як усе зробити, а ти йому — зв'язок?! Ти звільни йому руки й побачиш, як усе само по собі одразу ж стане на місце,— мовив Зіновій те, що він завжди говорив Лукіну.— Нав'язування своїх ідей і марксизм,— додав він,— речі різні. А ми з тобою обидва носимо партійні квитки.

— Марксизм, по-перше, не догма, а по-друге, хіба те, що я кажу, суперечить марксизму?

— Елементарно.

— Я так не вважаю. Але поміркуймо,— сказав Лукін, охоче віддаючись цій розмові, щоб не думати про своє.

XXXII

Вони говорили захоплено й довго, звертаючись для підтвердження своїх міркувань то до об'єктивних законів розвитку природи, як вони розуміли ці закони, що багато разів і в різні епохи відкривались до них, то до законів розвитку суспільства, але з тими поправками на соціальну потребу часу і на суб'єктивність сприйняття кожного, які з різною мірою сваволі робились і завжди робитимуться людьми. Ці закони, які начебто мали бути однаковими для всіх, трактувалися, проте, і Зіновієм, і Лукіним по-різному. Марксизм, як розумів це вчення Лукін, завжди розглядав і розглядатиме життя в розвитку, і тому можна творчо підходити до багатьох його положень; марксизм, як розумів це саме вчення Зіновій (і що потрібно було йому для заперечень Лукіну), навпаки, трактувався ним як сума певних сталих понять, які необхідно лише заучувати і в яких нічого не можна розвивати і доповнювати. «Отак багато нас розумак знайдеться»,— говорив він, заперечуючи Лукіну і виставляючи себе справжнім захисником марксизму. Вони сперечались то з цих загальних питань, то повертались до частковостей, до села, до висловлювань Парфена, щоб знову піднятися на вершини філософії, але вся ця їхня розмова мала лише той сенс, що кожен з них дедалі більше утверджувався в своїй думці. Вони не могли виробити того, що об'єднувало б їх і було водночас правдою життя; та коли б вони навіть і знайшли таку правду, то їхня розмова все одно залишилася б тільки розмовою, яких сотні (і з різним темпераментом).

відбувалось і відбувається тепер. Вони сперечались про те, як поліпшити життя, тим часом як ці їхні словесні зусилля були явно непотрібними і життя хоч і розвивалось за законами, які вони обговорювали, але не по тих видимих стрижнях, що завжди на поверхні, а по глибинних океанських течіях, які, лишаючись прихованими від очей, визначають сутність змін, котрі відбуваються. Ті зміни, що відбувались тепер в усіх сферах життя (як відбувались вони в сільському господарстві, чим був захоплений Лукін), були продиктовані саме цими глибинними потребами, і вже саме в тому, що зміни відбувались, і виявлявся той об'єктивний (з точки зору марксистського вчення) закон розвитку суспільства, впливаючи на який можна або уповільнити, або прискорити процес, але спинити його не можна.

— Дозволь, дозволь,— казав Зіновій.— зерно, стебло, зерно... в новій якості, але не зерно — зерно. Так бути не може. Це було б протиприродно, було б справою рук людини і чи можливе взагалі?

— Але чому ж те, що є справою рук людини, є результатом діяльності її розуму, неодмінно оголошувати протиприродним? Людина — це та сама природа, і вираження її діяльності є так само натуральним вираженням природи,— заперечував Лукін (уже тільки для того, щоб заперечити).

— Так можна будь-який злочин оголосити справою природною.

— Ну-ну, не перекручуй, не про те мова.

Катіш, яка непомітно вийшла з кухні ще напочатку розмови, кілька разів потім (їй не давали заснути їхні гучні голоси) поверталась і казала чоловікові:

— Чи не пора? Адже в тебе завтра важкий день.— Вона завжди була в курсі чоловікових службових справ.— Та й гостю дав би відпочити.

— Так, так, закінчуємо,— казав Зіновій.

Та лише о третій годині, збуджені і переконані кожен у своїй правоті, яку вони самі не змогли б тепер до ладу сформулювати собі, вони побажали одне одному на добраніч і, вимкнувши світло і розійшовшись, полягали спати. Зіновій заснув одразу ж, оскільки недавня розмова була для нього лише тою відсунутою заслінкою, через яку випускають чад із хати; чад, назбираний протягом місяців, поки він не бачив Лукіна, було випущено, турбуватися вже не було про що, і зі спальні спокійно линуло кімнатами тихе й здорове хропіння здорової людини. Лукін прислухався до хропіння і не міг заснути. Спочатку почувався незручно через те, що ні в чому не погодився із Зіновієм і сперечався з ним. «Так не може бути, щоб я в усьому був правий,— міркував він, пригадуючи ті подробиці розмови, які більше запам'ятались йому, але бачачи по цих подробицях, що погодитись із

Зіновієм не можна було.— Треба було ще сказати йому те, те і те,— думав він, вимовляючи ці «те», «те» і «те» так, як би він тепер сказав усе Зіновію.— За мною не лише теорія, за мною життя»,— говорив він те, що вважав головним аргументом. Проте коли вживав слово «життя», він уявляв собі не тих людей, котрі працювали на полях, збираючи хліб, а пригадував вагітну Парфенову невістку з її дітьми і своє заплутане сімейне становище, який це все зараз мало вигляд, і запитання, яке він уже сотні разів болісно ставив перед собою — як усе сталося? — ставив знову, з підступаючою нудотою думаючи про це. Та він не знаходив початку, а бачив тільки, що все у його стосунках з Галиною зводилося тільки до тієї фізичної близькості з нею, до тих насолод (що лише й могла дати ця жінка), про які Лукін згадував тепер з відразою, як про щось ганебне, наче за те, щоб лизнути льодяникового півника на паличці, йому пропонували голому пройтись перед натовпом; він раптом, у напівдрімоті відчуваючи цю свою голизну, на яку всі дивляться, розплющував очі, але довкола була лише темрява кімнати, була ковдра, і він одразу ж інстинктивно натягав її вище на груди. «Ні, ще нічого не сталося, і завтра я все владнаю із Зіною»,— казав він собі, тим часом як у душі його піднімалася та спільна відроза і до дружини, і до Галини, яку він відчував до них уже не раз, начебто вони і тільки вони були винні в цих його труднощах.— Я зв'язаний ними, так, зв'язаний,— думав він,— і не можу зробити те справжнє діло, яке я відчуваю, що спроможний зробити для людей. Було стільки задумів, Зіновій має рацію, а що втілено в життя? Нічого. Нічого-сінько. Я навіть неспроможний сформулювати тепер ті задуми, які були для мене такі зрозумілі». І тільки-но він заплющував очі, як усе, що він говорив, враз наче кудись провалювалось, і він бачив перед собою натовп, що жадав його наготи, і льодяникового півника на паличці, якого пропонували йому лизнути. Він перевертався, закутувався в ковдру, що сповзала з нього (і з дивана) на підлогу; пружини рипіли під його вагою, подушка здавалася незручною й гарячою, і він, зіпрівши (і від почуття ганьби, і від незручності становища), знову вдивлявся в темряву кімнати й прислухався до хropіння Зіновія. Його думки мов по колу зосереджувались то на Галині, то на дружині, дочках і всьому тому житті з ними, в якому, як тепер здавалось Лукіну, було щось таке, чого він не розумів — ні раніше, ні тепер,— але що, він відчував, було головним і йому необхідно було збагнути; він думав про все, що стосувалося роботи, дружини, Галини, і лише жодного разу не згадав про сина Юрія, що, привезений цієї ночі Дементієм з моргу, лежав у труні в Галининій кімнаті, зачесаний, одягнутий, причепурений, в оточенні рідних, яким він був

непотрібний за життя, але які приїхали тепер попроситися з ним. «А де ж батько?» — наче запитувало в усіх заспокоєне в труні обличчя хлопчика. Батька не було. Батько нічого не знав про це. Батько, тобто Лукін, навіть не міг припустити, аби щось подібне могло трапитись із сином; він був цілком зайнятий собою і лише час од часу крізь тягар думок вловлював якесь передчуття, яке, однак, одразу ж поєднувалось із принизливою картиною наготи і натовпу, що будив його.

Він заснув лише під ранок і одразу ж був розбуджений хрипкуватим (від учорашньої розмови) голосом Зіновія:

— Вставай, Іване, кава захолоне.— Зіновій був уже поголений, одягнутий і зав'язував галстук.— Ми вже йдемо, і я, і Катіш.

XXXIII

Чи то від загального задоволення життям, чи тому, що чад, випущений напередодні, надавав йому можливість для цього настрою, Зіновій увесь ранок, поки снідали, весело розповідав анекдоти, які тоді поширювались і яких він знав безліч. Анекдоти були не стільки смішні, скільки наповнені певного змісту, і були з тих коротких, в яких дві особи, що зустрілись, вели між собою приблизно такий діалог: «Як поживаєш?» — питала одна особа. «Як в автобусі,— відповідала інша,— і вийти треба б, і місце нагріте жаль віддавати іншому». І, подаючи це, Зіновій усміхався і ледь піднімав товсту верхню губу, відкриваючи всім на огляд свої ще не з'їдені, міцні білі зуби.

— Це ти про себе? — запитала Катіш.— Добалакаєшся ти до чогось зі своїм язиком.

— А що тут такого, ну що? А хоч би й про себе. Кому хочеться залишати нагріте крісло? — Він дивився на дружину і переводив погляд на Лукіна, ніби не мав сумніву, що той підтримає його.

Та Лукіну було не до анекдотів. Він чув лише веселий голос Зіновія і усміхався цьому голосу, але думав про своє. Він думав про сцени наготи і натовпу, які цілу ніч дошкуляли йому, і вбачав у цьому залежність, котра завжди існує у людини від суспільства. «Коли б я був вільний,— думав він,— я повернувся б зараз у район, на поля, в господарства, де все ясно, всі зайняті ділом і де я також був би зайнятий ділом. Але я не вільний, я мушу залагоджувати своє сімейне питання, і це жахливо, що людина не вільна»,— думав він. Собі він міг пояснити все. Та Зіна, він знав, не зрозуміє, і ніхто не зрозуміє (ніхто — для Лукіна були ті люди, які на роботі оточували його, батьки сімейств, для котрих руйнування сім'ї, як і для нього раніш, було тільки злом, що не мало виправдання). Йому здавалося, що він мовби змушений тепер іти

до Зіни не через любов до неї, а через необхідність швидше одягтися й змішатися з тим самим натовпом, на очах у якого він перебував; і він, машинально відповідаючи на анекдот Зіновія, говорив, що в нагрітому кріслі завжди затишно, навіщо ж залишати його. «Так, один, і я нікому не зможу довести, що прагнув не цього, що тепер зі мною, а іншого — праці й життя»,— думав він.

Він намагався триматись так само, як тримався завжди, буваючи у Хохлякових. Але Зіновій, завваживши його неспокій, не знаючи про його причини і повторивши вчорашнє: «Заїжджений, заїжджений», потім, коли вийшли на вулицю і треба було прощатися, запитав:

— То в обком чи в особистих?

— В обком,— подумавши, мовив Лукін, забувши про те, що він говорив Зіновію вчора.

— Ну-ну, бажаю успіху. Заходь, не забувай.— І він, потиснувши руку, ще з хвилину дивився на Лукіна, що йшов через площу до будинку обкому.— Завжди таким чепуруном приїздив, а цього разу, ти помітила? — сказав він дружині.

— Якась неприємність.

— Неприємність неприємністю, а комірець сорочки, ти вибач мені, має бути свіжий, коли йдеш до начальства,— тим часом побачивши, що Лукін обернувся до нього (і тим часом як сам Зіновій звів руку, щоб на прощання привітно махнути нею), з пошквою промовив він.

За годину з виразом безгріховності на обличчі, як у всіх суддів, які починають процес, Зіновій, у супроводі народних засідателів, увійшов до залу й сів у звичне з високою спинкою і гербом крісло. Тепер це був зовсім інший чоловік, і вираз безгріховності, в міру того як він заглиблювався в суть справи, був помітний уже не лише на обличчі, а в усьому: і в тому, як говорив, звертаючись до засідателів, прокурора, підсудних або адвоката, як приймав подані йому папери і, надягаючи окуляри, читав їх, і в тому, як під час перерв між засіданнями пив чай з лимоном і цукром, принесений йому секретаркою, і вже не переповідав, як уранці Лукіну, анекдоти, а говорив тільки те, що було добропристойне, розумне і відповідало загальноприйнятим оцінкам життя. Про нього аж ніяк не можна було подумати, щоб він мав інший плин думок, ніж той, якого тепер підносив усім; і всі ті, хто перебував навколо нього і слухав його, так само як і ті, хто слухав і дивився на нього в залі, коли він урочисто сидів у своєму судейському кріслі, бачили в ньому лише втілення справедливості, тієї вищої, якої завжди чекають від суддів, тим часом як уся їхня справедливість полягає лише в тому, щоб не відступати від букви закону. Зіновій не відступав від букви закону і заперечував у ці

хвилини все, що стверджував удома; тут, у суді, він боявся себе того, яким був удома, і не дозволяв собі домашнього філософування. Вийти на люди з оцим своїм домашнім філософуванням у нього бракувало сміливості, як бракувало її і для того, щоб не повторювати перед співробітниками заявлених істин; та ще більше бракувало сміливості визнати, що справжньої філософії в нього немає і тому все життя його з дня на день рухалось не по спіралі, як він сам вважав це, а по колу, замкненому на собі, на якому лише з різною дистанцією часу відбувалися зупинки (на зразок учорашньої розмови з Лукіним), коли, вийшовши із загального вагона життя, можна було поглянути на поля, будівлі, людей, аби потім, помилувавшись ними, їхати знову в тому самому загальному вагоні і з тими самими обридливими сусідами до наступної зупинки; і Зіновій, за годину вже забувши про Лукіна, знову їхав у тому вагоні, нанизуючи цей черговий день на звичне для себе кільце життя.

Так само і дружина його Катіш (Катерина Павлівна для слухачів), за годину забувши не лише про Лукіна, а й про чоловіка, яким вона була невдоволена через його лихослів'я, зі строгим обличчям учительки переповідала, стоячи з указкою біля дошки й біля карти, ту свою до слова відому їй лекцію з політичної економії, яка для слухачів була відкриттям, а для неї самої тим, чим заповнювались довкола неї час і простір і що давало заробіток; як і чоловік, вона також їхала в тому самому загальному вагоні життя, привичайвшись до нього і навіть не уявляючи собі, що може бути якась інше світло з вікон, інший стукіт коліс, інша оббивка стін і сидінь у купе; вона точно знала, як завершиться для неї цей день, і чим розпочнеться наступний (і всі подальші), і як буде все у неї цього вечора (і в усі наступні) вдома, і це не тільки не гнітило, а тишило її своєю сталістю і добробутом. «Життя треба ще вміти прожити»,— казала вона колегам, пишаючись тим, що в її житті все було влаштоване й заокруглене.

Але для Лукіна, що за годину по тому їхав у машині з Орла до Мценська, життя не тільки не рухалось по спіралі чи по колу, але немовби стояло на тому самому місці, як і день, і два тому, коли він об'їжджав господарства району, був у Парфена й ночував у Зіновія. Болюче сімейне питання не тільки не було вирішене ним тепер, після Орла, але, здавалося, ще далі відсунулось від свого вирішення. «Вона не захотіла побачити й поговорити зі мною,— думав він.— Та чо ж було ще чекати? На що я сподівався?» І він пригадав подробиці, як, піднявшись на потрібний поверх і натиснувши кнопку дзвінка (і присоромлено сподіваючись побачити дружину з дочками), побачив Настю, котра заступила йому вхід до кімнати.

— А-а, це ти? Її нема,— сказала вона.

— Як нема?

— Вона сказала, що її нема, отже, нема,— повторила Настя, для якої Лукін був не начальником, не секретарем райкому, а був чоловіком її сестри і, як усі, певно, чоловіки, як вона гадала, вчинивши щось непристойне, прийшов загладжувати провину.— Ну не хоче вона бачити тебе, не хоче.— І в Настиних очах грала посмішка, зрозуміла Лукіну й образлива для нього.

— Але що ж мені робити? — спитав він, червоніючи тепер, згадуючи про це.

— Перечекай, дай їй заспокоїтись, а потім, коли все перемелеться, тоді й приїдеш.

«Перемелеться... Але що ж має перемолотись? — думав він.— Тільки те, що в мене знову нема ні сім'ї, ні дому і я їду до Мценська, щоб вести такий самий спосіб життя, який вів раніш?» І він жажнувся цього почуття, ніби, повертаючись у Мценськ, повертався саме до Галини і до всієї тієї невизначеності свого становища, терпіти яку було вже йому несила.

Машини із зерном, які вони обганяли і на які Лукін не міг не дивитись, бо вони загороджували дорогу, нагадували йому, що в районі ідуть жнива і що він не тільки був причетний до цієї загальної народної справи, але очолював її. По приїзді до Мценська він намічав провести бюро райкому з питання збирання врожаю і мав охарактеризувати стан справ у районі. Але йому нічого було сказати членам бюро. Він відчував, що не міг узагальнити того, що бачив у господарствах, і це (на додаток до сімейних ускладнень) ще більше гнітило його. Його думки, перебігаючи від одного предмета роздумів до іншого — від дружини до Галини і від Галини до роботи, яка становила сенс його життя,— повертались то до розмови із Зіновієм, що начебто не лишила жодного сліду в душі Лукіна, то до висловлювань Парфена, в яких, як це знову тепер здавалося Лукіну, містилось щось головне, над чим він сам постійно міркував; і через зв'язок цих розрізнених подій, суть яких він поки ще не міг пояснити собі, він відчував, що йому треба знову побачитися з Парфеном. Для чого? Йому здавалося, що він мусить щось уточнити в Парфена, і він, поклавши раптом долоню на руку шофера, який тримав кермо, сказав йому:

— Завертай-но в Зеленолузьке.

— Ми вчора там були, Іване Панасовичу,— заперечив шофер.

— Ну то й що, як були? Знову поїдемо.— І він зніяковіло всміхнувся, згадавши про те, як дивився на вагітну Парфенову невістку, що її мав знову побачити тепер.

Цього ранку, коли Лукін приходив до Зіни, вона вже третій день жила з дітьми в сестри, завдаючи тій клопоту. Вона бачила й розуміла це, але перебувала в тому стані, коли ні про що інше, крім чоловіка, який розтоптав усе, що вона зробила для нього (народила йому цих дівчаток, таких чарівних, з кісками й бантиками, на яких тепер серце крається дивитись, що вони zostалися без батька), вона не могла думати. Вся чистота її життя була порушена; порушено було те головне, в що вона вірила, і їй здавалось, ніби по натертій нею паркетній підлозі, на яку вона сама навіть у капцях не наважувалася ступити, аби не забруднити її, хтось грубо пройшовся в чоботях і залишив брудні сліди. Вона з жахом дивилась на ці брудні сліди, і це були сліди її чоловіка. «Він, так, це він»,— з жахом говорила вона собі й не виходила з дому, боячись, що зустрінеться з ним і що він доторкнеться до неї.

— Та що ж між вами сталося? — допитувалась Настя.

Зіна мовчала.

— Ну й безглуздо,— врешті-решт зробила висновок Настя, що звикла дивитись просто (по-філософському, як вона казала) на те, що відбувалося зараз з її сестрою.

Увесь плин Настиних міркувань (оскільки ці міркування не стосувались її) був такий простий і ясний для неї, що вона не могла відчувати стурбованість за сестру. Що Іван міг зрадити Зіні, цього вона не припускала. «Та коли б навіть і це, навіщо ж так побиватись?» — думала вона. Коли їй самій вперше зрадив чоловік, вона сприйняла все так, що злягла в лікарню і розійшлася з ним. Але це було давно і було, як вона тепер казала собі, безглуздо. «З усього цього вийшло тільки те, що я зіпсувала життя собі, а не йому, і Зіна зіпсує собі». Щиро вважаючи, що вона знає чоловіків, як треба з ними поводитись, але не маючи саме через ці, може, свої знання чоловіка (як той швець, про якого кажуть, що він без чобіт, або кравець, який не спромігся пошити собі костюм), Настя з усім цим своїм досвідом життя хотіла допомогти тепер сестрі й повчити її. Насті здавалось, що все полягало тільки в тому, щоб не переступити певну межу (як вона вже казала Зіні) й не довести до розлучення. «Він-бо собі знайде, а ти? Кому ти будеш потрібна із своїми двома?» — був її головний аргумент.

— Одна справа — мої, інша справа — твій,— сказала вона і глянула на дівчаток, Зіниних дочок, які тихенько грались у кутку дивана в ляльки і захопились цією своєю грою.

Дівчатка, незважаючи на тяжкість сімейної сварки, яку що-

хвилини відчувала їхня матір, були акуратно зачесані, в чистеньких, випрасуваних платтячках; білі банти, вплетені у кіски, і біла оздоба по голубих оборках рясних спідничок надавали їхнім вбранням щось наче святкове, наче урочисте, чого не помітити було неможливо і з чого Настя, знаючи сестру, робила висновок, що, хоч яким глибоким було Зініне небажання бачити чоловіка, потай вона сподівалася, що він прийде, й чекала на нього. Настя відчула це ще вранці, коли побачила, як Зіна викладала перед дзеркалом своє волосся і добирала сукню, яку надягти їй. Одягнута була тепер на ній та, яку, Настя знала, Зінин чоловік любив на ній, і на плечі був накинутий (незважаючи на те, що в кімнаті було тепло) той її білий, рідкісної роботи вовняний шарф, який, це Настя також знала, так само любив на ній бачити Іван.

— Кого ти хочеш обдурити? Ти ж себе обдурюєш, я бачу,— сказала вона Зіні.

Розмови не вийшло, Зіна не те щоб не хотіла, а не могла говорити з сестрою, і в цей час у передпокої пролунав дзвінок, змусивши їх здригнутись і обернутись. Дзвонив Іван, і вони обидві одразу це зрозуміли. Настя з тим виразом на обличчі, ніби вона завжди знала, що так буде, попрямувала було до дверей, аби впустити Лукіна, але Зіна, схопившись зі стільця і заступивши їй дорогу, була така бліда і таке перелякане й зле було в неї обличчя, коли вона дивилась на сестру, що Настя зупинилась.

— Ти що, ти що, ти що, ти все тремтиш,— беручи її за плечі і сама лякаючись невідомо чого через те лише непоясненне явище, що почуття близьких людей передаються одне одному, квапливо мовила вона.

— Не відчиняй, прошу тебе,— ще більше бліднучи і не міняючи жорсткості свого виразу, промовила Зіна.— Я прошу тебе, прошу,— прошепотіла вона і, кинувшись від Насті до дівчаток, згрібаючи їх, повела в іншу кімнату.

Настя не впустила Лукіна. Але, повернувшись після розмови з ним, відчула, ніби не з сестрою, а з нею самою повторювалась тепер забута вже нею сварка з чоловіком. Той раковий настрій її, та легкість, з якою, призвичаївшись до свого способу життя, вона думала про сімейну сварку сестри, весь той наче упокорений з роками світ її почуттів тепер пробудився в ній. Вона глянула на двері, за якими була Зіна, не так прислухаючись до звуків метушні, що відбувалась там, і схлипувань, що лунали звідти, як до того протесту, який повсякчас, протягом усіх цих років, нуртував і зараз здійснювався в ній; веселість, породжувана начебто простотою її ставлення до життя, вона відчувала, була зовсім не через простоту ставлення, а була лише тією вимушеною декора-

цією, тим підсвічуванням, за яким ховалися її справжні бажання й почуття. Подумки уявивши себе на Зіниному місці, Настя з жахом подумала про те, що сестра не переживе цього нещастя. «Вона не витримає»,— просто і ясно сказала вона собі, тим часом як дивилась уже не на ті двері, за якими була Зіна, а на ті, за якими, здавалося їй, усе ще стояв Лукін. «Вона не витримає, і треба допомогти їй, і ніхто, крім мене, не зробить цього». І вона навшпиньках, весь час оглядаючись, ніби Зіна, побачивши, що вона робить, знову кинеться і зупинить її, пішла в передпокій і відчинила двері. Та Лукіна за ними вже не було. Вона визирнула через поручні, але й там нікого не було. Тоді вона, перехилившись, покликала його. Та з глибини під'їзду почулося тільки голосне й невиразне відлуння її голосу. Вона покликала ще раз, уже наполегливіше, і знову у відповідь почулось тільки голосне, мов з криниці, відлуння її голосу. «Пішов»,— подумала вона (з тим почуттям, мовби вона була винна в цьому). Однак саме те, що Лукін так швидко пішов, мовби пробудило її до діяльності. «Горді, камінь на камінь, та самі вони ніколи не помиряться!» Ця думка з такою швидкістю промайнула в ній, що вона, повернувшись до кімнати, одразу ж заходилась збиратися, щоб іти за Лукіним в обком і привести його. Хоч яка далека була Настя від інтересів тієї роботи, яку виконував Зінин чоловік, але знала, що шукати його слід в обкомі. «Помотали одне одному нерви— і досить, і годі»,— міркувала вона, стоячи перед дзеркалом з підбитою вже зачіскою, з яскравою косинкою на шиї. Вона була вже тією звичною для всіх Настею, зі своїм і по-своєму діяльним характером, з рішучістю, яку вона звичайно виявляла не там і не в той момент, коли це вимагалось, з усією своєю яскравістю вбрання і жвавим, енергійним (від цієї внутрішньої готовності зробити щось) обличчям; думки її були спрямовані на одне— знайти і привести його. Це необхідно було зробити їй ще через ту просту життєвську потребу, що, крім того, що Зіна з дітьми завдавала їй клопоту, треба було ще годувати їх і прибирати за ними; треба було робити все те, до чого Настя найменш відчувала себе здатною, і до того ж вона розуміла, що коли тепер, поки в неї був час (були вільні від роботи дні), не помирить їх, то все може затягтись, і це буде нестерпно для всіх.

Настя намірилась було вже йти, коли Зіна, заспокоївши дівчаток, яких сама ж налякала, вийшла до неї. Вона не спитала в Насті, куди й навщо та зібралась, але це питання було в її очах, і Настя машинально й одразу ж прочитала його.

— Я скоро,— сказала вона сестрі, відповідаючи на це її питання.— Ти тільки не йди нікуди, дочекайся мене.— Вона попря-

мувала було до дверей, але зупинилась, уловивши в очах сестри якийсь новий вираз.

«Я знаю, куди ти йдеш. Ти йдеш за ним, і хоч я не бажаю бачити його, але я влячна, що ти йдеш за ним»,— прочитала Настя цей новий вираз у Зіниних очах.

«Так, і він зараз буде біля твоїх ніг»,— теж поглядом відповіла вона сестрі.

— Ти тільки нікуди не йди,— повторила вона з якоюсь неначе войовничістю і, сяючи вся від цієї справи, яку збиралась вирішити тепер, вірніше, від успіху, яким, здавалось їй, мало завершитись усе, пішла з кімнати, гордо й гарно ступаючи — ходою, яка характеризувала всю її із своєю простодушністю, рвучкістю і легкістю до змін настрою і мети життя.

Та новий вираз Зіниних очей і обличчя означав не те, про що подумала Настя. Цей вираз свідчив про той її болісний сумнів, який так чи інакше, але мав охопити її (щодо зв'язку її чоловіка з іншою жінкою). Хоч джерелом, з якого вона довідалась про все, були не чутки, а лист подруги з Мценська, що лише підтвердив усі ці чутки; хоч джерелу, тобто цьому листу, якого Зіна, перечитавши декілька разів, не порвала, а зберігала як доказ, не надати значення було неможливо (тому й опинилась вона з дітьми тут, в Орлі),— через підсвідоме почуття самозбереження, яке живе в кожній людині, що б не сталося з нею, вона, з жахом перебираючи весь хід огидного, як вона вважала, чоловікового падіння, залишала для себе разом з тим ту можливість омани, необхідної їй тепер, аби повірити, що все, що сталося з чоловіком, було несерйозне, було вигадане й наговорене кимось на нього. Новим виразом її було тепер те, що вона ладна була повірити в цю необхідну брехню, яку повинен був сказати їй чоловік. «Заради них, заради наших дітей»,— казала вона, тим часом як подумки пробачала чоловікові. Та тільки-но вона уявляла цю зустріч, одразу згадувала про лист, і питання — брехня все чи не брехня? — це питання знову поставало перед нею й починало краяти їй душу. Вона боялась не так зустрічі з чоловіком, як того, що він усе визнає; вона відчувала, що не витримає цього, і прагнула іншого, брехні, в яку ладна була повірити, аби ця брехня була рішуче й наполегливо висловлена їй.

«Навіщо цей лист? Навіщо він вчинив так зі мною? Чи хочу я його бачити й чи зможу жити з ним після всього?» — думала вона, і чим більше думала, тим більше губилась і плуталась у своїх думках; і, очікуючи повернення Насті, вона поглядала на двері і прислухалась.

Була вже друга половина вересня, а слідство у справі Арсена не тільки не завершилось, але не видно було кінця, коли воно завершиться.

Все ускладнювалось тим, що Арсен, який начебто мав заперечувати умисність вбивства (як мав би підказати здоровий глузд і що відповідало б дійсності, чого, власне, й домагалось од нього слідство), у своїх свідченнях пояснював усе таким чином, наче він зумисно, з цілковитим усвідомленням того, що чинить, скоїв злочин. «Так, вбив,— казав він, особливо на перших допитах.— Але не хлопчика (так він називав тепер свого прийомного сина), а зло, яке пригноблює людей. Я знищив лише те, що не повинно існувати, і коли ви не бачите цього, мені більше нічого додати». Та слідству потрібні були факти, необхідно було перевірити психічний стан Арсена, допитати матір вбитого, тобто Галину, яка перебувала тепер у Тюмені, і допитати її брата; треба було з'ясувати обставини життя Юрія в Москві, побувати в школі, де він навчався, і допитати тих самих «заящикових» друзів убитого, про яких ніхто нічого не міг до ладу сказати, і з'ясувати обставини життя його в селі і надіслати з цього приводу запит до Курчавина й Поляновки; треба було допитати Наташу, її батька і ще десяток різних людей, які так чи інакше спілкувалися з Арсеном і Галиною, і на все це потрібен був час і зусилля. Крім того, у слідства виникали ще ті труднощі, які передбачити було неможливо. Галина повідомляла, що хвора й не може приїхати до Москви, а протоколи її допиту, які писав місцевий (з Тюмені) слідчий, потребували уточнень і завертались. Майже те саме відбувалось і з паперами, що надходили з Мценська, Поляновки і Курчавина, і Арсенова справа обростала перепискою. До того ж навколо слідства, як це завжди буває, розгорталось те протиставлення сторін, що впливало з відмінності їхніх інтересів і розуміння ними правди, добра і справедливості, внаслідок чого мав відбутися певний тиск на хід справи. Сухогрудов-батько і Сухогрудов-син, які представляли потерпілу сторону, докладали зусиль, аби засудити Арсена. Наташа і Сергій Іванович, який раптом рішуче (оскільки іншого виходу в нього не було) став на захист дочки та її чоловіка, робили, наскільки це було можливо для них, ті протилежні Сухогрудову-батьку і Сухогрудову-сину кроки, що мали привести до виправдання Наташиного чоловіка. Одна сторона зверталась до прокурора і слідчого, намагаючись (хоч це було безглуздо) вплинути на них; друга, тобто Наташа та її батько,— до адвоката Кошелева, радячись з ним і об'єднуючись навколо нього. Кошелев визнавав Арсена невинним і вважав, що процес можна виграти;

і він вивчав подробиці вже не з того лише первісного міркування, що тут було на чому виправити свою вже згасаючу славу відомого адвоката, але справа Арсена викликала в нього інтерес уже моральними мотивами, котрі, додані до соціальних, нібито відкривали перед ним певну і ще ніким не досліджену царину зв'язків між реальністю та ілюзією життя. «Треба перечитати все, що він написав»,— сказав собі Кошелев і під час чергової зустрічі з Наташею попросив у неї дозволу ознайомитися з Арсеновими рукописами.

— Це важливо,— сказав він їй.— Я маю з'ясувати все, ви розумієте мене?

— Так-так,— квапливо погодилась Наташа, яка усвідомлювала тільки, що треба вірити адвокату й робити все, що він просить; і вона, поїхавши з ним на Арсенову квартиру, допомогла відібрати все, що його цікавило.

Сталося це в п'ятницю, і попереду в Кошелева були ті два вільні дні — субота й неділя,— коли він міг, не відвертаючи ні на що увагу, поринути в роботу. Він мав намір уважно переглянути Арсенові щоденники, які в різний час ним починалися, чернетку його відомої кандидатської дисертації про давньогрецьку демократію, захищену багато років тому, і, як говорили, блискуче, розділи з незавершеної докторської праці і ще працю якогось доцента Мещерякова, надіслану Арсенові, як про це зазначалося в записці, для дружнього перегляду і висновку. З вечора ще нашвидку погортавши всі ці рукописи (від нетерпіння довідатися, що в них), Кошелев помітив, що слова «Греція» і «демократія», які повторювалися майже в усіх прочитаних ним абзацах, якимось незвично і дивно для нього пов'язувалися з поняттями із сучасного життя. «Так, цікаво, вельми цікаво»,— схилившись над столом і над рукописом і потираючи руки від передчуття якогось немовби відкриття, говорив він. Про давньогрецьку демократію, як він уявляв її ще з університетських лекцій, була в нього своя, і визначена, думка, яка полягала в тому, що він вважав цю демократію прихованою формою диктатури, формою диктатури патриціїв, тобто певного кола заможних родин, над демосом, над тими, яких — мільйони і які повинні тільки слухняно і в поті чола працювати на демократію (на ці родини) і захищати її. «Таку демократію не можна звеличувати»,— міркував він. Перенесена в сучасні умови (він мав на увазі як найочевидніший американський варіант), вона є найвищою формою диктатури і небезпечна для людства тим, що являє собою витончене й поліпшене (проти біблій) новітніми міркуваннями про загальну рівність і право покривало, під яким, коли трохи підняти його, сидять усе ті самі патриції, та сама купка родин, які прагнуть диктувати всім іншим

свою волю. «Отака її сутність,— далі розмірковував він.— То що ж він (Арсен) знаходить у цій демократії і на кого хоче приміряти цей розпізнаний уже людством костюм?» І він відчував, що в тому, як Арсен (що буде ясно з рукописів) відповідь на це, має прояснитися зв'язок між реальністю та ілюзією життя (що тепер над усе цікавило Миколу Миколайовича), від якого, на його думку, саме і залежить правильне чи викривлене сприйняття людьми навколишньої дійсності. «Не все те золото, що блищить»,— уже спрощено говорив він собі, відчуваючи (на додаток до всього), що він немовби знаходив не лише ключ до розуміння причин Арсенового вчинку, але й отримував матеріал для своєї чергової брошури, для якої поки нічого певного в нього не було. Він, власне, збирався вбити двох зайців, тим часом як обидва ці зайці були в тумані і треба було ще все прояснити.

Довго збуджено ходив він цього вечора по кабінету, готуючи себе до завтрашньої роботи, і з-поміж багатьох різноманітних думок, що спадали йому вже тепер з приводу реальності та ілюзій життя, була та одна, яка бентежила його, що він не міг дати точного визначення самим цим поняттям, що ж таке реальність і що таке ілюзії життя. «Якщо мільйони людей, називаючи диктатуру демократією, приймають цю найбільшу в світі оману, вірять у неї і живуть її ілюзіями, то чи не є ця омана, вірніше, можливість омани, можливість жити ілюзіями, тією самою реальністю життя? — заглиблюючись у те, що, по суті, було просте і мало своє пояснення, запитував він себе.— Але якщо це так, якщо ілюзії життя, тобто омана, є реальність, то що ж тоді сама реальність? Те, очевидно, чого ми не знаємо, але що існує і рухає суспільство? Але що? Влада? Закон? Поняття справедливості?» І чим більше він занурювався в цю хистку сферу понять, тим начебто очевиднішим ставало йому, що це лише здається, що всяке поняття має певний об'єм і форму, тоді як в усе можна вкладати свої думки і робити з усього свої висновки. «Але так не можна,— відразу ж намагався заперечити він собі.— Так можна прийти чорт зна до чого». І він згадував брата Семена, як той легко й просто, особливо під час цього недавнього свого приїзду, судив про все. «Йому все ясно, і в цьому відношенні він щаслива людина,— думав Кошелєв, переносючи вже увесь плин міркувань на брата і щиро вірячи в те, що братові як партійному працівникові, який до того ж займав керівну посаду, справді завжди й усе ясно в житті, принаймні має бути ясно, як уточнював Кошелєв.— Але ж і справа у нього ясна і мета одна, та, про яку не треба думати, а до якої треба тільки йти. У мене ж — постійний і незмінний пошук. У мене — люди (начебто Дорогомилін, як це впливало з думок Кошелєва, працював не з людьми, а з меха-

нізмами, настроєними на один лад), у мене — найнеймовірніше сплетіння зумисностей і випадковостей, і щоразу доводиться шукати свій спосіб, аби розплутати їх!» Він заперечував тепер братові тому, що треба було, щоб розібратись у своєму, неодмінно комусь і в чомусь заперечувати; і, заперечуючи (як це було на галявині біля стіжків, де Микола Миколайович сперечався з братом), він мимоволі приходив до думки про ту золоту середину — що немає ні правих, ні винних, ні абсолютної ясності, ні абсолютної неясності, — коли одне усвідомлення, що така середина існує, викликало в нього почуття вдовolenня і заспокоєння.

Яким чином те, про що думав Кошелєв, мало прояснити Арсєнову справу, збагнути було неможливо, та Микола Миколайович і не прагнув збагнути це. Це повинно було прийти само собою, як наслідок розумової діяльності (як воно завжди і само по собі приходило йому), і він ліг у постіль з тим почуттям, що цілком готовий до завтрашнього важкого дня, щоб відкрити істину і вбити цією істиною (для себе!) одразу двох зайців. Він жив ілюзією цього майбутнього відкриття, не помічаючи за собою цього, тим часом як реальність полягала для нього в тому простому, що йому необхідно було (через недостатність фактів) знайти переконливі (у загальнолюдському моральному плані) аргументи, з якими він міг би гідно виступити в суді на захист Арсєна.

XXXVI

Коли наступного ранку Кошелєв почав вивчати кандидатську дисертацію Арсєна про давньогрецьку демократію, вона не викликала в нього того інтересу, якого він сподівався. У ній були викладені ті самі думки, які в тій або іншій мірі ґрунтовності є в кожному підручнику про цей період історії людства. Описавши класову структуру суспільства того часу, Арсєн далі детально і з тою певною мірою співчуття (що було помилковим, як вважав Кошелєв і як робили і роблять це майже всі вчені) розповідав про те, що він називав демократичним ладом суспільства, і заперечення Кошелєва проти цієї схеми були запереченнями взагалі, про що можна було написати в брошурі, але чого не можна було докласти власне до справи Арсєна. Ілюзія сприйняття життя, як це здавалося Кошелєву, була в наявності, та в якому зв'язку ця ілюзія перебувала з реальністю, тобто з самою справою Арсєна, було не те щоб неясно, а було очевидно, що цього зв'язку не існувало. Ще меншою мірою зацікавив Миколу Миколайовича рукопис Мещєрякова, де досліджувався якийсь споконвічний начебто консерватизм російського народу, в існування якого не лише не можна було повірити, але все це уявлялось Миколі Микола-

Йовичу такою дурницею, що на неї не варто було витратити зусиль, аби спростувати її. Але Арсенові щоденники... щоденники ці були так насичені різного роду спостереженнями за життям і його оцінками, що Кошелєв не помітив, як він не відриваючись просидів над ними до обіду, і цілий день потім не міг позбутися враження, яке вони на нього справили.

Його вразило Арсенове визнання якоїсь фатальної сили, що нібито постійно панує над людьми. Прояви цієї сили такі різноманітні, що її начебто неможливо узагальнити і виділити у щось зриму, матеріальне, але дія, яку вона справляє,— дія так сковує людей, що замість радості життя, замість дарованої природою можливості виявляти себе (що, власне, і є сенсом життя) людина змушена оглядатись на цю таємну силу і робити (всупереч своїм добрим намірам) поправки на неї. «Що являє собою ця фатальна сила?» — лунав із щоденникових записів Арсенів голос. Але відповіді не було; було тільки щось невловне, що можна було відчувати й чути, але неможливо було вхопити. «Чому світ влаштований так, що неможливо убезпечитись од цієї пануючої фатальної сили? — було другим запитанням, яке по ходу записів ставив Арсен і на яке так само, як і на перше, не було відповіді. Арсенові хотілося, певно, чогось тепличного, до чого він відчував себе пристосованим, але тепличного не було, а було те, що заведено називати «в польових умовах», тобто була вся та безпосередність життя з дощами, суховіями, морозом і сонцем, до якої треба пристосуватись, аби вистояти в ній. Однак саме те, що треба пристосуватись, не визнавав і не приймав Арсен. Він мовби зберігав у собі той коштовний стрижень, надломити який означало вмерти; та, оберігаючи цей стрижень і боячись усього, він лише ще більшою мірою пристосовувався і залівав душею під ту вагонну полицю-нари, під якою болягузливо й ганебно помер його батько. «Яка випадковість і яка жахлива скалічена доля!» — вигукував Кошелєв, читаючи багато в чому вигадані вже Арсеном подробиці батькової смерті. Коли Микола Миколайович почув про ці подробиці від Наташі (під час першої своєї бесіди з нею), вони не здалися йому такими значущими, щоб можна було їх поставити у центр всього; але ці самі подробиці тепер бачились як заголовне кільце, від якого, чіпляючись одна за одну, тяглись усі наступні ланки великого і складного ланцюга Арсенового життя.

«Йї нудно і хочеться чогось, що її розважило б, та замість того, аби просто і ясно сказати, чого хоче, вона замикається і мовчить і цим своїм мовчанням створює ту тяжку напруженість у домі, від якої не знаєш, куди й до кого бігти»,— читав Кошелєв записане в щоденнику про Галину. І далі йшов коментар, який вказував на фатальну силу, спроба протистояти якій призводить лише до

того, що доводиться їй підкорятись. «Але у мене інші, свої інтєреси!» — як крик підкреслено в Арсеновому щоденнику. Будь-яке бажання наполягти на своєму, чи то воно йшло від тестя, тобто від старого Сухогрудова, чи то від шуряка, котрого Арсен ще більше не розумів і боявся, чи від прийомного сина Юрія, що так само, як усі, вимагав до себе любові та уваги,— все уявлялось Арсенові у вигляді сили, яка панувала над ним і заважала йому жити. Він і невдачі свої приписував впливові цієї невідвотної і злої сили і переносив цей вплив на стосунки з друзями і колегами по інституту і взагалі на весь життєвий процес і на державний лад, хоч він і не розумівся, що в ньому досконале і що недосконале, але відчував: виправляти й удосконалювати було що. «Як не дивно, але в усьому цьому є логіка, є зв'язок,— міркував Кошелєв, намагаючись об'єднати в одне всю цю систему Арсенових поглядів.— Ось тому він і твердить, що вбив зло. Однак що він убив: зло чи людину?» І, поставивши собі це запитання, Кошелєв уперше засумнівався в правоті того, що він так рішуче брався захищати на суді. «Чи існує взагалі фатальна сила, чи все це лише вітряки? Що керувало ним — бажання загального добра, чи він обстоював право лише на звичайнісінький, вроджений людський егоїзм? І що таке егоїзм і що — життя?»

— Вірно ж бо кажуть: шляхи господні незбагненні. Усе можно зрозуміти. Але зрозуміти те, чого не існує?...— після того, як довго сидів у кріслі, наче впавши в пообідню дрімоту, раптом сказав він, звертаючись до Лори, котра щось шила за столом на машинці. Вона здивовано обернулась, переставши шити і тримаючи руки там, де застав їх голос чоловіка.

«Які шляхи і чому незбагненні, адже ти знаєш, що у мами (для Миколи Миколайовича означало: у тещі) не лишилось уже жодної пристойної хатньої сукні? — виразно промовляли її очі.— До того ж ти забуваєш, що Матвій студент і про нього теж треба подумати». І Микола Миколайович, який завжди розумів дружину, одразу зрозумів цей її вираз.

Незважаючи на свою зайнятість, він завжди був у курсі хатніх справ. На ньому лежав обов'язок нагледіти й купити килим для спальні, і він регулярно після роботи заїжджав у відомі йому килимові магазини Москви, перш ніж повернутись до себе в Одиново. На ньому лежав обов'язок інколи привозити м'ясні й молочні продукти та хліб із Москви («Але тільки щоб з Кутузовського»,— наказувала Лора, де хліб завжди був чудовий), і він безвідмовно робив це; він охоче брав на себе все всілякі обов'язки, яких дома завжди вистачає, і світ цих домашніх клопотів, коли він зараз дивився на дружину, світ, у якому не те щоб усе було зрозуміле і просте, але який завжди мав сенс,— це треба і це

для себе (про що ми звичайно забуваємо, що це таке, і сприймаємо як належне) — світ цих клопотів на мить мовби оточив його. «Авжеж, про Матвія треба подумати, він студент», — вирішив Микола Миколайович і навіть озирнувся на двері, ніби син ось-ось міг увійти в них. Та Матвій не міг увійти. Він уже другу суботу поспіль разом із своїм курсом працював на овоче-базі, перебирав картоплю. Тесть тепер, у цей пообідній час, за своєю старечюю звичкою спав нагорі, у себе в кімнаті; хлопчики пішли на ставок вудити рибу, дівчатка грали в класики у дворі, біля ганку, а теща прополювала (на зиму) полуничні грядки. За вікном, за сірими стовбурами яблунь виднілась її зігнута, у виляній кофті спина і голова у барвистій хустинці, що зсунулась тепер набік.

— Так, тим паче незбагненні, — поєднуючи те, що він думав про щоденники і Арсена, з цим зрозумілим йому домашнім світом і відчуваючи несумісність усього, знову мовив він. — Ти на мене не зважай, я про своє, — бачачи, що Лора ще дивиться на нього, сказав він їй. — Розумієш, важка справа, дуже важка, та відступати нікуди, взявся, як же мені тепер відступати? — І він підвівся і, потягнувшись, пружинисто пройшовся по кімнаті. — Семена б, так, ось кого, він би зараз усе розсудив, — знову почав він, зупинившись перед дружиною і немов бажаючи подивитись на її роботу. Думка про те, як легко про все судив брат, не давала спокою Миколі Миколайовичу. — Повернувся він з Угорщини чи ні й чому не зайшов до нас?

— Мабуть, не повернувся, — полишаючи роботу і знову дивлячись на чоловіка, сказала Лора. — Чого б не зайти, зайде. — І, кажучи це, пригадала, як дівер у останній свій приїзд дивився на неї. Вона розуміла, що означали його погляди, і знала, що подобається йому; і тепер мимоволі зніяковіла через те, що подумала про це.

— Я також вважаю, чого б і не зайти, — відразу ж підхопив Микола Миколайович. «І справді, чого?» — подумки повторив він. Він не помітив Лориних почуттів, що змусили зніяковіти її, і відійшов до вікна. Не помітив з тої причини, що все в домі давно уявлялось йому непорушним. Так само, як з дня на день і на тому самому місці стояв його письмовий стіл у домашньому кабінеті, як були розставлені шафи й стільці, як незмінні були кольори шпалер і штор і незмінно у ті самі години подавались йому сніданки, обіди й вечері, тобто як незмінне й міцне було середовище його життя, поза яким він не міг увийти себе, незмінними мали залишатися бажання, почуття й думки його дружини. Він звик до того, що й сам собі здавався незмінним у цьому усталеному для нього домашньому світі, і коли й з'явилися в його душі ва-

гання, то лише з тих питань, що лежали поза цим окресленим колом і були тією кашею, що варилася в чужому казані, яку час од часу, щоб вона не пригоріла, необхідно було помішувати ложкою.— Еге ж, Семена б, саме так, ось кого,— знову повторив він, лишаючи при собі ту другу половину фрази, з якої можна було зрозуміти, що він хотів цим сказати.

Потім він ходив прогулюючись до стіжків, але думки його стали ще більш невизначеними. Ті дві лінії в Арсеновій справі — зовнішня, тобто фактична, і внутрішня, тобто психологічна, що цікавили Миколу Миколайовича,— не тільки не сходились (і не посилювали одна одну, як мало бути за логікою і попередніми прикидками Кошелева), але, навпаки, ніби утворювали між собою прірву, яку неможливо було подолати, не погрішивши проти правди. Із зовнішнього боку справи було очевидно, що Арсен не винен. Він діяв з метою самозахисту, і все мало впливати з цього. Але в психологічному, моральному і соціальному плані, в якому Арсенова справа являла для Кошелева найбільший інтерес, виходило так, що Арсенів вчинок був підготовлений у ньому обставинами його життя. «Якби він не вбив прийомного сина, вбив би когось іншого,— думав Кошелев, доходячи до цього єдино вірного, як йому тепер здавалось, висновку.— Вбив би неодмінно, тому що був готовий до цього. Йому треба було звільнитися від фатальної сили і знищити, вбити її». І, розмірковуючи так, Кошелев відчував себе в становищі тієї людини в пустелі, котра, помітивши попереду воду й заспіваючи до неї, поспішала, по суті, до міражу й була розчарована тепер. Він казав собі, що йому не слід було братися за Арсенову справу, тим паче не слід було висловлювати передчасних суджень про неї; але судження були висловлені — і друзям, і зацікавленим у справі батькові і дочці, тобто Сергію Івановичу та Наташі, котрих він, подавши надію, обманув і тепер був перед ними в скрутному становищі.

«Але чи так усе насправді, як уявляється мені?» — разом з тим запитував він себе; і наступного дня знову кілька разів брався за щоденники, сподіваючись у своїх загальних судженнях в Арсеновій справі відшукати той хибний хід, ту помилку, якої міг припуститися, узагальнюючи й оцінюючи все.

Та помилки не було. Він лише знову доходив висновку, що Арсен повинен був убити когось, аби відчуті себе вільним. Це було протиприродним здоровому глуздові й протиприродним нормам життя, було тим, що не підлягає виправданню; та водночас Кошелев відчував, що він у чомусь розумів Арсена, в душевних поривах якого було не стільки чогось протиприродного (здоровому глуздові), скільки саме природного бажання свободи, тобто того бажання, яке, прислухаючись, Кошелев виявляв у собі і яке

могла б виявити у собі будь-яка людина, звернувшись не до поверхових, а до глибинних своїх почуттів. Саме це й непокоїло Миколу Миколайовича. Вбити людину, він розумів, було проти-природно; але бажання свободи — це бажання уявлялось цілком природним і поясним, і Кошелєв немовби стояв на роздоріжжі, звідки всі дороги однаково вели до істини. Якою йому піти? Щоб не помилитися, він вирішив повернутися назад, тобто спробувати зустрітись і поговорити, хоч як важко буде цього домогтись, з Арсеном і з тими, хто хоч якось міг прояснити справу.

XXXVII

Перевівши (після перших допитів у відділенні) Арсена у слідчий ізолятор, його помістили в камері, де вже перебував, чекаючи кінця своєї справи, такий собі старець Христофоров.

Христофоров одразу ж, тільки-но Арсена ввели до камери, підсів до нього і запитав:

— За що тебе, сину мій? — І почав пильно вдивлятись у худорляве, заросле щетиною Арсенове обличчя.

Обличчя це, очевидно, сподобалось йому. Сподобалось не тим інтелігентним виразом, що його (незважаючи на неголені щоки) легко можна було розгледіти в ньому, і не тим виразом, який буває, коли життя зупиняється і все в людині буває звернене до тієї миті, що приголомшила її, про яку вона тільки й може згадувати і думати, але він розгледів — саме з виразу цього обличчя — ту щирість Арсенових страждань, які, він знав, наскільки вони бувають сильними і болісними в людях. Він знав також — із свого багаторічного досвіду спілкування з людьми: хто щиро страждає, завжди чутливий до розради і жадає її і що розрадник, з'явившись з добрим словом, завжди одержує владу над страждальцем. Христофоров одразу ж відчув, що Арсен саме той об'єкт, над яким можна було взяти владу й повести його тими заплутаними лабіринтами евангельських істин, якими (по своїй сектантській діяльності) Христофоров провів уже не одну сотню людей.

— То за що ж тебе, сину мій? — повторив він, прямо, відкрито й ніби співчутливо продовжуючи дивитись на Арсена.

Він сидів так, що світло з високого тюремного вікна падало на його груди, руки й освітлювало лице з жовтими рубцями зморшок. Зморшки ці були не від праці, не від відомої фізичної напруги, як у селян, що звикли мати справу із землею, снігом, сонцем і примружено дивляться на світ, а були того іншого походження, коли одразу ж буває видно людину, яка жила не стільки цим загальним трудовим життям, скільки довго й наполегливо

думала про нього, що в ньому добре, гідне і що негідне і потребує викорінення — кожним у собі й людством в цілому. Зморшки ці промовляли про якесь ніби благородне затворництво, коли, спізнавши світ (як це помилково багато хто думає про себе, відгородившись і не знаючи того самого життя, про яке вважають себе покликаними тривожитись і думати), спізнавши, по суті, марність, нікчемність свого буття, дозволяють собі потім звіддалік і заспокоєно дивитись на все, що відбувається довкола них. Вони дивляться на це все, як на дорогу, якою, вирушивши в путь, людина приходиться до того ж, від чого починала, — від небуття до небуття. «Ось шлях, уготований кожному, і нікому не дано зупинитись на ньому а чи збочити з нього», — наче затаєно світилась у промитих зморшках його лица ця євангельська формула життя, яка, хоч і не була нова, проте завжди впливала на людей. Формула ця, так виразно написана на лиці Христофорова, була, проте, не для нього, а для інших, але розпізнати, що вона призначалась іншим, не можна було, саме в цьому і полягало все мистецтво його спілкування з людьми. Руки його так само були помережані зморшками, що походили не від праці, а від бездіяльного (до старості) життя. Вони були вузькі в долонях, рожево-пергаментного кольору і з ластовинням, що виповзало з-під манжетів і лише посилювало в усю його загальному вигляді враження ніби якоїсь аскетичної благовидності.

Незважаючи на те, що Христофоров перебував під слідством уже давно (і незважаючи на те, що він був старий і нібито не міг добре доглядати себе), він не мав вигляду опущеної, занехаяної людини. Завдяки передачам, що їх приносили йому, він мав таку саму можливість часто міняти білизну, як робив це, живучи на волі. Поверх сорочки він одягав звичайно або коричневу толстовку, або подовжений піджак панського крою з паском і шалевим атласним коміром, простроченим у клітину, або ж натягав плетеного шерстяного светра ручної роботи, що молодив його. Зараз він був у толстовці, яка вільно облягала його худі, старечі, але ще не згорблені плечі й спину, і цей незвичний одяг, що давно вийшов з моди, так само справляв на Арсена певне враження. Арсен з подивом, наче на якусь яву, що прийшла з небуття, дивився на старця Христофорова своїми безбарвними і маленькими за товстими скельцями окулярів очима. «Хто він і чого хоче від мене?» — машинально, як кожен на його місці, запитував себе Арсен, намагаючись збagnути крізь густоту й плутанину своїх думок, що за людина була перед ним. Він не чув запитань, та з благовидного вигляду Христофорова, з виразу його очей бачив, що той начебто з добрими намірами підсів до нього; і Арсен у відповідь відчув доброту й прихильність до Христофорова.

Ліжко Христофорова було запроваджене, і поряд з ліжком на тумбочці лежало кілька старих на вигляд книжок, серед яких вирізнялась біблія в чорній оправі (бруклінського видання двадцятого року), яку він виговорив право тримати при собі, поки тривало розслідування його справи. Перехопивши тепер Арсенів погляд на книжки й біблію і відчувши з цього погляду, що має справу з людиною освіченою, неквапливо, як належить у його віці і становищі і як він з перших же хвилин любив ставити себе, мовив до Арсена:

— Хочете подивитись? Я читаю книжки тільки певного спрямування.— Він підвівся і вже з біблією в руках вернувся до Арсена.— Той, хто шукає розради, завжди може знайти її ось у цій книзі. Це біблія,— сказав він.— Та чи не пізно ми беремо її в руки? Ми беремо її, коли вже скоїмо щось, і звертаємось до істини, щоб знайти розраду, тоді як ці істини повинні освітлювати нам шлях у темряві наших помилок. Я бачу, ви людина освічена, але що ж з вами сталося? — поставив він знову те ж запитання, на яке йому хотілось, аби відповів Арсен.

— Я вбив зло,— мовив Арсен, зводячи свої маленькі за скельцями окулярів очі на Христофорова.

— Людину, значить, ось як. Тяжка твоя справа, тяжка.— І він начебто співчутливо постукав пальцями по чорній оправі біблії.

Якусь хвилину обидва лише мовчки дивились один на одного: Арсен — вражений тим, яким чином було взнано про його справу, а Христофоров — відшукуючи в ньому ознаки страху, які підтвердили б висловлене припущення, і, тільки-но помітив ці ознаки страху, одразу ж опустив очі (ніби на знак того, що розуміє і співчуває співрозмовникові) і по тому довго молитовно-нерухомо сидів перед Арсеном, утупившись у якусь одну (перед собою) цятку. «Які ми жорстокі одне до одного і як ми не розуміємо марності цієї нашої жорстокості»,— було в ці хвилини на його молитовно-нерухомому обличчі. Він не розпитував Арсена про подробиці; йому досить було того, що він збагнув, що сталося вбивство. І з Арсенового інтелігентного вигляду він, певна річ, припустив, що вбивство було не з метою пограбування, а з якихось тих мотивів, як це буває у інтелігентів, суть яких у моральному незбігові поглядів. «Тим паче дурень»,— подумав він про Арсена, жаліючи його не за те, що чекало на нього — розстріл або ув'язнення,— а за те, що скоєне ним було безглузде і було нерозумно страждати через це і калічити життя. «Ну й що, дадуть котушку — і все, і мокре місце»,— зневажливо сказав він собі, все ще не підводячи очей на Арсена; замість співчуття, яке він мав намір висловити йому, замість тієї запобігливої доброти, з якою хотів було почати розмову, він, підвівшись і пройшовшись по камері, спо-

кійно й холодно, зупинившись перед Арсеном, прочитав йому з біблії:

— «Отже, коли ви, будучи злі, вмієте діяння благі давати дітям вашим, тим паче Отець наш Небесний дасть блага тому, хто просить у Нього». Будучи злі, зауважте, це звернено до нас,— пояснив він.— Чи не означає це, що ми повинні вбивати зло в собі, а не в іншому? Те, що здається нам злом, є добром для носія його. Вбивши в іншому зло, ми вбиваємо не зло, а добро. Зло в нас. У кожному з нас,— уточнив він, завваживши з переміни у виразі Арсенового обличчя, що якраз зачепив головне, в чому полягала суть його мук і сумнівів; і, відчувши, що нібито доторкнувся рани, що завдавала співрозмовникові болю, з тим зрозумілим тільки самому Христофорову задоволенням, начебто справа, яку він робив, приносила йому фізичне задоволення, він заходився не заспокоювати, а роз'ятрювати цю душевну Арсенову рану. Він то сідав біля нього на ліжку і читав (на зразок тих, що вже прочитані) уривки з біблії, то підводився і ходив, пояснюючи прочитане в тому напрямку, в якому, він бачив, найбільісніше було для Арсена; він, мовби знайшовши для себе це заняття, зрадів і не міг спинитися. Перелякані за скельцями окулярів маленькі безбарвні Арсенові очі, в які Христофоров, час од часу зустрічаючись із ними, вдвлявся,— ці очі лише дужче збуджували в ньому бажання говорити; і говорити йому тим більше було приємно, що він забував за розмовою про свою справу.

— А чи пам'ятаєте ви, що в своєму першому посланні Тимофію сказав святий апостол Павло? — запитував він у Арсена, який ніколи не тримав у руках і не читав цих текстів.— Він сказав: «Ми ж бо нічого не принесли в світ; явно, що нічого не можемо винести з нього». То чого ж варті всі наші хвилювання, всі наші бажання, надії, думки, вся наша нікчемна і пожадлива суєта? Прийшли в світ і підемо, а матерія — як була, так і буде, за що ж убивати, грабувати, гвалтувати, заганяти,— він подивився довкола себе на сірі стіни камери і загразоване вгорі вікно,— людей у кліт-ку?.. Так, то кого ж ви вбили і за віщо? — вибалакавшись, і втомившись, певно, від свого монологу, і відчувши, що для того, аби продовжити розмову, потрібне щось додаткове,— звернувся знову з цим простим і ясним запитанням до Арсена.

XXXVIII

Та Арсен не міг відповісти на це запитання. Відповісти означало б визнати, що він убив не зло, а свого прийомного сина, визнати ту правду, яку страшно й неможливо було визнати Арсену.

Всі ці дні після жахливої для нього ночі ним постійно володіли два суперечливих поняття. Коли він думав, що знищив фатальну силу («Ії більше немає, я знищив її!») — як вигукнув одразу ж після того, як ударив ломиком по голові Юрія), він не тільки не вважав себе винним, але, навпаки, відчував, наче в душі піднімалося щось прекрасне, підносячи його перед собою і перед людьми (ї, головне, в очах Наташі). Незважаючи на те, що саме тепер він найменше мав свободи чинити й жити, як бажав (як усяка людина, що потрапила в тюрму), ним володіло це збуджене почуття звільненості від чогось, що довго й болісно сковувало його. Він, по суті, піддавався тій страшній омані, коли сліпому починає здаватися, що він прозрів і бачить світ в об'ємі й кольорі, тим часом як світ цей — як він був, так і лишається відгородженим од нього суцільною темрявою ночі; сліпець, як і раніше, сліпий, але ілюзія світла має таку чарівну силу, що не відпускає і не дозволяє поворухнутись, і Арсен у ті хвилини, коли відповідав слідчому, що «так, убив зло», перебував саме під владою цієї чарівної сили, немовби, пізнавши свободу, боявся тепер поворухнутись, аби знову не втратити її. Той гамірний коридор життя, що по ньому, як завжди уявляв собі, що він крокує, і який жахав його, — він уже ніби пройшов, той коридор був позаду, і новий простір життя, куди, як уявляв собі, ступив тепер, був простором загального добра, злагоди й любові одне до одного. Арсен уявляв собі таке суспільство людей (як було за очищеною від класових нашрувань схемою давньогрецької демократії), у якому все, що відповідало бажанню кожного, відповідає бажанню всіх, і немає протиборства й прагнення одного стати над іншим. І головне — немає насильства над почуттями, над тим еством у людині, що дароване природою, у злагоді з яким вона могла б чинити те і так, як бажалось і належало чинити їй. Весь свій маленький, незатишний з дитинства і з дитинства невлаштований світ надій і постійно гамованих бажань, світ, з якого йому завжди так праглося вибратись, Арсен мовби накладав тепер на цей безтілесний, безформний простір загальної порядності і доброти (як коли б тільки в цьому й полягала суть людського життя) і мимоволі, як сотні тисяч інших до нього, обманюючись цим примарним уявленням благоденства, знаходили втіху і мету в цій омані і вмирили за неї, лише повторював (незважаючи на свій вчений ступінь і всі ті свої знання, що могли б підказати йому безглуздість подібних розумових побудов) цю оману, позасвідомо і судомно хапаючись за неї. Хвилинами йому навіть здавалося, що він був героєм і що приносив себе в жертву — і заради суспільства, і заради Наташі, котру захистив, не давши їй доторкнутись до всього того бруду (свого колишнього сімейного життя), від якого так

хворобливо всі ці місяці оберігав її. І він годинами ходив по камері, заглиблюючись у цей безтілесний, безформний, але прекрасний від мінливості уявлених ним барв, світ людських взаємин, і, розчиняючись у цьому світі й забуваючи своє «я», тобто те, про що йому страшно було думати, відчував якусь нібито душевну рівновагу, що допомагала заспокоїтись і зносити страждання йому.

Та після цих годин заспокоєння, коли, стомившись ходити по камері, він лягав у ліжко, пам'ять його раптом наче провалювалась із цього уявного світу людських взаємин у дійсність, про яку йому страшно було думати. Він провалювався наче в ту гнітючу атмосферу ночі, коли вбив Юрія, і смисл скоєного, як він не міг постати перед Арсеном у хвилину вбивства, поставав перед ним тепер і примушував його зіщулюватись. Він бачив розпростерте на підлозі тіло сина й відчував на руках його кров — теплу й липку; він бачив круглі від жаху Наташині очі, як ці очі дивились на нього, і на їхнє запитання: «Що ж ти накоїв?! Ти напастив себе, мене, наше кохання»,— Арсен відчував, що в нього не було відповіді. Він бачив, що вчинив не добро, а зло — головне, тій людині (Наташі), для щастя якої ладен був пожертвувати всім, аби лише зберегти в чистоті й недоторканості її молоду, красиву і ще не торкнуту пороками людства душу,— що вчинив саме протилежне тому, що хотів, і карався тепер, не розуміючи, як це могло статись і винен був він чи винне суспільство, яке не дало йому того, що начебто природно було одержати від нього; і він лише знову приходив до болісної думки, що все в суспільстві недосконале і що краще б народитись на століття раніше або вже на століття пізніше, але тільки не зараз, коли поняття про сором, честь і совість так розмиті, що майже неможливо відшукати слід, який би підтвердив, що ці поняття колись жили на землі. «Чого я хотів? — міркував він.— Я хотів лише, щоб мене не чіпали і щоб я був щасливий, як я розумію це». Але так само, як тисячі інших людей, відчуваючи, що їм бракує чогось, не можуть пояснити, чого ж насправді їм бракує, Арсен не міг сказати собі, що він розумів під словом «щастя»; та лише знав, що щастя є, що воно можливе і що з Наташею воно в нього було б; і він виразно-болісно пригадував у Наташі те, що любив у ній, і уявляв її собі в кращі (для себе) хвилини її життя. Він то начебто знову був з нею на вечорі в Лусо, то пригадував її у Великому театрі, як вона красувалася серед інших у своїй темно-вишневій сукні і з сережками, щойно подарованими їй; він уявляв собі її обличчя, яке світилось якоюсь немовби дитячою ще радістю, бентежачись і не помічаючи (в цих уявлених картинах) тієї головної своєї помилки, якої припускався в житті, сприймаючи

молодість і недосвідченість Наташі за чистоту й шляхетність її душі. «Вона знала тільки мене, вона така чиста»,— думав він. Але одразу ж, немов із глибини якогось курного шляху, випливала постать Тимоніна, цього відомого всім небожа Лусо, який полюбляв прилипнути до всього чужого (як він липнув до Наташі, домагаючись чогось од неї), і випливала з тієї ж курної глибини постать Наташиного батька (як свого часу постать Галининого вітчима), і фатальна сила, що все життя гнобила і ображала Арсена, немовби оживши, знову починала гнітити його. «Але ї ї більше немає, я знищив ї ї!»— вигукнув він, увесь напружуючись, мов для удару, щоб повторити те, що вже зробив, аби звільнитись від неї.

XXXIX

Христофоров, узявшись розпитувати Арсена, сподівався (за тою своєю перевіреною схемою спілкування з людьми), що Арсен відкриється йому і підкориться. Христофорову здавалось (з Арсенового виснаженого вигляду), що перед ним сидить один з тих слабкодушних, як він завжди думав про інтелігентів, людей, котрі дужі лише тоді, коли все у них і довкола них гаразд, і стають безпорадними, тільки-но випадають із звичних умов життя; він вбачав у Арсенові саме це, що завжди звик бачити в інших, і здивувався, завваживши ніби якийсь інший, лютий вираз на Арсеновому обличчі. «Як бажаєте, я не наполягаю, будь ласка»,— намірився було вже сказати він, але не встиг цього зробити. Арсен підвівся і з шаленством, що наче враз прокинулось у ньому, рушив на Христофорова.

— Ти що, ти що?!— задкуючи і простягаючи перед собою для захисту руки, квапливо заговорив Христофоров.— Та ти й справді вбивця, ти що, ти відповіси!

— Відповім,— урвав його Арсен, зупинившись посеред камери.

Він був на світлі. Кулаки його були стиснуті. Обличчя було бліде й страшне. Неголений, худий, із запалими грудьми і розкуйовдженим волоссям (і з усім тим виглядом рішучості від приреченості й безсилля), він ладен був зараз кинутися на Христофорова й побити його.

— Господи, він божевільний,— хрестячись, мовив Христофоров, з острахом (уже від свого ліжка) поглядаючи на Арсена.— Ти, душа моя, не галасуй, я не хотів тебе скривдити, ти це облиш,— бачачи, що Арсенова лють не минає, сказав він.

— Я вам не душа, не смійте, не смійте!— Арсенові руки тремтіли, обличчя, як і перше, було блідим, і в стиснутому кулаці він наче відчував той самий ломик (з усією своєю металевою вагою), яким він убив Юрія.

— Господи, та я й не смію.

— І не смійте, не смійте! — повторив Арсен.

Потім відійшов і ліг, закривши руки за голову, як робив це щоразу, приходячи додому і лягаючи на кушетку. Йому здавалося, що це його заспокоювало і дозволяло зосередитись на тій одній думці, на якій він хотів спинити увагу. «Щось було зараз зі мною?» — подумав він, намагаючись знайти думку, на якій би міг зупинитись тепер; і тим часом як він із зусиллям пригадував, що ж хвилину тому було з ним, він знову ніби виразно відчув, що тримав у руці ломика. «Я його ним убив», — подумав Арсен і одразу ж підхопився, аби подивитись, де тіло Христофорова (і подивитись на свої руки, чи не закривавлені вони). Та на руках не було крові, й Христофоров був не на підлозі, а сидів на ліжку й гортав біблію. Він теж підвівся і хотів був щось заперечити Арсенові, але стримався, бо Арсен, ще раз роздивившись довкола, знову ліг на ліжку і заклав руки за голову. Він більше вже не підхоплювався цього дня і не обертався до Христофорова; він зрозумів, що з ним лише повторилося те, що вже було, й лише вдивлявся, як від цього було, наче від каменя, кинутого у воду, розходились кола і захоплювали простір. Кола ці були тими настійними думками, по яких він бачив себе винним то перед Наташею, то перед Галиною, то перед Юрієм, про якого починав думати з жалістю, що хлопчик, по суті, був позбавлений батька і замість того, щоб замінити йому батька (як це і мав зробити Арсен), він лише переносив на нього свою неприязнь до Галини і ускладнював справу; то все це просте, житейське і кожному зрозуміле змінювалося міркуваннями, з яких Арсен визнавав себе правим, і кола, розбігаючись по простору (тобто по всій зримій площині життя із спогадами дитинства, одруження з Галиною та життя з нею і життя з Наташею), — хоч здавалося, наче вони мають, віддаляючись од центра, згладжуватися десь біля берегів, вони, проте, виразніше вказували Арсенові, де був центр, і притягували увагу до цього центра. Він шукав виправдання не перед судом, а перед самим собою і мучився від того, що не міг примирити свій вчинок зі своєю совістю.

Саме в ті хвилини, коли його ввели до камери, він, здавалося, був близький до того, щоб знайти примирення. Ось-ось, ще якась мить — і все було б вирішено, та Христофоров, що підсів, розмовою та читанням біблії зруйнував усе (тобто порушив той певний плин думок, що його тепер і намагався відновити Арсен). Та зараз Арсенові, коли він, закривши за голову руки, заспокоєний лежав на своєму твердому тюремному ліжку, все уявлялось так, наче палі цієї будови, на якій тримались його переконання, було підпиляно; ця будова мала рухнути і під уламками похо-

вати все колись дорозе Арсеніві. Йому завжди здавалося, що зло було в інших, але не в ньому, і він знаходив цьому тисячі підтверджень, головним серед яких було насильство над батьком і його смерть; він бачив, що таке розуміння зла, розуміння пануючої над людьми сили, збігалось з думкою багатьох і багатьох інших людей, з якими він (упродовж свого життя) зустрічався і розмовляв; та розуміння це немов наштовхнулось тепер на інший, міцніший, ряд істин, на біблію, яка, незважаючи на те, що давно і цілковито доведено небожественність її походження, як і раніше, впливає на людей. Чорна в білих зморшкуватих руках Христофорова, вона чинила цей свій вплив на Арсена і розбивала всі його колишні думки. Він не казав собі, що щось же мусить бути мудре в ній, коли стільки поколінь людей вірило цій книзі; він нічого не стверджував і не спростовував, дивлячись на її пухлі, заяложені сторінки, але просто, як тисячі інших до нього, перебуваючи під її гіпнозом, повторював тепер те, що йому було прочитане з неї Христофоровим. «Як просто і матеріально,— думав він, ніби вслухаючись у смисл того, що в посланні апостола Павла Тимофію було виражено такими словами: «Ми ж бо нічого не принесли в світ; явно, що нічого не можемо винести з нього».— Для чого ж тоді все це прагнення щастя, вся ця боротьба, що складається з хвилиних і оманливих інтересів? Адже я нічого не приніс і не понесу з цього світу?!» Його насторожувала і болісно непокоїла та обставина, що за святим писанням виходило, наче хибно було думати, що зло в інших; зло в кожному, і кожен має спершу викорінити його в собі. Це було протилежним тому, як вважав Арсен, і тому було дивним і страшним для нього: це не заспокоювало, а лише посилювало в ньому сумнів і робило, по суті, неможливим примирити свій вчинок із совістю. Як риба, що поспішає на нерест, наштовхнувшись раптом на загату, судорожно шукає виходу, борсався в думках Арсен, опинившись раптом перед стіною цих нових для нього істин, про які він раніше не те щоб не знав, а не надавав їм того значення, якого вони тепер набували для нього.

Опівдні, коли Христофорова запросили до слідчого і Арсен зостався сам у камері, йому захотілося підійти, взяти й почитати біблію. Незважаючи на те, що без дозволу йому соромно було брати чужу річ, він усе ж таки не витримав і взяв біблію. Він хотів лише подивитись у ній ті місця, які читав йому Христофоров (і в яких якраз і містився смисл усього, що тепер непокоїло Арсена); та його погляд, в міру того як він гортав сторінки, наштовхувався тільки на якусь нісенітницю на зразок: «Сім мав сто років і народив Арфаксада через два роки після потопу. Після народження Арфаксада Сім жив п'ятсот років і народив синів

і дочок. Арфаксад жив тридцять п'ять років і народив Салу. Після народження Сали Арфаксад жив чотириста три роки і народив синів і дочок. Сала жила тридцять років і народила Евера» — і т. ін. або ж таке: «І зробив лите з міді море — від його краю до його краю десять ліктів,— зовсім кругле, заввишки в п'ять ліктів» — і т. ін., що було нецікаво і незрозуміло Арсенові. Він так і не знайшов того, що шукав, і, поклавши біблію на те саме місце, звідки взяв її, знову ліг на ліжко. Та повернутись до тих переконань, що він убив зло, він не міг, як не міг визнати й того, що зло не в інших, а в собі; і він уперше (замість загальних міркувань) просто, ясно і приземлено подумав про свою справу.

XL

Тільки завдяки тому, що Кошелєв був членом президії колегії адвокатів, тобто людиною відомою в юридичних колах Москви, і тому, що зумів обгрунтувати необхідність своєї зустрічі з Арсеном так, що неможливо було не погодитися з його доводами, він дістав од прокурора потрібний йому дозвіл і на одинадцять годину дня в понеділок був уже в тій (для допитів) кімнаті при слідчому ізоляторі, де не раз бував раніше, зустрічаючись із підзахисними. В цій кімнаті не було ні шаф, ані гардин, а стояло лише кілька стільців і стіл біля вікна з твердим кріслом. Вікно виходило у внутрішній двір, і в кімнаті не було чути гамору і шуму вулиці.

Примірявшись до крісла, що Микола Миколайович завжди робив мовби для статечності, як він казав (і з відтінком тепер гидливості, що бильця, спинка і сидіння у крісла були старими й потертими), він поклав перед собою блокнот, ручку і подумки повернувся до тих запитань, які мав намір поставити Арсенові. Запитання ці були наслідком його суботніх і недільних роздумів над справою Арсена. Миколі Миколайовичу знову здавалося, незважаючи на суперечливість учорашніх розмірковувань, що Арсенова справа була не просто справою про якесь випадкове вбивство, але була віддзеркаленням тих нових явищ, котрі зачепили моральний бік життя суспільства, про які ще ніхто не сказав ні усно, ні письмово і суть яких саме й полягала у фатальній силі, згаданій у щоденниках Арсена. «Коли б він був хворий,— подумав Кошелєв про Арсена (знаючи вже про висновок медичної комісії про нього),— це одне. Але він здоровий, і, отже, справа тут саме в певному явищі». Він подумав, що, можливо, доведеться проглянути ще ряд подібних справ (аби наповнити матеріалом брошуру), та в цей час відчинилися двері, конвойний увів до кімнати

Арсена і Микола Миколайович жваво і з цікавістю поглянув на нього.

Двічі бачивши Наташу і склавши собі (з її молодості й свіжості) уявлення про її чоловіка, він був тепер здивований, побачивши Арсена. Те, що Арсенове обличчя було бліде, із слідами безсоння, що, як видно, мучило його, було для Кошелєва природним і зрозумілим, та що це ж таки обличчя і зсутулена Арсенова спина справляли враження виснаження і старості, було таким дивним для Миколи Миколайовича, що він навіть подумав, чи того, кого треба, до нього привели.

— Іванцов? Арсен? — запитав він.

— Так.

— Ну що ж, давайте знайомитись, я ваш адвокат.— І він, ніяковіючи, що наче не впізнав Арсена, протяг йому руку й запросив його сісти.

Кошелєву необхідно було підзахисного викликати на розмову, що в нього завжди добре виходило, виходило тому, що він ніколи не ставив собі за мету відкриття; але тепер він відчув труднощі, наче сила, про яку начитався в щоденниках, діяла на нього і сковувала його. Вона йшла нібито не від Арсена. Та від кого вона йшла, було незрозуміло, і Кошелєв навіть кілька разів обернувся до вікна і потім на голі стінки, ніби вони могли щось пояснити. Однак ніякої сили не було, а діяло на нього лише враження виснаження і старості, яке справляв Арсен, і як наслідок цього враження виникав сумнів у тому, що Арсенова справа є справою значною, пов'язаною нібито з явищем, про яке Микола Миколайович гадав, що воно становить собою якусь хворобу, котра з'явилася в суспільстві; справа ця, по суті, як він побачив її тепер, видалась йому однією з тих звичайних брудних сімейних історій, яких трапляється сотні і в яких головним завжди буває неохайність і розпущеність сторін. «Заплутався з дружинами і сина вбив, яка тут фатальна сила, яке явище! Тут бруд, звичайний, непристойний, огидний». І він скривився від того, що раніше не розгледів цього.

Час було починати розмову, та Микола Миколайович зволікав і не починав її. Спершу він кілька разів пройшовся по кімнаті перед Арсеном, обводячи його довгим і уважним поглядом, потім постояв коло вікна, дивлячись на конвойних солдатів, які сміялися з чогось у дворі, зійшовшись біля арештантського фургона. З чого вони сміялись, почути було не можна, та Кошелєв і не дослухався до їхніх голосів; він усе ще кривився від того, що помилився, беручись за Арсенову справу, і думками намагався повернути себе до того Арсена, яким уявляв його собі із щоденників і розповіді Наташі. Той Арсен цікавив Миколу Миколайовича,

але цей? — цей був нецікавий і на нього шкода було витратити час. «Але однак мости спалені, треба розсърбувати». Він підійшов до Арсена і сів на стілець біля нього.

Арсен був зараз у тому стані, що ні Наташа, ні сам він, коли б поглянув на себе, не впізнав би себе; не впізнав би не стільки через те, що змінився його зовнішній вигляд, скільки через байдужість (і до себе, і до оточуючих), з якою він дивився тепер на світ і сприймав його. Він не був зараз ні тим Арсеном, яким поставав у щоденниках перед Кошелевим, — розумним чоловіком, який думає і про себе, і про життя і боїться його, — ні тим, яким стояв перед слідчим на допитах, переконаний у тому, що вбив зло, і тим паче ні цим паскудником, що заплутався в брудній сімейній історії, як думав про нього зараз Кошелев; усе це було таке далеке від Арсена, що він мовби крізь серпанок дивився на минуле, котре вже нібито не хвилювало і не зворушувало його, і з байдужістю ждав, коли нарешті буде вирішено його справу і він зможе зазнати тих фізичних страждань, до яких відчував себе вже підготовленим. Так само, як солдат зникає до своєї важкої військової служби, чиновник — до своєї, а пан — до свого бездіяльного життя, Арсен за ці тижні перебування у слідчому ізоляторі встиг не тільки призвичаїтись до умов цього нового для нього життя, позбавленого необхідних вигод, а і встиг звикнути й до свого сусіда, до Христофорова, з яким, примирившись і визнавши його владу над собою, тепер або вів довгі душевні бесіди, або читав біблію під керівництвом і з настановами його. Він цілком поділяв тепер думку Христофорова, підкріплену біблійними висловами, що зло не в інших, а що воно завжди було і є в собі, і що не в соціальних системах, не в державних устроях слід дошукуватися причин людських нещасть; колись неоглядний, безмежний — чи за шириною, чи за історичною глибиною або перспективою на майбутнє — світ людських взаємин був зведений тепер у Арсенові лише до пізнання самого себе, до підслуховування тих затухаючих уже почуттів і думок, які іноді, немов спалахнувши, ще нагадували про минуле. Йому здавалося, що все прагнення до нового (з Наташею) життя було смішним і нікчемним у порівнянні з усіма цими вічними істинами, про які він довідався зараз (і які якраз і полягали у спогляданні самого себе); тим часом як був підкорений волі Христофорова, як нікому і ніколи ще не був підкорений у житті, йому здавалося, що він був вільний і що, головне, досяг цього не силою на силу, не знищенням зла в іншому, а смиренним пізнанням істин. Він хвилювався тепер не в ті хвилини, коли починав думати про свою справу, а коли бачив перед собою старечі, з ластовинням руки Христофорова, що подавали біблію.

Та тим часом як Арсен був нібито спокійний, пристосувавшись не думати, а лише збоку мовби споглядати свої думки; тим часом як минуле уявлялось йому лише метушнею, не гідною уваги; тим часом як він постійно перебував начебто у якомусь сні, від якого йому неможливо й страшно було прокидатись,— його мучило те справжнє безсоння, від якого він якраз і виглядав постарілим і весь час ходив із запаленими очима. Цими запаленими очима він і дивився зараз на Кошелева, чекаючи запитань од нього.

XLI

— Ви знаєте, я буду з вами відвертий,— мовив Кошелев, почавши раптом зовсім не з того, з чого мав намір почати розмову. Йому шкода було тих двох днів — суботи й неділі,— які він провів за читанням рукописів і щоденників Арсена, і шкода було затрачених (у прокурора) зусиль, коли він домагався дозволу на цю зустріч, і він не міг (хоч у якійсь формі) не висловити зараз цього свого жалю, перш ніж перейти до формальностей, які непристойно було б не виконати йому тепер.— Я взявся за вашу справу тому, що вона видалась мені цікавою у моральному плані, і хотів говорити з вами не про подробиці вбивства. Я розумію, сталася страшна випадковість, тут усе зрозуміло, тут кожен початкуючий адвокат зміг би захистити вас. Але ваші щоденники, саме щоденники! — Він на мить замовк, дивлячись на Арсена. Він хотів уловити в його обличчі те, що підказало б йому, що не марно говорити те, що він говорив; але він не побачив цього підтвердження і за інерцією, якої вже не міг подолати в собі, вів далі: — Щоденники здивували і вразили мене. Я не збираюсь копірцатись у вашій душі (хоча мета його саме в цьому полягала), та як ви самі гадаєте, чи існує якийсь зв'язок між тим, що ви вивчали й обстоювали у вашій історичній науці, й тим, що вам хотілось бачити в житті?

Не маючи точного поняття, як усі люди, котрі досі не мали справ з судом і прокуратурою, хто такий адвокат і які його можливості, тобто не відаючи, по суті, що і в яких межах дозволено і що не дозволено адвокату, Арсен водночас одразу відчув, що на відміну від запитань, що їх ставив слідчий (на відміну від казенності того, що відбувалось у кабінеті слідчого), запитання адвоката мали інший смисл і напрямок. Од слів Кошелева наче повіяло атмосферою тих наукових дискусій, на яких Арсен не так любляв виступати, як бувати на них і подумки згоджуватись або сперечатися з тими чи іншими доводами; і хоч який він тепер був нібито байдужий до всього, його викладацька діяльність, те життя в інституті, що приносило задоволення, від якого тут,

у слідчому ізоляторі, він був усі ці тижні відгороджений глухими стінами (і усвідомленням непоправності свого горя),— те життя знову почало звабливо бентежити його. Він відчув, що це був не допит і що Кошелєв мав якусь іншу мету розмови. Мета ця була невідома Арсенові, та й чи потрібно було йому дізнаватись про неї; йому немовби підносили шматочок його колишнього життя, аби він міг відчути себе в ньому з усіма своїми тими інтересами минулого і сьогоднішнього, інтересами суперечок, любові, пристрастей і заперечень, тобто з усією тією людською діяльністю, до якої треба було докладати розум і знання, і він охоче ладен був прийняти це. В його очах, досі непорушно-бляклих за товстими скельцями окулярів, спалахнули промінчики, з яких Кошелєв одразу ж помітив, що щось начебто торкнулося Арсена і прокинулось у ньому.

— Мене вразила і ваша кандидатська, яку я прочитав,— знову заговорив Кошелєв.— Звичайно, з дозволу вашої дружини,— додав він, помітивши, як при згадці про Наташу все здригнулось і насторожилось у Арсенові. «Як вона? Що з нею?» — одразу ж з'явилось у його очах, і щирість цього виразу і загальний неспокій його мимоволі передались Миколі Миколайовичу. Він знову на мить зупинився начебто для того, щоб подумати, як далі вести розмову, але насправді він лише знову відчув інтерес до Арсена (хоч той не мовив ще жодного слова), і цей інтерес не хотілося тепер втрачати йому.— Скажіть, невже в державному устрої давніх греків ви насправді вбачаєте демократію? — тим часом як треба було сказати про Наташу, сказав він, збуджений саме цим своїм інтересом.— Адже це однаково що театральну декорацію приймати за життя і не бачити справжнього, схованого за нею. Ви звикли до декорації, а перед вами постало життя; ви бачите, що життя — це зовсім не те, що декорація, і вимагаєте повернути декорацію, яку ви приймаєте за життя. Так це чи не так? — задоволений тим, як він тепер формулював свої думки, і викликаючи Арсена на заперечення і суперечку, сказав Кошелєв.

— Я не знаю,— відповів Арсен, здивовано посміхнувшись, як траплялося з ним в інституті, коли чув якусь нову, не наукову, але претендуючу (тим, хто висував її) бути науковою точкою зору на історію розвитку суспільства.— По-моєму, тут підміна понять,— додав він, гадаючи, що сказане Кошелєвим не могло стосуватись його.— Історичні свідчення завжди такі убогі, що не можуть дати повної відповіді, і тому в переказах тих або інших подій, природно, допускається свавілля, інакше кажучи, домисел. Але при чому тут декорація і життя? Можливо, я не готовий до цієї нашої розмови, але, гадаю, справа не в державних устроях. Є щось інше, що більшою мірою визначає життя людей.

— Що? Фатальна сила? — Кошелев подався до Арсена.— Звідки вона і що це таке?

— Ну, я не це мав на увазі,— заперечив Арсен, побачивши, що адвокат невірнo зрозумів його.

Нагадування про фатальну силу було неприємне для Арсена. Незважаючи на те, що сила ця була нібито знищена ним (як він подумав одразу ж після вбивства сина), і незважаючи на те, що внаслідок бесід із Христофоровим з'явилось нове розуміння, що зло не в інших, а в собі і, отже, ніколи не було і не могло бути тією (поза самим собою) злою силою, котра пригнічує людей, Арсен лише розумом прийняв це; у душі його, проте, як і перше, жило переконання, що сила ця існує, і він тепер неприємно відчув, що вона проявилась у Кошелеві, який хотів нав'язати якесь своє уявлення про життя, котре суперечило всім теперішнім поглядам Арсена. Арсен увесь насторожився, відчуваючи, що треба шукати захисту від Кошелева, і, оскільки найкращим засобом захисту було заперечити Кошелеву, він мовив:

— Щоденники — це для мене в минулому. Зараз я дотримуюсь іншого погляду.

— На фатальну силу?

— Так, і на фатальну.

— Якого ж? — вів далі Кошелев, захоплений тим, що йому хотілося з'ясувати, і не помічаючи поки що змін у настрої Арсена.

— Я не можу пояснити цього двома словами,— сказав Арсен,— та, якщо бажаєте, в природі нема ні добра, ні зла, це надумані поняття, а є тільки дія. Насильницька чи не насильницька, це вже інше питання.

— Виходить, зруйнувати будинок або посадити дерево — одне й те ж?

— Так, уявіть,— похмуро погодився Арсен. Говорити йому не хотілось, але водночас він відчував, що треба було сказати адвокатові про це своє нове розуміння явищ добра і зла. Якщо зло не в іншому, а в собі, як було за цим новим розумінням, що впливало з розмірковувань Христофорова, а людина, що б вона не робила, завжди робить лише з міркувань добра, розуміючи добро перш за все як добро для себе, то бажання добра є зло, і, аби знищити зло, треба придушувати це бажання добра в собі (хоч яким би загальним, для всіх, здавалось це бажання). Арсен розумів це; проте пояснити це Кошелеву було важко, і тому він лише сказав: — Ми саджаємо дерево, але знищуємо траву, а руйнуючи будинок, вивільняємо місце для неї. Зло і добро одночасні, і лише присвоєне нами свавілля дає нам право судити, що ми зробили — добро чи зло. Нема таких понять, а є лише дія, що породжує і зло і добро водночас.

— Як же тоді поставитися, скажімо, до народних казок, у яких добро перемагає зло, чи до християнства, цілком заснованого на проповіді добра ближньому, я вже не кажу про всі наші сучасні життєві поняття?

— Ми говоримо про різне, це безглуздо. Я кажу про єдине й природне явище, а ви, розчленувавши це явище, протиставляєте в ньому одне другому. Нема поняття добра для ближнього, це омана. Бажання добра ближньому завжди й перш за все містить бажання добра собі, а це вже зло. Хоча б ось мій приклад, хіба він ні про що не говорить вам? — «Хіба я бажав добра собі? Але ж і собі, і передусім собі»,— беззвучно, самими вже очима доказав він те, що мало пояснити все.

Арсен уперше дивився на свою справу так, як він намагався подати її зараз Кошелеву, і вперше, не помічаючи за собою цього, висловлював не те, що заздалегідь було обмірковане і зважене ним, а те, що спадало на думку тепер і здавалось правильним. Він не міг би пояснити собі, коли і як сталося з ним, що він безбоязно дозволяв собі говорити те, що думав; але через те, що робив це, він відчував мовби приплив якихось нових сил у собі, яких раніше ніколи не відчував. Для нього не існувало зараз тієї середньої позиції, якої раніше він завжди полюблив дотримуватись у суперечках; думка його була ясною для нього, і він не повторював сліпо христофоровських настанов; ті настанови лише допомагали йому виводити своє абстрактне поняття дії (замість добра і зла, які одвічно протиборствують, як це визнавалось і визнається людством), і оскільки запитання, чим же керується ця дія, він не ставив собі, то мимоволі визнавав якраз ту саму якусь фатальну силу, тобто якийсь той ще не відкритий, проте існуючий закон природи, який так хотілося відкрити й збагнути Кошелеву.

«Так ось воно в чому справа»,— подумав Кошелев, уловивши це головне (і важливе для себе), що було ще начебто приховане від самого Арсена, і з новим здивуванням глянув на нього.

— Отже, ні добра, ні зла, а лише дія?

— Так,— потвердив Арсен.

— Але щось же має керувати цією дією, або, точніше, чимось мають керуватись люди у своїх вчинках?

— Тільки не бажанням добра, хоч би як воно було пояснене загальною метою.

— А чим?

— Не знаю. Не знаю,— повторив Арсен. І по тому промовив ту фразу з послання апостола Павла: «Ми ж бо нічого не принесли в світ; явно, що нічого не можемо винести з нього», котра

найбільше з усього прочитаного Христофоровим із біблії вразила його.

Після цієї фрази Арсенові здавалося, що вести розмову далі було вже безглуздо.

XLII

Та вони розмовляли ще майже півгодини, торкаючись уже не філософських проблем, а суті справи.

— Чому я розлучився з Галиною? Та я тепер і не знаю,— говорив Арсен, відповідаючи на чергове запитання Миколи Миколайовича. Йому й справді здавалось, що він не знав зараз, чого розлучився з Галиною. Колись ясне, що бачилося в деталях, наче вислизало, і на передній план висувались якісь ті дрібниці, про які непристойно й неприємно було згадувати Арсенові.— Ви кажете, Юрій?.. Я, мабуть, ніколи не зможу пробачити собі цього. Та хто ж знав, хто знав? — повторив він, мимоволі відкриваючись перед Кошелевим у своїх батьківських почуттях. Коли ж Микола Миколайович розповів йому про Наташу (в межах дозволеного йому), Арсен з іще більшою щирістю, ніж про сина, мовив про неї: — Мені жаль її. Нікого мені так не жаль, як її.— І довго потім не підводив очей на адвоката.

— Виправдають? Можливо,— з посмішкою мовив він, коли Кошелев, прощаючись, нагадав йому про це.— Виправдають, не виправдають, а того вже не повернути, що було. (Арсен мав на увазі свої стосунки з Наташею). Було, впустив — і нема його.— І мовби для переконливості він простяг розкриті (з розчепіреними пальцями) долоні, аби показати, що в них не було того, що він тільки-но тримав у них.— Нема, випало, розбилось.— І ще більше згорбившись, аніж коли заходив до кімнати, вийшов з неї.

Для Арсена ця розмова мала лише той наслідок, що з іще більшою наполегливістю примусила його шукати розради в розумовому спогляданні життя. Нічого не бажати, не бачити (з цього дійсного, що відбувалося з ним) було легше, ніж думати про Наташу, Галину чи Юрія, котрий, ще не встигши роздивитись і спізнати чогось у житті, пішов з нього; легше було, нічого не бажаючи для себе, повсякчас усвідомлювати, що нікому не вдавеш цим злом, і до Арсенових послуг (для підтримання в ньому цих думок) був Христофоров із своїм білим, старечо-зморшкуватим обличчям і зморшкуватими, в ластовинні руками, якими він розкривав і подавав біблію. Арсен тепер із задоволенням думав, що не існує ні добра, ані зла, а є тільки дія, що приносить добро чи зло, і що треба лише не вдаватись до цієї дії, вірніше, при-

тлумлювати в собі всіляке бажання будь-чого. І хоча це було не зовсім за біблією і Христофоров похитував головою, слухаючи, як Арсен (уже через кілька днів після розмови з Кошелевим) висловлював йому це, але кінцевою метою всього було смирення, і Христофоров зрозумів це.

— Добро, звичайно, є, тільки ми не можемо досягнути його, тому що — адже не для себе, а для ближнього,— спробував був спочатку заперечити він.

— Як же є, коли все двоєдине? Протистояння закладене в усякій справі. Народилась людина, здавалось би, народилося життя, а в ньому вже закладено смерть. Та й не буває сходу сонця, після якого не було б заходу.

— Адже сказано: не бажай собі, а бажай ближньому.— І Христофоров своїм давно поставленим голосом починав зачитувати з біблії те, що не так торкалося теми розмови (чи навіть бувало протилежне їй), як завжди впливало тією своєю прихованою силою, від якої людство, звільняючись не одне століття, не змогло ще остаточно звільнитись тепер.

Сірі стіни камери, ліжко, тумбочка, арештантські сніданки, обіди й вечері і весь той розпорядок з ранковими та пообідніми прогулянками (і допитами, на які Арсена тепер уже майже не викликали, бо слідством уточнювались додаткові обставини, без яких не можна було завершити справу й передати її до суду),— увесь цей розпорядок з підйомами і відбоєм, коли вмикалось і вмикалось світло, з передачами від Наташі, зміною білизни і лазнею був тепер для Арсена життям, яким він, звикаючи до нього, жив тепер з дня на день; і якщо це життя не було для нього обтяжливим, то лише тому, що так само, як, нібито ні про що не думаючи, лише споглядав свої думки, він споглядав теперішнє своє життя, в чому мав це своє задоволення від того, що споглядав його. Проте він, як і раніше, ледве заплющивши ввечері очі, відразу ж прокидався серед ночі й до ранку вже не міг спати; і під час цього безсоння його іноді охоплював жах того, що з ним відбувалося. «Невже це все?» — запитував він себе. «Так, усе, а чого ж ти хотів іще?» — відповідала йому якась та, інша людина, що сиділа в ньому, котра знала й розуміла все. Арсена то починало лихоманити, і він з головою вкривався ковдрою, то кидало в жар, і він скидав із себе все й лежав, охолоджуючись, розстебнувши на худорлявих запалих грудях сорочку. Вікно ж (за згодою Христофорова) лишалось на ніч відчиненим, і в перших числах жовтня, коли ранками землю сковував уже морозець, Арсена, застудженого, з тяжким плевритом, перевели до госпіталю, де йому судилося пролежати майже до того самого дня, коли в суді мало розпочатися слухання його справи.

Побачення з ним все ще були заборонені, і Кошелев протягом усього цього часу також жодного разу не прийшов до нього. Встановивши, з ким Арсен сидів у камері, і дізнавшись про Христофорова, що той морив голодом людей, які довірялись йому, привласнюючи їхнє майно собі, що на совісті цього старця був уже не один десяток занапащених ним і що тепер він повторно притягався в цій справі, Кошелев вирішив, що розмірковування Арсена про добро і зло й підміна ним цих понять поняттям якоїсь дії є не що інше, як наслідок сектантського впливу; і внаслідок цього впливу все в Арсенові враз стало зрозумілим для Миколи Миколайовича. Не спромігшись розібратись у моральних і соціальних складностях, що становили суть Арсенової справи, тобто не докопавшись до коріння і не розгледівши крони, а побачивши лише зів'ялий плід на гілці, він узявся судити про все дерево, що воно мертво й не варте уваги. «Засудять — то що в ньому виправляти, а якщо виправдають — яка користь з нього? Ні працівник, ні жилець з цими своїми думками», — було вироком Кошелева. Відмовитися ж від Арсенової справи він не міг, тому що ніхто з колег не зрозумів би його, і, щоб підтримати видимість зацікавленості, він сходив до прокурора й висловив йому протест, що підзахисний зазнає певного впливу в камері.

— Але чого ж ви хочете? — було сказано йому у відповідь. — Біблію ми вилучимо, але ці святоші — адже це хвороба (що слід було розуміти широко й тому не пред'являти претензій до частковостей). Це наче холера, від якої не завжди знаєш, кому і яку вакцину прищепити.

— Та все-таки? — заперечив Кошелев.

— Звичайно, якихось заходів вживемо, — сказав прокурор, але, коли його розпорядження дійшло до керівництва слідчого ізолятора, Арсен уже перебував у госпітальній палаті і потребував іншої, лікарської допомоги.

Для Кошелева все його колишнє буденне життя із своїми службовими і хатніми клопотами і тими годинами відпочинку, коли він дозволяв собі по суботах і неділях прогулятися до стіжків, з нескінченними засіданнями, прийомами, протокольними й не протокольними обідами, на яких дізнавалися про всі найостанніші так звані юридичні новини Москви, — життя це так само, як воно плинуло до того, як він зацікавився Арсеновою справою, плинуло й тепер, коли інтерес до справи вичерпався і лишалося тільки виголосити захисну промову в суді. Виправдають чи не виправдають Арсена — це вже не цікавило Миколу Миколайовича. Він не згадував і про брата Семена, що все ще перебував в Угорщині (і якому завжди і все було зрозумілим у житті). Розуміння цього Кошелев не потребував, оскільки він, не відкривши ніякого

нового явища в суспільстві, не відчував тепер і тих колишніх сумнівів — правий у чомусь чи не правий; сівши одного дня до письмового столу і поклавши перед собою стосик чистого білого паперу, він заходився, власне, робити те, що робив завжди, — викладати на ньому те загальновідоме, що мало бути повчальним і обов'язковим для інших і було необов'язковим і непотрібним для себе (але що, Кошелєв знав, буде прийняте, опубліковане, оплачене); він узявся за ту свою звичну справу, без якої не те що не могло обійтися суспільство, а не міг обійтися сам Кошелєв зі своїм сімейством, котре вимагало витрат; і він, не оглядаючись, скільки й чого було пройдено ним по дорозі і скільки й чого ще належало пройти, натягав свої, що нічого, по суті, не везли, посторонки і спокійно, весело, по-філософському, як він, сміючись, казав про себе, дивився на свою справу.

XLIII

З усіх численних вражень минулої війни одне, і важливе, лишилось чомусь (незрозуміло, з яких причин) не описане ні літераторами, ні полководцями. Крім того, що точились бої і виявлявся героїзм, рівного якому не було ще в історії жодного народу; крім того, що в Ставці, в армійських і фронтових штабах розроблялись і потім блискуче здійснювались воєнні операції, сміливість і продуманість яких ще й досі бенежить уяву; крім того, що блискавично, здавалось, проривались наймогутніші, що вважалися неприступними, оборонні споруди ворога і в підрозділах та частинах відчувався всіма той загальний настрій, що повсякчас супроводжує війська під час наступу (і посилений тоді усвідомленням близької перемоги), — люди, що брали участь в усьому цьому ділі, окрім того, що рили окопи, стріляли, захоплювали міста й висоти і знову окопувались і стріляли, ці люди, думаючи про життя, мимоволі (і не тільки в хвилини затишшя) придивлялись до того житейського, що оточувало їх на цій новій, де вони досі ніколи не бували, землі. Земля ця була не своя, була чужа, однак враження, яке вона справляла на солдатів, було те загальне враження доглянутості всього — і полів, і будов, — що за нею відчувався певний рівень європейського життя. Що далі солдати просувались на захід, віддаляючись од своїх сіл і наближаючись до центра Європи, то чіткіше проглядалась ця доглянутість усього і очевиднішим був цей відчутний всіма рівень європейського життя. «Хоч і німці, ковбасники, — говорили між собою солдати (що якраз і відбивало цей загальний настрій), — а до життя мають смак. Усе, чортяки, вміють, що рука, що око, любо-дорого гля-

нути!» Вражало солдатів не лише те, що все було з каменю і цегли, вкрите доботною черепицею і було навіки, як казали довкола; вражали навіть не дороги, що були прокладені всюди й були надійні, і не піщані доріжки біля кожного дому чи гаражі й квітники, але вражало інше — що все пристосовувалося для діла, навіть струмочок, як було в Австрії: стоїть на ньому пофарбована будочка на замку і дає струм, і цим струмом освітлюється і фермерський будинок, і працюють од нього, полегшуючи селянську працю, і насос, що качає у чани воду, і всілякі інші двигуни, — чи в столярні, чи в слюсарні, або в корівнику. «Так, хоч і ковбасники, а подивитись є що, є, є», — з'являлось, жило і згодом, після війни, було привезене це непримітне солдатське враження, притлумлене лише на якийсь час почуттям перемоги.

Це враження, привезене мільйонами людей, коли б воно було застосоване до діла, стало б помітним явищем у народному житті. Та воно не було застосоване до діла. Про нього лише згадували — чи у хатах під час застілля, чи в якісь інші хвилини душевного відпочинку, коли між учорашніми солдатами, а тепер селянами, що повернулись до землі, заходила мова про недавню війну. «Що-що, а вже землю свою зуміли доглянути», — чи так, чи інакше, але тепер із сумною задумою промовлялися ці слова. Росіянам жаль було, що за всілякими численними справами (за тисячами бід, заподіяних війною, які необхідно було долати) вони не знаходили ні можливості, ані сил так само доглядати величезні простори своєї землі. І через те, що не мали цієї можливості і сил, згасало й вивітрювалося з пам'яті, розчиняючись у метушливих житейських дрібницях, це важливе враження війни. Про нього забували, його відносили на цвинтар разом із вмираючими ветеранами, і життя, те життя російських сіл з воринням, з грубками по хатах і старими перехнябленими лазнями, з розгаслими навесні й восени коліями путівців, — як воно, пристосовуючись до своїх певних і усталених понять, плинуло завжди раніше, плинуло воно й тепер неквапливо й неохоче, так наче доглянутість і вигоди справді були йому протипоказані. Мільйони людей, що повернулись з війни, — мовби вони не бажали собі добра, знаходячи виправдання (як, зрештою, і тепер ми любляємо казати це) в тому, що у нас, мовляв, не те, що за кордоном, у нас — пр о с т о р и, і що чи ж можлива річ доглянути їх! «Що нам може бути за приклад? Нам ніщо не може бути за приклад, як уміємо, так і живемо». І це «як уміємо, так і живемо», таке зручне для виправдання лінощів, коли й не промовлялося кожним, то багатьма сприймалось як певна національна риса й заважало справі. «Що нам до німців, ач, знайшли, в кого вчитись», — любляв казати Сухогрудов (у той діяльний для себе період життя, коли

очолював райком). І так само, як він, як незнайомі йому Сергій Іванович із шуряком Павлом, як тисячі інших у селах і містах, поступово забув про це враження війни й Семен Дорогомилін. Він мовби котився по тому самому жолобу, по якому котились усі, і не встигав (за численними обкомівськими справами) озирнутись і подивитись, звідки і що корисне можна взяти для життя, і не наважувався вже, зважаючи на традиції (ніби в цьому є щось осудливе), повернутися до пам'яті минулого.

Та життя, либонь, тим і дивовижне, що не відаєш, у яку мить і яким боком воно до тебе обернеться. Те, що дружині Дорогомиліна Ользі уявлялось неприйнятним, уявлялось як пониження, коли її чоловіка, відомого обкомівського працівника, перевели в якесь там, як вона висловилась, Піщаногір'я керувати будівництвом якогось там (що особливо ображало її слух) птахокомбінату, і що самим Дорогомиліним спершу було сприйняте з небажанням і великою мірою засмутило його,— тепер, коли він, посланий із делегацією від СРСР до Угорщини вивчати досвід роботи подібних птахокомбінатів, побачив, як усе було поставлено на знаменитих птахокомплексах Агард і Баболна, побачив, яким економічним і вигідним було виробництво бройлерних курей (і, головне, побачив масштаби, як можна було налагодити подібне виробництво у себе), він не тільки був задоволений зміною, що сталася в його житті, а й відчув, немов усе, що було до призначення, тобто коли він роз'їжджав по районах, проводячи наради й надихаючи людей на працю (і що було, безперечно, потрібною і важливою справою), уявлялось чимось не головним, тим часом як це, що робив і до чого готував себе тепер, було справжнім, що мало бути в кожній людині. Майже з перших годин, тільки-но поїзд Москва — Будапешт після митних оглядів і формальностей перетнув кордон Угорської Народної Республіки, і за вікном вагона відкрилась чужа земля, чужі міста, села з іншим устроєм життя і зі своїми, іншими й давніми традиціями праці,— несамохить і ніби поряд з іншими спогадами про війну, хоч Дорогомилін шов з боями не через Угорщину, а через Польщу й Німеччину, він згадав і про те своє солдатське враження доглянутості землі, і це враження, що збуджувало тоді певні думки і підтверджувалося тепер краєвидами з вікна (і яке згодом ще більше підтвердилося на птахокомплексах Агард і Баболна), наштотувало на ті самі певні роздуми й тепер.

— Та чого ж ви хочете, скільки землі у них і людей і скільки в нас! У нас одна Москва більша, ніж уся Угорщина,— одразу ж почулась ця звична вже думка, якою ми ладні виправдати все, що можна і чого не можна виправдати нею.

— Справа, мабуть, не в кількості гектарів і не в чисельності населення,— спробував заперечити хтось.

— А в чому?

— У традиціях.

— То що ж, виходить — російська людина не любить працювати, чи як?

— Чому ж не любить? Любить працювати, але дуже вже любить по-своєму пупа надривати. А чого ж надривати, коли є інші, та ще ефективніші, методи виробництва. Працювати треба не лише руками, а й головою, головою!

— А по-моєму, є і в нас багато гарних традицій, тільки ми чомусь більше підносимо Аввакумове неприйняття чи обломовські лінощі ладні піднести до ідеалу, то чого ж ми хочемо від народу?

— Ну, припустімо, народ є народ і нав'язати йому будь-що не можна, він завжди зробить те, на що здатен і що хоче. А простори і всякі інші умови нашого життя теж не враховувати не можна.

Говорили так, говорили дещо інакше (і в купе, і в проході вагона), тим часом як поїзд Москва — Будапешт долав простори Угорщини, тим часом як усе нові й нові підтвердження того — станції, селища, міста, квадрати доглянутих полів і виноградників — з'являлись і, пропливаючи, зникали за вікном. Говорили про це і в Будапешті, поки мешкали в готелі, і згадували потім у Баболні, коли прибули туди, і з усіх цих розмов (поміж членами делегації) і спогадів Дорогомилін робив для себе один висновок: що є проблема і що час уже не словами, не розмірковуванням, а ділом вирішувати її; і віп, схвильований і стурбований, намагався якомога більше запам'ятати з того, що здавалось йому, необхідно було запозичити в іншого народу.

XLIV

Щоб добре знати традиції і уклад життя того чи іншого народу, не достатньо лише пожити життям цього народу (місяць, рік чи довше — не має значення), а треба народитись на цій землі. Усі люди неросійського походження, особливо ті, що дивляться на нас із-за кордону, завжди говорять про якусь загадковість російської душі, тим часом як для кожного росіянина немає ніякої загадковості ні в самому собі, ні в своєму народові. Усе, що було в історії, і все, що відбувається з нашим народом тепер, є лише природним вираженням характеру, складу розуму й суворості природних умов, за яких влаштувалося, проходило й проходить наше життя. Так само і в інших народів вияв їхніх характерів є наслідком багатівікових і природних умов їхнього життя,

і тому для угорця не існує загадковості його угорської душі, вона має здаватися нам. Дорогомилін не те що роздумував над цими питаннями загадковості душі, але відчував, живучи серед чужих йому людей (хоч би які відкриті й дружжелюбно настроєні були вони до нього і до всіх радянських людей), що досягнути розумом їхнє життя, точніше, досягнути розумом багато що з того, що він бачив (і що, по суті, було звичним, природним для угорців і не помічалось ними), він не міг; і тому мимоволі це багато що ставало загадковим для нього. Він бачив, що система керівництва господарством, як і керівництва країною — і в партійному, і в державному розумінні,— була начебто така сама, як у нас: ті самі обкоми, міськкоми, райкоми і така сама виборна знизу доверху влада на місцях; ніби за таким самим принципом підпорядкування і скоординування працювали сільськогосподарські та промислові підприємства, і навіть багато провідних фахівців було з дипломами наших вищих навчальних закладів, тобто із знаннями, одержаними у нас; він бачив — багато що було схоже з тим, як було у нас, але водночас через якесь начебто особливо дбайливе ставлення до справи, і, головне, за наслідками всього була відмінність, і саме це й здалося Дорогомиліну дивною і незбагненою загадкою. «Може, й справді від народу залежить? — спадало йому на думку це хворобливе, проти чого в ньому одразу повставала вся його історична гордість.— Ні, не від народу,— відповідав він.— То від чого ж тоді?» І він тільки ще пильніше приглядався до того, що було довкруг.

Він жив у домі Яноша Сабо у відведеній йому окремій кімнаті й цілком міг спостерігати життя простої угорської сім'ї, що складалася лише з трьох осіб. Яношу щойно виповнилося тридцять п'ять, він був вродливий і стрункий, як може бути струнким чоловік у його віці, і був (як інженер-експлуатаційник) на гарному рахунку в керівництва птахокомплексу Агард. Вчився він у Москві й охоче і досить добре розмовляв по-російському. Дорогомиліна він називав не інакше як по батькові, не вимовляючи всього слова «Гнатович», а просто «Гнатич», що було зручно і, певно, за його уявленням, шанобливо для росіянина, і Дорогомилін, у свою чергу, називав його «Яноше, любий», неодмінно додаючи це «любий», чи то розпитуючи про щось, а чи, розговорившись, коли сім'я Яноша збиралася за столом, розповідав про себе. В Яношевій гостинності, в тому, як він умів усміхатись і слухати, було, здавалось Дорогомиліну, щось таке, що, мабуть, ріднить усіх простих людей на землі: «У будь-якій сім'ї і в нас з такою самою щирістю прийняли б його»,— думав він, не помічаючи в загальному укладі Яношевого життя чогось особливого, що вразило чи здивувало б його, окрім хіба що тих очевидних ознак відмін-

ності, що іноді виявлялися в одязі, іноді в приготуванні страв, у звичці спати не на перинах, як у селах і містах було заведено раніше у нас, а під перинами, вкриваючись ними як ковдрою. Дорогомиліну здавалося, що в Яноші було щось таке — міцне, статечне,— що було в братові Миколі, як він завжди бачив і розумів брата (і розумів себе), а в Яношевій дружині Маргіт — щось від Миколиної дружини Лори з її спокоем, хазяйновитістю і любов'ю (як Дорогомилін думав про неї, особливо під час цього останнього свого приїзду до брата); і він ловив себе іноді на такому самому почутті до Маргіт яке відчував до Лори. Найчастіше це траплялося з ним у хвилини, коли він бачив Маргіт у її національному вбранні. Суть її національного вбрання полягала нібито лише в тому, щоб якомога більше надягти на себе гофрованих, у великі складки спідниць, як це збоку видавалось Дорогомиліну. Але тим часом як дивився на спідниці, що робили її огряднішою, він бачив не ці її спідниці і не огрядність, якої так жахаються сучасні жінки, болячись стати немодними і через те морячи себе голодом, але, дивлячись на Маргіт, він ніби ще гостріше починав розуміти те головне призначення жінки (як він розумів це призначення в Лорі), суть якого є материнство, і він згадував про свою Ольгу з її вишневою, під старовину вітальною і завсідниками в ній і постійним її потягом до Заходу, вірніше, до того фальшивого, як це очевидно було Семенові тепер, що ми уявляємо собі європейським життям, тим часом як справжнє, не фальшиве європейське життя — ось воно, таке саме просте, ґрунтовне і ясне, як воно не у фальшивому, а в справжньому вигляді є повсюди і в російських родинах. «Те, що справжнє, всюди справжнє»,— казав собі Дорогомилін, чим довше жив у Яноша й чим більше порівнював його сімейне життя зі своїм (і з сімейним життям брата). Він із заздрістю дивився на Маргіт, як та вранці, як і в кожній російській сім'ї, виряджала до школи свою дев'ятирічну, схожу на батька і, очевидно, щасливу цим Ілонку. Ілонка була допитлива, як усі діти, і Дорогомилін охоче вчив її вимовляти російські слова. «Все як у нас: і недільні обіди, і вечори біля телевізорів, і сімейні виходи до кінотеатру,— перелічував Дорогомилін, додаючи до них і поїздки до Секешфехервару (обласного центру), на озеро Балатон і на місцеве озеро Веленції, де влаштовувались гуляння і пікніки.— Все як у нас, і немає нічого особливого ні у вихованні й спілкуванні підлітків, ні у спілкуванні дорослих,— думав він.— То звідки ж тоді ця нібито особлива ретельність у праці? Що за цим криється?» Та хоч як він придивлявся, не міг відповісти собі на це запитання.

Його вражали не просто дисципліна й культура праці (що могло бути водночас і традицією, і підтримуватись економічним

стимулом, незвичайним було, що ця культура, як загальна культура життя, відчувалась в усьому, з чим би він не стикався. На кожній ділянці птахокомплексу працювало якраз стільки людей, що їм ніколи було по півдня гаяти на перекури, водночас не було й перевантаженості, щоб люди виснаженими повертались додому. Корпуси (і службовий, і виробничі) були розташовані так, що зручніше розмістити їх було неможливо. Так само було і з кормами для птахів, і з механізмами, і з відбором молодняка для відтворення, і ще й ще в усіляких дрібницях, яких у господарстві вистачає. Вражаючим був цей продуманий, ненав'язливий і необтяжливий, але точний раціоналізм, з яким Дорогомилін, здавалось йому, стикався не лише на роботі, а й повсюди: чи то в їдальні, де, якщо подавалася страва, то всього було стільки, що з'їдалось усе і не викидались потім купи відходів, якщо подавався хліб, то булочка (завжди м'яка) була того певного розміру, наче було з точністю вимірено, скільки на сніданок, обід і вечерю людина потребувала хліба — і жодного грама більше, жодного грама менше, а якщо подавались вершки до чаю або кави, то в тій разовій (маленькій) упаковці, що просто неможливо було не дивуватись цьому вивіреному раціоналізмові. «Що це? Добре? Погано? І чи може прищепитись у нас?» — думав Дорогомилін, вбачаючи в цьому раціоналізмові те величезне дисциплінуюче начало, якого нам при нашій так званій широті душі, що зумовлена нібито широтою наших просторів, а по суті, безладдям, і при безмежності нібито природних багатств (які ми завжди вміємо пускати крізь пальці) не вистачало. «Так, є чому повчитись, є, є», — доходив висновку Дорогомилін.

Для угорців їхнє життя було сповнене своїх проблем, і не все було в ньому так співвіднесене одне з одним, як уявлялось Дорогомиліну. Та він бачив його таким (як наїздами бачив життя брата, захоплюючись ним) і до півночі засиджувався, записуючи свої спостереження і уявляючи, як усе змінилось б, коли б це дисциплінуюче начало праці було перенесено до нас.

XLV

Повернувся Дорогомилін з Угорщини в кінці вересня, натхненний враженнями, ідеями і планами перебудови за тим побаченим зразком раціоналізму, який не те щоб не був відомий у нас досі (в поняття європейського життя завжди входило поняття раціоналізму), але, привезений різними розумними людьми в Росію, цей раціоналізм або зовсім не приживався, або, насаджуваний силоміць, утворював ті потворні форми, від яких лише ще дужче виникало у кожного росіянина бажання протистояти цьому чу-

жому, що нав'язувалось йому. Дорогомилін і сам неодноразово відчував неприйняття, коли бачив, що у звичний лад народного життя (чи гарний, чи поганий цей лад — питання інше) раптом починало вклинюватись те розмиваюче, що приходило від Заходу і не сполучалося з нашими уявленнями праці й моралі. «Що ми, німці якісь? У нас свій раціоналізм і свій підхід до всього, дай лише розвернутись і не бий по руках, не тримай, не зв'язуй, як це протягом віків робили з нами, а ми вже знайдемо, як доглядати все на своїй землі». Так міркували й міркують росіяни — від почуття національної гордості (як і кожен народ може думати про себе), і Дорогомилін не тільки знав, а й поділяв цю думку; він цілком уявляв, як важко подолати цей бар'єр у собі, не кажучи вже про народ (та й чи треба долати, а якщо долати, то що і до якої межі?), але його враження від поїздки до Угорщини було таке сильне в ньому, а бажання перебудови, тобто добра всім, таке щире, що і гордість у собі, й усі інші бар'єри (в народі) були забуті, ніби їх і не існувало зовсім, і він був заклопотаний тільки одним — якнайшвидше передати всім і привнести в загальне життя те, чим він був сповнений тепер.

«Так, нам треба більше, більше їздити, дивитись, бачити й запозичувати», — виходячи на перон Київського вокзалу в Москві, думав Дорогомилін, тим часом як на його обличчі, ще більш зазмаглому, аніж місяць тому, коли він виїздив з Пензи, добре було видно той вираз душевного оновлення, як буває на полі після дощу, коли кожна стеблина буває радістю життя. Дещо сутулий, довготелесий, худорлявий, яким його знали, з перекинутим через руку плащем і чемоданом з подарунками — і для Кошелєвих, і для Ольги, про яку він не думав тепер так похмуро, як у день від'їзду, і навіть для Миті з Анею, котрих сподівався побачити в Москві, аби, як обіцяв, допомогти Миті, — він неквапливо рушив услід за членами делегації, з якими приїхав, до виходу, весело й щасливо поглядаючи навсідч. Людський натовп, той самий натовп, по якому (як багато ким заведено вважати), як він одягнутий, одразу ж визначається рівень життя народу і держави, — цей натовп, що рухався по перону й на привокзальній площі, зовні мав такий самий вигляд, як і в Будапешті. Так само метушливо й незрозуміло чого одні поспішали праворуч, інші ліворуч, ринучи мов два потоки назустріч один одному, вируючи й розтікаючись по тролейбусних і автобусних зупинках, до метро і стоянок таксі. Ранок був ясний, сонячний, і день очікувався сухий, теплий, один з тих рідкісних для цієї пори (за московською погодою) днів, коли здається, що літо ще тільки досягло середини і ніщо не нагадує про осінь. Сонячно й тепло було так само, як сонячно й тепло було в Будапешті, жінки йшли в сукнях, чоловіки

в сорочках і костюмах, від асфальту і сірих вокзальних стін ішло тепло, як це буває літньої днини, і Дорогомилін мимоволі відчував той якийсь об'єднуючий місток, який у його душі давно вже був перекинутий між Москвою і Будапештом, між тим могутнім народом, який представляв він, Дорогомилін, і тим, представником якого був Янош зі своєю родиною, і ця начебто явна подібність погоди і подібність натовпу, однаково одягненого й однаково метушливого, як бачив його Дорогомилін,— усе було для нього лише підтвердженням того, що люди, звичайні, прості люди скрізь однакові і те, що можливе в Угорщині (тобто раціоналізм як дисциплінуюче начало і як джерело певного достатку й життєвого рівня), можливе й тут, і що треба тільки зрозуміти, в чому суть цього європейського раціоналізму, як зрозумів і відчув усе сам Дорогомилін; і він тим щасливіше поглядав довкола себе, чим впевненіше відчував себе готовим слугувати людям.

Та попри всю цю єдність життя, як він радісно сприймав усе, тим часом як він, чекаючи на таксі, дивився на натовп і зграї машин, що снували то з мосту до площі, то від площі до мосту, він несамохіть починав помічати і ту досі невлівиму відмінність, що її чи так, чи інак, але мусив відчутти. Людей і машин було тут більше, ніж у Будапешті, і площа, на якій він стояв, була більш розгониста, ширша, і гуркіт, здавалось, був безугавніший і потужніший. Він не бачив усієї Москви, як вона, розкинувшись мікрорайонами на просторі поля і лісу, лежала, скута десятикілометровим обручем Кільцевої дороги, не бачив ні центра з Кремлем, Красною площею і межуючими з ними кварталами всіляких адміністративних будинків, готелів, торгових рядів і церквець Заряддя, бані яких сяяли оновленим золотом, ні Бульварного кільця зі всією його московською старовиною, ні Садового з потоком МАЗів, ЗІЛів, легкових, з віадуками й готичними (сталінського періоду) висотними будинками, що викликали колись розмови і невдоволення і невід'ємні тепер від загального силуету Москви; та все це величезне столичне місто з його заводами, будівельними майданчиками, театрами, музеями та міністерськими кабінетами, з його традиціями непокори й братерства, тобто з усім тим розумовим і фізичним життям, що було зосереджене тут,— це місто справляло на Дорогомиліна те враження, що наче від цяцькових європейських столиць, від тих малих квадратів доглянутої землі, де й руки не розведеш, не наштовхнувшись на щонебудь, він потрапив у зовсім інші масштаби життя; і разом з тим, як він відчував ці інші масштаби життя, в його свідомості не те що народжувався сумнів, потрібен чи не потрібен тут європейський раціоналізм, але він просто приходив до думки, що ніби привіз дитячі штанці для дорослої людини і треба було, діставши,

подавати їх, і соромно й ніяково було зробити це. «Тут своє життя, свій ритм і своє те головне, що складає стрижень усього», — міркував він, тим часом як усе ще стояв у черзі, чекаючи на таксі. В його душі відбувалася зміна і ця зміна відбивалась на обличчі, на якому зникав веселий і щасливий вираз і з'являлась заклопотаність; він мовчки сів у машину (з тим втомленим виглядом, що був немовби від дороги, але насправді від пригніченості масштабами життя) і мовчки й насуплено дивився перед собою на Смоленську площу, до якої підвозив його таксист. Перед самісіньким виїздом на площу була пробка (було звужене місце через якийсь ремонт дороги), через кожні два-три метри машина зупинялась, оточена десятками інших, що рухалися з тією ж швидкістю, і від асфальту, вихлопних газів і працюючих двигунів було чадно й задушно. Це відчуття задухи посилювалось іще тим, що горловина дороги була з двох боків стиснута висотними корпусами якогось модернового готелю, що зводився (з підземними переходами, про що наче до слова повідомив таксист), а попереду над площею (над капотами і дашками численних машин, як тризубець, що підпирає небо), нависала висотна (одна з тих, сталінського періоду) будівля міністерства, ховаючи за своєю кам'яною стіною старі й невеличкі арбатські провулки Москви.

XLVI

Дорогомиліна, як і решту, що прибули з ним, поселили в готелі «Россия». Їм треба було ще пожити в Москві, аби побувати у відповідних управліннях і головкомах, але цей день, день приїзду, був оголошений вільним і можна було використати його для себе.

У Дорогомиліна було три можливості використати цей день — поїхати до Кошелевих чи до Миті або ж спробувати пошукати Ольгу, котра, як він відчував, ще могла бути в Москві. «Та чого ж до брата, коли вона ще може бути тут», — подумав він, тим часом як викладав і перебирав подарунки, пригадуючи, який і для кого він купив. У нього було кілька адрес, де, приїжджаючи до Москви, звичайно зупинялась Ольга, і, тільки-но він у почищеному і відпрасованому (черговою на поверсі) костюмі вийшов з готелю на вулицю і опинився в таксі, одразу ж назвав ту першу адресу, де сподівався знайти тепер Ольгу.

— На Аеропортівську, — мовив він таксисту, зручніше вмощуючись на передньому сидінні, як завжди полюбляв їздити, і поправляючи на собі костюм, аби не пом'яти його.

Він застав Ольгу в той момент, коли вона, щойно вирядивши Тимоніна, з яким провела ніч, була ще в халаті, не причепурена, незачесана і допивала за кухонним столом чашечку захололої

кави. Уся ще під враженням обіймів з Тимоніним (і з почуттям тепла і слів, які той промовляв їй), вона була так вражена появою чоловіка, що в першу мить тільки дивилась на нього й не могла нічого сказати йому.

— Ти? — нарешті запитала вона. — Ну то й що ти хочеш цим сказати?

— Я радий тебе бачити, Ольго. Я був в Угорщині і так скучив за тобою, — одразу ж промовив він, так начебто між ними не було ніякої сварки. — Ти не уявляєш, який я радий, що застав тебе, — знову сказав він, підійшовши, обійнявши й цілуючи її. Він узяв її на руки і, пройшовши з нею в глиб кімнати, опустив на диван перед собою, вглядаючись у її збентежене й зашаріле від зняк-віннтя обличчя. Він бачив у цьому її немов підсушеному і загостреному обличчі те вродливе, що завжди знаходив у ньому, і не хотів одводити від нього погляду. — Ти не уявляєш... Я знав, я відчував, що ти тут, — бачачи, що ці слова впливають на неї, повторював він. Те, що вона не відштовхнула, коли він її ніс, було для нього ознакою примирення, і він, кваплячись закріпити це примирення, притиснув її холодні вологі долоні до своїх щік.

— Ні, Ольго, це щастя, що ми знову разом, — виждавши мить, повторив він, збуджуючись од близькості й доступності її. — Я думав тільки про тебе.

— Але чи думала я? Ти мене запитав? — вивільнюючись од нього, мовила вона. — Чи мене ти вже не береш до уваги? — І вона, підвівшись і відійшовши до вікна, заходилась, стоячи спиною до чоловіка, розчісувати своє довге й рідке чорне волосся, — вся така ж для нього, якою він пам'ятав її (по своїй пензенській квартирі), коли перед сном, перш ніж лягти, вона підходила до дзеркала і, піднявши оголені руки, починала збирати й заплітати в косу розсипане по плечах і спині волосся. Він добре пам'ятав ці її рухи, на які дивився тепер, і в його душі не тільки не було гіркоти чи образи на неї, а, навпаки, він ладен був начебто не те що простити їй усе, а ладен був сам покаятись перед нею, хоча й не знав, у чому полягала його вина.

Ольга все ще стояла до нього спиною й обмірковувала своє становище.

Відтоді як вона востаннє бачила чоловіка, їй здавалося, що вона пережила стільки, що була тепер іншою, аніж раніше, тим часом як насправді не тільки не була іншою, але всі її погані звички та бажання, що йшли від усвідомлення того, що вона літератор і, отже, людина особлива, яка має право претендувати на особливе місце в суспільстві, ще дужче тут, у Москві, зміцніли в ній. Вона, власне, не жила ці місяці (в тому розумінні користності праці й духовного збагачення, що ми звичайно розуміємо

під словом «життя»), а лишалась у колі тих своїх пензенських інтересів і пристрастей, метою яких було лише постійно бути на видноті й визнаною всіма. Для чого треба було бути на видноті й визнаною всіма, вона не казала собі, але повсякчас думала про засоби, завдяки яким можна було досягти мети, і сподівалася на Тимоніна, котрий, однак, лише обіцяв усе й не робив нічого, як він завжди всім обіцяв і не робив, і Ольгу ображало й мучило це. Після сварки з ним на карнауховській дачі вона не хотіла чути про нього, але невдовзі переконалася, що без нього їй обійтись було важко, і знову знайшла спосіб побачитися з ним і допустила його до себе. Їй важко було зробити це, як начебто їй пропонували проковтнути щось нудотне, і хоч як вона потім тамувала в собі почуття нудоти, запевняючи, що: «Куди він подіється? Він мій, і я примушу його зробити те, що він обіцяв (що в її розумінні було одружитися з нею, як начебто вона була вже вільна)»,— тепер, коли за спиною стояв чоловік і дивився на неї, їй особливо неприємно було відчувати себе обманутою Тимоніним. Вона навіть на мить наче заклякла з гребінцем у руці — такою болісною була для неї її безпорадність. Її ображеному почуттю потрібен був вихід, і вона з тією логікою, як це чинить більшість жінок, за якою завжди і в усьому бувають праві тільки вони, одразу ж сказала собі, що в усіх її муках (і в усьому приниженні й соромі, що допустила до себе Тимоніна) був винен чоловік. «А то хто ж? Хіба не через нього я тут і хіба не через нього все це терплю?» І цього їй було цілком досить, аби не тільки відчути, але й повірити в те, що вона й справді чиста; і через те, що вона була чиста, що в усіх стражданнях, яких вона зазнала, винен був чоловік, котрий спричинив усе, вона лише з більшою зневагою думала тепер про нього і спокійно чекала його пояснень.

— Ти був в Угорщині? — повернувшись до чоловіка, запитала вона, хоча секунду тому не збиралась говорити з ним про це. — Мені не почулось? — додала вона, ловлячи очима погляд чоловіка і вся зосереджуючись на цій перспективі, яка нібито раптово відкрилась перед нею, що в службовій кар'єрі чоловіка сталося щось важливе, чого вона не знала, але чим треба було, поки не пізно, скористатись їй (усе для тієї ж своєї мети, про яку вона, проте, ніколи відкрито не казала чоловікові, боячися, що він не зрозуміє її). Вона відразу вловила те для себе головне в новому становищі чоловіка, що їй завжди уявлялось престижним у людях, тобто можливість (за посадою) закордонних поїздок, і в тому своєму повсякчасному виборі між Тимоніним і чоловіком, у якому досі завжди віддавала перевагу Тимоніну, вона тепер відчула, що перевага могла бути віддана чоловікові; і відповідно до цього нового плину думок (щоб не випустити з рук того, що могло належати

їй) на її обличчі замість байдужості й відчуження з'явився той теплий вираз, з яким вона звичайно, коли хотіла заспокоїти й привабити до себе чоловіка, дивилась на нього.

— Чого ж ти мовчиш? — запитала вона, голосом іще більше даючи зрозуміти, яка вона чиста перед ним.

— Дивлюсь на тебе, — відповів Дорогомилін, бачачи лише це потепління на її обличчі, по-своєму розуміючи його значення і подаючись уперед, аби обійняти її. — Я понад місяць був в Угорщині й стільки побачив, стільки цікавого привіз, що... вилізти нам треба з човна, в якому сидимо, вилізти, щоб зрушити його!

Для Дорогомиліна відтоді, як він розстався з Ольгою, відбулося стільки подій, які збагатили й змінили його, що він, дивлячись тепер на дружину (і на колишне своє життя з нею), дивився на все іншим, новим і захопленим поглядом. Те, як він раніше жив з нею, здавалось йому, було безглуздою і дурною помилкою; те, як міг би побудувати з нею життя тепер, уявлялось так, немов поле, досі доступне для огляду лише біля ніг, бачилося з висоти з усіма своїми можливостями й вигодами розташування. Пережите ним, коли він дивився на Лору з її дітьми і на всю обстановку в братовому домі, і повторене згодом це саме почуття, коли він споглядав Маргіт, заздрячи Яношеві (заздрячи, власне, тому, що є звичайними, нормальними сімейними стосунками), він переносив тепер на Ольгу, мимоволі прикидаючи поглядом, якою б вона була на місці Лори чи Маргіт, і бачачи (з тим почуттям задоволення, що він не помилився свого часу, одружившись з нею), що вона була не гіршою, а навіть кращою як жінка й привабливішою, аніж вони. «Як же я не бачив і не розумів цього раніше і не зробив того, що зробив у себе брат Микола і Янош (тобто не створив тієї самої сімейної атмосфери в домі, що в ній, як він виразно бачив тепер, якраз і полягало щастя життя). Я звинувачував її, але як я міг звинувачувати її?» — думав він, цим своїм оцінюючим поглядом і далі дивлячись на неї. Він ніби не пов'язував те, що було його особистою справою (своє життя з Ольгою), з тим, що в його свідомості було оновлене щодо суспільного устрою (європейський раціоналізм, що вразив його, про який він знову думав, що можна було з користю застосувати його тут), але все це було об'єднане в ньому саме по собі і становило мету, до якої він прагнув тепер.

— Ми думаємо, що ми живемо і ніде нема нічого кращого, аніж у нас, — не розмежовуючи громадського і особистого, а вбачаючи в цій єдності цілісний ідеал життя, вів далі Дорогомилін, тим часом як для Ольги не тільки незрозумілими були ці його слова, але вона зразу ж відчула за цими словами ту знайому їй безпредметну демагогію, яку вона завжди засуджувала в чолові-

кові і за якою мов за стіною завжди була прихована конкретна справа. Їй хотілося почути від чоловіка не це, а інше, що підтвердило б ці її припущення, які подавали їй надію, та Дорогомиліну здавалося, що те, що він говорив, не могло не бути для неї цікавим, і захоплено вів далі: — Ти розумієш, я ніби заново народився після цієї поїздки. Коло життя, воно не обмежене нашим двором, нашою областю або нашою державою, коли хочеш.

— Ти не відповів на моє запитання,— зупинила його Ольга.— Хочеш їсти? Я приготую каву.

XLVII

Поки Ольга готувала каву і потім перевдягалась, аби вийти до столу, Дорогомилін лишився сам і походжав кімнатою з тим заглибленим у себе виразом, неначе світ речей у цій не знайомій йому квартирі, де він застав Ольгу (і який багато про що міг би розповісти йому),— цей світ так мало місця посідав у загальному просторі намальованого ним життєвого ідеалу, що не було потреби придивлятися до речей; і по ходу розвитку цього ідеалу, як по кроках, він ніби чув поступ того нового часу (тих прийдешніх у наступаючому десятилітті змін), у якому він знав, що і як йому робити; і він так само прислухався до шурхоту за дверима, де перевдягалась Ольга, щоб оновленою з'явитись перед ним, і перебував увесь в очікуванні, якою побачить її.

«Вони кажуть про нас, що у нас моноліт і що всі ми маємо одну думку з будь-якого питання,— разом з тим подумки говорив він, думаючи вже не про Угорщину, а про Європу взагалі й дискутуючи з нею.— Та вони лише дорікають нам у тому, в чому ми дужі, й не бачать при цьому свого смішного становища». Тим часом як дивився на двері, з яких мала вийти Ольга, він і далі вів цю суперечку, де будь-яка відповідь протилежної сторони була лише передбачуваною відповіддю, у якій все могло бути легко спростоване.

— Ну ось, можна й до столу,— мовила Ольга, з блакитними тінями під очима і з усіма своїми звичними фарбами на обличчі виходячи із своєї кімнати.

Вона була у тій жовтій кримпленовій сукні, в якій вона знала, що подобалась Тимоніну, і в якій, вона відчувала, була гарною і мала сподобатись чоловікові. Ця сукня тут, у Москві, була ще більше підкорочена нею, аніж вона була підкорочена в Пензі (провінція завжди відстає у моді), і ноги її були такі оголені, що в першу мить непристойно було дивитись на них. Але ноги ці були гарні, як було гарне все її усміхнене тепер маленьке смагляве обличчя в обрамленні чорного, розсипаного по плечах

і спині волосся, і Дорогомилін, який встиг відвикнути від стилю своєї дружини і по-іншому бачив ідеал жінки,— Дорогомилін на мить завмер, дивлячись на неї. На нього наче війнуло минулим, од якого він відмовився як від зайвого, обтяжливого в дорозі вантажу. «Та ні, чого я, все це не так»,— разом з тим сказав він собі, тим часом як дивився на Ольгу; і в тому непевному стані — прийняти чи не прийняти її такою,— у якому в цю мить він перебував, він не міг не схилитись до того, що повинен прийняти її; відповідаючи на її усмішку своєю м'якою і доброзичливою усмішкою, він ступив до неї і взяв її руку.

— Може, ми відзначимо якимось краще цю нашу зустріч? — мовив він.— Ходімо куди-небудь у ресторан.

— Зараз? Так?

— А що нам іще потрібно?

— Ну гаразд, якщо ти хочеш,— погодилась Ольга.— Я лише гляну на кухні, чи все вимкнуте.

За півгодини вони сиділи в ресторані готелю «Россия» (так запропонував Дорогомилін, бо так було зручно йому), і офіціант у білому й чорному і з чорним метеликом біля підборіддя, подавши в коричневих палітурках меню, шанобливо чекав, обернений більше до дами, коли буде зроблений вибір. Ольга ж не так вчитувалась у назви страв, як поглядала довкола. Вона була вперше тут, і, бачачи (з елегантності одягу), що тут були іноземці, відчувала прилучення до чогось ніби особливого, до чого повсякчас хотілось бути прилученою їй. Їй потрібен був чоловік-дипломат і потрібне було товариство, в якому вона могла б, не утруднюючи себе клопатами про справи (як і в Пензі, але тільки на іншому рівні), вести той світський спосіб життя, у якому якщо й цінувалося щось, то вишуканість і витонченість манер, до чого вона цілком відчувала себе пристосованою.

— Ти вибрала? — подавшись запалими грудьми до дружини, запитав Дорогомилін, який так само побіжно й неуважно читав меню. Він також був немовби інший і підлаштовувався під цей фальшиво вишуканий тон, що його запропонувала йому Ольга (і що диктувалось нібито обставинами).

— Я довіряю тобі,— мовила вона. «Ти ж з Угорщини»,— було в її очах.

Вибравши в основному те, що запропонував офіціант, і замовивши шампанське, як цього забажав він сам, Дорогомилін почав розпитувати Ольгу, як її справи (звичайно, щодо видання книжки, заради якої, як він гадав, вона саме і перебувала у Москві), що нового вдома і як почуввається Віра Миколаївна.

Що нового вдома, Ольга не знала, оскільки третій місяць жила в Москві. Не знала вона, і як почуввається мати, бо не писала їй

і не одержувала від неї листів. Але за тією життєвою інерцією, що скільки мати не хворіла, ніколи нічого не траплялося з нею, як не траплялось нічого і з самою Ольгою (як вважала вона), вона була впевнена, що ні з ким нічого не могло статися за цей час, і сказала (з тією іронічною посмішкою, що їй доводиться казати це), що все там по-старому і що взагалі чи може щось змінитися в сталому пензенському житті?

— А я, адже ти знаєш, я з ранку до вечора в клопотах,— мовила вона про себе.— Іде редактура, і я мушу бути тут.— І вона назвала ім'я того модного англійського письменника, над книжкою якого вона працювала (промовляючи все з тим почуттям докору, що чоловік мав би знати про це).

Насправді ж перекладена нею книжка була вже в наборі, і їй не було потреби перебувати в Москві. Вона влаштувала тут зовсім інші справи, про які не могла сказати чоловікові.

Вона бачила, що була володаркою становища, як начебто й справді була чистою перед чоловіком; і вона мимоволі впадала в той стан гри з ним, звичайний для неї, коли відчувала, що їй ні в чому не буде відмовлено. Та вона вагалася вживати якихось заходів, бо все ще не знала, чи переведено чоловіка на іншу посаду, престижну для неї, чи залишено на колишній, про яку вона не хотіла нічого чути; вона не знала того головного, що одне тільки цікавило її у чоловікові, і тим часом як офіціант, що приніс страви, розставляв їх на столі, вона обмірковувала, як краще запитати у чоловіка про його службові справи.

— Ти все ще в Піщаногір'ї? — не знайшовши кращого, ніж запитати отак, прямо, сказала вона.

— Хто й куди переведе мене і чи треба? — з усмішкою відповів Дорогомилін, мовивши щиро, що він думав про це.— Я, знаєш, навіть радий, що в мене конкретна справа, та й чи поїхав би я до Угорщини, коли б не було цієї конкретної справи? — І він почав з Ольгою ту свою розмову, до якої готувався всі ці дні, поки перебував в Угорщині й повертався до Москви. Він збирався висловити це обмірковане ним не Ользі, а в управлінні, чи в обкомі, чи своїм помічникам, з якими працював у Піщаногір'ї; та він говорив це тепер Ользі — так йому кортіло розповісти про європейський раціоналізм як дисциплінуюче начало праці та життя, чого завжди не вистачало і не вистачає нам.— Коли б я був людиною державною,— казав він, тим часом як Ольга нібито уважно слухала його,— я б розробив спеціальні заходи по впровадженню у нас цього саме європейського раціоналізму.

— Як я раніше не помічала, що ти такий самий прожектер, як і Нікітін,— урвала його Ольга, в якій було своє і завжди відмінне від чоловікових поглядів уявлення про сенс життя.— Він

прогнозує катастрофи, а ти — творення, ну а жити, коли жити, га? — сказала вона, як досі ніколи не говорила чоловікові. «Різниця лише в тому, — подумала вона, порівнюючи всі чуті нею у вітальнях розмови, які (і вона знала, що всі знали про це) були тільки грою у значущість, з тими доти незрозумілими і, здавалося, справді значущими, але які відкрились тепер зовсім з іншого для неї боку, діловими розмовами чоловіка, — різниця лише в тому, що там у них (тобто в тих колах, у яких обертався чоловік), свої цінності й мірки всього, свої формулювання і своє розуміння значущості». — Ти збираєшся з Піщаногір'я наздоганяти Європу. Але ж це смішно й цього ніколи не буде.

— Чому? — здивовано запитав Дорогомилін.

— Європа теж не стоїть на місці, а рухається, і в нас різні машини й різні швидкості.

— Саме так, — підхопив Дорогомилін, — різні. І коли порівнювати, то наша міцніша. Наша, як... як танк, вона протаранить усе, і їй нема зносу. Нам потрібно лише трішки філігранності, трішки раціоналізму. — І він знову з таким самим захватом, але добираючи переконливіші слова, як це здавалось йому, почав переповідати Ользі, в чому, на його думку, полягала перевага європейського раціоналізму перед нашою так званою широтою російської душі.

Коли вони вийшли з ресторану, було ще тільки чверть на другу, і Дорогомилін, який мав вільний час, запропонував Ользі поїхати в Одинцово до Кошелевих.

— Ти побачиш, як у них усе гарно, сходимо на галявини до стіжків, це таке задоволення, — мовив він (під враженням своєї нещодавньої прогулянки з братом).

— Я б поїхала, та мені треба до редактора, я й так уже запізнююсь, — заперечила вона. У неї була домовленість про зустріч із Тимоніним, і вона не хотіла ламати цю домовленість. — Ні, я не можу, ти вибач, — повторила вона з такою рішучістю, що їй не можна було відмовити.

Дорогомилін узявся підвезти її до видавництва і, домовившись, що ввечері заїде по неї, поїхав до брата, щоб уже йому переповісти всі свої угорські враження. Те, що Ольга не поїхала з ним, було йому неприємно, та він розумів її. «Якщо треба, значить, треба», — думав він, не дозволяючи навіть припустити, щоби щось інше, ніж робота над книжкою, могло затримати її в Москві. Проте, повернувшись від брата, він ні о десятій вечора, ні об одинадцятій, ні о дванадцятій не застав Ольгу; в квартирі нікого не було, ніхто не дзвінок не вийшов відчинити двері, і Дорогомилін, який не хотів думати про дружину погано, несамохіть відчув, що він був мовби обманутий нею. «Що з нею, в кого вона

може бути?» — запитував він себе, запізно пригадуючи, як це завжди трапляється, що ще вдень, коли сидів з нею в ресторані, помітив, що вона була чимось стривожена і нещира з ним. «Мабуть, поспішала у видавництво, — намагався він заспокоїти себе. — Та все ж таки, де вона може бути?» Розшукувати її по нічній Москві, він розумів, було безглуздо, і він повернувся в готель похмурий і стурбований цією новою обставиною. Він знову наче відчув, що в нього незастебнута ширінка, коли треба було відвернутись од людей, аби привести себе до ладу; і тим часом як він подумки намагався накинути петельку на гудзик, він із жахом відчував, що він то не знаходив петельку, то не міг намацати пальцями гудзика і ось-ось усі мали побачити увесь жах його становища. «Піти, порвати, кинути, не бачити її», — думав він. Але він був зв'язаний тією громадською думкою (що він гарний сім'янин), яку сам протягом багатьох років створював про себе, і ще страшніше, аніж порвати з Ольгою, для Дорогомиліна було впасти в очач громадської думки. Оголосити, що він обманутий дружиною, було принизливо, взяти вини на себе було рівнозначно піти з посади, і через ці болісні, прості й нерозв'язні для нього сумніви він ще довго не міг заснути.

Наступного дня в житті Дорогомиліна сталась подія, яка змінила всі його життєві плани. Йому запропонували залишитись у Москві й очолити одне з новоутворюваних управлінь при союзному міністерстві, і з цією несподіваною новиною, що приголомшила його самого, він одразу ж, тільки-но вийшов з міністерства, поїхав до Ольги, щоб повідомити їй про це. «Ну ось, — захоплено казав він собі, — ось тобі й жити! Будь ласка, живи, я обіцяв і я розстеляю біля твоїх ніг Москву».

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Хоч якими важкими були ті осінні польові роботи, на яких від рання до смеркання був зайнятий у колгоспі Павло, і хоч як йому здавалося, що роботам цим не буде кінця, настав день, коли вранці, прокинувшись, він раптом збагнув, що ні йому, ні Катерині вже не треба було поспішати на бригадний двір: жнива, оранка на зяб, сімба озимих — усе було завершено, а те, що ще лишалося зробити до холодів, було, як одразу ж подумки вирішив Павло, не більш ніж попідгрібати сіно довкола складеного стогу. Тому він дозволив собі цього ранку полежати довше ніж звичайно й

потім ходив по двору, оглядаючи своє власне господарство, про яке за колгоспними справами йому ніколи було подумати. Від громадських інтересів життя він поступово повертався до домашніх, яким тепер, напередодні зими, мав приділити увагу. Він бачив, що треба замінити стояки біля воріт корівника й перекрити дах сарая, де стояла машина (шифер і стояки ще з весни були припасені ним і лежали під навісом), і бачив ще різні в домашньому господарстві дрібниці, що чекали його рук; та разом з тим, що він бачив, ще дужче його непокоїло те, чого він не бачив, але що неприємно оживало зараз у його пам'яті. «Як же так вишло? — думав він про Юлію, перебиваючи всі інші думки про себе. — Приїхала — і померла». І почуття якоїсь немовби провини, що сестра померла в його домі і що за метушнею він нібито не зміг навіть як слід поховати її, а все було зроблено поспіхом, наче він позбувався чогось зайвого, що заважало йому працювати й жити, — те болісне почуття, оволодівши ним одразу ж після похорону, знову тепер хворобливо збурювалось у ньому. «Не людському якось, ні, — знову подумав він. — Та й Роман! Ну одружився, але інститут навіщо кидати? Свого розуму немає, то хоч би з батьком, з матір'ю порадився б». І Павло недобре й невластиво йому посміхнувся, згадавши про нещодавній синів лист, з якого ясно було, що Роман вирішив залишитись працювати в тому самому цілинному радгоспі в кустанайському степу, де він із студентським загоном допомагав будувати радгоспне селище. «Поговоримо... та що тепер говорити, про віщо?» — продовжував Павло заперечувати синові на його лист і все так само недобре посміхаючись широким обвітреним обличчям.

Він знову глянув довкола, начебто шукаючи, на чому б ще зупинити погляд; та всюди був тільки той жовтневий світанок з холодним і сірим над головою небом, був двір з пожухлою травою, вулиця, хати й городи на протилежному їй боці та чорні зорані поля далі, на узвишші, тобто все те, що кожного дня і в різному забарвленні бачив Павло і що не могло його зацікавити; все це було для нього лише тим звичним життям, у якому до всякого діла, він знав, треба було тільки докласти рук; та випадок з Романом вимагав од нього розумових зусиль, і Павлові найнеприємніше було саме те, що замість діла, яке він знав і вмів зробити, його змушували взятись за інше, якого, як йому здавалося, він не вмів робити й не знав, як підступитись до нього.

«Ні селянського вміння, ні вченості», — і далі думав Павло про сина, намагаючись уявити, як Роман розпочинатиме своє життя. Та вся Павлова уява не сягала далі того, як сам він колись починав у Мокші, одружившись з Катериною й перейшовши до неї в дім. Досі, коли він згадував про це, прикладаючи все тільки

до себе, він відчував задоволення, що все так гарно склалось у нього; йому здавалося, що з усіх можливих варіантів життя, які тоді відкрилися перед ним, він вибрав найнадійніший і найкращий; та тепер, коли своє життя він мав прикласти до сина, він не тільки не відчував задоволення, але розумів, що Роман не зможе потягти те, що витяг у житті сам Павло. «Та й чи треба тягти? Для чого ж ми жили?» — промовив він з тим відчуттям спустошеності, як це буває після великих втрат. Незважаючи на те, що сам він розпочинав життя з кволим здоров'ям (після війни, після тяжких поранень), він був зараз глибоко переконаний, що і фізично, і духовно перевершував сина; та він, по суті, цією своєю думкою лише повторював поширену помилку, коли батьки вважають, що на те, на що свого часу були здатні вони, не можуть бути здатними їхні діти; він завжди хотів, аби життя синів розпочиналося не з тієї точки, від якої він сам розпочинав колись, а з тієї, до якої стараннями, розумом і ощадливістю дійшов сам; він вбачав у цьому сенс і рух усього, і тому так гірко було йому усвідомлювати, що Роман не розумів цього.

Щоб позбутися неприємних думок про сина, Павло пройшов під навіс до grindжол, які давно і без потреби стояли тут, та тількино сів на них, як від воріт, гукаючи його, пролунав жіночий голос:

— Дядю Пашо, дядю Пашо!..

Гукала поштарка Ньюра, яка принесла телеграму, і Павло, неохоче взявши телеграму з її рук, з подивом побачив, що вона була від сина Романа. Роман повідомляв, що він уже в Пензі (звісно, з молодією дружиною), що цими днями виїжджає додому й щоб батько приїхав у Кам'янку зустріти його.

— Ну от, об'явився,— невизначено промовив Павло, ще не зовсім уявляючи собі, як поставитися до синового приїзду.

Уся Павлова велика родина всідалася за стіл, коли він увійшов до кімнати. Від порога, не звертаючи (за звичкою), уваги на дітей, які вже зранку бешкетували вдома, він так глянув на Катерину, що мимоволі змусив її зупинитись, і з висунутої нею на припічок каструлі, з якої вона зняла кришку, йшла пара, сповнюючи кімнату запахом відвареної картоплі.

— Від Романа. Іде,— проходячи на середину кімнати і подаючи дружині телеграму, мовив Павло.— Хоч і не з дипломом, та зате з дружиною.— І він знову посміхнувся тією недоброю, як і надворі, посмішкою, якої ніколи раніше ні діти, ні Катерина не бачили на його обличчі.

Павло, який звик сприймати все, що відбувалося з ним і довкола нього, як природну течію життя і повсякчас кажучи собі, що все, що діється, все на краще, вперше за все своє життя в Мокші

відчув цього ранку, що неначе щось змінилось у цій загальній (і завжди висхідній для нього) течії життя і що, незважаючи на доводи, які він завжди наводив для виправдання Романа, він не міг тепер ні зрозуміти сина, ні пробачити йому цього вчинку. «На всьому готовому, вчись, виходь у люди, так... хіба з нашим розумом, хіба з нашими мізками?» — жовчно збурювалось у Павлової свідомості.

У ньому не лише не було зараз тієї полегшеності, з якою ще місяць тому, коли надійшов перший лист від Романа, він відповів Катерині на її стурбованість, що «весілля так весілля, чого тут, справимо» і що все, що необхідне буде для цього, «знайдемо, дістанемо», але бачив себе в тому становищі омани, як начебто в гарно складеній восени копиці сіна раптом посеред зими, коли настав час розкривати її, виявилось, що воно було підмочене, поприло й не годилось для корму.

Він бачив, що начебто розкритий був не стіг, а життя з його оголеною тендітною серцевиною, і хоч Павло розумів, що з одного тільки Романового вчинку не можна робити загальних висновків (врешті-решт, не довчився один, так їх у нього оно скільки!), та в цьому вчинкові сина так само, як Павло повсякчас визначав головний напрямок життя, він відчув те модне, нині скрізь заохочуване, прагнення молоді од ранньої самостійності — аби лише з дому, від батьків, до їхнього побуту! — на яке раніше, він тільки чув, багато хто нарікав у селі, і яке, мов хвороба, проникло тепер і в його дім.

Що можна було протиставити цьому, він не знав і позирав на дружину, котра читала телеграму, з тією напруженою увагою, як нібито могло щось змінитись від того, як усе сприйме і що скаже Катерина.

— То що будемо робити? — запитав він, коли Катерина, перечитавши кілька разів телеграму, наче важко було збагнути, про що йшлося у ній, опустила перед собою руки. — Ну одружився, гаразд, дідько з ним, але навіщо інститут кидати? І хіба у нас своєї землі мало, щоб десь там, у Кустанай, роботи шукати? Дякувати богіві, он її скільки, і яка! — тільки май бажання і руки.

— Не знаю, Пашо, я нічого не знаю, — квапливо відповіла Катерина, знову повертаючись до тієї своєї справи, яку вона робила щодня, щоб нагодувати й вирядити дітей до школи. Але в її душі відбувалась та сама робота, що і в Павлової душі; вона так само, скільки не міркувала про це, не могла прийняти Романове одруження, і лише на відміну від Павла, котрий в усьому осуджував сина, винуватила невістку, що не вистачило в тієї кебети («Коли вже вибрала», — казала Катерина) не псувати ні собі, ні йому

(тобто Романові) майбутнє.— Одне скажу,— додала вона,— адже ми самі хотіли, щоб наші діти...

— Дурня вчитися відправили, а не одружуватись. Вчитися! — перשבив її Павло, неспроможний вгамувати роздратування, що збурювалось у ньому проти Романа і мало вилитись на когонебудь.— А ви чого вуха наставили? Не вашого ще розуму, ану в миски, в миски і... гайда! — гримнув він на Олександра й Валентину (і на менших: Петька й Таню), котрі, забувши, що їм треба до школи, позирали на батька й на матір і прислухались до розмови.

— А вони при чому? — заступилась Катерина.

— А при тому! Рано ще... знати все.— І Павло, присівши поруч з дітьми до столу, заходився мовчки і без смаку їсти те, що поставила перед ним Катерина; лише наприкінці сніданку, не відводячи погляду від того, що він їв (і звертаючись більше до себе, аніж до Катерини), він тихо мовив: — Треба ввечері з'їздити в Сосняки до Дорофея. Будемо колоти.— Він сказав про те, що ніби не могло особливо турбувати його, тому що так чи інак пора було колоти кабана; та заколоти його ближче до зими було вигідніше, і Павло, який завжди охоче брався лише за те, що, виходячи з його селянських міркувань, мало дати користь і вигоду господарству, змушений був тепер робити інше, що впливало не з потреб його сільського життя, а ніби невиправдано і зайве нав'язувалось йому.

II

Тим часом як діти збиралися до школи, Павло сидів за столом і дивився на них. «Що їм хата! Їм — вулиця,— думав він, мимоволі уподібнюючись тим розважливим батькам, котрі полюбляють (у проміжках між своїми справами) побалакати про виховання, вважаючи при цьому, що нинішня молодь не має й не може мати інших інтересів у житті, окрім клубу й вулиці.— Що в полі, що в голові — вітер. І в двадцять, і в тридцять — усе вітер, а як скаменешся, дивись, уже й за сорок, уже й починати ніколи». Павло міркував наче про життя взагалі, але вся гіркота його зізнання полягала в тому, що він був безсилий передати свій життєвий досвід дітям. Через свою душевну простоту, сподіваючись (як і більшість сімейних людей), що з роками разом з тим, як підростатимуть діти, ставатиме легше, він тепер з прикрістю відчував, що полегшення не тільки не було, але, навпаки, з року в рік збільшувалось у домі клопотів. Він щомісяця надсилав гроші Борисові, що вступив до інституту міжнародних відносин і жив у Москві, і так само кожного місяця платив учителям у Сосняках,

які колись навчали іноземних мов Бориса, а тепер Олександра, котрий вирішив піти у той самий інститут, що й брат; окрім того, доводилось більше витратитись на дочок, які підросли й повинні були, як наполягала Катерина, мати відповідний вигляд, і ось на додачу до всього це несподіване Романове одруження. Через те почуття провини, яке Павло давно відчував перед старшим сином, він ладен був пробачити йому все; однак готовність усе пробачити аж ніяк не поєднувалась у Павловій душі з тією обставиною, що треба було відділяти Романа і що він не бачив, як за теперішньої своєї скрути він міг зробити це.

Він лишився цього дня вдома, щоб замінити стояки воріт корівника. Катерина пішла на копання картоплі, і Павло працював сам. Поки сонце було низько і від корівника на пів двору лежала тінь, він працював у сорочці, що вибилась із штанів і прилипла до лопаток; та ближче до обіду, коли тінь відійшла й сонце почало припікати у відкритому полі, він скинув сорочку, оголивши свої ще міцні, засмаглі і м'язисті груди, плечі й спину, і оскільки ніхто йому не заважав і не відволікав, діло посувалося швидко, і він бачив, що встигне зробити все до того, як повернеться череда. Тим часом як на нього ніхто не дивився, він удар за ударом проходив сокирою по сосновому брусу, роблячи в ньому потрібний паз, і біла суха тріска, яку Павло потім по-хазяйському згрібав, розліталась і падала коло його ніг; він з тією ж розміреністю рухів копав ями для стояків, і робота, чим більше він робив її, не те що поглинала його, а не давала йому можливості думати про щось інше, окрім діла, яке він робив, і поступово ранкове роздратування гамувалось у ньому. В ті хвилини, коли сідав перепочити, він усе більше доходив висновку, до якого чи так, чи інакше мав прийти щодо синовій справи. «Не ламати ж йому життя,-- погоджувався Павло з тією думкою, яку хтось близький і давно ніби висловив йому.— Врешті-решт, хто знає, де йому буде краще: чи в науці намучиться, якщо вона не далась йому, чи в селі проживе як людина». І Павлові здавалось (за його звичним житейським сприйняттям), що треба не осуджувати сина, а докласти нових зусиль і допомогти йому.

В середині дня (і якраз у середині цих важких пошуків душевного примирення з сином) під'їхав бригадир Ілля, і Павло не одразу збагнув, чого хотів од нього бригадир, який зупинив біля воріт ресорку і підійшов до нього.

— Яка делегація, при чому я? — кілька разів перепитав Павло, поки врешті збагнув, що йшлося про його поїздку до Москви.— Що мені там, у Москві, робити?

— На урочистості.

— На які урочистості?

— Сказано — на урочистості, значить, на урочистості,— відповів Ілля, який не любив багатослів'я і не вмів говорити про те, що не зовсім зрозумілим було для нього чи не приймалось ним. Він шойно їздив на центральну колгоспну садибу з тим, аби йому виділили більше машин для вивезення картоплі; та замість того щоб виділити йому машини, у нього навіщось забирали (він тільки це і збагнув) кращого механізатора, і він був тепер роздратований і незадоволений цим. «Після покрови — ось тоді й фанфари, а то ще не встигли скочити, а вже й гол!» І через це своє ставлення до московських урочистостей, що організовувалися на честь сільських трудівників країни, які зібрали цього року рекордний урожай хліба, так само, як шойно не хотів слухати парторга колгоспу Калентьева, котрий говорив про це, не хотів переповідати цього Павлові.

— Іхати коли? — запитав Павло.

— Цими днями, напевно.

— Не можу.

— Чому?

— Син їде. З дружиною.

— Старший, чи що?

— Еге.

— Ну взагалі як хочеш, як на мене, то воно й краще, коли відмовишся,— сказав Ілля, оскільки те, що лежало поза колом бригадирських справ, його зараз особливо не цікавило.— Гляди сам.

— Ні, не можу, Ілля.

— Тільки ти це не мсиі, а туди, там скажи. Моє діло передати.— І він, попровавшись кивком, пішов через двір до ресорки своєю хиткою ходою, по якій одразу ж було видно, що він більше звик ходити по орному полю, ніж по твердій землі.

«До речі, треба було запросити його,— подумав Павло, дивлячись на ресорку, що вже поїхала. Потім знову взявся до роботи і про поїздку до Москви забув; йому хотілося знайти душевне примирення з сином, якого повною мірою так і не відчув у собі, і ввечері він рушив у Сосняки до Дорофея, щоб умовити того прийти в неділю й заколотити кабана.

III

Кабана закололи, і з понеділка в домі всіх захопила та гамірна метушня, що буває в сім'ях звичайно лише перед великим святом або перед весіллям. Зайняті були всі, і всім знаходилась робота. Опоряджалась кімната для молодих, і діставалося, й готувалось усе, що могло прикрасити приїзд сина.

Катерина (вже в переддень приїзду) варила холодець і пекла здобу; Олександра, як старшого з дітей, що залишилися у домі, послала в Сосняки по квіти і мед, а Павло, викотивши із сарая у двір «Запорожця», ґрунтовно, як він любив робити те, до чого лежала душа, заходився готувати його в дорогу. Він особливо не радів приїзду сина, але й не відчував тепер, як у день, коли одержав телеграму, роздратування до нього; не зумівши начебто за ділами як слід обміркувати все, Павло приїхав на вокзал лише з тим почуттям, що йому тривожно було чомусь побачити сина. Та від цього неспокою, тільки-но побачив (у формі бійця студентського будівельного загону, яка тоді ще лише входила і була новинкою для всіх) сина, який стрибнув із східців вагона на ранковий, сірий, холодний перон, і побачив (у тій-таки незвичній студентській формі) невістку, котру Роман не те що простяг їй руку, а підхопив біля вагонних дверей і поставив на землю,— від цього неспокою залишився в Павла лише подив, як він міг погано подумати про сина. Він одразу ж (із загального здорового вигляду Романа) відчув, що ті умови життя, у яких протягом усіх цих місяців перебував син, були не те що погані чи гарні з точки зору вигод побуту, а були тими, в яких корисно й потрібно було пожити Романові. І таке саме враження було від невістки, котру Павло, лише ведучи її до хати і мовивши Катерині: «Ну, мати, приймай», зміг роздивитись в усіх тих подробицях, як не міг через поспіх і метушню зробити цього на вокзалі.

«Та які вони чоловік і жінка, вони ще діти»,— думав потім Павло, коли після обіймів і сліз (тих сліз щастя, які Катерина, не соромлячись їх, витирала зі щік білою мереживною хустиною, заздалегідь заткнутою нею під манжет святкової сукні), після всіх радісних вигуків і слів про себе (тих перших слів, якими звичайно буває сказане все) уся молода частина лук'яновської родини, об'єднавшись, перейшла до кімнати, де не було дорослих і де все тільки й було сповнене їхніми юнацькими інтересами життя.

Павло не заходив до них і лише дослухався до їхніх голосів. Але не від бажання дізнатись, про що вони розмовляли. Так само як іноді приємно сказати, що ти живеш біля річки, хоч і сумнівною часто буває ця життєва вигода, Павлові просто приємно було усвідомлювати, що діти його поруч, що вони веселі й що він не марно жив для них; і тим часом як Катерина, надягнувши поверх святкової сукні фартух, накривала на стіл, він з тією розчуленістю, яку не міг погамувати в собі, позирив на неї. «Ну що? — було в його очах.— Що я казав?» Начебто він тільки й стверджував, що нема в житті нічого такого, що б не владналося само по собі. З обвітреними, засмаглими і міцними грудьми і в тій же

білій сорочці, в якій зустрічав улітку Сергія Івановича і сестру, він справляв враження спокою і достатку, тоді як на порожевілому від хвилювання Катерининому обличчі було більше настороженості, й вона, раз у раз зупиняючись перед дверима кімнати, де були молоді, дивилась не на Романа (йї не на тих своїх дітей, які завжди були в неї на очах), а на невістку, до якої не знаходила поки нічого в своїй душі, але мусила полюбити й прийняти її.

«Знайшов же щось?» — думала вона, намагаючись із загального вигляду невістки вирізнити те, що промовило б про глибину її розуму і ту статечність, яку Катерина, як і Павло, завжди звикла почувати в собі; і через те, що не могла вловити цього, а бачила тільки, що невістка була така молода, така молода, що неможливо було навіть приблизно сказати, якою вона буде дружиною і хазяйкою, лише дужче хвилювалась і потай уже витирала очі, на які мимоволі набігали сльози. Те, що Ася була сільською (була не з Кам'янки, як про це писав Роман, а з Покрови, що під Кам'янкою, як з'ясувалось тепер), викликало у Катерини те двоїсте почуття, за яким, з одного боку, було зовсім непогано, що невістка людина свого кола, а з другого — саме те, що свого кола, було недобре, нібито було ущербне в чомусь. «Надто вже простенька, така простенька», — думала Катерина, щохвилини борючись з цим двоїстим почуттям до невістки, і довгасте, подитячому усмінене Асине обличчя, з якого не сходив вираз щастя, бачилось їй не те щоб непривабливим, а до того звичайним, що боляче повірити, як із сотень інших і вродливіших (як вона гадала) дівчат у місті Роман спромігся обрати для себе цю, на якій навіть око не було на чому спинити. І це почуття щоразу особливо прокидалось у Катерині, коли вона переводила погляд на сина, який таким красенем (у порівнянні з невісткою) видавався їй.

— Як вирісі! Красень! — ті, хто заходив цього дня до Лук'янових, говорили про Романа (начебто їм тільки й хотілося, аби догодити Катерині). — І невістка нічогенька, жвава, — говорили про його молоду дружину (начебто всім було відомо й те, як Катерина поставилась до неї).

— Однак дуже вже молоденька, — відповідала Катерина, червоніючи через те, що не знаходила, як можна було ще сказати про невістку.

— Що з них — діти, — запевняв Павло, повторюючи лише це вдало знайдене ним формулювання, за яким в усьому можна було виправдати сина.

Та ввечері, коли Роман, якого оточили й засипали запитаннями чоловіки, почав говорити про себе, у Павла змінилась думка і він

побачив сина зовсім з іншого боку, з якого досі ніколи не бачив його.

Павлові природно було припустити, що та звична колгоспна робота, яку Роман з дитинства знав, живучи в селі, не повинна була нібито особливо відрізнятись від тієї, яку довелось виконувати синові в кустанайському степу; та з синові розповіді виходило, що відмінність була, і Павло, слухаючи його, з подивом думав, як на одне й те саме діло можна було по-різному дивитись і сприймати його. З розповіді сина виходило, що одне й те саме сільське життя, в якому Павло усвідомлював себе лише необхідною часткою у загальному кругообігу речей, Романові (за його радгоспним враженням) уявлялось вузлом, що з'єднував тисячі різноманітних суспільних зв'язків, і тому він почувався не часткою, а силою, що породжувала рух. «Може, воно так і є»,— подумав Павло, перекладаючи синові слова на свою мову понять, і те, що завжди здавалось Павлові лише простою течією життя — суперечки з бригадиром, зобов'язання, плани, одержання вимпелів і перехідних прапорів,— сповнювалось якогось нового, піднесеного змісту і створювало (на подив Павлові) те враження в нього, що все це його буденне життя, хоч яким масштабним досі здавалось воно йому, насправді було лише водоймищем у порівнянні з тим океаном, як бачив і сприймав життя син.

— А ми говоримо про виховання... Ось воно, суспільне виховання, ось,— не раз уголос і подумки казав потім Павло, сидячи за святковим столом і не помічаючи (за загальними веселощами і метушнею) заперечень Іллі, що все це, тобто захоплене Романове сприйняття, мине і що не з цього, тобто захопленого сприйняття, слід би починати молодій людині життя.

«А з чого?» — вже вночі, коли всі розійшлись, раптом запитав себе Павло. Через своє радісне враження про сина він не міг погодитись з Іллею; але за звичайною життєвською мудрістю, яка підказувала йому, що за всяку справу, коли хочеш успішно вирішити її, слід братись не із захопленою квапливістю, а з холодним і здоровим глуздом (і за яким виходило, що бригадир Ілля має рацію), Павло відчував, що не все, певно, було так благополучно з сином, як він гадав. «Серйозності нема? Прийде»,— все ж таки вирішив він, засинаючи, але й далі заперечуючи Іллі.

IV

Наступного дня вранці (діти пішли до школи) Катерина з невісткою роздивлялися подарунки, які піднесли на вчорашньому застіллі молодим, а Павло сидів за столом навпроти сина й вів

з ним ту першу (після всіх радісних хвилювань зустрічі) серйозну розмову, яка мала відкрити йому життєві наміри сина.

— Ну гаразд, а з інститутом що? — після того як вони вже якусь хвилину сиділи мовчки, запитав Павло, поставивши нарешті це болісне для себе запитання, на яке, він наперед знав, син не зможе нічого певного відповісти йому. «То що скажеш на це?» — повторив він уже тим, як поглянув на сина. І разом з цим запитанням і поглядом до Павла одразу ж ніби повернулось усе те, що напередодні Романового приїзду так болісно непокоїло його. Він раптом побачив (з тих своїх міркувань, ким він хотів, аби став його син, і ким той, не довчившись, міг стати тепер), що радіти було нічому і що Ілля вчора мав рацію, кажучи, що не із захопленого сприйняття слід починати молодій людині життя. Павло мимоволі намагався тепер звести все саме до того, що у Романа не було серйозності, і позирав на невістку, в якій теж вбачав одну з причин такої поведінки сина.

У кімнаті ж, освітленій ранковим сонячним промінням, усе ще нагадувало про минуле застілля, і тим часом як Павло переводив погляд від сина, який сидів перед ним у зеленкуватій студентській робі, на невістку (і на Катерину), на очі йому потрапляли то згорнуті до порога доріжки, то стільці й табуретки, незвично виставлені уздовж стін, і він несамохіть зупиняв погляд на вичовганому ногами місці посеред кімнати, на якому вчора гамірно товклися і танцювали гості. На тому ж місці танцювала вчора й невістка, яка вийшла на настійну вимогу всіх показати себе, і Павло добре пам'ятав, як між нею, тільки-но вона з'явилася у центрі кола, й тими, хто дивився на неї, одразу ж постала та ніким не висловлена умова, за якою вона немовби мала скласти іспит на можливість поріднитись з усіма, а всі — оцінити й скласти про неї думку. Її зовнішній міський вигляд, коротенька спідничка, яка оголювала її молоді ноги, породжували сумнів у тому, що вона витримає іспит; та вже після перших рухів, як вона почала, і Павло, і всі відчули, що те, що їм хотілося побачити, було повною мірою в цій худенькій, одягнутій у студентську форму дівчинці. «Наша», — тут-таки було сказано про неї, і Павло, який цілком поділяв цю загальну думку, намагався знайти тепер, позираючи на невістку, потвердження своєму вчорашньому почуттю.

Та він поки що бачив лише те, що це його вчорашнє почуття до невістки й сина не поєднувалося з тим, що він думав про них зараз; і, дивлячись на невістку і бачачи лише її худеньку спину, на якій випиналися лопатки, невдоволено казав собі: «Танцювати-то танцювати, та коли б життя не протанцювати».

— То як же з інститутом? — повторив він, переводячи погляд од невістки на сина.

— В якому розумінні? — запитав Роман.— Якщо боїшся, що ми з Асею кинемо інститут,— хоча запитання стосувалось тільки його, відповів він,— то даремно. Є заочне відділення, яке не гірше, ніж очне.— І Роман зробив той здивований вираз, ніби йому й насправді дивно було почути від батька те, що він почув.— Та я й писав тобі.— І, підвівшись і шурхочучи своєю грубуватою студентською робою, він потягся до закусок, які від учорашнього вечора стояли на столі, і між ним і батьком знову запанувала та недобра мовчанка, яка Павлові була неприємною, а Романом — не помічалась. Увесь цей ранок (як, зрештою, і в день приїзду, вчора) він тримався так, ніби його не тільки не засмучувало це, що турбувало тепер батька, але начебто він вбачав у всьому, що сталося з ним, лише те щасливе, що одне тільки могло бути й було в його житті; і він, неквапливо пережовуючи молодими й міцними щелепами підсохлі шматочки м'яса, що траплялись йому в салаті, раз у раз кидав на батька той начебто безневинний погляд, який виразно промовляв йому: «Адже ти бачиш, усе гаразд, і хіба можна не радіти цьому?»

— Ну що ви, мамо,— в цей час виразно почулося з тієї половини кімнати, де Ася з Катериною роздивлялися подарунки.— Чому ж воно не гарне? — тримаючи перед собою керамічне блюдо з чашечкою (і так само природно, як щойно назвала свекруху мамою), сказала Ася, намагаючись переконати Катерину, що цей недорогий кавовий сервіз, виготовлений скоріше для прикраси, аніж для вжитку, має свою привабливість.— Ромо, глянть,— поклікала вона, підвівшись, повернувши все своє молоде, з дрібними рисами обличчя до світла.

Вона наче не помічала того напруження, що зранку панувало в домі і відчувалось тепер між батьком і сином (її чоловіком) і своїм веселим настроєм і безпосередністю вносила в загальні родинні стосунки те потрібне тепло, яке обеззброювало всіх. Катерина здавалася розчуленою цим. Обернувшись на її голос, Павло теж мимоволі усміхнувся їй. І лише Роман, якому хотілось показати, що все в дружині для нього давно звичне, неквапом і статечно, як годилось, на його думку, при батьках, встав і підійшов до неї.

— Нічого.— Він покрутив у руках чашечку.— Гладенька.— І з байдужим виглядом повернув її.

— Ет, нічого ви не знаєте,— весело мовила Ася.— А тобі тільки б кришталь,— зауважила вона чоловікові.

— А чого б і не кришталь?

— Треба ще заробити його,— заперечила Ася.

— І заробимо. Все в наших руках, усе буде,— впевнено сказав Роман. Але в ту ж саму мить, коли промовляв ці слова, він від-

чув, що відповідає не дружині, а батькові на те його запитання, яке ще не було поставлене ним, але наче виразно впливало із усієї загальної розмови.— Не одразу, звичайно. І Москва не одразу будувалась,— додав потім він, обернувшись до батька.

Він давно вже помітив, що батько в розмові з ним щось не договориює і гнівається через те, що його не так розуміють. «А тепер-бо ти задоволений?» — було в Романових очах, коли він знову сів перед батьком на колишнє місце. Проте Павло, котрий не любив і не вмів, як йому здавалося, вести розмову, в якій були б лише натяки і не було б суті справи (і вважаючи, що Роман не бажає відверто говорити з ним), не був задоволений з сивою відповіді.

— Я не знаю,— знову почав Павло,— як можна не навчаючись (він хотів сказати: не відвідуючи лекцій) вивчитись того, чого вчать в інститутських стінах.

— Чому «не навчаючись»?

— Одна справа — як усі, по-людському, по-справжньому, і зовсім інша — як ти, сам по собі.

— Але ти не зрозумів мене, батьку,— сказав Роман, відставивши від себе тарілку, з якої щойно їв салат, і глянувши на батька з тією недовірою, що батько мовби не те що не міг, а не хотів зрозуміти сина. Роман бачив, що розмова поверталась на те коло, на якому все було переговорено вчора. Але те, про що так легко (на радісах) було говорити вчора і що батькові і всім (через ту саму сліпу радість) здавалось переконливим і не потребувало підтверджень, тепер вимагало певних доводів од Романа, яких, він зазепокоено відчував, у нього не було. Всі міркування про однаковість заочного і очного навчання, що впливали для нього лише з тих життєвих обставин — одруження, в яких він опинився тепер, коли батько пропонував поглянути на все ширше, у відповідності із загальними інтересами життя, уявлялись не те що фальшивими, а було очевидно, що батько має рацію і що Роман завжди знав, що між очним і заочним навчанням існує розмежування, якого досі він не хотів помічати тільки задля заспокоєння. «Ні, тут усе складніше.— Він іще намагався заперечити собі.— Усе залежить від самої людини». Але не казав цього батькові, розуміючи, що того це не переконає.

Так само не міг Роман переконливо відповісти й на інші батькові запитання. Те, що вчора було виражене почуттям — степ, краса, простір! — і слугувало аргументом Романові, що він вирішив залишитись у кустанайському степу (і пояснювало його бригадирство, що він нібито взяв під своє начало цей безмежний простір), здавалось тепер лише захопленими словами, у відповідь на які, знаючи, що земля всюди потребує однакової праці, Павло

міг тільки розвести руками. Було, здавалося Романові, щось фальшиве і в тій радості, з якою він у перші хвилини зустрічі говорив про кімнату, яку радгоспне керівництво обіцяло йому та Асі. У радгоспі все це уявлялося щастям і було більш ніж обгрунтованим, щоб залишитись там; але тут, у батьковому домі, де все було обжите і всі ладні були потіснитися для молодих, незручно було згадувати про це; незручно тому, що батько, і Роман це знав, одразу ж відповів би, що і в Мокші, і в Сосняках можна одержати ділянку і поставити дім. Роман відчував, що й на його успіхи у громадській діяльності (що його обрано секретарем радгоспного комітету комсомолу і введено до складу райкому) знайдеться достатньо заперечень у батька.

— Він є всюди, твій комсомол,— мовив Павло (якраз саме те, що й припускав почути від нього Роман).— Щоб орати, сіяти, робити це наше селянське діло, зовсім не треба було нікуди виїздити із села.

— Як ти все спрощуєш, батьку,— з тим болісним виразом, що він не може знайти переконливих слів для батька, заперечив Роман.— Усе, що я кажу, можна перекреслити, але це зовсім не означає, що я через дурість або якусь свою забаганку перейшов на заочне і залишаюсь у радгоспі. Складніше все, батьку, значно складніше.

— Особисто для мене поки зрозуміло одне — що ти сам не знаєш, чого шукаєш, а хочеш, аби я зрозумів тебе.

— Даремно ти думаєш, що я не знаю. Я знаю,— заперечив Роман. Він ладен уже був сказати батькові про те почуття, яким керувався, приймаючи рішення зостатись у радгоспі; та це почуття, чисте і благородне в Романовій душі, оформлене словами мало обернутися проти нього, і тому він знову замість головного почав про другорядне, лише дужче спантеличуючи і засмучуючи батька.

V

Він розповів про директора радгоспу, яка то надзвичайна людина і як легко було працювати з ним, і це було правдою, було тим враженням, яке лишилось у Романа від спілкування з ним. Потім він розповів про партійного секретаря, про комсомольських працівників і членів своєї бригади, що й вони були людьми чудовими й добрими, і це також було правдою, було тим, з чого складалась для Романа загальна атмосфера життя в радгоспі. Але це не було тією головною правдою, за якою він будував свою долю. З Романом відбувалось те, що відбувалось у ті роки майже з усіма молодими людьми, котрим доводилось вирішувати питання «ким бути?». За загальною усталеною думкою, як тоді писали

й говорили, питання для кожного полягало в тому, щоб обрати фах (або що було ще поширенішим: тільки в тому, щоб одержати вищу освіту, з будь-якої галузі); але як це питання насправді поставало перед молодими людьми і розв'язувалось ними, мало чого спільного було з цією спрощеною думкою.

Колись у селянських родинх було заведено: син — по батькові, дочка — по матері, і ніхто не запитував себе, ким бути. Вважалося, що жити можна тільки так, як жили діди, годуючись на землі. Але потім, коли цей колишній уклад життя було порушено (що в ньому погане і що гарне — питання інше) і завжди закриті двері в світ, навстіж розчинившись перед селом, усім відкрили, що є інші можливості годуватись і утверджувати себе, в ці двері потоком ринули люди, не завжди усвідомлюючи, для чого і навіщо роблять це. Одні потрапляли в кращі умови, інші в гірші й повертались, зачиняючи за собою двері, і зараз лунають голоси, що з точки зору суспільного життя (тобто користі для суспільства) не можна було так широко розчиняти двері: «Ми відірвали людину від землі!» Та якщо поглянути на все не тільки з погляду суспільної користі, а стосовно кожної окремої долі (і з точки зору оновлення державних інститутів), то навряд чи можна погодитися з подібними твердженнями. Звісно, не кожен з тих, хто ступив за поріг, дістає задоволення; але трапляється це через те, що в більшості родин (при всьому величезному виборі професій) розмови ведуться лише про дві-три найбільш їм відомі: учитель, лікар, агроном, інженер. Так міркували і Лук'янови, коли Роман вступав до Пензенського педагогічного інституту, і так само, незважаючи на те, що Борис уже вчився на дипломата, міркували й тепер.

Та Романові міркування з цього приводу були іншими, були якраз тими міркуваннями, про які він особливо тепер не міг нічого сказати батькові. Вони ґрунтувались на тому, що простіше і точніше було б назвати життєвою кар'єрою (не в тому поганому розумінні цього слова, коли мається на увазі певна корисливість, а в споконвічному й правильному, коли мається на увазі, що людина шукає можливість повніше виявити себе, щоб бути корисною для суспільства). Романа приваблював не виконавський бік, а можливість керувати й спрямовувати діло. Чи то внаслідок звичайної начитаності чи під впливом лозунгів, що людина в Радянській країні господар усьому і що її діяльність не обмежується тільки рамками професії, а може торкатись будь-якої точки на просторі від механізатора чи робітника до керівництва державою, — під впливом саме цих лозунгів, до яких, постійно чуючи їх, люди вже не прислухались, але до яких прислухався і значення яких намагався осягнути Роман, він мимоволі починав міркувати

не малими категоріями інтересів окремих осіб, а масштабними, приймаючи, або заперечуючи, або подумки вносячи свої поправки в загальний плін життя. Він сам відкривав для себе ці можливості управління, соромлячись поки що своїх почуттів, але вже з прикрістю бачачи, що інститут, в якому навчався (педагогічний), не міг дати йому того, що хотілося одержати Романові од життя. Він подумував, щоб перейти до іншого, але, по-перше, неясно було ще, до якого саме, і, по-друге, він побоювався, що вдома його не зрозуміють. Батько й мати хотіли лише, щоб їхній син чогось вивчився; а Романові необхідно було вивчитись не чогось, а того, певного, до чого він відчував себе здібним, і в цьому відношенні поїздка з інститутським загоном на цілину багато що відкрила і прояснила для нього.

Все досі умоглядне (як гори здалеку, коли видно лише їхній загальний обрис), що становило для нього життя, він мовби раптом побачив з тієї близької відстані, коли міг розгледіти виступи, по яких можна було підняти на вершину. Цими виступами були виборні комсомольські та партійні посади знизу доверху, тобто те, що було ніби очевидним і доступним для всіх; та одна справа знати, що тобі доступне, і зовсім інша — відчути під ногою той перший виступ, з якого можна починати сходження. Він, придивившись, побачив, що сходження залежало не від кількості тих або інших знань, що викладались в інститутах, не від дипломів і навіть не від рівної і старанної потім роботи на підприємстві, що було, звісно, важливе й потрібне; воно залежало від іншого — від візитної картки (в біографії), як це визначив для себе Роман. Необхідно було звершити в молодості щось таке значне й сміливе, що одержало б громадську значущість і потім освітлювало б увесь життєвий шлях. Людям, котрі вершили революцію, було, як він гадав, легко зробити це, бо їм було надано таку можливість; так само, здавалось Роману, легко було зробити це, тобто відзначитись, і в громадянську війну, і в Велику Вітчизняну; та як відзначитись тепер, коли можливості для цього звузилися настільки, що неможливо було побачити їх? «Куди не повернись, усюди зайнято і всюди спокійно, рівно», — говорив Роман, дорікаючи цьому своєму часові, цінність якого якраз і полягала в тому, що люди могли спокійно працювати й жити. Але ту саму візитну картку, необхідну йому в біографії, він відчув, тільки-но приїхав на цілину (з атмосфери загального піднесення, яке панувало тут), що можна було заслужити її тут; він побачив, що цілинний радгосп — це було саме те місце, де можна було розвернутись і виявити себе, і він охоче, ніби й справді йому було надано шанс у житті, яким не можна було не скористатись, прийняв ту про-

позицію, яку зробили йому керівництво радгоспу і в райкомі комсомолу.

Йому не обіцяли того просування по виступах до вершини, яке він так виразно уявив собі. Директор радгоспу, якому потрібна була молода робоча сила, коли розмовляв з Романом, мимоволі, лише з тих своїх міркувань, що йому хотілося зацікавити юнака, намалював йому картину можливого в перспективі зростання і просування, як, зрештою, з тих-таки міркувань — зацікавити й привабити — розгорнули потім перед ним цю саму картину в райкомі; та Роман настільки відчув у собі сили вирушити в дорогу, що відкрилась перед ним, що все сприйняв не як принадну обіцянку, а як реальність, у яку не можна було не повірити.

— Гаразд,— сказав він,— я згоден.— І він лише обумовив собі право з'їздити додому і в Пензу, щоб оформити свої і Асині інститутські справи.

— Та про що балакати, коли все вирішено,— мовив він тепер батькові, аби завершити розмову.

Він сказав так, що за хвилину уже ніби й не пам'ятав про цю розмову; мати з Асею ще перебирали й роздивлялися подарунки, і він підійшов до них. Але опівдні, коли попрямував до річки й на луг, по якому босоніж бігав у дитинстві (щоб показати його дружині), коли ступив на цей луг і побачив річку та ниви на узвишші за нею і ліс за нивами, де він, чавлячи колінами ягоди, збирав їх, і побачив (уже від лісу, від тих сунічних галявин) своє село з усіма його знайомими обрисами хат, городами, бригадним двором і клубом, які одразу ж навіяли цілий ряд забутих уже нібито спогадів, у його свідомості наче сама по собі повторилась уся розмова з батьком. Роман відчув те, що не було мовлене йому батьком, а лише стояло за його словами: що нема й не може бути нічого дорожчого за рідну землю. Кустанайський степ подобався Роману тим, що він безмежно і рівно, як скатертина, слався до обрію і викликав почуття перспективи, почуття безмежної можливості застосування людських зусиль; цей степ своєю дикістю і необжитістю ніби пропонував кожному, хто дивився на нього, спробувати заново пройти той шлях (від дикунства до цивілізації), до якого замолоду кожен, тільки-но сідав за парту, починав відчувати себе прилученим; але те, що лежало перед Романовими очима тепер, тобто ті самі розлогі узвишші російського Нечорнозем'я (як їх називали тепер), такі повсякдень звичні очам росіянина,— ці узвишші, лугова Мокша, за нею село з батьківською хатою в центрі, хоч і не викликали почуття перспективи і можливостей докладавання зусиль (усе тут ніби давно

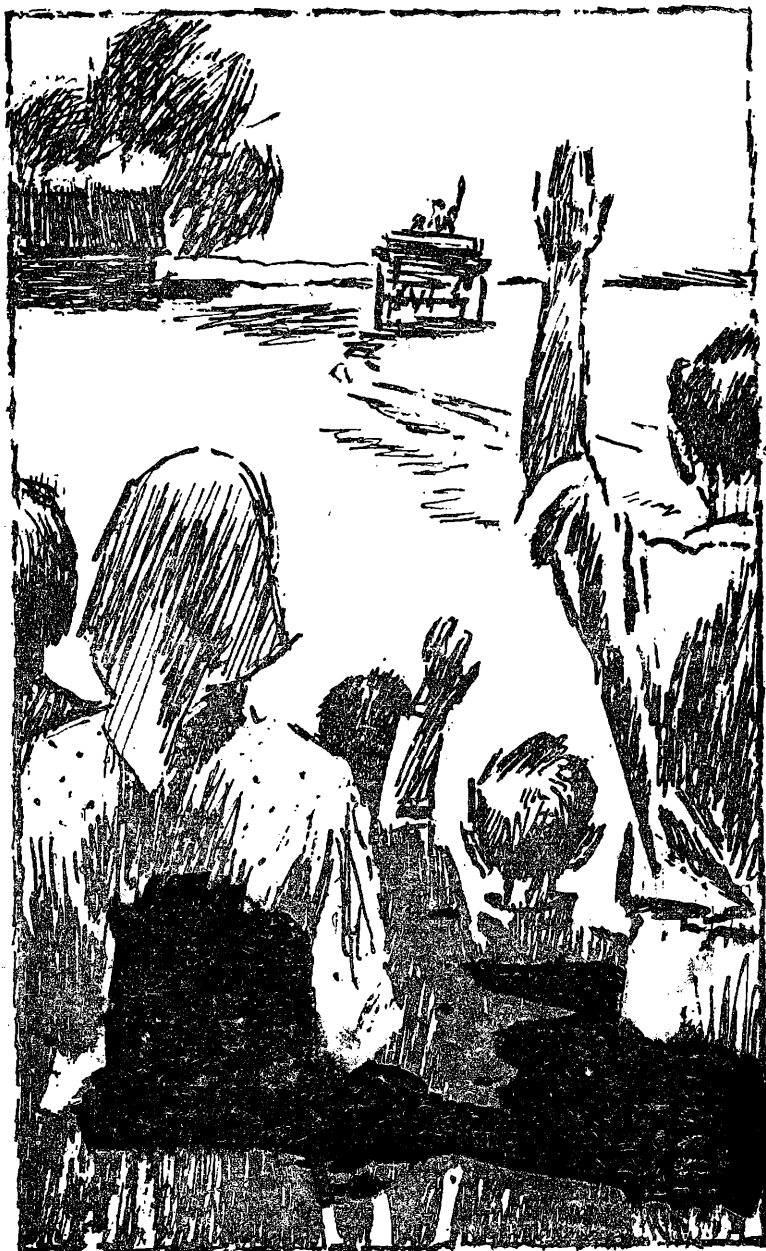
вже було обжитим і сталим), але збурювали в душі інше, і гостріше, почуття. Від лісової галявини, на якій Роман стояв, тим часом як Ася збирала на ній останні осінні квіти, він дивився на те, з чим мусив попрощатись, і почувався так, наче заради якихось своїх сумнівних інтересів слави або почестей він вирішив піти з дому в той момент, коли більше ніж будь-коли був потрібен батькам, що постарілись і втомились од життя. Він відчував, по суті, те, що сотні людей уже відчули до нього, йдучи з рідних місць і не уявляючи собі до кінця усіх тих наслідків, на що вони прирікали серединні російські землі. Як і тим, хто був до нього, Романові здавалося, що він робив лише ту природну, потрібну державі справу, до якої закликали його совість і час.

VI

Хоч як ховався Павло Лук'янов од громадського життя, уникаючи його, воно повсякчас наздоганяло його. Рішення послати його як кращого механізатора району на московські урочистості (в газетах було вже офіційно повідомлено, що сільськими трудівниками Російської Федерації продано цього року державі два з половиною мільярди пудів зерна і що Казахстан теж дав мільярд з гаком пудів),— рішення це було затверджене, і Павлові лишалось до 7 жовтня прибути в Пензу, аби звідти в ніч на 8-е разом з делегацією виїхати до Москви.

Ця поїздка здавалася Павлові безглуздою. Вона нічого не давала йому ні в його справі домашній, ані в бригадній. Йому необхідно було вирішити питання з невісткою і сином (він усе ще сподівався умовити їх зостатися тут), але час, коли він міг обміркувати і зробити щось, якраз і забирала в нього ця поїздка. «Як усе не до речі,— невдоволено казав він собі.— Та що ж ми, Кремля не бачили, чи що!» — подумки вигукував він, помічаючи, що всі вдома раділи з того, що він їде до Москви. Роман з Асею віддали йому свій чемодан, щоб на людях мати пристойний вигляд, Катерина наново випрала і випрасувала сорочки й білизну на дорогу і опорядила костюм, якого Павло давненько вже не надягав і до якого були прикріплені ще фронтові нагороди. Крім того, вирішено було приготувати гостинця Борисові і Сергію Івановичу, і біля чемодана з'явився клунок з тими домашніми продуктами, яких, як вважали Лук'янови (за давньою і доброю пам'яттю), не могло бути в Москві.

— Ото вже сотворив господь на роботу — як на свято, а на свято — як на роботу. Та що ж ти, мов на похорон їдеш! — нарешті, вже в день від'їзду, обурилась Катерина.

— Ну гаразд, гаразд,— мовив Павло, зупиняючи її і оглядаючись на дітей, які вишикувались, чекаючи, коли батько почне прощатися з ними.

За традицією, всі присіли перед дорогою, і потім Павло по черзі почав обнімати й цілувати всіх. Катерина, коли він обняв її, заплакала (від радості, як гадала вона); Роман і Ася були стримані, але менші — Олександр, Петро, Валентина і Таня — всі разом гамірно кинулись до батька і, підхоплені ним, повисли на ньому.

— Та що ви, костюм, боже мій, костюм! — занепокоєно вигукнула Катерина, тільки-но побачила, що діти могли пом'яти костюм на Павлові. Очі її, шойно вологі, одразу ж стали сухими. — Нічого, відійде, відійде,— казала вона потім, поправляючи і обмикуючи на чоловікові костюм.

Біля воріт на ресорці піджидав Павла бригадир Ілля. Чемодан і клунок також були вже на ресорці, й Павлові було час виходити і їхати.

— Ти вже тут гляди, щоб усе,— востаннє мовив він Катерині й попрямував до виходу. Але в дверях зупинився і обернувся, блиснувши медалями, що висіли на піджаку; він хотів щось сказати синаві і невістці, котрі цього дня теж їхали (у Покровку до Асиних батьків), але тільки приречено махнув рукою, мовляв: «Та гаразд, що вже тепер»,— і пішов через двір до ресорки.

Лише тоді, коли ледачий і справний мерин, підхльостуваний віжками, витяг ресорку на середину дороги і поки дрібним клусом біг нею, Павло підвів голову й глянув на дім і ворота, біля яких стояла вся його численна родина. Він у відповідь помахав їм рукою і побачив, що й біля інших воріт теж стояли люди, які вийшли провести його. Його проводжало все село, і, від'їжджаючи на тряскій ресорці під веселими поглядами односельців, Павло відчув якесь зніяковіння, що бентежило, але водночас тішило й підносило його.

— Ти, чи що, влаштував? — уже далеко за селом запитав він Іллю.

— Шану, Павле, її не влаштуєш. Шана, вона сама по собі приходить,— відповів Ілля.

— Та мені від цієї шани...— почав був Павло.

— Но-о, шельма, но-о, пішов! — Замість того щоб підтримати розмову, Ілля тільки звично цьвохнув ремінною віжкою по ситому круппі коня.

До Сосняків вони їхали мовчки. Ні Павло, ні Ілля не мали бажання розмовляти. Павла все ще непокоїли його домашні справи, Іллю — бригадні, оскільки великий клин картопляного поля ще був неприбраний, а механізатора, на якого розраховував, за-

бирали на урочистості. «Як усе це в нас,— думав Ілля.— Дивимось на обрій, а під ногами не бачимо». Лише біля Сосняків уже, помітивши таке саме, як і в себе у бригаді, неприбране картопляне поле, похмуро мовив (чи то до себе, чи то до Павла):

— Теж недалеко зайшли...

— Ти про що? — запитав його Павло.

— Но-о, шельма, но-о, пішов! — І він знову замість відповіді тільки лунко прицьвохнув ремінною віжкою.

У Сосняках Ілля пішов вивбавити ті самі додаткові вантажівки для вивезення картоплі, які він уже просив, але які йому не виділили. З кабінету головного агронома, куди він зайшов, одразу ж почувся його похмурий, сухий, вимогливий голос. Завжди небагатослівний, як усі мокшанські дядьки (як Павло і як Степан Шеїн), він тепер не давав агрономові нічого заперечити, і було видно (з того, як він влаштовувався в кріслі перед столом), що цього разу не вийде з кабінету, поки не доможеться свого. А Павло, якого мало прийняти колгоспне керівництво, пішов до секретаря парткому Калентьєва, бо голови не було на місці. Голова був у райцентрі — у тій делікатній справі, у якій він вважав, що йому цього дня неодмінно треба бути на видноті у начальства. Замість голови райвиконкому, що пішов на пенсію, на цей пост підбиралась нова кандидатура, і сосняківському голові природно було припустити (оскільки його господарство вважалось одним з кращих у районі, і ще тому, що коли постало питання, кого послати до Москви на урочистості, всі на бюро райкому одностайно запропонували послати механізатора з його колгоспу),— йому природно було припустити, що вибір міг упасти на нього, і він вирішив цьому посприяти. Але в Сосняках, певна річ, ніхто нічого про це не знав, і Калентьєв, повівши Павла до себе, почав докладно розповідати йому про стан справ у господарстві, щоб, на випадок, коли в Москві комусь заманеться запитати механізатора про колгоспні справи, йому було що відповісти.

— Тут і цифри, і положення,— мовив він, передаючи Павлові потрібні папери.— Я гадаю, там уже намічено, хто має виступати, тож тобі нічого хвилюватись. Ну, а якщо раптом, а ти й озброєний. А ми тебе, коли повернешся, зустрінемо як належить. Так, так,— підтвердив він з тією усмішкою, немовби знав щось іще (і гарне), чого не знав Павло. Цим гарним було те, що Павла представили до урядової нагороди; та казати про це, Калентьєв знав, не можна було і не заведено, і він лише ніби жартома зауважив (уже проводжаючи Павла до машини, якою той мав їхати до Пензи): — До бойових пора вже й трудові, га? Пора, пора.— І він поплескав Павла по плечу, немов підбадьорюючи в чомусь.

8 жовтня 1966 року Москва була прикрашена прапорами і була такою ж ошатною, як вона завжди буває в святкові дні. Цього дня вшановували працівників сільського господарства за високі показники в праці, і на дев'яту годину ранку до Кремлівського Палацу з'їздів уже почали сходитись учасники свята — москвичі та гості з республік і областей. Одні (від готелю «Россия») ішли через Спаську браму Кремля, інші через Троїцьку. Перед під'їздом Палацу ці два потоки зливались, утворюючи біля вхідних дверей натовп. Ранок був ясний, теплий, усе було осяяне сонцем, і червоний колір піднятих на флангштоках знамен, падаючи на бруківку і на обличчя та одяг людей, надавав усьому якогось мовби особливо святкового настрою.

Депутати Верховної Ради, міністри, члени уряду, ті, кому належало, в'їжджали в Кремль на машинах; інші, кому це не належало (але які мали закріплений транспорт), об'їжджали з тилового боку будинок Манежу, виходили з машин біля Кутаф'євої вежі і, супроводжувані поглядами роззяв, яких завжди і за будь-якої події буває достатньо, вливались у загальну масу простуючих по брущатому в'їзді гостей. Праворуч і ліворуч за двожагими зубчастими поручнями, що облямовували в'їзд, виднівся Александровський сад (тоді ще без могили Невідомого солдата). Сад був у тіні, через високу Кремлівську стіну вранішнє сонце не проникало в нього, і на доріжках було малолюдно. Походжали тільки кілька стареньких, які, певно, щодня тут гуляли і вже нічому не дивувались, кілька молодичь з колясками, та спортсмени в тренувальних костюмах бігали по алеї. Всі вони були зайняті своїм і, здавалось, були байдужі до того, що відбувалося навкруги.

Їхня байдужість пояснювалась тим, що нинішні кремлівські урочистості й справді були урочистостями галузевими. Для людей, причетних до сільського господарства, особливо для тих, хто знав, як багато було ще невіршених проблем, пов'язаних з розвитком села, увага, виявлена тепер до них, була не те щоб святом, а була тією гарною ознакою (що нарешті дійшли руки і до села!), з якої вони відчували, що в громадській думці відбувався поворот; і ось цей поворот (до потреб села!), вірніше, сподівання на те, що тепер усе піде по-іншому і краще, якраз і створював святковий настрій. Ті, які спритніші, поспішали скоріше зайняти кращі місця в залі, але більшість, що заповнила величезне, світле, сяюче склом і металом фойє, театральню ходила по колу. Від розмов, здавалось, усе гуло якимось веселим, розбудженим гомоном, звичним для одних і незвичним для інших, як було для Павла Лук'янова, кот-

рий почувався пригніченим серед усього цього сяйва орденів, костюмів і облич. Життя, що завжди складалось для нього лише з луку, поля і його сільської хати з усіма своїми клопотами, те саме життя, в якому Павло визнавав тільки те, що було доцільне й необхідне для діла (тобто для підтримання того самого життя, яким він жив), нібито відкрилось йому тепер іншим боком, про котрий знав, що такий існує, але не уявляв, наскільки все в ньому багате, барвисте і вражаюче. Він бачив, що навкруги були знатні, заслужені люди, імена й прізвища яких він ніколи не чув, але з їхнього вигляду й манери триматися розумів, як високо вони стояли на суспільній драбині, і те конституційне, що він, механізатор із Мокші, який ніколи не мріяв тут бути, стояв поруч з ними,— це конституційне, що всі рівні і що будь-яка праця однаково шанована й почесна, що давно вже нібито має сприйматись як природний стан життя, бентежило, дивувало і підносило Павла у власних очах. «Так, ось вона, Ока і Волга народного життя»,— думав він, намагаючись триматися своєї делегації і боячись відстати від неї. Костюм на ньому, що вдома здавався ошатним, тут мав зовсім інший вигляд. По цьому костюму (по крою і, головне, по тому, як він сидів на ньому) одразу ж можна було сказати, не знайомлячись з Павлом, що він із села (як, зрештою, і про багатьох інших, що, як і він, вперше тут перебували. Про це ж саме, що він із села, свідчили і його засмагле обличчя, і руки з властивою (мозолястою) припухлістю долонь, і очі, що виражали цікавість і подив, з яким він до всього придивлявся. Його фронтові медалі, яких було всього три, так само, як і костюм, справляючи враження вдома, тут здавалися незначним, сиротливим острівцем серед океанного сяйва орденів і медалей, яких у декого було стільки, що, здавалось, уже ніде було чіпляти їх. Павло губився, оглядаючи цих людей, його увага розпорозувалась, але одне він виразно усвідомлював для себе — силу, яку відчував у всіх цих людях. «Так, так, ось вона, Ока і Волга народного життя»,— повторював він подумки з тією гордістю (що він теж належить до цієї сили), яку через скромність і совісність намагався применшити і вгамувати в собі.

Та серед усіх цих знатних людей, Павло відчував, були особливо заслужені й знамениті. Коли вони з'являлись, по фойє одразу ж ніби пробігав вітерець, як по хлібній ниві, нахилиючи колосся, і погляди всіх то зверталися до голови колгоспу з Костромської області Парасковії Андріївни Малиніної, всі груди якої були в орденах, перед нею розступались, відповідаючи усмішками на її усмішки і говорячи про неї, тим часом як вона проходила й не могла вже чути, що ось героїчна жінка і що, власне, на таких, як вона (що треба було розуміти: на ентузіазмі таких),

і тримається все наше сільське господарство; то увага всіх, не встигав Павло як слід роздвигтись Малиніну, спрямовувалась на академіка, відомого своєю новітньою теорією поліпшення родючості ґрунтів шляхом хімізації, то на не менш знаменитого курганського вченого-практика Терентія Мальцева, котрий уперше застосував безвідвальну оранку і щороку вирощував (внаслідок цього свого селянського відкриття) високі і сталі врожаї, то на героя-цілинника Михайла Довжика, який, мов легенду, ніс у собі всю безмежність зораних казахстанських степів. Для Павла, котрий не знав про ті салонні суперечки, відголоски яких хоч і натяками, та все ж з'являлися на сторінках преси, де ті, хто сперечався, вважаючи, що вони з'ясовують істину, протягом століть уже намагаються виробити ті прийнятні (прийнятні для себе) формулювання народності, душі народу, характеру народу і т. ін., ніби в тому, як ними будуть витлумачені ці поняття, і полягала вся справа,— для Павла, котрому ніколи не спадало і не могло спасти на думку запитати себе, що таке народ і народність, бо він жив цим народним життям і таке запитання тільки б здивувало і розсмішило його своєю безглуздістю, товариство, яке він бачив тепер (і яке було таким же неоднорідним, як і всіяке інше товариство — чи то простих сільських людей, чи то будівельників, чи вчених), уявлялось як моноліт, що рухається до своєї мети. Та він, власне, лише переносив на них те своє почуття, що все в житті йде по висхідній лінії, з яким сам він, обзаводячись дітьми і підновлюючи та розширюючи дім, жив усі ці повоєнні роки в Мокші; ось тому й здавалось йому все цілісним і єдиним.

Павло намагався запам'ятати якомога більше, роздвигаячись довкола, і тим часом як він дивився на одну групу людей (тих, хто юрмився навколо академіка і був прихильником його теорії хімізації ґрунтів), і переводив погляд на другу (на тих, хто був біля Терентія Мальцева і вірив у його відкриття), і переводив потім на третю (тих, що були колегами по службі в міністерстві й тримались разом уже за цією своєю службовою ознакою), і потім на четверту, п'яту (і ще, ще — на всю ту незліченну кількість груп, що утворювались і танули, як це буває завжди, коли збирається разом багато людей), вважаючи, що це єдине і цілісне,— цілісне це не тільки не було як таке, але становило собою лише поєднання різних поглядів на розвиток села, різних наукових течій, а іноді й просто особистих інтересів престижу і просування. Та головна мета протиборства була все ж таки одна — підняти сільське господарство країни. Тут обговорювались не хибні формулювання так званої народності і т. ін., а висувались і обстоювались положення, від яких залежало заапастити землю чи не заапастити її, задовольнитися тимчасовими успіхами чи ставити

справу хоч і повільно, клопітливо, але ґрунтовно. Тут порушувались питання, від вирішення яких залежало майбутнє народу — буде він з хлібом і м'ясом чи ні,— життя, те саме життя, про яке Павло, вважаючи його в перші повоєнні роки важким і недосконалим, почав було писати записку уряду, щоб поновити для селянина звичне коло його хліборобської праці, і про яке думав тепер, що все в ньому впорядкувалося саме по собі й ввійшло в норму,— життя це складалось і налагоджувалось не саме по собі, а якраз у протиборстві поглядів і напрямків; і це протиборство не тільки ще не було завершене, але, як відчували його учасники, діставало тепер новий імпульс, його відлуння Павлові ще належало сьогодні почути з трибуни наради.

VIII

Вся урочиста частина відкриття запам'яталась Павлові тим, що він разом з усіма довго стоячи плескав у долоні урядові, що з'явився в президії. Здалеку він не міг добре розгледіти, хто є хто, але те загальне почуття, яке невідомо як з'являється і опановує всіх від присутності уряду (почуття, що називають патріотизмом), опанувало й Павла, і хоч він не казав собі тепер, що ось вона, Ока і Волга народного життя, але все в ньому було пронизане саме усвідомленням цього, що те, що було в ньому (тобто його ставлення до праці та життя), було в усіх і об'єднувало всіх. Він плескав у долоні не тому, що бачив знайомі з портретів обличчя секретарів ЦК і членів уряду, а від тої звичайної радості, коли він не міг зупинитись і поміркувати над тим, що робив. Він плескав, коли оголосили доповідача (ним був міністр сільського господарства), і потім, коли доповідь закінчилась і зал знову, підвівшись, уже аплодував доповідачеві, який повертався до столу президії. «Як він сказав про хліборобів! Нарешті, нарешті»,— чулося довкола, і Павло, хоч і не збагнув тих окремих положень доповіді, де йшлося про науково розроблені методи ведення сільського господарства (йому по-селянському здавалося, що землі потрібні тільки гній і руки), але загальний смисл того, що на селі тепер усе гаразд (що збігалось з Павловою думкою), але що, незважаючи на те що гаразд, треба домагатись, аби було ще краще (мались на увазі капіталовкладення, виділені для сільського господарства урядом), був зрозумілий і близький для Павла. Так само просто, довірливо, як він дивився на всі хати, вбачаючи мету своїх селянських зусиль у тому, що без них було б неможливо підтримувати життя — поле було б не зоране, пшениця не зійшла б і не виросла, трави на луках не стали б сіном,

і худоба почала б худнути й здихати,— просто, довірливо і весело дивився на все й тут і сприймав усе.

— Ні, не можна було не поїхати,— казав він одному з членів своєї делегації, теж механізатору, з яким мешкав в одному номері готелю «Россия» і з яким, заприятелювавши, сидів поруч у залі, поки виголошувалась доповідь, і походжав тепер у перерві по фойє.— Які слова, які люди!.. Живеш у себе в селі, і світ видається тобі великим, а світ цей — його й не осягнеш. Ні, ні, не можна було не їхати,— казав він, не вмючи по-іншому й краще висловити те, що він відчував.

Навколо нього говорили про доповідь. Одним вона сподобалась більше, іншим менше. Одні хвалили доповідь за те, що в ній піднесено (і гідно, додавали вони) ішлося про людей села, інші, навпаки, дорікали доповідачеві саме за цю нібито надмірну, як вони підкреслювали, похвалу. Одні вважали — добре, що в доповіді більше було про досягнення, аніж недоліки (за тим принципом, що похвала — кращий стимул у праці), а інші, навпаки, твердили, що треба було більше аналізувати недоліки, яких чимало в кожному (навіть передовому, додавали вони) господарстві, і що не тільки постановка завдань, але що передовсім виявлення проблем допоможе зміцнити й далі просунути справу. Прислухаючись до цих суперечок, Павло здивовано запитував: «Чого не вистачає цим людям, коли все досконале, певне і ясне?» Він не те щоб відкидав, а просто неспроможний був збагнути того, що повинно було зруйнувати в ньому враження єдності; враження єдності було станом його життя, і зруйнувати його для Павла було однаково, що втратити під час пожежі хату або сім'ю.

— Чи багато треба сільській людині? — вів далі він, ніби знімав тільки вершки зі своїх глибинних думок.— Але ж бо й треба, ось у чому все, треба! — І Павло після перерви з тією ж увагою, як слухав доповідача, слухав тепер виступаючих.

Засідання було урочисте, і у виступах начебто не мало бути полеміки. На трибуну сходили вчені, керівники господарств, бригадири, механізатори, партійні діячі, і майже кожен починав з того, що було зроблено його бригадою, колгоспом, районом чи областю в цілому, або в розвиткові того чи іншого напрямку в науці землеробства. Майже в кожному виступі хвалилося те, що, власне, мало бути природним і зрозумілим саме по собі, чи то йшлося про розширення тракторного чи комбайнового парку, чи про добрива, чи про будівництво на селі; так чи інак, але життя ніколи не може стояти на місці, і потреба збільшення зерна породжує потребу збільшення техніки; і все ж таки, коли один з промовців нагадав залу, що «ми забули про нашого головного спільника — погоду»,

і що «нинішній високий урожай — це ще й наслідок вологого й сонячного літа», і що «зорати й посіяти — це ще не означає взяти все від природи», зал заgrimів тими оплесками, які важко було збагнути, чого вони стосувалися: чи погоди, що допомогла виростити й зібрати такий урожай, чи того, що, незважаючи на звичні твердження, буцім людина володар усього і треба виходити з цього, плануючи й вимагаючи виконання планів, насправді виходило, що все це не зовсім так. Павло також, як і всі, аплодував цій вдало і доречно висловленій правді, як він сприйняв це. Він знав, що від погоди залежало багато, і чи на косовиці, чи в жнива — завжди позирав на небо; але тут, бачачи всіх цих відзначених високими урядовими нагородами людей, він разом з усіма відчував, що ці люди, котрі заповнили зал і президію, були силою, протистояти якій неможливо.

«Народ, держава, одне слово — держава»,— думав він, мимо волі наче озираючись на минуле, на все те важке (і своє, і народу) життя, що, як і будь-який пройдений шлях, довге й безмежне, тільки поки йдеш ним, і стиснуте й коротке в спогадах.

— А він має рацію,— шепнув йому тим часом той самий механізатор, член пензенської делегації, з яким Павло (під час перерви) ходив по фойє.— Не піде дощик — не буде й хліба.

— Піде, чого ж йому не піти,— впевнено (і не заглиблюючись у суть справи) відповів Павло.

Та багато з того, чого Павло не міг уловити (зі своїм сприйняттям цілісності життя), помічали інші й переглядалися між собою. Відомий академік (ніби між рядків, ніби поза своїм бажанням) наче песамохить скаржився президії, що його теорія хімізації ґрунтів, тобто поліпшення їх шляхом хімізації, а отже, і підвищення врожайності, все ще не одержала належного визнання і що були навіть люди, які насмілювались критикувати її. Теорія його (як він вважав), була всеосяжною і правильною, оскільки вона протиставляла законові зменшення родючості ґрунтів (начебто об'єктивному) закон оновлення і збагачення. Він говорив гарно й переконливо для тих (як для Павла), для кого авторитет ученого завжди є авторитетом незаперечним; але навіть Павло, вслухаючись, відчув зніяковіння і думав, як це, мовляв, він (промовець) не розуміє (зі своєю хімізацією) того, що не можна, залишивши на полі тільки пшеницю, всю решту живого знищити на ньому; це протиприродно, земля стане мертвою, а на мертвій землі нічого не родить. Та все ж цілісність Павлового сприйняття ще не була порушена цим виступом. Він лише здивовано глянув навколо себе, коли виступ було закінчено, наче хотів звірити своє здивування; та дві наступні промови, проголошені одна за одною, змусили його серйозно замислитись.

Однією з них була промова секретаря райкому Лукіна. Коли назвали його прізвище, Павло не розчув; він лише так само, як за всіма іншими, що сходили на трибуну, спостерігав за Лукіним, як той упевненою, твердою ходою пройшов через зал до трибуни. Франтовитий, ошатний, як казали про нього в районі, він молодю скинув голову, прибравши долонею волосся, що впало на чоло, і з перших же слів, як заговорив, оволодів увагою залу. Смісл його виступу зводився до того, що, крім наукової основи землеробства, є ще моральна і що земля повинна мати не умовного, а справжнього господаря, повинна бути в чийось руках, і розповів про експеримент, котрий провадив Парфен Калинкін у своєму господарстві, з яким, заїхавши до нього на зворотному шляху з Орла, Лукін ознайомився того тяжкого для себе дня. Експеримент цей, доведений Калинкіним до кінця (уже за згодою і схваленням райкому), розкрив можливості, про які досі ні в колгоспі, ні в районі ніхто не думав, що вони можуть бути, і Лукін тепер наводив цифри, які (в переведенні на всі орні землі колгоспу й району) були переконливими. Павло бачив, як головуючий, поглядаючи на Лукіна, раз у раз щось занотовував собі, а коли Лукін закінчив, хтось із крайніх, що сиділи за столом президії, квапливо підійшов до нього і потиснув руку. Не сподіваючись, очевидно, що його виступ справить таке враження, Лукін був схвильований, коли сховався з трибуни. Він був у центрі уваги, був героєм дня, і йому аплодували. Павло навіть обернувся, проводжаючи його поглядом. Він уловив у його словах те важливе — у землі має бути господар, — що завжди болісно жило в Павловій свідомості. Він ставився до землі по-господарському, але він бачив, що інші ставились не так, і тому розумів Лукіна.

Другою промовою, що схвилювала Павла, була промова курганського вченого-практика Терентія Мальцева. На трибуні стояв сімдесятирічний моложавий, ще бадьорий чоловік із простим і добрим обличчям. Він мовби нічого не заперечував, ні з ким не сперечався і нічого не доводив, а казав лише про строки сівби (пізні, яких дотримувався він), підкреслюючи при цьому, що планувати ці строки з кабінетів, та ще й однакові для всіх районів, не можна і протиприродно; говорив нібито лише про оранку (безвідвальну, яку практикував у себе), що він визнає за краще не перевертати, а розпушувати пласт (що наче відповідало якомусь основному закону природи); казав лише, що не слід палити солому, а краще залишати її на полях як необхідну для землі органіку (і що у зв'язку з цим слід подумати про причинні до комбайнів соломодробарки); він говорив ніби тільки про те, що давно і з користю застосовував у своєму господарстві, та Павлові здавалося, що він говорив про те, що не все викреслене з минулї селянської

практики життя викреслене було правильно і що багато до чого слід повернутись, не боячись визнати свою неправоту. Павлові наче відкрилося, що на те саме діло, яке він повсякдень робив у Мокші, не питаючи себе, як його робити, а вірячи, що все, що він робив, було продумане й правильне,— на це діло існували різні (і кожен по-своєму переконливий) погляди. Павло, який завжди вважав, що пливе по одній, і рівній, течії, наче відчув глибину її; і відчув неоднорідність сил, що породжували цю течію; він ніколи не уявляв собі, що довкруг його роботи і життя було стільки різних думок і суперечок, і коли ввечері на прийомі, влаштованому в банкетному залі Кремлівського Палацу з'їздив на честь учасників наради він опинився за одним столом з Лукіним і Мальцевим, він особливо уважно почав прислухатись до їхньої розмови.

IX

Прийом відбувався за тим новітнім зразком, коли всі не сиділи, а вільно походжали поміж столами. Ті, хто сміливіший (і кому належало й зручно було так поводитись), підходили до столу, за яким були секретарі ЦК, члени уряду, вітаючись і розмовляючи з ними; ті, хто не наважувався і кому зробити це було нетактовно і незручно, звіддалік поглядали на сміливців з тією прихованою заздрістю (що не вони, а ті підходили туди), яка, хоч скільки осуджуй її, завжди лишилась звичайним і природним людським почуттям. Лукін, який на radoшах випив більше, аніж дозволяв собі випити завжди, збуджений і розчервонілий, дивився від свого столу в той бік, де був уряд. Так близько до вищої влади країни він ще ніколи не був, і з його незграбних рухів, коли він раптом починав підкладати в свою тарілку те, що вже лежало в ній, і захопленого виразу обличчя було видно, що він схвильований. Йому треба було з кимось заговорити, аби вгамувати хвилювання, і він поглядав на Мальцева, який стояв поруч і якого теж вважали, як і Лукіна, героєм дня.

Привітання було вже оголошено, на сцену по черзі виходили співаки, співачки, танцюристи, і музика, посилена динаміками, ще звідусюди лунала однаково гучно, зливалася з голосами людей і заглушала їх. По стелі від одного кінця залу до другого, переливаючись, линули мінячись веселкові потоки світла, і столи із стравами, чарки, люди — все це то забарвлювалось багряним кольором світанку, навіть повівав холодок, неначе десь поряд, за стінами, були луго, річка й ліс з усіма ранковими пахощами, то враз усе бліднуло, вицвітало (з такою самою натуральністю, як і в житті), і над головами сяяла висока блакить неба; то знову

все змінювалось і починало театральню миготіти жовтими, оранжевими, червоними плямами, як начебто хтось квапився зняти з гостей цей миттєвий настрій смутку. Приїжджі жінки були в тих сукнях, в яких там, у селах, мали ошатний і модний вигляд; москвички, дружини тих, кому належало прийти з ними, розуміючи всю урочистість прийому, були в довгих сукнях, що відкривали їхні білі, в перлах і золоті шії. Ці дами при своїх поважних чоловіках трималися так, начебто все, що відбувалось у банкетному залі, було на їхню честь і для них. Одна з таких дам з голими округлими плечима, голою, всіяною ластовинням спиною і голою шиєю була за тим столом, що і Павло, Лукін і Мальцев, і своєю метушнею і безцеремонністю, начебто дозволеною становищем її чоловіка, особливо привертала до себе увагу. Павло відсувався од неї, щоб не заважати їй розмахувати руками; Лукін морщився через те, що він (тільки-но примирившись із своєю дружиною) бачив у ній те вульгарне, що бачив тепер у кожній чужій жінці; відходили, утворюючи довкола неї порожнечу, й інші, кому хотілося поговорити між собою без тих поверхових, які мали здаватися усім розумними, висловлювань, без яких певному колу москвичів їхнє московське життя видалось би їм нецікавим і немислимим.

— Тепер усе й повсюди заміняється машинами,— казала ця дама.— Я чула, вже виведено вічний сорт пшениці.

— Вірунчик, ти кажеш дурниці.

— Ну як же, ну як же!

— Дурниці, я запевняю тебе.

Її чоловік Станіслав Євгенович, як він відрекомендував себе, був одним з тих москвичів, які посідали високе становище і які, піднявшись до певного щабля, потім протягом десятиліть сидять на одному й тому самому своєму службовому стільці не через те, що розумні і незамінні, а через те, що завжди з вигодою для себе вміють використати чужі думки. Курганський вчений-практик начебто аж ніяк не був потрібен Станіславу Євгеновичу. Та за тим чуттям, що він бачив, що в сільському господарстві намічались зміни, з посилення уваги вищими органами влади до села і, головне, за тим своїм чуттям, що коли й стануться зміни, то вони будуть підказані нижчою ланкою, такими, як Терентій Мальцев, тобто людьми села, він крутився тепер коло Мальцева, прислухаючись, розпитуючи і намагаючись збагнути, що хоче запропонувати цей сибірський ведмідь (як Станіслав Євгенович подумки охарактеризував його), аби потім, випередивши його, запропонувати це вже самому і, одержавши необхідні моральні (і матеріальні, певна річ) дивіденди, очолити справу. Невисокий, з круглим черевцем, що зворушливо випиналося з-під піджака, з на-

пливами жиру над комірцем сорочки і товстими рожевими пальцями, які не можна було уявити інакше, ніж над письмовим столом, Станіслав Євгенович не те що запобігав перед Мальцевим, або, що було ще гірше, виказував перед ним свою чиновну перевагу (в його квартирі висіли хомут і постели для збудження національного селянського духу); він просто віддавав належне Мальцеву (як, зрештою, і Лукіну, і Павлу), і в його очах повсякчас м'яко світилось: «Так, я розумію, ви там, на передовій, але, врешті, усі ми робимо одну спільну справу».

— Терентію Семеновичу, Терентію Семеновичу,— раз у раз чувся його голос, тим часом як Мальцеву важко було після сьогodenних хвилювань відповідати йому.— Вірунчик, ти не права, ти сьогодні заважаєш мені,— тут-таки казав він, встигаючи не тільки звертатись до Мальцева, а й стежити за дружиною.— Ти бачила Матвієвських? Вони тут. Хочеш до них? — запропонував він їй, щоб мати можливість робити свою справу.— Ходімо, побачимо й привітаємо.— І саме в той час, поки він ходив до Матвієвських, аби залишити біля них дружину, між Лукіним і Мальцевим відбулась та головна розмова, почути яку понад усе хотілся Станіславу Євгеновичу.

— Ви згадали про закон природи,— мовив Лукін, звертаючись до Мальцева. Говорити ні про що, тобто для того, аби лише говорити, він не вмів і тому поставив це запитання, яке після виступу курганського вченого-практика непокоїло Лукіна.— Ви застосували його до землі, до родючості?

— Він застосовний до всього,— відповів Мальцев.— Закон нагромадження і збільшення родючості, а не зменшення її, як нам протягом десятків років твердили з учених кафедр.— І він неквапливо, як говорив завжди, ніби над силу добираючи слова й думки, виклав Лукіну ту свою наукову теорію (підкріплену своїм досвідом та історичним досвідом селянської праці на споконвічних російських землях), за якою виходило, що закону зменшення родючості ґрунтів нема й не могло бути в натуральних умовах життя природи, що цей закон вигадано для виправдання безгосподарського, коли не сказати більше — бездумного ставлення до землі і що замість цього так званого закону зменшення родючості завжди діяв і діє закон природи, за яким життя не згасає, а розвивається на Землі.— Нинішнє втручання людини є порушенням цього закону. Ми привчили себе до думки, що тільки глибока оранка дає врожай, а насправді це не так. Там, де дозволяє орний шар, ори на здоров'я, але ж землі центральної Росії ніколи не мали глибокого орного шару. Селянин зі своєю сохою брав її лише на сім — десять сантиметрів, а ми, одержавши

потужні машини, беремо на всі двадцять п'ять — тридцять і, якщо хочете, переписували стільки землі, що важко уявити собі.

— Через головотяпство, через невміння чи ще через щось інше? — запитав Лукін.

— Не можу судити. Я лише констатую і хочу сказати, що так само, як ми діалектично підходимо до будь-якої справи, мусимо підходити й до науки землеробства. Якщо ми визнаємо, що замість так званого закону зменшення родючості ґрунтів, інакше кажучи — нашого бездумного, неграмотного ставлення до землі живе й діє закон природи, який треба вивчати й застосовувати, то ми зможемо вдвічі, втричі більше одержувати зерна, аніж збираємо з тих самих площ зараз.

— По-моєму, це відкриття, — сказав Лукін, захоплений теорією Мальцева. — У нас інші землі, та все одно, коли не заперечуєте, я б охоче приїхав до вас або прислав своїх спеціалістів.

— Прошу, що є, покажемо, — мовив Мальцев.

Для Лукіна, який наполегливо шукав шляхи вирішення сільських проблем, теорія Мальцева, тобто вміння правильно підійти до землі, мимоволі поєднувалася з поняттям господаря, як Лукін трактував це поняття тепер, після зеленолузького експерименту, і в цьому поєднанні вбачав шлях, яким мало піти сільське господарство. Він не казав собі певно, що цей шлях тепер цілком був зрозумілий для нього; він лише відчував (як людина, що в темряві вставляє ключ у замок і нарешті намацує пальцями те, що треба було намацати), що шлях є і що треба тепер тільки йти до мети. Він дивився на Терентія Мальцева і думав про Парфена Калинкіна і розмову з ним. І та розмова в колгоспі, і ця, тут, у банкетному залі Кремлівського Палацу з'їздів, в іншій атмосфері, яка начебто не сприяла діловому спілкуванню, Лукіну не здавалися роз'єднаними й різними; і Мальцев, і Калинкін стверджували, власне, одну й ту саму думку, що не можна, як це було зроблено раніше, відмахуватись од вікового селянського досвіду, і ця думка полонила Лукіна, відволікала й хвилювала його. Зосереджений весь на цій думці, він, здавалось, не чув, як за іншими столами (і за тим, де були секретарі ЦК і члени уряду) тривали веселощі. Між гостями ходили офіціанти з тацями й розносили смажені ковбаски, шашлики, розтягаї, і все це було смачне і з'їдалось одразу, тільки-но опинялось у тарілках.

— Що мене ще турбує, — знову почав був Мальцев після хвилинного замисленого мовчання, — так це наше зайве захоплення хімією. Ми омертвляємо хімікатами землю, і перед наукою, по-моєму, зараз треба ставити питання, як нам позбутись отрутохімікатів.

— Ви про хімію? Про виступ академіка? — мовив Станіслав Євгенович, який щойно підійшов (без дружини) і не чув усієї розмови, але вирішив (з цих останніх почутих слів), що мова йшла про виступ відомого академіка, вірніше, про його теорію хімізації ґрунтів, і що ця теорія не схвалювалась ні Мальцевим, ні Лукіним. — Так, я з вами згоден, з хімією ми явно переборщили, — підтвердив він, мовби він продовжував розмову.

Незважаючи на те, що напередодні наради, тобто вчора, коли Станіслав Євгенович був у гостях у цього відомого академіка (вони були не просто знайомі, а дружили сім'ями і являли собою ту свою Москву, в коло якої входили і професор Лусо, і Тимоїн, і Дружникови), хвалив цю його теорію хімізації і давав зрозуміти, що всіляко підтримуватиме її, — тепер, відчувши загальне насторожене ставлення до неї, поспішав приєднатись до цієї загальної думки, видаючи її за своє давнє і глибоке переконання; але фальш, який звучав у його словах і якого він не міг приховати в собі, цей фальш викривав його, і Мальцеву й Лукіну неприємно було слухати Станіслава Євгеновича. Та з чемності вони не заперечували йому, а лише переглядались, спантеличено (і непомітно для Станіслава Євгеновича) знизуючи плечима.

— Ну ось ви, ви механізатор, я бачу по ваших руках, ви, я гадаю, погодитесь зі мною, — тим часом вів далі Станіслав Євгенович, звертаючись до Павла, якого чомусь вважав своїм спільником (певно, тому, що той стояв мовчки й лише прислухався до всього).

— Я не знаю, я тільки баранку кручу, — відповів Павло, розгубившись і не знаючи, що сказати цьому чепуристу й круглому начальству, котре зверталось до нього з питанням. «Одні живуть, інші вивчають життя і силою своєї уяви намагаються спрямовувати його, ну а ті, хто живе, тобто, ми, що ж це, виходить, ми так-таки нічого й не знаємо, як нам жити?» — крутилося в Павловій свідомості. Та він не казав цього, про що думав, і лише ніби з більшим зняковінням, ніж Мальцев і Лукіи, знизував плечима.

Х

Лукіна, як і Терентія Мальцева, теорією якого зацікавились у відповідних інстанціях, після наради було залишено в Москві і запрошено (тими-таки інстанціями) для розмови про зеленонузький експеримент.

— Було б добре, — вислухавши, сказали йому, — коли б ви подобиці експерименту виклали письмово.

Йому дали зрозуміти (незважаючи на переконливість і захопленість його доводів), що справа ця — зеленонузький експери-

мент — не проста, що вона потребує вивчення і що, крім позитивних факторів, вона містить у собі ще й те сумнівне начало, яке суперечить уже усталеним сьогоднішнім поглядам на розвиток села. Йому дали зрозуміти: те, що можна проголосити з трибуни, ще не означає, що має бути негайно й під оплески прийняте життям, і треба ще покласти все (тобто суть і наслідки експерименту) на ті терези загального генерального напрямку, які покажуть, що переважає — позитивне чи негативне — в експерименті. Йому дали зрозуміти, що існує єдина, розроблена і затверджена система господарювання і що хоч яка цінна ініціатива, та вона має бути в тих межах (як маятник у годинниковому механізмі), у яких не порушувалась би ця загальна система. «Але що тут порушується і що вивчати?» — думав Лукін, вийшовши на Стару площу. Він не засумнівався в своїх переконаннях, хоча вже й не відчував тієї самовпевненості, з якою, сходячи вчора з трибуни, дивився на аплодуючий йому зал (і того почуття відкриття, коли потім на прийомі розмовляв із Мальцевим); йому здавалося, що його не зрозуміли; не зрозуміли тому, що він, розповідаючи про експеримент, не поєднав його з мальцевським законом природи (як він цілісно думав про це вчора); і він був роздратований і невдоволений собою за цю помилку.

«Так, саме так, треба було з'єднати все», — міркував він уже в номері готелю, готуючись писати ту саму записку, яку його просили підготувати. Та він лише дивився на чисті аркуші паперу і не розпочинав, дослухаючись до того нового для себе почуття непевності, яке з'явилося через те, що він бачив, що його опонентом виступав зараз не старий Сухогрудов, а той напрям життя, який був визначений і встановлений спільними зусиллями людей і в якому без цих спільних зусиль і згоди неможливо нічого змінити й виправити. «Але від когось і від чогось залежать ці спільні зусилля», — казав він собі і, як це часто буває з людьми (завдяки захисній властивості людського розуму переключатися з одного предмета уваги на інший), від службових ускладнень ніби непомітно для себе перейшов до тих своїх сімейних питань, які, незважаючи на те, що Зіну з дочками він перевіз уже з Орла до Мценська, ще лишалися для нього невирішеними. Зіна холодно ставилась до нього, і він хворобливо переживав це. Галина просила (в листах і телеграмах, які вона надсилала йому на райком) приїхати за нею в Тюмень і забрати її, і він так само не міг не думати про неї. Його мучила совість і щодо дружини, і щодо Галини, і він не міг вирішити, як правильно йому поведтись. Галину він кидав тепер у той момент, коли в неї було горе, до якого хоч і побічно, та все ж таки він відчував себе причетним. «Я відступив перед її примхами, а не можна було відсту-

пати і треба було наполягти на своєму», — думав він про той давній день, коли, не поїхавши за нею в Москву, розійшовся з нею. Він був винен перед нею, але ще більше, здавалось йому, був винен перед Зіною і відчував, що не можна допускати, аби вона через нього стала нещасною. «Вона не витримає і загине», — думав він (як він завжди думав про неї), і це, що він повернувся до неї через жалість (і ще через те, що боявся громадської думки про себе, що було головним), змушувало його ніби постійно і болісно озиратися довкола.

«Чи міг я ще півроку тому уявити, що опинюся в такому дурному становищі, як тепер?» — думав він, маючи на увазі водночас і сімейні справи, і зеленолузький експеримент, у якому (хоч як він був усе ще переконаний у його правоті) бачив, що була непродуманість, котра тяглася не від нього, Лукіна, а від Парфена Калинкіна, ініціатора експерименту. «Може, мені не вистачає характеру, не вистачає твердості?» — запитував він себе. Та ще перш ніж подумати про відповідь, відчував (з минулого досвіду життя), що, коли треба, він був і непоступливий, і твердий, і вмів виявляти характер. «Хіба я поступився Сухогрудову? Ні», — подумки казав він, пригадуючи, коли він іще так само рішуче і різко обстоював свою думку. Але тоді він був чистий і ніщо його не пригнічувало; йому ніхто ні в чому не міг дорікнути, навіть коли він помилявся, тому що помилявся він щиро. А тепер усе ускладнювалось тим, що в справі з експериментом він довірився зеленолузькому голові з його вагітною невісткою, яка вразила Лукіна і яку згадував і тепер, а в справі сімейній не було навіть цієї дециї, яка послужила б виправданням. Із Зіною він жив нібито добре і був задоволений нею. Проте, зустрівшись з Галиною, не встояв перед нею і пояснював це тепер своєю слабкістю, якої не міг собі простити. «Адже вона дурна, — думав він, — і я знав це. Вона лише створює подобу життя, а насправді на все дивиться по-споживацькому. І на мене», — додавав він, доходючи (за своєю партійною звичкою узагальнювати і поєднувати все із загальним рухом життя) висновку, що люди звичайно страждають і розплачуються не за те, що зумисно чинять зло, а за те, що не вміють вчасно стримати себе, і суспільство зі своїми усталеними поняттями моралі — суспільство змушене бути до них нещадним. Він, коли це тепер було необхідно йому, перекреслював свої минулі (і правильні) поняття про життя і замінював їх новими (і хибними), за якими він міг вважати себе правим.

Із готельного вікна, до якого він підходив, аби розвіятись, йому відкривався вид на Кремль з мостом, площею, викладеною брущаткою, і собором Василя Блаженного, що виступав на цій площі, кручені бані якого, начебто не просохши від вранішньої вогкості,

весело сяяли в променях сонця, що високо піднялось над Московою. Внизу, під стіною, лежала тінь, але її зубчастий гребінь і вежа зі шпилем, спрямованим у небо, були освітлені, і за цією зубчаткою було видно верхівки дерев кремлівського саду, білокам'яну світлу дзвіницю, бані церков, соборів, і півколо Великого Кремлівського палацу, що здіймався над усім. Усе це було гарне, воно начебто заспокоювало Лукіна; але тільки-но він знову починав ходити по номеру, його важкі думки, що відволікалися відом Кремля, одразу знову виривали з кутків пам'яті й починали непокоїти. Він не міг примусити себе сісти за роботу і натомість вирішив, що йому треба з'їздити на кладовище до сина, до тієї стіни, де, як писала йому про це в листі Галина, було замуровано урну з прахом Юрія; і він, уже не думаючи більше ні про що, одягся і вийшов на вулицю.

XI

Хоч як мінялася з роками Москва, для кожного росіянина вона завжди лишається незмінною в тому збірному значенні цього слова, що вона є голова всьому і красний кут держави (у значенні красного кута хати, найкращого, почесного місця), Москва в пам'яті Павла Лук'янова, який лише раз і не найкращої пори, під час війни, побував у ній (вночі по затемненому Садовому кільцю він пройшов з маршовою ротою від Казанського вокзалу до Курського, відправляючись на фронт), на відміну від усіх інших міст (і великих і малих, і радянських і європейських, через які потім пройшов з боями), жила якимось наче особливим, недоторканим, святим життям. Усе, що відбувалося з ним і навколо нього, пов'язувалось у його свідомості з Москвою як з правдою, без якої не було б ні Пензи, ні Мокші, ні тих надрічкових лук за селом, де він косив, ні нив, на яких орав, сів і вирощував овес і пшеницю; не буваючи в Москві, він водночас мав про неї свою певну думку як про осередок розуму і справедливості, і, потрапивши тепер до столиці і побачивши її (у цей перший день приїзду) тільки з того, парадного боку (увесь шлях його був від готелю «Россія» до Кремлівського Палацу з'їздив і назад), він не те щоб здивувався величі і красі Кремля, величі й красі Красної площі з Мавзолеєм і блакитними ялинками вздовж стіни, але здивувався тому, що його уявлення про столицю збіглося з тим, якою вона тепер постала перед ним. І хоч збіг був не зовнішній, а лише за почуттям, що Москва — голова всьому, але Павлові здавалося, що в усьому, на що він дивився, він упізнавав (як він будь-якої пори року і з будь-якої відстані впізнав би своє село) дорогі йому обриси будівель і бань, які мовби завжди,

скільки він пам'ятав себе, жили в ньому. Він тільки не говорив про це своє почуття і по-сільському забарно приглядався до розмірів Кремлівської стіни, що вражала його. «Авжеж, працювали, не сиділи»,— думав він, вимірюючи цю могутню красу затратою на неї праці. Він запам'ятав Москву саме з цього, її парадного боку, і ні студентський гуртожиток потім, куди він їздив провідати Бориса, ні посольські вулички в районі площі Повстання, де мешкав Сергій Іванович, не могли вже зруйнувати в Павловій душі цього його першого враження про Москву.

— У вас тут ученим станеш і не навчаючись,— уже після зустрічі з сином і колективного (всією пензенською делегацією) відвідування ВДНГ казав він Сергію Івановичу, сидячи з ним увечері за столом на кухні. Не любитель випити, але збуджений враженнями від Москви, розмовою з сином і тим, яким він побачив Бориса — спокійним, цілеспрямованим і не зіпсутим без батьківського ока,— збуджений, головне, можливістю по-родинному поділитися з Сергієм Івановичем цими своїми захопленими враженнями, він пив, червоніючи, але не відчуваючи себе п'яним.— Адже як живе, як живе,— повсякчас переводячи розмову на сина, переконував він Сергія Івановича.— Як і вдома не жив! Усі тобі вигоди, вчись і не забивай дуросщами голову. (Що для Павла означало — як Роман, котрий не знайшов нічого кращого, як одружитись, а для Сергія Івановича це шурякове прислів'я «забити дуросщами голову» було незрозумілим і дивним).

— Ну ти вже скажеш: дуросщами... З чого б вони, ці дуросці? — заперечував Сергій Іванович.

— Е-е, не кажи, не кажи. Ну будьмо! — І він, потримавши над столом чарку, випивав її, витирав рукавом вуста і закушував тим, що було поставлене на стіл.

Павло не помічав, що, вихваляючи Москву і московське життя, він ставив себе перед Сергієм Івановичем у те невідганне становище, в якому Сергій Іванович був перед ним у Мокші, коли вихваляв Павлові його сільське життя. Вони тепер наче помінялись ролями, і вже Сергію Івановичу доводилось морщитись, одвертатись і заперечувати шурякові. «Що Кремль, що собори, що ці твої урочистості? Хіба цим живуть люди?» — думав він. Що Павлові уявлялося головним, тобто велич і краса палаців, будівель і площ і те почуття державного життя, яке вони викликали в нього, для Сергія Івановича було вже тлом (як для Павла квітучий овес або скошені луки в Мокші), на якому в турботах і клопотах минало його московське життя. Він чув (по телепрограмі «Новини»), що в Кремлівському Палаці з'їздів ніби відкрилась нарада працівників сільського господарства, які цього року зібрали небувалий урожай зернових, але і нарада, і успіхи ці не додавали,

не міняли і не могли нічого змінити в його особистих справах, у яких він був зацікавлений, тобто в його стосунках з дочкою, в ході слідства над її чоловіком і ще в десятку інших, що вимагали розв'язання. Кирило Старцев, який узявся влаштувати Сергія Івановича на роботу, чи то через те, що не дуже старався, чи то через інше, що говорив не з тими людьми, з якими треба було, все ще не міг підшукати для нього нічого підходящого; Микитівна, яка була охоче погодилась (за дорученням усе тогочасно Кирила) доглянути за Сергієм Івановичем, відчувши потім, що ця справа була не така вигідна для неї, як та, що її вона робила, обмінюючи небіжчиків і опорядаючи їх у труні, дедалі рідше їй неохоче приходила тепер; Наташа, одержавши за дорученням той самий ордер на кооперативну квартиру, що його так чекав і не дочекався Арсен, була заклопотана тепер переїздом і упорядкуванням нового житла, де вона, підбадьорена Кошелевим, що Арсена виправдають, готувалась до зустрічі з чоловіком. Від батька вона вже одержала те, що хотіла. Він був не потрібен їй. Вона лише провідувала його, але жила тим уже звичним для себе самостійним життям, від якого їй було не те що важко, а неможливо відмовитись, і Сергій Іванович із сумом бачив, як дочка все далі й далі відходить од нього. Ось ці турботи і складали тепер для нього ту його (невидиму для Павла) Москву, в якій він жив і про яку (як і Павло в Мокші про свої сільські справи) не хотів казати Павлові. Та причини, що спонукали їх до мовчанки, були різні. Якщо Павло не говорив з тих простих міркувань, що не хотів, будучи гостем, обтяжувати своїми клопотами, то Сергій Іванович мав інші, і вагоміші, підстави. Через те постійне суперництво, з якого він знав, що шуряк випередив його у своєму ніби безперспективному сільському житті (що сини в нього, що дочки, та й хата, і в хаті, і Катерина зі своїм квітучим обличчям і царственным поглядом, та й сам Павло зі своїм спокоєм і здоров'ям),— через це саме почуття суперництва, в якому, програючи шурякові майже в усьому, але не бажаючи, однак, визнати себе переможеним, він саме і не хотів говорити про свої труднощі. На запитання, що то була за термінова телеграма, надіслана Наташею до Мокші, він лише відповів: «Молодість, ледь спіткнувся, а вже здається — падаєш у прірву». Він більше слухав, аніж говорив, і відчував, що Павлів прихід був тягарем для нього, як у Мокші тягарем для шуряка був сам Сергій Іванович зі своєю метушнею, поїздкою до Пензи, лікарнею і похороном Юлії (як зайвий оберемок сіна на підводі, за яким необхідно було стежити, аби не розтрусити дорогою).

— А старший мій, Роман, сучий син, одружився, ось тобі й дурачі,— тим часом вів далі Павло.

— Одружитись — це ще не дурощі. З ким, та й що потім?

— Про що ж і мова.— І Павло якусь хвилину, опутивши вже сиву голову, мовчки дивився перед себе на стіл і тарілку із шматками недоїденої ковбаси, м'якими помідорами і рештками консервованої риби.

Учора, коли він був на прийомі, він почувався ніяково від різноманітності їжі й закусок на столах; він майже ні до чого не торкався і лише то дивився на уряд (на той стіл, за яким був той), то прислухався до розмови Мальцева і Лукіна, з якої розумів тільки, що існує нібито якийсь загальний закон природи, який порушували тепер люди, і що начебто це порушення якраз і є причиною всіх зримих і незримих причин і накладок; він був приголомшений великою кількістю начальствених осіб (головне, великою кількістю орденів і медалей на їхніх піджаках), і в тому звичному для нього розумінні його селянського життя, що нема нічого вищого і поряднішого за нього, утворився (після цього вчорашнього багатства їжі та медалей) пролом, провал, вікно, за яким спокусливо бачилось йому те, інше, з іншими можливостями й запитаними московське життя.

— Ні, що не кажи, а Москва є Москва,— труснувши головою, ніби бажаючи щось зайве скинути з неї, знову почав Павло.— Я б не зміг, недоступно, а вабить, черв'яком отаким свердлить.

— Ти про що? — теж захмелілий, теж думаючи про своє і тепер наче отямившись, запитав Сергій Іванович.— Для кого вона Москва, а для кого... Е-е, про що ти кажеш, який черв'як?

— Є, є цей черв'як. Ми там од рання до смеркання, а тут?

— Що тут? Ну що тут? Та чи тобі, Павле, сльози проливати? Здоровий, як бик, така сім'я, діти, машина — то ж чи тобі? Не заздри, ні, ні, не заздри. Давай-но ще за тебе. За тебе, за тебе, не заперечуй.

XII

Вони випили ще й були вже п'яні. І в цьому захмелілому стані Сергій Іванович намагався перевести розмову на сільську тему, на те, що в Мокші його вразило і уявлялося суттю і сенсом життя (як він міг з поверхових вражень судити про все); а Павло, навпаки, вів своє, тобто намагався говорити про Москву, що його в ній вразило (і про що він так само з поверхових вражень робив глибокі для себе висновки); збуджені, вони перебивали один одного, тим часом як головне, про що треба було б поговорити їм (що для Сергія Івановича було його стосунками з дочкою і влаштуванням свого життя, а для Павла — дедалі більші клопоти про дітей, які підросли і яких треба було виводити

в люди),— це головне залишалось осторонь, мовби не було головним і не хвилювало їх.

— Закон природи, але ж він є, цей чортів закон,— казав Павле, п'яно розмахуючи над столом виделкою.

— Є чи нема, не знаю,— відповів Сергій Іванович.— Ось ти живеш у селі, і ти здоровий духом і тілом, у тебе сім'я, достаток, я бачив і я скажу тобі: ось він і є, цей твій закон природи.

— Згоден, але...

— Коли про Москву, то не гни, не гни коромисло в той бік, у якій воно не гнеться.

— Але побачив би ти вчора!

— Бачив, і не раз, і не таке ще, е-е, у Потсдамі...

— Я не про те.

— А я про те, саме про те.

Сергій Іванович підвівся, розчинив вікно і ввімкнув світло. Йому приємно було згадати не так про Потсдам, де стояла свого часу його частина, як про той діяльний для себе період життя, коли він увесь був у роботі й знав, заради чого терпів злигодні. Він відчув, що (хоч і в минулому) він був вищий і значиміший за Павла, і усвідомлення цієї переваги, начебто вона, крім самолюбної втіхи, ще щось давала йому,— усвідомлення цієї колішньої переваги немов щось рішуче й різке пробудило в ньому.

— Ти знаєш, який парадокс,— обернувшись від вікна до Павла, мовив він.— Ми проклинаємо війну, так, вірно, але ж під час війни я був потрібний, я робив діло і був людиною!

— Ти був командиром і командував... мною.

— Не тобою, а полком, це різні речі.

— Людьми, людьми, а тепер цих людей у тебе нема.

— Не те, Павле, не те. Нема діла. Справжнього діла.

— А таки й вийде у дипломати, га? Відчуває душа: вийде, вийде, сучий син,— уже за мить, хитаючи головою, знову вів своє Павло. Перед його сином Борисом відкривалась перспектива вищого московського життя, що тепер так вразило Павла, і він був схвилюваний і не міг не думати про це.

Вони то тверезішали, охолоджуючись під струменем вологого осіннього повітря, що вливалось через вікно, то знову, тільки-но випивали по черговій чарці, кров шугала в голову, й вони хмеліли і, гарячкуючи, щось і навіть щось доводили один одному, про що наступного дня неприємно й важко було пригадати їм. Вони, не підозрюючи про те, опинилися (з цією своєю випивкою і розмовою) на тому безглуздому острівці у загальному океані осмисленого і цілеспрямованого людського життя, на який не те щоб випадково занесла їх доля, а на якому неминуче опиняється кожен, хто відривається од звичної для себе сфери діяльно-

сті — чи з власної, чи з чужої волі. Павло, звикнувши у себе в селі до конкретних справ, а тому й до конкретних розмов, що стосувалися тільки справи, перебував тепер поза сферою своєю звичної обстановки; він був збуджений, був ніби зовсім іншою людиною і, усвідомлюючи, хоч і невиразно, цей свій неприродний стан (і головне, не вміючи впорядкувати всі свої московські враження), не міг нічого вдіяти з собою і говорив, говорив про те загальне, про що він не вмів і не знав, що треба було сказати, і був, коли б Катерина й діти тепер збоку глянули на нього, смішний і незрозумілий з цими своїми міркуваннями. Він відчував лише, що треба було протистояти в чомусь своєму московському родичеві, і протистояв, в усьому й рішуче не погоджуючись із Сергієм Івановичем.

— Ти мені облич нахваляти село, як цей самий отой кореспондент, котрий прийшов, побачив, переміг. І ми книжки читаємо, грамотні,— казав він.

— Що ж, над Москвою одне сонце, одна роса, а над Мокшею інші? Ти облич це, облич,— за хвилину знову казав він.

Майже те саме, що і з Павлом, відбувалось і з Сергієм Івановичем. Звикши завжди міркувати категоріями загальними, тобто розпоряджатись долями інших людей (як було на фронті й було після війни, поки командував полком), він через нові для нього обставини життя змушений був перенести всю свою енергію діяльності тепер на себе: він, як і Павло, але не на день, а на роки був наче пересаджений із звичного для себе ґрунту в незвичний, де, окрім писання мемуарів, не було куди докласти розум і руки, і він ніяк не міг призвичаїтись до цього нового для нього становища. Він, як глибоководна риба, винесена течією на міліну, метушився і борсався на цьому мілководді, давно вже шукаючи виходу з нього, і в своєму прагненні висловити тепер те конкретне, що чи так, чи інакше, але повернуло б його в звичну для нього стихію життя (тобто до корисної для суспільства діяльності), він був так само, як і Павло, неприродний, смішний і нерозумний.

— Перед тобою лука, ти викосив її і ти відчуваєш, що зробив діло,— казав він, заперечуючи Павлові.

— Різні, різні і роса, і сонце! — рішуче повторював той, не погоджуючися з цією думкою шуряка.

Уже близько одинадцятої години, на подив Сергія Івановича (і Павла, який не знав її), прийшла Микитівна і перервала розмову.

Тільки-но вона зайшла — у своїй старечій спідниці і зі спокоєм на обличчі і в рухах (двері відчинив їй Сергій Іванович), — в усій коростельовській квартирі неначе повітлішало. Вона ніби внесла з собою в дім частку того народного життя, в якому люди,

подібні до неї, вміють, незважаючи на всілякі зміни, стало судити про все. Хоч вона щодня дивилась телевизор і слухала радіо, хоч вона спілкувалася (з огляду на свою професійну справу, що приносила їй заробіток) з найрізноманітнішими людьми і знала з розмов із ними, що все тепер робиться по-науковому і що без наукового підходу не було б того, що було навколо (що було для Микитівни збірні панельні будинки, які швидко, мов гриби, виростили навколо Москви), вона бачила в усьому цьому мінливому житті лише те, що змінювався немов тільки одяг, знімалась одна сукня і надягалась інша, але душа людська, вірніше, ті моральні поняття, про які так часто говорять і пишуть тепер,— душа лишалась незмінною і, як і в усі часи, потребувала добра і розради. «Що молодий, що старий — усі ласку люблять»,— казала вона, не вміючи краще висловити те, що вона розуміла; а розуміла всна, що, хоч би на яких посадах перебували люди, всім однаково тяжко буває в горі й однаково всі потребують доброго слова, за яке — хіба важко його сказати! — люди ладні бувають віддати все. З цією своєю міркою вона підходила і до Сергія Івановича, відвідуючи його.

— Із села? — одразу ж запитала вона, поглянувши на Павла (головне, поглянувши на його костюм).— Свояк?

— Та ось провідати приїхав,— якось, ніби виправдовуючись, мовив Сергій Іванович.— Вирішили по чарочці.

— Де по одній, там і по другій, і по третій, та, мабуть, уже досить, набрались.— Вона налила в чайник води поставила на плиту й пішла стелити їм постелі; повернувшись, з безцеремонною владністю, з якою, вона знала, тільки й треба поводитися з людьми напідпитку, прибрала зі столу пляшки й чарки і, сказавши: — Як ніби серце відчувало, дай, думаю, зайду, та вона ж бо,— Микитівна ледь притримала підняту над столом пляшку,— однаково дурманить що освіченого, що неосвіченого,— сказавши це, заходилась накривати стіл до чаю.

Вона знала, що будь-яка п'яна розмова є розмовою безглуздою і що з того, що мовиться під час застілля, нічого потім не можна прикласти до життя; і тому вона не дослухалась, що (вже за чаєм) і далі доводили один одному Сергій Іванович і Павло. Вони розв'язували проблеми (ніби й справді щось може залежати від того, як сказати про ту чи ту справу), тим часом як Микитівні, котра від народження, як їй здавалось, і до цього свого похилого віку перебувала в одному й тому ж своєму середовищі життя, не змінюючи поняття про нього й не забуваючи собі голову ні тим, як вирощувати хліб (адже вирощували його завжди і виростять, і поки є навколо люди, завжди буде й хліб!), ні тим, як добувати руду й будувати машини (завжди це кимось роби-

лось і робитиметься!), ні різними політичними, моральними та іншими пошуками (та м пишуть, а тут як жив кожен по-своєму, так і живе!),— Микитівні не треба було думати про загальні питання життя; вона відчувала себе прилаштованою в ньому і, переносючи це своє сприйняття прилаштованості на Сергія Івановича і на Павла, бачила зараз перед собою лише одну мету, щоб вкласти їх спати. «Ранок мудріший від вечора»,— міркувала вона; і вона нелукаво, просто, як будь-яка переконана в своїй правоті людина, неначе непомітно для них робила все, щоб угамувати їх.

XIII

Павло і Сергій Іванович, як це часто буває з людьми напідпитку, всю ніч (наче вони змагались) надривно хропіли і, самі не чуючи цього свого храпу, не давали заснути Микитівні. Вона ходила перевертати їх із спини на бік, поверталась і знову ходила, і вранці, не виспавшись, була мовчазна, коли на кухні годувала їх. Небалакучими були і Сергій Іванович та Павло. Коли тепер збоку і зовсім іншими очима вони дивились на те, що було з ними вчора, їхня суперечка вже не здавалася їм значущою; загальний стан життя, напередодні хвилюючи їх, тепер був затулений конкретним, що належало їм сьогодні зробити, і Павло раз по раз витягав з кишені піджака аркушик із зошита, на якому рукою Катерини по-шкільному великими літерами було написано, що треба було купити для дому в Москві.

— Дозволь-но мені, чи що,— попросив Сергій Іванович.— Може, чим допоможу.— Але, читаючи вголос, що було в пам'ятці (назви й розміри речей), показував лише, що він не знав Москви і не уявляв, де й що можна купити в ній.

— Та ви їдьте в ГУМ,— нарешті порадила їм Микитівна, яка слухала їх.— Там є все, а чого нема, то й ноги зіб'єш, а не знайдеш.

Сама ж вона не мала бажання братися за ту справу, яка не обіцяла їй зиску. Провівши Сергія Івановича й Павла, вона позвонила по телефону, набравши номер, який потрібно було набрати їй, і поїхала потім за тією адресою, куди ще напередодні (і де був небіжчик) через свої налагоджені зв'язки була запрошена, й була задоволена, що день не пропав марно для неї і що, як їй повідомлено, ішла вона не в бідний, а в благополучний, замсжний дім. «Постаратись... то чого б не постаратись, як треба»,— думала вона й поглядала на небо, яке ще з ночі свинцево набрякло обложним осіннім дощем. Микитівну турбувало не те, що під дощем неприємно буде виносити труну й ховати небіжчика (день і годину похорону, вона знала, змінити не можна), але не-

покоїло їнше — що вона не захопила, виходячи з дому, ні плаща, ані парасольки для себе, і телер прикидала, як їй повестися.

Та дощу цього дня не було, а був лише той різкий перехід від тепла до холоду (від літа до зими), та примха погоди, про яку синоптики кажуть, що утворився такий-то і такий-то новий циклон або антициклон і змінився тиск; та для Сергія Івановича і Павла, котрим це пояснення не давало нічого і котрі, як і більшість людей, відчували під час такої зміни лише те, що їм краще чи важче дихається і працюється цього дня,— для Сергія Івановича й особливо для Павла, що тільки-но (напередодні) бачив Москву сонячною і святковою, було тепер якимось незатишно й мерзлякувато в ній. Прапори і транспаранти, розвішані на честь нещодавніх урочистостей, уже зняли, і всюди — і на Красній площі, і на прилеглих до неї вулицях і площах — проступала та буденна одкоманітність, яка похмурого дня завжди буває особливо помітною. Помітна вона була і для Сергія Івановича та Павла. Потрапивши (від проспекту Маркса) у той постійний потік людей, що тягся до ГУМу, і разом з цим потоком увійшовши в самий будинок ГУМу, поділений на лінії, поверхи, переходи й місточки; потрапивши, головне, у штовханину всіх тих, хто вибирав, що їм купити, сотень тисяч (і переважно приїжджих) людей, Павло, як, зрештою, і Сергій Іванович, зіткнувшись з цим начебто природним, але непривабливим у своєму зовнішньому вияві світом споживацтва, так розгубився, що ладен був відмовитись від покупок, аби лише вибратися з цього вавілонського, як він назвав ГУМ, стовпотворіння. Незважаючи на те, що на вулиці було свіжо, вогко, у ГУМі було душно від скупчення покупців, які з сумками й заплічними торбинами атакували прилавки. Павло теж був з торбиною, до якої він складав покупки, і коли все вже нарешті було придбано і він разом із Сергієм Івановичем попрямував до виходу, то почувався більш втомленим і спітнілим, аніж на лузі чи на пшеничній ниві, де зранку до вечора водив комбайн.

«А кажуть, що у нас безробітних нема. Та хто ж ці? Що вони роблять і що виробляють?» — думав Павло, з наївністю багатьох вважаючи, що тим часом як сам він був у ГУМі в справі, решта не могли й не повинні були мати такої самої потрібної їм справи тут; і він з подивом спостерігав (уже виходячи з ГУМу), як латалися вичовгані підощвами проїди на мармурових вхідних сходах. «Скільки ж люду мало пройти, щоб так вичовгати»,— згодом не раз і вголос, і подумки казав він, пригадуючи ці проїди від підощов на мармурі, що так його вразили того дня.

Пообідали вони в готелі на поверсі і потім складали покупки й розмовляли про ті звичайні житейські справи, про які ні під

час учорашньої зустрічі, ні сьогодні, поки ходили по ГУМу, їм не вдалося поговорити. Відїжджав Павло ввечері один (уся пензенська делегація поїхала ще напередодні), і провести його, крім Сергія Івановича, прийшов Борис із другом Матвієм. У Мокші Сергій Іванович так рідко бачив Бориса, що не встиг скласти про нього якоїсь певної думки. Він думав про Бориса так само, як думав про решту Павлових дітей, що вони розумні, шанобливі й слухняні і що можна тільки радіти, дивлячись на них. Але тепер, коли на пероні Казанського вокзалу (звідки відїздив Павло) побачив Бориса (і побачив Матвія, що відчужено стояв осторонь), думка Сергія Івановича одразу ж змінилась, і він відчув, наче зіткнувся в Борисові з тим самим дивним і чужим світом, з яким стикався в Наташі, не розуміючи його. Він не сказав про своє враження Павлу і потім переживав, що вчинив так; але, переживаючи, водночас відчував те солодке задоволення (що шуряка захопили ці самі жорна!), якого не міг позбутись і яке якраз і змушувало мовчки спостерігати, як Борис тримався з батьком і розмовляв з ним.

— Ну то я піду, тату,— вже вкотре казав Борис, оглядаючись на Матвія, на якого Павло, лише раз глянувши, не звертав уваги, але за яким ніби непомітно, ніби скося (розуміючи його місію, для чого його взяв Борис) спостерігав Сергій Іванович.— У нас вечір, ми домовились,— наполягав Борис.

Він не те щоб соромився батька чи не хотів побути з ним (про все домашнє було вже переговорено вчора), а світ Борисових інтересів, який став студентом і жив тепер у Москві,— цей світ, віддалений від колишнього, сільського, був інший і складався не лише зі спокус свободи й можливості розваг; цей світ для цілеспрямованого й чіпкого до життя Бориса складався насамперед із спокуси тієї перспективи дипломатичної діяльності, до якої він себе готував. Він розширював коло знайомств і перебував у тому збудженому стані (як це часто буває з молодими людьми, котрі сприймають поверхове й фальшиве за справжнє), коли йому здавалося, що він уже ввійшов у атмосферу того свого майбутнього життя, де в людині цінувалися зовсім інші якості, ніж у селі; і він квапився відділити себе від сільського минулого, яке заважало йому сповна відчути себе своїм у цьому новому для нього товаристві.

Павло милувався сином і не помічав переміни в ньому; єдине, чого хотілося йому,— якомога довше побути з сином, і він вишукував новий і новий привід, аби затримати його. А Сергій Іванович, який був під враженням своїх ускладнених (і невисловлених) стосунків з дочкою, думав, поглядаючи не стільки навіть на Бориса, скільки на Матвія: «Батька провести — і вже обтяжливо.

Що ж є святого в них?» З точки зору Сергія Івановича, це судження мало бути вірним. Але з точки зору Бориса та Матвія, тобто юнаків, що починали життя, воно не могло бути вірним. Для них незрозумілі й чужі були проблеми, що хвилювали їхніх батьків (предків, як московська молодь зневажливо називала тепер своїх батьків); вони не хотіли бачити й визнавати те, що як естафету старше покоління, не зумівши чи не встигнувши вирішити, мало намір передати їм; вони, як усяка молодість, жили ілюзіями розчинених перед ними павсебіч дверей, ілюзіями доступності й можливості всього, навіть приблизно не уявляючи собі, що настане час, коли з такою самою естафетою невирішених проблем вони опиняться перед новим поколінням, котре також не захоче прийняти від них їхнє невирішене.

— То ми підемо, тату,— знову мовив Борис, озираючись уже не тільки на Матвія, а й на Сергія Івановича, начебто прохаючи у нього підтримки.

— Та гаразд уже, ідїть, ідїть,— нарешті погодився Павло.— Ось уже й своє життя у них,— потім промовив він, звертаючись мовби до Сергія Івановича, але разом з тим, помітивши, що син обернувся, усміхаючись у відповідь і махаючи рукою йому.— Колообіг природи, життя,— зробив він висновок, коли Борис і Матвій зовсім уже зникли в патовпі. Бажання вивести дітей у люди, тобто те, що Павлові як селянинові завжди уявлялось головною метою життя і в тяжкі хвилини теплом зігрівало його — всі не так житимуть, як я, а краще! — оберталось тепер сумом і тривогою за сина.

По перону тїм часом було оголошено про відправлення поїзда, і провідниця (з того вагона, в якому мав їхати Павло) у форменому береті і зі згорнутим зеленим прапорцем у руці люб'язно сказала Павлу, що пора прощатись і заходити.

— Ну,— мовив він, обіймаючи Сергія Івановича,— радий був побачитись з тобою.

Сергій Іванович у відповідь обійняв шуряка, і Павло відчув на спині замість долоні укорочений оцупок його руки.

— То ти подумай,— одразу ж сказав він Сергію Івановичу.— Чого ти будеш один пропадати тут, приїзди, місця вистачить. Як надумаш, так і приїжджай, Катя тільки рада буде,— додав він, про що вже казав йому, коли пропонував залишити Москву і переїхати до Москві.

XIV

Очікування перемін в економічному і суспільному житті та су-перечки про них (і фальшиві, й справжні), що восени 1966 року все ще поглинали увагу людей різних професій, не тільки не хви-

лювали Дементія Сухогрудова (як, зрештою, і багатьох інших подібних до нього так званих технократів, які з огляду на новизну своєї справи не були пов'язані з коренями і традиціями народного життя), але здавалися смішними й безглуздими, коли він чув про них. «Господар? То це і є господар!» — казав він, усвідомлюючи себе господарем того величезного будівництва, яким керував. Він не запитував себе, навіщо йому треба було прокласти газопровід, навіщо треба було свердлити й добувати газ і до чого все це, врешті, приведе згодом; він просто знав, що все це було потрібне, що у будівництва був жорсткий графік, порушити який він не мав права, і вся його діяльність зводилася до того, щоб потрібна кількість труб, механізмів і людей була доставлена в строк і в належне місце і щоб люди там, на місцях, не відчували певних труднощів і не зривали справу. Його діяльність була діяльністю розпорядника (організатора, як заведено називати тепер), якому треба було про все пам'ятати і всюди встигнути, щоб де порадою, де поповненням техніки та людей підігнати справу. І справа ця поглинала його. Йому ніколи було оглянутись і замислитись, що він робив, і якщо він стикався з проблемами, то ці проблеми не тільки не суперечили якимось загальним і усталеним уже умовам господарювання (як це, наприклад, відбувалось у сільському господарстві), але вимагали лише інженерних пошуків і розв'язань.

Управління будівництвом містилося в Тобольську, і природно було б, якби Дементій, забравши дружину й дітей, перебрався з ними туди, де він тепер працював. Та цього не сталося; і не тільки через те, що не бажала Віталіна. Дементій, власне, як того вимагали обставини, але, головне, через свій характер майже весь час був у роз'їздах: то вилітав у Тюмень, то в Москву, де треба було узгодити чи вибити щось, і коли б Віталіна була з ним у Тобольську, бачила б його не частіше, аніж бачила тепер у себе вдома. Він, як і раніше, приїздив несподівано, оточений кільцем службових клопотів (кільцем успіхів, які породжували в ньому тільки бажання примножити їх), і одразу ж мимоволі намагався прилучити до цих своїх успіхів дружину й тещу, сам стаючи мовби в центрі, а жінкам надаючи право милуватися ним.

— Ми робимо те, про що п'ять років тому подумати не можна було, — промовляв він, дозволяючи собі в розмовах з нею переходити на цей піднесений лад, щоб справити враження, тоді як з Кравчуком і Луганським, з якими працював, він розмовляв інакше. Їх не треба було дивувати й примиряти з життям, вони були його однодумцями, були тими ж, тільки трохи меншого масштабу, технократами, у свідомості яких так само вживались, не заважаючи одне одному, світ службовий, що був безмежний, і світ

домашній, у який вони, як і Дементій, ступали лише час од часу, як заходять іноді у старий сарай, де (за пам'яттю) можуть ще бути якісь потрібні речі.

— Що нас губить, то це погода,— наступного (чергового) свого приїзду казав він дружині.— Так затяглося тепло, так обурливо затяглося, що просто не знаю, що робити.— І він то збуджено ходив по кімнаті, то зупинявся біля вікна і дивився крізь нього, то, обернувшись до Віталіни, повторював те, про що щойно говорив їй.

— Людям на радість, а тобі аби навиворіт,— вставляла своє Ганна Юріївна. Вона була незадоволена зятем, що той тижнями не бував у сім'ї, і частіше, ніж колись (і з приводу, і без приводу), намагалася хоч чимось шпигонуть його.— Людям хліб зі, брати, картоплю з полів вивезти.— Хоч вона, все життя працювавши друкаркою у виконкомі, казала тепер лише те, що, вона чула, казали в чергах інші, проте вкладала в ці слова зміст, який належало розуміти так: «В усіх сім'ях батьки як батьки, а в нашій усе в бігах, усе кудись за ворота». І вона переможно поглядала на Дементія.

— От і хай у того голова болить, хто займається хлібом, а в мене своя справа. І яка, яка! — додав він, немовби вже з інтонації, як він вимовляв «яка!», мало бути зрозумілим, яке значуще те, чим він керував; він мовби сам, узявшись за один кінець газопроводу, як баржу на канаті, тягнув його.

«А вони ще чогось хочуть від мене. Та влізли б у мою шкуру»,— обурено говорив він, подумки (і водночас) відповідаючи і Віталіні, й Ганні Юріївні. Він тепер ще більше був переконаний, що напружене, діяльне життя, яким він живе, є хрест, якого випало нести йому, і що всі навколо (що для нього було — всі домашні) мусили розуміти й цінувати це; він працював для того, як він гадав, щоб інші (ті самі домашні малося на увазі) жили в достатку, і не розумів, як можна було, живучи за його рахунок, водночас бути ним незадоволеним. «Давай поміняємось місцями,— пропонував він Віталіні.— На всьому готовому, ха, та я б не знаю що віддав, аби не думати ні про що». Йому здавалося, що він пропонував щиро, бо ні про яку справжню заміну, він знав, не могло бути й мови; забрати в нього його діяльність було неможливо, і він добре усвідомлював це; але збагнути, що така сама своя діяльність могла бути в когось іще (тобто у домашніх), було понад його силу, і він лише з подивом повторював: «На всьому готовому — чого ж їм ще? Ну чого?» Та цього ще, яке було їхнім духовним життям, саме і не вистачало їм. У Ганни Юріївни коло її турбот, як і раніше, обмежувалось дітьми й кухнею (і ще цією стурбованістю за дочку, що та нещасна в заміжжі). У Віта-

ліни ж після тих пам'ятних переживань, коли вона лишилась почувати у хрещеної і чоловік, обурений і лютий, прийшов за нею, було так порожньо на душі, що їй здавалося, наче вона не ходить, не їсть, не п'є, а лежить, обкладена ватою (як обкладають ватою недоношених дітей), і те, що з нею буде, залежить не від неї, а від уміння, волі й благородства тих, хто взявся доглядати за нею. Вона розуміла, що вона не могла змінити свого життя, але лякало її не те, що вона залишиться одна, а що треба буде пояснювати свій вчинок. Але як пояснити його, коли всі знають, що чоловік її зайнятий державними справами, тобто піклуванням про загальне добро, а вона вимагає цього добра для себе. Який же вона матиме вигляд перед усіма? І вона думала, що, може, він і справді не винен, а винне щось інше, що змушує його бути таким.

— Саме так,— втішала її тітка Євгенія, коли Віталіна приходила з цим своїм сумнівом до неї.— Мужчина є чоловік, ввійшов у силу, в смак, за роботою і про себе забуде, а переказиться, опам'ятається — і ти тут як уродилася, поруч. Ти простіше дивись на все, простіше,— казала вона, пристосовуючи до турбот небоги свою примирливу філософію життя.— У нього своє, а ти своє знайди, господи, та чи мало справ у домі! Коли я втратила чоловіка...— І десятки разів повторена нею розповідь, як вона була приголомшена, коли довідалася, що її чоловіка («А він був сфідером»,— не без гордості додавала вона, ніби він був командиром Червоної Армії, а не колчаківським поручиком) було розстріляно під Красноярськом,— ця розповідь з новими подробицями звалювалася на Віталіну.

— Але в мене інше,— казала Віталіна.

— От-от, я й кажу,— погоджувалася тітка Євгенія, подаючи розетку з варенням або чашечку з блюдцем і подзвонюючи позолоченим браслетом по цій чашечці.— Ти роби своє, і він буде задоволений, і ти.

І Віталіна, прислухаючись до порад хрещеної, непомітно для себе спочатку поміняла на вікнах занавіски, і їй сподобалось це заняття, потім заходилась обшивати синів і переобладнувати все в домі і поступово так захопилася, що іноді цілісні дні не згадувала й не думала про Дементія.

Крім тих годин, протягом яких вона працювала в поліклініці, приймаючи своїх маленьких пацієнтів, і тих, коли ходила на виклики, всю решту часу віддавала дому, переставляючи, перебираючи, перекладаючи й обновлюючи все в ньому. Їй здалося, що треба придбати килими — і вона записалась у чергу на них; їй хотілося неодмінно ось такого і ось такого відтінку гардини — і вона обходила всі магазини, поки не знаходила того, що було

потрібне їй; вона кроїла і шила, підбравши для зручності (й незвично для себе) косинкою волосся, і була така природна й затишна в цьому своєму домашньому вбранні, що не тільки Дементій, який по неділях або несподівано серед тижня приїздив до неї, але й діти відчували в ній цю перемену, пестились і горнулися до неї. І саме в цей час, коли все начебто почало заспокоюватись і налагоджуватись у домі, Дементій несподівано (і необдумано, як він не раз казав собі згодом) привіз із Москви Галину.

XV

Він привіз її ввечері і наступного ранку полетів у Тобольськ, де на нього чекали справи. Надходила техніка, прибували люди, надходили на баржах вагончики для трасових селищ, і Дементій, не затримуючись у Тобольську, виїхав на трасу, на якийсь час забувши про домашні справи. «Вже якось самі там розберуться»,— вирішив він, подумавши про дружину, Галину і тещу. Йому здавалося, що ту гарну справу, яку він зробив, привізнивши сестру до Тюмені, потрібно було лише підтримати їм (дружині й тещі), і не припускав, що могли виникнути якісь ускладнення.

Та ускладнення не забарились, і Дементій невдовзі змушений був повернутись і розбирати їх. А почалися вони з того, що сусід Сухогрудових Беляїнов, який у ті дні парубкував (його дружина, діставши травму, оперувалась у Москві й лікувалася там), ідучи ввечері з роботи й побачивши Галину, тобто незнайому вродливу жінку в жалобі, яка раніше ніколи тут не бувала, зупинився і заговорив з нею; і за тим принципом, що горе завжди зближує людей, запитав, хто вона, звідки й чому тут, і розповівши, хоч і коротко, про своє нещастя, запросив зайти до себе і погорювати, як він це змалював, разом. Він запросив її як родичку своїх давніх і добрих знайомих сусідів, і Ганна Юріївна бачила з ганку, як він, притримуючи за талію, завів її в дім. Вона сказала про це Віталіні, але та не повірила матері. Коли ж наступного і ще наступного дня повторилося те саме і коли вже не лише Ганна Юріївна, а й Віталіна побачила, як світло у вікнах сусідського дому спершу погасло, в той час як Галина була там, а потім за якийсь час знову спалахнуло, і повернулась Галина вже після дванадцятої години ночі,— сумнівів у тому, що відбувалось там, ні Віталіна, ні Ганна Юріївна вже не мали; вони були приголомшені й не знали, що діяти. Вранці Галина була сумною і стурбованою, мов усе ще була пригнічена горем; вона не знімала жалоби (що, вона знала, личило їй з її білим волоссям) і так само в жалобі ввечері йшла до сусіда: коли ж поверталась од нього, на її круглих щоках і в очах, хоч як вона намагалася здаватися сумною, грали барви життя.

Вона не казала, чому ходила до сусіда, а Віталіна й Ганна Юріївна не сміли про це запитати в неї. Та між собою, коли Галини не було, вели ту розмову, з якої більш ніж ясно було, як вони ставились до неї.

— Ось тобі й Москва і двоюрідна сестронька... в горі. Повія!— обурено казала Ганна Юріївна, не без натяку нагадуючи Віталіні про родинний зв'язок її чоловіка з Галиною.— Не встигла сина поховати, а вже біжить спідницю задерти, ні сорому, ні совісті, тьху! А до столу куди там — королевою пливе.

Ганна Юріївна, яка все життя поводитися строго й передала цю строгість дочці, не могла спокійно дивитись на розпусність Галини. Для неї незбагненно було, як можна піти в дім до чужого чоловіка (та ще перебуваючи в жалобі!), у котрого є дружина і обов'язки перед нею. «Повернеться — що тоді?»— запитуючи ніби себе, але, по суті, звертаючи це запитання до Галини, міркувала Ганна Юріївна. Вона знала сусідку як гарну й порядну жінку і з жахом думала, як та тепер повернеться додому. «Та й нам якими очима дивитись на неї? Коли б звідкись, хтось, ми не знаємо, нехай, їхня справа, а то від нас, з нашого дому!» І вона, давно вже шукаючи нагоди висловити своє незадоволення життям (що все домашнє, тобто чорнове і невдячне, як слід було розуміти, звалене на неї, не цінувалось і не помічалось у домі),— вона відчула тепер, що привід був, і все своє наболіле, яке поєдналося з образливою розпусністю Галини, ладна була спрямувати на Дементія. «Ти працєю, роби, що тобі там належить, але й дім не забувай»,— було її головним аргументом. Та Дементія, якому вона мала намір рішуче висловити все і, кинувши йому під ноги фартухи й кухонні рушники, з піднятою головою потім піти від нього (куди й що далі робитиме, про це вона не думала; для неї важливий був момент, коли вона жбурлятиме фартухи й рушники, важливе було саме це миттєве задоволення, що так гарно малювалося в її уяві),— Дементія в домі не було, а перед очима весь час були тільки Галина, яка дозволяла собі те, що Ганна Юріївна не могла пережити, й дочка, котра, як хазяйка, мала пачебто покласти край цьому, боялась у її присутності вимовити слово.

— Хто вона тобі, що ти мов прибіта в домі? — казала їй Ганна Юріївна, коли Галини не було в кімнаті й коли діти, що гралась у дворі, нічого не могли чути.— Вірно кажуть: що сестра, що брат — одного поля ягода.

З Галиною Ганна Юріївна була стримана, та з дочкою відчувала, що можна було говорити їй усе, і виходило, що незадоволення життям, яке мала намір висловити зятю, висловлювала поки що дочці, доводячи її до сліз і накручуючи її.

— Мамо, але ж ти не права,— намагалась заперечити Віталіна.— Ти ніби хочеш розлучити нас.

— Чого вас розлучати, коли ви й так мов розлучені. Та щоб я у твої роки... Щоб мій чоловік зі мною так! — випростуючись уся, казала вона. Вона не вважала себе тією жінкою, котрі завжди і в усьому бувають праві, але щоразу в розмові, коли конкретне (про що йшла мова) було не на її користь, вона переводила все на загальні фрази, вигідні для неї; але тільки-но ці загальні фрази оберталися проти неї, знову поверталась до конкретного, щоб довести своє.— Йому ні діти, ні ти — ніхто йому не потрібен. Адже ти сама нещодавно бігала від нього, хіба не так?

— Перестань, мамо.

— А що зміниться? Одна природа, святого все одно нічого нема.

— Мамо, перестань, перестань!

— О господи, на що я витратила з вами життя! — І вона замовкала і йшла, щоб через годину, повернувшись, знову розпочати розмову про зятя та його сестру Галину, звинувачуючи нібито лише їх, але насправді змушуючи страждати Віталіну з дітьми.

Однак зовні життя в домі здавалося спокійним, навіть спокійнішим, аніж було завжди. Галина годинами меланхолійно лежала на дивані у відведеній для неї кімнаті — домашньому кабінеті Дементія; у Ганни Юрївни були справи на кухні, де вона тепер пропадала цілими днями, а Віталіна, яка до приїзду чоловіка не наважувалась нічого робити (ні дзвінком, ні телеграмою вона поки що не хотіла турбувати його), намагалась якомога довше затримуватися на роботі, де їй легше було забутись; навіть Сергій і Ростислав, котрі, як усі діти, любили погаласувати й побігати по кімнатах, ніби перемінилися і притихли в очікуванні чогось, що, вони відчували, мало статись у домі. Бабуся пестила їх тепер не так, як раніше, а наче з якимсь занепокоєнням, що вони вже сироти, кинуті батьком; щось схоже, вони відчували, було і в материних пестощах, і від цього передчуття їхнього майбутнього сирітства, яке передавалось їм, вони починали вередувати, плакати і лише більше обтяжували всім життя в домі. Віталіна вечорами йшла до них у дитячу кімнату й до півночі сиділа біля їхніх ліжечок, оберігаючи їхній сон. Очі її то набухали слізьми, то просихали й безтямно зупинялись на якійсь речі, яку вона, дивлячись на неї, не бачила й не сприймала. Її знову непокоїли ті самі питання (становище нелюбої дружини), що колись раніше вже хвилювали її; вона неначе проходила тепер друге коло і відчувала, що коло було ширше, аніж попереднє, і було ще більш невідомо, чим мало закінчитись усе тепер. Її мучили сумніви, що Дементій зраджував їй. Йї (з її розумінням сімейного життя)

страшно було визнати це, страшно було уявити, що Дементій, як і Белянінов, міг так само легко приводити до себе чужих жінок. «Він там сам, і все може бути»,— думала вона. Вона не хотіла вірити цьому, та водночас у неї тепер було більше підстав міркувати так. «Брат і сестра — одна кров, одного поля ягода»,— несамохіль переймалась вона плином материних думок. Погаслі було жаринки колишнього недовір'я до чоловіка вона роздмухувала тепер у своїй душі цією новою хвилею сумнівів і мучилась і катувала себе; і в цьому своєму хворобливому стані, не знайшовши нічого кращого (звільнитись од цих мук), пішла до хрещеної, аби порадитися з нею.

— Та як вона сміє?! — вислухавши все про Галину, обурилась тітка Євгенія.— Як вона сміє в чужому домі?! І ви всі там не можете вгамувати її? — незважаючи на заперечення Віталіни, вона вирішила одразу ж, не відкладаючи, сама піти до них і все владнати.— Я дивуюсь Ганні, я дивуюсь їй: стільки самовпевненості, а як до діла, так нема її. Ходім, ходім, і жодних розмов,— казала вона, беручи сумочку й надягаючи те своє кримпленове пальто, про яке, як його пошити, ще навесні радилася з Віталіною.

XVI

Те суперництво, яке завжди було між Євгенією і Ганною як між сестрами, в різні періоди їхнього життя то загострювалось, то притишувалось. За Євгенією було її (колись, у минулому) багате заміжжя, що давало їй право вважати себе інтелігентною, а за Ганною Юріївною — її відповідальна, як вона залюбки підкреслювала, робота у виконкомі, що давала їй не менше права на ту саму інтелігентність, але тільки іншого, не панського, а пролетарського, демократичного кшталту; і у відповідності з цим різним тлумаченням інтелігентності Євгенія звичайно будувала розмову так, що те, про що вона хотіла сказати, треба було домислювати, тобто виконувати певну роботу думки, тим часом як Ганна Юріївна, не турбуючись, буде чи не буде зачеплене чиесь самолюбство, говорила прямо, що вона думала. Вони були начебто або від різних батьків, або від різних матерів, що можна було подумати, дивлячись на них. Та, незважаючи на цю, здавалось би, явну відмінність і на їхню вигадану ними ж самими інтелігентність, що нібито різнила їх, у хвилини, коли були зачеплені їхні життєві інтереси (як було тепер), усе несправжнє мовби спало з них, суперництво відходило на третій план і висувалися вперед тільки ті родинні почуття, що завжди й надійно зв'язували їх. Євгенія ладна була допомогти Ганні (як і іншим своїм сестрам), і Ганна Юріївна також ладна була вчинити так само. З дитинства

закладене в них великою і дружною, з дванадцяти душ, батьківською селянською родиною ніби пробуджувалось і починало діяти в літніх уже тепер сестрах.

Ганна Юріївна одразу ж збагнула, чоґо прийшла Євґенія. Сестри обнялись і, сказавши одна одній ті незначні слова, якими вони звичайно обмінювалися при зустрічах, увійшли потім у велику кімнату й мовчки сіли, озираючись на двері, за якими була Галина. За дверима було тихо (Галина, мабуть, іще не встала), хоча наближалась та вечірня година, коли вона мала, зібравшись, іти до сусіда. Віталіна також разом з матір'ю і хрещеною була у великій кімнаті і з таким самим виразом очікування і напруження, як і вони, позирала на двері, немов усе зло життя, що заважало їй бути щасливою, було там, куди дивилась вона. «От бачиш, от у чоґу вся справа»,— одразу ж з'являлося в очах Ганни Юріївни, тільки-но вона переводила погляд на Євґенію. «Авжеж, звичайно, я згодна, у своєму ми й самі розберемось, але нам ще тільки чужого бракувало!»— так само поглядом відповідала сестрі Євґенія. А в очах Віталіни хоч ніби й не можна було прочитати нічоґо певного, та в них відчувалась та сама рішучість довести все до кінця, що її своїм мовчазним виглядом виказували мати й тітка. Всі три жішки (стосовно тієї, четвертої, що була за дверима) виступали тепер як судді, котрі вже в усьоґу розібрались і готові були винести вирок; і цей вирок мав бути нещадний з огляду на те, що судді, тобто Ганна Юріївна, Віталіна та її хрещена, вважали себе кожна по-своєму правою і безгрішною перед собою. Для Євґенії те, що робила тепер Галина, було так далеко в минулому (та й виправдане було загибеллю чоловіка), що вона навіть не намагалася пригадати, чи взагалі з нею було це. Коли ж і було, то принаймні, як вона зараз одразу сказала б, не так, не з образливим викликом, а шляхетно, як усяка жінка наодинці з собою думає про свій вчинок. Для Ганни Юріївни, котра також жила без чоловіка й також мала, як і Галина тепер, можливість вчинити це ж, але яка не дозволила собі цьоґо, було особливо нестерпно усвідомлювати, щоб у її домі дозволялося щось подібне; те, що для неї означало переступити межу і уявлялось аморальним і тому неможливим, вона бачила, було, власне, просте, і ось ця простота, тобто втрачена нею самою можливістю, найбільше зачіпала її. «Пішла, вернулась і... хоч би тобі що!»— подумки повторювала вона. Майже те саме, що й мати, відчувала Віталіна. Завжди визнаючи тільки одну можливу близькість із чоловіком — шлюбну (що було і законно, і природно) і вважаючи неможливою будь-яку іншу, вона, як і мати, була вражена тим, як це легко й просто робилось іншими; і через те, що вона знала тепер, як це було легко й просто робити, але що вона однаково

не могла дозволити собі цього, вона не могла дозволити цього й Галині. Їй здавалося, що весь вузол її домашніх проблем був зосереджений на Галині; вона бачила перед собою тільки цей сторонній і дратуючий предмет (наче каменюка в наборі коштовних і напівкоштовних камінців, що досі гарно і в певному порядку лежали перед нею), і їй хотілося чимшвидше прибрати цей предмет (тобто каменюку) і відновити становище.

Та тим часом як Ганна Юрївна, Євгенія і Віталіна — всі троє сиділи перед дверима, очікуючи свою жертву, на яку мали накинутись, і досить туманно уявляючи, як чинитимуть це, Галина навіть не підозрювала, що чекає на неї; помітивши, що надворі смерклося, вона підвелася з дивана, на якому лежала, і, приємно відчуваючи все своє відпочиле тіло, взяла зі столу дзеркальце й почала видивлятися у нього. Для неї того питання, що так мучило Ганну Юрївну та Віталіну з хрещеною, — цього питання взагалі не існувало; після похорону сина (а головне, після того, як Лукін не прийшов за нею) відчувала себе нікому не потрібною. Визнати за собою провину вона не могла, та в тому, що вона страждала, вона знаходила задоволення, що дозволяло їй хоч і бездумно, але спокійно дивитись на навколишній світ. Їй здавалося, що вона була страдницею, і ця роль не те що подобалась їй, проте втішала її. Як страдниця, вона слухняно за братом прилетіла в Тюмень; як страдниця, вона з байдужістю приймала холодне до себе ставлення в братовому домі; як страдниця, вона покірливо погодилась на все, коли сусід запросив її, і підпустила до себе лише з однією тією думкою, що їй байдуже, що в цю мить відбувалося з нею. Вона не мала бажання чинити опір. Вона, здавалося, навіть не чула, що їй казав цей чоловік, котрий несподівано трапився їй, коли, взявши на руки, ніс до спальні; вона пам'ятала тільки його дихання і його губи на своїх губах, щоках і оголених плечах. Вона відчувала, що була в якихось владних руках, у яких вона ще ніколи не була досі; і відчувала, що це було зовсім не тим, що було у неї з Лукіним. Лукін тепер здавався їй маленьким і безтілесним у порівнянні з тим, як вона відчувала Белянінова. І це почуття, хоч як вона запевняла себе, що їй байдуже, що з нею, — це почуття знову й знову вабило її до нього. «Дружина... ну то й що, що дружина, — міркувала вона тепер, розглядаючи своє обличчя, яке округлилось і знову погарнішало за ці останні дні й на якому, незважаючи на вік, ще зовсім не проглядалися прикмети старості. — Не я пішла, він покликав». І вона, заплосивши очі, мимоволі уявила всю першу близькість з ним. Вона, не помічаючи того, вже запалювалася цією новою для себе можливістю влаштуватись у житті; вона немовби побачила двері, у які можна було ввійти, лишивши

пезаду той замкнутий коридор, по якому вона стільки років металась у пошуках щастя; і вона готувалась кинутись у ті двері, прикидаючи лише, скільки і яких кроків необхідно їй ступити до них.

«У нього дім і все в домі, що мені треба? — спіймала вона себе на цій думці і почервоніла через те, що подумала так.— А яке це має значення, що в нього є і чого нема»,— потім сказала вона ї, прилаштувавши на письмовому столі Дементія, на якому були розкладені всі його книжки і креслення, своє дзеркальце, заходилась розчісувати волосся тими неквапливими і розміреними руками, якими жінки завжди полюбляють чепурити себе; і, причепурюючи, милувалась ніби особливою, золотистою тепер, при ввімкнутому електричному світлі, красою волосся. Так, Галина все ще була вродливою, і вона знала це; і знала, що могла ще сподіватись у житті на краще. Головним тепер для неї був вибір зброї для досягнення мети, і цією зброєю, вона позасвідомо розуміла, було її нинішнє становище, коли вона перебувала в жалобі. Її зброєю було небажання нічого, і вона бачила, що саме цим вона й подобалась Беянінову; і вона одягала тепер на себе все жалобне не з тим почуттям, що пам'ятала про сина й тужила за ним, але з іншим,— що це приваблювало його. «Вікентій, авжеж, нічого, звучно»,— думала вона, розправляючи на плечах чорний мереживний шарф, відчуваючи поєднання цього шарфа із спадаючим на нього білим волоссям і уявляючи погляд, яким він з середини кімнати, коли вона ввійде, дивитиметься на неї.

Надягнувши свої недорогі срібні персні, вона ще і ще раз неквапливо оглянула себе; вона начебто не поспішала, і обличчя в неї було меланхолійне; та разом з тим її охоплювало бажання прискорити події, і вона вся жила цим відчуттям близькості й ґрунтовності того (і саме тепер, коли вона була вільною), що вона називала щастям.

XVII

Горда цією душевною роботою, що відбувалась у ній і полягала саме в тому, щоб і далі (при всьому бажанні прискорити події) лишатися байдужою до всього, тією ж ходою, як вона в день похорону уся в чорному йшла за синоюю труною, вона ввійшла у велику кімнату. В кімнаті було світло, люстра вже горіла, і Галина одразу ж побачила всіх трьох жінок, які поруч сиділи біля протилежної стінки: Ганна Юрїївна і Євгенія — на дивані, а Віталіна — на стільці, приставленому до нього. Жінки чекали на неї, і Галина одразу збагнула це. Вона насторожено глянула на них і усміхнулась тією своєю захисною посмішкою (коли їй ні-

чого було сказати), якою завжди обеззброювала тих, що були настроєні проти неї.

— Щось трапилось? — запитала вона, відчуваючи, що треба було все ж таки щось сказати.

Жінки, ще мить тому ладні кинутись на неї, тепер, коли вона була перед ними, лише мовчки і зніяковіло поглядали на неї. Те незадоволення, яке вони висловлювали про неї позаочі (як про абстрактну річ),— їхнє незадоволення було ніби притишене в них чистим, цнотливим поглядом Галини. З виразу її обличчя і з усього її вигляду неможливо навіть уявити, щоб у ній було щось погане, порочне. Її волосся, що спало на плечі, було так охайно зачесане і все інше на ній було таке природне, що при найприскіпливішому ставленні не можна було б сказати про неї, що вона причепурилася для когось. Все на ній здавалося простим: і кофтинка з подовжніми напливними складками, і в міру підкорочена, з бічними розрізами спідниця, з-під якої (трохи вище колін) видно було її гарні в темному капроні ноги, і шарф, що лежав на плечах так, що ось-ось мав би впасти, однак не падав, затиснутий оголеними й світлими (під цим шарфом) руками, а недорогі срібні персні на пальцях лише посилювали це загальне враження простоти й природності. І все це жалобне не те що не мало жалобного вигляду на ній, а просто не могло сприйматись таким; її обличчя наче було зсередини осяяне якимось особливим світлом життя, і Євгенія перша помітила й збагнула причину цього світла. Та замість того аби ще більше образитись (що було б природно для цієї хвилини), вона лише з дивним почуттям таємної і запізнілої заздрості оглядала її. «Господи, вона ще така молода, така вродлива й так уміє подати себе»,— мимоволі й не стільки подумала, скільки відчула це в Галині Євгенія. Вона зі своїм інтелігентності (чи, як вона ще тлумачила це, розумінням хорошого тону, смаку і гарних манер) вловила ту невидиму межу, що завжди існує між столичною і провінційною жінкою. Євгенія вловила цю межу не лише в умінні одягтися (просто і зі смаком, так, що найдорожчі провінційні наряди зразу ж видають себе), але, головне, вловила ту моральну свободу, коли все осудливе не тільки не здається осудливим, але, навпаки, є звичайним, природним, житейським. «Я можу піти до нього і можу дозволити собі це, і що тут ганебного, що ви посмієте заперечити мені?» — читала вона у Галиних очах; і вона не те щоб не була цілком згодна з нею, але відчувала себе обеззброєною перед цією переконаною правотою Галини.

Віталіна теж мовчала; і плін її думок був майже такий самий, як і в хрещеної. Хоч як вона була засліплена ненавистю до

Галини, але щось інше, що підносилось над цією ненавистю, керувало тепер нею; і цим, що підносилось, було визнання того, що Галина вміла подати себе. «Ось що потрібно чоловікам, їм потрібен цей ефект»,— думала вона, несамохіть порівнюючи себе з Галиною і переносючи все на Дементія. Вона так само, як і хрещена, вловила цю межу, по один бік якої перебувала вона, Віталіна, зі своєю провінційною строгістю до себе та порядністю (і своїми ще більш провінційними порадицями — тіткою Євгенією та матір'ю), а по другий — Галина і весь той принакний (як він підноситься іноді в так званих психологічних фільмах; де під виглядом всіляких романтичних пристрастей облагороджується найнахабніша вульгарність або негідництво) світ бурхливого столичного життя. Вона вловила в Галині те, що в звичайному розумінні мало означати вміння сподобатись чоловікам; і хоч це з погляду Віталіни було осудливе і вона ніколи б не дозволила собі користуватись таким умінням, але разом з тим вона нічого не могла тепер сказати Галині. Проста і впевнена її правота, що начебто якимось незримим зв'язком передавалась Віталіні, гнітила і змушувала сидіти мовчки. Вона навіть не озиралась ні на хрещену, ні на матір, а дивилась тільки на Галину як на явище, котре відкрилося їй.

А Ганна Юріївна мовчала тому, що мовчали Євгенія і Віталіна. Відчувши, що начебто щось змінилося в їхньому настрої (як коли б грозова хмара, яка щойно нависала над головою, не пролившись дощем, зникла за обрієм), але не розуміючи причини цієї зміни в настрої сестри й дочки, вона спантелчено і квапливо переводила погляд з них на Галину і з Галини на них. Простота в одязі не могла обдурити її. Уміння поводитись і вміння подати себе, що сприймалось Євгенією як інтелігентність, викликало у Ганни Юріївни лише недовір'я, по якому вона судила про людей. У її розумінні це було грою, і вона (як вона гадала тепер) наскрізь бачила цю гру в Галині. «Щойно поховала сина! — не йшло їй з голови.— Ось приклад, ось подарунок сім'ї»,— переводила вона на Дементія. Вона, яку вважали в порівнянні з сестрами (і особливо Євгенією) безвільною, що не вміє постояти за себе, вона, проте, не лише не визнавала в ці хвилини ніякої Галининої правоти, але ще суворіше (в душі) засуджувала її.

— Ви не хочете сказати мені? — тим часом знову промовила Галина, порушуючи тишу і відчуваючи (саме з цього мовчання жінок), що трапилося щось, що стосувалось її. «Але що може ще статись, окрім того, що сталося? — подумала вона, маючи на увазі смерть сина і розрив з Лукіним.— Ах, мені байдуже, що ще може поганого бути для мене». І вона, стеновши плечима, попрямувала

до виходу, уся випростуючись під поглядами Ганни Юріївни, Євгенії та Віталіни.

Їй не тільки не спало на думку, що поганим було те, що вона мала намір зробити, тобто її побачення з Беляніновим і близькість з ним (чому це, що дарує їй радість, має бути поганим?), але вона щиро здивувалась би, дізнавшись, що це, що було її особистою справою, могло стати предметом для якоїсь розмови чи пояснення.

Жінки провели її поглядом і ще хвилину сиділи мовчки, не знаючи, що сказати одна одній. Потім Ганна Юріївна підійшла до вікна і, відгорнувши занавіску, почала спостерігати за ганком сусідського будинку.

— Ну ось, будь ласка, ось помилуйтесь,— мовила вона, обернувшись до Євгенії і дочки і запрошуючи їх глянути на те, що бачила вона. З вікна було добре видно, як високий дебелий чоловік у білій сорочці з розслабленим галстуком і підтяжками поверх цієї сорочки, обнявши Галину за талію (так само, як учора й позавчора), вводив її в дім.

Коли всі трое відійшли од вікна, усім було ніяково через те, що вони підглядали за чужим життям. Євгенія не дивилась ні на Ганну Юріївну, ні на Віталіну й опускала очі. Ганна Юріївна метушливо щось поправляла на собі. У Віталіни ж було таке відчуття, ніби вона дужче, ніж Галину, ненавиділа зараз матір і хрещену за це затіяне ними підглядання. «Завжди лізе, куди не слід, і... в моє життя»,— подумала вона про матір. Вона вийшла з кімнати і весь вечір була з дітьми, намагаючись позбутись думок, що гнітили її. Головне для неї було не в Галині, а в тому, як легко люди робили це. Вона переносила все на загальне життя (і на чоловіка, котрого й без того підозрювала в невірності), і в неї опускались руки від безпорадності протистояти тому, що малювалося в її уяві. «А я мучилась, дурна»,— казала вона собі, в сум'ятті почуттів і думок не знаходячи колишньої ясної цілісності, заради якої вона жила; і вона, як їй здавалось, не бажала тепер нікого ні бачити, ні знати — ні матір, ні хрещену, ні чоловіка, якого уявляла тепер у ролі Белянінова, що в сорочці й підтяжках водив до себе жінок. «А я дурна, я ж бо дурна»,— далі казала вона собі, мимоволі (і щохвилини) наче прислухаючись до того, що мало відбуватись у сусідському домі, де перебувала Галина.

— Іди хоч чаю попей,— гукала її мати, що сиділа з Євгенією на кухні.

Забувши про своє постійне суперництво, сестри говорили цього вечора про те, що вони мають робити в зв'язку з поведінкою Галини; і обидві вони, як і Віталіна, щохвилини подумки звер-

тали погляди на сусідський дім. Їм не треба було напружувати уяву, аби припустити, що там відбувається; і коли тепер перед ними не було предмета їхнього осуду, тобто Галини, вони знову були відверто обурені нею.

— І він, він теж гарний,— казала Євгенія, котрій через те враження, яке справила на неї Галина, все ж таки не хотілося всю провину перекладати на неї.

— Та що він, що про нього? Хіба ми з тобою могли дозволити собі таке в наш час? — відповідала їй Ганна Юріївна, яка розмілила від чаю і подобришала.

Вони мовби знову піджидали Галину, щоб висловити їй усе своє обурення нею, проте, коли вона повернулась, лише провели її поглядом та потім мовчки і розуміюче переглянулись.

Але так чи інакше, однак треба було щось діяти, і Євгенія наступного дня, переговоривши лише з Ганною Юріївною (і не порадившись із Віталіною), надіслала до Тобольська телефонограму, щоб Дементій терміново виїжджав додому.

XVIII

Дементій прилетів одразу ж, ранковим рейсом, і попрямував не додому, а в поліклініку (телефонограма була за підписом Віталіни), де сподівався застати її. Він ніби ще більше заріс і схуд за ці дні, поки з Кравчуком і Луганським об'їжджав трасові селища, і в усюму тому своєму тайговому вигляді, тобто в чоботях, светрі й брезентовому плащі з утепленою підкладкою, як було зручно і звично для нього серед будівельників, він лунко пройшов коридором до дверей, за якими була Віталіна, і, не питаючи, можна чи не можна увійти, рішуче штовхнувши, як людина, котрій усе дозволено, відчинив їх. «Розсілися тут по кабінетах і смикають зайнятих людей»,— був на його обличчі цей давно вже засвоєний ним вираз, з яким звичайно начальство виробниче заходить до начальства чиновного, зайнятого невиробничою працею. Він забув, що заходив до дружини, а не до чиновного начальства, і лише коли побачив Віталіну, яка вся в білому сиділа за столом і оглядала хлопчика, котрого мати тримала на колінах, вираз його обличчя змінився, потеплішав, він, усміхнувшись, ступив до столу і підняв з підлоги ложечку, що випала з рук Віталіни, якою та притискала хлопчикові язика.

— Ну здрастуй,— потім сказав він, усім своїм зарослим, бородатим обличчям нахилиючись до неї, цілуючи її в щоку і бенджачи її.

— Ти щс, ти що, в мене прийом,— нібито з жахом, але з тією інтонацією радості, що він прийхав і прийшов до неї, якої вона

не могла приховати, промовила Віталіна.— Адже в мене прийом! Ви пробачте, це мій чоловік,— сказала вона жінці, що тримала на колінах дитину і з подивом і обуренням (разом із хлопчиком) дивилась тепер на Дементія.

— Авжеж, вибачте,— підтримав дружину Дементій, обернувшись до жінки з хлопчиком і всміхаючись до них так, що на нього не можна було розгніватись.— Коли звільнишся? — тут-таки запитав він Віталіну.

— До другої, як завжди, а потім на виклики.

— На виклики попроси, нехай піднімать, а на другу я прийду, чекай.— І він так само несподівано, як з'явився, вийшов од Віталіни, залишивши її в розгублено-щасливому стані, в якому вона вже давно не була.

«Що з нього візьмеш, як хлопчик, нічого не розуміє»,— подумала вона, не пам'ятаючи в цю хвилину, що вона думала про нього вчора; він ніби нічого особливого не сказав їй зараз, нічого особливого не зробив; він і раніше, хоч і рідко, так само несподівано приходив до неї на роботу; та разом з тим у Віталініній душі стався той якийсь невловимий порух (тим часом як Дементій, нахилившись, цілував її у щоку), з якого вона не те що збагнула, а точно знала, що він любить її. «Він невиправний, ні, він завжди був і зостанеться таким»,— так начебто осуджуючи, але, по суті, радіючи з того, що він такий, і виправдуючи і прощаючи йому, подумки сказала вона і з усмішкою, що вже не сходила з її обличчя, знову заходила оглядати хлопчика.

— Ви вже пробачте, знаходиться по тайзі і, як дикун, нічого не розуміє,— притискаючи ложечкою хлопчикові язика і заглядаючи йому в рота, знову мовила вона про чоловіка (зовсім не те, що вона зараз думала про нього).

А Дементій, що прилетів у Тюмень не тільки для того, щоб дізнатися, що сталося з Віталіною, одразу від неї попрямував до обласного комітету партії. У нього була сила-силенна своїх справ, які йому треба було вирішити, скориставшись цим приїздом, і він навіть забув запитати у Віталіни, чому вона викликала його. Вона була на роботі, була, як здалося йому, весела, і цього було досить, аби вже не думати про неї. «Якісь домашні дрібнички, що самі собою і давно, певно, вирішились». І ці дрібнички вже не цікавили його. У нього була армія людей, якими треба було керувати, був величезний, від обр'ю до обр'ю, простір з опорними пунктами і пересувними селищами, тобто вся та траса газопроводу, що прокладалась ним у тундрі та болотистому дрібноліссі, яку він постійно неначе тримав в уяві, подумки оглядаючи і відчуваючи її, як він відчував тепер на собі плащ з утепленою і жорсткою підкладкою. В плащі було жарко. Лишивши його

в гардеробі, він у чоботях і светрі рушив застеленим килимовою доріжкою обкомівським коридором, відповідаючи на питання і вітаючи сам тих, кого вважав за потрібне привітати першим, і тим часом як саме тепер на його обличчі мав бути вираз: «Розсілися тут по затишних кабінетах»,— цього виразу на його обличчі не було; чи під враженням зустрічі з Віталіною, на яку, очевидно, й було витрачено запас цього повсякчасного невдоволення, або просто через те, що йшов не за викликом, а за власним бажанням і через потребу вирішити справу, Дементій жваво й весело поглядав поперед себе й на двері з табличками, повз які проходив. Він знову перебував, як сказав би він про себе, у тому робочому стані, в якому він звично й природно почувався, і весь готувався до розмови, з якою мав намір увійти до першого секретаря обкому.

Та в першого відбувалась нарада і треба було чекати, коли вона закінчиться.

— А ви можете зайти,— мовила секретарка, яка ходила доповісти про нього.— Там про Нижньообську ГЕС і скоро закінчиться. Зайдіть, якщо хочете.

— Як про Нижньообську? Хіба це питання ще не вирішене? — Але секретарка не відповіла йому, і він, прочинивши двері, тихо, крадькома, та все ж таки привернувши до себе увагу багатьох, увійшов і сів на найближчий, що трапився йому на очі, вільний стілець.

Дементій хоч і не в подробицях, але знав про проблему будівництва, що передбачалося, так званої Нижньообської ГЕС і був на боці тих (із двох протиборствующих таборів, двох взаємовиключаючих думок), хто рішуче виступав проти будівництва цієї гідроелектростанції. Ідея перекрити Об між Ігрімом і Салехардом сама по собі була спокусливою і грандіозною. Нижньообська ГЕС могла б дати таку кількість дешевої електроенергії (такої потрібної для освоєння Сибіру, як казали проектувальники), що здавалась казковою і незбагненною цифра, яку називали. Та при цьому величезна частина Західно-Сибірської низовини з її болотистим дрібноліссям і розвіданими по цьому дрібноліссям запасами нафти та газу мала опинитись під водою. Під водою мав опинитись Самотлор з його унікальними можливостями, і нафтовики та газовики рішуче висловлювались проти перекриття Обі. Справу було передано до урядових інстанцій і, здавалося, було вже вирішено на користь нафтовиків і газовиків. Подальшу розробку проекту було припинено. Та в авторів проекту (і у Міністерства енергетики, що обстоювало доцільність втілення цього проекту) раптом виявилися нові докази на користь перекриття Обі, і суперечки про те, потрібно чи не потрібно будувати Нижньообську ГЕС, які було вщухли,— ці суперечки знову, збуджені,

з одного боку, інтересами державного значення і, з другого, — інтересами особистого престижу, спливши на поверхню, захопили громадськість. Дементій знав про ці суперечки, але не знав про нові докази, що їх висували проектувальники, і, прислухаючись тепер до виступаючих (і до реплік цих проектувальників, які захищали вже не стільки проект, скільки честь мундира), своїм кмітливим розумом одразу ж збагнув, у чім річ. Проектувальники пропонували тут, у Сибіру, застосувати досвід каспійських нафтовиків і добувати нафту на затопленому Самотлорі. При цьому відпала б потреба, як вони стверджували, прокладати по трясовинах автомобільні дороги, на які витрачались величезні кошти, а всі вантажі (і люди) доставлялись би на місце робіт на баржах і човнах. У цих доводах був свій сенс, на чому й наголошували автори проекту, тим часом для нафтовиків і газовиків, які брали безпосередню участь в освоєнні Самотлору, тобто тих самих непрохідних боліт, де застрявали навіть найпотужніші тягачі і всюдиходи, ця пропозиція була не тільки сумнівною, а здавалася взагалі неприйнятною з огляду саме на ті причини, що штучно ускладнювали і без того складні умови розвідки і видобутку нафти. До дискусії були залучені вчені Сибірського відділення Академії наук. Прибувши до Тюмені з Новосибірська і ознайомившись із проектом, вони були зараз на нараді, і Дементій, який багатьох із них знав, розглядав їхні обличчя. «Що вони скажуть? — думав він. — На човнах край не освоїш». І він, учепившись за цей невдалий вираз «на човнах», що, проте, найбільш яскраво розкривав безглуздість висунутих аргументів, сам ладен був зайти в суперечку. Ні про Віталіну, ні про які інші домашні справи, звичайно, він не міг думати в ці хвилини; ним заволоділи державні категорії, категорії майбутнього, — і яке мали значення в цьому масштабному баченні світу дріб'язкові примхи дружини, котрій, зрештою, завжди чогось (і чомусь) не вистачало в житті.

XIX

Те, що відбувалось цього дня в обкомі, мало історичне значення. Те, що в ті самі години й хвилини відбувалось у домі Дементія, хоч і не мало історичного значення, але було так само важливе для Ганни Юріївни і хвилювало її. Незважаючи на незлагоди в сім'ї, спричинені Галиною, незважаючи на невдоволення дочкою, зятем і повсякчасне бажання, кинувши все, піти з цього дому, вона не тільки не робила цього, але, навпаки, докладала зусилля для того, аби зберегти благополуччя. Одного разу взявши на себе чорнову роботу в домі, вона не могла далі не робити її. В її обов'язок входило припасти на зиму картоплю, і вона, не

питаючи нікого, тобто дочку і зятя, коли і як краще зробити це. Йшла на базар і, вибравши те, що їй подобалось, привозила додому і засинала в підпілля. У її обов'язок входило насолити грибів і капусти з яблуками (за тим селянським звичаєм, про який вона пам'ятала з дитинства), і, коли надходив строк, бралась і за це, без чого, як їй здавалось, було б у чомусь збіднене, неповноцінне сімейне життя. Ганна Юріївна звичайно запрошувала за помічницю одну із своїх давніх знайомих — Тимофіївну, як вона називала її, яка начебто мала якийсь свій секрет, як квасити капусту з яблуками. В чому полягав цей секрет, скільки Ганна Юріївна не придивлялась, не могла збагнути; все робилось ніби так само, як робилось усіма, — капуста кришилась і потім, як тісто, з хрускотом перемішувалася на широкому столі, щоб пусти-ти сік, — робилося ніби навіть більш недбало і грубо, аніж годил-ься би, та взимку, коли цю капусту з червоними морквяними жилками і запахом квашених яблук діставали з бочки, не лише смак, але навіть один її вигляд викликав апетит.

Саме цього ранку, коли мав приїхати Дементій (про що Ганна Юріївна не знала), вона запросила Тимофіївну. В присінках уже кілька днів стояли мішки з капустою, кошики з яблуками, морк-вою, вимиті і провітрені діжка, і покришка, і вага до неї; були нагострені ножі й наготоване все інше, необхідне для роботи, і літні жінки, обмінявшись на кухні за чаєм тими звичайними новинами про стан поточного життя, як це життя уявлялось і сприймалось ними, наділи фартухи і заходились працювати. Тим часом як Дементій, захоплений дискусією, прислухався до слів голови Сибірського відділення Академії наук Лаврентьева, який виступав проти перекриття Обі (його думка виявилась вирішаль-ною); тим часом як Віталіна, щаслива з приїзду чоловіка і появи його в неї, жила тією хвилиною, коли знову (о другій годині дня) побачить його, а Євгенія, яку мучили сумніви, що без згоди пле-мінниці викликала з Тобольська її чоловіка, поспішала, причепу-рившись, до Віталіни, аби порозумітися з нею, — Ганна Юріївна і Тимофіївна, зайнявши найбільшу кімнату в домі й розташував-шись у ній, робили своє просте, важливе для них, яке не помічали й не цінували інші (треба було розуміти: Дементій і Віталіна), діло. Доріжки були згорнуті й рулончиками лежали біля порога, стільці перенесені до спальні, а стіл накритий широкими, збитими разом дубовими дошками. По один бік цього столу стояла Ганна Юріївна і шаткувала капусту, ловко ножем одкидаючи все на-шатковане до середини, а по другий — Тимофіївна робила так само і тими самими рухами, час од часу встромляючи свої рожеві зморшкуваті пальці в загальну купу, щоб, повернувши, пере-конатися, чи так усе робилось, як треба. Тут-таки були кошики

з яблуками, діжка, і по всіх кімнатах розпливався той особливий запах осіннього городу й саду, від якого всі були збуджені: і діти, що крутились коло столу і хрумкотіли качанами, які очищали для них бабуся і Тимофіївна, і Галина, котрій, хоч і не запропонували ніякої роботи, але яка від вікна, де вона сиділа, придивлялась до Ганни Юріївни і Тимофіївни, як коли б це були Степанида і Ксенія, що тільки своєю метушнею й наповнювали життям дім вітчима у Полянці.

Для Галини, як і раніше, важливим був той її меланхолійний настрій, яким вона, як це здавалось їй, прив'язувала до себе Белянінова. І хоч перед літніми жінками, які зараз працювали, не було потреби витримувати цей меланхолійний настрій, але разом з тим щось наче підказувало їй, що вона мусила бути такою, що такою, меланхолійною, вона була від народження і лише не знала цього, не могла знайти себе, як сказали б по-сучасному, але що ось тепер нарешті збагнула, в чому було її поклонання, і вже не хотіла зраджувати цього поклонання. Вона була захоплена новою і не усвідомленою нею грою, до якої спонукали її життєві обставини, і, як це завжди досі бувало з нею, все минуле перекреслювалось нею, оголошувалось оманною, і вона вже нічого не бачила перед собою, окрім цього нового, уявленого нею для себе щастя. Вона знала, що мала право на щастя, як усі люди на землі, й лише не вміла, як вона гадала, скористатися цим правом; досі не вміла, але тепер! — тепер вона знала, що не випустить з рук свого; і через те, що знала, що не випустить, роблячи висновок більшою мірою не з почуттів Белянінова до себе, а із своїх до нього, відчувала той глибокий спокій, наче щось ґрунтовне й вічне повернулось до неї. Її меланхолійний настрій був для неї і зброєю, і щитом, що дозволяли не витратити, а заощаджувати ті життєві сили, які потрібні були їй для зустрічі з Беляніновим; вона оберегала себе не тільки від фізичних, а навіть од зайвих душевних порухів, і лише одна думка мимоволі спадала їй тепер, коли вона із свого місця біля вікна дивилась на Ганну Юріївну і Тимофіївну: які жалюгідні і старі були ці жінки, що не бачили, окрім кухні та стін свого дому, нічого в житті. Ця думка жахала її; їй треба було чогось іншого, піднесеного, що, вона вірила, існує в житті, і вона ладна була летіти за цим піднесенням не пам'ятаючи себе (і не пам'ятаючи нічого з того, що болісно і вже не раз траплялося з нею раніше). В її очах неначе сяяло щось ніжне й зворушливе стосовно себе. Вона, як і напередодні, була в усьому тому жалобному, що на ній не здавалося жалобним, а лише підкреслювало те молоде і вродливе, що було ще в ній. З розсипаним по плечах світлим волоссям і з оголеними до ліктів білими руками, які лежали в неї на колінах, вона, як

у театрі, коли безглуздо навіть подумати, аби приєднатись до того, що відбувається на сцені, дивилась на жінок. Вона не слухала їх; їхня розмова не цікавила її, її лише розважав цей маленький шматочок забутого нею тихого домашнього життя, якого вона не бажала для себе, але в якому, вона відчувала, було все ж таки щось із того піднесеного і вічного, до чого спрямовані були її думки.

Вона ніби не заважала жінкам, але Ганна Юріївна і Тимофіївна почувалися скутими і говорили не про те важливе, про що їм хотілось погостити зараз (саме про Галину та її близькість із Беляніновим), а про всяку всячину, про яку можна було говорити, можна й не говорити, оскільки ці дрібниці не мали того головного (перемивання кісточок) сенсу, чим бувають привабливі подібні розмови між жінками або чоловіками, які випадково зішлись разом.

— Раніше й капуста була інша,— затримуючи в повітрі ніж і обертаючи все своє з великими навислими зморшками обличчя до подруги, казала Тимофіївна. Вона не могла приховати вдоволення, що за роботу, яку вона виконувала, їй щедро заплатять, і хотіла вже тепер чимось іще, окрім цієї роботи, віддячити Ганні Юріївні.— Принесе, бувало, мати з городу, та що мати — я вже сама була, уже за моєї пам'яті,— запобігливо говорила вона, добре знаючи, що ця тема про минуле завжди приємна Ганні Юріївні. І до того ж її старечі руки відпочивали під час цієї розмови.— Розріжеш головку, а вона як цукор, біла-біла, та тверда, та й хрускіт інший.

— Усе раніше було інше, чи то вже народ здібнів, чи то вже, як за святим письмом, усе на спад,— таким самим м'яким, доброзичливим тоном відповідала Ганна Юріївна.— Нас у батька дванадцять душ було.— І вона скоса глянула на Галину, немов це мало стосуватись її.— А ми ж і знати не знали, що таке скандал у домі. Ну, шльопнув того, тому запотиличника дав, а в головному завжди і всі у злагоді та згоді жили. Умів і попестити, і в люди, дякувати богу, всіх вивів.

— Чи тобі, Юріївно, на сім'ю жалітися,— зауважила Тимофіївна.— Ач онуки які, ач, глянь на них, як тільки ти їх розріднеш. Ану, хто з вас Сергійко, хто Ростислав? — нахилившись до них і глядячи хлопчиків по голівках, почала Тимофіївна (про що завжди і всі в домі казали їм). Маленькими, безбарвними і вже короткозорими очима вона по-старечому ласкаво розглядала їхні однаково усміхнені рожевощокі личка, відшукуючи і ніяк не знаходячи того, що відрізняло б одне від одного близнюків.

Хлопчики були нещодавно й однаково підстрижені, і тим часом як Ростислав, якому хотілося вивільнитись од пестошів Тимофіїв-

ни, повернувши голову до світла, над його вухом за ріденьким світлим волоссячком біля самих його корінців відкрилась коричнева родимка, така самісінька, як у матері, Віталіні. Ця родимка, що викликала у Дементія почуття особливої прихильності й любові до хлопчика (через прихильність і любов до Віталіні), для Тимофіївни була ганджем, свого роду каліцтвом; але сказати про це ні Ростиславу, ні Ганні Юріївни вона не могла і, вдаючи, що не помічає нічого, тим-таки своїм солодково-співучим голосом вела далі, здивовано звівши свої вже облізли старечі брови:

— Та як же вас мати розрізняє, господи!

XX

Хлопчики з галасом кинулись од столу (від Тимофіївни) тільки тому, що їм було весело і хотілось побігати перед дорослими, і, як це часто буває з бешкетуючими дітьми, Ростислав, який біг попереду, спіткнувся і впав, боляче вдарившись головою об ніжку дивана. Спочатку він злякався і лише обернувся до бабусі, але потім заплакав, і Тимофіївна й Галина кинулися заспокоювати його. Тимофіївну він відштовхував, але на Галину дивився тими уважними, сповненими дитячих сліз очима, в яких був не те що подив, але вони світилися тією дитячою довірою, якої завжди так не вистачало Галині в погляді її сина. Вона машинально пестила і цілувала забите Ростиславом місце, на якому розпливався синець, і непомітно для себе подумки поверталась до тих днів, коли її Юрій був маленький і коли вона з тремтінням відпускала його від себе побігати по травичці. Все своє материнське почуття, яке вона хотіла (і не змогла) передати синові, вона віддавала тепер Ростиславу, кінчиком свого жалобного шарфа витираючи з його щік сльози і відчуваючи той приплив ніжності й любові до хлопчика, немов це був не Ростислав, не чужий, а її рідний син Юрій.

— Не плач, ріднесенький, не плач, не треба, все заживе, все буде добре, — квапливо приказувала вона, все ще цілуючи синець і не помічаючи, як у неї самої очі наповнювалися слізьми. Вона вперше за весь час перебування в Тюмені раптом виразно пригадала, як вона ховала Юрія. Вона побачила труну і худеньку зачесану синову голівку в ній, і в неї не те щоб серце стислось од болю (як це заведено казати серед людей), а на мить усе наче спинилось для неї на тій картині, коли труна з тілом Юрія, хитнувшись, почала опускатись у провалля крематорію. Вона не скрикнула в ту хвилину, а була лише вся бліда і заціпеніла від жаху, що в неї силоміць забирали сина; вона, яка завжди так бажала добра Юрію і не зуміла дати йому цього добра, тоді вперше збагнула, як вона завинила перед ним, і Ростислав, довірливо відгукнувшись на її пестоші, якраз і розбудив у ній тепер це почуття вини

перед сином. Її сльози були не співчуттям Ростиславові, як це сприймалось ним (ї сприймалося Сергієм і Тимофією, які все ще стояли поруч), а були викликані своїм роз'ятреним болем. Вона не пам'ятала зараз ні про Белянінова, ні про когось іншого, а вся була охоплена спогадами про сина. Як і замолоду, так і тепер вона ніколи не вміла поєднувати те, що відбувалося з нею, в одне цілісне сприйняття життя. Її життя було побудоване мовби з кубиків, складених разом і нічим не скріплених, і тому не так просто було, наче з кімнати в кімнату, переходити з одного замкненого світу переживань у інший і освоюватись і приживатись в ньому. Світ її життя з Лукіним, той перший, коли вона вийшла за нього, лишився у її свідомості своїм замкненим колом, з яким ніщо наступне ніколи й ні в чому не стикалося; світ її життя з Арсеном був замкнений і цілісний по-своєму; потім був світ, коли вона була розлучена, вільна, був світ її взаємин із сином, з яким вона мучилась і не знала, що робити, були дні її повторного зв'язку з Лукіним і тепер ось це — зв'язок з Беляніновим; в ній усе жило окремо й тому було виправдане, чисте й благородне для неї; вона щоразу, входячи в новий світ, відчувала себе не просто оновленою, але так, наче вона починала жити і ніколи й жодних гріхів за нею не було. Вона вся була поглинута тепер цим материнством, що спалахнуло в ній, і судомно притискала до себе м'яке й тепле Ростиславове тільце. Вона цілувала вже не забите місце, а коричневу родимку трохи вище, що здавалась їй чимось особливим, як і Дементію, котрому ця родимка завжди нагадувала про його почуття до Віталіни.

Здавалося, що в Галининій щирості не можна було засумніватись, і Тимофієва, що дивилась на неї, хоч як була ще напередодні підготовлена Ганною Юрією, що Галина така й перетак, не могла повірити в ці обмови. «Із злості, мабуть,— вирішила вона, по-своєму розуміючи Галину і милуючись нею.— Коли вже не прийме чогось душа, так усього не прийме». Та зовсім інше, дивлячись на Галину, відчувала Ганна Юрієва. Вона не те що з ревностями, а з тим почуттям, начебто щось лихе може пристати до онука через те, що Галина обнімає його, підійшла до неї і, забираючи в неї Ростислава, квапливо мовила:

— Чого ж чужого пестити, за своїм дивитися треба було. З чужими всі ми добрі.— І вона торкнулася вустами до забитої онукової голівки.

Галина не одразу збагнула, що сталося. Якийсь час вона ще з ніжністю дивилась на хлопчика, та коли Ганна Юрієва, підсліпувато шукаючи синець на онуковій голівці, вдруге і втретє повторила, що «з чужими всі ми добрі», і смисл цих слів, для чого вони були мовлені, почав доходити до Галини, вона спочатку

здивувалась самій можливості сказати їй це, але потім, як при недозволеному ударі, заклякла від цього жахливого й раптового здогаду. «Мов від прокаженої відсторонює од мене свого онука! Але що я зробила? За що?» Вона не знала, як відповісти на ці її запитання, і відчула себе ображеною. Треба було щось сказати Ганні Юріївні, але слів, які прозвучали б із гідністю, у Галини не було, і обличчя її, яке щойно світилося життям, стало бліде, жорстке і зле. Змиритися з тим, що вона в чомусь була винною перед Ганною Юріївною, Галина не могла, вона шукала виправдання і це виправдання бачила в тому, що всі тут, у домі, не любили її брата. «Який він сліпий, боже мій, та всі тут попросту ненавидять його,— подумала вона, роблячи висновок не стільки з останнього вчинку Ганни Юріївни, скільки з усього недоброчливого ставлення до неї в домі.— Ненавидять і використовують його»,— думала вона з тією несвідомою радістю, що знайшла виправдання. Для неї важливе було саме це, що вона зрозуміла Ганну Юріївну, і, горда з цього свого розуміння, що надавало їй право не відповідати на образу, все ще з блідим обличчям, але з піднятою головою вийшла з кімнати.

— За що ти її так? — запитала Тимофіївна, яка встигла перенятися до Галини певним почуттям і пожаліла її.

— А як я? Я ніяк. З чужими всі ми добрі. Та стій ти, не крутись! — гримнула вона на онука, фартухом розмахуючи по його щоках сльози і змушуючи його сякатися в той самий фартух.— Не стільки болю, як сліз, о господи.— Вона, певно, теж була невдоволена, що так нестримано повелась із Галиною, і несамохіль ладна була зігнати тепер своє роздратування на онукові.— Чого скиглити, ну чого? — казала вона, торсаючи його за рукав і плече,— сам винен.

Відпустивши Ростислава, вона взяла ножа і заходилась мовчки шаткувати капусту. Вона вже не звертала уваги на заплаканого онука і не зводила очей на Тимофіївну, яка не знала, як їй тепер поводитись; невдоволена собою, ще більшою мірою Ганна Юріївна була невдоволена всім білим світом, і думка про те, що їй треба йти з цього дому,— поки не пізно,— ця думка, яка тепер часто навідувала її, знову болісно мучила. «Та хай воно все горить»,— думала вона, тим часом як її руки (незважаючи на ці думки) ще хутчіш начебто робили те, що потрібно було для добробуту і зміцнення сім'ї. Після головок капусти на стіл висипали кошик чистої, перемитої моркви, і купка тонких, гарних смужок швидко виростала посеред столу. Ганна Юріївна лише поглядала тепер на двері, за якими зникла Галина, але нічого не говорила про неї; щось утримувало її від осуду, у що вона не бажала заглиблюватися, і її похмурий настрій, який передавався Тимофіївні,

змушував мовчати і її. Подруги перемовлялися лише тими словами, що стосувалися діла, і замість свята, яким завжди бував для них день засолювання, і у Ганни Юріївни, і у Тимофіївни, та й у малюків, що притихли через цей поганий настрій дорослих, було таке відчуття, наче щось причаїлось і мало статись у домі.

— Треба з настроєм, а то робимо наче не для себе,— зауважила все ж таки Тимофіївна.

— Так і є — хіба ж для себе? Для себе й каструлі вистачило б, а то ротів тепер.— І Ганна Юріївна знову й багатозначно глянула на двері, за якими була Галина.

Що Галина робила в своїй кімнаті, було незрозуміло. За дверима було тихо, і ця тиша ще більше насторожувала і дратувала Ганну Юріївну.

— А сам хоч часто приїжджає? — спитала Тимофіївна, яка вже давно збагнула, що все залежало від Дементія, який рідко з'являється в домі.

— Та йому що є сім'я, що нема її.

— Чого ж це він так?

— Це вже в нього треба запитати. Його послухати, так усі довкола тільки й заклопотані тим, що роблять добро для людей, та де ж це добро?

— Отож я й кажу,— підтвердила Тимофіївна, намагаючись підстроїтись під Ганну Юріївну, тим часом як надворі вже сутеніло і ось-ось мала повернутися з роботи Віталіна.

XXI

Та Віталіна, на подив Ганни Юріївни, прийшла не сама, а з Дементієм.

В домі було ще не прибрано, і запах капусти, моркви і яблук заповнював усі його куточки.

— То ось у чім справа, чому так довго літо стоїть. Ми до зими ще не готувалися,— весело почав Дементій, підійшовши до тещі, привітавшись з нею і поцілувавши її в щоку.— І вас я сто років не бачив,— сказав він, звертаючись до Тимофіївни, котра, перш ніж подати руку, довго й сором'язливо витирала її об фартух.— А де мої мужики? — побачивши Сергійка і Ростислава, що вже бігли до нього, додав він. Піднявши їх на руки, він заходив з ними по кімнаті, міцний, здоровий, у чоботях і светрі, що робив його повнішим, і з бородою, якою він одразу почав лоскотати носи і щоки синів. Од дверей, з порога, дивилась на нього щаслива Віталіна.

Віталіна була щаслива тим, що цього разу чоловік не тільки не обманув її, пообіцявши прийти на другу за нею, а навіть при-

йшов раніше і запросив на обід, який влаштували з якоїсь урочистої нагоди (чи то син у когось народився і надійшла телеграма, чи щось іще таке) його друзі, вчені з Новосибірська. Віталіна все ще перебувала під враженням цього обіду, на якому в центрі за столом, наче здіймаючись над усіма, сидів академік Лаврентьєв, шістдесятишестирічний (майже двометрового зросту) чоловік з розумним і тонким виразом обличчя. Це був учений, відомий не лише тим, що був одним з авторів створення Сибірського відділення Академії наук СРСР і очолював тепер це відділення, але вважався ентузіастом освоєння багатств і був чоловіком впливовим, довкола якого, як біля будь-якої впливової людини, гуртувались не лише молоді енергійні сили, а й усілякі так звані попутники, завжди ладні пригрітися біля чужої слави. Ім'я Лаврентьєва було добре відоме в Сибіру, і Віталіна, яка не раз чула про нього від чоловіка, з цікавістю, як коли б їй самій треба було прилучитись до світу цих чужих, розумних і впливових людей, приглядалась до ще досить молодого на вигляд найвизначнішого вченого Сибіру. Поруч з Лаврентьєвим сидів молодий Некрасов, який щойно дістав звання академіка, і обабіч нього і Лаврентьєва розмістились різного віку доктори і кандидати наук. Віталіна була єдиною жінкою в усьому цьому чоловічому вченому товаристві і тому була на видноті, в центрі, біля неї впадали, прагнули їй догодити, змушуючи її ніяковіти не від нестачі, а від надміру уваги. Вона почувалася вродливою і молодою в ці хвилини, і душевні сили, що давно вже чекали нагоди, аби розбрунькуватись у ній (і які гнітили тільки ревниві думки про чоловіка),— ці сили, немовби враз відчувши простір, сповнювали її. Вона ловила на собі здивовані погляди чоловіка, неначе він заново відкривав її для себе і закохувався в неї, і їй іще радісніше ставало від цього. Вона не усвідомлювала всього, що відбувалося з нею, але час од часу неспокійно озиралась, боячись, щоб не стати смішною в цьому своєму щасті. Їй приємно було бачити, що чоловік був рівний серед усіх присутніх тут учених мужів, що його поважали, з пошаною звертались до нього, і що навіть Лаврентьєв декілька разів розмовляв з ним і уважно вислуховував його. «Вони всі зачаровані, всі-всі, наче в них нема ні дружин, ні дітей, а є лише одна спільна справа, що називається народною, якій вони служать»,— думала Віталіна, коли, вже попрощавшись з усіма після застілля, поверталася з Дементієм додому. Для неї важливим було це враження, що її Дементій не був винятком, а був таким самим, як усі інші, яких так близько (і в такій кількості) побачила Віталіна. І те, що її чоловік був не винятком, віддаючись загальній, державній справі і забуваючи про сім'ю, примиряло її з цим. З неї ніби зняли тягар ревнощів, і через те

вона була щаслива і через те такими щасливими (що було незбагненно для Ганни Юріївни) очима дивилась зараз з порога на чоловіка, що ходив із синами на руках по кімнаті. «Відірвався од справ — і радий, і щасливий»,— думала вона, вважаючи, що тепер вона розуміла чоловіка, тоді як вияв цієї ніжності до дітей (і до неї, яку він виказував за обідом) викликали зовсім інші причини, аніж ті, про які здогадувалась вона.

Дементій хоч і радів з цієї короткої зустрічі з сім'єю і виказував цю радість, однак головним у межах його видимості, як і перше, лишалось те, що було його роботою, його дітям, яке називалося в офіційних документах північною віткою газопроводу. Проблеми, з якими він стикався на будівництві, були зовсім не тими проблемами, що поставали перед ним під час проектування. Зварювання труб при п'ятдесятиградусному морозі було неможливе, і треба було шукати нову технологію, аби забезпечити надійність і швидкість робіт. Антикоровізне бітумне покриття труб було малопродуктивним і громіздким, і, так само як зі зварюванням, треба було шукати й тут нові інженерні й технологічні розв'язання. Існував ще ряд проблем (зокрема доставка труб і устаткування на місця робіт), які вимагали повсякчасної уваги, і в цьому плані зустріч з ученими з Новосибірська була для Дементія дуже до речі. Тим часом як Віталіна за обідом була поглинута виявленою до неї увагою, Дементій повів розмову з Лаврентьевим про свої проблеми. І хоча нічого нового академік нібито не відкрив йому, сказавши, що з приводу зварювальних справ слід би звернутись до Інституту Патона в Києві і звідти запросити фахівців, а з приводу ізоляції труб вдатися до послуг вчених-хіміків («Полімерна стрічка — ось що вам потрібно»,— мовив він), але ця проста порада — звернутись до науково-дослідних інститутів — з уст голови Сибірського відділення Академії наук прозвучала для Дементія як запорака успіху; у його свідомості одразу ж почали прокручуватись усі можливі варіанти цього заміру (навіть поїздка в Київ до Патона, яку він одразу подумки здійснив), і це передчуття справ і успіху піднімало в ньому настрій і робило його ніжним, поблажливим і веселим. Він усе ще перебував у гарному настрої і ладен був ще і ще обнімати й підкидати на руках синів; готовий був узяти на руки і Віталіну, котра, як він гадав, завжди дарувала йому щастя (зрештою і цього разу, викликавши його), і йому теж здавалося, що все це було в ньому від любові до них.

— Щось я Галі не бачу, де вона? — опускаючи нарешті синів на підлогу і обертаючись до тещі і до Тимофіївни, яка все ще із зібганим у руках фартухом стояла тут-таки, запитав Дементій.

Він звертався наче до всіх разом, хоч поглядав на Ганну Юріївну і чекав відповіді од неї. У його голосі не чулося ні докору, ні занепокоєння. Віталіна не те що не встигла розповісти йому про його сестру, але їй так шкода було руйнувати хвилини свого щастя, що вона не наважувалась це зробити.

— То де ж Галя? Чому таке змовницьке мовчання? — знову спитав він, уловлюючи, як він завжди вмів це робити, з настрою сточення, що було щось негаразд із його сестрою, чого не хотіли сказати йому.

Ганна Юріївна із схрещеними на грудях руками і скам'янілим обличчям стояла перед ним. Вона вирішила, що настав її час відплатити зятеві, і збиралася висловити все, що думала про нього, та проте (і незважаючи саме на все своє бажання наговорити грубощів) лише похмуро мовила:

— Де їй бути? Тут. А не виходить, бо хвоста забруднила.

— Якого хвоста, Ліно, в чому річ? — Дементій обернувся до дружини і здивовано й запитально глянув на неї. — Що у вас тут сталося? — Він згадав про телефонограму і лише тепер відчув, для чого його викликали додому.

Тимофіївна, збагнувши, що їй краще піти і не бути свідком чужої сімейної сварки, квапливо попрощалась з усіма. Ганна Юріївна пішла проводити її, а Дементій усе ще дивився на Віталіну, чекаючи, що вона скаже.

Та вона мовби не чула запитання і, нахилившись, заходила обськикувати сорочки на синах.

— Ти вже краще сам зайди до неї і розпитай, — нарешті, не дивлячись на Дементія, промовила вона, як і перше, хоч у цьому вже не було потреби, опоряджаючи дітей.

XXII

Невдоволений, що йому доводиться заглиблюватись у якісь домашні справи, тим часом як мав безліч службових, Дементій прочинив двері і увійшов до Галини. Він квапливо (від дверей) обвів очима обстановку кабінету, в якому, працюючи над проектом, провів не одну безсонну ніч, і, наштотхнувшись поглядом на сестру, яка сиділа біля вікна на стільці, рішуче (хоч і не знав, що скаже їй) попрямував до неї. Хоч як важко було йому із світу державних турбот, світу справ і успіхів перейти до якихось дріб'язкових сімейних незгод, які, він завжди вважав, повинні розв'язуватись самі собою, але вигляд сестри в жалобі одразу ж нагадав йому, що вона нещодавно поховала сина. «Смикнуло ж мене взяти на свою шию», — ще з відлунням невдоволення подумав він, наближаючись до неї. Але спогади про похорон і роз-

мову після похорону з батьком про Галину, спогади про зобов'язання, що їх Дементій узяв на себе, привізши Галину сюди, і спогади про всі ті уривчасті відомості, з яких він судив про її життя, вірніше, про невлаштованість її життя,— ці спогади, що враз ожили в ньому, не те що пом'якшили те жорстке, з чим він підходив до неї, а розбудили в його душі жаль до сестри, з яким він давно вже ставився до неї.

— Галю,— мовив він, спинившись перед нею і бачачи, що вона не підводить обличчя й не дивиться на нього.— Галю! — Він торкнувся її плеча, аби розворушити сестру, та вона знову не відповіла і не глянула на нього.— Та що тут у вас сталося? Якись дрібнички, але я цього не розумію. Не розумію і не можу зрозуміти! — І він почав ходити по кімнаті перед Галиною, що сиділа біля вікна.

Час од часу Дементій повертався до неї і намагався роздивитись її обличчя. Він завжди вважав її вродливою, і ця її врода ніби ще більше розквітала в ній. У порівнянні з тим, якою він запам'ятав її у день похорону в Москві і лишив потім тут, удома, привізши в Тюмень, він бачив — сталися зміни. Зміни полягали не в тому, що Галина поповніла, чи схудла, чи знову почала користуватися кремами, що робили її обличчя не молодшим, а лише старили її; зміни полягали в якомусь тому просвітленні, причину якого Дементій не міг збагнути і відчував, що йому було чогось ніяково. Він бачив, що вона була не засмучена, а, навпаки, збуджена, і тим часом як він, звертаючись до неї, знову й знову намагався дізнатися, що ж сталося і чим вона незадоволена, вона лише так само, як батько, міцніше стуляла губи і відверталась од нього.

— Навіщо ти мене привіз сюди? — нарешті мовила вона, неприємно глянувши на брата.— Ти вважаєш, що ти щасливий, але ти віслюк, ти працюєш, а вони ненавидять тебе. Всі, всі тут ненавидять тебе.

— Галю, що ти кажеш?

— Я думала, хоч ти у нас щасливий, і раділа за тебе і заздрила тобі. Але тепер я не заздрю, ні-ні, звільни мене від такого життя.

— Та що сталося? — урвав її Дементій, якому не те що не подобалось це несподіване признание сестри, а попросту не хотілось чути про ці подробиці свого домашнього життя, про які він давно вже здогадувався сам і від яких відмежовувався, не бажаючи визнавати їх, щоб не заглиблюватись і не витратити на них часу й сил.— Хто тебе скривдив тут, у моєму домі?

— У твоєму? Та чи твій він, господи?

— Галю, якщо ти не поладнала з моєю тещею, то все це не варте ламаної копійки. Вона буркотлива, так, але вона дуже доб-

ра й гарна людина, повір мені, я кажу щиро,— наголошуючи на цьому слові «щиро», мовив він. Він знав — те, що він казав, була неправда, що Ганна Юріївна була жінка свавільна і любила, аби підлаштовувалися під неї; та йому так хотілось якомога швидше залагодити цей нікому не потрібний конфлікт у домі (як він спрощено думав про нього), що ладен був сказати тепер що завгодно сестрі, аби заспокоїти її.— А знаєш,— мовив він, зупиняючись перед нею і весело поглядаючи на неї,— забери-но я тебе на будівництво.— Ця думка спала йому зненацька, і він, не заглиблюючись у подробиці того, чи буде їй добре на трасі, в тайзі, і чим усе це може обернутись, а вбачаючи в цьому лише вихід із становища (легкий, коли не треба заглиблюватися ні в що), вхопився за цю рятівну думку і, не даючи вже нічого заперечити Галині, почав їй пояснювати, як це буде до речі й корисно для неї.— Тайга — і стільки справ, стільки справ,— казав він, наче лише цього — сили-силенної справ — і бракувало їй.

— Я не поїду,— мовила вона.

— Ну ще чого, поїдемо, завтра ж поїдемо, і все, все, домовились.— Він квапився завершити розмову і не слухав більше сестру.— Гаразд, гаразд, не сподобається — привезу назад, але я впевнений, тебе потім звідти обценьками не витягнеш. Усе, все, домовились.— І він на знак того, що обговорювати вже більше нічого (і з почуттям задоволення, що так просто все закінчилось), поплескав її злегка по плечу і вийшов з кімнати.

«Дивні люди ці жінки,— подумав він, пригадавши те своє порівняння, що він вбачав подібність між Галиною і своєю дружиною.— Скільки добра їм не роби, усе чогось хочуть, а чого — і самі не знають». І, подумки розправившись таким чином з сестрою і дружиною, а разом і з тещею, котру він дедалі більше, надто останнім часом, недолюбливав, він пішов до спальні, щоб перевдягнутись. Віталіна була вже в халаті і клопоталася з дітьми — всаджувала їх коло телевізора, по якому починалась програма «На добраніч, діти». Ганна Юріївна заварювала на кухні чай і накривала на стіл, займаючись тією своєю звичною справою (незважаючи на все теперішнє невдоволення зятем), якої вона не могла не робити, і Дементій, лишившись наодинці, деякий час сидів у кріслі й перебирав у пам'яті події сьогоднішнього дня. Він був задоволений тим, як провів цей день, і, коли Віталіна зайшла до спальні, весело запитав у неї:

— Ну як, ти задоволена?

— Чим?

— Який Лаврентьев, га? Розумний чоловік, одне слово — розумний.

— Я задоволена тобою,— мовила Віталіна.— Якби ти завжди був таким.

— А я завжди і є такий,— відповів Дементій, зробивши рух, наче хотів підвестись, але водночас лишившись напівлежати в кріслі.— Ні, ти лише уяви, яку ідею він підкинув мені! — Встати Дементію потрібно було тому, що між тим піднесенням, про що він хотів говорити, і положенням його в кріслі була невідповідність, яку необхідно було усунути, і він, підвівшись, енергійно, що властиво було для нього, заходився переповідати Віталіні основний смисл своєї розмови з відомим академіком.— То що ж у вас усе-таки сталося з Галиною? — урвавши себе посеред розмови, сказав він, відчувши (з якогось свого другого плину думок), що необхідно запитати в дружини про це.

— Ти хіба не був у неї? — Віталіна недовіжливо й здивовано глянула на нього.

— Був, але вона нічого не сказала.

— І не скаже.

— Чому?

— Та тому, що соромно сказати про це.

— Про що? — з іще більшою настороженістю запитав Дементій.

— Адже ти знаєш, що у Белянїнова дружина в Москві, в лікарні.

— Ну?..

— Так вона на ніч до нього ходить.

— Хто, Галя?

— Господи, невже це так важко збагнути?

— Не може бути! — вигукнув Дементій, похитавши головою.— Не може бути,— повторив він уже тихіше, вражений почутим.

Нічого більше не кажучи їй і не запитуючи її ні про що, він пішов до Галини. Але в кабінеті біля вікна, де він залишив сестру, її не було. З виразом здивування він повернувся до великої кімнати і, побачивши похмуру тещу, яка йшла йому назустріч, запитально подивився на неї.

— Пішла вже,— збагнувши з цього запитального погляду, про що він хотів дізнатись від неї, мовила Ганна Юріївна.

— Куди?

— Куди їй? Туди ж. Давайте вечеряти,— потім незадоволено запропонувала вона.— Все вже на столі.

XXIII

Лише через тиждень після того, як до Белянїнова приїхала дружина, Дементій, повертаючись із Києва від Патона, зміг забрати Галину з собою на будівництво. Він відчував, що Віталіна була невдоволена тим, що він брав сестру з собою, і особливо

невдоволена була Ганна Юрїївна, яка сказала: «Мало своїх клопотів, то з чужими наплачешся». Вони вважали, що найкраще було б відправити Галину в Москву, де саме місце їй, як іронічно зауважила все та сама Ганна Юрїївна. Та Дементію здавалося, що не можна було не дотримати слова перед сестрою, і, незважаючи на ці спільні сімейні заперечення, вчинив так, як вважав за потрібне. Вчинок його здавався йому самому благородним, тим часом як за цим його благородством було лише, як і перше, небажання заглиблюватися в суть справи. Поїздка до Києва була для нього вдалою, і після цього свого чергового успіху, тобто справи, якій він надавав величезного значення, і після розмов і зустрічей у Москві, де він скрізь мав підтримку своїм починанням, він не міг серйозно ставитись до домашніх справ; він навіть подумав, що, можливо, Галину було обмовлено, що вона ні в чому не винна, а що все полягало лише в тому, що вона не припала до душі ні Віталіні, ні Ганні Юрїївні. Він шукав той легкий варіант пояснення, після якого всі були б задоволені, не було б скривджених, а головне, щоб він як людина, заклопотана великою державною справою, мав міцний, як він висловлювався, тил і не розпорошувався по дрібничках.

Прилетівши з Галиною в Тобольськ, він того-таки вечора вирушив з нею на катері вниз по Іртишу і Обі до станції Комсомольська, де біля річкових причалів скупчувалися, підвезені залізницею, основні вантажі для будівництва і де Дементій мав тепер свої невідкладні справи. Галину він мав намір відправити ще далі («Коли вже романтика, то по саму зав'язку»,— сказав він їй), в одне з трасових селищ, призначивши на найпростішу посаду обліковця робіт.

Всю дорогу, поки летіли до Тобольська й поки далі пливли на катері, Галина була мовчазною. Вона мала меланхолійний вигляд уже не через те, що їй потрібно було бути такою, але вона й справді втратила будь-який інтерес до життя. Вона стежила іще ретельніше тепер, щоб усе на ній було жалобне, і в цьому своєму жалобному вбранні, бентежачи команду катера і викликаючи до себе цікавість, вона більшу частину шляху тихо сиділа із завітрянного боку капітанської будки, спостерігаючи, як журавлиним клином розбігались від корми, вируючи і пінячись, свинцево-холодні на ту пору року хвилі Обі. В її свідомості таким самим журавлиним клином, відштовхуючись од неї, витягалось її життя. Те життя, де були тільки бажання й поривання, які, однак, не мали свого завершення, і вона знову почувалася непотрібною, загубленою, без надій, без мети, ладна підкоритись усьому, що їй запропонують. Час од часу до неї підходив Дементій і сідав біля неї. Йому боляче було дивитись на нещасну сестру, але при всій

жалості до неї, тільки-но починав розмову з нею, мимоволі пере-ймався тим загальним гарним настроєм, для якого мав чимало своїх причин і підстав. Він був задоволений життям. Задоволений не тільки тим, що зумів досягти в ньому чогось; йому здавалося, що цього міг досягти кожен, доклавши лише старанність і розум, і саме через те, що міг досягти кожен, але досяг, проте, він, ладен був прославляти ці можливості, які начебто є в усіх, і простір (простір річки і берегів), яким вони пливли, не те щоб надихав його (пейзажі Сибіру давно вже були для нього звичними), але викликав почуття, що він може все; та хоч яке велике це почуття з точки зору поетичного сприйняття світу, але тільки в поєднанні з певною часткою обережності та розумності може бути віднесене до явищ корисних у суспільстві. Він звертав сестрину увагу на те, що сибірські річки — це далеко не те, що Ока чи Ворскла в серединній Росії. Він звертав увагу на могутній норв Обі і на пустельні (переважно) береги її. Ні тих сіл із церквами, що розкидані на російських узгір'ях і завжди мають такий мальовничий вигляд з палуб річкових пароплавів, а ні тієї своєрідної веселості зелених березняків або молодих дібров, біля яких пасуться череди, і лук з копицями сіна, ні дітлахів, що граються коло річки, тобто ніякого того затишного для нашої людини життя не було видно на берегах Обі; за дві доби на шляху зустрілись всього лише кілька копичок і кілька невеликих сіл з присадкуватими рубленими хатами й тинами та городами біля них; на решті ж шляху обабіч було видно лише то кручі з ялиновими та кедровими лісами, що майже впритул підступали до них, то безмежні низини з болотистим рідколіссям. Галині, котра вперше спостерігала ці краєвиди, вони здавалися тужливими і позбавленими життя. Вона відчувала якусь ніби спорідненість між тим, що діялось у неї на душі, і тим, що вона бачила на берегах сибірської річки; і через те вона, слухаючи захоплені братові слова, не сприймала їх. Часом її охоплював жах через те, що вона, лишивши Москву, їхала невідомо для чого в цю глухомань. Москва, власне, була для неї не просто місцем її проживання, але була місцем, де задовольнялись або принаймні могли бути задоволені її життєві претензії. Як про щось нездійсненне згадувала вона зараз про театри, концертні зали, куди водив її Арсен, особливо в перші місяці спільного життя, і про всі ті вітальні, в яких вона красувалась, відвідуючи їх також разом з Арсеном. Але що замість того життя, до якого вона встигла звикнути, міг дати їй цей безлюдний, наче обпатраний (таке складалось у неї враження) Сибір? І вона раз у раз нерозуміюче дивилась на брата, якого безлюддя, здавалося, не тільки не лякало, а, навпаки, породжувало в ньому почуття перспективи, бажання заселити всю цю

немовби позбавлену життя землю. Він бачив попереду непочатий край роботи і непочатий край можливостей виявити себе тут, і оця перспектива саме тішила його.

— Не знаю, що б я робив, коли б не було цього чудового Сибіру,— казав він, закохано споглядаючи береги, повз які пропливали.— Ти пам'ятаєш наші суперечки з батьком? (Але навіть при згадці про вітчима Галина не змінила свого заляклого виразу). Пригадуєш,— вів далі Дементій, для якого спогади були лише підтвердженням його теперішніх думок,— як він наполягав, щоб я пішов по його лінії, а я заперечував. То хто тепер правий? Ось ти як гадаєш? — Він наче запитував сестру, але питання його були такими, що на них не треба було відповідати; в них уже містилась та відповідь, що задовольняла Дементія.

— Будь-якій людині, щоб виявити себе, потрібен простір,— в черговий раз починав він розмову.— Та поле діяльності — треба ще заслужити, щоб тобі дали це поле. Треба заслужити право на діяльність, а заслужити його при сьогоднішній суцільній грамотності — треба, я вважаю, бути тричі Наполеоном.— Він уперше висловив те, що давно спало йому на думку, і обернувся до сестри, щоб побачити, як вона це сприйняла (не ганебний кінець похмурого корсіканського генія, а лаври його надзвичайно артистичного злету досі, протягом уже стількох десятиліть, усе ще бентежать покоління молодих людей).— Ти знаєш, мені іноді здається, що я міг би стати полководцем,— потім, усміхнувшись, мовив він.

Він говорив про себе і не хотів торкатися життя сестри. Копання в її житті лише роз'ятрило б у ній те (похорон Юрія), що і досі болісно, як він гадав, жило в ній. Він не хотів також торкатись її взаємин з дружиною і тещею, які, він відчував, так само мали бути для неї болісними. «Попрацює в селищі, заспокоїться, тоді й можна буде повернутись до цього»,— міркував він. Він шукав причини, аби не займатись сестрою; ці причини здавались йому обгрунтованими, і тому він був спокійний і суворий з нею. І лише одного разу дозволив собі лагідно сказати їй:

— Галю, як мені жаль тебе, коли б ти знала. Ні, ні, ти не думай, ти вибач, я просто — так хотілося, щоб ти була щаслива.

— Боже, про що ти говориш, де воно, це твоє щастя?

— Є. Галю, є. Ти ще така молода, на тебе ще можна здивитися.

— Втішаєш?

— Навіщо? Адже я брат тобі.

— Отож-бо.— І Галина всміхнулась чомусь тому своєму, що, вона знала, вже погасло в ній, але про що не знав і не здогадувався брат, який узявся опікуватись нею.

Найважче було Дементію, коли він відправляв (з попутним вертольотом) Галину з Комсомольської у трасове селище. Уже вийшовши з нею на майданчик, з якого вона мала відлітати, він відчув, що не можна було робити цього, тобто відправляти сестру в тайгову глухомань. Він відчув, наче він за якусь провину спроставдував її на заслання, і це було недобре: він брав на себе відповідальність за те, що могло там статися з нею. «Може, лишити поки що тут, не відправляти?» — подумав він, тим часом як пілот, що стояв біля відчинених дверцяг вертольота, всім своїм виглядом показував, що йому вже треба летіти і що він не може більше чекати.

— Ну, Галю,— мовив Дементій, обнявши її на прощання,— коли що, дай знати, і я зразу буду біля тебе.— Час було відпускати її, але він відчував, що лишилося щось недомовлене, і тримав її руку.— Ага, ось іще що,— сказав він.— Я заходив у Москві до слідчого відділу. Слідство ще триває, і я, ти не думай, я не забув нічого. Цей твій негідник Арсен дістане, що заслужив, я постараюсь.— І з виразу його обличчя було видно, що він зробить те, що обіцяв їй.

Він відпустив Галинину руку і все з тим самим змішаним почуттям жалю й сорому, що наче засилає її, дивився потім, як пілот допоміг їй піднятися у вертолїт, як зачинилися за нею дверцяга, ворухнулись і почали обертатися величезні лопатї, набираючи обертів і збурюючи з-під колїс пилюку; він хотїв побачити, як сестра в ілюмінатор прощально помагає йому, але потоки повітря змусили його нахилитися, запнутися і зіщулятися, а коли він знову підвів голову, вертолїт, описавши півколо над селищем, відлітав, беручи курс (у похмурому осінньому небї) за течією Обї.

Першу половину дня, поки його захопили справи, Дементій був похмурий від невдоволення собою. Та згодом, коли разом з Луганським, який відав усією перевалкою вантажів, що прибували залїзницею до порту, вийшов до під'їзних колїй і причалїв, завалених трубами; коли, побачивши гори цих труб і переговоривши з портовиками, збагнув усю складність становища (чому не відвантажувалися ці труби),— похмурий настрїй Дементїя вже не був пов'язаний з тим, що він одїслав сестру бозна-куди, до чужих людей. Справи обсіли його, і він забув про неї. Він мав вжити заходїв, аби згідно з графіком труби ще до початку холодїв були приставленї до певних пунктів на трасу; та він уперше в своїй практицї зіткнувся з тією обставиною, що найпоширенїший, найпростїший і завжди безвідмовний метод прискорення робїт, тобто

авральний, коли наганялось людей і техніки,— цей метод був неприйнятний тут. Людей було вдосталь, вдосталь було і портових кранів, але не вистачало барж, на які можна було б вантажити труби. Він уперше опинився в тому становищі, коли не знав, чи телефонувати по інстанціях, аби додали барж, яких, однак, скрізь тепер не вистачало по Іртишу і Обі, чи шукати якимось інженерне вирішення. Він ходив разом з Луганським уздовж складених труб, зупиняючись і постукуючи по них, ніби намагаючись по звуку щось визначити, і не знаходив рішення.

— То що ж робитимемо? — нарешті запитав він у Луганського.— До снігу? Тягачами? По морозцю?

— Не піднімемо, план зірвемо.

— План зривати ми не маємо права.

— Тоді єдине — домагатись, поки не пізно, зміни графіка, коли вже не можна додати транспортних засобів.

— Відступ? — здивувався Дементій.— Ви пропонуєте відступ? — Він тепер не казав, що міг би стати полководцем, а відчував себе ним.

— Так, якщо хочете. Іноді треба вміти вчасно відступити.

— Ні,— заперечив Дементій.— Я не звик відступати. Ні,— ще рішучіше сказав він, начебто в нього вже визрівав план дій, як можна було виправити становище.

Та цей план треба було ще придумати, і Дементій, не кажучи більше жодного слова Луганському і надавши йому можливість лише стенати плечима, твердою, впевненою ходою рушив до контори. Обіклавшись паперами і допоміжною літературою, що була під рукою, він заходився обчислювати, як можна було б збільшити вантажопідйомність барж і оборотність їх по маршрутах. Але результати були такі, що нічого було й думати, щоб розв'язати проблему за рахунок цього ущільнення. Треба було шукати щось інше, однак іншого не було, і Дементій відчув себе в глухому куті. Сказати Луганському, що не звик відступати, було легко; та як дотримати слова? Головне, як дотримати слова не перед Луганським, а перед міністром, якому Дементій під час останньої розмови ще рішучіше сказав, що все буде виконано вчасно? «Може, з народом поговорити,— подумав він.— Та що це дасть?» Підперши долонями скроні, він сидів у кабінеті і дивився на папери. Він, який звик міркувати масштабно, не міг зосередитись на тому конкретному, про що треба було думати. «Так, я розумію, яке важливе значення має північний газ для європейської частини країни,— казав він собі, уявляючи ті промислові підприємства і міста, що мали підключитись до газопроводу.— Так, я розумію, що від того, чи вчасно ми подамо газ, залежатиме, чи буде введено в дію ці нові виробничі потужності, чи дадуть вони про-

дукцію (і все дочірне і залежне від них). Так, я усвідомлюю, яке значення має все це, і хіба я можу відступити? Ні і ще раз ні», — казав він, тим часом як відчуття глухого кута, в якому він перебував, змушувало його раз у раз морщитись і терти скроні. Він пішов з контори вже поночі і потім ще ходив берегом Обі (перед тим як лягти спати), придивляючись до вогнів причальних ліхтарів і прислухаючись до шурхотів набігаючої нічної обської хвилі на піщану мілину.

Вранці його розбудили голоси чоловіків попід вікнами. Вони зібралися щось робити і спустились униз, до річки; і Дементій, одягнувшись, із цікавості пішов подивитися, що вони намірились робити. Чоловіки, зійшовши вниз, заходилися зіштовхувати в річку колоди, які виносила на мілину велика вода. Колоди були нічийними, їх можна було брати, і колгоспники з навколишніх сіл давно вже користувались цим дармовим лісом. Дементій не раз чув про це і, побачивши здалеку, в чому річ, хотів було повернутись і піти, проте одна обставина змусила його зупинитись. Цією обставиною було те саме Ньютонове яблуко, що впало з гілки (як згодом казав про це Дементій), завдяки якому великий учений відкрив світові закон тяжіння Землі. Дементія зацікавило те, що селяни були без підвід і не витягали на берег, а саме зіштовхували колоди у воду. Він підійшов ближче і, дочекавшись, коли вони сядуть перекурити, розбалакався з ними. Перше його запитання було — звідки вони?

— З Новолазарівки, — відповів за всіх кремезний іще в плечах старий з білою густою бородою. Він був, як збагнув Дементій, за бригадира і верховодив тут. — А що, хіба не можна? Заборона вийшла? — в свою чергу запитав він, обернувшись за підтримкою до товаришів. — Тільки береги захаращать та й погниють, а ми їх у діло.

— Заборони нема, — сказав Дементій, який думав зовсім не про те, можна чи не можна було брати колоди. — Новолазарівка, Новолазарівка, — кілька разів повторив він. — То це ж бозна-де, осторнь від Обі, чого ж ви їх у воду зіштовхуєте?

— По воді воно хоч і кружним шляхом, — заперечив старий, — а все ж таки ближче. Ми їх в'яжемо по чотири-п'ять окоренків і буксируємо по протоках на моторках до села, а вже біля хати взяти їх — це нам за іграшку.

— Мудро, — погодився Дементій, — одразу ж (з інженерної точки зору) оцінивши простоту рішення. — І хто ж із вас додумався до цього?

— А ніхто, — відповів усе той самий старий. — Скільки живемо на світі, стільки й робимо так. Можна, звичайно, і взимку, але ж примерзнуть, попомучишся тоді над ними, та й машину голова

не завжди дасть. Ну то в'язати будемо? — звернувся він до товаришів і, піднявши закоти гумових чобіт, перший ступив у воду.

Якийсь час Дементій ніби тільки спостерігав за старим, милуючись, як той диригував ділом. «По протоках і до хати»,— водночас повторював він слова старого, немов прислухаючись до них. Дементієві думки були спрямовані на те, щоб вирішити свою проблему, і колоди, погойдуючись на воді, здалися йому трубами. «Авжеж, запаєв кінці— і чим тобі не колода? Зв'язує у пліт і заводь по протоках до будь-якого місця, а вже на місці взяти їх— за іграшку»,— завершив він словами старого. Він у першу мить не зовсім усвідомив, що зробив відкриття і що це відкриття саме й було тим потрібним інженерним рішенням, якого він шукав і не міг знайти напередодні. «Навіщо баржі, коли можна плотами, плотами.— Він мовби квапився розширити можливості відкриття.— Вірно кажуть, що все геніальне просте, тобто таке просте, що збагнути важко! А головне — завжди лежить поряд». Та тим часом як він міркував так, для дядьків, котрі звичайно керуються лише доцільністю діла, не тільки не було нічого геніального і незбагненого в цьому, що вони робили з року в рік, але вони подивувались би, коли б цього, що було підказане необхідністю і полегшувало їм працю і життя, не було в них.

— Заводь, Микито, заводь правим і тягни в лінію,— вже ідучи од річки, чув Дементій голос старого.

Він пішов прямо в контору і звелів викликати Луганського; і з його обличчя весь час, поки, походжаючи по кабінету, збуджений передчуттям успіху, чекав на Луганського, не сходила посмішка переможного торжества.

XXV

Так само, як життя солдатів, що брали участь у війні, не склалося лише з подвигів (або випадків дезертирства й боягузтва, про що також чимало вже написано книжок), життя людей, що освоювали Західний Сибір, не становило собою один суцільний ланцюг героїчних справ. Відкриття, що робились одне за одним і дивували та вражали громадську думку (і родовищ нафти та газу, й подібні тому, що зробив Дементій, внаслідок чого держава заощадила мільйони народних карбованців),— ці відкриття, про які сенсаційно писала преса, здійснювались у найпростішій, буденній обстановці. Розуміння спільних завдань з певних і природних причин, тобто з огляду на нагальні потреби життя, не те що підмінювалось, а часто-густо затулялося тими особистими інтересами, без яких неможливий будь-який рух життя. Особистими інтересами людей, які пропонували проект перекриття Обі, було —

просунути свою працю, щоб вона не пропала марно, а разом і опинитись на хвилі успіху (що в даному випадку не збігалось, а йшло врозріз із державними інтересами і тому було приречене). Особистими інтересами людей, які протистояли цьому проекту, було — відстояти ту свою думку, котра впливала для них з їхнього досвіду і потреб життя (що збіглося із загальними інтересами і тому було перспективним і дістало підтримку). Дементію здавалося, що в нього не було ніяких інших інтересів, окрім слугування справі. Та радість і задоволення, що їх приносили успіхи (які породжували бажання нових успіхів), почуття перспективи і просування, що відбувалось наче саме по собі, як належне, — це особисте, поєднане із загальною метою, саме й робило його помітною і потрібною людиною. Він був на видноті у вищого начальства, був своїм серед тієї середньої ланки, яку являв сам, і знаходив розуміння й підтримку поміж рядових, у яких так само: в одних особисті і суспільні лінії збігались, і ці люди були найкориснішими і найнадійнішими, в інших не збігались або збігались не тою мірою, як вимагалось, і виникали конфлікти і чвари.

У будівельників північної вітки газопроводу спільна мета була одна — в призначений термін завершити будівництво. Але завдання кожної окремої ділянки цих, тепер уже історичних подій були різні, і необхідно було докладати зусиль, аби в трасових селищах склалися колективи. Потрібна була та начебто непомітна, яка матеріально не захочувалась, але на яку витрачалось багато часу і зусиль, партійна діяльність окремих людей, що її провадив у своєму трасовому селищі Іван Гнатович Співаков (і куди за розпорядженням Дементія летіла зараз Галина).

Селище це, немовби жартома назване кимось Сонячним (тим часом як воно було майже біля Полярного кола), складалося з пересувних вагончиків і нагадувало табір, який розташувався на спочинок. Поміж вагончиками на мотузках сохла білізна, з бляшаних димарів над дахами шугав дим, лунали голоси хазяйок, які спускалися з відрами до річки. В центрі селища містились так звані громадські об'єкти: вагончик-магазин, вагончик-їдальня і вагончик-клуб, де вечорами збирались любителі провести час у товаристві. Головних мешканців, тобто фахівців із зварювання і укладання труб, поки не було, бо ці роботи ще не починались, і більшість населення становили підсобники, що розвантажували баржі. Кілька вагончиків належало геологам і підриwnикам, які проводили сейсморозвідку в цьому районі. Вранці вони вилітали на вертольоті в тундру, закладали вибухівку в певних місцях і підриwnали її, сповнюючи навколишню місцевість короткими й різкими звуками і стрясаючи силучу і ще незасніжену землю (вони мовби нагадували про наближення цивілізації), і з хитання ґрунту

і за допомогою спеціальних приладів визначали, що ховалося там, у глибині, під шаром землі. Сейсморозвідка була нововведенням, застосовувалась уперше; за даними вибухів креслились геологічні карти і визначались наявність і запаси нафти й газу, і оскільки результати (судячи з цих складених карт) подавали надію, геологи та підричники повертались веселі, хоч і втомлені, і своїм веселим настроєм мовби сповнювали другим життям усі ці розташовані біля річки дощані утеплені будиночки.

У геологів і підричників був свій старший — Сергій Леонідович Поморцев, який хударбою і зростом нагадував Дементія. Його не було чути і начебто не було видно, він мовби ховався в затінок, щоб самому бачити всіх; але люди, що підлягали йому, так відчували його присутність, що навіть коли він на кілька днів виїхав в Іgrim або Салехард, ніхто не смів порушити встановленого ним порядку життя. У підсобників, що становили більшість у селищі, був свій старший — бригадир Мирон (від прізвища Миронов, хоча справжнє його ім'я було Василь). Мирон жив щастливо, сім'єю, як він сам казав про себе, тобто в одному вагончику з дружиною і своячкою. Дружина його була прилаштована ним у їдальні, а своячка, оскільки їй не було ще тридцяти і головним чином тому, що колись і десь брала участь у художній самодіяльності, була призначена ним культурником при вагончику-клубі. Сам Мирон, про якого казали, що він чоловік у літах, був одним з тих бригадирів (тих старшин, що вийшли у відставку), який не те що має задоволення від того, щоб поставити підлеглого перед собою по стойці струнко, а вбачає це за необхідний для дисципліни та порядку захід. Він вважав (за тою гіршою, що вже відживає, фельдфебельською традицією), що на людей слід покрикувати, аби вони робили, що треба, і підкорялись начальству, і це миронівське покрикування на людей — здебільшого воно викликало зворотну дію, аніж та, якої сподівався бригадир, — це покрикування було об'єктом глузувань у мешканців селища. Але діло Мирон знав, і його не можна було звільнити. Його не можна було звільнити ще й через те, що він бригадирствував уже не один десяток років, переїжджаючи з будови на будову, і, що ще важливіше, знав Північ і вмів пристосуватись до неї. «Тут тобі, брате, не Фергана і не Ферганська долина», — повчально любив казати він, коли був у гуморі і відчував до себе прихильність співрозмовника. Кожному в селищі (і не раз!) він розповідав, як підлітком, ще до війни, він працював на будівництві Великого Ферганського каналу і як усе там було вручну, кетмень та ноші, але що, незважаючи на це, в людей було стільки енергії і віри, що і зараз неможливо, не пустивши сльозу, говорити про це. З усіх будов, на яких Мирон працював, він любив зга-

дувати саме про цю, першу, і його спогади, оскільки кожен, хто прибував у селище, повинен був вислухати їх, також ставали об'єктом глузувань.

Та інтереси людей (окрім тих годин, коли всі були на роботі) не полягали лише в перемиванні Миронових кісточок. Одна група, молодша, вважаючи, що колишне ставлення до роботи вже застаріло, і що є нове, яке полягає в тому, що можна не стільки віддавати, скільки брати від держави (там гаманець великий, зведуть кінці з кінцями!), і що безсловесні тільки коні, яким не дано говорити,— ця група, що об'єднувала, власне, тих, хто приїхав на Північ за довгим карбованцем, повсякчас висувала якісь вимоги то щодо їжі, то щодо житла, то скаржилась на Миронову скупість, який заповнював (без приписок) наряди, ніби платив із власної кишені. Ця група поводитися розв'язно і за будь-якої нагоди насміхалася з тих, хто, як викопні перших п'ятирічок, доживши до своїх років, не навчилися нічого в житті. «Викопними» цими були люди в літах, як і Мирон, і не те що не бажали заходити в суперечку, а складали свій гурток, у центрі якого саме і був Іван Гнатович Співаков. Збирались ці люди або у вагончику у Співакова, або в когось іще й до півночі інколи просиджували за неквапливими і розважливими розмовами про життя. Дружина Івана Гнатовича частувала чаєм, усі весь час курили, і під низькою стелею було синьо й густо від диму. Опинившись через пізні життєві обставини на Півночі, вони намагались і тут зберегти свою колишню цілісність сприйняття і через суворість до себе і таку саму суворість до інших являли собою те стримуюче (в житті селища) начало, без якого неможливе було жодне спільне життя людей.

XXVI

Чомусь заведено вважати, що моральний градусник, за яким про один колектив кажуть, буцім він здоровий і здатний на багато що, а про інший — що він хворий і необхідно вживати заходів, аби оздоровити його,— що цей моральний градусник свідчить головним чином про рівень ідейного виховання, наскільки кожен уміє підпорядкувати (свідомо чи несвідомо) особисті інтереси суспільним. Але життя, вірніше, люди, мають потреби, задоволення яких не залежить од показань громадського градусника; ця потреба, як її спрощено називали в селищі Сонячному,— жіноче (для чоловіків) питання. Чоловіків було багато; жінок були лічені одиниці, і всі, крім бригадирської своячки, одружені. Не минав і тиждень, щоб у якомусь сімейному вагончику не спалахував

конфлікт, і тоді з вагончика летіли чашки, ложки, табуретки, все, що траплялось під руку чоловікові, і винна чи не винна дружина тікала до сусідів і відсиджувалась там, поки Мирон або Співаков, котрий, як ніхто вмів розбиратись у цих справах так, що зрештою не було винних, а отже, й правих і треба було миритись,— поки не приходив хтось із цих батьків селища і не залагоджував конфлікт.

— Ну й лютий, ну й лютий,— потім пошепки розмовляли поміж себе жінки. Їм треба було розважитись, і вони із задоволенням обговорювали те, чому були свідками.

— Та я б йому після цього... такі роги наставила! — Що було вже не осудом чоловіка, а осудом тієї, котра своєю слабкістю нібито ображала все жіноче населення селища.

Та поки це стосувалось інших, Мирон був спокійний. Він знав, кочуючи по будовах, що без цього (без сімейних сцен) не можна, як весілля не весілля без пиятики та бійки; весілля має бути весіллям, а життя в селищі — життям, і треба бути поблажливим і дивитись на все простіше. Тим паче що він і сам замолоду не раз ревнував дружину; траплялося, навіть лупцював її; але тим часом як він тепер не хвилювався за неї, він боявся за своячку, що цього разу ув'язалася за ним на Північ. Він бачив, що з тих парубків, що були в селищі, бажаючих одружитися з його своячкою не було, але бажаючих зблизитися з нею було багато, і він майже стільки зусиль, як докладав до справи, докладав до того, аби стежити за своячкою і оберігати її.

— Ти дурепа. Хіба ти не бачиш, адже це самі жеребці,— із звичною для себе фельдфебельською прямою, як розмовляв з усіма, говорив він з нею.

— Фу як, хоч би волосся свого сйвого посоромився,— докоряла дружина, червоніючи за нього.

— Мені соромитись? Я своє життя так прожив, як дай боже прожити кожному, а що жеребці навколо, так ясно — жеребці, і не тут їй треба женихів шукати.

Своячка, яку звали Катериною і в імені якої наче звучало щось царствене, коли його повністю вимовляли (а повністю його вимовляли майже всі, підкреслюючи цим, що вона для них Катерина селища),— своячка не те що ображалась на Мирона, а попросту не бажала заходити з ним у суперечку. Вона примудрилася так, що, мовчки вислухавши родича і заспокоївши його таким чином, тут-таки забувала про його напучення і чинила те, що їй треба було й хотілось чинити. Вона, власне, була безконтрольна в своєму вагончику-клубі. Весела, привітна до всіх, вона переспала майже з усіма неодруженими чоловіками селища і водночас трималася так, начебто ніколи й жодних гріхів за нею не во-

дилось. «Поїду звідси, і ніхто й ніколи не знатиме»,— казала вона собі. Їй потрібне було виправдання того, що вона робила, і це виправдання, яке вже сотні разів оманливо служило для інших, було готове для неї. Вона краще, ніж її свояк Мирон, знала, що собою являли чоловіки, які домагались її. І хоч далеко не всі, хто приходив до неї, робили це лише для того, щоб переспати й залишити present, але вона не хотіла цього бачити. «Тільки б не відкрилося»,— щоразу занепокоєно думала вона.

Вона була одна така в селищі і користувалась цим своїм вигідним, як вона гадала, становищем. Але з приїздом Галини в неї з'явилася суперниця, і вона збагнула це одразу, тільки-но побачила її, коли та йшла в супроводі пілота від вертолітного майданчика до контори.

На ганку вагончика-контори, тим часом як Галина з пілотом, що ніс її чемадан, наближались до нього, стояв Мирон. Він щойно вийшов (на гуркіт вертольота), аби глянути, хто прилетів, хоча з радіограми, одержаної від Луганського, знав, хто перебував у його селище. У чоботях, у широких брезентових штанях і куртці поверх звичайних брюк і піджака, він стояв у тій хазяйській позі, що було видно,— він задоволений і собою, і тим, як ішли в його бригаді справи. З ганку йому відкривався увесь простір бригадних робіт: причал, де розвантажувалися труби, і майданчики, де їх складали (та всіляке інше устаткування для зимових робіт). Він одержав вказівку збільшити оборотність барж, іншими словами — чи вдень, чи вночі, але розвантажувати їх одразу, тільки-но вони прибували, і Мирон, найціннішою рисою якого було суворо виконувати вказівки начальства, тут-таки організував цілодобове розвантажування. Йому неважко було зробити це, оскільки ті в його бригаді, хто жадав збагатіти, виходили і вколювали (визначаючи ходовим на той час слівцем), а ті, хто був тут за покликком серця (як говорили про таких), вколювали, бо бачили, що цього вимагали від них обставини. Загалом, щодо виробничої частини Миронові не треба було докладати особливих зусиль, усе йшло само собою; але щодо жіночого (для чоловіків) питання, як воно склалось у селищі,— Мирон неприємно пощулився тепер, дивлячись на Галину, яка в підкороченій спідниці й тупельках наближалась до нього по дощаному помосту.

«Не мала баба клопоту, та й купила поросля»,— по-своєму подумав він, прибравши, однак, байдужого і спокійного виразу. Він не знав Галини, але добре знав, що коли начальство відправляє свого родича в глухомань, то це означає, що родич накоїв щось і відсилається на виправлення. Тим, що накоїла Галина, Мирон розумів, цікавиться йому не годиться; але, скося й нібито байдуже розглядаючи її, він робив із свого першого

враження, тобто з тувельок і спідниці, що оголювала її ноги, висновок: «шльондра, певно» і «буде тут іще з нею гріха».

— Ну, Василю Гавриловичу, приймай поповнення,— ставлячи на ганок біля ніг Мирона чемодан, мовив пілот, який знав його (на Півночі всі й усе знають один про одного).

— Галина Якимівна Іванцова? — глухо запитав Мирон.

— Так.

— Сестра, чи що, нашого Демсентія Якимовича? — запитав він уже задля того тільки, щоб підкреслити, що він знає, що належало знати йому, і почав поверх голів Галини та пілота оглядати вагончики селища, немов перебував у скрутному становищі, куди поселити новоприбулу.— А ти чого тут? — помітивши своячку, що підійшла, запитав він.— Ось ключ, і відведи-но гостю в чотирнадцятий.

— У чотирнадцятий? Адже його для зварників приготували,— заперечила своячка, одразу збагнувши, у яке вигідне становище потрапляла та.

— Ну, вчити ще, сказано — веди, то й веди.— І Мирон, зійшовши на східець і нахилившись, тицьнув своячці ключ у руки.— Розпоряджатися тут є кому.— Благодущний настрій, з яким він щойно оглядав своє налагоджене бригадне господарство (він любив лад і завжди одержував за нього подяки від начальства), був немовби зіпсований тим, що своячка посміла заперечити йому, хоча причина, через яку він гнівався, полягала в іншому; полягала в тому, що він іще виразніше побачив (стосовно Катерини), кого одержав у селище. Своаячка, про яку до нього доходили чутки, здавалась йому в порівнянні з Галиною такою простенькою і буденною, що він не міг про неї погано подумати. «Дурниці, мало що на дівку можна набалакати». Та бути суворим з Галиною, по-перше, в Мирона не було підстав, а по-друге, він знав, що не його розуму справа, і тому й далі суворо поводився із своячкою.— Чемодан візьми. Я тобі кажу: взяти чемодан! — гримнув він, змусивши своячку вернутись за чемоданом.

«Заробити приїхала? Я тобі зароблю, я тобі влаштую життя»,— ступаючи попереду Галини з піднятим на плече чемоданом, думала тим часом своячка. Вона відчувала свою простоту в порівнянні з іще столичною виправкою (і одягом) Галини і боялась озирнутись на неї.

— Ну отут,— зупинившись біля новенького замкненого вагончика і ставлячи на землю чемодан, мовила вона і потім з вимученою посмішкою все ж таки глянула на Галину.

Треба ж було статися, щоб того дня, коли Наташа останній раз прийшла на свою стару квартиру (біля площі Нікітських воріт), аби здати ключа доглядачу жека, вона зустрілася з Тимоніним.

— Наташо, ви?! — він ішов бульваром до Будинку журналістів, як ходив цією дорогою кожного разу, коли йому хотілося провести вечір не серед друзів-письменників, а серед друзів-журналістів, де він вільніше почувався. — Як я вас давно не бачив, — додав він, захоплено дивлячись на неї, ступаючи крок до неї, беручи її за руку і не питаючи (ні себе, ні її), можна, потрібно, пристойно чи не пристойно це робити. Він знав історію з її чоловіком Арсеном у тих подробицях, як вона була створена і трактувалась у домі професора Лусо. Але, добряче-таки забувши вже за своїм метушливим, бездіяльним життям про цю історію і пам'ятаючи лише, що він мав якісь наміри щодо Наташі (саме в зв'язку з цією історією), він намагався пригадати, що він мав намір зробити. «Я хотів зробити щось благородне, так-так, щось благородне», — подумав він, хоч цим благородним було лише те, що він побачив певну можливість зблизитися з нею. — Що з вашим чоловіком? Його засудили? Виправдали? Який ви маєте чудовий вигляд!

Мимоволі, неусвідомлено, лише за звичкою, яка давно вже вкорінилася в ньому (і в товаристві, в якому він постійно обертався і де витонченістю розуму вважалося сказати приемність, тобто брехню замість правди), він мовби закидав наживку, на яку, він знав, неможливо було не клюнути; і з того, як змінився вираз Наташиного обличчя, одразу ж відчув, що мета близька і що він має шанс чудово провести вечір.

— Куди ви прямуєте? — запитав він, тільки-но Наташа сказала йому, що слідство у справі Арсена ще не закінчене і що поки невідомо, коли буде призначено суд. — Якщо бажаєте, ходімо зі мною в Будинок журналістів. Це поряд, тут, біля Арбатської площі, — сказав він, не відпускаючи Наташиної руки і відчуваючи до неї те саме, що відчував на дачі у Карнаухова, коли прогулювався садом.

Хоч тут не було скошеної трави, не було яблунь, беріз, сосон і неба, перекинутого, немов чаша, над усією тією дачною красою; хоч тут не було нічого того сільського, перед чим він схилився (на словах і на папері) і що одне тільки могло, здавалось, викликати бажання кохання і життя (як він стверджував це для інших), а були тільки асфальт, будинки, кінотеатр повторного фільму, навпроти якого він стояв тепер з Наташею, і огорожене-

ний переносним дощаним парканом майданчик, на якому зводився будинок ТАРС, тобто було все те міське, що начебто не могло сприяти ні відчуттю прекрасного (за тими-таки запевненнями Тимоніна, які він виголошував, певна річ, не для себе, а для інших), ні пробудженню кохання, як це почуття в чистоті (знову ж таки, звичайно, не для себе, а для інших) визначалось ним,— він не міг відпустити Наташиної руки, як не міг не дивитись на неї захоплено. Він не порівнював її з тими жінками, з якими проводив вечори, то заїжджаючи до одної, то лишаючись в іншій, то зустрічаючи їх усіх разом у фойє якогось театру чи клубу; він просто бачив молодість Наташиного обличчя, молодість фігури, що тільки-но почала повніти, коли все, як тепер у Наташі, буває гарне й бездоганне в жінці, і не міг відвести від неї погляду. «Яка свіжість, яка чарівність,— подумки повторював він, з новим і начебто досі невідомим йому почуттям прагнучи зблизитися з нею.— Так, так, адже я знав, що вона сама, як я раніше не зметикував»,— думав він, злегка червоніючи од відвертості цих бажань. Він стояв спиною до надвечірнього сонця, і його густі, темні, низько оголені скроні надавали обличчю якогось ніби особливого, романтичного виразу.

Він здавався щасливим і безтурботним. Його життя протягом цих місяців не тільки не змінилось, але й не могло змінитися, тому що товариство обраних (як вони самі себе називали), до якого належав Тимонін, жило тими самими інтересами, якими воно жило завжди. Від'їзд Ольги з Москви і те, що вона зробила це, не попросившись з ним, його не хвилювали. Його кореспонденції з Косовиці і жнив, за якими він їздив у Пензу і Мокшу (в народ, як він казав), були вже надруковані і забуті всіма. Того великого твору, який давно вже збирався написати, він усе ще не починав, а лише виношував його задум і переповідав поки що всім ті свої думки, тобто ті поширені й модні серед певного кола людей висловлювання про красу і привабливість колишнього селянського життя, яким він мав намір наповнити книжку. Він хотів бути ближче до народу, тим часом не тільки (через свій спосіб життя) не розумів цього народу, за провісника якого видавав себе, але й не докладав зусиль до того, аби зрозуміти його. Модно було поетизувати минуле російського села — і Тимонін поетизував і вірив у те, що саме так усе й було, тим більше, що віра ця його ні до чого не зобов'язувала; модно було хоч якось протистояти офіційній думці — і він протистояв у тих можливих межах, у яких це протистояння не заважало йому користуватися благами того суспільства, в якому, якщо послухати його, були самі тільки вади і не існувало нічого, вартого уваги і схвалення. Він висловлював незадоволення тим життям, якого він, зрештою,

не знав, що в ньому було складного і неузгодженого і над чим, аби на краще змінити його, замислювались люди; але життя, яким жив сам, проводячи час у клубах і барах, де можна було видавати себе за незвичайного і великого,— це життя цілком влаштувало його. Він приймав його і втішався ним; і він запрошував тепер Наташу, начебто весело й просто дивлячись на неї, приєднатися до цього його повсякденного задоволення.

— Ну то як? — бачачи, що Наташа вагається, і беручи її за другу руку, промовив він. Він не хотів випускати того, що було, як він гадав, уже в його тенетах, і за інтуїтивним чуттям мисливця намагався лише не сполохати її тепер зайвим рухом або словом.

— Я не знаю,— відповіла Наташа, намагаючись звільнити руки.

Але Тимонін не випускав їх; і вона, червоніючи, відчувала, як у ній піднімався знайомий їй щасливий неспокій. Вона пам'ятала, як танцювала з ним на вечорі у Лусо, збуджена його увагою і вдячна йому за це; вона була така щаслива тоді і такий щасливий, здавалось їй, був її чоловік Арсен тим, що їй добре, що вона мимоволі посміхнулася зараз Тимоніну. «Що ж тут поганого, коли на мене звертають увагу? Отже, я ще гарна, і він (тобто чоловік) має радіти з цього»,— просто, ясно і зрозуміло було їй це, що мало тепер повторитися з нею. Їй відкривалася можливість (уже через Тимоніна) знову прилучитися до того вищого, як вона вважала життя, яке так вразило її у вітальні Лусо, а потім на вечорі в Карнаухова і у Великому театрі (усе в тому самому добірному товаристві), і вона відчувала, що неспроможна зараз відмовити Тимоніну.

— То зважуйтесь, зважуйтесь,— наполегливо повторив він, як начебто не знав про її нещастя.

— Але я... я не сподівалася,— спробувала було заперечити Наташа, якій здавалося, що вона зодягнута не так, не в тій сукні, в якій пристойно було б з'явитись їй у товаристві, куди запрошував її Тимонін.

— Та все на вас чудове, все-все,— одразу ж і з більшою, ніж у першу хвилину зустрічі, впевненістю підтвердив Тимонін, збагнувши, що вона хотіла сказати йому. Він подивився на її зачіску і маленькі відкриті гарні вуха, якими завжди так милувався Арсен і в яких виднілися тепер усе ті самі знайомі Тимоніну сережки з червоними, як краплі, рубінами (чоловіків подарунок до її першого виходу). В сережках не було начебто нічого особливого, але вони так освіжали все кругле Наташине обличчя, що Тимонін (як і на вечорі у дядька, де вперше побачив її) не міг уже дивитись ні на що інше, окрім як на її обличчя й сережки; йому досить

було цієї її цнотливості, як він подумки визначив для себе, вроди, цієї чистоти, яку він виразно відчував у ній; і він подумки уже долав ті бар'єри (як він долав їх не раз з іншими жінками), які тільки через свою недосвідченість і наївність, як він гадав, Наташа ставитиме перед ним.— Ви хочете замкнути себе в чотирьох стінах? Але це безглуздо,— мовив він, відпускаючи її руки, але тут-таки знову беручи їх.— Я бачу, вас треба рятувати, так-так, рятувати, і я ладен бути вашим рабом. Ну, згода? — І, не звертаючи уваги на вже посміливий Наташин опір, Тимонін узяв її під лікоть і повів униз по бульвару.

Незважаючи на те, що їй треба було до батька (і до подруги Люби, у якої вона обіцяла бути сьогодні), Наташа не відмовила Тимоніну. «Я тільки трохи побуду й піду»,— сказала вона собі, не зовсім іще усвідомлюючи, що вона чинить. Але думка про те, що вона йде розважатися, тим часом як Арсен у тюрмі, під слідством (і що вона чинить негарно саме щодо чоловіка),— ця думка налякала її. «Може, зупинитись, не йти, щось сказати»,— подумала вона. Та змінити щось уже не можна було, і Наташа тільки ще раз для заспокоєння сказала собі, що зразу ж, тільки-но трохи побуде з Тимоніном, піде до батька і потім до Люби.

XXVIII

Член правління, відомий журналіст, який цього дня чергував у клубі, побачивши Тимоніна, котрий разом з Наташею увійшов до фойє, де вже юрмилось чимало людей, весело привітався і позмовницькому, але так, щоб присутні могли чути, запитав:

— На нього?..— І назвав ім'я одного з модних московських поетів, перед яким начебто неможливо було не схилитись.— Дістанете насолоду, запевняю. Принаймні цікаво. Вельми і вельми. Але яких це коштувало зусиль!

— А ти знаєш, мені байдуже,— мовив Тимонін, звично стевнувши плечима. Він чув од когось, що цей поет, про якого йшла мова, дотримувався не того літературного напрямку, якого слід було б, і тому не бажав і не вважав за потрібне йти на нього.

— Але ти не сам?— вдаючи на обличчі здивування, запитав член правління, який чергував цього дня.— З тобою така чарівна істота. Як ви? Ви теж байдужі?— звернувся він уже до Наташі, знову назвавши ім'я поета і бентежачи її своєю увагою.

— Ну що ви, я з радістю,— квалливо відповіла Наташа і обернулася до Тимоніна начебто за порадою, як оберталась за підтримкою до чоловіка на вечорі у Лусо.

Та в цей час, поки член правління, відомий журналіст (відомий більше не тим, що писав і друкував щось важливе, а іншим—

що в будь-яку пору року постійно ходив у басейн на Кропоткінській і тримав себе в належній спортивній формі), промовляв свою фразу, у фойє почався рух, і всі рушили до дверей, що вели в зал. «Оголосили! Оголосили!» — зусебіч пролунали збуджені голоси, і Тимонін, хоч як неприємно йому було йти слухати цього поета, і Наташа, котра ще не встигла придивитись і відчутти себе в новій, не звичній для неї атмосфері, і черговий по клубу відомий журналіст, якому треба було бути в фойє і стежити за порядком, підхоплені натовпом, опинились у залі, в проході між стільцями. Наташі не було видно сцени, і Тимонін, забувши про чемність і відчуваючи себе господарем, розсував тих, що стояли перед Наташею, і проштовхував її наперед. До нього обертались, аби сказати те різке, що звичайно кажуть у подібних випадках, але від порожевілого Наташиного обличчя, на яке нашттовхувались невдоволені і роздратовані погляди (голове, від того бажання побачити й почути, яке було на молодому, ще немовби дівочому Наташиному обличчі), роздратування змінювалося усмішками, її пропускали, а разом з нею і Тимоніна, і коли з кутка сцени, де сиділи поети, рушив до мікрофона той, на кого всі чекали, Наташа була вже у вигідному становищі, їй не треба було ні нахилитись, ні ставати навшпиньки. Їй було видно все, і вона широко розплющеними очима дивилась на сцену, ніби щось надзвичайне і дивовижне, що можна побачити тільки раз у житті, мало постати перед нею.

М'яко й велично, як виходять звичайно конферансьє, поет наблизився до мікрофона. Він був у темно-зеленому оксамитовому костюмі і червоній сорочці з недбало розстебнутим коміром, і з цього його вигляду і з того, як він усміхався, беручись пальцями за мікрофон, щоб підігнати його відповідно до зросту, відчувалося, що він був улюбленцем публіки. Він ледь схилив голову, так само як схилиють її актори, щоб одержати оплески, і не встигла Наташа збагнути, що сталося, як зал вибухнув овацією. Наташа теж заходилась аплодувати, спершу оглядаючись довкруг себе і на Тимоніна, але потім непомітно підкоряючись загальному настрою захоплення, яким у ці хвилини, здавалось, був сповнений увесь зал. У її душі так само, як це було з нею у Великому театрі на балеті, де вона була з чоловіком (і на якому того вечора був де Голль з дружиною), народжувалось почуття, коли те, на що вона дивилась і що чула, і те, що відбувалось у ній самій, зливалось в одне неподільне ціле і, змушуючи забути про все інше, захоплювало і тримало її. Тимонін долонями обіймав її талію, і вона не відчувала цього; хтось огрядний, стоячи поряд, весь час крутився, сопів, і від нього йшов важкий дух нестравності й поту, та вона не помічала й цього; вперше потрапивши

на вечір, де читали поети, вона завмирала від щастя і, вдивляючись і вслухаючись, сприймала не стільки зміст, скільки манеру виконувати вірші, рухи і вираз обличчя поета. Жести були артистичними, і руки раз у раз по-гімнастичному розводились, ладні обійняти земну кулю. Та головне полягало не в цих артистичних жестах; головне було в тому, що поет надавав значення кожному виголошеному ним слову, немовби вірші складалися не з рядків, строф і рим, а з віддалених одне від одного на верству слів, кожне з яких само по собі, по якійсь ніби особливій наповненості понять, становило поезію. Чи було це лише забаганкою поета, чи модою, коли подія, яка має бути природною, подається як велике досягнення,— ніхто над цим не замислювався; після кожного прочитаного вірша зал аплодував, захоплені дівчата дарували поетові квіти, і все це було так зворушливо, що в багатьох зволожувались очі, як вони були наповнені щасливими і безглуздими слізьми у Наташі.

Тільки-но поет завершив читання і до мікрофона підійшов інший, оголошений ведучим (і менш відомий), з'юрмлені в проході люди почали виходити із залу. Вони виходили не тому, що вірші у цього менш відомого поета були гірші чи він не так, не в тій новій манері читав їх; він читав їх так само, з таким самим наголосом на кожному слові, але в уявленні натовпу це було не те, чому вони щойно аплодували, і через те вони не бажали слухати немодного поета. «Які вірші! Як тримався! А манера, манера!» — лунало тепер довкола Наташі й Тимоніна. Їх штовхали до виходу, і хоч Наташі хотілося ще побути в залі і послухати інших, але вона й Тимонін, під натиском натовпу, знову опинились у фойє.

— Нічого, ну анічоґісінько, а народ хмарою суне,— немов обтрушуючись од тисняви, промовив Тимонін, не звертаючись ні до Наташі, ні до будь-кого, хто був поруч, а лише дивуючись такій бурхливій зацікавленості поезією. Зацікавленість ця, однак, у середніх шістдесятих років досягла вже тієї своєї межі, коли бажаних послухати поетів не вмщали не лише зали (як відомий Політехнічний), а й стотисячний стадіон.— І вам сподобалось у цій задусі? — вів далі він, схиляючи до Наташі своє невдоволене і зосереджене обличчя з низько поголеними скронями. Він запитував її не про поета, якого він слухав хоч і уважно і з цікавістю, але про якого все ж таки не міг думати гарно (не міг, вірніше, змінити про нього ту свою, тобто взяту в інших напрокат, думку, якої він дотримувався), але запитував її про вечір взагалі, що, як це здавалось йому тепер, невдало почався для нього. Метою цього вечора для нього було потинятись по кулуарах, де говорилося все і про все і де, власне, плинуло непомітне для адміністрації і не кероване нею своє клубне життя, посидіти

в ресторані, де можна було показати Наташу друзям і пригостити її, а потім у неї вдома провести ті години приємного усамітнення, заради яких, як він завжди казав, ладен був пожертвувати всім; та до цієї кінцевої мети, як він інстинктивно відчував, треба було підготувати Наташу, і йому здавалося, що незаплановані поети могли тільки завадити йому.— Ви мовчите? — запитав він, знову схиляючи до неї своє все ще невдоволене і зосереджене обличчя.

Наташа була збуджена тим, що побачила і почула в залі, але з того, як Тимонін запитував її, з погляду та інтонації вона відчула, що було щось ніби негарне в цьому її захопленні.

— Але читав він цікаво,— все ж таки сказала вона, не в змозі подолати в собі цього захоплення.

— Мода, тільки й того, мода,— рішуче заперечив Тимонін,— а глибини ніякої. Якщо ви любите поезію, я можу познайомити вас із справжніми поетами.— Хоч що він мав на увазі під словом «справжніми», він сам до ладу не міг би пояснити; та він уже говорив тепер для того, щоб говорити, і входив у ту звичну для себе роль пророка істин, у якій він полюбляв виставляти себе перед жінками.— Треба, Наталочко... Я можу вас так називати? — І, не дочекавшись згоди, вів далі: — Треба, Наталочко, в будь-якій справі, а в нашій літературній тим паче, відштовхуватись од народного розуміння добра. Даруйте, хвилинку, хвилинку,— відтак мовив він, тим часом як повз проходив огрядний сутулий чоловік з важким, насупленим поглядом і важким підборіддям. Це був Афанасій Юрійович Куркін, мистецтвознавець і критик, відомий тим, що дотримувався крайніх західних поглядів у мистецтві (багато хто навіть вважав, що він очолював цю течію). Для Тимоніна це була людина протилежного напрямку. Та незважаючи на те, що той був протилежного напрямку, він був водночас впливовою людиною і тому не міг не цікавити Тимоніна.— Особистість. Неприємна, але особистість,— пояснив він потім Наташі, що змусило його відволіктись і глянути на Куркіна.— Особистість! Особистість! — Він наче одержував задоволення, повторюючи ці слова.

XXIX

Тимонін намагався ще щось пояснювальне, що він полюбляв і вмів робити (як це здавалось йому), говорити Наташі, але знайомі, які підходили до нього і просили представити їм Наташу, переривали його.

Більшість із тих, що тинялися по фойє і коридорах (і сиділи в ресторані), були завсідниками цього закладу і не просто були

знайомі один з одним, а, здавалося, знали один про одного більше, ніж кожен знав про себе. Наташа була людиною новою, що вперше з'явилась тут, і вже одним цим привертала увагу. Та головним, що було в ній привабливим, була її начебто незаймана свіжість, помічена ще Тимоніним, і наївність, з якою вона слухала, відповідала і сприймала все. Їй було приємно, що нею цікавились, що вона знову, як і на вечорі у Лусо, була в центрі уваги, і щасливе збудження, яке повсякчас було на її обличчі, робило її ще помітнішою серед цієї одпоманітної юрби, що, розділившись на гуртки, штовхалась і гула своїм звичним трутневим гулом. Наташа усміхалася всім, усі здавались їй знову гарними й приємними, і лише одна обставина дещо насторожувала її: що до Тимоніна підходило більше жінок, ніж чоловіків, і що декотрі з цих жінок якось негарно, оцінююче роздивлялись її. Надто неприємне враження справила на Наташу невисока й повна, з косяю, перекинутою на груди, молода жінка, котра з чашечкою кави, з якою вона незмінно з'являлась перед усіма, підійшла до Тимоніна й Наташі і, попросивши Наташу потримати цю свою чашечку кави, заходила тут-таки, на очах у Тимоніна, переплітати косу.

— Дякую вам,— з підкресленою чемністю сказала вона, беручи з Наташиних рук чашечку.— А тебе вітаю.— Вона подивилась на Тимоніна, на Наташу й знову на Тимоніна, за яким нібито знала щось, що було погане і про що не заведено було говорити, але, мовляв, вона розуміла і Наташу, чому та, незважаючи на це відоме всім погане за Тимоніним, була з ним.

— З химерами,— роблячи той рух, з якого мало бути зрозумілим це, мовив Тимонін, коли жінка вже відійшла від них.— Вона всім нам тут обридла,— щоб згладити враження, яке та справила на Наташу, додав він.— Шукає собі чоловіка-письменника, немовби він п'ятак і може валятися під ногами. Сміх, та й годі.

Але Наташі не було смішно. Недосвідчена і довірлива, вона не могла збагнути всього, що відбувалось довкола неї, але завдяки чуттю самозбереження, що не притупилося ще в ній, уже уважніше і обережніше почала придивлятися до всього. В якусь мить їй навіть здалося, що її ошукують і що Тимонін зовсім не той, за кого вона приймає його; проте загальна атмосфера збудженої веселості, обличчя, костюми і сукні, що мигтіли перед очима, і спокійний, довірливий тон, яким Тимонін розповідав їй про всіх, хто до них підходив (то про одного, то про іншого), «знаменитостей», чинили свою справу, і Наташі, власне, ніколи було згадати ні про батька, ні про подругу Любу, в якій обіцяла сьогодні бути, ні про чоловіка, котрого, їй здавалось, вона все ще так любила; вона лише невіразно відчувала, що було щось

негарне в тому, що вона робила, і часом була не впевнена в собі, і казала не те, і червоніла через те, що казала не те.

Вони з Тимоніним зібрались уже піти до ресторану, коли біля шахових столиків, де гурт чоловіків (що не грали) розмовляв між собою, пролунав різкий вигук:

— Ну ні, спіть ви самі своїм обломовським сном, народ спати ним не буде. Народ вам не ширма, яку можна пересувати на власний розсуд, аби причепурити свої тілеса.

Чоловік, що промовив ці слова, був літератор з важким, як казали про нього, стилем. Він не належав ні до групи ґрунтовиків, ні до групи західників, тобто не шукав користі, яку могла б дати йому подібна приналежність; і через те, що він не шукав користі для себе (але якась мета все ж таки мала ним переслідуватись!), він був незрозумілим і здавався всім невдахою, що нібито не знав, чого він хоче. Його не сприймали всерйоз, тим часом як він говорив істину, яку могли б визнати всі. Істина ця полягала в тому, що він не підлаштовувався під народ, а висловлював те, що справді було потрібне народові. Та саме це й кололо всім очі, як одного разу ушипливо зауважив один критик, фразу якого потім мало хто наслідювався вимовити вголос (вголос вимовляли тільки з іронією, аби спростувати її).

— Ні, ні, я ще раз вам кажу: народ — це вам не ширма! — Гурт чоловіків, звідки пролунали ці слова, розступився, і всі побачили худорлявого і блілого молодика в окулярах і галстуку, який виходив звідти, своїм зовнішнім інтелігентним виглядом він не тільки не нагадував нічого селянського (що тільки одне в розумінні багатьох і могло промовляти про приналежність до народу), але, навпаки, в ньому навіть можна було побачити щось франтівське.

— Стоцветов. Це відомий Стоцветов,— пояснив Наташі Тимонін.— Завжди вміє тільки оскандалитись.

Тимонін сказав наче осудливо про Стоцветова як про людину нецікаву і не варту уваги, та разом з тим тут-таки лишив Наташу саму і пішов довідатися про подробиці.

— Я зараз,— мовив він до Наташі.— То цікаво, і я вам про все розповім потім.

Наташа відсунулась до стіни, щоб не бути на видноті. Вона могла сприймати і сприймала лише те, що було зовнішнім боком клубного життя, і зовсім далекою була від того, іншого, яким живе певна частина завсідників клубів. Тимонін знав про це друге життя і жив ним; і тепер він пішов довідатися про подію, про яку потім можна буде говорити з друзями, а Наташі лишалося тільки із спокійним виглядом чекати його. Вона вперше за вечір, коли ніхто не заважав їй, почала роздивлятись навколо. Може,

через те, що більшість була зайнята з'ясуванням причини сварки, куди пішов Тимонін, і ніхто не цікавився Наташею і ніхто не помічав її, їй стало нудно, і все те, від чого вона нещодавно була в захваті, уявлялось їй зараз інакше, як буває, коли після кольорового зображення екран знову стає чорно-білим. Вона хоч і невиразно, але відчувала, що це життя, що було навколо неї, чуже їй, чуже не через те, що було їй незнайоме і не збігалось із звичним з дитинства, яким жили батько і мати і яким живуть тисячі й тисячі інших людей; але це життя не збігалося з тим піднесеним і красивим, якого Наташа торкнулась на вечорі у Лусо (і яке й досі все ще збуджувало її); вона відчувала, що навколо неї було не те товариство, в якому їй хотілося бути, і з прихованим острахом відкриття (яке робила), ще опираючись цьому відкриттю і не бажаючи визнавати його, дивилась перед собою.

В цей час поети закінчили читати і із залу до фойє почали виходити люди (ті, яким цікавим було все на поетичному вечорі). Наташа щільніше притислася до стіни й почала квапливо шукати очима Тимоніна. Та поки вона напружено дивилась у той бік, де мав бути він, з іншого, куди вона не дивилась, несподівано пролунав знайомий їй жіночий голос. До неї наближалась Лія Дружникова, яка щойно вийшла із залу й побачила її.

— Наташо, ви яким чином тут?! Ви теж приходили на нього? — І вона назвала ім'я того поета, про якого за своїми хвилинними турботами Наташа встигла забути.— Я сто років вас не бачила,— вже привітавшись, вела вона далі. Вона так само, як усі знайомі та родичі Лусо, знала про Наташине лихо, тобто про Арсена, тільки в тому тлумаченні, як усе це подавалось у домі дядька; але вона була тією єдиною (з родичів), хто засумнівався в правдивості такого тлумачення, коли в усьому був винен тільки Арсен. «Він, як на мене, гарна й порядна людина»,— заперечила вона тоді своєму дядькові-професору. Але, крім цього заперечення, не зробила нічого і лише все згадувала, зітхаючи, про Наташу, називаючи її бідолашною, і все збиралась чимось допомогти їй; і тому вона щиро зраділа тепер, побачивши її.— Ти з ким прийшла? Ти сама? — побачивши, що біля Наташі нікого не було й переходячи з нею на «ти», запитала вона.— Гриша мій сидить над роботою, строки підпирають, а в нього ще й половини нема. Лишила його вдома, а сама...— І вона знову назвала ім'я того поета, послухати якого спеціально прийшла сюди.

— Ні, я не сама,— мовила Наташа, якій, з одного боку, було приємно побачити Лію (пам'ятаючи, як приємно було з нею на вечорі у її дядька, професора Лусо), але з іншого — було незручно (все через той самий спогад, що тоді, у Лусо, Наташа була з чоловіком, а тепер з Тимоніним). Наташа відчула себе

наче спійманою на тому, в чому вона не була винною, і сором'язливо й несміливо відповідала Лії.

— То з ким? Хіба?..— Лія хотіла сказати: звільнили Арсена? — але, помітивши Тимоніна, що підійшов, головне, як той узяв Наташу під руку й схилився до неї, збагнула, в чому річ, і здивовано вигукнула: — Встиг уже! Ну спритний, спритний.— І вона пальчиком ніжно насварилась на нього.

— Ти додому? — одразу ж по-родинному запитав Тимонін, який хотів позбутись її.

— А ти? А ви? — виправилась вона, звертаючись до нього.

— А ми ще побудемо тут.— І він, видаючи себе, глянув у бік ресторану.

— Навіщо ж у ресторан? — упіймавши його погляд, заперечила Лія.— Повечеряємо в мене, і Гриша зрадіє.

— Але в мене столик замовлено.

— Він у тебе замовлений щодня, а я дістала індійські слайди. Незвичайні. Ви любите дивитися слайди? — запитала вона у Наташі.— Це так чудово,— не чекаючи на відповідь, почала вона з властивою для неї звичкою заповнювати собою все довкола.— Несказанне багатство і жахливі злидні, ні, це чудово,— повторила вона, тим часом як незрозуміло було, чого стосувалися її слова «це чудово»: чи того, що чудово подивитися слайди про Індію, які вона дістала, чи чудовий той контраст між багатством і злиднями, який відкривали ті слайди.— То на слайди й на вечерю до мене? — І вона глянула на Наташу.

— Облиш ти нас,— замість Наташі відповів Тимонін.

— І не сподівайся, ні, ні.— Лія знову і вже з натяком, що вона розуміє наміри свого триюрідного брата, насварилась на нього пальчиком.— Ти можеш лишатись, а Наташу я забираю.— І вона з усмішкою, з якою на вечорі у Лусо забрала Наташу від чоловіка, запросивши її танцювати, повела її тепер од Тимоніна до виходу, не даючи озирнутись і розповідаючи й далі про індійські слайди.

Наташа відчувала, що її ніби хотіли врятувати від чогось ганебного, але що в її свідомості ніяк не могло пов'язатися з цим словом; вона знала, що у неї в думках не було нічого поганого, і вона наче за підтримкою перед самим уже виходом обернулась до Тимоніна. Йй хотілося підтвердження тому, що вона думала, але те, що вона побачила, змусило її одразу ж почервоніти і відвернутись: біля Тимоніна стояла знайома Наташі молода особа з чашечкою кави, і він, слухаючи її, сміявся з чогось разом з нею.

Дружников, який лишився вдома, аби підтягти свої «наукові хвости», як він називав роботу, тобто тему, котру, будучи співробітником науково-дослідного інституту, розробляв уже не один рік, так само як десятки разів відкладав її досі, відклав і цього вечора і з задоволенням пристав до розмови з давнім, із студентських років (як і Дементій Сухогрудов), другом — Станіславом Стоцетовим, який повернувся в Москву і завітав до нього, старшим братом того самого Стоцетова, котрий, за висловом Тимоніна, завжди вмів лише «оскандалитись у товаристві». Станіслав, як і Дементій, як і сам Дружников, був геологом, але оскільки ще в школі почав захоплюватись англійською мовою, а потім зумів добре вивчити її (і, безперечно, за протекцією, як гадав Дружников, якому здавалося, що все значне може робитись тільки за протекцією), був запрошений як фахівець на роботу за кордон. Він побував уже в кількох країнах Південно-Східної Азії і зараз прилетів з Індії, де провів ряд важливих досліджень у своїй галузі і виступив перед молодими делійськими вченими.

Для Дружникова, який намагався підтримувати зв'язки з усіма, хто був, на його думку, перспективним і міг посісти становище (за тією простою логікою, що коли не заводити нових і впливових знайомств, то коло тієї «своєї Москви», в якому він обертався, могло врешті стати вузьким і незатишним), — для Дружникова поява Станіслава Стоцетова була тією доброю ознакою, що коли не забувають друзі, то й сам він чогось вартий у житті. Він зрадів гостю і, всадивши його в крісло у вітальні, занепокоєно пожалкував, що Лії немає вдома і що, коли б вона була, вона б зраділа Станіславу не менше.

— Ти не уявляєш, московське життя — найнудніше життя. Щодня одне й те саме і одні й ті самі обличчя, ні, ти не уявляєш, збожеволіти можна, — підлаштовуючись під настрої гостя і непомітно й тонко підлещуючи йому, говорив Дружников, тим часом по-панському одкинувшись на спинку дивана, на якому сидів, і позираючи то на Станіслава, то на свого Поля — чорного ньюфаундленда від знаменитої Аскри, що лежав коло ніг на килимі. Пес, немов відчуючи ласкавий погляд хазяїна, намагався показати всю свою породистість і, поклавши морду на витягнуті перед собою лапи, позирив на гостя, неначе він був співучасником розмови, і по-собачому розумним і вдумливим поглядом питав: то що ви можете заперечити?

— Я гадаю, ти перебільшуєш, — лише після того, як Дружников замовк, заперечив йому Станіслав (з тим природним чуттям обережності, такту, тобто в тій уже звичній для себе манері, яку

він набув і привіз із-за кордону).— Москва завжди вабила й вабитиме людей своїм столичним життям.

— Ну звичайно,— одразу ж погодився Дружников.— Я хотів лише, знаєш, по великому рахунку.— І він, нахилившись і погладивши пса (і поправивши на ньому нашійник з медаллю, одержаною влітку на виведенні в Срібному бору), перевів розмову на інше, що було ближчим для нього і мало, як він гадав, зацікавити Станіслава.— Мене завжди вражає,— багатозначно почав він,— всезнайство людей, які, тільки-но написавши одну-дві статейки і трохи пізнавши муки творчості, поспішають потім зі своїми повчаннями і заперечують або стверджують те, до чого самі загалом байдужі. Мене вражає,— підкреслено вів далі він, намагаючись якомога більше значення надати тому, що казав,— поширеність цього нашого всезнайства. Ми всі такі мудрі, такі мудрі... осмикувати інших,— на його обличчі ковзнула скептична посмішка,— що іноді, знаєш, страшно стає.

— Це загальна хвороба. І в нас, і де тільки нема цього всезнайства.

— Ні, я що хочу сказати,— пригадавши, що він лише вчора чув в інституті, квапливо заговорив Дружников.— Іноді складається враження, що кожна людина зокрема розуміє всі проблеми, бачить шляхи їх вирішення і ладна зробити все, аби досягти мети, але тільки-но ми сходимося разом, тільки-но справа стосується групи людей, те саме глупство в усьому триває. Складається враження,— повторив він,— немовби хтось навмисне гальмує рух і не хоче, щоб наш народ звівся на ноги.

На витонченому обличчі Стоцвєтова, тим часом як він слухав ці слова, майнула ледь помітна тїнь насмішки.

— Я можу ще зрозуміти мого брата,— зауважив він.— Але я бачу, всі ви тут заражені.

— Від нудьги. Від нудьги, брате, й загарчати можна, нахилиючись до пса і адресуючи ці слова ніби йому (і таким чином вислизуючи із скрутного становища, в яке несамохіть поставив себе сам), промовив Дружников.— Кожне людське життя є серією помилок. Помилки робляться, усвідомлюються і потім робляться нові.

— Що ж, це природно. Тут потрібна лише чесність перед собою. І перед часом,— додав Стоцвєтов.

— Чесність, чесність... Чесність є стан життя, як, зрештою, і брехня є також станом життя.— Дружников знову нахилився до пса.— Коли в кого і є безкорисливість, то в цієї ось істоти.— І він потермосив пса за шню.

— Ти впевнений? — запитав Станіслав.

— Ласкава, благородна і безпорадна, по суті, тварина,

— Але будь-який стан безпорадності також є сила, коли цією безпорадністю тиснути й дорікати іншим.

— У перенесенні на людей?

— Чого ж? Можна й на держави і на народи.

— Ти торкаєшся, по-моєму, дуже болісного питання, питання нахлібництва,— мимоволі (і правильно, як він гадав) виходячи на ту колію, тобто знову непомітно й тонко підлещуючи, зробив висновок Григорій Дружников.— Я не дуже сильний в обговоренні міжнародних проблем, але гадаю, що саме в світовому масштабі і слід сьогодні говорити про нахлібництво. Ось ти попоїздив по країнах, подивився — що ти скажеш з цього приводу?

— Я гадаю, було б помилкою зводити відносини між державами та народами тільки до нахлібництва.

— І все ж таки?

— Частка істини є, але все значно складніше. Заведено вважати, наприклад, що Індія сама себе прогородувати не може, та мало хто знає, що за родючістю там такі землі, що на них можна прогородувати все людство. Треба лише окультурити ці землі й дати їм воду.— І Стоцветов розповів про проект обводнення північної частини Індії, який, він чув, ще або тільки збирались, або вже почали розробляти наші фахівці.

— Так це ж грандіозно,— зауважив Дружников, вислухавши все.

— Так, але чого б цим нашим фахівцям,— він на мить спинився, промовивши слово «нашим»,— не розробити який-небудь подібний проект для себе, для своїх земель? — нібито заперечуючи не собі, а Дружникову, завершив Стоцветов.

— А справді, чому?

— А тому, либонь, що нас навчили пильно дивитися вперед і не навчили дивитися собі під ноги.

— Невиправний ти, Станіславе. Заздрю тобі.

— Усі ми заздримо один одному: я твоєму спокою і родинному затишку...— Стоцветов на мить замислився при цих словах,— ти — моїм нескінченим перельотам і поїздкам; а хтось іще — комусь і чомусь. Усі ми заздримо один одному, і в цьому також, певно, є якийсь свій природний сенс, як, зрештою, сенс має бути в усьому. А ти пануєш,— мовив він згодом Григорію, коли той у черговий раз нахилився, аби попестити пса.— Прилучаєшся до панства, як усі тут у вас, я помітив. Це що, пошесть? Нова мода? У мене, знаєш, навіть таке враження, що вся Москва якось дивно прилучається до панства.

— Та просто люди стали краще жити, от і все.

— Краще жити і панство — поняття нерівнозначні. Панство породжує лінощі, а лінощі підточують суспільство.

— Ну, скажімо, нашому суспільству не можна дорікнути лінощами.

— Хто зна, хто зна. Лінощами, можливо, й ні, але і за сумлінність не можна похвалити. Ти знаєш, я не з породи скептиків, я з породи реалістів. Що є, то є, а чого нема, вибач, не можу визнати.

— Невиправний, невинуватий,— з усмішкою повторив Дружников, який знав пристрасть Стоцвєтова — поміркувати про правду і її підтасовку.

XXXI

Станіслав Стоцвєтов, як і його брат, який умів лише завжди «оскандалитись у товаристві», був людиною дивною. Дивною в тому розумінні, що, кажучи про себе, що він не цікавиться політикою і не любить її і що історія та філософія не його фах, тим часом у розмовах на цю тему виявляв іноді таку поінформованість, що навіть фахівцям, які, як кажуть, зуби з'їли на суспільних науках, важко було заперечити йому. Він багато читав і багато знав і завдяки своєму природному розумові легко переходив від одного предмета розмови на інший, як плавець, якому однаково, як пливти — чи на спині, чи кролем, чи брасом — і яка глибина під ним; важливо тільки, щоб пливти на виду і першим, і оце й складало всю хворобливу сторону життя Стоцвєтова. Він бачив — багато хто, з тих, котрі стояли над ним, були дурніші за нього; бачив, що саме через те, що були дурнішими (але були заслуженими!), затримувався розвиток наукової думки. Але їх не можна було обійти, через них не можна було переступити, і лишалося тільки або миритися з тим, як усе є, і бути на виду, або протистояти, щоб ніколи потім не вийти в заслужені, і він більше ніж будь-коли досі перебував тепер саме в тому становищі, коли треба було йому зробити вибір між цими двома або: або визнати над собою дурість, або активно протистояти їй. Він давно вже працював над темою про природне відновлення енергетичних ресурсів Землі (за рахунок процесів, які відбуваються в ядрі). Праця була нарешті завершена ним, він привіз рукопис і не знав, як повестись: чи прийняти те високе співавторство, яке могло б дати хід справі і вже не раз пропонувалось йому, або піти напролом і, почавши боротьбу, втратити своє звичне (з виїздами за кордон) місце. Правду кажучи — йому хотілось і почати боротьбу, в якій він знав, що перемаже, і лишитись на колишній посаді; та він відчував, що його могли не пустити пливти на ту дистанцію, на яку він хотів і мав сили, і він ходив поки що по друзях, приміряючись до того (в наукових колах) московського

життя, від якого він відстав, поки був в Індії. З цією ж таки метою — промацати обстановку — він сидів тепер у Дружникова, у якого він з розчаруванням бачив, що найменше можна було дізнатись про те, що потрібно. Та незважаючи на те, що не міг дізнатися від Дружникова те, що потрібно, він не йшов од нього. Розмова, що вийшла на улюблену для Стоцвєтова тему про правду і підтасовку, захопила його. Обстоюючи тепер перед Дружниковим необхідність правди і шкідливість її підтасовки для загального плину життя, він, власне, обстоював для себе право, вступивши в боротьбу, лишитись на колишній посаді (що він вважав справедливим, тобто тим, що повинне лежати завжди в основі життя); і він висловлював усе своє незадоволення, яке давно й хворобливо накопичувалось у ньому.

Але він не ходив по кімнаті і не розмахував руками; він не виявляв того збудження, яке зразу ж видало б його, а протягом усієї розмови сидів у кріслі, в яке всадив його Дружников, і лише з виразу його обличчя і з того особливого блиску, що раз по раз з'являвся в його очах, можна було зрозуміти, що приховувалося за цим його зовнішнім спокоєм. Лише один раз він підвівся і пройшовся до вікна ніби для того тільки, щоб розім'ятися, чи, вірніше, для того (як можна було ще подумати), щоб показати костюм, який бездоганно сидів на ньому. Та Стоцвєтов тут-таки знову повернувся до крісла і сів у нього, немовби соромлячись чи то цього свого англійського костюма, купленого ним в одному з дорогих універмагів Делі, чи то своєї гнучкої (в порівнянні з Дружниковим) фігури. Він був стрункий і худорлявий, як було модно тепер, хоча чого коштувало дотримуватись цієї моди, тобто відмовляти собі в багатьох смачних і солодких стравах, знав тільки він; але він завжди справляв враження, що байдужий до їжі, що зовнішність взагалі не турбує його, а худорлявість — це від бога, як він жартував, від тієї будови організму, яку він у спадок одержав від батьків. Але від батьків у нього було тільки світле, що було рідкістю, волосся, сірі з блакиттю очі і звичайне чоловіче грубувате обличчя, виразності якому надавала не досконалість форм (було навіть щось недосконале, дещо перекошене в його обличчі), а широта сприйняття світу і та душевна робота, яка, відбиваючись на його обличчі, робила його розумним і привабливим. Він знав, що скільки б не казали всі собі, що «зустрічають по одязі, а проводжають по розуму», і як би не висміювали цю немов застарілу традицію, зустрічають таки по одязі, — він надавав особливого значення тому, як одягався. Він носив ту тонку, з бавовни білизну, що її можна було купити тільки за кордоном, і ті сорочки, галстуки й костюми, які також привозив звідтіля. Звичайно він носив два персні: золотий, з ве-

диким, як печатка, темним каменем і срібний із знаком зодіака (козерога — місяця, в якому він народився) роботи кхмерських майстрів. Персні, що не дивували нікого за кордоном, привертали увагу московських друзів, і тому в Дружникову Станіслав був без пернів і відчував за собою цілковите право говорити про панство.

— Ні, панство — це найстрашніше, що може бути для людини та людства,— знову, коли про правду і її підтасовку було все переговорено, сказав він Дружникову. Вже від нудьги він розглядав обстановку і опорядження дружниковської квартири.— Постелив на підлогу килим — і вже, розумієш, потрібне відповідне взуття. Повісив картину — і треба вже запрошувати такого друга, який би розумівся на ній. А на придбання того самого взуття і на пошуки знаючого друга потрібен час, якого обмаль, і або ти проведеш його за письмовим столом і зробиш корисну справу, або вийтиш на весь цей антураж, який, власне, і є панство.

— Начебто ти сам живеш інакше і не прагнеш цього,— зауважив Дружников, який слухав ці міркування Стоцвєтова як балоші.

— У тім-то й річ, що і я втягуюсь. Намагаюсь позбутись і знову втягуюсь.

— Ну от і дочекались. Це Лія, це вона,— почувши, як у передпокої клацнув замок і відчинилися двері, мовив Дружников з якимось ніби похваленням, немов те, чого він дожидався цілий вечір, мало статись тепер.— Ти з ким? Ти не сама? — з метушні і шуму, що чулися з передпокою, збагнувши, що Лія не сама, запитав він; і тим часом як він, підвівшись і переступаючи через стривоженого, як і господар, пса, попрямував зустрічати дружину, на порозі кімнати з'явилася спершу Наташа, потім Лія, збуджені їздою, розмовою і вечором поезії, на якому Наташі вдалося послухати лише одного, а Лії — всіх поетів, і вона дорогою переповідала Наташі подробиці своїх вражень і перипетій вечора.

Веселі, з сяючими обличчями, вони стояли ще біля порога, коли Стоцвєтов підійшов до них, поцілував руку Лії як господині і обернувся до Наташі, щоб зробити те саме. Він ніколи раніше не бачив Наташу і, цілуючи їй руку, помітив лише, що вона була така проста, що начебто не пасувала до загального інтер'єру дружниковської квартири, до тих килимів, крісел, шаф і картин і до тих важких (під срібло) люстри і бра з матовими і сяючими тепер мінйонами, які саме і створювали враження панства, чи, вірніше, прилучення до панства подружжя Дружникових. Стоцвєтову здалося (незважаючи на золоті з рубінами сережки в Наташиних вухах, незважаючи на її зачіску, що відкривала саме ці її маленькі й гарні з сережками вуха, і незважаючи на модну

спідницю з однотонного японського кримплену, на світлу шерстяну кофточку, надіту поверх акуратно й модно облягаючої шию водолазки), що Наташа була нібито жінкою з іншого кола, котру Лія з жалості до неї, а вірніше, з потреби опікування, яке поширене на Заході і вже почало просочуватись у московське життя, взялась опікувати і виводити в люди. «Одній дурепі нікуди витратити час і гроші,— цинічно вирішив Стоцветов, подумавши про Лію, як він завжди думав про неї,— а другій хочеться прилучитись до того, до чого прилучитись не можна, а з чим треба народитись». Відірвавши губи від Наташиної руки, він знову глянув на неї і при цьому другому погляді, незважаючи на всю простакуватість круглого Наташиного обличчя, відчув (з начебто невлотимих ще рисочок), що щось сильне й розумне ховалося за її несміливістю і зніяковінням.

Стоцветов звик до товариства людей хитромудрих. Він звик до того, що за кожним вимовленим словом (у цьому товаристві) і кожним поглядом, хто на кого і як подивився, стояли певні інтереси, симпатії або антипатії змушених до спільної діяльності людей; він звик, що з цих поглядів завжди можна було безпомилково визначити рівень впливовості тих або інших осіб, з ким він збирався мати справу. Він звик, що в жіночому товаристві все засноване так само на взаємних репліках і поглядах. Але він зіткнувся тепер з тим, що Наташа була щирою і не тільки не володіла (поки ще) усіма тими прийомами в товаристві, до якого хотіла вступити, але й не знала, що такі існують; він зрозумів це ще й з виразу Ліїного обличчя, яка перехопила його погляд, і в душі неприємно поморщився, немов його запрошували подивитись, як будуть на рівних заводити овечку в клітку із левицями. «З цього вийде лише те, що з неї зроблять ще одну дурепу»,— подумав він про Наташу, відводячи від неї очі, аби приховати свої думки, тоді як Лія почала вже з усмішкою знайомити їх.

XXXII

Перемовившись тими незначними фразами з чоловіком і Стоцветовим, як це відповідало правилам пристойності, Лія повела Наташу з собою на кухню і заходилась готувати каву (і ячню з ковбасою, щоб, як обіцяла, нагодувати її вечерею), а чоловіки, зоставшись у кімнаті, знову заговорили про своє.

— До речі, як твоя праця з відновленням енергетичних ресурсів Землі? — запитав Дружников, вирішивши, що тепер саме доречно запитати Стоцветова про це.— Ти все ще проти накачування води у відпрацьовані свердловини?

— І у відпрацьовані, і в діючі. В будь-які,— з іронічною по-смішкою підтвердив Станіслав.— Ми заповнюємо водою простір, який через певний проміжок часу, скажімо, років через сто або близько цього, сам по собі заповниться нафтою. Земля живе, під товщею кори безупинно відбуваються процеси, і треба не протистояти їм, а надати можливість природно розвиватись,— мовив він. Усе, що кілька хвилин тому цікавило Стоцвєтова, тепер його не цікавило. Він уже забув і про Наташу, і про те, що подумав про неї, а весь зосередився на цьому головному, що становило суть його теоретичних досліджень, тобто праці, яку він вважав завершеною і шукав, як її прилаштувати. Але він не розповів Дружникову про все, що було в цій праці (з певних професійних міркувань, хоч і довіряв йому), а обмежився лише тим, що сказав про можливі позитивні наслідки, якщо відкриття буде визнане і відповідно до нього будуть вжиті заходи.— Через наші хвилинні інтереси ми загалом позбавляємо людство майбутнього.

— Але ці наші хвилинні, вибач, як ти назвав їх, інтереси — це інтереси держави, інтереси народу.

— Ніби я піклююсь про комах,— з тією самою іронічною по-смішкою зауважив Стоцвєтов.— Погодсья, що і я теж думаю про народ.

У цей час на кухні між жінками відбувалася своя розмова.

— Ти знаєш, хто він? — говорила Лія, маючи на увазі Стоцвєтова.— Це відомий вчений. Ти помітила, як він одягнутий? На ньому все закордонне.— Вона стояла біля плити у фартуху і тепер була по-домашньому близька і зрозуміла Наташі. З тією самою легкістю, як вона щойно вела машину, з тією самою невимушеністю і легкістю, як витанцьовувала негритянський (з вульгарними рухами тіла) танок на вечорі у Лусо, Лія робила тепер ту звичну жіночу роботу — розбивала яйця об край плити і виливала їх на сковорідку, де шкварчали вже в маслі кружальця ковбаси,— що раніше в уявленні Наташі було несумісне з її образом.

По кухні розійшлося тепло і запах їжі, і щось наче приємне й забуте відроджувалось у Наташиній пам'яті. Йї знову (і вперше після тієї жахливої ночі, коли Арсен ломиком ударив по голові сина) здавалося, що світ людських взаємин простий і що зовсім не потрібно якихось особливих зусиль, щоб затишно почуватися в ньому. Вона немовби збагнула, що на тому шаблі життя (вищому, як вона гадала), на який вона піднялась завдяки Арсенові і на якому їй так хотілося втриматись тепер, коли з чоловіком іще все було невизначено,— що на цьому шаблі життя все таке саме людяне і просте, як і на тому, на якому вона перебувала завжди, живучи з батьком і матір'ю. Вона дивилась на

Лію і немов відкривала для себе зразок життя; і зразок цей був близький їй, бо вона бачила, що й вона могла бути такою, як Лія. «Ось що потрібно для Арсена»,— міркувала Наташа, дедалі більше піддаючись враженню, яке справляла на неї Дружникова. Після Тимоніна, після особи з чашечкою кави, котра викликала ревності, після каяття і радості від каяття, яку Наташа відчула в машині, поки їхала сюди (головне, після слів, мовлених собі, що ніколи більше не дозволить, аби чужі чоловіки задивлялись на неї), вона почувалася так, ніби й справді все в її душі очистилось, і вона оповленим і ясним поглядом дивилась на Лію.

Їй подобалось, що все у Лії на кухні було підібране в тон: і гарнітур, і кахлі над газовою плиткою й мийкою, і фарба, і шпалери на стінах, і занавіски на вікнах, і абажур над лампою, і навіть двері й одвірки були теж пофарбовані в той червоний колір, що, неначе тінь, лежав на всьому, на що дивилась Наташа. Та понад усе привертало її увагу вікно, як воно було оформлене. Занавіски на ньому були незвичайного крою (за фотознімками з якогось іноземного журналу, як згодом пояснила Лія). Вони склалися ніби з двох ліній—внутрішньої, що могла розсуватися і зсуватися, і зовнішньої, перухомої, що являла собою ніби арку з червоними оксамитовими торочками. Все це було незвичайне і створювало певний ефект, хоча шилось (як було цілком очевидно) і кріпилось над вікном так само просто, як шились і кріпились ті звичайні занавіски, що завжди висіли у Наташиному батьківському домі і які вона збиралася повісити в своїй новій квартирі. Але тепер вона думала, що не вішатиме ті звичні, які замовила в майстерні, а зробить ці, скільки б вони не коштували. Вона звертала увагу й на те, як було поставлено буфет, підвішені полиці, біля якої стіни стояв стіл і що було на ньому. Їй незручно було (тим часом як Лія розповідала про Стоцветова) розпитувати у неї, де вона шила занавіски і де можна купити такий з червоним пластиковим покриттям дверцят кухонний гарнітур; але вся Наташина увага була спрямована на те, аби запам'ятати, як було у Лії, і з таким самим смаком потім (і на подив Арсена) розставити все у себе. «Треба подивитися ще, як у вітальні»,— думала вона, з хвилюванням відкриваючи для себе ту досі не відому їй втіху займатися хатніми справами.

— До речі, я тобі не сказала головного,— мовила Лія, коли ячня з ковбасою була готова і лишилося тільки розкласти її по тарілках.— Він двічі був одружений, і обидві його дружини померли під час пологів,— те, що понад усе цікавило жінок у Стоцветові, що цікавило завжди Лію і мало зацікавити Наташу, сказала вона, мимоволі в якомусь наче таємничому світлі зобра-

жуючи тепер Станіслава — фатальне щось,— додала вона.— Але цікавий чоловік, чи не так?

Наташа, яка досі неуважно слухала її і тільки тепер збагнула, що «двічі одружений» і що «обидві дружини померли під час пологів», з подивом глянула на Лію.

— Як під час пологів? — запитала вона.

— Як... Я не вмирала, не знаю, але так кажуть,— ніби просто мовила вона, але все з тим самим загадковим виразом, з якого, проте, можна було зрозуміти, що вона на щось натякала.— Ну ходімо? — беручись за пересувний столик, на якому все стояло, запитала вона. І, вже не обертаючись до Наташі, покотила його у вітальню.

Чи через те, що вона щойно була серед людей, тобто в Будинку журналістів; чи від ніжності до Наташі, яку врятувала, як вона гадала, від Тимоніна; чи від присутності Стоцвєтова, котрого завжди рада була бачити в себе, чи просто через те, що їй цього вечора було так само гарно, як гарно їй було завжди,— Лія була в гуморі і, випивши з чоловіками (і Наташею) вина, з апетитом їла яечню із старовинної порцелянової тарілки. Коли вона дивилась на Наташу, яка ніяковіла і через те червоніла, і на Стоцвєтова, котрий також, здавалось їй, був незвично незграбний цього вечора, у неї з'явилось веселе бажання поєднати їх. Вона не знала, звідки з'явилось це бажання. Забравши Наташу від Тимоніна (з усвідомленням того, що робила добру справу), вона вирішила тепер підштовхнути її до Стоцвєтова (ніби з тим самим почуттям, що й це також було добре й потрібне для чогось). Вона посадила їх за столом так, що вони повсякчас мусили дивитись одне на одного, і тим часом як Стоцвєтов дивився на Наташу, перше враження простакуватості, яке вона справила на нього, змінювалось у ньому іншим почуттям, що змушувало по-іншому сприймати її. Простакуватість її здавалась йому вже не простакуватістю, а чимось тим, з чого звичайно складається природна краса предмета (як відшліфований шматок граніта іноді програє перед його природною формою). Стоцвєтова приваблювала в Наташі саме ця невідшліфованість (тобто, по суті, те, що позасвідомо приваблювало в ній Арсена); йому здавалося, що він мовби зіткнувся з тією цілісністю (сприйняття світу), яка давно вже розтрачена в інших (як у Лії і подібних їй), і він придивлявся до Наташі, намагаючись зрозуміти її.

— Ох, Станіславе, Станіславе,— говорила Лія, помічаючи ці його погляди.— Коли ж ти знову одружишся, га? — І вона щоразу при цьому кидала погляд на Наташу.— Кажуть, індіанки незвичайні, але вже надто тонкі.— Що теж говорилося нею не без натяку.

— До чого тут худорба, що за підхід до справи! — розводячи над тарілкою руки, жартівливо втручався Григорій.— Сарі через плече, половина грудей відкрита...— Він був гарний тим, що, як завжди, не розумів дружини, до чого та вела мову, і відчував лише із загального настрою, що можна сказати вільність, тобто дурницю, яка мала розсмішити всіх. Але його дурниця не розсмішила нікого.— А чи дозволять взагалі одружитися з індіанкою, чи ні? — уже серйозно запитав він, з усміненого обличчя Стоцветова бачачи, що це коли й не цікавило, то принаймні могло цікавити його.

— Ти що, збираєшся кинути свою благовірну? — запитанням на запитання відповів Стоцветов, вдаючи, що не розуміє ні Григорія, ні Лію, а лише підтримує той жартівливий тон, який вони запропонували. І він бачив, яка вдячна була йому Наташа за те, що він щадив її.— Хочете, я розповім вам про Індію,— запропонував він Наташі.

— Господи, адже в мене слайди! — вигукнула Лія, згадавши, для чого вона запросила Наташу (і забуваючи на якийсь час про ту гру, яка, вона відчувала, не зовсім вдалася їй).— Який збіг, господи, давайте дивитися слайди. Станіславе, ти коментуватимеш. Гришо, відсувай стіл, неси екран,— одразу підвівшись, почала розпоряджатись вона.

XXXIII

Показувати слайди гостям було новим захопленням, яке нещодавно почало ширитись серед деяких верств московської інтелігенції. На слайди запрошували друзів, показом слайдів завершувались найрізноманітніші домашні застілля, і вечір вважався невдалим, якщо на ньому не частували гостей цією новинкою. Іноді це було цікаво, іноді нудно, але завжди всі досиджували до кінця; по-перше, з поваги до господаря чи господині і, по-друге, з того простого міркування, що вважалося непристойним протиставляти свою думку громадській і не похвалити нововведення. Григорій, тільки-но Лія оголосила про свій намір, хоч він був господарем, який начебто мусив частувати гостей, неприємно скривився, тому що четвертий раз мав дивитись ці індійські слайди. Він неохоче відсував стіл. Так само неохоче розгортав екран на підставці й розмовляв при цьому з Полем, висловлюючи йому невдоволення, яке не смів висловити дружині.

— А чи не пора нам на прогулянку? — ласкаво казав він собаці.— Ну не крути хвостом, не крути, знаю, що ти все розумієш.

— Може, я піду, вже пізно,— несміливо попросила Наташа, вибравши хвилину, коли було зручно зробити це.

— Але це ж слайди. Індійські слайди! — здивувалась Лія.

Усі розсілись у кріслах перед екраном, світло було вимкнuto, і Лія, зоставшиися за спинами присутніх, почала показувати те, що було, власне, нікому не потрібне, було для всіх тягарем, але чим вона все ж таки хотіла пригостити друзів, аби не знедолити їх.

Першим на екрані з'явилось зображення славнозвісної на Сході гробниці Тадж-Махал. Зображення було кольорове і вражало своєю розкішшю. Станіслав, якому було доручено коментувати і який сидів трохи збоку і позаду Наташі і добре бачив при світлі від екрана гарний овал її голови і обличчя, з іронією, як йому вдавалось усе цього вечора, надто після появи жінок, розповів, що він знав про цю перлину мусульманської архітектури (як він назвав гробницю). Та подробиці його були не про те, як будувалася гробниця нащадком знаменитого Бабура для своєї коханої (з гарему) дружини; подробиці стосувались іншого — як цей нащадок знаменитого Бабура, скинутий одним із своїх семи синів, був ув'язнений у покоях тієї самої коханої дружини і в отвір, прорубаний у стіні, до кінця днів бачив тільки цю гробницю.

— Яка жорстокість,— мовила Лія, яка під час всіх попередніх переглядів милувалася тільки виглядом Тадж-Махала. «Треба буде переповісти їй»,— подумала вона про подругу, в якій брала слайди.

— Головне, як на мене, не в жорстокості. Головне в коханні,— заперечив Стоцветов.— Кохання, як ми вважаємо, нематеріальне, а ось, будь ласка, матеріальне. Застигле диво. Чи можливе щось подібне в наш час?

— Ні,— сказав Григорій, якому теж хотілося пристати до розмови.

— Отак уже зразу й ні.

— Річ не в тім, зразу чи не зразу, але такого кохання зараз попросту не може бути.

— А чи не плутаємо ми можливість кохати з можливістю отак монументально (і суб'єктивно, що дуже важливо) закарбувати наше кохання?

— Але якщо не можемо закарбувати, то й почуття нема. Нащадок Бабура — йому робити було нічого, і він найменший душевний порух підносив до висот, а ми, сучасники прогресу, чи можемо ми при нашій неймовірній завантаженості прислухатись до своїх почуттів, тим паче підносити їх до якихось там висот? Нам ніколи оглянутись.

— Кому ніколи, а кому й нікуди подіти себе.

— А матеріально?

— І тоді не всім було доступне це.— Стоцветов кивнув на зобра-

ження гробниці на екрані.— Але звести храм для коханої — обов'язок кожного чоловіка. Так, так,— підтвердив він, мимоволі знову звертаючи увагу на гарний овал Наташиної голови, який було йому добре видно.

Після Тадж-Махала показувались вулиці Агри — містечка, розташованого поблизу гробниці й біля Червоного форту, побудованого свого часу правителями краю і пограбованого згодом англійцями. Ці вулиці відбивали той самий контраст між злиднями і багатством, про який Лія, не надавши значення словам, сказала Наташі, що «це чудово». Чудового пічого не було, а були тільки напіввисхлі рикші-велосипедисти й були торгові ряди з крамничками і заклопотаним людом, що юрмився побіля них, і Лія квапливо перейшла до того, чим їй хотілось подивувати всіх і що вона (як і подруга, у котрої вперше дивилась ці слайди) лишила на завершення. Це були скульптурки голих чоловіків і жінок, що прикрашали фасад і стіни якогось старовинного храму. Вони були в тих непристойних позах, що неможливо було без певного почуття сорому дивитись на них, хоча вони й мали очевидний культовий смисл. Цього смислу, звісно, ніхто не розумів, у чому він справді полягав, але спроби пояснити його, зроблені було Лією, а потім Стоццветовим, призвели тільки до того, що всім стало ще більш ніяково дивитись на ці спаровані в непристойних позах фігурки. У Лії не вистачало слів, аби те, що мало свою (і непристойну) назву, передати в поняттях, які пристойно можна було б вимовити; так само й Стоццветову (при всьому його вмінні вести будь-яку розмову) не вистачало цих же слів, які він міг би сказати при Наташі. Він лише зауважив ніби жартома, що, за його спостереженням, тобто з творів літератури та мистецтва, на які він послався, і з програм телевізійних передач, поширених на Заході, людство начебто взяло собі за мету повернутись до цього культу; і він ще із скептичною посмішкою, якої ніхто не бачив у темряві, подумки сказав собі, що ця хвороба непомітно просочується і в наше суспільство таким ось нібито безневинним переглядом слайдів.

— Але що цікаво,— знову почав він,— там, біля храму, це нікого не дивує.

— Давайте роздягнемось і будемо ходити голими — і через день, два, три у нас також нікого й ніщо не дивуватиме,— захоплено вставив Дружников, що він хотів піднести як жарт, але що, на його подив, було сприйняте Стоццветовим серйозно і оцінене ним.

— Так воно загалом і буде, ти правий. Але чи буде це естетично? Мені здається, що й ті давні, хто створював цей культ, і наші нинішні, хто посилено прагне воскресити його під вигля-

дом мистецтва, хоч би за яку розкутість це видавалось, переслідували й переслідують одну мету: щоб народи, як у теплій калюжі, борсались у розпусті й не бачили за цією своєю розпустою, як у чийхось руках нагромаджується багатство і влада. Ми вивчаємо подібні культу не з того боку, з якого слід було б вивчати їх,— завершив він.— Одна річ — краса людського тіла і зовсім інша — ці зображення. Ну, я гадаю, досить,— сказав він, обернувшись до Лії (не тому, що кадри почали повторюватись, як це здалося йому); він бачив, що розмова була доведена до тієї межі, коли необхідно було припиняти її.

— Ще хвилину, тут усього кілька штук,— попросила Лія, котра, як господиня, хотіла неодмінно все довести до кінця.

— Ні, ні, в усьому має бути міра,— відповів Стоцетов, адресуючи свої слова і до прохання Лії, і до можливостей мистецтва, наскільки дозволено в ньому звертатись до подібних зображень, і до перегляду слайдів узагалі, і, нарешті, до всього цього вечора, проведеного ним у Дружникових без жодної, як він гадав, користі для себе (і для справи).— Посиділи, побалакали — пора й честь знати.— І він, коли було ввімкнуте світло, глянув на Наташу, яка також заквапилась іти.— Де ви живете? — запитав він у неї.

Хвилину тому він не думав, що піде проваджати її, але тепер відчував, що не можна було повестись інакше.

— Господи, Станіславе, як добре, коли ти зробиш це. Вона сама, проведи,— одразу ж підхопила Лія, з новим для неї інтересом (після перегляду слайдів), продовжуючи свою гру з метою поєднати їх.— Він чудова людина,— шепнула вона Наташі, прощаючись із нею.— Яка я рада, що побачила тебе. Яка я рада,— повторила вона з тим іншим смислом, який хотіла вселити Наташі. І, немов благословляючи її на щось, притислась своєю щокою до порожівлої і гарячої Наташиної щоки.

XXXIV

— Ти поведеш Поля? Чи ти вже прогулював його? — щойно зачинивши за гостями двері і повернувшись до кімнати, запитала Лія у чоловіка (тим буденним тоном, як вона завжди питала його про це).— Ну ось і день прожито,— мовила вона згодом, опускаючись у крісло, немов усе для неї полягало лише в тому, щоб прожити день, тобто наповнити його тим змістом, який був би на вітху і не тягарем, був би тією подобою корисної справи (але не самою справою!), коли важко буває дорікнути собі в чомусь.

Окрім основної роботи, де вона, як науковий співробітник, з'являлася в середині дня, вона встигала оббігати десятки місць і почути (і передати потім) десятки пліток — хто, що й про кого

сказав і що мало відбутися внаслідок цього; вона не могла не бути в курсі тих справ (у колі «своєї Москви»), від яких хоч і побічно, але залежав і її добробут, і з почуттям, що її життя сповнене діяльності, думала зараз, усміхаючись, про Наташу, ніби в чомусь хорошому, в чому давно вже збиралась допомогти їй (після нещастя з її чоловіком), допомогла тепер.

— По-моєму, Станіслав закохався в неї, ти чуєш? — тим часом як Григорій уже надів нашійник на пса, щоб вести його прогулювати, сказала йому Лія.— Як же мало треба вам, чоловікам.

— По-перше, ти, як завжди, перебільшуєш, а по-друге, не так уже й мало нам треба.— Нашійник був уже надітий, і Дружников звично й весело (і вже вкотре цього вечора) потермосив собаку за шию.— Не так уже й мало, га? — повторив він.— Ну, я пішов,— сказав він, відключаючись од домашнього світу, в якому він перебував, і настроюючись на інший, вуличний, де, він знав, чекали на нього в цей час друзі-собачники, як він жартома називав їх, для котрих не існувало нічого приємнішого, аніж бачити своїх собак, які разом бігали.

У кедах, у спортивному одязі, в якому Григорій не дозволив би собі з'явитися ні в інституті, ні будь-де серед людей, він вийшов з під'їзду будинку і разом з Полем, що натягав повідець, попрямував до сквера, здалеку помічаючи (у тьмяному освітленні) знайомі фігури інженерів і кандидатів наук, що вже спустили з повідків своїх ньюфаундлендів і коллі, і радіючи й поспішаючи до них. Для нього це було найприємнішим завершенням дня. Ні надокучливої наукової роботи, ні Стоцвєтова з його мудруваннями, під які треба було підстроюватися, ні Лії, від безперервної метушливої діяльності якої Григорій теж, здавалось йому, стомлювався,— нічого цього не існувало тепер, а були тільки друзі, котрі нічого не вимагали від нього, крім хіба що одного — щоб він подивився на їхніх собак, помилювався медалями на їхніх нашійниках і похвалив дивовижну виходженість їхніх лап, і від яких так само нічого не треба було й Григорію, окрім того, що він міг пустити свого улюбленця Поля у зграю, де одразу ставала помітною його особлива породистість. «Від знаменитої Аскри. Від Аскри Скринського»,— казав він сам і чув, як казали це інші; і життя здавалось йому прекрасним і сповненим смислу.

Лії, яка все ще відпочивала в кріслі, зоставалось лише прийняти душ і лягти в постіль, посидівши спершу перед туалетним столиком з кремами і мазями, і тим часом як вона, стомлено підвівшись, заходила робити цей свій звичний вечірній туалет, у її свідомості відбувалось те саме, що і в свідомості чоловіка: ні Наташа, ні Стоцвєтов, ні вечір поезії в Будинку журналістів, через який вона так метушилась, аби потрапити, ні різні інші події, які

цікавили її протягом дня і здавались важливими, вже не хвилювали її, тому що не торкалися тих головних інтересів її життя — роботи і стосунків із чоловіком, — до яких, щоб усе трималося на рівні, вона не те щоб не докладала зусиль, а їй попросту не треба було докладати їх; життя її було приведено в рух і плинуло в тих певних межах, у яких, вона знала, нічого не могло трапитися з нею; вона знала, що (через обставини зв'язків) Григорій не міг змінити до неї ставлення і що (через ці самі обставини зв'язків) у неї завжди будуть робота, гроші й час, аби собі на вітих витратити його. Вона спокійно дивилась на майбутнє і була щаслива не тим, що кохала чоловіка і він кохав її; вона, власне, не знала кохання і щаслива і задоволена була від усвідомлення того, що її життя стабільне і що є сили, які не допустять, аби порушилась ця стабільність. Вона стала під душ, щоб змити з себе піну шампуню; волосся її було прикрите прозорим целофановим беретом, і тепла вода, стікаючи по цьому берету на обличчя, плечі й спину, викликала те приємне відчуття життя, коли їй хотілося зробити щось особливо добре, від чого було б добре всім. Тіло її вимагало материнства, і в хвилину розслабленості (як тепер) вона ладна була погодитись на дитину; та коли в нічній сорочці й халаті накладала креми на обличчя перед дзеркалом, уже не відчувала цього бажання і знову немов ставала тією сучасною (у розумінні багатьох) жінкою, у якої голе тільце дитини і пелюшки з плямами викликають лише відразу, а не бажання докласти рук. «Дурненька-дурненька, а вистачило розуму не завагітніти від Арсена, — у зв'язку із щойно пережитим самою Лією бажанням мати дитину і новою рішучістю не мати її подумала вона про Наташу. — З її личком, господи, з її ж бо личком...» І вона посміхнулася, пригадавши погляди Стоцвєтова, які той кидав на Наташу.

Але тим часом як Лія завершувала цей свій туалет і (день і вечір, протягом якого все було для неї лише грою, що приносила задоволення, а не працею, після якої зовсім інші думки з'являлись би в голові), тим часом як Григорій, що стояв серед друзів-собачників, ще менше, аніж дружина, думає про прожитий день (і взагалі про життя, яким він жив і яке вважав справжнім, але яке було, по суті, лише марнотратством часу), Наташа, яка вийшла із Стоцвєтовим на вулицю і опинилася з ним одна на безлюдному в цей час тротуарі, з жахом збагнула, яка вона була беззахисна, і вже не зніяковіння, а страх перед цією своєю беззахисністю охопив її. Вона мовчки і квапливо пішла попереду Стоцвєтова, щомиті відчуваючи його за собою і ладна зразу ж відсахнутись, тільки-но він простягне до неї руку. Вона подумки намагалась повернути себе до того стану закоханості в Арсена,

з яким вона пам'ятала, як легко і впевнено почувалася; та вона з подивом відчувала, що не було в ній цього колишнього стану кохання до чоловіка. Замість цього стану кохання до нього (чим вона жила досі і що здавалось їй вічним) в ній було нове і дивне для неї почуття. Вона не те щоб ще раз у Дружникових зрозуміла, що вона приваблива (вона знала про це й раніше), але вона помітила (із звернених на неї поглядів Стоцвєтова та з його уваги до себе), що в житті було стільки можливостей влаштувати себе і що вона так поквантилась із Арсеном, що їй шкода було, що вона не вільна. Те, що ще вранці їй здалось би дивним, не тільки не було дивним тепер, але, навпаки, було так просто, так просто (не лише подумати, а й зробити), що дивним здавалось вже інше — як можна було осудити або щось погане побачити в цьому. «Чому я не можу розпорядитися своїм життям? Якщо мені добре, значить, це добре взагалі», — з ясністю, як вона ніколи не міркувала досі, сказала вона собі, все ще, проте, настоєжено прислухаючись до кроків Стоцвєтова і, як і раніше, ладна рішуче відсахнутись од нього, тільки-но він простягне до неї руку.

XXXV

Сергій Іванович з усією своєю теперішньою самотністю приходив до думки, що він немовби був обманутий життям. Він ішов начебто до світла — і через війну, й через усі інші труднощі, — але те, до чого прийшов, втративши дружину і втративши, власне, дочку, було тим страшним розчаруванням, як начебто замість очікуваних дверей він знову наштотхнувся на похмуру бетонну стіну. «Де, коли я ступив не на ту дорогу, якою слід було йти?» — запитував він себе (ніби, знайшовши й виправивши помилку, можна було виправити все в житті). Але виправити, він розумів, вже нічого не можна було. Неможливо було воскресити матір або воскресити Юлію, яка спочивала на мокшинському цвинтарі, куди він перед від'їздом до Москви заходив, щоб постояти біля її могили; не можна було вернути дочку, а головне, повернути ту домашню атмосферу тепла, затишку й душевного спокою, якої, коли все було в нього, він не помічав і від якої тепер лишився тільки спогад. Перед ним знову поставав образ розбитої вази, і він озирався на розсіпані довкола нього кришталіки того, що складало його життя. Він бачив, що в дочки були свої інтереси в житті, яких він не розумів, і що так само свої інтереси були у Кирила Старцева і в Микитівни, яка тепер майже весь час жила в нього, і йому не те щоб важко було розмовляти з ними — з дочкою, з Кирилом або Микитівною, у якої на язичі повсякчас було лише дві теми: про доброту, втрачену людьми, і черги, в яких,

аби дістати щось путне, доводилось їй простоювати,— а попросту він відчував: те, що хвилювало його, було нецікавим і непотрібним для них, а те, що цікавило їх, нецікавим і непотрібним для нього. Але треба було далі жити, треба було щось робити, і ця природна потреба діяльності (надто після того, як відпала потреба відвідувати слідчого і зустрічатися з Кошелевим) знову змусила Сергія Івановича взятися за мемуари.

Якось вранці, як це й трапляється з людьми, котрі на щось зважились, він, вставши й поснідавши, сказав собі: «Годі, треба братися за діло»,— і рушив до письмового столу, на якому все, як було залишено на початку червня, коли він поїхав до шуряка в село, так і лежало незайманим. Лише Микитівна, коли витрала пилюку, пересувала рукопис і папки з архівними виписками та різними паперами, що ними Сергій Іванович користувався в роботі. Перше, на що він звернув увагу, була пожовкла газета з опублікованою в ній його статтею «Останній водний рубіж». Це був розділ з його майбутньої книжки, де він розповідав, як його батальйон, діставши завдання вийти до рейхстагу, під безугавним вогнем ворога долав останній водний рубіж — обвідний берлінський канал (Тельтов-канал, як він значився на карті). Побіжно глянувши на цю опубліковану вже статтю, він з подивом прочитав у списку полеглих прізвище лейтенанта Дорогомиліна. «Так, але коли я писав, я не знав, що він живий»,— сказав він, подумавши про Дорогомиліна з тим почуттям незручності, як він тепер завжди думав про нього. Він згадав, як був у гостях в Дорогомиліна в Пензі, з яким настроєм їхав до нього і з яким їхав од нього; пригадав вишневу, із дзеркалами, кришталевими люстрами і бра вітальню, де сиділи, стояли й походжали якісь дивні люди, дивні своїми розмовами про катастрофи, що нібито загрожували людству і мали статися чи то внаслідок соціальних бур і перманентних революцій, чи то внаслідок надмірного розвитку науки (що стверджував аспірант Нікітін); ці люди були тією творчою інтелігенцією, тими тонкими мистецькими натурами, як сказала про них дружина Дорогомиліна Ольга, котрим необхідне спілкування і необхідний певний простір, тобто майданчик, де вони мали б можливість проводити свої розумові тренування, «Певно, так народжуються шедеври мистецтва»,— із скептичною посмішкою зауважив тоді Дорогомилін, аби виправдати те, що відбувалось у нього в домі. І ця скептична посмішка, яку Сергій Іванович так виразно бачив зараз, лише посилила в ньому загальне почуття незручності за колишнього сміливого й бойового лейтенанта. «Мабуть, і справді відбулась якась перестановка в світі (у свідомості людей) відтоді, як закінчилась війна»,— подумки промовив він; мимоволі поєднуючи в одне ціле те, що

він думав тепер і про Кирила Старцева та про дочку, не знаходячи в їхніх інтересах співзвучності своїм почуттям і думкам.

Він уважно прочитав статтю, потім усе, що було написано ним (і не було опубліковане), і, підперши долонею скроню, мовчки сидів, втупившись очима в ту єдину перед собою цятку (на стіні), коли замість цієї стіни, дивана й шафи він бачив картини минулого й сьогоднішнього, що поставали в його свідомості і в яких він хотів розібратися. Він був незадоволений з того, що прочитав. У його рукописі, він відчував, не було того головного, що він тепер збирався сказати людям (у тому для себе значенні, що він пібито відповідав Дорогомиліну й Кирилові). Він відчував, що змінилась сама мета, задля чого йому потрібно було писати мемуари. «Ніхто не забутий і ніщо не забуте... Ні, зараз потрібна не ця констатація фактів,— міркував він, ще не підібравши слова, щоб оформити те, що він вважав головним.— Ми додаємо лише кількість імен і подвигів, нагромаджуючи їх і затуляючи ними ті, що вже відомі, але навіть і цим часом, і необхідно знайти те місце, де обірвалось, і з'єднати його, так як зв'язківець, по-пластунському, під вогнем, але знайти, зачистити і з'єднати»,— думав він, зводячи поки що лише брови над переніссям і, як і перше, дивлячись перед себе усе в ту саму цятку. Він мовби прозрівав після тривалої сліпоти, прозрівав тим внутрішнім прозрінням, коли досі прихована від нього суть життєвих явищ, як за розчиненими дверима, постала перед ним у чіткому й оголеному вигляді.

Він підводився, ходив по кімнаті, сідав за стіл і знову вставав, дивуючи Микитівну, але не цією своєю діяльністю, якої вона не бачила, а станом замисленості і бажанням чогось, чого вона не розуміла, але в чому вбачала якийсь дивний звих, як подумки казала вона, якесь начебто відхилення від звичайної (в її уявленні) людської поведінки, і це її насторожувало. «Простав би до якогось діла,— міркувала вона,— і все б зажило, забулось, як у всіх людей». Вона згадувала приїзд Павла, який припав їй до душі своїми простими селянськими роздумами, і хоча не наважувалася сказати Сергію Івановичу, але гадала, що коли й треба йому з кого брати приклад, то із шуряка, для якого життя (знову ж таки на її думку) полягало не в пошуках якихось неіснуючих істин, а в тому, що все, що існує довкола, розумне й неминуче і що треба лише вміти пристосуватись, тобто вміти знайти вигоду для себе; і вона по-своєму розумними старечими очима поглядала від кухонних дверей, де стояла, на зосереджене ходіння Сергія Івановича. Для неї, котра повсякдень бачила його, не були такі помітні зміни, що сталися з ним протягом цих літніх місяців.

З міцного і ще здорового літнього чоловіка, яким був навесні, він перетворився, по суті, на діда — так згорбився, змарнів і схуд під тягарем свого горя. Кирило, який приходив (хоч і рідко) провідати, не впізнавав Сергія Івановича. Костюми, що раніше гарно і щільно сиділи на ньому, тепер, як на вішалці, звисали з вугластих кістлявих плечей, і це враження посилювалося ще тим, що лівий рукав його був порожній. Протез, який він замовив, був такий гидкий своїми рожевими (під шкіру) неживими пальцями, що він не надягав його. Але сам Сергій Іванович майже не помічав цієї зміни, що сталася з ним, тому що не вистачало сил, аби усвідомити все, тим паче не було часу подумати про це тепер, коли він узявся за мемуари і коли, як друге дихання у спортсменів, відкрилось йому бачення світу й того призначення (в цьому світі), яке, він відчував, випало йому.

Комірки сорочок були завеликі для нього. Проте, коли він, поголений і зачесаний (уже не дозволяючи собі того колишнього так званого спочинку, коли до полудня міг ходити в піжамі й не голений), сідав до письмового столу — чи то від напружених думок, чи від бажання переконливо викласти те, що вважав тепер за головне сказати людям, він відчував, наче щось душило його, розстібав гудзик на комірці, послабляв галстук і раз по раз непомітно для себе пальцями робив рух, немов йому було задушно і не вистачало повітря.

Та справа, і потрібна, й важлива, яка тепер так захопила його, посувалась важко, він списував купи паперу і шматував і викидав його потім. Він бачив, що в нього, по суті, виходило саме те — кількісне нагромадження фактів, — проти чого все рішуче поставало в ньому. Він відчував, що йому не вистачало чогось, як людині, що сходить на вершину, не вистачає іноді останнього виступу, на який можна було б опертись; він не знаходив (у доволишньому житті) того, що предметно сконцентрувало б його думки про війну і ті історичні зусилля, яких доклав народ і він сам, як частинка народу, щоб перемогти ворога.

XXXVI

— Ти знаєш, що вражає мене, — сказав він якось Кирилові, коли той зайшов провідати його. — Ми забуваємо про війну. Ми забуваємо, що перемогли в ній і що наша перемога є найвеличнішою патріотичною сторінкою вітчизняної історії.

— Чому ти гадаєш, що забуваємо? — здивовано запитав Кирило, для котрого, як і для більшості людей, уже те, що фраза «ніхто не забутий і ніщо не забуде» повторювалась усіма, було запорукою того, що й справді ніхто не забутий і ніщо не забуде,

Заклопотаний з ранку й до ночі то службовими справами (по відділу народної освіти, який він очолював), то громадськими, що їх він виконував з іще більшим бажанням, тому що виконувати їх було і престижнє, і, головне, не треба було ні за що відповідати, він не те що не бажав заглиблюватись у ті глибинні процеси, що відбувались навколо нього (і в які, зрештою, втягувався і він, проте, можливо, не з того боку), а в нього не вистачало часу зупинитись і осмислити їх.— Ні, Сергію, ти просто зараз хворобливо усе сприймаєш,— мовив він з тією простодушністю (а швидше не замислюючись), як він дозволяв собі розмовляти з усіма, хто стояв нижче за нього.

— Ти не зрозумів мене,— заперечив Сергій Іванович.— Ми з тобою, звісно, не забули.

— Та й у кожній родині хтось не повернувся, когось усе ще чекають, а ти кажеш — забули.

— Ні,— знову заперечив Сергій Іванович.— Ти не зрозумів мене. Пам'ять, що живе в нас, у кожній окремій людині,— це одне, але монумент, на якому була б закарбована пам'ять народу,— це інше. Чи є пам'ятник Перемоги в Москві? Нема в нас такого пам'ятника.

— Кращий пам'ятник, я вважаю, це наше налагоджене життя,— зауважив Кирило, мовивши знову те, що було правильним, було тим, проти чого важко заперечити, але що не могло задовольнити Сергія Івановича.— Ми віддавали життя, щоб добре жити. Прекрасно жити,— додав Кирило. Він був задоволений цією відповіддю, на яку не треба було витратити зусиль, аби придумати її. Подібна відповідь, як і безліч інших (за стереотипом), повторюваних повсякдень різними людьми, була завжди до його послуг.

Він, як звичайно, був веселий, сповнений життя і, як сита людина не розуміє голодну, не розумів Сергія Івановича з його турботами про справи, про які, як гадав Кирило, було кому в нас (тобто відповідним відомствам) піклуватись; він не розумів і дивувався, дивлячись на свого колишнього фронтового командира, навіть йому, ще не розібравшись в своїх особистих справах, було втручатись у громадські, в яких він не був компетентний, аби судити про них. «Влаштувати б його десь на підприємстві»,— глянувши на порожній рукав Сергія Івановича, уже не вперше сказав собі Кирило те, що думав завжди. Він щоразу, коли бачив Сергія Івановича, мав цей добрий намір; але щоразу, коли треба було докласти зусиль, аби довершити справу, все закінчувалось (як і того дня в Будинку дружби, де зустрів знайомого з Комітету ветеранів війни) лише розмовою, що нікого й ні до чого не зобов'язувала. «Ні, я мушу-таки влаштувати його»,— рішуче вирішив він. І від цього нового напливу збудження (напливу благо-

родних почуттів, які піднімали його у власних очах) він не те що не міг спокійно сидіти в кріслі перед Сергієм Івановичем, а не міг не висловити цього свого почуття тим зовнішнім поривом — швидким і нервовим ходінням по кімнаті, — яким він наче безмовно хотів сказати Сергію Івановичу, як переживає за нього.

— Облиш ти цю свою писанину, я знаю, нічого путнього з неї не вийде і не може вийти, — різко зупинившись перед Сергієм Івановичем, мовив він. На ньому була модна в смужку сорочка, модний галстук, який лопатою закривав груди, коричневий костюм у смужку і гостроносі черевики такого ж самого відтінку (на що неможливо було, як і на галстук, не звернути увагу) — все це, що, як здавалося Кирилові, відповідало його нинішньому становищу, і службовому, і громадському, для Сергія Івановича було лише підтвердженням того, що помічений ним розрив між поколіннями існує і що люди, подібні Кирилові (і Дорогомиліну), настільки змінились, що їм лише здається, що вони пам'ятають про війну та її злигодні, тим часом як живуть зовсім іншими, своїми й дивними (коли не сказати більше, як гадав Сергій Іванович), інтересами. «Але чого вони прагнуть, що для них святе?» — запитував він себе, тим часом як Старцев, не обтяжуючи себе обдумуванням того, що сказати, і далі переконував його: — Облиш, що твоя писанина може дати тобі? Не такі голови брались, а що вийшло з-під їхнього пера? Все відоме, про все вже сказано, а ось яку-небудь справжню б роботу для тебе — було б діло. Я займуся цим. Обіцяю тобі. — І в цю мить Кирило сам вірив, що був ширий і в його голові хоч і невиразно, але народжувались плани влаштування Сергія Івановича.

— Однак, даруй, мені треба бігти, — відтак сказав він. — Я ще зайду. Як тут моя Микитівна?

— Дякую. Що б я робив без неї.

— Ну, отож-бо, отож-бо. До зустрічі. — І він, по-франтівському виблискуючи своїми гостроносими модними черевиками по паркету, веселий, життєрадісний (і задоволений тим, як виявив себе в товариша) пішов од Коростельова.

Кирилові здавалося, що він був так завантажений тепер корисною діяльністю, що громадське життя зазнало б чималої втрати, якби в нього не було енергії та здоров'я, як додавав він жартома, для цієї діяльності. Він, як і сотні інших, котрі не помічали (так само як він) того, що своєю метушнею приносили не користь, а лише створювали ілюзію її, жалів Сергія Івановича, тим часом як Сергій Іванович, не думаючи про себе, що він завантажений діяльністю, якої потребує суспільство, був, по суті, зайнятий якраз тією справою, за яку саме і важливо було комусь узятись тепер. Він інстинктивно, лише за тим відчуттям, що йому

не вистачало (в роботі над мемуарами) того останнього виступу, спершись на який можна було піднятися на вершину, доходив висновку, що в Москві потрібен пам'ятник Перемоги. Він не поділяв думки Кирила Старцева, що налагоджене життя — це і є пам'ятник. «Так, та не зовсім так,— подумки відповідав він Кирилові.— Слава народу гідна, аби втілити її в мармурі».

— А як ви гадаєте? — запитав він у Микитівни, котра щодо цього не мала думки (як про свій приробіток), яку вона могла б упевнено висловити Сергію Івановичу. Вона знала лишень, що людям освіченим завжди видніше, що їм слід і чого не слід робити.

— Та хоча б і простій людині: прожила життя — і хрест їй на могилу чи зірку, як по-нинішньому. Треба, як же не треба,— відповіла вона саме за цією своєю згодою з Сергієм Івановичем.— Що народ пережив за війну, то одному богу відомо,— додала вона, висловлюючи ту загальну думку, про яку (за якоюсь мовчазною нібито згодою) в той час найменше заведено було говорити й писати.

«Голос народу, так, голос народу»,— повторював згодом Сергій Іванович, подумки повертаючись до розмови з Микитівною. Він звертався з цим самим і до Наташі, котра також, як і Микитівна, підтримувала його, але не через переконаність, що такий пам'ятник потрібен у Москві (вона була заклопотана своєю справою, тобто справою чоловіка, й не могла думати про інше), а лише через почуття, що їй не хотілося засмучувати батька.

— Так, але що ти можеш? — однак заперечила вона.— Адже ти не уряд.

— Не уряд, але — народ! А народ — кинь лише клич, як мільйони коштів одразу ж будуть зібрані на такий пам'ятник.

— І хочеться тобі займатися цим? — зробила висновок Наташа, яка розуміла себе і не розуміла батька.

Та чим більше Сергій Іванович стикався з байдужістю щодо цієї своєї ідеї, тим певніше доходив висновку, що треба діяти. «Ось він, розірваний зв'язок поколінь»,— думав він, пригадуючи вже слова дочки, і, замість мемуарів, що важко давались йому, він, сівши якимсь уранці за стіл, написав листа до Президії Верховної Ради, в якому від імені фронтовиків, рішуче взявши на себе це право, пропонував розглянути питання про спорудження пам'ятника Перемоги в Москві. Він пропонував (не з того міркування, що в уряді могло не бути для цього коштів) звернутись до народу, аби кожен відповідно до своїх можливостей зміг взяти участь у цій важливій державній справі. «Усім народом»,— була фраза в його листі. «Усім народом»,— повторював її згодом Сергій Іванович, коли листа було надіслано і він, звеселівши від того,

що зробив (від своєї рішучості, яка наче замолоду, знову ніби повернулася до нього), збуджено ходив по кімнаті, дивуючи й насторожуючи вже цим Микитівну. Він почувався так, немов знову повернувся до життя. Незважаючи на те, що в його особистому житті, як і раніше, було тільки горе: і смерть матері, і смерть Юлії, і втрата руки, і розчарування у своїх колишніх фронтових друзях Старцеві та Дорогомиліні, і, нарешті, заміжжя дочки,— незважаючи на горе, про яке все в домі нагадувало йому, він був саме весело збуджений своєю громадською, як назвав би її Кирило, діяльністю. Інтереси громадські, про які так іронічно заведено іноді говорити, що вони не можуть замінити в людині її «я», були для Сергія Івановича вищими, аніж власні; він не говорив про це і не помічав цього, як не помічав під час війни, коли треба було підняти роту в атаку (і коли особистим інтересом виступало життя!). Він збуджений був від того, що перший, як він гадав, висловив думку про спорудження пам'ятника Перемоги в Москві, тим часом як він просто не знав, що сотні подібних записок і з різних кінців країни, надходили до тих відповідних інстанцій, у яких мало вирішувались питання про пам'ятник. Він не знав, що за завданням уряду десятки колективів уже працювали над проектом такого пам'ятника і що важко було сказати, хто був перший. Сергій Іванович був лише одним з тих, хто відчув, що пора було якось діяти, аби увічнити подвиг народу; і він з нетерпінням чекав тепер відповіді з канцелярії найвищої влади.

XXXVII

Він одержав відповідь того дня, коли чекав Наташу.

Хоча в папері було лише по-службовому сухо повідомлено, що його пропозицію взято до відома, що можливість спорудження такого пам'ятника в Москві вже розглядається і що рішення про це, певно, найближчим часом буде опубліковане в пресі (і в кінці було дописано, що йому дякують за виявлену ініціативу), Сергій Іванович був цілком задоволений відповіддю. Він прочитав її кілька разів, потім прочитав Микитівні, котра лише збагнула, що відбулося щось приємне для нього; відтак, походявши з відповіддю, підписаною Георгадзе, по кімнаті, поклав на письмовий стіл, аби бачити її. Його сповнювало почуття, наче він зробив щось таке, чого ніхто й ніколи до нього не робив, і пишався й відчував у собі нові сили для нових справ. «Ну то що ти на це скажеш? — подумки запитував він у Кирила, уявляючи його перед собою.— Не вірив, а ось почитай-но!» І він (також подумки) простягав листа колишньому фронтовому другові. Він мав намір показати листа й Наташі і готував фрази, які скаже їй. Йому

необхідно було з кимось розділити свою радість, тобто перемогу, одержану, власне, над собою, чого він, звісно, ще не усвідомлював, необхідно було, щоб хтось підтримав його в його душевному пориванні, і він чекав цього від дочки.

— Знаєте, ввечері у нас буде Наташа,— сказав він Микитівні, увійшовши до неї в кухню.— Я хотів би влаштувати невеличке свято. Ми зможемо що-небудь приготувати? — прилучаючи до свого настрою і Микитівну, запитав він.

— Треба, то приготуємо,— погодилась Микитівна, яка почувалася цього ранку відпочилою (від роботи, про яку вона не казала Сергію Івановичу) і тому теж була в гуморі.

Настрій у Микитівни був ще від того, що вона, не питаючись у Сергія Івановича, можна їй мешкати в нього чи не можна, і не радячись із Кирилом, а лише інстинктивно відчуваючи, що потрібна тут, непомітно для себе оселилась у квартирі Коростельова, в кімнаті, де раніше лежала його хвора мати, а в свій дім у Дьякові пустила квартирантів — молодят-студентів, які хоч і небагато, але справно платили їй. Вона відчувала, що її життя (на старість) було в усіх відношеннях налагоджене, налагоджене так, як, їй здавалося, не було налагоджене замолоду, і вона вбачала в цьому божу руку за працю — що обмивала і опоряджала небіжчиків,— за яку люди завжди щедро платили їй. Вона бачила, що Сергій Іванович був у горі (був без дружини, без руки і, власне, без дочки), що він був безпорадний у житейських справах, як кожна в її усвідомленні освічена людина, і вже не через вигоди для себе, а через прихильність доглядала його. Вона бачила, що він страждав, тижнями не бачачи дочку, і осуджувала Наташу. Але осуджуючи, разом з тим, тільки-но та з'являлась у квартирі, раділа їй і не знала, куди посадити і як догодити. При всьому складному Наташиному становищі, про яке Микитівна була поінформована, Наташа так стежила за собою, так ошатно одягалась і вміла триматися, що Микитівні зоставалось лише милуватися нею. Наташа так діяла на Микитівну, як квіти, внесені до кімнати і поставлені у вазу. Ці квіти, відрізані від коріння, вже позбавлені життя, та вони ще, всмоктуючи в себе підсолоджену воду, весело тягнуть свої гарненькі голівки до віконного світла і радіють життю. «Тут своє, там своє горе»,— подумала вона про Наташу.

— Та вже не хвилюйтеся, зустрінемо нашу голубоньку,— запевнила вона Сергія Івановича, намагаючись своїм настроєм підтримати його.

Через цей непояснений збіг, якому не перестають дивуватися люди, вбачаючи в ньому якийсь начебто прояв фатуму, Микитівна приготувала фарш і тісто й заходилася ліпити пельмені,

вважаючи (як і Юлія напередодні того пам'ятного недільного ранку, коли готувалась зустріти Наташу з нареченим), що найсмачнішою стравою будуть пельмені, подані гарячими на стіл. Вона взялась за те, що, як вона гадала, вміла робити найкраще, і не лише не думала, а й не могла припустити, буцім щось погане, будучи ще свіжим у пам'яті і Сергія Івановича, й Наташі, було в цьому її приготуванні. Витираючи об фартух білі, в борошні руки, вона декілька разів виходила до Сергія Івановича, аби запитати, о котрій годині прийде Наташа, щоб загодя скип'ятити воду, і чи буде ще хто-небудь запрошений, окрім неї, і оскільки Сергій Іванович сам не знав, о котрій годині прийде Наташа, і вагався, кликати чи не кликати Кирила з дружиною, щоб і вони розділили його радість,—пельмені було покладено в морозильник, вода весь час трималася гарячою, а стіл посеред кімнати, застелений червоною з білою облямівкою скатертиною, був заставлений уже приборами, як уміла це робити Микитівна. Сама вона була в новій кофтині й спідниці, що по-старечому широко сиділа на ній, і геть зміпилася, такою Сергій Іванович ніколи не бачив її. Та він не запитував, для чого вона причепурилась; усе, що відбувалось тепер у домі, все відповідало його настрою, він відчував у своїй душі оновлення, і оновлення, він бачив, було в домі і тишило його. Він усю другу половину дня (саме після листа і дзвінка від дочки) працював над рукописом. Усе, здавалось йому, виходило в нього, він був задоволений і тим, що писав, і собою, і Микитівною, і взагалі обставинами життя, що знову нібито повернулось до нього обличчям, і уявляв собі, як будуть видані його мемуари, яке ці мемуари справлять враження (він уже не казав, що зв'язок часів безповоротно втрачено) і як він сам почуватиметься, неначе знову, як під час війни, він узяв важливу для загального розвитку подій висоту, з якої проглядаються стратегічні далі. «Ще поживемо. Ще дещо зробимо»,—думав він, подумки звертаючись то до того, що було його (та сотень тисяч інших людей) фронтовим минулим, то із щойно ніби взятої ним висоти вглядаючись у простір, на якому він мав розвернутись.

Та хоч як він радів своїм думкам, хоч як здавалось йому, що всі його болючі життєві питання були тепер вирішені ним, з наближенням часу, коли мала прийти Наташа, якийсь ніби дивний неспокій опановував його. Те, про що він не хотів думати (про свої стосунки з дочкою) і відсував, як відсувають з-під руки предмет на столі, що заважає,—цей предмет хтось знову немовби підсовував йому під руку. Він бачив, що дочка не пробачила йому, що примирення з нею було зовнішнім, що в його стосунках з нею все ще були струни, яких не можна було торкнутись, не порвавши їх. «Може, я перебільшую? Може, все не так?» — пробував казати

він собі. Та це не заспокоювало, а лише повертало його до болючого для нього питання. Йому хотілося не цього зовнішнього примирення, яке прийшло, коли необхідно було спільно діяти на захист Арсена (і яке почало холонути одразу ж, тільки-но відпала потреба в таких діях), а іншого, заснованого на тому (і з боку Сергія Івановича, і з боку Наташі), що заведено називати спорідненістю крові, тим, що за всіх обставин життя іноді важко, болісно, але завжди нерозривно зв'язує батьків і дітей. Йому хотілось поновити ту душевну близькість з дочкою, без якої життя його було порожнє, і він розумів, що неможливо було громадською діяльністю заповнити цю порожнечу.

XXXVIII

Тим часом як Наташа, пообіцявши батькові прийти до нього, перебувала в Будинку журналістів і прилучалась до іншого, ніж батьківське, життя, в якому вона шукала того, чого не було й марно було шукати в ньому, Сергій Іванович, щохвилини очікуючи її, прислухався до звуків, що крізь оббиті двері долинали до нього з коридора. Він добре чув тепер (чого не завважував досі) і як піднімається ліфт, і грюкання дверей, і кроки сусідів, коли ті поверталися з роботи. Він був увесь напружений, як був напружений того вечора, коли, вигнавши з дому Наташу з нареченим, відвізши на машині швидкої допомоги Юлію до лікарні і, повернувшись додому, заставши матір померлою, чекав на дочку, сподіваючись, що вона прийде і все з'ясується. Він підходив до дверей, повертався і знову сідав за стіл або вмощувався на дивані, але в тій самій згорбленій позі, немов щось тяжке вже навалювалось на нього. Микитівна зварила йому пельмені, до яких він не торкнувся. Вона, за звичкою, як і в день похорону Єлизавети Григорівни, коли вперше з'явилась у цьому домі, заходила було керувати ним, але душевний стан Сергія Івановича, в якому він перебував тоді (й був зрозумілий Микитівні) і який був тепер, лише спантеличував стару жінку. Їй здавалося дивним, що він ніби насміхався з чогось, іронічно кривлячи губи, і вона щоразу, заходячи до кімнати, приглядалась до нього. «Навіщо так побиватись? — думала вона.— Не прийшла, то прийде. Завтра прийде». І так само, як вона могла спати на стільці, коли її запрошували посидіти біля труни з небіжчиком, з тим самим почуттям доцільності й природності всього спочатку дрімала на кухні в очікуванні Наташі, потім пішла до кімнати, яку вважала своєю, і, тільки-но лягла, одразу ж заснула, забувши про іронічну посмішку Сергія Івановича, що лякала її, і про все інше, що могло спасти їй на думку.

Для неї все було ясним у житті, і тому вона була спокійна і спала. Вся життєва філософія її вміщалась у понятті «що має бути, того не минути». Та Сергію Івановичу здавалося, що життя з його правилами й визнанням мети (як свого часу було сприйняте ним) ішло не в злагоді з цими правилами і метою. Тільки із ставлення дочки до себе і з того, що не відбулося примирення з нею, якого він ніколи так гостро не відчував, як зараз, коли вона не прийшла розділити з ним радість, не можна було начебто робити висновків про стан суспільства чи про якесь мовби зміщене розуміння мети (як Сергій Іванович робив це, виходячи із своїх спостережень за Дорогомиліним і Кирилом); але він був такий збуджений, що не міг не проводити паралелі між тим, що було його взаєминами з дочкою, і тим, що було загальним (у його розумінні) станом життя. Те, якою він хотів бачити дочку, коли ростив і виховував її, і яким хотів бачити життя, коли, як тисячі інших, не шкодуючи себе, йшов на ворожі окопи, не збігалось з тим, якою була тепер його дочка і було життя, як він сприймав його, судячи по Дорогомиліну й Кирилові, не знаходячи в них тих колишніх, підпорядкованих йому фронтових лейтенантів, якими вони все ще жили в його свідомості. Він не торкався змін, що відбувалися в селі у Павла; ті зміни не зачіпали його міського життя і були для нього як світанок, що або так, або інакше, чи раніше, чи пізніше, але неодмінно має зійти над землею; ті зміни були для шуряка (але, головне, в них усе було зрозуміле для Сергія Івановича і було, хоча він і не замислювався над цим, у згоді з його сприйняттям життя), а ці, що їх він виявив спершу в Дорогомиліні, потім у Кирилові (і переносив їх тепер на дочку),— ці зміни були незрозумілі, були довкола нього і підточували, як йому здавалось, підвалини його життя. Він відчував, що не міг пояснити — ні словом «діалектика», ні будь-яким іншим відомим йому філософським терміном — первнів явища, причини, чому відомий (і правильний, на його думку) плин життя раптом немов наштовхувався на щось і ставав викривленим, і це викривлення бачилось йому настільки довільним, що він доходив думки, що так само як народними афоризмами (на зразок: що має бути, того не минути), так і філософськими термінами неможливо нічого пояснити в житті. «Тисячоліттями шукаємо смислу життя, а не пішли далі простої народної мудрості,— міркував він з тим майже дитячим здивуванням на обличчі (яке Микитівна і сприймала за посмішку), ніби замість фасаду, про який завжди говорили, який він величний і красивий, перед ним були звичайні задвірки.— Діалектика... та й так зрозуміло, що все рухається. Але чому туди, а не туди?..» — думав він, застосовуючи це загальне поняття до тих частковостей життя, які він хотів пояснити.

Він робив те, що було з точки зору теорії безглуздим, тому що будь-яке вчення є лише результатом загальних спостережень і висновків. А в розумінні Сергія Івановича, як у розумінні кожної середньої людини, прищепленому з дитинства, що наука служить людині, безглуздим здавалось інше — що загальні закони розвитку життя, за якими він жив і які здавались йому правильними, існували наче окремо, самі по собі, і їх не можна було застосувати до його життя.

«Чому вона стала така? Хіба я прищеплював їй це? — просто і ясно питав він себе, думаючи про дочку (тим часом як такої самої простої і ясної відповіді на це питання не було).— Куди поділось те, що було в Дорогомиліні й Кирилові? І чи було взагалі, чи було тільки бажанням і оманою? Але коли тільки бажанням і оманою, то для чого було бажати? Для чого бажати, коли навіть родинних зв'язків не досить, аби дві близькі людини могли зрозуміти одна одну?» — повторював він. І через спустошеність, яку відчував у собі, знову й знову доходив того дивного для себе висновку: «А ми б'ємось, ми чогось бажаємо!» І йому дріб'язковими й смішними здавалися ці людські бажання, він іронічно кривив губи, дивлячись перед себе, і цей дивний вираз, навіть коли він задрімав, сидячи на дивані і все ще чекаючи дочку, не сходив з його обличчя.

Серед ночі він встав і почав ходити по кімнатах. На кухні горіло світло, яке він сам не вимкнув, і горів нічник у Микитівни, червонястим м'яким світлом освітлюючи ліжко, на якому вона спала, стіни й килимок над ліжком. Зайшовши на кухню і постоявши там, поки похмурі думки, що мучили його з вечора, повертались до нього, Сергій Іванович відтак попрямував у кімнату до Микитівни за тією лише звичкою, що він іноді заходив туди уночі провідати хвору матір; і так само як він, ніби виразно пам'ятаючи, що щось просте й головне (перед тим як задрімати) було відкрите ним для себе, і намагався тепер повернутись до того простого й головного, наштовхувався на інші, вже по-іншому поєднані думки,— побачивши на подушці сиву голову Микитівни, уявив не Микитівну, а матір, немовби та була жива й лежала в цій кімнаті. Потерши очі й збагнувши, що помилився, Сергій Іванович хотів було вийти, але, коли обернувся на порозі, йому знову здалося, наче він бачить не Микитівну, а матір. Він підійшов до Микитівни й схилився над нею. «Та ні,— здивовано подумав він.— Її давно нема, а це Микитівна». Та відчуття близькості тих гірких подій, що враз так змінили його життя, уже не полишало його. Перед ним з'являлись обличчя Арсена й Наташі, якими вони запам'ятались йому в день сватання, тобто в той самий день, з якого почалось усе, і з тим-таки неприйняттям того

сватання, що завершилось криком: «Геть! Геть! І ти геть (що стусувалося дочки)», ладен був повторити все, що вчинив тоді. Ні, він не простив дочку, і він знав тепер це. Міцно стуливши губи, Сергій Іванович ходив по кімнаті і знову переживав те, що за літо й осінь уже нібито було пережите ним, але він не розкаювався ні в чому. «Так, але порожньо, нічого нема, порожньо», — зупинившись, говорив він.

Лише іноді, як проглядаються часом стіжки крізь ранковий туман на лузі, щось радісне для нього починало мерехтити Сергію Івановичу. «До речі, я хотів щось зробити чи зробив? — знову, зупинившись, запитував він себе. І десятки разів проходячи повз стіл, на якому лежав одержаний лист, і не помічаючи цього листа, він раптом знову побачив його. Квапливо взявши й пробігши по ньому очима, він не вловив, однак, у ньому того смислу, який вразив Сергія Івановича вранці. Навіщо було зводити цей пам'ятник, якщо він нічого не міг змінити в його житті, тобто в його стосунках із дочкою? І він, як щось марне, нічого не варте, тримав у руках цей папірець і дивився на нього.

XXXIX

2 грудня, у переддень двадцятип'ятиріччя розгрому німців під Москвою, у Дзеркальному залі ресторану «Прага» збирались гості (це були переважно старі дипломати), запрошені Іваном Панасовичем Кудасовим на торжества з приводу присвоєння йому професорського звання. Захистивши ще в молодості, ще на початку своєї блискучої дипломатичної кар'єри кандидатську, а відтак і докторську дисертації, він тепер, перейшовши на викладацьку роботу, був представлений до звання професора і, одержавши його, мав, як він казав, привід зібрати друзів, з якими у важкі для країни (і для дипломатії) роки проводив ту мирну політику, яку Радянська держава з першого дня існування поклала в основу своїх міжнародних відносин.

Внизу, в холі, Іван Панасович зустрічав гостей. У білій сорочці й світлому (по-європейському) костюмі він стояв поруч із дружиною і, приймаючи разом з нею квіти, що їх дарували гості, всміхався усім тією відомою у дипломатичних колах чарівною усмішкою, котра нікому нічого не промовляла; він не міг не усміхатись, бачачи, як на обличчях гостей (тільки-но ці гості простягали квіти чи руку для потиску) з'являлись такі самі завчено-чарівні усмішки, з яких можна було зрозуміти лише, як ці люди вишколені. З бобрових вушанок, дублянок, дамських шапок і дорогих шуб (немов дами змагались у розкоші) вони біля порога обтрушували лапатий сніг, який сипав надворі, гардеробники

в традиційних, з жовтими околичками кашкетах підхоплювали все це багатство й несли з таким виглядом, ніби мета їхнього життя тільки в тому й полягала, щоб уміти показати послужливість. Швейцар у такому самому форменому, як і в гардеробників, кашкеті та з густими й пишними (наче з минулого століття) бакенбардами проводжав гостей до ліфта, і, коли двері ліфта зачинялись, піднімаючи нагору ошатно вбраних чоловіків і дам у довгих вечірніх сукнях, в холі ще відчувався залишений ними запах дорогих парфумів (і навіть немовби полиск їхніх кольє, перснів і брошок).

У залі були вже накриті столи, і в дверях, звідкіля мали подаватися страви, юрмились офіціанти й визирали з-за оксамитових порт'єр у зал. Зал був невеликий, видовжений і не дуже зручний для прийомів, але, завдяки дзеркальним стінам, справляв саме те потрібне враження простору, якого йому бракувало. Відбиваючись у дзеркалах, звідусіль, здавалося, сяяли старовинні люстри; створювалося враження, що протилежна від вікон стіна теж була з вікнами, порт'єрами, і столами з чарками, та приборами на них (у простінках), і тими-таки людьми — гостями, котрі не те щоб не помічали цього ефекту здвоєння, але для котрих Дзеркальний зал «Праги» був лише віддаленим нагадуванням тих, інших дзеркальних і недзеркальних і неповторних у своїй пишноті й багатстві залів, де доводилось відповідно до свого становища бувати їм. Палаци націй, конгресів; підреставровані й увінчані новими гербами та прапорами резиденції колишніх європейських монархів; Женева, Лондон, Генуя, Нью-Йорк, Париж... Як для солдата бій, з якого він щойно вийшов і куди, пам'ятаючи всі його перипетії, навіть подумки не хотілося б знову повернутись йому, була для них їхня робота і життя, яким вони все ще жили. «Так, були часи, що й казати, були, були», — світилось на обличчях усіх цих відставних уже дипломатів, багато з яких стояли колись поруч з наркомами Чичеріним і Литвиновим. Та вони не говорили зараз про свою минулу діяльність. Те, що було історією для всіх, було начебто історією і для них. І все ж, зібравшись разом, ці живі представники тих віддалених історичних подій — дідуся й бабусі, які ще не бажали визнавати себе постарілими й не надягли нагороди лише тому, що недоречно було надягти їх, — мали почуття, ніби їх запросили подивитись на плоди своєї праці. Плоди були гарними, радянські люди жили в мирі. Мирно за вікнами падав сніг, вкриваючи Москву й поля Підмосков'я, ті самі поля, на яких у пам'ятному сорок першому в ці грудневі дні розгорнулась одна, можливо, з найважливіших для закінчення війни битв; мирно, привітно стало все у Дзеркальному залі, й рухалися гості. Але чи було так усе спокійно в світі?

Чи можна було присутнім тут, які тривалий час і плідно працювали на дипломатичній ниві, сказати — собі й іншим, — що будівля, зведена ними, стоятиме вічно, що мир непорушний і що ніщо неспроможне втягнути людство в нову війну? Цього не можна було сказати. Будівля була; але вона не була вічною. І краще за всіх розуміли це гості Кудасова. Для них, що відійшли від справ і збоку спостерігали за тим, що відбувалось у світі, важливими були не тимчасові інтереси боротьби, що керували людьми; як у минулих, так і в теперішніх подіях вони визнавали тільки один інтерес історії, очищений від нашарувань тимчасового й особистого, і інтерес цей хвилював їх.

В умовах тієї Європи — після першої світової війни, — в яких доводилось діяти першим радянським дипломатам, тобто багатьом з тих, хто був зараз в гостях у Кудасова, треба було докласти чимало зусиль, аби розвинути за солодкими промовами західних політиків, що вони замишляють. 10 квітня 1922 року в Генуї, у палаці Сан-Джорджо, відкрилось перше пленарне засідання представників держав, які приїхали обговорити питання так званого вилікування Європи, й не було, здавалось, жодного виступаючого, хто не висловив би (саме в цей перший день роботи Генуезької конференції) співчуття народам, які постраждали од війни, й не запропонував би того правильного шляху, яким мав піти розвиток людства. Прем'єр-міністр Італії Факта, обраний головою, навів жахливу на ті часи цифру безробітних, повідомивши, що в світі понад триста мільйонів людей, не зайнятих продуктивною працею. Він казав далі, що нема серед європейських держав ні переможців, ні переможених, що народи рівні й мають жити в мирі; про рівність народів і держав говорили і Ллойд-Джордж, і представники Франції та Німеччини. Ідея загальної рівності, здавалось, так приваблювала їх, що вони й справді ладні були поступитися своїми монополістичними інтересами. Та коли представник радянської делегації нарком Чичерін запропонував для досягнення справжньої рівності й для того, щоб народи могли жити в мирі, почати скорочення озброєння і збройних сил, з усіх цих щойно проголошених солодких промов начебто було зірвано запону. «Всі виголошували найкращі слова, — доповідав згодом третій сесії ВЦВК член делегації у Генуї Рудзутак, — але варто було Чичеріну лише заявити, що для того, щоб скоротити кошти, аби дійсно відбудувати господарство, справді відновити мир, необхідно перейти до роззброєння, одразу ж уся миролюбність була забута. І Ллойд-Джорджу, і італійському прем'єру Факті, і представникові Франції Барту хотілося, щоб відбудова світового господарства, вірніше, господарства їхніх

країн, здійснювалась за рахунок Радянської Росії. Ці дипломати Антанти вважали, що вони зможуть поставити на коліна Радянську Росію. Та радянський бік 20 квітня пред'явив меморандум учасникам конференції, і ось що говорилося в цьому меморандумі: «Російський народ приніс у жертву загальносоюзним воєнним інтересам більше життів, аніж усі інші союзники разом, він зазнав величезних матеріальних збитків і внаслідок війни втратив великий й важливі для його державного розвитку території. І після того як решта союзників одсржала за мирними угодами величезні прирощення територій, значні контрибуції, з російського народу хочуть стягти витрати по операції, яка принесла такі багаті плоди іншим державам».

Дзеркальний зал тим часом заповнювався гостями, і саме в ці хвилини до нього заходив, піднявшись на ліфті, старий, зсутулений чоловік, якого підтримувала під руку вродлива дівчина, певно, онука. Чоловік цей, учасник Генуезької конференції і свідок тріумфу Чичеріна, сприйнято всіма тоді як тріумф радянської дипломатії,— чоловік цей, що вже сам став історією, одразу ж привернув до себе увагу гостей Кудасова. «Хто прийшов!» — зашепотіли довкола, вимовляючи його прізвище. Його всадовили на стілець, бо він не міг довго стояти, і багато хто потім намагався бути якнайближче, щоб заговорити з ним. Проте старому чоловікові, якого понад сорокалітня відстань відділяла від тієї бурхливої діяльності, коли він був молодим (сорокалітнім) і перспективним дипломатом, йому не те що не хотілось говорити про минуле, а важко було згадувати, як усе було тоді. На його обличчі, поораному зморшками, лише на мить, поки він оглядав зал, з'явився той жвавий вираз співчуття, заради чого він, власне, й прийшов сюди, та за хвилину — чи то від втоми, чи від старечої байдужості до всього — очі його вже виражали лише те, що він нікого не впізнавав і навіть наче не розумів, навіщо він тут і для чого були навколо нього люди, які бажали заговорити з ним. «Чим я можу допомогти вам? Я нічим не можу допомогти і прошу лише не турбувати мене», — було в його старечих, дрімотно-байдужих очах, коли він, силкуючись пригадати щось і жвавішаючи від цієї своєї душевної роботи, дивився в зал перед собою.

Ні Генуезька, ні потім Гаазька (як продовження Генуезької) конференції не розв'язали найголовнішого на той час питання — питання про скорочення озброєння і збройних сил. Його обходили, намагались не помічати, нібито, мовляв, такої проблеми нема, проблема ця перестала існувати; ні, проблема не перестала існувати, і народам, аби жити в мирі, потрібне було роззброєння. У Женеві при Лізі націй і далі працювала змішана комісія з пи-

тань роззброєння. Очолована представниками Англії та Франції — лордом Сесілем і де Жувенелем, — вона протягом усіх шести років свого існування не тільки і на крок не просунула справу роззброєння, але, навпаки, лише ускладнила й заплутала все своїми псевдопацифістськими маневрами. Лорд Сесіль, змушений в 1927 році подати у відставку, з відвертістю писав своєму англійському прем'єру Болдуїну, що «ми матимемо на берегах Женевського озера дев'яту, десяту, дванадцяту сесії, радитись протягом багатьох років... поки війна, на лихо, не припинить ці діяння». Але війна, на лихо, припинила не лише ці діяння; вона забрала мільйони життів ні в чому не винних людей (винних, мабуть, лише в тому, що лорд Сесіль займався не тим, чим слід було займатись йому!). Лорд Сесіль пішов, і де Жувенель змушений був подати у відставку, але закрити питання про роззброєння було неможливо, і виникає (усе при тій-таки Лізі націй) якась уже так звана підготовча (по роззброєнню) комісія. З чим же приходять на цю підготовчу комісію представники європейських держав? Чи із щирим бажанням миру і роззброєння, як того вимагали народи (і обставини та здоровий глузд)? Франція — так, за роззброєння, як оголошує представник цієї країни; маючи могутні сухопутні сили, вона пропонує розпочати скорочення морських озброєнь, що послаблювало Англію, яка мала могутній флот і не мала такої ж добре оснащеної сухопутної армії. «Ні, — заперечує представник Англії, який також ніби виступав за роззброєння, — скорочення слід розпочинати з сухопутних військ, артилерії та авіації», що послаблювало Францію і було неприйнятне для неї, Німеччина, не маючи права за Версальським договором тримати армію, проте тримаючи посиленний жандармський корпус, пропонувала поширити дію цього принизливого для неї договору на всі країни і таким чином послабити і Англію, і Францію, тобто зрівнятися з ними в правах на велику державу, а на випадок неприйняття її плану погрожувала в односторонньому порядку розірвати Версальський договір, що зв'язував її, і почати озброюватись (що й було зроблено). Сполучені Штати Америки, що не мали на той час провідних позицій серед європейських країн і як спостерігач стежили за розвитком суперечок, підтримували все, що послаблювало Європу і не зачіпало інтересів самих Сполучених Штатів. Вони не хотіли роззброюватись. Загалом, як писала в ті дні «Правда», кожен з учасників конференції думав «зовсім не про те, щоб роззброїти себе, а про те, щоб роззброїти іншого і, таким чином, стати самому дужчим у збройному відношенні... Торг пішов не з питання про «роззброєння», а з питань «рівноваги» збройних сил різних держав, причому кожна з держав схильна тлумачити «рівновагу» саме на

свою користь». Було очевидно, що замість роззброєння світ гарячково готувався до війни, і в цих умовах як єдино здоровий глузд прозвучала декларація про загальне й повне роззброєння, викладена радянською делегацією на першому ж засіданні підготовчої комісії в Женеві. Делегацію очолював Литвинов (і серед гостей Кудасова були тепер ті, хто брав участь у цій історичній події). Декларацію не було прийнято, і світ було вкинуто в гігантську за своїми руйнівними масштабами другу світову війну.

XL

— Але що ж відбувається тепер? Тепер повторюється те саме, — говорили гості Кудасова, поки господар торжества перебував ще внизу, в холі. — Ім наплювати, чим занепокоєне людство.

— Звичайно, звісна річ.

— Однак будьмо справедливі, — зауважив хтось. — Адже не заради прогулянки приїздив до Москви де Голль.

— Де Голлю потрібна опора, аби звеличити Францію.

— У Європі давно вже нема великих держав. Усім диригують Сполучені Штати.

— Та чи усвідомлюють це європейські народи?

— Саме так, тепер уже не Європа, а Америка відкриває для себе Європу, щоб закабалити її.

— Не Європу, — знову заперечив хтось, — а Росію, як вони все ще називають нас. Їхня політика прозора, як дистильована вода, вони із задоволенням ринули б на наші простори і, як індійців, загнали б нас у резервації.

— Слава богу, ми не зі списами й стрілами проти рушниць.

Старий підвів голову, щоб сказати щось. Усі зразу ж замовкли і обернулись до нього, наче він міг сказати їм щось таке, пов'язане з долями народів і держав, що мало вразити їх.

— Ви говорите про Женеву, — почав він, важко вимовляючи слова, хоча ніхто не називав це місто. — Женева — це театр, куди з'їжджаються, аби розіграти черговий акт світового спектаклю... А чи було там розв'язане хоч одне економічне чи політичне питання? Сесілі та де Жувенелі, так, так, сесілі та де жувенелі, — повторив він, якимось ніби жвавішим і ясним поглядом обводячи всіх.

Та ніхто з гостей не пам'ятав про Сесіля та де Жувенеля. Пуанкаре, Факта, Болдуїн, зрештою, Черчілль зі своєю підбурюючою промовою у Фултоні — ось хто визначав політичний курс, а лорд Сесіль і де Жувенель були тільки клерками, лише виконавцями, яких завжди є десятки і які ладні на все, аби виконати волю тих, хто послав їх.

— Так, так, сесілі та де жувенелі,— ще виразніше повторив старий. Він стикався (у роки своєї діяльності) не з тими, хто виробляв політику, а з тими, хто проводив її, і знав, як багато залежало від цих підставних панів сесілів та де жувенелів, цих виконавців, які вміли потопити в словесних змаганнях будь-яку живу справу. Вони всі мали одне обличчя (змінювались лише прізвища), всі були слизькі, брехливі, ладні у будь-яких розмірах пролити чужу кров і боялися хоч краплину втратити своєї. Старий, вісімдесятилітній дипломат знав це. І він намагався пов'язати події понад сорокарічної давнини з тим, що відбувалось тепер, начебто ті самі Сесіль і де Жувенель і в тих самих кріслах, але тільки під іншими прапорами, засідали в палацах конгресів і націй і все зводили нанівець.

— Ви мали на увазі зізнання лорда Сесіля Болдуїну? — подавши до старого, запитав хтось.

— Я мав на увазі те, що я сказав,— відповів він, тим часом як було видно, що хвилини збудження минули і йому важко було знову повернутись до того, про що він тільки-но говорив.

Незважаючи на рішуче взятий Радянським урядом курс на розрядку напруженості в Європі і в світі, незважаючи на те, що ті, від кого залежало все, визнавали, що розрядка можлива, що народи, стомлені від «холодної війни» й гонки озброєння, чекають і готові прийняти її,— у тій середній ланці діючих дипломатів, у якій завжди буває одразу кілька думок з будь-якого питання, до можливості досягнення розрядки ставились іще по-різному. Одні, їх була більшість, погоджувались, що розрядка можлива, і докладали зусиль, аби домогтись її (і серед них був Кудасов); інші, їх було менше, вважали, що із західними політиками домовитись неможливо, тому що вони нічого не роблять без односторонніх вигод, і ця думка, що, як відлуння боротьби, доходила до гостей Кудасова, декотрими з них поділялась. Старі дипломати розмовляли, коли в дверях з'явився Кудасов. Не чекаючи вже більше гостей, він ішов з двома генералами, яким він, звертаючись то до одного, то до другого, щось казав. Слідом за ним ішла дружина з генеральшами, з якими вона також про щось жваво розмовляла. І Кудасов, і генерали, і дами, що йшли за ними,— всі були такі природно веселі, що важко було навіть припустити, щоб політика, та сама велика політика, що приводила в рух сили війни та миру,— щоб ця політика, покликана слугувати людям, могла мати хоч якийсь стосунок до святково пожвавленого Кудасова та до генералів і їхніх дружин. Було важко уявити, та ще важче погодитися з тим, що для того, аби бути незалежним, щасливим і веселим, яким був зараз Кудасов (і мали бути мільйони інших вільних людей, які дорожать своїм життям), треба

комусь і десь ухвалювати резолюції, складати меморандуми, спечатись, витратити на це зусилля. Світ єдиний; і воля народів єдина — жити в мирі і дружбі, і є уряди, які рахуються з цією волею і виконують її, і які не рахуються і не виконують її. Кудасов знав це. Ще вчора діючий дипломат, який добре уявляв стан справ і ще не встиг відійти від них, його тепер, здавалося, найменше хвилювали ці справи. Він бачив, що наближався час розрядки; бачив не лише із зусиль, яких докладала радянська сторона (що особливо проявилось на переговорах з де Голлем, у яких брав участь він), а з тих змін, що відбувались у політиці європейських держав у бік реалістичних оцінок і здорового глузду, з яких він якраз і робив ці свої оптимістичні висновки. Начебто точнісінько так, як він сам стояв на перевалі, лишивши позаду дипломатичну і перейшовши до нової, викладацької діяльності, на якій мав розвернутись, він вважав, перебував світ, що лишив за межами «холодну війну» і напруженість і вступив у смугу розуміння та довір'я одне до одного. У В'єтнамі ще вибухали бомби, на Близькому Сході ось-ось мав спалахнути новий конфлікт, але, на думку Кудасова, це були частковості, що не могли затулити від нього те загальне (і головне), що одне тільки, як він гадав, мало привести народи до жаданої мети.

Він ішов уздовж столів, заставлених стравами, вдруге вітаючи тих, кого зустрічав у холі. Одним кивав, повертаючи до них веснянкувате обличчя, яке зараз здавалося молодшим (від збудження), біля інших зупинявся, щоб виказати пошану. Він мовби хотів сказати всім, що і в своїй новій ролі — в ролі викладача і професора — залишався усе ж такою самою значною, знаючою собі й іншим ціну людиною, якою був поруч з де Голлем (або з іншими політичними діячами доби, з якими йому доводилось зустрічатись). Йому здавалося, що він теж тримав у руках долі світу, і, по суті, він шкодував про ті часи, що тепер були безповоротно віддалені од нього.

— Ні, ви знаєте, я не шкодую, — тим часом казав він, відповідаючи на запитання (що ставили йому), яке мучило його. — Зрештою, буде можливість зайнятися теорією. — Він мав на увазі ті свої міркування про прискорення життя, які, поки він був у Парижі, здавалися правильними й легко застосовними до всього і які тепер, коли він не в Парижі, він бачив, неможливо без досконалого вивчення проблем застосувати до життя. — Роки спонукають до узагальнення, еге ж, — вів далі він, аби підтримати ту думку про себе, яка була важлива для нього.

Попереду, куди він ішов, тобто до чільного місця за столом, де він мав сісти з дружиною, всадовивши пообіч себе знайомих ще з війни відомих генералів — викладачів військових академій, яких

він не міг не запросити на своє торжество, поміж інших іменитих гостей вирізнялась огрядна постать професора Лусо. Вірніше, навіть не постать, а багаторазово повторена в дзеркалах його поголена голова. Ігор Костянтинович був задоволений, що перебував тут; Арсенова справа не похитнула його суспільного становища і вже не непокоїла його; він посміхався, дивлячись на Кудасова, що наближався до нього, і простягав руки, аби обійняти того.

— Ну, вітаю ще раз, вітаю,— мовив він, обійнявши друга-дипломата, котрий, як він завжди вважав, стояв вище від нього, але який, як виявилось, лише тепер одержав те звання, яке Ігорю Костянтиновичу було присвоєне так давно, що він уже не пам'ятав, скільки років носив його, і до якого так звук, що, здавалось, народився з ним.

«Чи не написати нам спільно підручник із сучасної історії?» — прислухаючись потім до промов, що виголошувались за столом на честь Кудасова, відчуваючи з цих промов, який високий авторитет той мав, і по-новому розглядаючи його, подумав Ігор Костянтинович і, діставши носовичка, зав'язав вузлик, аби не забути тієї важливої думки, що сяйнула йому.

XLI

Після промов, тостів і побажань успіху, якого, всі усвідомлювали, Кудасов (у тій мірі, в якій він раніше мав) уже не міг мати; після обіймів, поцілунків і потисків рук, через що, як і на початку торжества, мав пройти Іван Панасович у кінці, коли після десятої години почали роз'їжджатися гості; після всього цього, що начебто мало задовольнити марнолюбство і не задовольнило його, а, навпаки, лише загостило відчуття неприйняття того становища, в якому перебував тепер Іван Панасович (і яке полягало в тому, що скільки б гарних думок не спадало йому, їх не було до чого прикласти, тобто застосувати для справи),— підвівшись уранці раніше, аніж встали домашні, і випивши французької розчинної кави, Іван Панасович вийшов на вулицю. Це було 3 грудня, історичний для Москви та народу день, коли в Александровському саду біля Кремлівської стіни мало відбутись поховання останків невідомого солдата, полеглого в сорок першому році в боях під Москвою. Кудасов знав про це. Знав навіть подробиці, як відбуватиметься церемонія (про це розповіли вчора генерали). Та в перші хвилини, коли він опинився на вулиці, свої, далекі від історичних подій думки обсіли його. Його наче гнітило щось після вчорашнього застілля. «Але що? Перспектива майбутнього життя?» — запитував він себе, внутрішньо кепкуючи тепер з того

оманливого почуття перевалу, як він усім казав на вечорі, буцімто ним пройдено лише половину шляху; це почуття тепер не могло задовольнити його. Майбутнє, він розумів, було не в тому, що він намагався уявити собі; майбутнє було в іншому — що він ставав у шеренгу з усіма тими відставними дипломатами, яких він запросив і слухав учора; і він, пригадуючи вчорашнє, жахався тепер їхньої старості. Він подумки зупинявся поглядом то на одному, то на другому (здебільшого на колишньому учасникові Генузької конференції, який прийшов з онукою і справив на Кудасова особливо гнітюче враження своєю старечою безпам'ятністю), то бачив усіх разом, несамохить порівнюючи, які вони були на той час, коли він починав з ними кар'єру, і які були тепер. І з його змарнілого (через те, що він мало й погано спав цієї ночі) обличчя не сходив вираз огиди, немов він був невдоволений не тим, про що думав, а снігом під ногами, не прибраним з тротуарів, морозцем, що змушував терти то щоки, то вуха, тим часом як значно простіше було б глибше надягти шапку (папаху з чорного каракулю, яку він носив, дотримуючись моди), або відгорнути (з того ж таки чорного каракулю) комір пальта; і ще був незадоволений тим, що в ці години, коли він полюбляв прогулюватись, було більше людей на вулиці, аніж звичайно.

Декілька разів Кудасов здивовано зупинявся, щоб збагнути, куди й чому поспішали ці люди, випереджаючи його. «Так, так, адже сьогодні поховання останків невідомого солдата»,— згадав він, і ця подія, яка не схвилювала його ні вчора, ні тиждень тому, коли вперше почув про неї (за французьким звичаєм, тільки й сказав собі),— ця подія тепер, коли він побачив масу людей, що поспішали подивитись на поховання, почала хвилювати його. Підхоплений потоком, чим ближче він посувався до площі Білоруського вокзалу, де мала початись церемонія, тим дужчим, він відчував, було пожвавлення серед людей, тим щільніше, густіше було народу, і він мимоволі, як це завжди буває, почав перейматись тим загальним настроєм натовпу, значення і смисл якого, усвідомлюючи, навіть не намагався пояснити собі. Про своє він уже не думав, а лише глибше, як і всі навколо, з ким він ішов, всотував у себе це непоясненне, бентежне почуття чогось значного, про що простою мовою кажуть усім народом і що не в абстрактному розумінні цих слів, а в наочному, матеріальному виявленні було перед ним. «Як же я забув»,— думав він, як і перше, гидливо морщачись уже через те, що дозволив собі не надати значення тому, що було важливе для народу.

До початку церемонії була ще майже година, але й вулиця Горького, й прилеглі до Білоруського вокзалу (і Ленінградське шосе до кільцевої дороги) — все було заповнене людьми. Здавалосьь,

уся Москва висипала подивитись, як везтнуть (з військовими почестями) останки бійця, що віддав життя за оборону столиці, і цікавість ця була інша, ніж та, що володіла москвичами, коли вони зустрічали де Голля. Це було усвідомленням причетності до тієї історичної справи, яка, незважаючи на двадцятип'ятирічну відстань, жила в народі. На обличчях усіх світився цей вираз причетності, мовби не було минулого, не було сьогодні, а було лише одне ціле, що називається життям. У Кудасова, що опинився поміж усіх цих вкритих памороззю шапок, комірв і спиц, серед патовну, що то натискав, піби щось уже з'явилось на дорозі, то стримувався кордоном червонощоких солдатів з карабінами і посувався назад, спершу було лише одне дивне відчуття — що він уже колись бачив це. «Але де? Коли?» — думав він, тим часом як у пам'яті виникало щось пов'язане з вокзалом, що він, розгрібаючи нашарування всіх наступних подій у собі, намагався пригадати. Він був на Казанському вокзалі в жовтні сорок першого, того самого дня, коли панічна чутка, що Москву буде здано, досягла межі й коли ті, в кого не вистачило мужності піти в ополчення, ринули на вокзали — з чемоданами, клунками, душачи й топчучи одне одного, — аби врятувати своє життя. Кудасов, який від'їжджав у службових справах до Тегерана і далі до Алжіру, саме цього дня був на Казанському вокзалі. Він ішов до поїзда по тісному через натовп коридору, солдати стримували людей, і було щось неповторно жакливе в панічних криках тих, хто проривався крізь солдатську шеренгу. Він втягував голову в плечі, щоб не бачити й не чути нічого, і через цей раптовий спогад зараз мимоволі зіщулився, наче хтось хотів схопити його за плечі. Але ні крику, ні коридора через натовп не було; була тільки суцільна маса людей, що прагнули побачити щось, що було за передніми рядами, на площі, й куди мимоволі, перейнятий цим загальним інтересом, намагався проштовхнутись Кудасов. На площі вже був військовий оркестр, стояли солдати в парадній формі з роти почесного караулу та герої боїв за Москву, які йшли в сорок першому з цієї самої площі обороняти столицю. Кудасов проштовхнувся, щоб побачити саме цих захисників Москви, котрі — хто в шинелях, збережених з війни, хто в цивільному (їх було більше) вже шикувались у колону перед трибуною, побачити броньовик і гарматний лафет, на якому повезуть прах невідомого солдата до Кремлівської стіни, і славетних маршалів — Жукова, Рокоссовського, Конєва, Єрьоменка, Баграмяна, — котрі ось-ось мали з'явитись на площі.

Коли Кудасов з розпашілим обличчям проштовхався нарешті до того місця, звідки можна було бачити все, з боку вулиці Горького в'їжджали на площу військові машини з вінками і стрічками.

«Від ЦК КПРС»

«Від Ради Міністрів СРСР»

«Від Президії Верховної Ради СРСР»

«Від виконкому Московської Ради»

«Від трудящих Можайського району»

«Від воїнів гвардійської Таманської дивізії» — було на стрічках.

Але з боку Ленінградського шосе колона ще не показувалась.

На сорок першому кілометрі цього шосе, під Зеленоградом, ще тільки діставали з братської могили останки того, кому призначались вінки, і почуття всіх, хто стояв біля розкритої могили (наче була розкрита загальна рана війни) і обережно піднімали сірі оголені кістки, що ставали від цієї хвилини святиною народної слави,— почуття цих небагатьох, що були біля могили, незримо передавались людям, які заповнили площу й вулиці. Кудасов, який завжди вважав, що він розумів страждання і славу народу і жив ними, переймався тепер новим і сильним почуттям любові до того, що він називав — народ; і він неусвідомлено радів цьому новому почуттю, немов і справді не тоді, а тепер, саме тепер жив стражданнями і славою народу і розумів їх.

Колони все ще не було, і що далі тривало очікування, то помітніше було серед людей це відчуття загальної розкритої рани війни. Та ніхто поки не знімав шапок, і не було сліз і схилених голів; в очікуванні головної події, як і буває звичайно, люди ще розважались тими незначними житейськими сценками, що відбувались то в одному, то в іншому місці. То загальну увагу привертав хлопчик, що вибіг на недозволене місце, і його, кинувшись за ним, під сміх і усмішки солдатів і жартівливе підбадьорювання натовпу ловила й не могла спіймати мати; то враз починалась метушня десь у задніх рядах, і потім знову спостерігали за невдахою, що намагався перебігти вулицю, якого охоронці порядку, зупинивши, попросили повернутись на місце. Та серед цих супутніх головному дрібниць, що завжди трапляються в людських натовпах, увагу Кудасова особливо привернула одна обставина. До однорукого полковника, який стояв у першому ряду захисників Москви, підбігла молода жінка й заходилась зав'язувати на його ший шарф і ховати кінці під шинель, щоб їх не було видно, і вся величезна стіна народу завмерла, спостерігаючи за цим. Щось, як у прелюдії до того головного, чого чекали всі, було в цьому простому жіночому піклуванні.

— Ти ба, ти ба як,— лагідно мовив хтось позаду Кудасова, на кого він одразу ж оглянувся.

Полковник без руки був Сергій Іванович Коростельов, а молода жінка, що закутувала його шарфом, була його дочка Наташа, на яку зараз дивились тисячі людських очей.

Перебувши ніч у душевному неспокої і не сказавши нічого Наташі про свої думки про неї, коли вона прийшла наступного дня, Сергій Іванович невдовзі по цьому захворів на грип, майже два тижні пролежав у ліжку, був слабкий і не виходив з дому, коли несподівано одержав через військкомат запрошення на поховання останків невідомого солдата біля Кремлівської стіни, у якому зараз брав участь. Він зрадів запрошенню більше, ніж радів відповіді Георгадзе на свій запит, і на слова Наташі, що вона не пустить його, що він може дістати запалення легенів (так говорив лікар, який побоювався ускладнень після грипу), рішуче заявив, що він іще в строю і що, отже, мусить бути там, де йому наказано бути.

— Адже це моє життя,— сказав він Наташі, не випускаючи з рук запрошення і дивлячись на дочку так, наче й справді приймав якесь історичне рішення.— Я ждав цього дня.

— Але тобі не можна.

— Хто сказав? Хто і що може сказати про мене? Ти знаєш, через що я пройшов? Смерті? Ні. Кулі, осколки? Ні. Танки, що чавлять людей? Ні. Є інший вимір усьому.— І він, розхвилювавшись, переповів Наташі всі ті нові думки про війну (і про зусилля народу в ній), які він тепер мав намір включити в свої мемуари.— А ти кажеш, не можна,— завершив він, сідаючи біля неї.— Ні, я не можу в такий день бути вдома, не маю права, і лише ще дужче захворію,— додав Сергій Іванович, висловивши те, що він дійсно відчував у ці хвилини. До нього немов повернулись роки, коли він був молодий, дужий і коли від його розпоряджень залежали долі людей (успіх загальної справи, як він намагався тепер підкреслити). Він розчулено дивився на Наташу і не тільки не думав, що має щось простити їй, але йому й на думку не спадало, щоб можна було щось мати проти неї. У тому, що вона була з ним, як і в запрошенні, котре він усе ще тримав у руках, він вбачав те важливе для себе, що знову робило його життя осмисленим і потрібним; він начебто зразу позбувався двох болючих питань: питання про пам'ятник (що було тепер рішенням уряду, тобто тим, що підтверджувало Сергієві Івановичу, як правильно він розумів життя) і питання його стосунків з дочкою, яке саме по собі, немов без зусиль, які він досі марно докладав, розв'язалось.

Він бачив, що Наташа змінила до нього своє ставлення, коли під час його хвороби приходила підмінити Микитівну, залишалась на ніч і наводила в домі той лад (як було за Юлії, її матері), який більш, ніж усі ліки, що виписувалися Сергію Івановичу,

цілюще впливав на нього. Він не запитував у неї, як справи з Арсеном, але саме з цієї її переміни вважав, що все йшло до щасливого завершення, як і передбачав Кошелєв. Він радів за дочку, що вона заспокоїлась і полагіднішала, щиро вірячи, що все це саме завдяки його хворобі і тому, що незабаром виправдають Арсена. Але те, що насправді відбувалось з Наташею, мало зовсім інші причини. Познайомившись у Дружникових із Станіславом Стоцетовим, вона згодом (у його домі) була представлена його братові Олександрю, тому самому, що вмів завжди лише «оскандалитись у товаристві» (як охарактеризував його Тимоїн), якого бачила в Будинку журналістів, не зрозумівши тоді ні його роздратування, ні його слів стосовно народу й осудивши (разом з Тимоїнієм) його, але завдяки якому була тепер введена в те коло нових знайомих, у те товариство, як їй було приємніше казати, де було нібито й усе те, що було у Лусо, Карнаухових і Дружникових, і було ще щось цілеспрямоване, що стосувалося загального життя людей, чого Наташа поки ще не розуміла, але відчувала, що ця цілеспрямованість не суперечила її колишнім, сприйнятим од батьків поглядам на життя. Наташа доглядала батька і змушувала себе думати про Арсена, аби вгамувати це нове почуття. «Ні, я не можу допустити, щоб він був іще нещасніший»,— казала вона собі, вірячи в те, про що казала, і за мить ловлячи себе на тому, що думає не про чоловіка.

Напередодні того дня, коли мало відбутись поховання останків невідомого солдата, всі в домі Коростельових клопотались біля Сергія Івановича. І Наташі, й Микитівні хотілось, аби він (він мав право носити військову форму) у всьому парадному з'явився на площі, і за метушнею цієї підготовки їм ніколи було подумати про своє. Сергій Іванович був задоволений дочкою. Наташа була задоволена тим, що в неї було про кого піклуватись (хворий батько!), і вона охоче поринула в ці турботи. А Микитівна, яка завжди казала, що не можна, аби між рідними не було злагоди, із щасливим виразом дивилась то на Сергія Івановича, то на Наташу і декілька разів тим рухом, який вона хотіла приховати від них, хрестила їх і дякувала йому (тобто богові, в якого вона не вірила), що він звершив це диво, давши душевний спокій батькові й дочці. «Хіба ж можливо так жити,— розважливо думала вона, пригадуючи гризоти Сергія Івановича.— Отямишся, та пізно буде.— Вона переводила погляд на Наташу.— Все ладна будеш віддати, та нікому. За добро добром відплачується, а за бездушність — стражданнями».

— Господи, поколешся геть,— спостерігаючи за Наташею, що старанно перешивала гудзики на батьковому кітелі, мовила вона.— Давай-но вже мені, для мене-бо діло звичне,— І, відсто-

ронивши Наташу і підсліпувато схилившись над гудзиком і бортом кітеля, який тримала тепер у руках (і ще незграбіше, аніж щойно Наташа), взялася за діло.

Вона не могла бути без роботи, коли всі довкола були чимось заклопотані. Перешивши гудзики на кітелі й потім на шинелі (по теперішній, надто після хвороби, худорбі Сергія Івановича), Микитівна так само не підпустила Наташу до праски і, прискаючи з рота водою на марлю, чаклувала над кітелем, потім над штанами і шинеллю, про яку Сергій Іванович сказав:

— Та хіба ж її прасують?

— Авжеж, усі прасують,— заперечила Микитівна.— Перед народом будеш, тисяча очей, як-то не прасують, усі прасують,— підтвердила вона, намагаючись надати цим своїм словам те інше значення, яке вона не вмiла інакше висловити і яке відчувала, дивлячись на нього й Наташу.

Бранці 3 грудня всі ще більше були заклопотані збиранням і, не виходячи з дому, а лише з настрою, який був у Сергія Івановича й передався їм, були так збуджені, немов подія (для чого вони виряджали його) мала змінити щось у Наташиному житті і в житті Микитівни та Сергія Івановича. Яким чином це могло статись, було неясно. Неясно було й те, що могло змінитись. Але відчуття, що станеться щось, було; було усвідомлення якогось ніби оновлення, що почалося вже для них, і Наташа своїм незвично гучним голосом особливо підтверджувала це.

— Ну й орденів, ото орденів! — вигукувала Микитівна, сплескуючи руками, тим часом як Сергій Іванович з усіма своїми бойовими нагородами, прикріпленими до кітеля, навіть ніби помолодшавши (незважаючи на хворобливий вираз обличчя і піт, що виступав то на чолі, то на верхній губі), стояв посеред кімнати і його з усіх боків оглядала Наташа.

— Може, не треба? Все одно під шинеллю не видно.— Він намагався заперечити не тому, що хотів зняти ордени й медалі; ці ордени й медалі, одержані ним у боях, він відчував, гріли груди, але те підсвідоме, що після похорону Юлії, ще начебто зовсім недавнього, і похорону матері, Єлизавети Григорівни, з якою він ділив радість, ще рано було надягати їх,— це підсвідоме (про що він навіть не думав зараз) саме й породжувало в ньому ніяковість, начебто й справді було щось нескромне чи негарне в тому, що він робив.

— Ні, без орденів не можна,— переконувала його Наташа.— Адже ти сам казав, що в цьому твоє життя.— І, не бажаючи більше слухати його, заходилась знову поправляти на його грудях нерівно прикріплені (нею-таки) медалі,

Метушня збирання так закрутила і Наташу, і Микитівну, що коли всі вийшли з дому, виявилось, що вовняний шарф, наготовлений для Сергія Івановича на стільці в передпокої, так і лишився там. Але з'ясувалося це не зразу. Лише коли наближались уже до площі Білоруського вокзалу, Наташа раптом помітила, що в батька розкриті груди.

— Як же так! — здивувалась вона, з докором глянувши на Микитівну.— Та й сам ти ну наче мала дитина,— з тим засвоєним правом на старшинство й опіку, як вона звикла поводитися з батьком під час його хвороби, сказала Наташа. Вона мала приємність від того, що піклувалась про нього, і тепер дорікаючи батькові за його безпорадність, не лише, по суті, не гнівалась на нього, але була навіть вдячна, що їй надано можливість виявити себе.— Може, мій,— запропонувала вона, скидаючи з себе шарф.— Хоча ні, я краще збігаю й принесу,— сказала вона (через те мимовільне почуття з двох можливих варіантів зробити добро, вибирала той, що був важчий).

Коли з шарфом у руках Наташа повернулась на площу, людей було так багато, що вона довго не могла збагнути, де їй шукати батька. Їй підказали, що колишні захисники Москви збираються в центрі площі, біля трибуни, і вона почала проштовхуватись туди. Вона діяла так рішуче, що прорвалась не тільки крізь натовп, а й крізь солдатів, які хотіли зупинити її, і з удавано на-supленим і щасливим виразом обличчя стала перед батьком.

— Ну ось, нарешті. Дитя, господи, дитя,— мовила вона, повторивши потім декілька разів це слово «дитя», в якому були поєднані для неї, як нитки, що сходились у вузлі, всі її почуття до батька, які робили її щасливою. Те невиразне відчуття оновлення, яке має статися з нею, батьком і Микитівною,— це оновлення було в її теперішньому схвильованому стані й готовності, якщо треба, знову пожертвувати собою, в швидких і спритних пальцях і в тому ніжному погляді, яким вона (як вона дивилась на Арсена, коли збиралася за нього заміж) дивилась на батька. Їй було байдуже, що тисячі очей спостерігали за нею; усе, що не стосувалось її, було поза її сприйняттям, і вона прислухалась лише до того, що відбувалося у ній і робило її впевненою і щасливою.— І як це я погодилась пустити тебе, не крутись, не чіпай, не поправляй,— знай казала вона, вдавано (і радісно) гніваючись.

Думки Кудасова про минулу війну й думки Сергія Івановича, поки чекали на колону з останками невідомого солдата, були різні, Кудасов, який стежив за війною з Алжіру і не мав (з огляду на свою дипломатичну місію) можливості бути на передовій, думав про труднощі тієї пори, виходячи не з фізичних страждань, про які він лише читав і знав, що вони були, тому що немає війни без каліцтв і смертей, а виходячи з душевних страждань, яких він зазнав сам, здалеку спостерігаючи війну, і ось ці душевні страждання і уявлялись йому тепер больовим (оголеним) стрижнем війни. Він не міг, хоч якою сильною була його уява, у правдивих подробицях уявити те, чого він не бачив; та він і не намагався зробити це, розуміючи непереконливість таких фальшивих картин, і велич народу (велич цієї хвилини, наближення якої він відчував) бачилась йому у величчю духу, тобто у тому найвищому, чим наділена людина. Але думки Сергія Івановича, які раз у раз переривали справжні картини війни,— виглядом крові, трупів, як на всякому полі після битви,— не були йому такими ясними, як Кудасову. Він то охоплював усю війну, то бачив лише ту волзьку кригу, по якій під час контрнаступу наших військ під Москвою повів роту в атаку і по якій згодом везли його, пораненого, до медсанбату, і не стільки душевне, скільки фізичне почуття болю, коли в медсанбаті зондували йому рану, робило його тепер причетним до всього того спільного — і злигоднів, і слави,— що пережив народ. Спогади про ті дні пов'язувались у нього ще з листом Юлії, одержаним ним саме напередодні наступу, в якому та сповіщала, що народилась Наташа, і він мимоволі обертався тепер туди, куди відійшла дочка і де він насилу (серед натовпу) відшукував її. «Бережи себе і Наташу», — написав він тоді дружині. «Бережи...» — з сумом повторив він зараз. Але це особисте, що змушувало його страждати, одразу перестало хвилювати Сергія Івановича, тільки-но після шурхоту, що пробіг натовпом: «Везуть, їдуть», на площі з'явилась колона машин, на одній з яких, прикрашеній червоними й чорними жалобними полотнищами, було видно труну з останками невідомого солдата. З цієї хвилини Сергій Іванович дивився тільки на труну, яку з обережністю, що передавалась натовпу, наче всі були причетні до цієї роботи, переносили з кузова машини, борти якої були розкриті, на гарматний лафет. Жалобна музика військового оркестру линула над площею, всотувана блакиттю морозяного неба і серцями людей, які, простоволосі і з похиленими головами стояли навколо, і в Сергії Івановичі, як у сотень інших учасників і не учасників війни (як і в Кудасові, думки якого також наче

спинились на тому, знайденому ним стрижні війни, який він майже фізично відчував тепер),— у Сергії Івановичі мовби обірвалось те, що було в ін сам; він усвідомлював себе то частиною музики, що стискала йому серце, то частиною тих промов, що виголошувалися з трибуни, зміст яких полягав для нього не в словах, а в якомусь начебто вміщеному в їхньому звучанні смислі, то частиною слави, якою ніби віяло від маршалів, котрі в усьому парадному йшли до трибуни, то частиною тих військових почесностей, якими вшановують тепер останки невідомого солдата. Ким і скільки було проголошено промов, він не пам'ятав, як не пам'ятав, скільки часу тривала ця церемонія на площі біля Білоруського вокзалу, яка передувала головному; він лише раптом відчув, що вже не стоїть, а йде за гарматним лафетом і труною, вкритою вінками, що обабіч лафета і труни солдати з роти почесного караулу і що попереду й позаду по всій вулиці Горького — стіна людей, і багато хто з них плакав.

На Манежній площі, куди спустилась урочисто-жалобна процесія, було ще більше людей. Як хліб погожої днини, стояло це нерухоме поле людей, коли машини з вінками, що передували процесії, почали одна по одній під'їжджати до ґрат Александровського саду і до Історичного музею; і немов підкоряючись цій загальній тиші, урочисто, жалобно й спокійно опускались прапори червоними хвилями над площею. Здавалося, що й музика лунала тепер стихшено, тим часом як жалобна процесія, витягнувшись, завмерла перед трибуною, на яку вже сходили партійні керівники, члени уряду. Ними володіло те саме почуття, що й людьми, і лише теле- й кінооператори з властивою для них квапливістю (аби зберегти для історії цей день), з якою вони знімають і ведуть репортажі звідусіль, куди їх посилають, і з якою, гинучи, фіксували на плівках деталі війни, робили свою звичну справу, метушливо перетягаючи й націлюючи камери і вбачаючи важливість хвилини, яка надходила, лише в тому, щоб не запізнитись і не пропустити чогось.

У свідомості Сергія Івановича тим часом, як це трапилось з ним і на площі Білоруського вокзалу, знову стався наче провал. Він дивився перед собою, але бачив тільки гарматний лафет і труну з вінками. З боку Александровського саду з натовпу кілька разів, упізнавши його, вітаючи помахав йому Борис Лук'янов.

— Дядько мій, ти його бачив, пригадуєш, коли батька проводжали... Он, он він стоїть,— казав потім Борис Матвію Кошелеву, що був поруч із ним.

Привітально махав Сергію Івановичу і Кирило Старцев, який в ондатровій шапці стояв неподалік від трибуни і, ніби додаючи це до одержаного ним права стояти біля трибуни, казав усім:

— Рейхстаг разом брали. Он, он полковник без руки.

Музика стихла. З трибуни лунали промови. Потім (та сама хвилина, з якою знову здатність сприймати все начебто повернулася до Сергія Івановича) труна з останками невідомого солдата, піднята на плечі тих, кому випала честь нести її, повільно попливла до воріт Александровського саду і Кремлівської стіни. Вдарили гарматні залпи, і труну опустили в могилу. Хтось кинув на кришку труни першу жменю землі. Потім ще, ще, поки вся могила не зановинилась цією. За спинами тих, хто засипав, не було видно, як вони робили це. Та коли вони розступились, над щойно ніби зяваючою раною було натягнуте величезне червоне покривало. Покривало зняли, і всі побачили білу мармурову плиту, на якій золотими літерами було викарбувано: «Тут буде споруджено пам'ятник — могилу Невідомого солдата і запалено Вічний вогонь слави». Оркестр заграв гімн, і всі присутні на площі ніби завмерли — і від урочистих звуків гімну, і, головне, від величі цієї хвилини, яку переживала країна. Рана, завдана народу війною, вічним рубцем лишилась на його тілі. Люди плакали, і все довкола було сповнене сліз і спогадів. Під пережитим підводилась риска, і всім здавалося (по силі їхніх почуттів), що такого вже не може повторитися, що людський розум візьме нарешті гору над божевіллям.

До могили понесли вінки, і над білою плитою з написом, задуляючи її, і над усією могилою виросла гора квітів. Біля її підніжжя встановили ще одну мармурову плиту. На ній напис:

**«ІМ'Я ТВОЄ НЕВІДОМЕ, ПОДВИГ Твій БЕЗСМЕРТНИЙ.
1941 ПОЛЕГЛИМ ЗА БАТЬКІВЩИНУ 1945».**

Для Сергія Івановича, який уже далеко пополудні повернувся додому, все це побачене й пережите було наче уві сні: і хвилини поховання, і урочисті хвилини параду, коли перед свіжою іще могилою, перед горою вінків і трибуною, на якій стояли керівники партії, члени уряду, славнозвісні полководці Великої Вітчизняної війни, проходили маршем слухачі військових академій, моряки, прикордонники, суворовці. Гарячково відшукуючи те, що він втратив і що треба було знайти йому (як він казав про це шурякові в селі), він відчував, що він знав тепер, що йому робити в житті; знав не в тому конкретному значенні цього слова, а в іншому — що попереду було світло і що він уже не загубить це світло і йтиме до нього, хоч би скільки труднощів не довелося знову зазнати йому. Те, що розумів зараз Сергій Іванович, він розумів душею; і він, розстібаючи закоцюбленими пальцями правої (і єдиної в нього) руки шинель, уперше за всі останні місяці

усміхався тією спокійною усмішкою, яку, здавалось, неможливо було стерти з його хворобливо-блідого обличчя.

— Де Наташа? — запитав він у Микитівни, що прийшла раніше за нього і клопоталась на кухні.

— Сказала, лишень забіжить до себе й прийде.

— А-а, ну гаразд, гаразд,— відповів Сергій Іванович, усе ще всміхаючись, тим часом як у ці самі хвилини Наташа, доставши з поштової скриньки листівку, в якій повідомлялося, що суд над Арсеном призначено на середину грудня, стояла в своїй новій квартирі біля вікна, тримаючи листівку в руках і не знаючи, радіти чи засмучуватись їй. Вона, як і Сергій Іванович, була щаслива в цей день; але повідомлення про суд, якого вона ще недавно так чекала,— це повідомлення не входило в коло її нинішнього щастя, а лише руйнувало його, і їй було сумно й не хотілось іти до батька.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ЧАСТИНА ПЕРША

I

До початку нового, 1967 року лишалося трохи більше ніж два тижні.

У Москві вже відкрили ялинкові базари, і скрізь у людських натовпах відчувався святковий настрій. Завершувався рік — той умовний виток життя, який люди самі для себе визначили. З точки зору державної, цей виток завершувався успішно. Здавалося, було поставлено ще одну віху в історії, з якої майбутні покоління судитимуть про велич звершеного. Однак, хоч економіка, як їй і належить, ще на крок просунулася до загального добробуту, цей добробут, подрібнений на мільйони часточок, був такий незначний, що з погляду окремої сім'ї не помічався і не сприймався, і життя людей з їхніми турботами й пошуками виходу з того становища, в якому вони опинились і в плані особистому, і в плані громадському, із своїми розчаруваннями, radoщами, любов'ю, ненавистю, прагненням кар'єри й слави,— це життя, не підходячи під жодні умовні виміри, було і напередодні Нового року таким самим, яким було і на початку, і в середині літа, і рік, і два, і десять тому. Компас громадського занепокоєння, як і раніше, показував у бік села, але в пошуках розв'язання цього питання, замість одних, правильних, шляхів обирались інші, наче й справді в країні не було людей, здатних реалістично подивитись на справу; інтелігенція, та, певного становища, яка набувала впливу і якій здавалося, що вирішення геть усього залежить від піднесення «національного духу», намагалася піднести цей дух головним чином у собі, тому що на інші справи потрібні були інші, серйозніші зусилля, а народ — тобто ті прості люди, для котрих, як для Павла Лук'янова чи Парфена Калинкіна, життя було не об'єктом дослідження, а тим, чим були в о н и с а м і,— народ був погли-

нутий роботою і вихованням, з чого завжди складалось і складатиметься основа загального життя.

Незважаючи на те, що в Москві Лукіну ясно дали зрозуміти після його виступу в Кремлівському Палаці з'їздів з приводу зеленолузького експерименту, що існує загальноприйнятий принцип господарювання, відступати від якого нікому не належить; незважаючи, головне, на те, що він неначе погодився, буцім експеримент відкривав якусь щілину для особистого збагачення,— у Мценську, коли всі нерозв'язані сільські проблеми знову оточили його і він знову зіткнувся з тим, що вже не можна було вирішувати самим лише залатуванням старого, як робилося раніше, а вимагало нового підходу до багатьох форм життя, які тепер не виправдували себе, він поступово почав доходити висновку, що в окремих кабінетах на Старій площі, мабуть, не зовсім правильно зрозуміли його, треба знайти спосіб повернутися до розмови про сімейно-ланкове закріплення землі. «Та сама техніка, ті самі добрива і на тому самому полі, але робили все ніби інші руки,— думав Лукін, знову переглядаючи результати експерименту.— Ну то й що, коли Сошникови більше заробили? Вони здали більше зерна, собівартість якого нижча від загальноколгоспної, то що ж у цьому поганого? Вигідно це державі чи не вигідно — ось як слід ставити питання. І до чого тут відхилення від загальноприйнятого принципу?» — міркував він. В його уяві все це скидалося на заміну одних коліс у звичайному возі іншими, надійнішими й сучаснішими.

Але тим часом як цей приклад для порівняння був таким очевидним, що не було потреби пояснювати його, у справі з експериментом усе було складнішим і вимагало, він бачив, теоретичних обґрунтувань; і він, незважаючи на зайнятість партійними справами, яких у райкомі завжди сила-силенна, заходився шукати ці необхідні теоретичні обґрунтування.

Насамперед він звернувся до громадської думки, яка формувалася переважно не навколо питань сільського життя, а навколо брошур, статей і нарисів із сільських проблем, однак лише виявив, що нічого корисного для вирішення справи, якою він займався, взяти з них не можна. Коли він читав їх, йому навіть здавалося, що він лише заплутувався в тому, що досі чітко уявляв собі. Він побачив, що про моральну прив'язаність людини до землі поряд з добрими, корисними спостереженнями дехто писав не тому, що розумівся на цій справі (розумівся і відчував сучасне село), а тому, що така писанина подеколи приносила успіх; він побачив, що через некомпетентність багатьох авторів, а іноді й через прихований намір так спотворювалася історія і перспектива майбут-

нього (нібито для добра того народу, про який ці автори піклувалися, відсторонюючи його, щиро кажучи, ще на століття від цього добра), що саме час було не лише розпускати колгоспи, але й розвалювати цегляні будинки та мережу електропередач і повертатися до напівтемних, з каганцями й свічками хат. Усе це було дивно, і Лукін, розчарувавшись у подібних публікаціях («у громадській думці», як іноді це підносилось), вирішив з'їздити до керівників господарств, зокрема до Парфена Калинкіна, в яких він відчував силу і до яких прислухався. Але з розмов з ними він, собі на подив, зробив висновок, що вони розуміли все, були прихильниками експерименту, але теж не вміли доступно, як споконвіку сільські люди казали про свою справу, пояснити, що вони розуміли; вони висловлювали тільки занепокоєння справами в сільському господарстві. Парфен Калинкін, на якого Лукін найбільше розраховував, відбувся лише якоюсь притчею про колобок. «Пустили колобок з гори, і він котиться. Але вічно він котиться не може»,— йшлося в притчі, і це твердження, яке можна прикласти не тільки до сільського господарства, але й до будь-якої справи, Лукін відчував, не можна було не визнати правильним. «Колобок повинен котитися,— думав він.— Але для цього треба, аби швидкість його руху залежала не від того, крута чи похила дорога, а від сили, яка постійно діє в самому колобку». І це частково, думав Лукін, досягалось зеленолузьким експериментом.

II

Не знайшовши потрібного пояснення там, де йому належало бути (за умови, звичайно, якби так звана громадська думка виражала істину, а сільських ватажків, до яких звернувся Лукін, не гнітив би тягар минулого), він несподівано знайшов це пояснення в іншому місці, де найменше сподівався знайти його.

Під час чергової поїздки до Орла він зайшов до Зіновія Федоровича Хохлякова, і шанований народний суддя, який любив на дозвіллі, вдома, пофілософствувати, вірніше, поіронізувати із загального стану життя, наче він був не учасником його, а лише спостерігачем, одразу ж, як робив це завжди, втяг Лукіна у відверту розмову, в якій Лукін (через щирість своїх суджень) завжди мусив захищатися, а Зіновій — нападав. А нападаючи, тобто іронізуючи із запальності Лукіна, Зіновій і сам іноді так само розпалювався.

Того вечора, як, зрештою, й завжди, мова йшла про сільське господарство в цілому, про землю та притчу зеленолузького говору про колобок, що її Лукін переповів Зіновію.

— Розумний твій Калинкін,— зауважив Зіновій.— А знаєш, що він хотів цим сказати? Що з кабінетів можна керувати тільки селом, але не землею. Не землею,— повторив він, що для нього було фразою, якою він спростовував співрозмовника, а для Лукіна — думкою, яка викликала зацікавлення.

— Я гадаю, це не Калинкін, це ти кажеш,— заперечив Лукін.

— Я?..— Зіновій посміхнувся.— Ну, я сказав би інше. Я сказав би, що ми...— Він на мить зупинився, наче бажаючи підкреслити, що його «ми» ще не означає, що він готовий і себе зарахувати до тих, до кого він зачисляє Лукіна.— Що ми,— знову почав він,— у своїх турботах про сільське господарство люди аж ніяк не безкорисливі. Адже ми турбуємося не про те, щоб селу жилося краще, а про те, щоб самим не залишитись без хліба, молока та м'яса. Собі стелимо під ноги килимову доріжку.

— Скажімо, не собі і не килимову,— знову заперечив Лукін.— Ми працюємо для загальнодержавного столу життя.

— На якому ще немає потрібного достатку.

— А це дивлячись з якого боку.

— З будь-якого.

— З будь-якого, то з будь-якого, що ж, хіба таке вже бідне наше село? Чи таке бідне місто? Нам не треба витягати селян із злиднів, як у минулому столітті, той час минув. Перед нами інше завдання — як прогнати країну, продовольча проблема в цілому, і питання про користування землею, звичайно, за цих умов — питання не пусте.

— А по-моєму, так: скільки живе людство, стільки й сперечається про землю. Спитаєш, чому? Та тому, що не в суперечці, а в самій суті питання закладені дві сили, що протистоять одна одній: власність породжує ініціативу, а одноосібно володіти землею не можна. Ми хочемо, щоб однією колією одразу і паралельно рухалися два поїзди, а хіба це можливо? — багатозначно запитав він. І одразу ж, не даючи Лукіну відповісти, почав розвивати перед ним цю думку, яку висловлював уже не раз і в якій важливо було не те, що вона відбивала правду, а те, що спростувати її було не просто.— Така діалектика, Панасовичу, і ми перед нею безсилі. Почитай хоча б Толстого, Льва, Льва Миколайовича.

— Ти маєш на увазі Левіна з його шуканнями?

— Ні. «Воскресіння»— ось дослідження земельного питання. І не з філософських точок зору, а з точки зору селянина, з точки зору, коли хочеш, природності життя,— вів далі Зіновій, який давно засвоїв, що кращим доказом у будь-якій суперечці є звернення до природності життя.

Лукін погано пам'ятав зміст роману, і Зіновій, відчувши це, почав висловлювати йому не стільки толстовські, скільки власні

думки та висновки, які ґрунтувалися в нього не на фактичному стані речей, а на скептичному погляді на життя, чого він не приховував од Лукіна. Він почувався ніби усуненим від того пульта, з якого скеровувалося життя і де він, на його думку, мав бути, і за тією логікою, що коли не можна керувати згори, то треба діяти знизу, через те й засуджував усе, що робили інші. Цього вечора, після невдало проведеного судового розгляду, він дивував Лукіна несподіваністю міркувань.

Але Лукін, попрощавшись з шанованим народним суддею, майже одразу забув і про розмову з ним і лише через кілька днів, проходячи вдома біля шаф із книжками, які купувала Зіна (за модною пошестю — кожній сім'ї власну бібліотеку!), мимохіть затримався поглядом на зібранні творів Л. М. Толстого. Діставши том, у котрому було «Воскресіння», він сів у крісло біля торшера і хотів лише погортати його. Він навіть не припускав, щоб із того минулого, про яке була книжка, можна було взяти хоч щось корисне для вирішення сучасних проблем села. Але, розгорнувши її на середині, в тому місці, де Толстой (устама Нехлюдова) розмірковував про землю, Лукін з подивом побачив, що міркування великого письменника зовсім не були архаїчними. «Треба перечитати все», — вирішив Лукін і, покинувши Зіну з дітьми біля телевізора, чим викликав невдоволення дружини, пішов до кабінету з томом Толстого. Він просидів над книжкою майже до півночі, виписуючи ті місця, які найбільше його вражали, де йшлося про можливі варіанти громадського користування землею; і що більше заглиблювався в думки Толстого, то ясніше проступала перед ним істина, яку він шукав. «От тобі і Зіновій, от тобі і Толстой», — уже лягаючи спати, промовив він, поєднавши несумісне.

Кілька днів по тому він ходив під враженням цього відкриття, де все нібито було таке просте й зрозуміле, що Лукін, не вірячи собі, ще й ще раз повертався до «Воскресіння» та думок (із земельного питання), викладених у ньому. Ці думки, сконцентровані навколо двох протидіючих тверджень, були такі: одна про те, що «земля... не повинна бути нічиєю власністю, не повинна бути предметом купівлі й продажу або позики», тому що завжди знайдеться заповзятлива людина, котра почне скуповувати її, знедолюючи інших, і друга про те, ніби «право власності зроду притаманне людині» і що «без права власності не буде ніякого інтересу в обробітку землі». А висновок із цих тверджень був лише той, що в земельному питанні завжди, в усі часи, діяли ці дві взаємопов'язані і взаємозаперечуючі одна одну сили, на які не можна було не зважати. Але Лукін бачив, що визнане і здійснене революцією було тільки перше положення, що «земля не повинна бути нічиєю власністю», і відкинуто (що він і вважав тепер по-

милковим) друге, як таке, що нібито не має коріння в селянському житті, що «без права власності не буде ніякого інтересу в обробітку землі». «Ми взяли за один бік і хочемо підняти всю проблему,— міркував він.— Але час засвідчує, що проблема має й інший бік, за який теж треба братися». І він запитував себе, чи не звідси якраз та недбалість у народі, та неувага, яка помітна не лише стосовно землі — оре, вивертає з пластом глину і не озирнеться,— але до всього, що, називаючись своїм, є громадським: чи то негодована худоба на фермі, до якої нікому діла нема, чи то сіно, яке мокне у розворушеному стозі, на що всі дивляться, і нікому й на думку не спаде взяти вила й підібрати колгоспне добро, чи трактори, сівалки або комбайни, які іржавіють під снігом (картина, яку не раз спостерігав Лукін). «Очевидно, не можна було відкидати, а потрібно було вивчити дію цієї сили,— міркував він далі.— Очевидно, вилучивши одні пружини, необхідно було замінити їх іншими і такими самими дієвими, аби вони служили теперішнім державним інтересам». І йому здавалося, що зеленолузький експеримент саме й був тією новою пружиною, котра, заперечивши право на власність, тобто на можливість збагачення і скуповування землі, могла б повною мірою вплинути на моральні сили сільської людини, які протягом століть прив'язували її до землі. «Земля колгоспна,— думав Лукін.— Голова колгоспу — господар загальної справи (хоч цей вислів «господар загальної справи» був висловом Парфена Калинкіна, але Лукін вживав його тепер як свій), а землю, ту орну землю, на якій родить хліб, передано в одні надійні руки — сімейній ланці на правах госпрозрахунку. Сім'я годується з цього поля, саме годується, так має бути поставлена справа. Її добробут має залежати від вкладеної праці і ретельності, як на своїй присадибній ділянці, і в чому ж тут відхилення від загальноприйнятого принципу господарювання?»— запитував себе Лукін, не тільки не знаходячи цього відхилення, а вбачаючи лише нові можливості в загальноприйнятих рамках. А з приводу так званого громадського неспокою навколо проблем села в нього склалась тепер думка, що нібито в наші дні повторювалась відома помилка дев'ятнадцятого століття, помічна Толстим. Лукін виходив із зізнання Нехлюдова, де говорилося, що «в учених товариствах, урядових установах і газетах говоримо про причини бідності народу і засоби, як покращити його життя, тільки не про той один безперечний засіб, який, мабуть, піднімає народ і полягає в тому, аби припинити забирати в нього необхідну йому землю», і, замінивши в цьому зізнанні одні поняття іншими, виголошував його приблизно так: «В учених товариствах, урядових установах і газетах говоримо про продовольчу проблему країни і засоби, як на ще вищій рівень підняти суспільне

господарство, тільки не про той один очевидний засіб, який, мабуть, змінить на краще увесь стан справ і полягає в тому, аби здійснити закріплення землі за сімейними ланками і таким чином відновити багато в чому тепер розірваний зв'язок людини із землею».

III

Зробивши цей нібито очевидний висновок, у якому все здавалося Лукіну незаперечним, він, відключившись на якийсь час від райкомівських справ, написав доповідну записку з викладом усіх теоретичних обґрунтувань, котру збирався спершу показати в обласному комітеті партії, потім у Москві в тій кімнаті на Старій площі, де вже колись приймали його і мали пам'ятати і де він сподівався тепер переконати всіх у доцільності продовжити експеримент. «Багато що буде вирішене,— думав він.— Принаймні відновиться втрачене сільською людиною почуття господаря». Він був задоволений зробленим і мав піднесений настрій іще й тому, що закінчення роботи над запискою збіглося з іншою важливою для нього подією — йому виповнювалося сорок років, і з цього приводу вирішено було запросити гостей. Лукін поїхав до Орла якраз напередодні свого сорокаріччя — 1 грудня — і ввечері мав повернутись; але, як це часто й трапляється, коли поспішаєш,— його змогли прийняти лише наступного дня, і він одразу ж після розмови з керівництвом обкому виїхав додому, аби встигнути на свято.

Вдома цього дня з самісінького ранку була метушня, без якої не минає жодне свято. Допомогти Зіні прийшли родичі. У Мценську їх виявилось тепер по чоловікові стільки, що всіх неможливо було запам'ятати. Це були двоюрідні, троюрідні і в інших ступенях сестри, племінники і племінниці. Вони нібито нічого не чекали від свого Івана (як вони поміж себе називали Лукіна), який вивбався в начальство, а хотіли тільки догодити Зіні. І особливо, здавалося, старалися дружина та незаміжні (уже у віці) дочки Іллі Никаноровича, головного родича Лукіна. Одну з дочок звали урочисто Анною, другу — не менш урочисто — Катериною, наче в тому, як звучали їхні імена, мало бути щось значне. Дочки разом з матір'ю, з якою вони повсякчас сварилися, так узялися за діло, що Зіну незабаром відтіснили і від кухні, і від вітальні, де накривали стіл; їй не давали ні до чого доторкнутись, і вона лише ходила, дивилась, від чого втомлювалась більше, аніж від роботи.

Серед дня непрохана приїхала з Орла Настя, яка теж чомусь вирішила, що їй треба привітати свого іменитого і суворого за її уявленням зятя, і з її появою в домі не тільки не збільшилося

помічниць, а навпаки, ще додалось тієї безладної штовханнини, яка завжди буває, коли біля плитки чи духовки збирається кілька хазяйок. Заявивши, що вона краще за інших знає, як по-сучасному прийняти гостей (що було видно з її підкороченої яскравої сукні та тufель на коркових підборах, у яких вона хизувалась), вона взялась до роботи. Розмахуючи короткими повними руками, вона старалась навчити жінок того, що вони вмiли краще за неї; її веселий та гучний голос чути було то на кухні, то біля столу, який накривали, і в розпалі цієї її діяльності до вітальні, повернувшись з поїздки, зайшов Лукін.

Привітавшись і невдоволено скривившись, побачивши Настю, яку він недолюбливав тепер уже за те, що вона була свідком його сімейної сварки, Лукін пройшов у кабінет і, роздратовано похрюкуючи пальцями, зупинився біля столу, на якому в кришталевій вазі стояли квіти. Зрізані вранці, вони були ще зовсім свіжі, але Лукін лише холодно, як він ставився до будь-яких умовностей, подивився на них і, почувши за спиною кроки, обернувся. Це Зіна поспішала до нього. Але її ще не було видно, і, поки вона підходила до дверей, Лукін усе думав про справу, яка турбувала його всю дорогу від Орла до Мценська. Він не одержав у обкомі очікуваної ясності, і хоч як був упевнений в своїй правоті, хоч як здавалось йому, що викладене в записці не зможе нікого залишити байдужим, зараз він був у такому стані, ніби раптом перестав відчувати під ногами твердий ґрунт. Але йому не хотілося вірити в це, і, поки їхав у машині, примушував себе сподіватись на краще. Однак тепер, удома, все невизначене і в сімейному житті, і по службовій лінії знову постало перед ним. Хоч у його стосунках із Зіною усе вважалось залагодженим, він відчував, що сварка, в якій був винен він, ще не забулась ні ним, ні нею, і його сімейне життя від цього було, власне, не життям, а лише постійним загладжуванням провини. Він особливо зрозумів це, коли побачив у вітальні Настю (на яку й тепер, хоч її й не було перед очима, все ще кривився). Але по службовій лінії він не відчував за собою провини і тому не хотів ні в чому пристосовуватись. «Що за позиція: ні так, ні ні?»— вигукував він з тією запізнілою рішучістю (як це часто й раніше бувало з ним), з якою ладен був тепер висловити все в обкомі тим, від кого залежала доля справи. Його обличчя було похмуре, зосереджене, і з цим похмуро-зосередженим виразом, не встигнувши струснути його, він і зустрів Зіну.

За звичкою, як робив завжди, повертаючись із своїх по району чи в область поїздок, він обійняв дружину і, поламавши зачіску, торкнувся щогою її доглянутого, м'якого, пахучого волосся. Прийнявши потім вітання від неї і поцілувавши її руки, він не забув,

як завжди, назвати їх працьовитими й ніжними (за що, власне, і цілував їх), і, похваливши за квіти (що особливо було приємно Зіні), разом з нею сів на диван і, не випускаючи її руки зі своєї, неквапливо і розважливо, ніби боячись пропустити щось важливе, але насправді обминаючи це важливе, що могло засмутити Зіну, заходився розповідати їй про свою поїздку. Він не стільки ділився з нею своїми міркуваннями, скільки створював враження, що ділиться; і це враження, що він нібито завжди тримає дружину в курсі своїх справ, він бачив, спрощувало йому життя. Чим би він був псевдоволсний, він одразу переводив своє невдоволення на службові справи. Він був тепер незадоволений Настею, яку застав у домі і присутність якої, здавалось, і викликала роздратування; але, жаліючи Зіну, він жодного разу в розмові не нагадав їй про сестру. Тільки коли в гомоні голосів, які долинали з вітальні, раптом особливо вирізнівся Настин голос, Лукін запитав:

— Ти запросила?

— Самі,— відповіла Зіна, не зрозумівши, про кого мова.— Ти маеш на увазі Кузнецових?

— Так.

— Самі,— підтвердила вона.— Адже в нас тепер родичів...

— Кожен третій,— посміхнувся Лукін, як посміхався щоразу, коли мова заходила про родичів.— Ну що вдієш, не заборониш,— додав він, тим часом як з вітальні все ще долинав Настин голос, яка повчала жінок, як правильно сервірувати стіл.

Перечекавши, поки голос замовкне, і кілька разів за цей час обернувшись на двері з незадоволенням, що його не міг прийти від Зіни, Лукін знову заговорив про свою поїздку.

— Якби відмовили, було б ясно,— сказав він.— Але відмовити не можна, а затвердити не вистачило, мабуть, сміливості.

— Що ж тебе непокоїть? — не зрозуміла Зіна.

Вона хоч і не була втаємничена в усі подробиці доповідної записки і не могла судити, наскільки в ній усе обгрунтовано, але вірила в безперечну чесність чоловіка, і цього було досить для неї, аби вважати його правим.

— Не владнав там, владнаєш у Москві,— сказала вона.

— У Москві, будь ласка, ніхто не заперечує. Але ж там потрібно на щось спиратися. На що? На думку обкому. А де вона в мене? — запитав він.— Якби я пропонував віддати землю, це одне. Це ні в тин ні в ворота. Але я пропоную закріпити її за сім'ями, як за ланками, а це зовсім інше. Земля повинна мати одні руки, одного постійного господаря, який усвідомлював би, що він годується з цієї землі (що було тепер його улюбленою думкою), що його добробут залежить від вкладеної ним праці, і навіть, можливо, не стільки праці, скільки піклування,— завершив він, наче

говорив уже не з дружиною, а з опонентами в інстанціях, з якими, він відчував, йому доведеться ще зіткнутися.

Він ще якийсь час думав про цю свою програму, що мала принести успіх не лише сільському господарству, тобто розв'язати продовольчу, як він вважав, проблему країни, але й успіх і славу йому, і через те, що в ньому ще були свіжі спогади про Кремлівський Палац з'їздів, де після виступу йому аплодували і в залі, і в президії (чим він пишався), замість гомону жіночих голосів, що долинали з вітальні, він мимоволі знову почув ті важливі для себе оплески.

— Так,— наче раптом прокинувшись, мовив він, обертаючись до Зіни,— якщо мою пропозицію буде прийнято, це революція на селі.— І він, піднісши її руку до своїх вуст, кілька разів розчулено (в долоню) поцілував.

— Я рада за тебе,— відповіла Зіна.— Але тобі треба переодягтись. Зараз почнуть збиратися гості.

— Звичайно, звичайно,— квапливо підводячись, промовив він.— Як дівчатка?

— Вони вже готові.

— І я зараз. Зараз,— додав він, ніби вибачався за щось перед нею.

IV

Свято у Лукіних (незважаючи на намагання Насті докласти до нього свої знання «світського» життя), мало ту одну безперечну перевагу (на відміну від подібного у Лусо чи Дорогомиліних), що тут не прикривались «вишуканістю» стосунків, і розмови, які виникали між гостями, хоч і не торкались основ життя, але були більше наближені до тих справжніх проблем, які стояли зараз перед державою і вимагали вирішення.

Близько стоїть години вечора в квартирі Лукіних уже було повно гостей.

До столу ще не запрошували, чекали на Іллю Никаноровича, по якого була послана машина, і, чекаючи, поки він приїде, гості — цвіт мценського товариства (як можна було б сказати про них), — розділившись на групи, неквапливо розмовляли. Жінки в модних кримпленових сукнях, які сковували їх, розташувалися в дитячій, куди направляла їх Настя, взявши на себе роль розпорядниці вечора. Вона знайомила їх із сестриними дочками, якими всі мали захоплюватись, і гості захоплювались і говорили про дітей загалом і про те, як важко з а р а з (наче вони були першим поколінням, яке ремствувало на свій час) рости і виховувати молодь. Двері з дитячої були відчинені, і розмову жінок добре чутно у вітальню, де був уже накритий

стіл, і в кабінет, де зібралася чоловіча половина товариства і де, здавалось, усе було перейняте гідністю, поважністю, діловитістю. У темних костюмах і світлих сорочках з цупкими комірцями і в тьмяних, під колір костюмів, галстуках, вони ніби зійшлись не на свято, а на чергове засідання бюро; і це особливо було відчутно з їхньої розмови, перенесеної сюди із райкомівських стін.

Лукін, який встиг уже переодягтись, і, незважаючи на втому, був, як завжди, елегантний, стояв у центрі кола, яке утворилося навколо нього, і не стільки говорив сам, скільки слухав, про що говорили інші. Після успішного (завдяки телевізору майже всі в районі були свідками цього) виступу в Кремлівському Палаці з'їздів про нього остаточно склалась думка, що він, на відміну від попередніх керівників, розумний і діловий господар. І хоч усе в районі і при ньому жило й рухалось так само, як жило і рухалося за Сухогрудова та Воскобойникова, але всім здавалося, що смуга змін, пов'язана з обранням Лукіна до райкому, вже настала і що звідусіль тепер віяло життям. Це однаковою мірою визнавали і ті, хто спершу скептично ставилися до Лукіна і чекали від нього лише провалу через його сімейну незлагоду, і ті, хто, не звертаючи уваги на чутки, і далі вірили в нього і пов'язували з ним свої надії. Скептиків було більше; і майже всі вони стояли зараз біля Лукіна. Але вони встигли так змінитися, що їх не можна було впізнати по нинішній щирості до нього.

Особливо вирізнявся серед інших цією своєю щирістю Федір Гнатович Голибін. Обраний за Сухогрудова членом бюро райкому, зумівши за Воскобойникова, проти якого мало не витворив справу, висунутись у секретарі і тепер, залишаючись на цій самій посаді, він умів, головне, як декому здавалося, під усе підвести партійну принциповість і через це вважався незамінним працівником в апараті райкому,— він зараз, ставши праворуч від Лукіна, тобто зайнявши при начальстві те місце, що на нього, як він гадав, мав цілковите право, він перехоплював запитання, які ставили Лукіну, і відповідав на них. Одного з Лукіним зросту, але майже вдвічі ширший від нього, він наче був спеціально приставлений до Лукіна, аби охороняти його; і він робив це так відверто і з такою упевненістю, що не можна було осудливо подумати про нього. Він вважався людиною справи і твердих поглядів, тоді як вся певність його поглядів полягала в тому, що він умів швидше від інших пристосуватись до тієї чи іншої нової ідеї. Висловивши якось на засіданні бюро райкому прочитану ним чи почуту від когось думку, що за всяке недбальство треба питати насамперед із самих себе («Узяти хоча б корми,— сказав він тоді.— В Росії раніше було майже шістьдесят мільйонів коней. Коней тих нема, рогатої худоби не збільшилось, і сіна немає. Я запитую себе: в

чому справа, куди все поділося?»), він тепер на підставі цього не лише зараховував себе до однодумців Лукіна, але й давав зрозуміти, кому треба, що не все, приписуване Лукіну, є тільки його. «Дещо й ми значимо, так просто не скинеш»,— жило всі ці дні у вертких очах Федора Гнатовича. Він більше, ніж будь-хто, знав про записку Лукіна — завдяки довірливості того до нього; і через цю довірливість, якою дорожив і з якої робив висновок, що коли Лукіна візьмуть на підвищення, а це, з усього видно, має бути, то в перші буде запропоновано його, Голибіна,— був кровно зацікавлений в успіхові. Йому кортіло запитати в Лукіна про результати поїздки. Однак він відчував, що коли запитає, то виявить свою необізнаність, якої виявляти не хотів; і тому не запитував, а бачачи, що Лукін посміхається, і роблячи з цього висновок, що поїздка вдалася, був такий добродушно-веселий, що здавалося — ювіляром був не Лукін, а він, Голибін, який прийшов прийняти вітання.

Ліворуч од Лукіна стояв другий секретар, Микола Михайлович Кисельов. Кілька років тому він був переведений із Орла сюди і все ще, здавалося, не міг пристосуватись до мценського життя. Ретельний, як і Голибін, усе ще сподіваючись, що його знову заберуть в обком, він створював враження не те щоб мовчазного чи неконтактного, як про таких людей тепер заведено казати, а людни нібито глибокої і загадкової душі. З виразу його блідого, як у більшості кабінетних працівників, обличчя ніколи не можна було дізнатися, чи прийняв він серцем те, що робив, чи на все мав якийсь особливий, свій, відмінний від інших погляд. На письмовому столі в його кабінеті постійно лежало кілька томів В. І. Леніна, які він читав. Томи були із закладками, він щось виписував із них, але ніхто не чув, аби виписані цитати були використані ним для справи; іноді навіть складалося враження, що він вивчав томи для того, щоб з'ясувати якусь свою схему життя. Але дорікнути йому по службі не було в чому, і всі ставились до нього з підкресленою повагою. Він, як і Голибін, був знайомий із запискою, котру при всіх схвалив, але про яку, пішовши до себе, сказав: «Півзахід»,— як казав майже про все, що розпочиналося зараз. На поїздку Лукіна в обком він дивився як на звичайнісіньку, буденну справу. Йому не те що байдужий був успіх Лукіна; цей успіх не поєднувався в його душі з тим головним, що цікавило його, і тому він був байдужий; і з висоти своєї повсякденної байдужості, яка дозволяла йому зручно влаштуватися в житті, він, ніби сторонній, спостерігав тепер за тим, у чому був запрошений узяти участь.

Але, крім цих, нібито діаметрально протилежних один одному Голибіна й Кисельова (від чого Лукін, який на їхньому тлі мав

вигляд людини широкої та об'єктивної, лише вигравав), загальну увагу ще привертала постать прокурора Горчевського. У мундирі, якого, здавалось, ніколи не скидав, він походжав за спинами Голубіна та Кисельова, очікуючи, коли можна буде почати свою розмову — про цілину й синів, які писали йому звідти, і раз по раз скося поглядав на незнайомих йому чоловіків, родичів Лукіна по Іллі Никаноровичу, вбачаючи в них той готовий (для себе) матеріал, за який треба лише взятися, щоб зорганізувати його.

V

У всіх кімнатах яскраво горіло електричне світло.

Із кухні долинали пахощі смаженої телятини, цибулі та пирогів. Розпашіла від збудження дружина Іллі Никаноровича Марія Олексіївна та її дочки — Анна й Катерина в хустинках та фартуках, ніби вони найнялись прислужувати на цьому вечорі (на що, зрештою, мали свою причину), стояли у вітальні перед великим накритим столом. Марії Олексіївні не подобалось, що все було зроблено по-Настиному, і тим часом як з дитячої, де зібралися жінки, долинав Настин голос, Марія Олексіївна, відчуваючи себе тут господинсю, оберталась на цей голос і осудливо похитувала головою. «Аби тільки хихотіти та язиком, наче помелом», — думала вона про Настю, котру так само, як і дочок, які не вміли вийти заміж, зараховувала до тієї «дурісної» сучасної молоді, про яку вона казала не інакше як: «Очі б мої не бачили». Вона мимоволі переносила цю неприязнь і на Зіну — одного поля ягода! — і засуджувала її; а засуджуючи, виправдовувала тим самим свого племінника, Лукіна, котрого, здавалось їй, вона зараз особливо розуміла. Далека від справжніх проблем, які цікавили племінника, що ось понад півроку очолював район, вважаючи (з досвіду життя з чоловіком, який завжди був відокремлений від неї своїми редакційними справами), що головним сенсом життя для кожної людини є сім'я і що все, що відбувається поза сім'єю, владнається само собою, але що в сім'ї необхідно пильнувати лад (що в її розумінні було: зберігати певні традиції, яких не визнавала молодь), — вона думала тільки про сімейні незлагоди Лукіна і хотіла щиро допомогти йому. Вона готувалась насипати солі на рану, котра ще не встигла як слід загоїтись, гадаючи, що робить добру справу, і неприязним поглядом оберталась на двері в дитячу, звідки, перебиваючи всі інші голоси, все ще лунав дзвінкий Настин голос.

— Ні, ти прискіпуєшся, мамо, — сказала одна з дочок Марії Олексіївни, Анна, не розуміючи, як і сестра, материного настрою, і тим лише дратуючи її. — Завжди понароблюємо салатів, вінегре-

тів, а так — дивись, як гарно! — І вона, ніби відгорнувши запону, яка закривала все, показала на таріль з помідорами, огірками та свіжими листками салату навколо них, що якраз і не подобалось матері.— Ти прискіпуєшся,— обернувшись за підтримкою до сестри, повторила вона.

Проте ні мати, ні сестра не відповіли їй. Вони намагались вхопити хоч би шматочок того, іншого життя, яке відбувалося в дитячій і якого, заздрячи з різних причин, не могли дозволити собі.

— Є морські, а це річкові, рисові,— долинав звідти Настин голос. Вона показувала на собі низочку річкових (рисових) перлів, котра нібито, як вона стверджувала, перейшла до неї від матері, тим часом як навіть Зіна, лише вдруге бачачи цю низочку, мала щодо цього сумнів.— А ще є рожеві. Так пасує, так освіжає,— і далі лунав Настин голос. Вона хотіла прилучити мценських жінок до вищого життя, яке нібито оточувало її, і втягувала їх у той свій світ суперництва (не менше, однак, знайомий і їм), що в ньому звикла бути. Їй легко було в цьому світі, і дійсність, яка турбувала людей і викликала розмови (як між чоловіками в кабінеті Лукіна), наче ніколи не торкалась її інтересів; говорити про те, як вона жила насправді, Настя вважала непростимим, і тому говорила про життя уявлюване, в якому можна було найвигідніше показати себе.

— Що ви, що ви,— лунав її голос.— Тепер усе простіше...

«Тому-бо й сама зі своєю простотою, а теж туди, повчати»,— думала Марія Олексіївна, яка, хоч і дивилася на стіл з наїдками, але, як і перше, дослухалась до Настиних слів.

— Завжди запізнюється, ну що ти вдієш,— раптом роздратовано сказала Ганні.— Кажала тобі, поїдь, тепер би вже тут були.— Ніби незадоволена була лише тим, що затримувався її хворий чоловік.

Але не тільки Марія Олексіївна, а й більшість гостей відчували, що час би вже й до столу. Але через те що до столу не запрошували, а треба було чимось зайнятися,— як у дитячій, де старшинувала Настя, так і в кабінеті Лукіна чоловіки вели свою розмову. Ніби за мовчазною згодою, ніхто не згадував ні про зеленолузький експеримент, ні про записку Лукіна; ця тема була нова, тут іще не було вироблено трафаретів, що їх можна було б сміливо висловлювати вголос, і тому говорили й сперечалися лише про те, про що було їм звично говорити і сперечатись. Одні були прихильниками колгоспів-гігантів і доводили переваги цього способу ведення господарства, інші, погоджуючися з доказами, які обстоював в основному Горчевський (нібито його сини, працюючи на цільні, давали йому на це право), водночас сумнівалися, чи буде краще, якщо переорати усталені колгоспні межі; їм здавалося,

що сучасний селянин, хоч його і мотало життя на всі боки, однак не готовий був психологічно до подібних масштабів, і тому слід обережно підходити до цього. Суперечка, власне, була тією поширеною тепер у нас у всіх сферах життя суперечкою, коли гарному протиставляється краще і не порушується основне, від чого залежить усе. Тим часом як Горчевський, для якого було однаково (з його «причетності» до справи), коли б навіть увесь район раптом оголосили одним колгоспом з одним керівництвом і однією центральною садибою у Мценську, запально, як яскравий приклад, наводив цілнну, чого, звісно, не можна було робити, як не можна механічно перенести досвід цілнини на споконвіку обжиті російські землі; тим часом як Голибін лише через почуття протиріччя заперечував прокурору, намагаючись не стільки спростувати його теорію, як виставити в комічному світлі його самого з цією теорією; тим часом як решта, розділившись (окрім байдужого Кисельова) на дві половини, одна з яких пристала до Голибіна, друга — до Горчевського, почали сперечатися ще галасливіше, — на Лукіна з його теперішнім оновленим (після записки) поглядом на розвиток сільського господарства, тобто на розв'язання продовольчої проблеми в країні, ця суперечка справляла гнітюче враження. «Чи вони не бачать, чи не хочуть бачити», — думав він, разом з тим усміхаючись, як і належить ювілярові й господареві дому.

— А ви що хочете? Ви хочете ще більшого знеособлення, ніж у нас є, — тим часом, рішуче урвавши Горчевського на півслові, заявив Голибін. — Так-так, ви хочете саме цього, — тут-таки підтвердив він на заперечення прокурора. І хоч Голибін був упевнений у тому, що говорив, однак озирнувся на Лукіна, аби одержати схвалення. — Так, ви хочете знеособлення, — нарешті втретє вимовив він цю вдало знайдену ним фразу, якою водночас і обеззброював супротивника, і давав усім зрозуміти, що він не дозволить нікому протистояти ідеям Лукіна.

— Ви застосовуєте недозволений прийом, — не здавався Горчевський. — Потужному трактору крутитись на п'ятачку чи йти загоном, — та ви розумієте, проти чого повстаєте?

— Де навал, там і недбальство.

— Ну, чому ж, коли «навал», то одразу вже й «недбальство»?

— Так, де навал, там і недбальство. Навивертають вам глини, спробуй потім на тисячах роздивитись.

— А що ж на десяти?

— Як на долоні.

— Тоді як же з нашим закликком рівнятись на кращих, на свідомих?

— А куди гірших подіти? Адже гірші — це теж народ.

У цей час під'їхав Ілля Никанорович. Він привіз із собою (про що раніше не домовлялись) невістку з сином, яких давно вже збирався показати Лукіну. Невістку одразу ж підхопила Настя і повела в дитячу знайомити, куди за нею попрямував і чоловік, боячись (через молоде, що тільки-но пробудилось, кохання до неї) залишити її саму. Невістку звали Поліною, сина Іллі Никаноровича — Андрієм. Потрапивши під спрямовані на них жіночі погляди, вони ніяковіли і мимоволі тулились одне до одного, ніби так зручніше було протистояти захопленим вигукам і розмовам, які одразу ж розгорілися навколо них. А Ілля Никанорович, не затримуючись, пройшов до кабінету, де було накурено, тісно й задушно від спітнілих чоловіків. Він увійшов саме в розпал суперечки, до якої була прикута увага всіх, і через наївність, з якою люди в доброму гуморі вважають, що і в інших має бути в цю мить такий самий настрій, і із звичною для себе прямою говорити, що думаєш (на протигагу відомому правилу: подумати, перш ніж сказати), ще не привітавшись, а лише підійшовши до свого шагнованого племінника, заговорив з ним про його поїздку до Орла.

— Не зателефонував, га, за бортом тримаєш старого, за бортом, за бортом... нас, старих районщиків,— жартома, наскільки дозволяв йому його хворобливий стан (він мав кращий вигляд, аніж навесні, але все в ньому ще виказувало перенесену тяжку операцію), почав він, підходячи до Лукіна і ручкаючись із ним. Він знав, які важливі були для Лукіна його записка і ставлення до неї керівництва, і хотів зробити приємність своїм нагадуванням. У тому, що записку, тобто справу, яку починав його племінник, буде схвалено, Ілля Никанорович не мав жодного сумніву, як не мав сумніву і в тому (про що знав, певна річ, лише зі слів самого Лукіна), що всі в райкомі схвально поставились до ідеї першого; і тому він не одразу відчув ту незручність, в яку поставив себе і племінника цією своєю нібито жартівливою розмовою. Тільки коли в неметкій своїй свідомості поєднав цікавість, з якою всі, раптом замовкнувши, обернулись до Лукіна, з тим, що Лукін, нічого не відповідаючи, як і досі, лише посміхався посмішкою, яка нічого не висловлювала, проте значення якої неважко було зрозуміти, Ілля Никанорович теж раптом почав усміхатися такою самою усмішкою і, потискуючи руку племінника, озиратися довкола.

— За бортом, за бортом, і нічого не вдієш, таке життя,— не вмючи вчасно зупинитись і перевести розмову, і соромлячись своєї спроби зробити це, і ще більше ніяковіючи, казав Ілля Никанорович.

Лукін відчував, що він зараз був у тому становищі, коли треба було або сказати правду, або не казати нічого. Сказати правду

не можна було через те, що він не хотів завчасно розчаровувати тих, хто вірив і міг допомогти йому; а змовчати не можна було через те, що, він бачив,— від нього чекали відповіді; і він вибрав ту завжди неприємну йому середину, з якої той, хто хотів почути від нього «так», міг почути це, а хто був непевного погляду, міг тільки ще більше ствердитись у своїй непевності.

— Як слід, все як слід,— відповів він із вибачливою посмішкою Іллі Никаноровичу.

— Хлопці, хлопці,— почувся з вітальні Настин голос.— Всі до столу.

І на дверях кабінету, аби підтвердити це запрошення, з'явилася Зіна зі своєю строгою зачіскою, у строгій сукні, з накинутим на плечі білим шарфом, який надавав їй вбранню завершеності.

VI

Коли гості сіли до столу (за посадовою і родинною значимістю, за якою всім було звично і зручно розташовуватись), Голибін, який за старшинством завжди брав на себе керівництво, коли запанувала тиша, виголосив на честь ювіляра тост, що своєю красномовністю запам'ятався всім; Голибін так підніс Лукіна з його діловитістю, людяністю і вмінням підтримувати нове, що після цього тосту неможливо було не визнати Лукіна за неабияку особистість. Але тим часом як Голибін висловлював цю нібито загальну думку, що, він знав, не може бути ніким спростована, і всі слухали його нібито уважно і з серйозним та схвальним виразом на обличчях,— серйозним у всіх було лише те почуття іронії, яким, не висловлюючи його, люди звичайно відмежовуються від непристойного. Лукіну було незручно, і він відчував, що ніби незручно було всім від голибінських слів; але він не перебивав, не зупиняв, а, схиливши голову, час від часу зводив очі то на Голибіна, який говорив, то на Кисельова, який байдуже сидів поряд з ним, то на стіл і гостей, які чекали, коли ж, нарешті, їм дадуть змогу випити й закустити.

— За нашого Івана Панасовича,— уже після того, як було виголошено тост і дзенькнули піднесені над столом чарки, голосно промовив Голибін, звертаючись до всіх, ніби сказаного ним про Лукіна перед цим було не досить і треба ще щось послати навздогін.— За вас, Іване Панасовичу,— повернувшись до Лукіна, додав він, аби вирізнити себе, і завченим рухом, яким наче хотів водночас підкреслити і молодецтво, і відданість (у даному випадку відданість нинішньому керівництву, як треба було розуміти), закинув голову і одним ковтком, що клубком прокотився по горлу, спорожнив чарку.— Гарна,— сказав він, змахнувши з губ

краплі.— Гарна! — І зазирнув у порожню чарку, перш ніж поставити її.

Всі мовчки заходилися біля страв, і якусь хвилину над столом чутно було тільки роботу ножів та виделок. Але в міру того, як гості наїдалися і їхні обличчя рожевіли від страв, вина та горілки (тости проголошувалися один за одним, за заданим Голибіним тоном), почуття незручності, яке опанувало Лукіна і, він це бачив, усіх, нібито непомітно відступало, і лестощі вже не сприймалися лестощами, а перебільшення — перебільшеннями; усім здавалося, що говорили нібито не про Лукіна, а про успіхи району, тобто про ті справи, до яких усі, хто сидів за столом, були тою чи іншою мірою причетні, і чим вищі давалися загальні оцінки цим справам, тим жвавіші ставали гості. Усі нібито зігрівалися у промінні того сонця, яке, трохи захмелівши, ліпили для себе, не замислюючись, наскільки воно збігається із справжнім, що його дає життя, і теляча печеня з розсипчастою картоплею, що парувала на тарелях, і пельмені після м'яса й картоплі, і гуска, начинена сливами (адже звідкись усе бралось, а отже, було!), лише підтверджували правоту того, про що говорилось. Життя здавалось всім чудовим, нібито й справді ніколи не стояли перед ними не лише ті проблеми, вирішення яких залежало не від них, але й ті, вирішення яких залежало від них і які, незважаючи на це, залишалися невирішеними; те, що в народі сприймалося стримано (нинішній успіх наших хліборобів), як фундамент, на якому ще необхідно звести будинок, здавалось їм завершеним, і в будинку цьому треба було тепер тільки розташовуватись і жити, продовжуючи ту саму діяльність (кожен у своїй сфері), яку всі вели досі. Найпомітнішим з-поміж чоловічої частини столу, як і досі, був той-таки Голибін. Він зняв галстук, розстебнув комір сорочки, що підпірав круглі складки на його повній шиї. Його рідке і мокре біля коренів волосся було скуйовджене, як воно завжди буває скуйовджене в людини, яка не вмє стежити за собою, очі бігали по закутках, і коли він клав до свого широкого і ще наче по-дитячому рожевого рота відразу по два-три пельменя, настроєні на виделку, від кутиків його губів по підборіддю спливали масні цівки жиру.

— Ні, ні й ні! — казав він, ледве встигаючи прожувати і тримаючи вже перед собою на виделці нову порцію смачних (з яловичини зі свининою) пельменів.— Я ніколи не погоджуся з тим, що ми повинні ліквідувати систему уповноважених. Довіряй і перевіряй, як вчить партія. Контроль, постійний і дійовий, якщо, звісно, ми хочемо забезпечити порядок. Вірно я кажу, га? — Він звертався тепер до Горчевського не як до супротивника, а як до однодумця, готового в усьому його підтримати.

— У відкриті ворота, Федоре Гнатовичу, у відкриті,— відповідав Горчевський, такий самий червоний, спітнілий і розпалений.

Від Кисельова, як і завжди (навіть тепер, коли він захмелів), не чути було жодного слова. Він не червонів, а, навпаки, бліднув від випитого, і на його сухорлявому обличчі все більше вимальовувалося те іронічне, що було станом його життя і що він умів за інших обставин завжди приховати від людей. Він наче усвідомлював себе передавальною лашкою між історією та майбутнім, але не тією історією і не тим майбутнім, як усі розуміли це, а іншими, відомими лише йому, які робили його винятковим. «Усі ви — лише середовище, в якому росте стрижень життя,— виразніше, аніж будь-коли, промовляли його очі, раптом починаючи жваво перебігати по обличчях тих, хто сидів навпроти,— і ви навіть уявлення не маєте, що таке цей стрижень. Так-так, ніякісінького»,— загадково і безмовно, самими лише рухливими очима продовжував він. Коли Голибін, який до всіх мав діло, звертався до нього: «А ти, Михайловичу, чого мовчиш?»— іронічний вираз наче сходив з обличчя Кисельова, і він квапливіше, ніж було притаманно його вдачі, відповідав:

— Я згоден. Кажі, кажі, я згоден.

— Ти завжди і в усьому згоден, ми це знаємо, але все ж таки скажи, як ти гадаєш? — наполягав Голибін.

— Щодо чого?..

— Другу обідню — ні, не правлю.— І він відвертався від Кисельова, і його хрипкуватий голос знову розчинявся в загальному веселому гаморі.

Говорили всі — і чоловіки, й жінки; усі були задоволені з того, як проходив вечір, і особливо задоволена була Марія Олексіївна, яка господинею крутилась коло столу; вона, здавалося, не могла натішитись тим, як усі їли й пили, ніби мета подібних трапез у тому лише й полягала, щоб на три дні наперед нагодувати й напоїти гостей. Час од часу вона підсідала до чоловіка, що через хворобу мав їсти тільки дієтичне — сік, мінеральну воду й варене м'ясо,— але який, незважаючи на заборону, розчулившись від слів Голибіна, випив, закусив і був, як усі, червоний і веселий, просила його бути обережнішим, підливала в його чарку сік і милувалась на Лукіна, якого так вшановували, не те що Сухогрудова чи Воскобойникова, як думала вона, згадуючи про ті, інші урочистості, що на них їй теж доводилось бути. «Диви, диви, як усі до нього (тобто до Лукіна, її племінника), а ти ладен був зтюкати його»,— шепотіла вона чоловікові, і на її простакуватому обличчі світилась усмішка, наче не племінникові, а їй або її чоловікові виявляли цю шану. Вона не втручалася в те, як тривав

вечір. Не скеровували його ні Зіна, ні Лукін, бо їм здавалося: чим вільніше було гостям і чим жвавішими були їхні розмови, які точилися то навколо однієї, то навколо іншої проблеми (як вода, бризками падаючи то на ту, то на іншу лопать колеса, котре вона покликана крутити), тим більш вдалим було свято в їхньому домі.

VII

Лукін (з міркувань престижу, з яких кожен керівник має належним чином шануватися) не міг включитись у загальні веселощі, як було раніше, коли він ще не очолював райком, і тому почувався відмежованим від усіх, і відчував незручність від цього незвичного і нового для себе стану. Тим часом як усі навколо все ще хвалили його і хвалили справи в районі, до яких він, будучи першим секретарем райкому, вважалось, неодмінно мав бути причетним, хоча його причетність до цих справ, він знав, полягала лише в тому, що він створював видимість участі, а був зайнятий владнанням сімейних справ; тим часом як він іще краще знав, що завдяки тільки зеленолузькому експерименту, зокрема Парфену Калинкіну, про якого, наче змовившись, зараз мовчали, район опинився на видноті і було з чим їхати на урочистості до Москви; тим часом як він ясно уявляв собі все це і по совісті мав би відмовитись від похвал і відновити істину,— він бачив, що відновити істину йому не можна було, що з цією своєю істиною він одразу ж перестав би бути тим, ким він був в очах усіх; і він вагався, вичікував і втягувався в ту нову для нього драговину, з якої, він відчував, неможливо буде вибратись. Він мовби знову піддався спокусі (як було з Галиною), протистояти якій не вистачало сил, і озирався на Зіну, що сиділа поруч, з якою вже наче відбувалось щось, чого він не міг пояснити собі.

З перебігу трапези, з промов чоловікових співробітників (вона вперше бачила їх усіх разом), з їхніх розмов, яким Зіна надавала значення, вона склала для себе те нове, але яке, власне, лише підтвердило їй колишнє уявлення про чоловіка, чим вона і раніше виправдувала його байдужість до себе. «Вони там усі з ранку до ночі в метушні,— думала вона.— Вони й зараз не можуть відійти від своїх державних справ». З неї ніби зняли тягар сумнівів, який гнітив її, і вона відчувала себе щасливою і не помічала стурбованості чоловіка, коли той обертався до неї. Іноді Марія Олексіївна викликала її на кухню або, нахилившись, уточнювала з нею, що й коли подавати гостям. Іноді Зіна сама вставала і йшла в дитячу до дочок, котрим час було спати, проте вони в бантах і рясних білих сукенках, як були вбрані до приходу гостей,

зосереджено гралися в своїй кімнаті (вони гралися з ляльками в іменини, тобто наслідували дорослих, у що найбільше люблять гратися діти). Подивившись на них від порога щасливими очима і дозволивши ще погратися, вона повернулася до гостей розчулена, так що навіть Настя, якій, здавалося, цього вечора було не до сестри, здивовано сказала їй наступного дня: «Я й не підозрювала, що ти так умієш. Перша дама. Справжнісінька перша дама». Наступного дня Зіна багато ще перебере із того, що відбулося на вечорі, але в ці хвилини, коли в самісінький розпал свята, соромлячись свого щасливого стану, наче не гостям, а собі поклала найкращий кусень з тарелі, їй і на думку не спадало, що вона — перша дама в районі. Вона не могла навіть приблизно уявити, щоб ті протиприродні людським стосункам умовності, які нібито давно й рішуче засуджені, були такі живучі в людях, що могли проявитися в її домі; їй було гарно, і вона намагалась не думати, від чого їй гарно, а всі сили спрямовувала на те, аби зміцнити цей щасливий стан і в собі, і в чоловікові.

— Ти задоволений? — запитувала вона (не так задля того, щоб дізнатися, який у чоловіка настрій, як задля того, щоб передати йому свій). — Вони всі такі гарні люди, — казала вона.

— Так, так, — відповідав Лукін. — Але поглянь, що твоя сестра витворяє. Адже вона доведе її до сліз. — Він мав на увазі молоду невістку Іллі Никаноровича, яка й справді ось-ось ладна була розплакатись через те, що її чоловік, Андрій, розмовляв не з нею, а з Настею, у якої були оголені до плечей руки, у вухах сережки, а на грудях лелітками переливалась низочка перлів.

— Ні, ти лишень подивись, — за мить знову говорив він Зіні про її сестру.

Він усе більше дратувався, оскільки справжню причину його невдоволення не можна було усунути, — не можна було заборонити хвалити себе, — і через те й чіплявся до дрібниць, докоряючи дружині і пригнічуючи її своїм невдоволенням.

Але незалежно від цього похмурого настрою Лукіна все на вечорі розвивалося за тими звичними законами веселоців, за якими відбувалися майже всі подібні свята. Крім Голибіна, який узяв (від чоловічої половини гостей) на себе роль організатора, від жіночої цю роль мала грати Настя. Незважаючи на косі погляди зятя, незважаючи на Зініне прохання триматися скромніше і на недоброзичливість Марії Олексіївни, яку Настя відчувала, вона не могла залишатись тією Настею, якою була влітку, коли прихистила в себе Зіну з дочками (і якою запам'ятав її тоді Лукін). Те, що відбувалося тоді, стосувалося сестриноного нещастя, а зараз було святкове вдоволення, в якому Настя не могла відмовити собі; вона була тепер тією Настею, якою звикла бути в своєму колі, і

їй не те що байдуже було, що про неї подумують, а, навпаки, хотілося, аби її вважали сучасною жінкою.

— Що ми все сидимо та сидимо,— раптом сказала вона.— Давайте-но танцювати. Хто бажає танцювати? — підводячись, голосно звернувшись до всіх і за мить на тому п'ятачку кімнати між столом, стільцями та вікном, де було вільніше, вже під магнітофонну музику кружляла в танку з непристойними рухами, особливо на думку Марії Олексіївни, яка до всього підходила лише з одною міркую: що було замолоду з нею,— було пристойно, а чого не було з нею, що привнесено тепер — було непристойно і розбещувало звичаї. Насті здавалося, чим більше буде показано порочного, тим більше буде по-є в р о п е й с ь к о м у, більше тієї, чужої краси, до якої невідомо чого зараз тягнеться молодь; і ця незвична з погляду росіянина «краса», як хвороба, що охопила вже майже всі верстви суспільства,— хоч засуджувалась жінками в перснях та сережках, які сиділи за столом і яким через огрядність було непристойно виходити в коло, ця краса одразу ж привабила всіх. Усі тепер дивились лише на Настю, і тим часом як жінки переглядалися, осудливо похитуючи головами, чоловіки, навпаки, весело підбадьорювали її. Але особливо всі пожвавішали, коли Голибін, який щойно через стіл говорив із Горчевським про лестощі, котрі нібито роз'їдають суспільство (наче не він цілісінський вечір вихваляв Лукіна),— коли саме цей товстий, енергійний і комічний Голибін, трясучись від жиру, вийшов до Насті і почав, наслідуючи її, тупцяти і пересмикувати плечима.

— Оце Федір, оце тобі Гнатович, ну й потішив,— лунало звідусіль.

Те, що в столиці (як це було на вечорі у Лусо) з'являлося ще несліливо і, власне, було неможливе серед літніх людей,— тут, у Мценську (як і загалом у провінціях, де в прагненні не відстати від моди найчастіше поспішають обігнати її), не дивувало і не бентежило нікого. Усі з'юрмилися навколо танцюючих. Навіть Марія Олексіївна, не витримавши, визирнула на гамір із кухні і залишилась невдоволена, але її невдоволення було таким дрібним порівняно із загальними веселощами гостей, що його, окрім Зіни, ніхто не помітив. Усі заплескали, тільки-но Голибін і Настя, спітнілі, червоні, з розтріпаним від стрибків одягом, закінчивши гопцювати, почали тиснути одне одному руки. Настя, щаслива від свого успіху, тобто від того, чим вона завжди б р а л а, як висловлювались на подібних святах, забувши і про Андрія, і про сестру, яка дорікала їй за нього, одразу ж опинилась у колі жінок; вона знову, як і на початку вечора, була в центрі уваги, без якої, як квітка без кореня, Настя завжди занепадала духом і марніла,— ця увага, як вищий інтерес до життя, робила її жвавою, приваба-

ливою і доступною. Сукня на ній, яка нещодавно здавалася всім виключно підкороченою і яскравою, тепер, після успіху, здавалася зовсім іншою, її визнали особливо модною; Анна і Катерина, дочки Іллі Никаноровича, поглядали на неї з тими заздрощами, мовби їм не вистачало тільки саме такої сукні (як вважають багато хто, що їм не вистачає відповідного вбрання, тим часом як не вистачає звичайно тієї душевної розкутості, від якої змінюється все в людині). Настина коротка стрижка, яка відкривала шию та вуха, туфлі на коркових підборах і низочка перлів, які привабливо переливалися на шиї,— все здавалося незвичайним. Між жінками мимоволі знову зайшла розмова про вбрання та моди (ніби їм і справді більше ні про що говорити), яка була однаково цікава і літнім, і молодим і надовго заволоділа всіма.

На столі вже було виставлено шампанське, розставлялися прибори для десерту й чаю. Чоловіки розбились на групи, одна з них, більша, була біля Голибіна й Горчевського, які знову завели мову про вихваляння як про явище, на чому наполягав Голибін, яке завдає нібито шкоди не лише економіці, але й науці та культурі, інша — біля Іллі Никаноровича, який почав згадувати про те, як було на подібних святах за Сухогрудова, котрий умів і спитати, тобто притиснути людей, що буцім особливо подобалось Іллі Никаноровичу, але вмів і дати їм розслабитись. Кисельов курив біля відчиненої квартирки, а Лукін переходив від групи до групи і прислухався, про що гості розмовляли.

— Так можна й застудитися,— зупинившись біля Кисельова, мовив Лукін, відтак заговорив з ним про стан озимини, що зараз наче не могло цікавити його; але з тієї потреби очищення, якої він прагнув (і чим він міг відмежуватись від вихвалянь або виправдатись за них), він відчував, що треба було заговорити саме про це, про озимину, яка, він знав, що й Кисельов це знає, з гарними прогнозами на майбутній урожай ішла під сніг.

VIII

Після шампанського з фруктами, чаю з пирогом і тостів «на коня», яких було не один і не два, бо нікому наче не хотілося розходитись, уже після одинадцятої години всі підвелися з-за столу й почали прощатися.

— Слів немає, як усе було чудово.— Голибін нахилився й потиснув Зіні руку.— У вас така чудова сестра.— Він глянув на Настю, яка стояла тут-таки в своїй модно підкороченій сукні, з відкритими руками, потім на дружину в шубі, яка в цю мить стояла до нього спиною, а відтак знову на Зіну, вдруге потиснувши їй руку.

У передпокої було тісно від козушанок, пальт, шапок, шарфів та хусток. Безглузда справа, заради якої всі були запрошені сюди,— ця справа була щасливо завершена; і хоч, окрім пустої радості, вона нікому нічого не принесла (і не могла принести, як будь-яка пуста справа), але багатьом здавалося, що вони ще більше зблизилися з першим секретарем райкому, зійшлись родинами і від того міцнішим нібито стало їхнє становище в районі.

— Ні, з ним цілком можна працювати,— вже на вулиці сказав Голибін про Лукіна, йдучи разом з Кисельовим попереду жінок.— Шкода лише, що його можуть швидко забрати від нас.

— Тобто як, є відомості? — перепитав Кисельов зупиняючись.

— Я так гадаю,— відповів Голибін.

— Гадати можна, але по двоє чоловік за рік з одного району на підвищення не беруть.

— А раптом? — Голибін теж зупинився.— І справі користь, і людині кар'єра. Яка все-таки в нього чудова, чарівна дружина,— потім сказав він, пристосовуючись уже до інших думок, які протягом вечора не раз навідували його. Він дивувався, як можна було при такій дружині, як у Лукіна, скакати в гречку. «Принаймні це понад мое розуміння»,— казав він собі. Він хотів поділитися тепер цим із Кисельовим, але стримався, згадавши про засвоєне за роки служби правило, за яким співробітники, які дозволяють собі говорити те, що думають, мало коли просуються по службі, а ті, хто вміє сказати те, чого від них чекають, або принаймні глибокодумно промовчати (до перших він зачислав себе, до других — Кисельова, якого побоювався), завжди в пошані і досягають мети.— Гей, ви що там загаєались? Ворушіться,— аби вийти з незручності, в яку поставив себе, тут-таки гукнув жінкам, які, відставши, також ділилися враженнями і були (стосовно одна одної) в тій самій мірі щирості, як і чоловіки, і розмовляли про те, що було взагалі і не торкалося нікого.

Останніми, як і належало родичам, вийшли від Лукіних Кузнецови. Вони теж, здавалося, були задоволені всім, і Марія Олексіївна, під кінець нібито навіть змирившись з Настею, по-материнському зворушливо обійняла її, потім обійняла Зіну, не забувши похвалити її сестру, що було явною брехнею, прикритою посмішкою і улесливим голосом, і вже їм обом сказала, щоб нічого не зачіпали ні на столі, ні на кухні («Та й не можна одразу після гостей»,— додала вона) і що вранці неодмінно забіжить з дочками й допоможе все прибрати. Ілля Никанорович хвалив усе, але було видно — хотів іще щось сказати Лукіну, але не наважувався, і Лукін розумів, що саме. «Ну помітив, так помовч»,— поглядом відповідав він старому. Йому не хотілося говорити з Іллею Никаноровичем, і він, не дочекавшись, поки той одягнеться,

попрощався з ним і пішов у кабінет, аби побути на самоті і обмір-кувати своє становище.

Але тільки-но він влаштувався в кріслі, як зайшли, звільнившись від гостей, Зіна з Настею. Вони були веселі, особливо Настя, все ще наче сп'яніла від власного успіху. Як дівчинка, яка наперед знала: що б вона не накоїла, все їй буде пробачено,— вона гепнулась на диван, не турбуючись, як прикрилися сукнею її обтягнуті капроном ноги, і з тим веселим жалем, який відповідав, на її думку, хвилині, заговорила про гітару, що її, ідучи сюди, думала взяти і чомусь не взяла. У неї був настрій заспівати; заспівати якоїсь із безлічі пісень, складених нині для молоді, привабливість яких полягає в непевності душевних прагнень — кудись у море, кудись у небо — і про які відомий громадський діяч, звертаючись до творців, сказав, що вони чинять погано і що їх треба притягати до відповідальності за духовне пограбування. Але Насті подобались ці пісні. У них було — як у житті, в якому вона повсякчас чогось хотіла, шукала, і не знаходила, і не розуміла, чого хоче. Вона спробувала заспівати без гітари, але не вийшло, і, посидівши ще з хвилину і зрозумівши, що сестрі з чоловіком необхідно побути наодинці, встала й пішла до виходу.

— Ти ось людина мудра й правильна, то скажи мені, чому так виходить: як женихів, так багато, а як заміж, так нема за кого?— уже від порога, обернувшись до Лукіна, запитала вона.

— А ти де їх шукаєш?

— А де їх шукати?

— У село б тебе, в колгосп.

— Я згодна, але щоб там — за Голибіна або, як ось Зіна, за тебе. А що, я згодна,— підтвердила вона, ніби й справді з цього могло вийти щось серйозне.— Ех, господи, та були б вони в селі, їх тепер і там нема. Їх ніде нема. Тепер інші, а інші мені не потрібні. На добраніч.— І було чути, як вона йшла вітальною, розсовуючи стільці та гуркочучи ними.

— Кому що, а в неї одне на думці,— з посмішкою промовив Лукін.— Як би заміж.

— Ти несправедливий до неї,— заперечила Зіна.— Ти взагалі сьогодні не в гуморі.

Вона підвелась і теж хотіла піти, але Лукін затримав її.

— Зачекай,— мовив, узявши за руку.

Але він не одразу знайшов, що сказати Зіні, аби виправдатись перед нею.

— Вибач,— нарешті промовив він, все ще тримаючи її руку.— Вибач, я не хотів. Та й не в ній справа.

— А в кому?

— Ти розумієш, може, я помиляюсь, але мені здається, що вони

не в змозі усвідомити себе в русі.— «Вони» для Лукіна були Голибін, Кисельов, Горчевський, які вихваляли його.— Або вони не розуміють, або прикидаються, я не знаю. Ти сідай,— сказав він, випускаючи Зінну руку.— Сідай, і я поруч,— додав він, підводячись і сідаючи до неї на диван, не збиваючися з того довірчого тону, яким почав говорити.

Те, що він почав пояснювати їй і що (побоюючись, що вона не зрозуміє) здавалось йому важким для пояснення, насправді було сліпим максималізмом, на який давно вже вказувалось у пресі як на перешкоду в розвитку суспільства. Для Голибіна та Горчевського, котрі звикли все, що скаже начальство, приймати за істину, неможливо було подумати про записку Лукіна інакше, аніж вони подумали, тобто неможливо було не визнати викладене в ній справою, яка успішно завершилась. Вони ніби могли жити тільки тоді, коли відчували себе у згоді з начальством, хоч би як це начальство помилялось, і вони хотіли прилучити до цього й Лукіна, ще не зараженого цим пороком. «Тим часом як усе поки що лише в дорозі,— думав він і про що казав тепер Зіні,— і ще невідомо, чим обернеться (тільки-но він переставав піддаватися самообману, як добре бачив: те, що він пропонував, далеко виходило за рамки загальноприйнятого принципу господарювання), і мені потрібні помічники, на яких я міг би покластися, а ці помічники плещуть у долоні і ладні підкидати вгору шапки». Він висловлював це Зіні, яка не зовсім розуміла, про що мова; але вона відчувала, що він був щирий, і її увага була зосереджена саме на цій його щирості, яка багато про що говорила їй.

У вітальні так само яскраво горіло електричне світло, і на неприбраному столі стояли пляшки з-під шампанського, чарки, чайні прибори, жовті апельсинові шкуринки на тарілках і непочаті шматки пирога. Світло горіло і на кухні, де теж усе було заставлене брудним посудом, ножами, виделками, ложками, порожніми пляшками; недоїдені салати, м'ясо, ковбаса, риба — усе це, частково викинуте у відро, частково залишене на тарілках з розмащеним і підсохлим соусом, наповнювало певним, як усякі недоїдки, запахом квартири. У дитячій, розкинувши рученята, спали дівчатка, які так награлися за вечір, що Зіна роздягла їх уже майже сонних. Одним словом, скрізь по кімнатах видно було сліди свята і веселощів, і тільки в кабінеті ще зберігався строгий стиль життя, якого завжди дотримувались господарі дому. Лукін усе ще говорив Зіні про те, що хвилювало його і вже не стосувалося вечора, і разом з тим як висловлював їй це своє невдоволення і сумнів, він мовби звільнявся від тягаря і, звільнюючись, заспокоювався і все ясніше дивився на дружину, якій важливо було не лише, що виходило чи не виходило у нього по роботі (зрештою, там

завжди все владнається), а важливе було його ставлення до неї; вона відчувала цю зміну в ставленні, і в її душі теж ніби щось відтавало.

— Ну якщо навіть не приймуть твою пропозицію,— сказала вона з тією жіночою розважливістю, проти якої звичайно буває важко заперечувати.— Що ж трапиться? Нічого, все як ішло, так і йтиме.

— Я теж думаю,— підтвердив Лукін.— Але ж я хочу іншого.

IX

Старий Сухогрудов, який завжди зараховував себе до народу, але який жив лише інтересами служби (інтересами державними, від яких він не відокремлював власних інтересів), хоч і переїхав на зиму, як робив звичайно, з Поляновки до Мценська, ближче до райкому, до того (для нього!) центру подій, біля якого, відчувуючи хвили, що йшли од нього, він начебто оживав і бадьорішав, але його здоров'я було настільки слабким і весь він був такий худий і такий кволий, що всю життєву енергію, яка ще залишалася в ньому, витрачав на те, аби боротися з цією кволістю. Повна, квітуча, наскільки було можливо в її віці, Ксенія бігала до лікарів і, зітхаючи, казала, що все це сталося з ним після його поїздки до Москви на похорон онука. «Ніби вдарило його»,— говорила вона те саме, що і її дочка Шура, для якої центром всесвіту, як і завжди, були її крикливий, але для неї напрочуд кмітливий і чудовий Валерик та чоловік, котрий, як і раніше, добряче пив. «От ніби вдарило, от ніби вдарило»,— повторювала вона, підкидаючи на руках Валерика, тим часом як мати зверталась до неї. Але старого Сухогрудова гнітила не поїздка на похорон онука до Москви. Він відчував довкола себе порожнечу і відчував те вороже до себе (за колишню свою діяльність) ставлення народу — не окремих осіб, не Лукіна, не Кузнецова, який теж ніби відвернувся від нього, а саме народу,— і йому страшно було з цією несправедливістю до себе іти з життя. Він лягав і вставав з цією думкою, що його не зрозуміли, відмежували і засудили всі. Йому навіть здавалося іноді, що і Ксенія, і падчерка з чоловіком та онуком теж були не з ним, а проти нього і чекали його смерті. Він майже ні з ким не зустрічався, рідко виходив з дому, а коли все ж таки виходив, за ним неодмінно, побоюючись за нього, ішли або Ксенія, або Шура з чоловіком.

За вікном лежав сніг, у газетах, по радіо і в телевізійних новинах повідомлялося про успішне завершення року. Ксенія і Шура, звідкіль би не повертались, усе частіше приносили з собою як відгомін великого життя передноворічний святковий настрій, але

для Сухогрудова все це було лише далеким, пустим звуком, який ні про що йому не говорив; зарахований статистикою до єдиного цілого, він, по суті, мав свій і в самому собі замкнений світ, котрим жив і страждав, і навіть синів лист про те, що на п'ятнадцяте грудня призначено суд над Арсеном і що було б добре, якби він теж приїхав на суд,— навіть синів лист не міг відірвати його від цих роздумів. Лише в хвилини прояснення, що траплялися дуже рідко, раптом згадавши про лист, він ішов до Ксенії, але тоді, коли підходив до неї, уже не пам'ятав, для чого йшов, і, хворобливо морщачись, знову зачинявся в своєму кабінеті, де від нечастого провітрювання різко пахло його старечим тілом.

Коли в квартирі Лукіна починалося свято, у гості до старого Сухогрудова вирішив піти голова зеленолузького колгоспу-мільйонера Парфен Калинин, який приїхав до Мценська для того, аби переговорити про важливу для себе справу, про справу Сошникових, яким треба було виплатити зароблені ними гроші. На закріпленому за ними полі (як і передбачалося за експериментом) вони виконали той обсяг робіт, який досі на цьому самому полі виконувався бригадою, і те, що виплачувалося бригаді, точніше, двадцяти чоловікам, мало бути виплачено чотирьом. На кожного із Сошникових припадало по круглій сумі, і фінансисти — і колгоспні, і районні, і обласного масштабу, куди надсилався запит,— робили однакові висновки, що буцім керівництвом господарства було допущено порушення і що, очевидно, неправильно були застосовані нормативи, за якими зроблено нарахування. Було дивно (і наче нелогічно навіть з точки зору державних інтересів), що за недбалу роботу законно було платити хоч і двадцяти чоловікам, але коли ту саму роботу і з кращими показниками виконали четверо, то зароблене виявлялось незаконним, не сплачувалось і викликало сумніви, які Парфен і хотів з'ясувати з керівництвом району.

Потинявшись у коридорах і кабінетах райкому і зрозумівши, що побачитися з Лукіним цього дня не вдасться, він хотів було повернутися в Зеленолузьке, але, подумавши, що вранці однаково доведеться приїжджати сюди, їхати зайвий раз по зимовій, з ожеледицею та заметами, дорозі, вирішив краще залишитись у Мценську і разом відвідати старого Сухогрудова, що, як він чув, нездужав і не з'являвся на люди. Парфенові не дуже хотілося йти до цього колись сильного, рішучого господаря району, який ставився до нього прихильно, але просто треба було провести час і поговорити за чаєм про життя, про яке багато різних думок зібралось у Парфена. Чим довше він керував господарством і спілкувався з людьми, які стояли і нижче, і вище від нього, тим

глибше нібито мав розуміти все; але за тим самим, що і в науці, правилом, за яким — що більше здійснюється відкриттів, то безмежнішим стає обрій непізнаного, перед Парфеном, що уважніше він придивлявся до усталеного нібито для людей плину колгоспного життя, то очевидніше, як сіль на солдатській гімнастерці під час походу, проступали невідповідності, які раніше не помічались через безліч різних невідкладних турбот. Питання про знеособлення землі, яке його мучило, цілком, як здавалося Парфенові, вирішувється завдяки закріпленню ділянок за сімейними ланками, — це питання, вірніше, перша ж спроба розв'язати його, одразу ж наштотхнула на ряд нових проблем, до яких, через їхню складність, невідомо було навіть, як підступитися зеленолузькому голові. Труднощі полягали в тому, що проти виплати Сошниковим зароблених ними грошей були не лише фінансисти; багато кому в колгоспі здавалося дивним: рядовий механізатор, який нібито нічим не вирізнявся і який жив у таких, як і всі, статках, раптом за сезон так збагачувався, що міг не тільки кожному в сім'ї придбати по машині, але й обновити хату, усе в хаті і на собі. Одні дивились на це із задрощами й казали, що Сошниковим пощастило, потай виношували думку самим попрацювати так само літо і навіть ходили нагледіти собі поле, яке можна було б попросити в закріплення; інші, їх було більшість, бачили (по своїх оновлених поняттях) у цьому збагаченні якийсь буцімто недобрий знак і до недобрих змін і стежили за тим, як розгортався позов між керівництвом колгоспу і батьком та сином Сошниковими, стаючи, залежно від перебігу цієї боротьби, то на бік Сошникових, то на бік керівництва колгоспу; і треті, які групувалися навколо парткому і які особливо гостро протистояли Калинкіну, були не тільки проти виплати, але й проти самого експерименту з закріпленням землі, вважаючи, що він необґрунтований, шкідливий і підреває моральні підвалини життя. Те, що ланкою Сошникових витрачено менше пального, добрів, економніше використана техніка, те, що вивільнено завдяки їм для інших потреб певну кількість робочих рук і більш ніж у півтора рази державі здано зерна, — вважалося ніби другорядним, чого можна досягти іншим шляхом, а на передній план висувалась проблема моральна, тобто турбота про духовну чистоту суспільства; і хоч Парфенові з його селянським розумінням здавалося, що в такій постановці питання був якийсь фальш (неузгодженість, як він, пом'якшуючи, намагався пояснити парторгові Дорошину), але вловити, в чому цей фальш полягав, не вмів і з болючим тягарем на серці дивився, як добра справа руйнувалась і гинула. У нього не було аргументів — владно, на свій погляд вирішити все; життя ніби загнало його в глухий кут, і він здивовано озирався, шукаючи виходу. Серед

зеленолузьких колгоспників тепер тільки й мови було, що про Сошникових. Люди не стільки працювали, скільки, збираючись, обговорювали проблему — і на бригадних дворах, і вечорами по хатах; село нагадувало розбурканий вулик, і Сошникови, розпалені загальним інтересом, з ранку до вечора товклися в правлінні колгоспу, вимагали, обурювались і погрожували інстанціями.

Це становище було протиприродним і довго не могло тривати непоміченим. Рано чи пізно, але хтось неодмінно (і насамперед Дорошин, як гадав Парфен) доповість районному керівництву, звісно, із своїми міркуваннями, і треба було випередити такий розвиток подій. Хоч у Зеленолузькому наче й не було невдоволення Парфеном, але він не без підстав вважав, що можуть знайтися й такі, хто готовий підкласти до жару вогню, аби скинути голову, і виходило, що справа, яка спочатку стосувалася тільки сімейної ланки Сошникових, обростала низкою складних, заплутаних питань, які зачіпали вже особисто Парфена, що простіше було, як тепер гадав він, не починати цього експерименту, який нічого, окрім клопотів, поки що не приніс йому. Його особливо вражало ставлення самих селян до того, що неодмінно дало б їм (і державі, звісно) вигоду; вони не те що не могли зрозуміти важливості того, що земля, яка всіх нас годує, повинна мати одні господарські руки, але увага їхня була в такій мірі зосереджена на іншому, що вони не могли роздивитися цього важливого і за відомою інерцією, як і в минулі часи, боялися щось змінити чи порушити в звичному для них тепер цьому житті. «Чого ж тоді заздрити угорцям, німцям! — думав Парфен, відповідаючи на давнє запитання, яке ставив перед собою, коли, пройшовши з протитанковою гвинтівкою майже до швейцарського кордону і надивившись на доглянуті сільські будівлі — кам'яні з черепичними дахами, — дивився потім на свої дерев'яні хати, які повростали в землю. — Чи, може, я справді чогось не знаю, що знають інші?»

Тим часом як підходив до будинку Сухогрудова, він намагався вирізнити із загального плинущого думок те, що можна було прояснити у колишнього першого секретаря райкому. «Принаймні хоч скаже, з чим можна і з чим не можна йти до Лукіна», — думав Парфен.

Х

Озирнувшись і пошукавши очима віника, аби обмести ноги, як це було звично Парфенові в його сільському житті, хоч він був тепер не в селі і йому нічого було обмітати з ніг, — він потім у супроводі Ксенії, яка раніше не раз (у Поляновці) приймала його і знала, як бував радий його приходу Яким, увійшов до ясної

(від електричного світла) вітальні і зупинився біля порога. У чоботях, у вовняному плетеному светрі, який ще більше підкреслював його повноту, у грубих сукняних штанах, як йому було зручно ходити в морози по селу, він одразу ж відчув, що йому тісно в цій міській квартирі з низькою стелею. Важко, мов по ріллі, переставляючи ноги, він підійшов до стільця, який Ксенія запропонувала йому, але тим часом як він, узявшись за спинку цього стільця, наче перевіряючи міцність його тонких (європейських, новомодних) ніжок, збирався вже влаштуватись на ньому,— Сухогрудов, який щойно, заглибившись у себе, ходив по кабінету, чи то почувши Парфенову розмову з Ксенією, яка назвала його на ім'я й по батькові, чи то просто відчувши, х т о прийшов у дім, і, не чекаючи, поки дружина пояснить х т о, відчинив двері і визирнув у вітальню. Він не одразу впізнав Парфена. Відсторонивши рукою Ксенію, яка заважала йому побачити свого колишнього висуванця, і не слухаючи її, він уважно подивився старечими очима на оберненого до нього усміненого Парфена, і, нарешті, впізнавши, неквапливо, мовчки і сухо, як він робив це, коли очолював райком, підійшов і поручкався.

— З чим завітав? — запитав, не запрошуючи сісти і сам не сідаючи.

Для Парфена питання було несподіване і збентежило його; а для Сухогрудова, який був цілковито в полоні спогадів, було не тільки природно так зустріти Парфена, котрого він нібито (через зміщення уяви) приймав у райкомі, але й неможливо було зустріти інакше. Йому здавалося, що він усе ще жив у тому часі, коли був енергійний, сміливий і все в районі підкорялось йому.

— Це ж Парфен, із Зеленолузького, Парфен,— метушливо почала Ксенія, яка знала чоловікову забудькуватість.— Парфен, ну Парфен,— намагалась пояснити йому, коли він, повернувшись, дивився на неї.

«Хіба я сам не бачу? Бачу»,— було в його невдоволених від того, що йому підказують, очах.

Він був, незважаючи на те, що в домі здавалося тепло, у хутряній безрукавці, надітій на однотонну синю сорочку з жорстким, великим для нього і через те розстебнутим коміром (Так, по-домашньому, в темне, любила тепер одягати його Ксенія, аби полегшити собі турботи), був у синіх, від старого костюма штанах, які, аби не спадали, носив на підтяжках, і був у підрізаних до середини литок валянках, бо постійно скаржився, що мерзнуть ноги. Рідке волосся, акуратно зачесане, здавалося неживим і, наче погана перука, облягало невіпізнанно схудлу (відтоді, як його востаннє бачив Парфен на весняному пленумі райкому) голову. Він зда-

вався не те що хворим чи втомленим, а землистим; певно, не лише той хробак, який виснажує душевні сили, точив його, але й інший, що приводить до фізичного розпаду матерії, хоча й непомітно ще для самого Сухогрудова, та й для Ксенії, яка звикла до цього. Це одразу відчув Парфен, тільки-но (при яскравому електричному світлі) побачив Сухогрудова. Він звернув увагу не на худорбу, не на важкі мішки попід очима, які бувають у старих людей; він звернув увагу на колір цього обличчя, на ту жовтувато-зелену синяву, яка просочила все тіло і буває ознакою близької смерті. Зайнятий життєвими проблемами, тобто тими своїми головними, але, по суті, державними, народними турботами, з яких для Парфена складалися години, дні, тижні й місяці і серед яких тепер головною була для нього справа Сошникових (і те, що було навколо цієї справи); зайнятий, незважаючи на свій вік, наче в запасі в нього було ще доволі часу, аби розвернутись і на повну силу показати себе, тобто зробити те важливе для села (закріпити землю), що одне тільки й могло, як він вважав, з'єднати розірваний зв'язок людини з землею,— він ніби раптом зіткнувся з тим результатом (відомим усім, але над яким люди воліють не замислюватись), що ним неминуче закінчуються будь-які людські пристрасті. Сухогрудов для Парфена був не просто хворий, позначений смертю старий, який викликав співчуття і жаль; це стояла епоха, вміщена в німечному тілі, та жива історія, яку Парфен знав, як сказав би про нього професор Лусо, в особах; ця історія, тобто те, що було для Парфена в особах, що було пленумами, зборами активу, посівними, жнивими, різною мірою повними чи голодними трудоднями чи щедрими, як тепер, грошовими авансами,— ця історія, яка поєднувалася в душі Калинкіна з найважливішими роками його діяльності, як голови, жваво і повною мірою посталала перед ним. «Скільки метушні, зусиль, скільки притисків, величчя і слів»,— коли і не цим виразом, то смислом, який міститься в ньому, пронеслась у його свідомості проста і страшна думка. Він дістав хустку і, все ще усміхаючись наче тією самою усмішкою, з якою він обернувся до Сухогрудова, хоча усмішка ця вже не була усмішкою, а поєднувала в собі розгубленість і жаль, заходився витирати піт, який буцім ні з того ні з сього ясно вкрив чоло, щоки й шию.

— Сідай, авжеж, знаю, Парфен,— водночас відповідаючи Ксенії і звертаючись до свого колишнього улюбленця, зеленолузького голови, мовив Сухогрудов.— Як твоя «ялинка», як силосні, освоїв? — запитав, повторивши ті питання, які ставив Парфенові весною на пленумі райкому (і про що, звісно, не пам'ятав). Спорудження дорогих «ялинок» для доїння корів, які згодом виявилися придатними тільки під склади, і силосних траншей, у яких

потім щороку, поки не пристосувались до них, закинула і гинула половина кормів, було для Сухогрудова тією важливою партійною (на той час) справою, якій він надавав особливого значення. Справа ця завершувалася в районі вже без нього, і він занепокоєно гадав, що без нього вона не могла щасливо завершитись.

— «Ялинки»... Та коли це було,— сказав Парфен, розводячи руки.— Іншим живемо, Якимовичу, іншим.

— Іншим?! А, так-так,— підтвердив Сухогрудов, ніби зрозумів, що давно вже не очолює райком, знятий і живе тільки уявними справами.— Так-так,— ще раз підтвердив він, хвилюючись і то забираючи з колін на бильця крісла сухі тремтячі руки, то знову з билець опускаючи їх на коліна. І наче від цього хвилювання, що він уперше не знав, куди подіти їх, чи від прояснення, яке несподівано зійшло на нього, у ньому щось змінилось, якісь рештки сил піднялись і збуджували його. Колір його обличчя не те що змінився, але ніби тінь нагхнення (як було з ним завжди раніше, коли він зацікавлено заглиблювався в яку-небудь справу) лягла на нього. Він зчепив усе ще тремтячі руки і, випроставшись, з цією прямою поставою, мовби назустріч вітру, готовий був розпочати розмову з зеленолузьким головою.

— Ну, то які справи привели тебе до мене? — трохи зачекавши, привітно запитав він.— Якщо гадаєш, що я ще щось можу,— він хворобливо усміхнувся тонкими, без кровинки, стуленими губами,— то глибоко помиляєшся. Я можу хіба що,— він подивився в бік Ксенії,— розпорядитись щодо вечері або чаю.— Губи його знову стулилися в осміху над собою, над своїм становищем обійденої, ображеної людини, яка не примирилася з цією образою, але більше — над тими, хто, усунувши його, Сухогрудова, все-таки (як свідчила Парфенова поява) не могли обійтися без нього. Ця думка пробуджувала в ньому раніше не властиву йому жовчну радість: «Що, до мене?! Не можете без мене?!» — яка необхідна була йому як віддушнина в теперішньому житті. Йому не спадало та й не могло спасти на думку, що Парфен чи ще хтось могли просто прийти відвідати його; він був настільки далекий від цих людських стосунків, що просто не сприймав їх.— Вечеряв? Ні? — з колишньою енергією, яка прокинулася в ньому, знову почав Сухогрудов.— Випити — ні, не можу, а чай за компанію поп'ю. Ану лиш,— звернувся він до Ксенії.— А які обіди ти влаштовував у себе в Зеленолузькому, пригадуєш?

— Які обіди, Якимовичу?

— Ну-ну, був час. То з чим прийшов? — знову запитав він, коли Ксенія, залишивши їх, пішла накрити стіл.

Парфен кілька разів поглянув на Сухогрудова, перш ніж наважився розповісти йому про свою справу.

— Ти розумієш, хвилюється народ,— сказав він, наголошуючи в кінці своєї розповіді на слові «розумієш», ніби суть усього полягала не в тому, що люди в господарстві по-різному сприйняли експеримент із закріпленням землі за сімейною ланкою Сошникових, а в чомусь іншому, що було наче цілком зрозумілим, але чого якраз і не розуміли до кінця завжди в його розповіді.— Потрібен компроміс, а на нього Сошникови не погоджуються.

— Компроміс — не вихід,— зауважив Сухогрудов, уважно вислухавши Парфена.— Шукати компроміси ми вміємо. Довго ще так робитимемо.— Він на мить знову зайнявся своїми руками, які, тільки-но він розчіплював їх, одразу ставали зайвими, і треба було кудись прибирати їх.— Але річ не в цьому. Ви гадаєте, що з людьми можна загравати? Загравати з народом? Вони вам ще покажуть, ці Сошникови. З народом загравати не можна, ви хочете з запаленим сірником пройти по розлитому бензині, а я ж казав, я вас попереджав,— мовив Сухогрудов, який стежив (за районною пресою) за експериментом, запровадженим у зеленолузькому колгоспі. Його ставлення до цього почину було — те ревниве ставлення до всього нового, що тепер без його участі запроваджувалося в районі, в країні, в партії. Це нове, він відчував, було — для добра народу, було — тим послабленням, про яке він у глибині душі завжди думав, що його необхідно було зробити, і, за всією логікою, він мав би радіти змінам; але послаблення, тобто дсбро, видавалося не через нього, не з його рук, котрі він не знав, куди подіти, і це, що не через нього, що саме тепер, коли можна було дати послаблення, його ніби на сміх усунули і не згадували про нього, викликало образу: і на тих, хто усунув, і на те, що ті, хто усунув, робили. «Спіткнуться, ще спіткнуться»,— думав він, з мовчазною жовчистістю стежачи за подіями, наче спільне життя людей з їхніми щоденними клопотами і прагненнями до щастя та добра було не життям, а протиборством між ним і рештою, тобто між тим, що було,— він, Сухогрудов, зі своїм розумінням і практикою, і тим, що є,— Воскобойникови та Лукіни, які змінили його і пожинали тепер славу та пошану.— Ви порушили послідовність у роботі, а життя — річ сувора, воно не пробаचाє помилок,— після звичної для людини його значущості паузи, яку він раніше завжди любив витримувати в розмові, особливо коли розмова торкалася основи основ життя, мовив Сухогрудов.— А як обком реагує на вашу ідею? — жвавішаючи ще більше, поцікавився він.

— Цього я не знаю,— відповів Парфен.

Так само, як людина при звичається до сутінків чи яскравого світла в приміщенні, куди заводять її, Парфен, придивившись до Сухогрудова і розбалакавшись із ним, не помічав тепер тієї приреченості, яка вразила його в першу мить зустрічі, для нього важливо було знайти істину в справі, яка хвилювала його, і він намагався якнайкраще зрозуміти колишнього хазяїна району, який безперечно знав багато такого, що було приховано, як гадав Парфен, від загального ока.

— Та й не дійшло, я думаю, до обкому, — додав він.

— До обкому завжди і все доходить. Якщо не знаєш, то знаєш, — виправив його Сухогрудов з тією гіркою усмішкою, котра мала нагадати зеленолузькому голові, що в нього не було тепер тієї широкої спини, тобто його, Сухогрудова, за якою можна було почуватися впевнено. — Так-так, дізнаєтесь, — підтвердив він, вкладаючи уже інші значення в свої слова, зрозумілі йому і незрозумілі Парфенові.

— Але земля не може залишатись знеособленою, якщо ми хочемо, щоб вона родила. Їй потрібен господар, — похмуро (і теж ніби не по суті) заперечив Парфен.

— Господар у неї є!

— Хто?

— Народ.

— Народ, що ж, народ — це народ, — сказав Парфен, мимоволі підкоряючись тому внутрішньому протесту, який завжди жив у ньому стосовно начальства (і, можливо, навіть сильніше до Сухогрудова, який умів підтримати, приголубити, але ще більше вмів бути суворим). — Народ, відома річ, господар усьому: і воді, і лісу, і небу. А коли плуг, наприклад, без хазяїна, як виорють ним, так і кинуть у борозні: іржавій, пропадай, нікому до нього діла нема.

— Народ треба виховувати, для того тебе й поставлено, — перебив його Сухогрудов, що для Парфена було — підмашуванням коліс, тим часом як повинна (в людині) жити постійна сила, яка організовує її в її роботі, а для колишнього секретаря райкому — смислом його партійної діяльності з народом, яку проводили до нього, проводив він і мусять проводити, як він вважав, ті, хто став тепер на чолі справи.

Парфен хотів щось заперечити Сухогрудову, але Ксенія покликала їх до столу, і вони, підвівшись, пішли в простору й чисту, як любила, щоб усе в неї в квартирі було доглянуте, Ксенія, кухню. Парфена, як гостя, посадили на чільному місці, з одного боку від нього, ближче до дверей, сів Сухогрудов, з другого, ближче до плити, буфету та навісних полиць з різноманітним посудом, Ксенія. Вона була в м'якому й просторому (навіть для її габари-

тів) халаті з закачаними майже до ліктів рукавами і повними, білими та м'якими руками розливала чай, підкладаючи Парфенові на тарілку то шматочки дірчастого «Російського» сиру, який був тоді ще новинкою, то квадратні і товсто порізані шматки «Столичної» ковбаси, яка тоді вироблялася ще в достатній кількості. З-під шалевого коміра халата виднілися її білі пухкі шия і груди, що високо здіймалися, коли вона, бачачи, що чоловік ні до чого не торкається, зітхала. Вона не дослухалася до розмови чоловіків; у звичному світі її хатніх турбот, у колесі її життя, вона відчувала, знову випадала шпигу, і це непокоїло її; шпигу був її теперішній чоловік, такий звичний для неї в домі, як і шкатулки, килими, вази, статуетки, з яких вона щодня витирала пил (і з яких так само витирала пил при своєму першому чоловікові); але тим часом як шкатулки, вази, статуетки, килими непохитно залишались на своїх місцях, чоловік, який раніше завжди був першим предметом у цьому її побуті, марнів, висихав, танув на її очах, і ніяким змахуванням пилу не можна було зарадити цьому.

— Ти хоч би щось поїв, адже зранку,— нарешті сказала вона, мовлячи це таким тоном, ніби чоловікова хвороба йшла через його байдужість до їжі й до себе, і за це вона була невдоволена ним.

Близько восьмої години, як завжди, прийшла Шура із своїм Валериком, який за літо, як вона вважала, зміцнів. Ксенія пішла зустрічати її, і поки жінки, поцілувавшись, обмінювались у коридорі новинами, поки Шура своїм гучним радісним голосом переповідала, що почав уже виробляти її Валерик, виявляючи самостійність і дивуючи цією самостійністю матір, і поки Ксенія, вважаючи, що вона говорить пошепки (той шепіт Парфен добре чув на кухні), повідомляла дочці, що з її вітчимом усе як і раніше, не краще, не гірше, і що в домі гість (вона знову голосно назвала Парфена на ім'я та по батькові),— із старим Сухогрудовим сталося те страшне, що надовго запам'ятав Парфен.

Тільки-но Сухогрудов, перемагаючи себе, почав жувати сир, поданий йому Ксенією, обличчя його знову змінилося, зробилося мертвно-синім, він почав блювати, сухо, з конвульсіями, як при отруєнні. Його затіпало, він захрипів, на губах з'явився слиз. Парфен, загуркотівши стільцем, кинувся підтримати його, щоб не впав, і жінки, прибігши на шум, підхопили під руки сухе й обм'якле, наче згорнута ковдра, те, що колись було господарем району, потягли до туалету, охкаючи, бурмочучи й переставляючи йому ноги. Це видовище так вразило Парфена (насамперед своєю людською безпорадністю), що, замість того, аби допомогти жінкам, він лише розгублено стояв посеред кухні. Ще його вразила

(потім, коли згадував про цю свою останню зустріч із Сухогрудовим) поведінка хлопчика, полишеного Шурую біля нього. Хлопчик, який не мав ще й двох років, у теплих штанцятах і валянках, у фланелевій сорочці і плетеному жилеті поверх неї, з непричесаним після шапки волоссям і розчервонілими з морозу щічками, так спокійно дивився на все, що відбувалося, ніби те, що мати й бабуся робили з дідом, було чимось, що треба перечекати, після чого вони займуться ним. «Жодного натяку на переляк»,— пізніше вже думав Парфен, подумки відновлюючи побачене. Але в ці хвилини, коли Ксенія і Шура поралися в туалеті, звідки долинали кашель та неприємні звуки блювання, Парфен усе ще, як і маленький Валерик біля нього, прислухався й чекав, чим закінчиться справа.

Сухогрудова, усе так само тримаючи попід руки, повели до спальні і вклали в ліжку, і, тільки-но він заспокоївся, Ксенія і Шура повернулися до кухні.

— Ви вже вибачте,— сказала Ксенія, яка вже встигла поміняти забруднений халат; здавалося, вона враз постаріла, розгубивши всю свою домашню привабливість.— Раніше було раз-двічі на тиждень, а тепер щодня, щодня. Господи, яка мука,— останні слова стосувалися не стільки чоловіка, скільки її.

— Для чого ж ви тримаєте його вдома, його треба в лікарню,— зауважив Парфен.

— Не хоче,— спокійно заперечила Ксенія.— Клали, лежав. Не хоче. Та й яка йому тепер лікарня. У нього рак, тільки він не знає цього.

— Мамо?! — вигукнула Шура, вперше почувши від матері, чим насправді був хворий її вітчим.

— Що «мамо»? Мені давно й прямо сказали, але я просто не хотіла тебе хвилювати.

— Як же ти могла так? — І Шура притисла до себе Валерика, ніби та страшна хвороба, яка косила (в нинішньому столітті) людей і про яку переважна більшість людства через страх намагається не згадувати її, могла якимось чином перейти на її сина.

Ксенія ретельно і з милом перемила посуд, що з нього пив та їв Сухогрудов, викинула надламані шматочки сиру в помийне відро і витерла клейонку на столі, аби могла, не гидуючи, сісти дочка з онуком, і тільки після цього знову заходилася розливати чай і частувати гостя. Шуру вона кілька разів посилала подивитись на чоловіка, який чи спав, чи впав у забуття, і коли Шура, повертаючись, казала, що з ним усе спокійно, Ксенія все більш довірчо, як вона тільки й могла говорити тепер про чоловіка, розповідала про те, як у Москві на похороні онука «ніби щось ударило його»

і він став зовсім поганий, захворів і що вона вже так намучилася з ним і не знає, як бути й до кого піти.

— Так-так, треба щось робити,— погоджуючись із нею, відповідав Парфен. І з цим «треба», що заступило в ньому всі його турботи, з якими приїхав у район, він майже о дванадцятій ночі вийшов від Сухогрудових.

XII

Увесь наступний день Парфен провів у клопотах по влаштуванню Сухогрудова в обкомівську лікарню, на своєму «газику» відвіз його в Орел і не зміг потрапити до Лукіна, до якого (того самого дня) ходаками прийшли Сошникови, аби наполягти на вирішенні своєї справи.

Вони прийшли після обіду, коли Лукін переглядав листи, серед яких був і лист від Галини, в якому вона просила приїхати до Москви на суд над Арсеном, призначений на середину грудня. Цей лист був неприємний Лукіну тими подіями, про які він нагадував, і під враженням цих спогадів і вчорашнього вечора в себе, де він зрозумів, що, по суті, не має справжніх помічників, здатних підтримати в починанні (і ще з тим осадом від розмови в обкомі, де йому, коли він передавав записку, хоч нібито й не сказали ні «так», ні «ні», але все ж таки дали зрозуміти, що наврод чи зможуть підтримати),— під враженням цих особистих і службових клопотів, які цілком полонили його, він і прийняв Сошникових.

Лукін запросив їх сісти до столу, за яким звичайно засідали члени бюро райкому, і сам сів навпроти. Але ще до того, як це сталось і почалась та довга і безглузда через свій кінцевий результат розмова, в якій Сошникови, вважаючи себе правими, не хотіли поступитись, а Лукін, не маючи можливості нічого зробити для них і з самого початку зустрічі обравши тон захисту, від якого потім уже неможливо було відмовитись, просив лише не гарячкувати і не робити дурниць, аби потім не шкодувати за них,— ще до того, як це трапилось, він, незважаючи на весь свій заплутаний (після Галининого листа) перебіг думок, встиг уважно придивитись і до Сошникова-батька, і до Сошникова-сина, яких пам'ятав ще із зустрічі в Зеленолузькому на хлібному полі і про яких мав певну думку. Лукін мав погану, як сам казав про неї, звичку, через яку він, приймаючи відвідувачів, дослухався більше не до їхніх слів, а до інтонації, з якою слова ці вимовлялись, і придивлявся до загального вигляду — виразу обличчя, одягу, рухів,— з якого визначав, для чого і з якою мірою щирості приходили до нього: і через цю свою погану звичку, щойно Сошникови

переступили поріг, так вивчаюче-уважно подивився на них, що не тільки Сошникову-молодшому, але і Сошникову-старшому, як вони пізніше зізнавались один одному, стало незручно і заохотилося вийти з кабінету. Але Лукін не помітив цього їхнього зніяковіння, а з загального погляду одразу ж відчув, що це були нібито інші люди, аніж ті Сошникови-комбайнери, яких він бачив на полі. Ті були в спітнілих сорочках, засмаглі, обвітрені і просякнуті особливим пилом хлібних полів, який не сприймається як пил і не псує людину; ті, біля комбайнів, на тлі покосів і копиць, ті Сошникови були мовби підсвічені радістю праці й життя, яка струмувала від них, а ці, що їх він бачив зараз, відрізнялись не тільки тим, що були в костюмах, світлих сорочках і галстуках (як, зрештою, одягаються тепер майже всі сільські люди), а насамперед тим, що замість радості в їхніх очах і на їхніх обличчях була відбита якась ніби задавнена недоброзичливість до Лукіна, яку вони прийшли висловити.

«Ну от, і тут, мабуть, винен райком,— подумав він, ручкаючись із ними.— Немає, щоб розібратися на місці, так сюди. Тільки що — всі сюди». Він знав із повідомлення помічника, що вони прийшли в справі експерименту; але розмова, про що Лукін теж знав, має піти не по суті питання, тобто не про те, які перспективи для сільського господарства відкривались експериментом, а про особисте, тобто про вигоди (від експерименту), що їх мали одержати і не одержали Сошникови; і ця зміщеність розмови від інтересів загальнодержавних до інтересів особистих, що для Лукіна, який звик вимірювати все категорією народу, мало своє значення, а для Сошникових, для яких поняття «народ» звучало лише як щось загальне, але що, крім цього загального, є ще своя хата і своя сім'я, яка повинна жити в статках,— ця зміщеність і недоброзичливість, помічені Лукіном, викликали дивне відчуття, наче Сошникови були причетні не до експерименту, а до записки, яку він відвіз в обком. Вони мовби прийшли підтвердити ті побоювання, про які попереджали його ще на Старій площі і потім учора в обкомі, і в які він не те щоб не вірив, але не уявляв, щоб минуле могло прокинутись у народі. «Не той тепер селянин, зовсім не той»,— було його головне переконання. Але це переконання (щодо Сошникових) почало давати тріщину, і те, що було вразливим і що він старанно обминав у записці, стало оголено проступати перед ним. «Може, я перебільшую»,— подумав він, коли Сошникови сідали за стіл. Він не хотів вірити в те, що йому відкривалось, і намагався зазірнути їм у вічі, аби знайти спростування; але натомість лише більше переконувався, що перше враження було правильним, і з відтінком недоброзичливості приготувався вислухати їх.

Однак замість докладної розповіді, приготовленої Сошниковими, вони змогли тільки (в обстановці недоброзичливості, в якій нібито несамохіть опинились) плутано викласти справу, звинувативши всіх і змалювавши себе ягнятками, повірити в що було неможливо, і Лукін, як йому й належало, відповів, що постаратися розібратися в усьому. Але Сошникових, надто Сошниковастаршого, який, наче не довіряючи синові, всю розмову брав на себе; це не влаштовувало. Їхня справа, яка тяглася третій місяць, потребувала не розгляду, як вони вважали, а застосування закону і влади, і саме на цьому й наполягав Сошников-старший.

Він сидів перед Лукіним, багровий від невдоволення, що знову все відкладалося; для нього це було рівнозначно відмові.

— Це обман,— казав він, дивлячись на Лукіна відчужено-примруженими очима, обертаючись за підтримкою до сина і знову дивлячись на Лукіна.— Скільки ж можна людей мордувати?

— Розберемося, адже кажу, розберемося,— вкотре відповідав йому Лукін.

— Розберемося, розберемося... Хіба можна так з народом?— почав був знову Сошников-старший з тією строгістю, наче знав, що заперечить йому Лукін (а Лукін хотів тільки сказати, що не можна робити такі узагальнення і посилатись на народ, коли йдеться про поодинокий і конкретний випадок).— Ми сумлінно виконали все, що від нас вимагалось,— тим часом вів далі старший Сошников.— Пальне зекономили?— Він повернувся до сина.— Зекономили. Трактори, інвентар, комбайни... та що казати, працювали, як удома, як на своїй ділянці, ні з вихідними, ні з святами не рахувались, а з нами — мов з якимись, даруйте, пройдисвітами. За яким законом?— наступав він.— Адже ми можемо так, а можемо й інакше, місць багато, податись є куди.

— Ви забули, що ви в райкомі,— не витримавши, роздратовано зауважив Лукін.— Якщо ви прийшли пред'являти райкому ультиматум, то...

— Ми хочемо лише, щоб нам виплатили чесно зароблене нами.

— Так дайте час розібратися з вашою справою. Залиште заяву, і я вам обіцяю.

— Обіцянками ми ситі отак, далі нікуди.— І Сошников-старший жестом показав, який він був ситий обіцянками. Потім передав Лукіну складену вчетверо заяву, яку під час розмови тримав у руках, і, кинувши синові: «Ходім!»— мовчки і не прощаючись, попрямував до виходу. Але біля дверей зупинився і, повернувшись, різко мовив:— Поки нам не заплатять, пальцем не кивнем. Не той час, аби задарма працювати. Ходім,— знову сказав

синові, і Лукін тільки розгублено дивився, як за ними грюкнули двері.

Якийсь час Лукін усе ще сидів, дивлячись на двері, за якими зникли Сошникови, потім підвівся й почав ходити по кабінету. «Нетерплячка яка, га? Ти ба, яка нетерплячка,— повторив він, думаючи про Сошникових.— Але для чого було зволікати, чому одразу не вирішили: так, значить, так, а ні — то ні». Це вже стосувалося фінансистів, які тільки здавалось, що не вирішили питання, тим часом як давно і певним чином вирішили його.

Найнеприємніше для Лукіна було те, що він, як маятник (у цьому питанні з Сошниковими), перекидався то на один, то на другий бік і не знаходив середини, яка б усіх влаштувала і нікого ні до чого не зобов'язувала б. То він ніби розумів Сошникових, ставав на їхній бік, і тоді різкість Сошникова-батька була зрозуміла і простима, то раптом, згадуючи останні, сказані ним від порога мовби з погрозою, слова, що «і пальцем не кивнем» і що «податись є куди», усе в ньому збурювалось проти Сошникових. Йому здавалось, що вони ставили ультиматум не йому, навіть не райкому, а всій Радянській владі; такий самий ультиматум, який ставили молодій Радянській республіці міцні, як вони називали себе, мужики, які, бажаючи повернути історію в своє русло, погрозували згноїти хліб і не дати його республіці. Лукін не знав, як насправді відбувались ті розмови і що було справжньою їх причиною; але з численних літературних та інших джерел, за якими він (як, зрештою, і всі ми) вивчав історію, він цілком (і з деяким перебільшенням) уявляв тих селянських ходаків; і хоч між тими, про яких він подумав, і Сошниковими не було зовнішньої подібності — ці мали вигляд міських інтелігентів порівняно з тими,— але за духом, він відчував, щось мовби об'єднувало їх. «Так, суть одна»,— думав він, повторюючи ту саму помилку, що й Сошникови, яким він щойно дорікав за неправильне вживання слова «народ». Але те, що було недозволено Сошниковим, Лукін не помічав за собою і ніби все більше зміщувався в галузь загальних питань.

Можливо, якби не зеленолузький експеримент і не ідея, яку (у зв'язку саме з експериментом) виношував Лукін і потім виклав у записці, і не причетність Сошникових до цього експерименту, тобто до суті ідеї — про посімейне, точніше, сімейно-ланкове закріплення землі; якби не звернення до історії питання і не дослідження, яке Лукін провів, складаючи записку, розмова з Сошниковими не справила б на нього такого враження і не було б ні цих думок про дух власності, який ще мовбито не викорінений у народі, ні паралелі між минулим, з джерел, які дійшли до нас, і теперішнім, у якому ще треба мати терпіння розібратися; випа-

док із Сошниковими залишився б лише тим звичайним, рядовим випадком, про який можна пам'ятати, а можна й не пам'ятати. Але Лукіну здавалося, наче вся його робота, що мала державне значення, була поставлена тепер під сумнів, і тим часом як він ходив по кабінету, тим часом як під його ногами порипував новий, нещодавно викладений паркет, одна думка непокоїла його: як відкремити Сошникових від суті питання, тобто від усього того, що через них, якщо дійде до обкому, може бути занапащено. Він не бачив, як це зробити, і подумки докоряв Парфенові, котрий не зумів підібрати для такої справи інших, кращих людей, або починав думати про фінансистів, з якими в нього має відбутися розмова, і які, він знав, коли впруться в що, то їх важко буде зрушити («Ніби не можна знайти компромісу»,— міркував він), або знову повертався до записки, відвезеної ним в обком. «Так, так, розбалакуємо про продовольчу проблему в країні та засоби її вирішення,— казав він, що було тепер його улюбленим виразом,— тільки не про той один безперечний засіб, який, мабуть, змінив би все». І в його уяві чітко, як на папері, постала вся вибудувана ним — не так за наслідками експерименту, як за теоретичними дослідженнями — схема тих виробничих взаємин, яких зараз потребувало село. Положення про взаємопов'язуючі і взаємовиключаючі сили — плюс, мінус, позитивний, негативний заряди, як у природі,— це положення ще більше тепер здавалось йому обгрунтованим, і поведінка Сошникових, головне, їхня старанність на закріпленому полі, що заперечити неможливо, тільки більше підтверджували Лукіну наявність тієї другої сили, яка називається «зацікавленістю в обробітку землі», тобто тих моральних пружин, які через непорозуміння були свого часу викинуті із загального механізму праці та життя і яким Лукін, як це йому здавалось, знайшов правильну і прийнятну заміну. «Як вони за своє, га? — думав він, обертаючись на двері, мовби Сошникови були ще тут.— Якби цю їхню енергію та на загальну мету».

Але коли після цього ходіння по кабінету і телефонного дзвінка з обкому (хоч і не у зв'язку із запискою, але все ж таки з обкому) Лукін сів до столу, на очі йому знову потрапив Галинин лист, і він відчув, що ще більше, аніж державне, турбувало його питання особисте, його стосунки з колишньою дружиною (і з сім'єю, яку не хотілось обманювати).

«Саме тепер, саме тепер»,— неприємно подумав він, відклавши листа і скося поглядаючи на нього.

Для Лукіна було б краще, як він гадав, не з'являтися на суді і не зустрічатися з Галиною. Але йому треба було їхати до Москви, і він мимоволі, наче це диктувалось обставинами, почав пла-

нувати майбутню поїздку на середину грудня, тобто саме на той час, на який був призначений, як повідомляла Галина, суд над Арсеном.

XIV

Всю нинішню осінь Микола Миколайович Кошелєв займався незвичною для себе благодійною, як він називав її, справою — допомагав Ользі Дорогомиліній обживатися в Москві. Вона зуміла, коли в неї виникла потреба, так підійти до нього, що він не міг їй ні в чому відмовити (певна річ, як родичці, братовій дружині), вона за допомогою його зв'язків обміняла одержану нею та чоловіком квартиру на більшу і в центрі, і відтак заходила (через нього-таки) діставати меблі та інші необхідні для опорядження квартири дефіцитні речі. Біля під'їзду її будинку вранці часто можна було бачити тепер бежевий «Москвич» Миколи Миколайовича. Зі словами: «Ну, куди сьогодні?» — він відчиняв її дверцята машини і віз туди, куди вона просила, витрачаючи на неї службовий час. Але він не шкодував за втраченим часом; навпаки, робив це охоче. Він виявив, по-перше, що допомагати родичці приємно і що це заняття приносить таке саме задоволення, яке приносило клопотання про себе. По-друге, він у дії побачив ті свої зв'язки, про які раніше лише здогадувався, і йому приємно було перед родичкою показати цю свою значущість. І, по-третє, що було особливо важливо, він ніби відкрив в Ользі зовсім іншу жінку, аніж раніше уявляв її з братових слів. «Ділова, енергійна», — думав він, дивуючись братові і дорікаючи йому за його сліпоту. Ольга була молодша від Лори і одягалась відповідно до свого смаку, і Микола Миколайович, який звик до домашнього вигляду дружини, побачив в Ользі те сучасне, що одразу привабило його. «Ні, ні, ти просто її не знаєш», — переконано казав він тепер братові, коли їм траплялося залишатися вдвох. Семен, задоволений такою оцінкою, усміхався; усміхався і Микола Миколайович, знайшовши в цьому протегуванні братовій дружині новий для себе сенс життя; і лише Лора (через свою усталену хатність) не хотіла розуміти його і не поділяла його захоплення.

— Хіба в Миколи немає інших клопотів, — скаржилась вона батькові й матері, які, слухаючи і згідно киваючи, по суті, не розуміли її. Вони так звикли до того, що їхній зять був людина глибоко порядна — усе в дім, у сім'ю! — і був їхнім годувальником, так звикли завжди лише захоплюватись ним, що просто не могли розстатися з такою оцінкою. Їм хотілося дожити віку в тих спокійних radoщах, в яких вони перебували, і вони інстинктивно оберігали себе. — Так осідлати, так осідлати, — тим часом (укотре), казала Лора.

Вона тепер уважніше придивлялась до чоловіка, коли він пізніше, аніж завжди, повертався додому і надто коли говорив: «У них затримався»,— що означало для нього, що заїжджав до брата, а для неї, що заїжджав до Ольги; і вона безпомилково вгадувала причину його веселого збудження.

— Ти б сів за брошуру,— казала вона, щоб не дати йому нічого сказати про Дорогомиліних, про яких вона не хотіла чути.— Ти забуваєш, що Матвій уже дорослий, студент.— Що мало багато про що нагадувати чоловікові.

— Але що вдієш, що вдієш! — весело вигукував Микола Миколайович, сприймаючи дружинині слова зовсім не в тому значенні, в якому вона їх говорила.— Я й сам бачу, що пора, але ж і не так просто засісти. Скільки я переписав їх? І на кожну стільки сил, на кожну — стільки матеріалу. Ні, вони таки молодці, молодці.— І він знову розчулено усміхався, переводячи розмову на брата.

Він тепер не тільки не працював над брошурою, від публікації якої залежав добробут його сім'ї, але й на службі дозволяв собі багато що відкладати на потім і до доручень дружини ставився так, ніби їх можна було зовсім не виконувати. Йому досить було, що він як ніколи відчував себе всеосяжно добрим, і через оце своє почуття доброти, яке приносило йому втіху, він, не вагаючись, тільки-но Ольга попросила його про це, віддав їй килими, які ще з літа (за дорученням Лори) діставав для себе.

— Як віддав? — перепитала Лора, коли він повідомив їй про це.— Ти все ладен віддати їй, я бачу.— Вона цілий день не розмовляла з ним, а ввечері, коли треба було їхати до Дорогомиліних, сказала, що не може поїхати до неї, і Микола Миколайович поїхав до брата сам, аби не порушити обіцянки.

У Дорогомиліних цього вечора був важливий гість — кінокритик Казанцев, який приїхав із Пензи відвідати їх. Він уже оглянув кімнати і, висловивши Ользі та Вірі Миколаївні похвалу, яку вважав за потрібне сказати їм і яка була даниною чемності, звично сидів у наче спеціально для нього привезеному павловському кріслі, в якому завжди так любив сидіти в Дорогомиліних у Пензі, і з глибини цього крісла маленькими безбарвними очима дивився поперед себе. Рука його лежала на піаніно, гладеньку поверхню якого йому завжди подобалось відчувати, і весь він, здавалося, складався з позитивних якостей, привезених ним із провінції до Москви. Поряд, на стільці, сиділа Віра Миколаївна, у своїй улюбленій довгій шерстяній сукні, яка робила її схожою на класну даму. Її зморшкувата шия була прикрита білим шарфом, на грудях поблискувало дороге кольє, пальці були прикрашені печатками та перснями; переїзд до Москви так благотворно впли-

нув на неї, що вона, здавалось, помолодшала і була цього вечора особливо збуджена. На неї наринали спогади, і вона казала, що Москва тепер не та, що все в ній (незважаючи на нові проспекти та будівлі) здрібніло і що, головне, не було тих людей, які задавали тон у мистецтві, кого вона знала і слава яких гриміла.

— Не розумію, чому його так підносять,— говорила вона, називаючи ім'я композитора, якого їй рекомендували мало не зіркою року, але який справив на неї зовсім інше, аніж вона чекала, враження.— Або цей... І вона назвала актора, який буцімто вважався провідним у своєму театрі, але поза театром одягненого так, наче йому не дають і третіх ролей.— Хто ж буде рахуватися з ним,— робила висновок Віра Миколаївна.

Вона перебрала ще низку імен літераторів і художників, з якими познайомилась через дочку та давніх знайомих, які були ще живі, і всі вони були не ті, з ким би їй хотілося зустрічатись.

— Так, Росія втомилася,— з тією своєрідною проникливістю, з якою умів, як він гадав, підійти до будь-якого явища, втворював їй Казанцев.— Втомилася Росія.— Наче Росією був він сам з усією своєю старістю, яка проглядала в складках шкіри на обличчі та на шні, в худорбі рук, в одязі. Костюм, який колись був саме на нього, став завеликий і звисав з плечей; великий був комірець сорочки, великі манжети на рукавах; але, крім того, все було ще й старомодне і посилювало загальне враження.— Втомилася від воєн, від околиць, від нескінченних старань,— казав він, глибокодумно перелічуючи те, що можна було віднести до «втоми Росії».

Євдокія, яку як члена сім'ї Дорогомиліни захопили з собою із Пензи, на кухні готувала вечерю. Їй сказали, що будуть гості і треба постаратись, і вона ще з пополуночі почала клопотатися в новій кухні, де було багато червоного кольору. Їй здавалося, що не все вдається в неї на новій плиті і в новому посуді, і вона, занепокоєна та розпашіла, раз у раз ішла за порадою до Ольги.

— Ні, ти сьогодні нестерпна,— нарешті сказала їй Ольга.— Як виїде, так і буде. Будь ласка, сама.

Заклавши ногу на ногу, тобто одне оголене (в капроні) коліно на друге, бо була в підкороченій шкіряній (вірніше, під шкіру) блискучій спідниці, яка здавалась їй тут, у Москві, ще моднішою, аніж у Пензі, Ольга сиділа разом з чоловіком у кабінеті, обставленому дорогими, інкрустованими арабськими меблями, які тоді тільки почали з'являтися в Москві. Крісло, в якому вона сиділа, і диван, на якому, спершись на його спинку і розкинувши перед собою руки, спочивав її чоловік (без п'яти хвилин міністр, як Семен любив тепер, щоправда, жартома, казати про себе), були оббиті блакитним з червоно-жовтими квітами шовком. У тих місцях, де шовк стикався з деревом, він був прихоплений маленькими

бронзовими голівками левів, і бронзові пластинки з такими самими голівками були на ніжках. Від письмового столу і книжкової шафи з дверцятами, які широко розчинялись, як і від дивана та крісел, пахло сандаловим деревом, і цей запах, незвичний для московських квартир,— запах Сходу з його мечетями, солодкою знемогою, лінощами та розкошами,— як і загальний вигляд кабінету, створював мовби особливу атмосферу життя. Тут усе було новим, виблискувало чистотою, кольором і настроювало на відпочинок; і хоч Семен те, що купувала й робила Ольга, вважав зайвим, але в глибині душі він був задоволений нею, і особливо задоволений був зараз, готуючись прийняти брата.

Ольга з негустим волоссям, яке вільно спадало на плечі, і загостреним (в обрамленні цього волосся) личком була майже не помітна в кріслі, оскільки блакитний светр, що був на ній, зливався з оббивкою. А Семен у відповідному до його становища костюмі, у світлій сорочці та галстуку, який освіжав червонястим кольором його обличчя, був, навпаки, весь на видноті, довготелезний і сутулий. Він вів з дружиною повчальну розмову, яка не те що була потрібна, але приносила йому втіху; і він тим охочіше говорив з нею, чим менше вона заперечувала йому.

Серед їхньої розмови, коли вони обоє погодилися, що життя московське — це зовсім не те, що життя в Пензі, над вхідними дверима пролунав дзвінок, і Семен, підвівшись, пішов зустрічати Кошелевих.

— Як! Сам?! — за хвилину почувся в коридорі його здивований вигук. — А Лора?

— Загрипувала.

— А ми так чекали на неї,— беручи з братових рук дублянку, шарф та ондатрову шапку, мовив Семен.

У вітальні їх зустріла Ольга. Вона одразу зрозуміла (з вигляду Миколи Миколайовича і з того, що він прийшов без дружини), що того урочистого, до чого вона готувалась, не буде, і висловила своє співчуття з приводу хвороби Лори, яка не змогла прийти на вечір.

— Так-так, але... адже я казав тобі,— наче мимохить зауважив Семен.— Треба було тобі самій поїхати й запросити її.

— Що ви! — вигукнув Микола Миколайович.— Вона справді нездужає.— І заходився цілувати вкриту персями Ольжину руку, як робив щоразу, приходячи сюди.

Між тим Миколою Миколайовичем, який любив удома, в сім'ї, бути по-простому, полюбляв, узувши стоптані сандалі, вийти до колиці сіна й пофілософствувати про правду та сенс життя (таким найчастіше бачив його Семен Дорогомилін), і цим, рафіновано інтелігентним, яким він бував на службі і особливо на прийомах,

де лише на словах шанується походження, але де людина оцінюється за іншими, раніше засуджуваними, ознаками,— між тим і цим Миколою Миколайовичем, який цілував Ольжину руку, була така величезна різниця, що Семенові здавалося дивним, як могло це сполучатися в одній людині. Чи було фальшивим те, в чому ще так недавно задрив братові Семен,— його майже сільському способу життя, чи це, що відкривалося тепер, було незрозуміло; не в змозі як слід зрозуміти Миколу, але стоячи (за укладом життя, нав'язаним Ольгою) ближче до того, що називалось інтелігентністю, Семен вагався тепер у своєму колишньому захопленому почутті до брата. «У нього своє, у мене своє»,— думав він, намагаючись порівняти своє та його сімейне життя і милуючись Ольгою, яка в ці хвилини здавалась йому найчарівнішою жінкою і господинею.

Микола Миколайович усе ще не відпускав її руки.

— Що б ви не казали,— говорив він, захоплено дивлячись на неї,— а наша сира, затхла Москва явно пішла вам на користь.— І він приклав вуста тепер уже до перснів і печаток, які сяяли на її витончених пальцях.

XV

Незважаючи на те що Микола Миколайович, буваючи тут не один раз, знав, що і як було обладнано у виміняній за його допомогою квартирі Дорогомиліних (він бачив уже й горіхову румунську спальню, яка називалася спальнею Людовіка XV і яка мала особливо гарний вигляд на тлі темно-шоколадного кольору шпалер, і арабський кабінет з його розкішними кріслами та диваном); незважаючи на те що не тільки ці гарнітури, але й багато чого іншого, що наповнювало дорогомилінську квартиру, було йому знайоме (як, наприклад, злочасні килими, на одному з яких, розісланому в передпокої, він зараз стояв), потреба показати йому квартиру в завершеному вигляді була в Ольги та Семена такою, ніби їхній родич, відомий у Москві адвокат Кошелєв, уперше відвідав їх. До його приходу на вікнах було повішено штори — у тон шпалер, на стінах розвішані картини — у відповідності до меблів і призначення кімнат; було знайдено місце і для тих двох (під червоне дерево) тумб, з якими старенька Віра Миколаївна тільки через те, що вони нагадували їй грецькі колони, не хотіла розстатися, і на них Ольга поставила статуетки зі старовинної гарднерівської порцеляни. Усе це готувалось і оформлювалось не так заради Миколи Миколайовича, як заради Лори, яку Ольга збиралася вразити своїм рівнем життя; і хоч Лора не прийшла і вражати було нікого, але відмовити собі у задоволенні,

до якого подумки була вже готова, вона не могла і, тільки-но Микола Миколайович відпустив її руку, з усмішкою, яка робила її, як вона гадала, справжньою москвичкою, промовила:

— Чи не бажаєте ви подивитись на наслідки ваших зусиль і оцінити їх?

— Зусилля? Мої?! А, та які там зусилля,— зрозумівши, про що йдеться, збентежено заперечив Микола Миколайович.— Я із задоволенням помилуюсь... наслідками ваших зусиль.

— Ні, ваших,— виправила його Ольга, на крок відступаючи перед ним, аби не закривати загального вигляду передпокою, з якого за її задумом саме й мав початися огляд квартири.

Передпокій був обладнаний за зразком пензенського, в тих самих вишневих тонах, з тим самим овальним, у чорненій бронзовій оправі дзеркалом на стіні та бронзовими, з кришталіками-краплями бра з боків,— з тими самими, старовинної роботи, книжковими шафами, засклені дверцята яких під різними кутами відбивали світло матових мінйонів, і лише килим під ногами був не китайський (той, китайський, лежав у кабінеті й чудово пасував до шовкової оббивки дивана та крісел),— килим під ногами був інший, близький до кольору шпалер, був з коротким ворсом та дрібними по цьому ворсу малюнками, які надавали йому європейського вигляду. Краще було це чи гірше, Микола Миколайович не міг оцінити, тому що він не знав пензенського варіанту передпокою, йому здавалося, що і з цим килимом, при якому все зливалося в одному кольорі, було дуже гарно; гарно не взагалі, не абстрактно, а в порівнянні з тим, як було в нього вдома, де теж можна було б обладнати такий передпокій, але де такого передпокою не було, а була тільки звичайна, нібито по-міському, але з селянським смаком, як це він зараз відчував, прибрана хата. «Простенькі меблі, простенькі фіранки, мережані серветки на комоді та швейна машинка, виставлена як на показ на чільному місці,— от і все, на що вона спромоглася,— думав він про свою дружину.— А хіба в нас не було коштів? Хіба все це так уже неможливо дістати?»

Той світ речей, який оточував Миколу Миколайовича вдома, моволі пов'язувався тепер у його свідомості з умінням та смаками дружини, як світ речей у дорогомилінській квартирі — з умінням та смаками Ольги, що стояла перед ним. У спідниці, яку й на мить не можна було уявити на Лорі; у светрі, на який спадало пряме розпущене волосся,— так Лора нізащо не посміла б вийти до гостей; з обличчям, яке весело визирало з-під розпущеного волосся, з персями, сережками та браслетом з крихтним годинником у ньому, Ольга здавалася Миколі Миколайовичу тією чарівною істотою, тією жінкою, з якою він зовсім по-іншому змір

би влаштувати своє життя. Він у ці хвилини так заздри́в братові (сприймаючи позірність життя за саме життя), як улітку Семен заздри́в, гостюючи в них. «І він ще смів бути невдоволеним нею?»— знову, вкотре вже, подумав він про брата, не тільки не вбачаючи нічого поганого в цьому почутті заздрощів до нього і в своїй симпатії до Ольги, але, навпаки, досадуючи на дружину через те, що вона відмовилась піти з ним, не бажаючи слухати його пояснень. «Що ж вона хоче від мене? — запитував себе Микола Миколайович, тим часом як Ольга, вимкнувши верхнє світло і залишивши ввімкнутими лише бра й створивши (цією приглушеністю світла) обстановку інтимності, придивлялась до нього й до чоловіка.— Вона хоче, аби я зав'язав очі й ні на що не дивився. Але я не можу, я дивлюсь, бачу й порівнюю»,— думав він. Зайнятий цією своєю думкою, він, по суті, не бачив і не сиріймав того, що прагнула показати йому Ольга; але він схвальню кивав на її запитальні погляди і звично й нібито широко усміхався їй.

Як і було задумано, з передпокою Миколу Миколайовича провели до кабінету, з якого були відчинені двері в спальню (і всі по черзі заглянули в ці відчинені двері); потім йому було запропоновано оглянути кімнату Віри Миколаївни, особливістю якої було те, як пояснила Ольга, що в ній усе стояло так, як у материній кімнаті в Пензі. Микола Миколайович і далі розхвалював Ольгу.

— І ти ще можеш на щось скаржитись? Побійся бога, Семене, бога побійся,— водночас казав він братові, обертаючись до нього.

У коридорі, який розділяв кімнати, вони зупинились перед стежами, заповненими книжками, і Ольга з задоволенням показала видання тих зарубіжних авторів, які були в її перекладах та в перекладах матері. Потім, оскільки до вітальні можна було потрапити лише через передпокій, усі знову опинилися в ньому.

— Так, забуваю запитати тебе,— сказав Микола Миколайович, коли Ольга, перепросивши, що хоче на хвилинку залишити їх, пішла на кухню до Євдокії, і двоюрідні брати залишилися самі.— Як твої службові справи? Ти задоволений?

— Як тобі сказати,— ухильно відповів Семен.— Принаймні плани грандіозні, починаємо з розгоном.

— І добре,— одразу ж підхопив Микола Миколайович, який любив і сам починати все з розгоном, як узявся він було і за справу Арсена (і закінчувати такою опосередненістю, як у своїх брошурах, на що не треба докладати зайвих зусиль).— А як там, нагорі, ставлення до тебе, як ти обживаєшся в нашій служилій матінці Москві?

— Довір'я є, а що ще?

— Це головне.

— Я теж так вважаю,— підтвердив Семен, якому хотілось не так, не нашвидкуруч, поговорити з братом про свою роботу.

У цей час до них підійшла, повернувшись із кухні, Ольга.

— Прошу до вітальні, прошу,— весело мовила вона, беручи під руки Миколу Миколайовича та чоловіка.

Вітальня була об'єктом особливої любові, уваги та гордощів Ольги. У ній вона збиралась приймати своїх нових московських друзів, вибір яких їй ще необхідно було зробити, і вона хотіла тепер простежити за враженням, яке вітальня в завершеному вигляді справить на Миколу Миколайовича. Як і в передпокої, кабінеті та спальні, в цій найпросторішій в усій квартирі кімнаті, в якій уже не раз бував Микола Миколайович (і в якій Віра Миколаївна та Казанцев і далі вели свою розумну бесіду про втомленість Росії), було приготоване те, що мало здивувати його; цією новинкою була придбана напередодні пальма, поставлена поряд з білим піаніно і павловським кріслом. Мовби знезацька щось південне, сонячне з'явилося у вітальні і освіжило все своїм веселим зеленим світлом. Ольга відмовилась від великого круглого стола, як це було в неї в Пензі, і натомість поставила журнальні столики, які можна було легко, залежно від кількості гостей, пересувати, а замість стільців з прямими й тонкими ніжками, які там були пристойні, було поставлено півкрісла, оббиті темним оксамитом. І ці півкрісла з оксамитовою оббивкою, на думку Віри Миколаївни, яка розумілася на речах, саме й надавали всьому палацового благородства, якого так прагнула Ольга.

Пропустивши тепер уперед Миколу Миколайовича та чоловіка, і ввійшовши слідом за ними до вітальні й увімкнувши бра, які висіли на стіні під картинами (підсвічені таким чином, картини одразу мали привернути увагу), і пройшовши під цими бра та картинами до матері, яка підвелась їй назустріч (і назустріч Миколі Миколайовичу та зятю, якого Віра Миколаївна, ставши москвичкою, боготворила), Ольга стала біля матері так, аби зручніше було відрекомендувати одного гостя іншому, як вона любила робити в пензенській вітальні.

XVI

Казанцев, названий Ольгою письменником (їй треба було дати зрозуміти Миколі Миколайовичу, що незначних людей у її вітальні не буває), був настільки переконаний, що він постать у сучасному літературному світі, що неможливо було з його вигляду не погодитися з цим. Він, здавалося, висловлював істини, не тільки коли вступав у розмову, але й коли мовчав (що, зрештою, він ро-

бив частіше, аніж говорив, тому що так робили, як він гадав, усі розумні люди). Хоча в Москві він був прийнятий все тими-таки Вірою Миколаївною та Ольгою, зусиллями яких саме й був роздтий весь його авторитет, але він відчував себе піднесеним на ступінь вище, ніж був у Пензі; і він тепер особливо старався перед Вірою Миколаївною та Ольгою виправдати це своє підвищення. Він не підвівся, коли Кошелєв, нахилившись, подав йому руку, а лише неохоче подав свою, ковзнувши по ньому запитально-холодним поглядом. «Дарма, що ви адвокат, і навіть відомий, як тут мені сказали про вас, це ще ні про що не свідчить»,— було в цьому його погляді, і Микола Миколайович, який звик за своїм становищем до спілкування іншого гатунку, збентежено обернувся до Семена та Ольги, не знаючи, як триматися з цим їхнім гостем-письменником.

У Казанцева, який нібито приїхав до Москви, щоб відвідати, як він сказав, Дорогомиліних, були тим часом і інші плани, які він сподівався здійснити в столиці. Його давно приваблювала можливість заробити на багатосерійних телевізійних фільмах, і він хотів, використавши для цього зв'язки Віри Миколаївни та Ольги, запропонувати себе як сценариста. Те, що він ніколи не писав сценаріїв, не мало значення; він писав статті і рецензії на кінофільми і тому, як він вважав, мав безпосередній стосунок до кіномистецтва; окрім того, він відчував себе в змозі написати сценарій, і цього, йому здавалось, було цілком досить, аби претендувати на те, на що він претендував. З Вірою Миколаївною він не встиг іще поговорити про це. Удень, коли він заходив, вона по обіді спочивала, і її не наважились розбудити. Але з Ольгою в нього вже відбулася розмова щодо цієї справи, і йому здавалось тепер, що вона не випадково назвала його так. Перед письменником завжди легше відчиняються двері, ніж перед кінокритиком. «А чого б і не письменник?»— подумав він, так наче сценарій, що його він збирався створити, ще не обравши ні теми, ні роману для цього, був уже завершений, прийнятий до виробництва і та справжня популярність, якої він завжди жадав, прийшла до нього. Як і Микола Миколайович, він теж глянув на Ольгу, і холодний вираз його зморшкуватого обличчя став іще холодніший; він мовби оберігав у своїй душі щось неоцінено важливе— для долі країни, народу!— чому він покликаний служити, і вираз значущості так переконливо відбивався на його обличчі, що в це не можна було не повірити.

«Так-так, але що я читав з його творів?»— одразу ж запитав себе Микола Миколайович, дивлячись на Казанцева.

Покопирсавшись у пам'яті і не знайшовши нічого, що нагадало б йому ім'я цього письменника, але й не сумніваючись у тій

характеристичі Казанцева, яку дала йому Ольга, Микола Миколайович, аби гідно вийти із скрутного становища, заговорив про літературу, даючи цим зрозуміти, що і він як автор брошур теж певною мірою має стосунок до письменницького клану.

— Зараз усі говорять про одну літературну новину. Чули? — з манерою людини, яка довго була в певному товаристві і зробила для себе звичкою той сенсаційний тон, яким говорять про подібні новини, запитав він, скинувши очі на Ольгу і одразу ж на Казанцева, якому, він відчував, треба було чимось догодити, щоб повернути до себе. — Гарненька справа — видати рукописний журнал. Рукописний, подумати лишень! Нібито це дитячі пустощі, ні, ви чули? — повторив він, готовий обуритись, якщо обуряться всі, і готовий на іронічну посмішку (над укладачами, тобто учасниками цих дитячих пустощів, або над тими, хто із знайомою йому суворістю клав край цим пустошам), якщо загальна думка буде невизначено-поблажлива, якою вона була у колег-адвокатів, яким він уранці розповів про журнал.

Цей журнал, «випущений» під слов'янофільською назвою чи то «Луч», чи то «Светоч», був виявлений у студентів історичного факультету одного із столичних вузів, точніше, у студентів того самого факультету, де деканом був доктор історичних наук професор Лусо. І хоча авторами і укладачами журналу були не студенти, а автори на зразок Тимоніна, які прагнули слави, і явище це не можна було віднести до розряду студентських пустощів, але для Миколи Миколайовича, який довідався про все лише з характеристики, надіслані парткомом факультету на Арсена, якому і це було поставлено на карб,— для Миколи Миколайовича все здавалося більше пустощами, аніж серйозною справою. «Адже треба когось звинуватити, і вони вирішили звинуватити його. Вони просто хочуть засудити цього бідолаху»,— як адвокату, який узявся захистити Арсена, було зрозуміло Миколі Миколайовичу. Але це конкретне, що було зрозуміло йому, він відчував, було б дрібним і нецікавим Казанцеву та Ользі, і тому він намагався надати своїй розповіді інтригуючого і узагальненого характеру.

— Ви чули? — втретє запитав він, дивлячись на Казанцева та Ольгу.

— Ні. Але, певно, цікаво. Розкажіть,— попросила Ольга, радісно відчуваючи в душі перевагу московського літературного життя перед провінційною Пензою.

Казанцев, розуміючи, що вся його значущість полягає в його мовчанні, лише холодно підвів сухе старече обличчя на Миколу Миколайовича, мовби несамохіть промовляючи цим: «А ви що хотіли? До цього давно йшлося». Віра Миколаївна подалася вперед, витягнувши і відкривши (з-під білого шарфа) свою зморшку-

вату шию, і лише Дорогомилін, який, незважаючи на все його теперішнє зближення з дружиною, як і раніше, був переконаний, що будь-які розмови про мистецтво є тільки гайнування часу, похитав головою і мовив:

— Як ми вміємо завжди зловити муху й виліпити з неї слона. Студенти, молодь, від ситості, від сили, від енергії, яку нікуди подіти.

— Хто зна, може, так, а може, й не так,— заперечив Микола Миколайович.

— Ви інтригуєте,— зауважила Ольга, потай відчуваючи, мовби вона доторкнулась до того пульсу московського життя, котрий якраз їй і хотілось намацати.— Розкажіть.— І вона так подивилась на дівера, що відмовити їй було неможливо.

— Я лише одного не можу збагнути,— завершив Микола Миколайович, переказавши все відоме йому про рукописний журнал, як воно було викладено в характеристиці професора Лусо на Арсена (він не згадав лише самої цієї характеристики, бо йому здавалося, що коли до літературної розмови долучити адвокатської справи, то щось важливе зникне з цієї розмови).— Я не можу зрозуміти тільки,— підкреслено повторив він,— для чого все це потрібно укладачам, авторам, що вони хочуть, чого домагаються. Хіба у нас мало справжніх, нормальних видань?

— Мистецтво завжди прагнуло і буде прагнути волі,— сказала Ольга зі звичною переконаністю, що говорить істину, і повернулась до чоловіка, аби упередити його заперечення.

Але її погляд для Семена вже не мав значення.

— Ті-ті-ті,— протягло мовив він, висловлюючи незгоду, як він завжди в Пензі висловлював її, але зараз в іншій, новій манері, наслідуючи того заступника міністра, до якого найчастіше ходив на доповіді й прихильністю якого користувався.— Ті-ті-ті,— повторив він, кивнувши вказівним пальцем спершу на брата, потім на Казанцева, відтак на Ольгу, яка хворобливо кривилась від цього його «ті-ті-ті».

Те, що було конкретно, було пов'язане з докладанням зусиль і справді впливало на плін життя (чим і була робота її чоловіка), завжди уявлялось Ользі тим неprestижним, чим мають займатися люди, які звикли не до розумової, а до фізичної праці (і яких, на її думку, було більшість, тобто та основна маса, що називається народом); те, що було абстрактно, було міркуваннями, які дозволяли не на основі фактів або потреб життя, а на основі лише своїх домислів судити й оцінювати все (як це й було в її пензенській вітальні), навпаки, здавалось їй єдино престижним і гідним людей її становища, і вона з сумом дивилась тепер на чоловіка, який не розумів цього (що було так просто). Її спо-

дівання на те, що він зміниться в Москві, вона бачила, виявились марними, і вона з жахом думала, що їй, так само як і в Пензі, доведеться й тут відгороджувати від нього своїх друзів.

XVII

Коли перейшли до їдальні — після невідмінного захоплення, що стіл чудовий, і висловів вдячності господині, яка так зуміла все приготувати й подати (що стосувалось Євдокії, котра тепер усім прислужувала), — розмова знову повернулася до новини, про яку, здавалось Ользі, дівер ще не все сказав. Її цікавило, хто був укладачем і хто автором цього журналу; чи були серед цих імен відомі, кого вона знала чи могла б, як вона потай подумала, вже тепер зарахувати до списку своїх нових московських друзів («Ото був би успіх!» — подумки вигукнула вона, прагнучи для себе саме такої слави, керівника напрямку); чи не можна дістати для неї примірник цього унікального, як вона назвала його, видання, і коли не можна дістати повністю, то хоча б частково, тобто те, що, на думку дівера, являло найбільший інтерес. Вона гадала, що Микола Миколайович був знайомий із змістом журналу, і назвала його щасливчиком, незважаючи на вже несміливе чоловікове «ті-ті-ті», якому вона, переходячи з вітальні до їдальні, встигла жовчно шепнути, аби він не псував їй вечора. І тепер щоразу, коли йому хотілось промовити своє «ті-ті-ті», він несміливо й боязко повертався до дружини.

— Ви хотіли приховати від нас те, що для нас є повітрям і без чого ми не можемо жити. Ні-ні, ви хочете приховати, — наполегливо казала Ольга, тим часом як Микола Миколайович, не знаючи, що відповісти на її вимоги, лише розводив над столом руками, ризикуючи щосекунди перекинути дорогий фужер із мозерського кришталю з масивною срібною окантовкою, який був сімейною коштовністю. Віра Миколаївна, сидячи навпроти Миколи Миколайовича, з острахом стежила за його руками.

— Але що мені приховувати? — оскільки йому справді нічого було приховувати, відповідав Микола Миколайович. — Я все зробив би для вас, ви знаєте, якби це було в моїх силах. Можу сказати лише: нічого значного, так, поверхово, поверхово.

— Значне завжди там, де ми хочемо його бачити.

— Не думаю.

— Але переважно так.

— На жаль, у мене протилежна точка зору, — нарешті рішуче заявив Микола Миколайович, котрий, як підтвердження своїм словам, мав Арсенову справу, яка спочатку привабила його своєю начебто значущістю, але потім розчарувала його. Він був переко-

наний, що не через лінощі і не через невміння поєднати соціально й морально, що необхідно було зробити, аби розібратися з Арсеном, він збайдужів до його справи, але що в самій своїй суті Арсенова справа була пересічною. «І вони гадають, що він міг ідеологічно впливати на когось»,— з усмішкою подумав Микола Миколайович під час розмови з Ольгою.

Кілька разів усе ж таки намагався вступити в розмову Семен, якому хотілося поговорити про справи, тобто про плани (в масштабах країни) по будівництву птахокомбінатів, які він розробляв і завдяки яким, якщо вони будуть здійснені, багато в чому вирішиться продовольча проблема. Ця проблема в сім'ях, на зразок дорогомилінської, яка завжди і все мала на столі, ще не була відчутна, і, за твердженням Ольги, котра полюбляла казати: «Мені тільки про ковбасу й думати», було виключено, щоб раптом перестали виробляти потрібні їй продукти, але люди, які займалися сільським господарством країни і докладали зусиль, аби ця проблема в народі була менш відчутна,— ці люди, до яких зараховував себе і Семен Дорогомилін, коли приходив на службу, не могли не бачити небезпеки і не думати про неї. «У небо дивимось, а під ноги нікому глянути. А подивіться-но, що під ногами»,— обурено підіймалося в ньому, тим часом як він усе більше й більше дослухався тепер до безглуздої, на його думку, суперечки між його дружиною та його братом, тієї суперечки, в якій сам Семен через нібито цілковиту свою некомпетентність, але більше через принцип, як він вважав, не міг взяти участі. А Ользі, навпаки, здавалося, що її чоловік знову зі своїми курниками хоче влізти в інтелектуальну бесіду, і вона з таким підкресленим ехидством вимовляла слово «курники», що не лише Семенові, але й Миколі Миколайовичу ставало незручно за брата, і він починав захищати його.

— Ні-ні, і не втручайтесь, у вас промовляє кров,— відповідала йому на це Ольга.— Вн сказали про Князева, але ж він, здається, композитор,— знову переводила вона розмову на своє, що їй хотілося з'ясувати.

Князев був згаданий Миколаю Миколайовичем як один із укладачів (можливо, навіть один із головних укладачів) журналу.

— Але він, наскільки мені відомо, і поет, і прозаїк, і публіцист,— говорив Микола Миколайович, який не пам'ятав уже, коли і від кого чув про це; і він вважав за свій обов'язок тепер переконати в цьому Ольгу.

Казанцев із заткнутою за комір серветкою (не через те, що він боявся обмаститися жиром, а заради дотримання етикету, що завжди так подобалось Вірі Миколаївні, котрій він особливо хотів догодити) під час обіду не мовив ані слова. Він лише їв і холодним старечим поглядом дивився на всіх з тим пихатим

виглядом, наче все, що відбувалось і відбуватиметься навколо нього, він знав наперед і мав про все певну думку. Думки, власне, в нього не було: але те, що він найкраще вмів — просидіти вечір мовчки,— він виконував тепер так само старанно, як ніколи не робив цього в Пензі; і завдяки цьому старанню і справді справляв на Миколу Миколайовича враження розумної, статечної і поміркованої людини. «Але Семен, горенько, Семен який»,— думав Микола Миколайович про брата, якого вперше бачив таким. Він дивився на брата не стільки з подивом, скільки з нерозумінням і тим смутком, ніби раніше обманювався в ньому. Раніше він бачив у ньому людину партійну, яка вміла ясно подивитись на все; а тепер ніби щось підмінили в братові, і він не те щоб не хотів, але нібито соромився сказати про своє.

«Кого він боїться?»— запитував себе Микола Миколайович, спостерігаючи за братом.

Добре знаючи, що судження про людину з першого враження часто помилкове, Микола Миколайович, по суті, повторював зараз типову для людей свого кола помилку. Він віддавав перевагу Казанцеву, який був пустим, недалеким, але вмів створити навколо себе ореол значущості, і не впізнавав брата; братова поведінка наштотувала його на важливу думку про те, як у зв'язку із змінами обставин здатні мінятися люди... «Так-так,— міркував він,— як швидко, виявляється, обставини можуть змінити людину». Що більше мало стосуватись його самого, аніж брата, але що стосовно себе здалося б, певна річ, безглуздя.

Тим часом як удома чекала дружина, тобто те неприємне, що треба було йому залагоджувати і що, чим довше він залишався цього вечора в брата, тим більше ускладнювалось; тим часом як на його письмовому столі лежала папка з матеріалами в справі Арсена, якого він узявся захистити і доля якого тепер залежала від нього (як буде підготовлено й проведено захист, особливо у зв'язку з новими обставинами, тобто характеристикою Лусо на Арсена); тим часом як це, що вимагало від нього уваги, чекало на нього і вдома, і на службі і було тим важливим, до чого він повинен був докласти рук і що принесло б йому вдовolenня, як і кожна зроблена для людей корисна справа,— після вечері з індишкою та червоним вином, якого він не пив, і розмови, яка не мала (за Семеновим визначенням) жодного сенсу, Микола Миколайович і потім, коли всі знову перейшли до вітальні, захоплювався Ольгою та Казанцевим і засуджував брата, якого не розумів.

Професор Лусо, на факультеті якого у студентів було виявлено рукописний журнал, знову був занепокоєний своїм становищем. Ні в розмові з ректором, ані в бесіді із завідуючим відділом відповідного міністерства, куди були запрошені і ректор, і члени парткому разом з Лусо, нібито не було сказано, що його хочуть звільнити з посади; але він відчув (з цих розмов і бесід), що ним були невдоволені, і та проста думка, що необхідно когось зробити винним,— ця думка (вірніше, той постійний перебіг дій, який був добре відомий Лусо), що цього разу вибір може впасти на нього, приголомшила професора. Від нього готувалась відвернутися та й о г о Москва, яка завжди правила йому щитом і в якій він багато з ким був зв'язаний взаємними послугами. Його друзі, дозволяючи собі, де треба й де не треба, висловлювати невдоволеність життям, в якому вони, зрештою, були забезпечені всім, тепер, коли виявився цей злощасний журнал (плід їхньої певної діяльності), поспішили відмежуватися від нього. Їм не хотілося втрачати те, що вони мали, і Лусо знав (із своїх життєвих спостережень), які жорстокі бували ці люди, коли справа торкалася їхніх інтересів. Те, що вони дозволяли собі говорити про народ і життя, вони не могли дозволити іншим; і хоч обурені вони були зараз не стільки тим, що було вміщене в журналі, тобто пропагандою чужих поглядів, скільки тим, що укладачі і автори цього «видання» посміли, не запитавши, переступити поріг дозволеного, за який не можна і небезпечно переступати (і за яким одразу ж ставала очевидною їхня діяльність), але про це своє обурення вони вважали за краще мовчати і вчікували, на кого їм накинуться, аби обілитися самим. «Їм потрібна мішень, ось що їм потрібно,— вигукнув Лусо після розмови з Кудасовим.— Так ось вам мішень». І він вказав на Арсена, котрий усе ще був під слідством і тому являв собою зручну для цього кандидатуру. «Авжеж, він був куратором того курсу, на якому знайдено журнал»,— якимось ніби навіть здивовано почав повторювати Лусо, і слідом за ним усі в інституті знову заговорили про Арсена. Йому згадали і розлучення з Галиною, і одруження з молодістю Наташею, і вбивство прийомного сина, яке подавалось тепер так, що Арсену нічого не залишалося для виправдання. Але найбільше ставили йому в провину повагу до нього студентів; вважали, що він загравав із студентами і розпалював у них нездорові інтереси.

— Знаєте, як це називається? — казали про Арсена.— Це називається плодити хунвейбінство.— І навколо нього наче сама по собі почала створюватися та громадська думка, якої чекав і за якою стежив Лусо.

Оскільки для нього важливим було не з'ясування істини, хто були автори й укладачі журналу (це були ті, поза інститутом, люди, з яких ні по службовій, ні по партійній, ні по яких інших лініях наче не питаєш), а треба було в своєму колективі знайти когось, кого можна було б закликати до порядку (що й вимагалось для звітності),— тільки-но Лусо відчув, що скерована ним громадська думка дозріла, він запропонував зібрати партком, а потім, після парткому, виснести обговорення питання на загальні збори викладачів факультету.

— Ми повинні засудити подібне явище,— сказав він своїм колегам, професорам та доцентам, з ким перед парткомом і загальними зборами визнав за потрібне поговорити і кого він намітив виступати.— Сьогодні дозволить собі один, завтра інший, а потім? Ні, ви розумієте, до чого це веде? — дивлячись на всіх відкритими і ясними очима, наче й на душі в нього було так певно й ясно, вів далі він.

Потім майже слово в слово повторив це і на парткомі, і на загальних зборах, виступивши не в кінці, не на закінчення, як робив завжди і як вважалося тактовним для керівника, а на початку, щоб задати тон; у перші хвилини після виступу він ще хвилювався, але з кожним новим за списком промовцем, що з'являвся біля столу, все більше заспокоювався і входив у свій звичайний стан упевненості, з яким давно і звично йому було сидіти в президії. Йому навіть здалося, тільки-но почав уважно прислухатись до виступаючих, що нібито обговорювалась не надзвичайна подія на факультеті, а персональна справа Арсена. Усе приписане йому, що без зусиль, як побоювався Лусо, могло бути спростоване на зборах, підтверджувалось такими ніби незаперечними фактами, що навіть Ігорю Костянтинівичу ставало не по собі, і він починав вірити в справжню провину Арсена. Ті, хто виходив до столу, згадували, коли, де і що, компрометуюче Арсена, чули від нього. У їхній пам'яті жили й ті події, про які нібито й не повинні були знати в інституті — про розбіжність у поглядах Арсена з вітчимом своєї колишньої дружини («А вітчим-бо перший секретар райкому»,— уточнювали вони),— але про які, виявляється, знали навіть більше, ніж, мабуть, знав сам звинувачуваний. Йому докоряли і в тому, що він приймав у себе вдома студентів. «Дипломні, курсові... Знаємо ми ці дипломні та курсові!»— лунало в залі, і те, що наче мало лише з кращого боку характеризувати Арсена як викладача, засуджувалось. «Адже й справді,— думав Лусо.— Адже там усе було безконтрольно». Його голена голова в блакитних прожилках була суха, він був спокійний і лише час од часу поглядав у зал, звідки на нього дивились такі само байдужо-спокійні обличчя його колег — доцентів і кандидатів.

Лише двічі (посеред зборів) у залі виникло пожвавлення: коли вийшов до столу президії Карнаухов, який вважався Арсеновим другом, і коли слідом за ним попросив слова Мещеряков, який теж (незважаючи на полюсну непримиренність з Карнауховим) зараховував себе до друзів доцента, котрий потрапив зараз у біду.

Карнаухов зі своєю тонкою лінією носа і такими самими тонкими лініями чорних бакенбардів, які робили його обличчя особливо інтелігентним; наче народною мовою і манерою вести розмову, що мало сказати всім про його селянське походження, як модно зараз себе подавати; зі своєю звичкою рубати правду, хоч би яка вона була неприємна, тобто виголошувати брехню з щирою переконаністю в її правоті («Я так думаю, хочете чи не хочете, але я ж завжди кажу тільки те, що думаю»), завдяки якій до нього прихильно ставились,— Карнаухов зі всією цією мовби рафінованою інтелігентністю, за якою важко було розпізнати мужицьку простоту його обличчя, тільки-но від столу президії обернувся до залу, одразу заговорив різко, напористо, як дозволяв собі говорити, лише коли йому доводилось обстоювати свої «грунтівницькі» погляди перед поглядами західників. Він не заперечував, що Арсен був його другом; але правда, котру він зараз розповідав залу, саме в тому й полягала, що Карнаухов вище від дружби ставив ідеологічну непримиренність. «Є речі, які вимірюються іншими, аніж тільки особисті, мірками»,— казав він, ніби в самого ніколи навіть у думках не виникало невдоволення життям. Наче це не в нього на дачі збирались ті (з різних сфер громадської діяльності) однодумці, яким хотілось ні багато ні мало як переглянути історію і по-своєму розставити в ній акценти, особливо у найближчій, і наче це не він уже двічі був запрошений до рязанського, з вулиці Горького, оракула, який віщував на своїх дружніх і забарвлених у певний тон коктейлях про якусь буцімто «втрату християнської первісності у моральних засадах російської душі» і про буцімто благодать, яка зійде на росіян, якщо вони всі «зберуться в центрі Росії і покаються перед околицями». Карнаухову здавалося, що злом було не те, в чому брав участь він і що, за відомим висловом Кудасова, було «нетаврованою причиною, здатною розвалити державу», а те, що дозволяв собі Арсен, котрий перебував зараз в ізоляторі слідства і чекав на суд. Карнаухову треба було, щоб на нього не впала тінь, і він, задоволений враженням, справленим на слухачів, ледь помітно вклонився президії і під поглядами принішклих колег пішов до свого місця.

«Я не можу пристати до того, що є антисупільним,— промовляли його вираз і постава.— Те, що сповідаю я, чисте й благородне, на відміну від того, перед чим схиляються інші». І особливо

цей вираз був помітний у ньому, коли в проході між стільцями він зіткнувся з Мещеряковим, який виходив до столу президії. Відступивши перед своїм повсякчасним опонентом, Карнаухов посміхнувся йому в спину, і потім ця скептична посмішка вже не сходила з його обличчя протягом усього виступу Мещерякова.

Наче ставши ще огряднішим після відпустки — моря та сонця, бездіяльного вилежування на пляжах, після того як його записка до Арсена, котра містила неприємні для нього думки, була внаслідок енергійних дій дружини повернута йому, — з цим душевним заспокоєнням і з засмагою, яка ще не зійшла, тільки-но він опинився біля столу президії, як одразу кинув своє звичне: «Буду коротко», — і заговорив, на загальний подив, не про суть питання, а про якесь своє нове трактування «народ» і «потреби народу», до якого він прийшов після знайомства з картинами та біографією Миті Гаврилова. Мещеряков не пам'ятав, як звали Митю, і тому не назвав його імені, а говорив тільки про почуття, якого зазнав тоді, під час огляду виставки; він, по суті, не помічаючи того, почав змикатися з Карнауховим у тому питанні, в якому раніше завжди розходився з ним, і в залі здивовано прокочувалося: «Що він говорить, ні, ви лишень послухайте, що він говорить!» Його вперше без оплесків відпустили з трибуни, але він був так збуджений своєю сміливістю, що не помітив тиші; він нібито вже тримав у руках той папір з адресою Миті, якого відтоді, як поклав до кишені піджака, жодного разу ще не діставав (і якого, між іншим, давно вже викинула Надія Аркадіївна у відро для сміття), і схвильовано казав собі: «Сьогодні ж, негайно їхати до нього, там, там треба шукати істину».

XIX

— Жаль, звичайно, Іванцова, тепер усе на людину можна звернути. — Таку думку одразу ж після зборів багато хто почав висловлювати.

Поки лунали промови, вони мовчали; коли приймали резолюцію — теж мовчали; але коли їхні слова вже не можна докласти до протоколу — заговорили, наче те, що звершилось, було проти їхньої волі. Їхня позиція була не просто позиція невдоволених (що саме по собі мало вже виділити їх), але нібито вони й насправді мали самостійну думку. Комусь дійсно було незручно, хтось, як поденник, добре знаючи, що за зайву роботу не платять, мовчки поспішив піти; поміж жінками вже лунало — про довжину спідниць, про шарфи, шапки та хутрянні з блискавками чобітки, які не можна дістати. Але тих, хто турбувався про престиж факультету і не відокремлював особисте від громадського, не могло

не насторожити і не здивувати прийняте на пропозицію і настійну вимогу Лусо рішення — створити громадську комісію по контролю за лекціями.

— Для чого підозрювати всіх? — обурювались вони.— Це, по суті, недовір'я колективу.

— Певно, так потрібно,— міркували інші.

— Кому?

— Як кому? З них (тобто з керівників факультету) теж питають.

— Але як же так,— звертаючись уже прямо до Лусо, сказав один із тих літніх (з майже тридцятирічним стажем) викладачів, кому особливо, мабуть, не хотілося віддавати в чийсь руки свої пошарпані, пожовклі й вигорілі від часу аркуші лекцій.— Скільки років — ніхто нічого не питав, а тепер — це що ж?

— А ваша пропозиція? — запитав Лусо, наголошуючи на слові «ваша».

— Моя? Ні. Я лише, розумієте...

— Розумію. Нехай ваше самолюбство залишиться спокійним, почнемо з мене. Громадський контроль, це громадський! — І Лусо, підкликавши до себе шойно обраного голову комісії, який ще не встиг залишити зал, рішуче, щоб усі чули, оголосив йому, що пропонує почати перевірку з себе, тобто з декана, і готовий завтра ж подати комісії тексти й тези своїх лекцій (з того курсу історії, яким займався він).

Але одне діло — виставити себе справедливим, а інше — виконати. Лусо, який завжди дотримувався думки, що «у всіх у нас рильце в пушку», і знав, що тексти й тези його лекцій були в точнісінько такому (а не кращому, певна річ) стані, як були в більшості на факультеті, він уже в ту мить, як оголошував голові комісії про своє рішення, відчув, що ускладнює собі життя.

«Смикнув же мене чорт за язика»,— думав він згодом, повертаючись додому. Замість звичного відпочинку він повинен був тепер сісти за лекції, аби дати їм лад.

Нашвидку повечерявши, як робив завжди, коли був роздратований або невдоволений чимось, і навідріз відмовившись розмовляти з двоюрідною племінницею Лією, котра прийшла за когось просити, він попрямував до кабінету і, зачинившись у ньому та розіклавши на письмовому столі те, що належало продивитись, вирішив спочатку (за звичкою) пройтись по кабінету. Він знаходив втіху в самому цьому процесі ходіння. М'який килим під ногами, м'яке ненабридливе світло люстри, яке камінним теплом розтікалося по кріслах, шафах, склі та корінцях книжок, бездумне, солодке розслаблення душі викликало в ньому нібито якість особливе почуття значущості життя, яке з роками все більше

цінувалось. Походжаючи, він ніби збоку спостерігав за собою. Той час (у молодості), коли він з наївною довірою вважав, що займатися наукою — це праця, нескінченна, наполеглива, яка виснажує мозок і тіло,— час тих наївних уявлень минув, і він знав тепер, що досить лише раз і як слід завчити вироблену попередниками схему закономірностей і зв'язків, як ця схема, мов трафарет, який прикладають до стіни, буде надійно й вічно слугувати меті. Цей трафарет, тобто лекції, багато років тому створені ним (якщо можна назвати творінням те, що з одних книжок переноситься в інші, або — в зошити, як це було зроблено Ігорем Костянтиновичем), і потім, після п'ятдесят третього — п'ятдесят шостого років доповнені новими і важливими положеннями, що відкрились для науки,— ці лекції, цей трафарет, який повинен турбувати Лусо, власне, не зачіпав його. Щось із них викинеться, щось додасться, але загальна схема закономірностей і зв'язків залишиться; її неможливо змінити, як неможливо змінити той спосіб життя (чи стиль, як зараз багато хто схильний говорити), до якого і морально, і фізично все давно приросло у свідомості професора. Йому зараз приємно було думати, що той зашморг несправедливості, який щойно готувалися накинути на нього, він сам гарним рухом накинув на них. Що йому було до Арсена? Цей маленький, миршавий доцент приречений. «Мірою більше, мірою менше, хіба це змінить справу?» Але Москва, та, й о г о Москва, яка збиралась відвернутися од нього,— Москва ніби лежала тепер біля його ніг, і він, як Наполеон, готовий був продиктувати їй свої умови. «Думати треба, думати, на кого піднімати руку»,— з усмішкою, бо не було від кого її приховувати, повторював він, все ще крокуючи по кабінету.

З кожним новим витком цих своїх думок він набував не просто впевненості (впевненості зараз було недостатньо для Лусо), а нібито коронувався на негласно провідне місце у звичній йому своїй Москві, яке раніше, до нього, поки він влаштовувався і укріплювався в ній, посідали інші, але яке і за віком, і за становищем, і за вмінням пристосовуватись до обстановки тепер мало належати йому.

«Ні, вони ще не знають»,— думав він, згадуючи Дзеркальний зал у ресторані «Прага», де відбувались кудасовські свята і де він, як доктор наук і професор, був представлений найвищим колам дипломатичного корпусу. Для нього не мало значення, що всі ці відставні і діючі дипломати, які ніколи раніше його не знали, одразу ж після знайомства забули про нього: він був серед них, бачив їхні манери, слухав їхні промови; блиск їхніх туалетів (особливо туалетів дам), відбитий у дзеркалах, їхня діяльність, і сотої частки якої не уявляв собі Лусо, їхня дотичність до того іншого (західного) світу, відлуння якого (особливо відлуння

французького) так намагався схопити професор,— все мало для нього значення. Він був вдячний Кудасову, дружбою з яким завжди так дорожив; і особливо був вдячний за ту пораду, яку дістав від нього з НП з рукописним журналом. Лусо прийшов тоді до нього наляканий, а виходив з розправленими плечима і з тим прихованим почуттям перемоги, що ще покаже, на що здатний, яке тепер, як навесні зелень по узбіччях, розпускалось і грілось у його душі. Тоді — усе було ще тільки очікуванням успіху; але тепер — очікування було вже перетворено на успіх; мішень виставлено, і є через що бути задоволеним собою. «А історію дипломатії ми все ж таки напишемо. При його великих знаннях (що точніше було б — зв'язках), при його розумі»,— розмірковував Лусо, пам'ятаючи про згоду Кудасова на цю спільну працю і з задоволенням переносячись у той час, коли працю буде завершено і можна буде претендувати на звання академіка (що було заповітною мрією Лусо).

За дверима, коли він підходив до них, чути було розмову жінок. Лія, вже в шубці і шапці стоячи в передпокої, все ще ніяк не могла набалакатись із дружиною Лусо Ніною Максимівною. Хоча в них досить було часу переговорити про все, поки вони допивали чай і сиділи у вітальні, але, мабуть, як і для всіх жінок на світі, цього часу не вистачало, і вони, забувши, що їм давно час попрощатися і розійтися, все ще вирішували важливі для них справи. Лія, котра, завдяки широкому колу знайомств, завжди знала безліч новин, що переважно виявлялись лише чутками, кимось і для чогось поширюваними по Москві, і були саме тією «ягідкою», тобто тими подіями, які нібито в п а д а л и із загального потоку життя і якими зараз модно було цікавитись,— ніяк не могла доказати про те, як днями слухала куплетиста, який набував слави. Вона була в захваті, що їй пощастило послухати його, і намагалась передати це своє захоплення Ніні Максимівні. «Так висміяв, так висміяв»,— казала вона, тим часом як Лусо, черговий раз зупинившись біля дверей і нахилившись до них, дослухався до її голосу. Він не міг зрозуміти всього, про що говорила Лія, але з окремих слів одразу ж здогадався, про кого йшлося.

«Жінки, жінки,— відходячи й похитуючи головою, мовив він. Він завжди ставився поблажливо до подібних жіночих розмов (вірніше, розмов своїх домашніх жінок).— Що з них візьмеш? Пусті й безвідповідальні. Їм хоч із нігтя виколупай, та дай, а не дав — і чоловік не чоловік, і Радянська влада не влада». Він і зараз поблажливо, сам до себе, усміхнувся цій їхній розмові. «Пусті, так-так, пусті»,— подумав він, знову починаючи ходити по кабінету і знову мимоволі зупиняючись і прислухаючись до голосів дружини та племінниці. Він мовби чекав, коли голоси

стихнути і можна буде сісти за роботу, і неприємно скривився, почувши, як Лія, вигукнувши: «Ой, ключі не взяла, а Гриша сьогодні затримається»,— скинула шубку і разом з Ніною Максимівною повернулась до вітальні.

XX

За чверть години по тому, як Ігор Костянтинович, людина цілком російської відкритої душі, як він, наслідуючи моді, полюбляв тепер казати про себе, перестав слухати жінок за дверима, він у тому самому благодушному, в якому щойно ходив по кабінету, настрої сів до столу і хотів узятися за справу, але телефонні дзвінки, що пролунали один за одним, перешкодили цьому. Він невдоволено знімав трубку, слухав, відповідав і коли, нарешті, закінчивши розмови, підсунув до себе рукопис, на душі було так неспокійно, що він тривалий час не міг збагнути смисл тексту, який знову й знову починав читати.

Першим зателефонував йому доцент Карнаухов.

Карнаухов хотів лише, як він висловився, нагадати деканові про свою думку щодо зборів (ніби це вкрай необхідно було зробити), що вони пройшли прекрасно і що, наскільки йому відомо, так вважає більшість колективу. «Я з багатьма розмовляв»,— підтвердив він, знаючи, як догодити керівництву. Але після цих явних, принаймні для Лусо, лестощів, які мали викликати до нього прихильність декана, Карнаухов для чогось почав переказувати зміст свого виступу на зборах і, переказуючи, вже наче не від себе висував звинувачення проти колишнього друга, а тільки підтримував принципову і правильну позицію професора: «Ви маєте рацію, як же з вами не погодитись, я цілком і повністю поділяю вашу точку зору»,— говорив він, ніби сам був за колом, у якому відбувалась дія, і охоче поступався першістю шановному деканові. Вважатися покровителем і потуральником ліберальствующих колег, що означало одне й те саме (яким і вважали Лусо на факультеті і завдяки чому він мав добру репутацію в усіх), хоч і могло потягти за собою неприємності по роботі, проте все ж таки було модно і заохочувалося громадською думкою; але вважатися консерватором, ортодоксом, спільником Карнаухова, тобто в п а с т и в очах громадськості було ще страшніше для професора, аніж втратити посаду, і тому в свідомості Ігоря Костянтиновича, поки він слухав доцента Карнаухова, з'явився новий неспокій. Втратити повагу колег означало втратити довір'я тієї його Москви, яка годувала й підтримувала його, в якій, він відчував, тепер він навіть мав право верховодити; і він ще дужче червонів і вкривався потом, не знаходячи, як відповісти доцентові.

Але не встиг він заспокоїтись після цієї розмови, як зателефонував Мещеряков, який теж спочатку буцімто лише хотів передати загальну думку про збори. «Ми тут перемовилися між собою»,— заявив він, хоч він ні з ким не «перемовлявся», а тільки поділився враженнями з дружиною, яка й наполягла на цьому дзвінку і потім, як контролер, стояла й скеровувала розмову.

Мета дзвінка Мещерякова — відмовитись від своєї промови. Його промова на зборах, за висновком дружини, могла дуже нашкодити йому. «Які Миті, які Гаврилови? — розвівши, мов для обіймів руки, вигукнула вона.— Твої ровесники вже академіки, членкори, а ти все ще в кандидатах. І будеш, і не виберешся зі своїми безглуздими Митями, які нічого тобі не принесуть. Ти подивись на інших, подивись!» І хоч Мещеряков не міг цілком погодитись із міркуваннями дружини, але відчував, що в її словах усе ж таки було щось суттєве, до чого варто прислухатись; і він, прислухавшись, наче виправлявся перед Лусо. Він повторював, по суті, ті самі фрази, що й Карнаухов: «...згодний з вами, поділяю вашу точку зору», які впливали на Ігоря Костянтиновича певним чином. Професорові здавалося, що в громадській думці про нього (може, навіть не тільки в інституті, а й вище) щось змінилося за ці години, поки він був удома, і що його знову хочуть поставити під обстріл. «Вони, отже, збоку, вони приєднались, а я з кийком?!»— уже поклавши трубку, але все ще скося поглядаючи на неї, думав він.

Третій дзвінок, який примусив Ігоря Костянтиновича здригнутися, був від секретаря парткому.

Секретар парткому, відвізши протокол зборів і резолюцію в районний комітет партії і маючи там ґрунтовну розмову з керівництвом, вирішив, що необхідно негайно розповісти про все деканові факультету.

— Там вважають,— сказав він,— що наших заходів не досить і що треба скласти загальний план підвищення рівня ідеологічної роботи. Мені здається, вони хочуть направити до нас для перевірки свою комісію.

— Свою? — перепитав Лусо, одразу вбачаючи в цьому недовіру до себе. Він переклав телефонну трубку з однієї руки в другу, відшукуючи їй зручне положення і виграючи час для відповіді.— Що ж, нехай направляють,— відтак сказав з тією штучною бадьорістю, яка, коли б розмова відбувалася не по телефону, одразу видала б його.— Ми готові. Ми до всього готові,— уже без бадьорості і для себе додав він і за хвилину знову збуджено заходив по кабінету.

Скрутні становища, в які він потрапляв раніше, бували або тиском справа, або тиском зліва, і він звичайно легко знаходив

їм протидію. Він то оголошував себе французом, який нібито має стосунок ще до тієї, наполеонівської Франції, що само вже мало багато про що сказати, то скромно і лише там, де треба було, давав зрозуміти, що він за походженням не тільки росіянин, але що — із найспоконвічніших, сільських, колишніх (по матері) дворових, і це спрацьовувало, йому вірили, вихор проносився, і життя Ігоря Костянтиновича з незмінним і буцімто належним йому благополуччям — і домашнім, і по службі, і в громадській думці, чим він особливо дорожив,— його життя непорушно протікало між визначеними затишними берегами. Він намагався пристати до того боку (правого або лівого, не мало значення), який натискав, і, розчиняючись у ньому, не відчував від нього натиску. Але до якого боку пристати тепер, коли куди б він не пристав, однаково має втратити — чи то в громадській думці, чи то в думці начальства про нього? До громадської думки належали ті викладачі та доценти, з якими він працював; до начальства — ті верхи, в яких він звик бути прийнятим і від прихильності чи неприхильності яких залежало, будуть чи не будуть перед ним відчинені двері до громадської діяльності. «Спритно, однак, спритно,— притискаючи ногою з п'ятки на ступню, наче намагаючись намацати під ворсом килима тверду основу підлоги, повторював Лусо, морщачись і не приховуючи свого невдоволення, і прагнучи подумки намацати те моральне мірило, завдяки якому він міг би втриматись тепер на майданчику.— Спочатку оплески, а потім: он він, он, святіший від самого папи!» Як трапилося з добре відомим йому професором Пантелеймоном Гнатовичем, який ще вчора нібито мав і посаду, і становище, а сьогодні вже не мав нічого. І все через «найдорожчу святиню», через той приклеєний йому ярлик, через який він став такий непопулярний, що змушений був подати у відставку й розводити тюльпани на дачі, страждаючи від самотності. «Адже ж не дурний був, ні»,— думав Лусо, увесь зіщулившись від можливості для себе подібної долі. Зневага тих, з ким він засідав на громадських форумах, людей безперечно заслужених, як, наприклад, Кудасов, як про нього думав Лусо, нарешті, просто недовіра колег на факультеті була не те щоб страшною, але неприйнятною для професора. Цим підривалися засади його життя; ті засади, які в сотень інших були поза всякими сумнівами. Тим часом як він міг втратити все, т і і н ш і, живучи за тими самими, що й він, нормами, з тими самими поглядами, звичками, бажаннями та достатком,— т і і н ш і розкошуватимуть, ніби те, що робив він, було ганебним, а те, що вони,— гідним. «Спритно, однак, спритно»,— вів далі він, уперше відчувши на собі дію жорен, які раніше, коли перемелювали інших (як це повсякчас буває в товариствах, подібних до товариства Карнаухових, Тимоніних, Меще-

рякових), було природним, навіть необхідним, але стосовно себе викликало протест і обурення.

Лусо непокоїла ще одна обставина, якій він не міг знайти пояснення. Працівників поступливих (до яких він зараховував себе) начальство звичайно не балувало; у найкращому разі їм могли в кабінеті потиснути руку. Але з тими, кому плескали в залах, не розуміючи, чого вони хочуть, але відчуваючи в них модне вільнодумство,— з цими не тільки рахувались нагорі, але їх висували, нагороджували (для того буцімто, аби показати, яка гарна Радянська влада і що їй протистояти несправедливо і соромно), оце й було незрозумілим. «З ними панькаються, їх заохочують, але чи будуть так само панькатися зі мною?» — і тепер і не раз раніше запитував себе Лусо. Він не був певен, що з ним панькатимуться, і через те — повсякчас метався між тим, що було принциповими переконаннями і завдяки чому він утримувався на своїй посаді, і тим, що називалося бути сучасним, тобто протистояти деяким явищам сучасного життя, яким модно було (серед певного кола інтелігенції) протистояти і завдяки чому вважати людиною прогресивних поглядів.

«Ні, ваша пастка не для мене, ні»,— наче в світі не було жодних інших проблем, окрім особистих, казав Лусо, ходячи по кабінету. Він шукав, як обійти небезпеку, що виникла, і той човниковий метод, коли з одним він говорив одне, а з іншим — інше, який досі завжди виручав його, раптом, ніби щось нове, відкрився йому. Він якусь мить замислено постояв, розмірковуючи і збираючися з думками, потім рішуче підійшов до столу і взявся за роботу. Він заходився виправляти у своїх лекціях те, що (за його теперішнім розумінням) мало забезпечити їх. Замість слова «правда», яке читалося ним тепер різко й багатозначно, він акуратно вписував угорі «істина» (що звучало м'якше і було більш обтічним); замість «народ» з'являлися «люди»; правці підлягало все, що несучасне і могло бути не так зрозуміле. Проте він не знав, що робити з цитатами. Лусо роздратовано перечитував їх, намагався скорочувати, згладжувати, потім відновлював і знову скорочував, відчуваючи, як під сорочкою від цієї роботи мокріє спина, і на спробу зайти до нього спочатку дружини і Лії, яка все ж таки хотіла поговорити з ним про свого протеже, а потім племінника Тимоніна, закричав: «Я зайнятий!»— і, підійшовши до дверей, замкнув їх.

XXI

На кінець 1966 року протиборство напрямів у мистецтві, яке звичайно називалося протиборством між ґрунтовиками і західниками, помітно посилилось, особливо серед так званої навколоторчої

інтелігенції. І ґрунтовики, й західники все більше вдавалися до однакового недозволеного прийому, коли для ствердження своїх положень вдавалися до понять «народ», «корені народного життя», «добро для народу» і т. д. і т. ін., через що саме і створювалося оманливе враження важливості цілей, буцімто поставлених перед собою цими напрямками. Те, що робилося ними для себе, оголошувалося — для народу; і ця омана так само, як вона завжди сприймалася як щирі паміри, сприймалася більшістю й вині. За метушицею і галасом сперечальників, за їхньою статейною перепалкою, яка збуджувала певний (і нездоровий) інтерес до себе, було майже неможливо розгледіти справжні труднощі, які переборював народ.

Думка про те, що «він завжди вміє тільки оскандалитись у товаристві», про яку майже одразу ж забували, висловивши її, була для Олександра Стоцвєтова його громадським, як ярлик, обличчям, через яке в певних московських колах, де він не був прийнятний, а кіл таких було чимало, судили про нього. Йому дорікали не за висловлювання про характер і потреби народу, до якого він належав; про російський народ говорили тепер усі, і говорили начебто правильно; у його словах не могли знайти користі, яку він неодмінно мав би на меті і, не вірячи в його безкорисливість, казали, що він або озлоблений і через те небезпечний, або ділок, який наживав собі таким чином політичний багаж (що звучало вірогідніше і тому багатьох відштовхувало). Діячі з подібних московських кіл, які звикли з усього, чого б не торкались, мати вигоду і які добре засвоїли, що чим більше висловлювати правильних думок, тим надійніше будуть приховані справжні наміри, щиро вважали, що за безкорисливістю Стоцвєтова неодмінно стоїть якась іще більша, аніж вони одержували, вигода, і, потай заздрячи йому, вважали хитрим, слизьким.

Але незважаючи на цю нібито загальну змову проти нього і, можливо, через те, що багато чого було невідоме Олександрові, він і далі жив тим звичним для себе нормальним життям, у якому були і радощі, й прикрощі, була мета, тобто книжки, над якими він працював, що важче вони давались йому, то з більшим захопленням, і були турботи про дім, у якому треба було підтримувати лад і на який треба заробляти, бо на брата, Станіслава, котрий їздив по закордонах, розраховувати не можна було; загалом він жив тим життям, яке вимагало від нього якнайрізноманітніших зусиль, він повсякчас був у дії, був по-своєму добрий і не лише до того, що вважав справедливим, а й до всього, що, він бачив, робилося не зі злим наміром. У нього було своє коло друзів і знайомих, які вірили йому і яким вірив він. Але він ніколи не дозволяв собі користуватися чиею б то не було дружньою при-

жильністю. Стикаючись із труднощами (в основному у видавництві, де найбільше діяла — і не лише проти нього — загальна змова), він не сперечався і не ходив з проханнями; він знову сідав за письмовий стіл і, не міняючи своїх переконань, намагався зроби́ти так, аби вдруге не могли повернути рукопис. А головним його недоліком, як вважав багато хто, доброзичливо спостерігаючи за ним, було те, що він не приєднувався до жодної групи, які набирали силу; ці групи, як йому здавалось, були справою вигаданою і з жодного боку не потрібні народові. «Чому ми, невелика купка людей, привласнюємо право диктувати мільйонам і мільйонам, як їм жити? — казав він, підходячи до справи з притаманною йому спрощеністю і відвертістю. — Ми повчаємо народ, як йому діяти в тому чи іншому випадку, і навіть не помічаємо, що цим висловлюємо йому недовіру. Але чого ж тоді варті наші слова про народну мудрість? Те, що народжується метушнею, незастосовне до життя. Так-так, і до народу не має жодного стосунку», — твердив він, і перший, хто не погоджувався з ним, був його брат Станіслав.

— Якщо ти гадаєш, що відкриваєш щось нове, то ти глибоко помиляєшся, — казав він Олександрові (у ті короткі тижні, коли бував у Москві). — Це відомий максималізм.

— А повчати — не максималізм? І за яким правом?

— Хоча б за правом обізнаності.

— Але не за правом природи, як треба було б. Одному стукнуло в голову, а мільйони — розплутуй?! І не заперечуй, не заперечуй, є факти історії, — правив своєї Олександр.

— Я не знаю, що сказав би батько на цей максималізм.

— Батько?.. Батька не чіпай, у нього була своя епоха. — На що Станіславу важко було заперечити.

Стоцетови — двоє братів і сестра Анна, яка була старша від них, — росли без батька. Їхній батько, видатний для свого часу спеціаліст в оборонній промисловості, який не раз бував у Сталіна, у сорок другому, в самому розквіті сил, загинув в авіаційній катастрофі. Мати померла через кілька років від раку, і турботу про виховання сиріт узяв на себе батьків брат Михайло Євгенович. Під час війни він командував дивізією, потім корпусом, а згодом, після сорок п'ятого, був переведений у Генеральний штаб і мав оселитися в Москві. Не маючи своїх дітей і щоб не втратити братову квартиру, яку за теперішніми нормами неможливо було б одержати навіть йому, генералові і співробітникові Генштабу, він перебрався з дружиною до племінників, і той рівень життя, ті статки, у яких жили Стоцетови до загибелі батька, поступово і непомітно були відновлені. Вони дістали освіту, потім Михайло Євгенович, завдяки своїм зв'язкам і минулим зв'язкам

брата, зумів добре влаштувати їх на роботу. Анна зі своїм медичним дипломом очолювала відділ у Міністерстві охорони здоров'я, Станіслав шукав нафту й газ в Індії і розробляв теорію про так зване природне відновлення енергетичних ресурсів Землі (завершену і привезену ним нарешті в Москву). Олександр був літератором, писав і видавав книжки. Усі були влаштовані, були при ділі, і Михайло Євгенович з Інною Іванівною, жінкою турботливою і доброю, були задоволені племінниками. Йому здавалося (за тією зовнішньою стороною, за якою він судив про них), що вони були щасливі; це було наслідком його зусиль, і тому, дивлячись на них, він теж почувався щасливим, людиною, яка виконала свій обов'язок. Він намагався зберегти в братовій квартирі усе так, як було в ній до війни, не міняв ні потемнілих від часу бронзових люстр і бра з кришталіками, ні книжкових шаф, диванів і крісел; у вітальні з трьома вікнами, які виходили на Кремль, на тих самих місцях висіли копії знаменитих картин у багатних рамах, біля стіни, під ними, стояв великий концертний рояль. Його відкривали тоді, коли сходилися гості. Інна Іванівна зі своєю прямою поставою та високою шиєю і неодмінно в темному, сідала за рояль, з-під трохи піднятої кришки линули, сповнюючи вітальню, звуки. Про що вони говорили Михайлові Євгеновичу, який замислено відпочивав у кріслі в генеральському мундирі і з орденською планкою на півгрудей? Що примушувало завмирати інших, теж у мундирах і з планками (і їхніх генеральських дружин), що сиділи у вітальні? Чи майстерність гри Інни Іванівни, чи музика, в якій кожен міг знайти щось близьке? Інколи Інна Іванівна виконувала фронтові мелодії, але найчастіше грала старовинні романси, які в давні часи мали, очевидно, одне значення, але зовсім по-іншому сприймалися зараз. Звичайнісінька людська туга за тими минулими роками, коли нібито так чудово і так святково жили люди, — саме оця неприхована туга і торкалася душі Михайла Євгеновича і наче надавала особливой інтелігентності його вітальні.

Уся величезна квартира Стоцетових чітко ділилась на дві половини, одну з яких, кращу, з кабінетом і спальнею, займав Михайло Євгенович з дружиною. Коли його не стало (похований він на Новодівичому), цю половину двічі відводили Станіславу, коли він одружився вперше і вдруге. Але тепер її знову займала Інна Іванівна, яка відтоді невідомо постарілась і не стільки жила, скільки вже доживала свого віку. У Станіслава і 'Анни були свої кімнати, які дверима виходили у довгий похмурий коридор, завжди обклеєний темними шпалерами, у Олександра — своя, яка виходила у вітальню і правила йому і за спальню, і за кабінет. Зранку він сидів над рукописами, потім ішов до редакції, а вечо-

ри полюбляв проводити удома, в тому товаристві, яке вже нібито за традицією збиралося в них. Коли Станіслав перебував за кордоном, товариство було нечисленним і складалося в основному із залицяльників Анни, які тільки залицялись, але не освідчувались у коханні, і Олександрових друзів, але щойно повертався з поїздок Станіслав (як було тепер), усе в домі оживало й наповнювалось новим смислом. Приходили вчені, мінялись теми розмов; сперечалися вже не стільки про мистецтво, скільки про життя, торкаючись, що особливо подобалось Олександрові, здавалось, найглибінніших його течій, від яких (хоч так і не заведено думати) саме й залежить стан суспільства. У такі вечори піднімалася кришка рояля, але не Інна Іванівна із своїми поморщеними і в жовтих старечих плямах руками схилялась над ним; за рояль сідали не знайомі їй молоді люди і, розгонисто б'ючи по клавішах, видобували з нього зовсім інші звуки, які, називаючись сучасною музикою, не завжди сполучалися між собою. У цих звуках нібито не було ні туги за минулим, ні радості сьогодення й майбутнього; але це, позбавлене коренів і крони, незрозуміло для чого існуюче, не тільки не викликало протесту, як того хотілось Інні Іванівні, а, навпаки, наче захоплено схвалювалося всіма. Усі були веселі, Інні Іванівні здавалося, що буцімто відбувалось якесь друге (на її віку) зречення цінностей, зречення ще рішучіше і страшніше, коли нібито забувались кращі людські якості — чесність, совісність, благородство. Вона підводилась із свого крісла і йшла до себе. Йй боляче було бачити цю зміну, як і те, що все в квартирі старіло, занепадало. Хоч як старалася хатня робітниця, приходячи двічі на тиждень, тримати в чистоті всю цю величезну, заставлену старими речами квартиру, але її намагання зводилися тільки до витертого в центрі столу; на картинах, статуетках, люстрах — на всьому лежав застарілий, що вже взявся коростою, бруд; і цього бруду, який багато про що промовляв Інні Іванівні, наче зовсім не помічали її племінники, як не помічали і загального занепаду квартири, ніби їм було байдуже, як було в них учора і як буде завтра. Те, що було на них, було гарно, модно; і те, що було навколо них, — було нібито нічим, як те поле за присадибною ділянкою, на яке в нинішнього селянина мовби не вистачає рук.

XXII

Згідно свого переконання — «одному стукнуло в голову, а мільйони — розплутуйте», — Олександр цього року посилено працював над темою, яка не те щоб була заборонена в літературі (в літературі заборонених тем немає, а є тільки вже відомі, якими всі користуються і які через те стають модними, і невідомі, які ще

тільки чекають на свого відкривача, щоб згодом теж стати модними і приносити авторам прибуток і славу), але була ніби в за-
тінку, в забутті. Ця тема — боротьба радянських бійців, які в пер-
ші місяці війни потрапили в оточення і до полону. Відомо, що,
посилаючись на формальну причину, що свого часу Радянський
Союз не підписав міжнародну конвенцію про військовополонених,
німці відправляли наших солдатів, які потрапляли до полону, не
в табори для військовополонених, як робили з такими самими
пслоненими французами чи поляками, а в концентраційні табори.
Звичайно, з ідеологією ненависті до всього, що не підходило під
їхню расову теорію, вони зробили б так само й без формального
приводу. Сприймати серйозно подібне застереження Олександр
не міг і, аби розібратись у цьому складному для себе питанні,
вдався, по-перше, до документів війни (про її перший період) і,
по-друге, до тих архівних матеріалів, які мусили відкрити йому
справжні мотиви, чому радянська сторона у тридцяті роки відмо-
вилась поставити свій підпис під конвенцією. Декілька тижнів, не
розгинаючись, він працював у архівах, потім їздив до ветеранів
війни — очевидців подій у Горький та Володимир, бесіди з якими
якнайдетальніше записував, залишалось тільки зателефонувати
відомому дипломатові Кудасову, з яким, як з людиною знаючою
(в питанні, яке цікавило Олександра), йому радили зустрітись.

Кудасов, зайнятий незліченною кількістю справ, як він відпо-
вів по телефону Олександрові, усе ж таки після наполегливих
прохань погодився прийняти його. Розмова була доброзичлива,
тривала майже чотири години, і Олександр був задоволений із
зустрічі. Веселий, сповнений тих високих думок, з якими збирався
тепер взятися до своєї нової роботи, він близько десятої години
повернувся додому. У вітальні, як завжди, було людно. До Стані-
слава прийшли його друзі, до Анни — її, але ще до того, як
Олександр устиг оглянути товариство, яке встигло вже багато чим
набриднути йому, він звернув увагу на нове обличчя — молоду
круглолиду особу, яку брат, рекомендуючи, назвав Наташею і
яка одразу ж сподобалась Олександрові. Звички бачити в своєму
домі лише молодих жінок — знайомих сестри і брата, — яких він
зневажав за неприродність і бажання показати себе благородні-
шими й чистішими, аніж вони були насправді, він ніби зіткнувся з
тією довірливою простотою і безпосередністю (більше, може, уяв-
леною ним), яку він побачив у Наташі. Ні її сукня, яка так спо-
добалась усім на вечорі в Лусо, ні золоті сережки з рубінами, які
так пасували до сукні і освіжали, вона знала це, її, ні зачіска, яка
відкривала шию й вуха, на які так любив дивитись Арсен і які
нібито й справді були як прикраса до її гарної круглої голівки, —
нічого з того зовнішнього, з чого, як вважають жінки (і вважала

Наташа), складається враження про них, не запам'яталось Олександрові так, як запам'ятався живий вираз Наташиного обличчя. Він пройшов до своєї кімнати, аби переодягтися, і всі ті хвилини, поки давав собі лад, бачив Наташине обличчя. «Звідки тут це диво?»— не стільки запитував, скільки відчував він у собі це запитання й раз у раз обертався на двері, так наче вони були відчинені і він міг побачити вітальню і Наташу в ній. «Ні, це якесь дивовижне везіння,— нарешті вирішив він, поєднавши в собі непокдану для інших, що цікавило його зараз (розмова з Кудасвим, яка здавалась йому безперечною удачею, і, як додаток до цієї удачі, приємна несподіванка вдома).— Хто вона? Якщо її привів Стасик, то його слід привітати. Він відкопав справжній скарб». І з цими думками про незнайому молоду особу Олександр знову з'явився у вітальні.

У Стоцетових цього вечора головною постаттю, заради якої, власне, і було зібрано товариство і запрошено Наташу, був композитор Микола Едуардович Ворсиков. Він мав грати нові твори і вже відкривав кришку рояля, коли Олександр, помітивши, куди спрямовані погляди всіх присутніх, побачив його. «Ну, зараз застрибає»,— подумав він, як звичайно думав про цього композитора, який буцім приходив сюди для Анни, але більше заради того, що тут слухали його музику. Він проповідував природність життя, тим часом як для Олександра вся ця природність за Ворсиковим, до якої той закликав, здавалась натуральністю стрибаючого горобця. «Скік туди, скік сюди! Хай живе воля!»— іронічно вигукував він щоразу, слухаючи Ворсикова. Як для кожної розумної людини, для Олександра, котрий знав, що для підтримання життя необхідне не безглузде пурхання, не примарні (і красиві!) міркування на тему про волю, а праця, повсякденна і копітка (що, зрештою, він не мав сумніву, знав і Ворсиков) — для Олександра було загадкою, яким чином те, що він вважав фальшем, не помічалось і не сприймалось іншими. Ще раз уважніше глянувши на композитора, а відтак на всіх, хто готувався слухати його, і знайшовши серед усіх Наташу, яку він шукав очима, він попрямував до неї і за її кріслом прихилився до стінки (у тій позі, в якій він завжди слухав Ворсикова).

У цей час до кімнати ввійшли двоє молодиків, одного з яких, світлочубого, в грубому плетеному светрі, що був наче з чужого плеча, одягненому на сорочку і галстук, Олександр добре знав. Це був Мордовцев, ровесник і приятель Станіслава. Вони колись разом навчалися в інституті, але згодом Мордовцев перейшов на журналістику і досі подвизався в ній. Другого (з тих, що зайшли), одягненого так, що одразу можна було зрозуміти, до якого класу він належав, Олександр бачив уперше. Може, молодик і не

зацікавив би Олександра (чи мало таких «геніїв» розгулює по Москві!), але з тої загальної уваги, яка була виявлена до них, особливо до цього, худорлявого, з понурим, непривітним обличчям незнайомця, з хвилювання, яке охопило всіх, як буває лише при появі знаменитості, нарешті, з ніби застиглих рук Ворсикова Олександр зрозумів, що головною постаттю вечора був зовсім не жених Аннушки із своїми новими творами, як це спершу здалось йому, а саме цей молодик, який ішов зараз за Мордовцевим через усю кімнату до крісел і який знав, це було видно, ціну уваги до себе, котрою він нехтував.

«А цей хто?»— одразу ж подумав Олександр, мимоволі відчуваючи, що його нинішній піднесений настрій — від зустрічі з Кудасовим і від знайомства з Наташею, позаду якої стояв, ніби наштотхнувся на щось. Він відчув ту незрозумілу поки що неприязнь до цього похмурого молодика, яка одразу ж і несвідомо охопила його. Чи це було від упередженості, з якою Олександр дивився на молодих людей, які, не зробивши нічого путнього в літературі, як Тимонін, уже користувалися в ній популярністю і славою, яка розбещувала їх, чи просто від того, що йому не сподобався пихато-зневажливий вигляд незнайомця і те, як той пройшов, не глянувши ні на кого і навіть не подумавши вибачитись за свою, мало сказати, нетактовність, котра змусила всіх дивитись і чекати, чи, може, щось іще спонукало Олександра відчути в ньому свого суперника, так чи ні, але Олександрові було неприємно, він схилив голову, аби не бачити, як цей незнайомиць сідає в крісло.

Це був Князев, той самий поет, прозаїк і публіцист, про якого згадували на вечорі у Дорогомиліних. Наскільки було правдою те, що він був одним із головних ініціаторів укладання і випуску рукописного журналу, що вчинив, як це здавалось декому, стільки галасу, мовби Везувій (у літературному, певна річ, плані) був перенесений у Москву і почав вивергатися, ніхто до пуття не знав; але погolos, скрізь випереджаючи Князева, робив своє діло, і, ще вчора нікому не відомий, він раптом став знаменитістю, на яку, аби лише подивитись, ладна була збігтися майже вся Москва. Що створив сам Князев, працюючи нібито в трьох жанрах, не мало значення; він уклав рукописний журнал, тобто посягнув на щось таке, про що інші не могли навіть і подумати, і саме це й викликало подив. І хоч рукописи, відібрані ним для свого «видання», були сумнівні, малохудожні, розтягнуті й нудні, яких, коли б вони були надруковані у звичайній періодиці, ніхто б не читав, тепер вони видавались за шедеври, які хтось і навіщо ховав від народу. Ті, кому вдавалося прочитати ці шедеври, говорили про не смак і аморальність їхніх авторів і, загалом, сходились на тому, що «молоді люди» просто захотіли, не має значення яким чином,

прославитись; але дехто, серйозніший, висловлював занепокоєння, що справа не в несмаку, а що це — пробний камінь, кинутий за чиеюсь вказівкою у спокійну воду, і що за цим пробним може піти щось серйозніше! А оскільки серед гостей Стоцетових не було нікого, хто хоча б приблизно був знайомий із змістом князевського журналу, а знали про нього лише з перебільшених чуток, то їм здавалося, що в ньому була не всездозволеність, відкинута людством, а нібито правда, яка давно назрівала серед творчої інтелігенції і змогла нарешті пробитися крізь товщу вигаданого ними ж консерватизму, з яким нині боролися всі і скрізь. Через незнання справжніх проблем, до вирішення яких докладались зусилля народу, ця готова плескати улюбленому кумиру публіка сприймала дії Князева як щось справжнє, що має принести оновлення.

Олександр теж не раз чув про цей рукописний журнал і про його укладача, але, не бачивши ніколи досі Князева, навіть приблизно не міг уявити, щоб той укладач опинився тут. «Який неприємний», — встиг лише подумати він, як Ворсиков ударив по клавішах, і незнайома музика сповнила кімнату.

XXIII

Те, що грав Ворсиков, як він потім пояснив свій твір, було — пробудження ранку; те, про що думав Олександр, який не стільки слухав музику, скільки дивився на Ворсикова, на його короткі й товсті пальці, що стрибали по клавішах, було — хвилювання, яке охопило його від близькості Наташі. Її близькість хвилювала його так, ніби він зустрів долю. Але він не міг повірити в це; йому все ще здавалося, що його долею було відкриття (для книжк), яке він зробив у Кудасова і про яке (за свіжим враженням) готовий був одразу ж розповісти всім. Йому хотілося звернути на себе увагу гостей, і насамперед увагу Наташі, і він відчував, що коли почне розповідати подробиці про зусилля нашої дипломатії в перші місяці війни (про підписання конвенції), то його мета — привернути до себе Наташину увагу — буде цілком досягнута. Йому здавалося: те, що сповнювало його, було не просто значимішим від музичного твору Ворсикова, але що — навіть думка про подібне порівняння здавалася блюзнірською. «До чого він кличе? До споглядання? — думав він про Ворсикова і знову бачив короткі й товсті пальці композитора. — До споглядання, за яке не раз уже і жорстоко розплачувалося суспільство?» Він мовби звертався до Ворсикова, але, по суті, не лише до нього, і йому хотілося почати суперечку про ці загальні інтереси, які він вважав себе покликаним захищати.

— Очевидно, я не все розумію в музиці,— сказав він, виходячи із свого укриття і прямуючи поза Наташиним кріслом до центру, коли після оплесків Ворсікову і перших гучних вигуків схвалення почала набирати сили та безхребетна розмова про мистецтво, у якій звичайно кожен чомусь прагне висловити не те, що думає насправді, а лише, видаючи за свої, підтвердити відомі істини.— Можливо, все справді чудово і ні в кого немає ніяких побажань,— повторив він, просуваючись далі і відчуваючи, як усі дивляться на нього і чекають, що він скаже.

Слава, що він нібито «вміє завжди лише оскандалитись у товаристві», яка жила про нього поза домом і через яку більшість цуралась його,— ця слава трималась і серед приятелів і гостей дому. «Ану, ану»,— однаково промовляли всі звернені на нього обличчя; і через те що їм важлива була не суть питання, а лише зовнішній його бік, усі розділились на дві зацікавлені сторони: одних хвилювало, як Олександр притисне Ворсікова, інших — яким чином вдоволений, обласкавлений оплесками композитор зуміє вийти із становища. Але Олександр, повернувшись до Наташі, і побачивши, що вона дивиться на нього, і враз збагнувши, що її враження про нього залежатиме від того, як він поведеться,— підійшовши до Ворсікова, лише посміхнувся і, дивуючи всіх своєю стриманістю, промовив:

— Вибач, я не збираюся осуджувати твою музику. Справа в іншому. Справа в принципі,— додав він, відвертаючись від композитора і відкриваючи всім своє молоде, гарне й розумне обличчя.— А принцип у тому, що краса — це фальш. Звичайно, краса в тому значенні, в якому нас привчили розуміти її. Це омана, на яку, не відаючи того, піддаються люди, і ніщо так руйнівне не діє на суспільство, як ця омана,— сказав він, вважаючи, що сказане ним усім так само зрозуміло, як і йому, і не потребує пояснень. Справжньою красою він вважав не те, що було наслідуванням життя (на чому, власне, і базується мистецтво), але те, що було дійсністю, було — моральними й фізичними зусиллями народу; йому здавалося, що будь-яке багатство є насмішка над суспільством, оскільки цим багатством можуть користуватися лише обранці, і прямим вираженням цієї насмішки він називав ту діяльність літераторів, художників, композиторів, артистів, які (найбільша омана мистецтва) закликають інших жити зовсім не так, як живуть самі. До розряду подібної краси він відносив і ті незчисленні, протягом століть, обіцянки добра народам, які, як підтверджує історія, ніколи й ніким не виконувались, і цей соціальний обман, здавалось Олександрові, утверджувало мистецтво.

— Як я зрозумів вас,— тим часом як ніхто вже не чекав від композитора, що він вступить у суперечку (і тим часом як Олек-

сандр, що стояв спиною до нього, здавалось, теж начебто забув про нього, бо вважає, що висловлені ним думки про красу і фальш були словами взагалі і ні в чому нібито не торкалися Ворсикова), промовив Микола Едуардович, недбало витираючи хустинкою спітніле чоло та шию.— Як я зрозумів вас,— повторив він,— ви вважаєте мистецтво окрасою життя.— І, не даючи Олександрові, який квапливо обернувся до нього, заперечити, вів далі: — А будь-яка краса, по-вашому, є недоцільною, дорогою...— Він на мить замовк, щоб дати можливість не лише Олександрові, але всім відчутти цю фразу.— Дорого коштує, а тому її слід прибрати, ліквідувати, як будь-яку надмірність?

— Так, коли хочете,— підтвердив Олександр.

— Чи розумієте ви,— протиставляючи простацькому тону Олександра цю свою нібито природну інтелігентність, з якою він вів розмову (і не стільки суттю, скільки цією інтелігентністю знаходячи прихильників), знову почав Ворсиков,— що ви позбавляєте людство можливості самопізнання, самовираження.

— Самовираження і самопізнання для людства є праця,— мовив Олександр з упевненістю, що те, що він говорить, незаперечне.

— В такому випадку дозвольте запитати вас, чому ж ви самі займаєтесь не тією працею, яку підносите, а цією, так-так, цією, від якої хочете врятувати людство, як від фальшу?

Олександр, не сподіваючись, що розмова так обернеться для нього, і відчувши, буцім його б'ють нижче пояса, що було несправедливо і не за правилами, як він вважав (як вважають звичайно люди, які не визнають потрібним помічати погане за собою, але одразу помічають усе погане за іншими),— Олександр спочатку здивовано подивився на Ворсикова, потім його бліде обличчя ще дужче поблідло, і він, забувши, що має справити враження на Наташу і що, власне, заради неї й було задумане ним усе, з непримиренним викликом кинув Миколі Едуардовичу:

— Я займаюсь дослідженням життя і ставлю перед собою практичну мету, а не мету прикрашування.

— Сашо, Сашо, Миколо! Для чого крайнощі? — сказав Станіслав, встаючи і підходячи до них і більше усмішкою, аніж словами, говорячи їм, аби вони не сперечалися про те, про що не треба й безглуздо сперечатись. «Дві думки, так було і так буде»,— промовляла його усмішка.

— Які крайнощі? — Олександр був невдоволений братовим втручанням.

— Найзвичайнісінькі,— підтвердив Станіслав і, примирливо додавши:— Ну, гаразд, досить, досить, припини,— весело повернув його в напрямку крісел, звідки той прийшов (і де сиділа Ната-

ша), і, підштовхнувши його туди, попросив Ворсикова зіграти що-небудь, щоб усі могли потанцювати.

Микола Едуардович, відчувши себе переможцем, охоче сів за рояль, його товсті пальці знову побігли по клавішах, і за хвилину, розбившись на пари, всі вже тупцювали в просторій вітальні. Крісла і стільці було зсунуто до стін, і Олександр, як і ці крісла та стільці, теж притиснутий до стіни, з похмурим подивом дивився на те, що відбувалось. Йому було дивно усвідомлювати, що питання, про яке він почав говорити і яке було важливим для всіх,— це питання зовсім не існувало; важливіше, ніж це питання, було неробство, в яке одразу і з насолодою поринули всі і в яке, звичайно, поринати легше, аніж думати. «Розчавили, оглянулись і помчали далі,— подумав він, відносячи це розчавили не до себе, а до того, про що важливо було дізнатися всім.— Так чого ж ми хочемо від інших?» — зробив він висновок. Обличчя танцюючих здавались йому однаковими: ні бажань, ні цікавості, ні сумнівів; усе ними досягнуто, все пізнано; і з цього нібито нового для себе враження Олександр зробив висновок, що всі ці люди, які приходили до сестри і брата, були зовсім не тими, за кого вони себе видавали. Не тими не за званнями й посадами, які вони займали, не за одягом, як вони (кожен на свій лад) вміли вирядити й подати себе, не за манерою триматись і не за усмішками, смисл яких зводився лише до того, щоб нічого не сказати співрозмовнику, і нарешті, не за значимістю і вмінням у потрібну мить викликати інтерес до себе,— ні, не за цими виставленими напоказ ознаками, за якими можна судити лише однозначно; а за іншими, які Олександр, відчувши в них тепер, ще не міг цілком з'ясувати для себе. «Так можна розтоптати все, і топчемо, і мчимо далі, примушуючи народ розплачуватись за лінощі нашого розуму»,— знову подумав він. Він помітив, що Наташа танцювала не із Станіславом, і це здивувало його; але ще більше його здивувало, що вона нібито була тепер, як і всі, з таким самим, як у всіх, безглуздо-щасливим виразом. Від невпевненості, що він побачив її такою, і бажання знайти в ній ті, інші ознаки, за якими в перші хвилини знайомства він назвав її дивом, він ще і ще раз поглядав на неї і, сказавши собі потім, що, можливо, тих, інших якостей ніколи й не було в ній, опустив голову; і поки переживав це своє розчарування і обмірковував, як поведеться, раптом відчув на плечі чиясь руку і повернувся.

«Чим завдячую?» — мимоволі, поглядом, запитав він, побачивши перед собою Князева.

Відчувши з виразу плескатоного обличчя Князева, яким воно тепер здалося Олександрові, що той підійшов не зі злими, а нібито

з добрими намірами, уже м'якше, але так само безмовно повторив: «Чим завдячую?»

— По-перше, хочу відрекомендуватись,— мовив Князев, який давно шукав, як він тут-таки заявив, випадку познайомитись із відомим Стоцветовим.

Назвавши себе і ті кілька своїх постичних книжок, які були чи то вже видані, чи то тільки написані, що важко було зрозуміти з його слів, він потім запропонував Олександрові підійти до вікна, подалі від танцюючих, де тихіше і де можна поговорити про те важливе, як підкреслено зауважив він, знайшовши, чим можна було повернути до себе Олександра (про красу, фальш і можливість самовираження для людини і людства), в чому він, Князев, був цілком солідарний з молодим Стоцветовим.

— Ви реаліст, і ви навіть не завжди розумієте, який ви реаліст,— сказав він, намагаючись, незважаючи на тисняву, йти поруч із Олександром (за стільцями, які той відсовував від стіни).— Повірте, мені немає потреби висловлювати вам похвальбу, але ви, мабуть, єдиний сьогодні, хто по-справжньому намагається працювати в літературі. Так-так,— підтвердив він на здивований погляд Олександра, який навіть на мить зупинився.

XXIV

Князев був тією силою, яка піднімалася зараз на хвилі перетворень (тобто чекаючи оновлень, які відчувалися в народі, і на що були підстави) і яка раніше вважалась придушеною, стертою, знищеною в самій основі, але яка, як показав час, переодягнувшись у різного роду захисний одяг, очікувала, коли їй знову можна буде з'явитися на історичній арені. Тим часом як ґрунтовики й західники, сперечаючись про напрями в мистецтві (напрями життя, як це здавалось їм), сперечалися лише задля того, щоб жити за рахунок цих суперечок, тобто тим часом як їхньою метою було — добро для себе за допомогою розмірковувань про добро для народу, і вони являли собою лише розряд трутнів (у минулому придворних, як назвав їх великий художник); тим часом як люди, подібні до Тимоніна, Нікітіна чи Казанцева, не маючи навіть цих «переконань», приставали то до ґрунтовиків, коли ті набирали силу, то до західників, коли висувались наперед ці, і, живучи, по суті, за тим-таки законом — добро для себе за рахунок розмірковувань про добро для народу, були шкідливі лише неробством, яке розбещувало тих, хто стикався з ними; тим часом як Олександр Стоцветов, який нічого не бажав для себе і визнавав лише працю як єдину основу життя і тільки оголену, тобто очищену від інтересів особистостей і підкорену інтересам громадськості правду, тримався осібно, як і Митя Гаврилов, який завдав на свої

плечі віз людських «вад», аби виправити їх,— Князев, на противагу трутням, що, як накип, завжди викидаються на поверхню вируючим життям,— Князев (крім того, що він теж був за добро для себе) відчував себе представником певного і, по суті, невикорінного шару людей. Для них вищим ідеалом ества і справедливості був і залишається (не за текстом, якого вони, можливо, навіть не читали, а за своєю суттю) так званий республіканський, напосонівський кодекс про «недоторканість власності», на якому ґрунтується вся так звана демократія сучасного західного світу:

«...право власності є головною основою громадянської свободи...»

«...право власності є основним правом, на якому базуються всі громадські установи...»

«...власники — найміцніша опора безпеки і спокою держави»...
І т. д. і т. п.

Представники цього буржуазного. (по-книжному), глитайського (по-народному) шару людей, по-своєму спритних, заповзятливих, метких у будь-якій справі, яка може хоч якимось чином принести їм прибуток, представники саме цього шару людей, ніколи не піднімаючись до висот влади, але будучи кожен у своєму закутку — селі, місті, столиці, де хто промишляв — і всесильними самодержцями, і благодійниками, які нібито годують народ і ладні навіть інколи поділитись з усіма, коли були змушені до цього певними обставинами: «Що ж, адже не чужоземці якісь!» — нібито найближче стоячи до народу, але більше визнаючи себе народом, аніж сам народ, знову зараз, як волошки на житньому полі, підводили голови, приваблюючи своїм яскравим забарвленням тих, хто не був пов'язаний з працею (у даному випадку не лише селянською) і не знав, що ці волошки, оспівані в багатьох піснях, є не прикраса, а бур'ян на хлібному полі. Представники цього шару людей, намагаючись пробратися в державний організм під маркою ділових, здібних і незамінних (їм дуже до речі була теза про ділову людину), прикривались поняттями свободи людини як свободи підприємництва, як можливості без перешкоди гребти під себе все (скаже, наприклад, дід онукові: «Ото здивував — «Москвич!» На власних літаках літали б, якби не були руки зв'язані у нас», — і все, і запало в душу).

Було серед них і те нове покоління витончених, іноді навіть з партійними квитками ділків, які не в спадщину дістали, а нажили цей ~~самий~~ дух збагачення; і вони, представники цього про шарку, які чи так, чи інакше прилучалися до «кодексу про власність», мали вже певний (особливо в сфері постачання) вплив на загальний стан життя. Вони вже мріяли про цілковиту свободу дій. Нагромадившись кількісно, вони наче відчували, що саме те-

пер, перед початком намічених перетворень, прийшла їхня пора; і, щоб підготувати ґрунт, поширювали думку, що було б непогано дещо в сфері обслуговування (дещо для початку) передати в приватні руки. Відкрити, приміром, приватні булочні, приватні кафе, приватні ресторани. Доказ, який при цьому наводився, був простий: і для народу краще, і державі легше, ініціативні люди з-під землі все дістануть, а що стосується наживи, то яка тут нажива, коли промисловий сектор однаково залишається в руках держави. Чутки підкріплювались то тим, що нібито таку пропозицію вже внесено до уряду, то ще вагомим — начебто більшість в уряді «за» і що справа тільки в часі. Але час минав, чутки не підтверджувались і згасали, залишаючись тільки темою для розмов у тих самих колах, з яких вони виходили, і звідти ж, із тих кіл, звернуто було увагу на літературу як на один із засобів формування громадської думки.

«Вони дурні,— казали про літераторів.— Сперечаються, а про що? Ділять повітря, яке не можна розділити, і рвуться на п'єдестал, який ще не поставлений для них і на який, як вони гадають, зійде той, хто найбільше опирається течії життя. Та вони просто модно змагаються в цьому своєму протистоянні і вже цим корисні справі!» Було звернуто увагу на ті так звані моральні пошуки, які провадилися цими літераторами, коли все, що було в минулому, оголошувалось гідним, а теперішнє (звичайно, бралось все поки що лише в моральному плані)— не тільки чимось не тим, привнесеним, але буцім таким, яке в корені суперечило самим засадам народного життя. Переглядалась, по суті, історія, яку тепер намагались подати так, наче раніше не було ні бідних, ні багатих, ні кріпацтва, ні панства, а існувала тільки якась національна єдність, національне братерство, завдяки якому й творилась культура і характер народу. «Росіяни завжди залишались насамперед росіянами,— казали вони, що було настільки привабливо, наскільки й шкідливо, тому що пропонувалося будувати суспільство і суспільні відносини не на основі взаємної солідарності трудящих, а на основі якоїсь національної ідеї; і ця формула безкласовості, яку подавали як ривність усіх біля стартової межі життя (а хто кого згодом пережене або зіпхне з доріжки, це вже як вийде),— ця формула не тільки була прийнята для так званих молодого- (чи нео-) ініціативних людей, але за негласною домовленістю (принаймні кожен, хто спостерігав за цим явищем, міг прийти до такого роду думок) було вирішено всюди підтримувати її. Князев був представником цього шару молодого- (чи нео-) ініціативних людей, які серйозно бралися за справу і у яких мета «для себе» так змикалася з фразою «для народу», що багатьом здавалося, що в їхній діяльності було щось справжнє

і привабливе. До Князева тим дужче зростав інтерес, чим більше чуток поширювалося про нього. Але цей інтерес виявлявся, по суті, тільки до його діяльності, і мало хто знав про справжнє життя цієї завжди похмурої на вигляд людини. Чим він займався ще, окрім того, що вважався поетом, прозаїком і публіцистом (і на що, звісно, важко було вести той спосіб життя, який він вів), ніхто не знав. Чи мав він сім'ю, чи жив у родичів, які опікували його (парубкував, за тим принципом, що будь-яка сім'я — лише тягар для діяльності), — було ніби за завісою, а те, що призначалося для всіх, було нібито на освітленій сцені, де всі і звідусіль могли роздивлятися його. Він приходив завжди у всьому чистому, випрасуваному, з чого друзі робили висновок, що там, за завісою, тобто у сімейному побуті, все в Князева було гаразд. Костюми спортивного крою, які він носив, светри, сорочки та шарфики замість галстуків (навколо шиї під розстебнутими комірами) — все не тільки відгонило, а нібито дихало тим франтівством, яке могла дозволити собі тільки людина з певним достатком.

Цього вечора у Стоцетових Князев був у замшевій куртці з блискавками, у світлих з ледь помітною клітинкою вузьких штанях, які спортивно підкреслювали його худу, кістляву й міцну постать, а з-під розстебнутого коміра бежевої (з Гонконгу) сорочки звично виглядав шовковий шарф, кінці якого були заховані на грудях під сорочкою.

XXV

Вони зупинились так, що Олександр опинився спиною до вікна, Князев — спиною до танцюючих, люстри та світла. Обличчя Князева було затінене, і він був у вигіднішому становищі, аніж молодий Стоцетов. Йому не треба було стежити за виразом свого обличчя, тим часом як Олександр з усіма своїми душевними порухами був наче оголений перед співрозмовником і впродовж усієї розмови відчував це. Він не розумів, від чого виникла така незручність, і, коли з-за плеча Князева бачив серед танцюючих розчервонілу і щасливу Наташу, думав, що йому так незатишно і незручно через те, що він думає про неї.

— Ви знаєте, я не звик околясом, — сказав Князев (ще на початку розмови, тільки-но, примірившись поглядом до Олександра, зрозумів, як з ним треба говорити). — Ваша позиція в літературі...

— Життєва позиція, — різко, майже роздратовано урвав його молодий Стоцетов, вирішивши одразу дати зрозуміти Князеву, що звик у розмовах називати речі своїми іменами.

— Ваша позиція в літературі, — тим часом, ніби пропустивши повз себе цей Олександрів випад і в міру спокійним і зацікавленим тоном, як він щойно почав, вів далі Князев, у свою чергу,

даючи зрозуміти, що не звук, коли його перебивають, і що перш ніж перебивати, слід дослухати.— Ваша позиція багатьох відштовхує, але багатьох і приваблює. Не уповноважений говорити за всіх, але є думка, що сьогодні єдиний, хто міг би очолити певний, ви розумієте, про що я кажу, напрям у російській літературі, це ви. За вами, саме за вами підуть. Ні-ні, поки що не заперечуйте. Не поспішайте принаймні заперечувати.— Князев підніс руку.— Для кожного з нас лише двічі б'є дзвін. Один раз — до слави, другий — до могили. Другий усі ми рано чи пізно чуємо, а перший, він, по суті, беззвучний, його можна вловити лише з відчуття часу, із соціальної спостережливості. Так от, мені здається, сьогодні б'є ваш дзвін, і коли б не пропустити вам його удари.

— Дзвін, удари... Ви що, серйозно? — запитав Олександр.— Праця, я визнаю працю. І загалом,— з усмішкою додав він (тією звичною для нього усмішкою, якою він захищався від всякого роду неприємних і колючих випадів проти нього),— це не розмова. Який напрям, яку підтримку ви можете обіцяти: «Вече» чи як там, «Светоч»,— вибачте, не читав.

— «Луч».

— Так, авжеж, «Луч».

— Я б не говорив з вами, якби мова йшла тільки про це. «Луч»— це пустощі, в які, до речі, з дурного розуму втягли й мене. Просто нам хотілося, щоб нас помітили, про нас заговорили, от і все. Але є речі набагато важливіші, ніж рукописний журнал, з яким,— щось схоже на усмішку (як і на обличчі Олександра) з'явилося на обличчі Князева,— пов'язують мое ім'я. Є російський народ, доля російського народу, доля російської літератури, зрештою, всієї нашої культури, якщо бажаєте, хіба вас як російського письменника не хвилюють ці питання? — сказав Князев, добре знаючи, що сказане ним було всього лише високими словами, які промовлялися не раз і не двічі в минулому (і здебільшого тими і для того, аби згодом зіграти на цих національних струнах свою і для себе партію). Але він також добре знав, що на хвилі ґрунтівництва, тобто теперішнього — в літературі — напряму, який набирав сили, під цими високими словами про російський народ малися на думці нібито певні одкровення, які соромно, незручно й неможливо було не визнати росіянинові.

— У якому смислі? — запитав Олександр, морщачись від того, що шум музики і танцюючих заважали йому.

— У найпрямішому.

— Тобто?

Князев замість відповіді якусь мить уважно дивився на Олександра: чи справді той не розуміє, чи вдає, що не розуміє, про що мова? Потім, трохи повернувшись, буцім до танцюючих, так,

що обличчя майже все освітилось яскравою люстрою, знову й відверто усміхнувся неприємною, що надовго запам'яталась Олександрові, усмішкою, яку інакше, ніж докір у національному відступництві, не можна було витлумачити. «Ви хто, чи ви росіянин? — промовляла ця посмішка. — Якщо росіянин, то що ж я буду вам розжовувати, як дитині, те, що очевидно сьогодні усім росіянам?» Князев прямо говорив цією своєю усмішкою, що те, заведено між росіянами розуміти з півслова, йому принизливо пояснювати. «Жартувати можна чим завгодно, але тільки не ц и м», — було ще в цій його усмішці, яка (відповідно до плину думок) мінялась і ставала злішою на його плескату, яким воно й зараз здавалося Олександрові, і тепер освітленому обличчі.

Можливо, хвилину, може, півтори тривала ця пауза, яка виникла в їхній розмові. Але для Олександра, котрий не знайшов одразу, що відповісти, ця хвилинка в часі мала зовсім іншу відстань. Він встиг ухопити в думках десятки подій, пов'язаних якимось чином з поняттям «російський народ» і «російська національна культура». Суперечки, які (більше навіть приховано, ніж відкрито) велися зараз між ґрунтовиками й західниками і в яких Олександр вбачав лише, що вони не потрібні, безглузді й тільки стають на заваді загальному поступальному рухові, — ті суперечки постали перед ним давньою, корінною суттю. Ґрунтовики минулого звертались до народної (сільської, як було за тих часів) культури, аби звернути увагу на злиденне становище селян, на кріпацтво, з метою змінити цю несправедливість; у піснях, танцях, весільних та інших обрядах вони знаходили відбиток того способу життя, який закликали змінити. Ґрунтовики теперішні, визнаючи народним тільки те, що зберегло й донесло до нас село, зовсім інакше дивились тепер на ту саму народну культуру. Пісні, танці, елементи весільних та інших обрядів часів кріпацтва виконувались ними так хвацько, так яскраво й привабливо (наче йшло змагання між постановниками, хто краще, тобто з більшим фальшем відобразить минуле), що виходило, буцім колишне й тяжке за описами класиків життя народу зовсім не було тяжким, якщо воно змогло породити таке веселе, життєрадісне мистецтво; виходило, якщо дотримуватися загальноприйнятого положення, що мистецтво невіддільне від життя і є відображенням (чи вираженням, що, зрештою, майже одне й те саме) його, що нинішні ґрунтовики теж стояли за зміну життя, але вже за те, щоб повернутися до минулого. «Наше коріння в селі, — казали вони, — і все, чим ми пишаємося (кріпацьке чи не кріпацьке, це не має значення), вийшло з нього. Ми живемо старим багажем, а що дало нам село сьогодні, в наш вік? Що зараз можна вважати народним?» — наполягали вони, і оскільки відповісти на ці питання справді було

не просто, то навіть у людей переконаних іноді починали виникати сумніви, а чи не вихлюпнули й справді разом з водою і дитину. Олександр, який вірив тільки в працю як основу життя і в сили народу, якому не треба тільки заважати і він зуміє вибрати для себе оптимальний варіант життя, теж розгублювався, коли ставив собі ці питання (хоча й нікому не признавався в своїй розгубленості). Йому теж, як і ґрунтовикам, як кожному росіянину (як це тепер було прийнято вважати), здавалося, що теперішня культура не мала того народнього начала, яке вона мала в минулому, що оновлене село не дало нічого нового, окрім хіба що оновлених текстів частівок, і що все (ще більшою мірою, ніж будь-коли) привноситься в неї людьми так званого культурного фронту, а простіше — нав'язується, насаджується в ньому. «Усе від Ворсикових, Тимоніних, Куркіних, а що ж народ? Що вироблено ним із його теперішніх коридорів життя?» — не раз питав себе Олександр, і тому він не міг, не покрививши перед сумлінням, різко й прямолінійно відповісти Князеву.

— Якщо й губить щось нас, то це роз'єднаність, — раптом, ніби стерши з обличчя посмішку й повернувшись до Олександра, мовив Князев. — Бий свій свого, щоб чужий і духу боявся, ось, пробачте на слові, наш лозунг життя. І б'ємо, десятиліттями, століттями, а потім нарікаємо, що занедбано. Хіба вас не хвилює це? — запитав він, ще більше змінюючись на обличчі, бо те, що говорив зараз, було не просто словами, а тим справжнім, що не могло, він знав, не хвилювати й Олександра. — Чи хоча б узяти історію, — вів далі Князев. — Чи така вона зрозуміла для нас, як усе насправді відбувалося в житті? — що було натяком на поширену вже тоді (можливо, навіть самим Князевим чи подібними до нього) думку, буцім ще невідомо, від чого вимирало Поволжя в двадцять першому році; що буцім усе ще темною плямою в історії залишаються так звані куркульські заколоти, і чи справді ті заколоти були куркульськими, чи, може, були мужицьким протестом, з яким не захотіли порухуватися; що нібито й колективізація теж відбувалася інакше, більш примусово, ніж розповідають нам підручники. Князев (із тих міркувань, що говорити натяками завжди краще, бо в будь-яку мить можна повернути розмову в інший бік) знав, що Олександр розуміє його. Він знав також, що серед інтелігенції (цього роду інтелігенції, для якої завжди важливо чомусь протистояти) було не те що модно чи популярно висувати тезу про перегляд історії, але сама ця теза підносились у свого роду певне мірило чесності, яке Князев якраз і прикладав тепер до Олександра, дивлячись на нього іронічно-пронизливо, ніби запитував: «Ану, ану, побачимо, чи так ти з народом і за народ, як афішуєш?»

— Гей, що ви там відокремились? Ігоре Іллічу (так звали Князева), Олександрє, чому не танцюєте?— відриваючи їх від розмов і думок, крикнув Мордовцев, який давно вже крутився біля них із своєю, в коротенькій спідничці, партнеркою.

Підвівши партнерку до Князева, він звільнив її так, наче пропонував узяти (що, зрештою, було проханням самої партнерки, яка хотіла, як вона сказала, потанцювати із знаменитістю), і Князєв, який одразу, глянувши на Мордовцева і партнерку, бажання якої було написане на її обличчі, зрозумів, що могло вийти з цього знайомства,— ніби недбалим, але елегантним цією своєю недбалістю рухом узяв її за талію і, притиснувши до себе, повів у центр кола.

Але, вже на ходу (в танці), встиг усе ж таки кинути Олександрові:

— Дзвін б'є, не забудь, б'є! Ми ще повернемось до нашої розмови.

— Про що він? — машинально запитав Мордовцев, якому було байдуже, про що запитати.— Фу, піду покурю,— додав він Олександрові, який зібрався було відповісти йому, і пішов у коридор, куди, як заведено було у Стоцветових, виходив кожен, у кого чи для бадьорості, чи для заспокоєння була потреба викурити чергову сигарету.

За кількістю зустрічей, розмов, вражень і справ, за кількістю турбот по дому й по видавництву, де він сперечався з редактором, не погоджуючись правити сторінки, які стосувалися історії, теперішнього і майбутнього народу, і де через цього редактора, він відчував, хотіли певні й неприємні йому люди натиснути на нього, через постійні турботи про сестру, за яку ставало прикро, що Ворсиков так довго не освідчується їй, і за Станіслава, до наукового відкриття якого готові були приєднатися вже не один, а відразу кілька співавторів,— тільки за кількістю цих інтересів, вражень, розмов, не завжди виправданих ділом, але щоразу продиктованих обставинами, перебудовою настрою, думок і почуттів, Олександр мусив би мати втомлений чи неухажаний вигляд. Але він лише мить замислено дивився перед себе, підшукуючи, що відповісти Князєву. Те, з непроясненого в історії, що брався прояснити Олександр, було лише малодослідженими і не описаними ще в літературі подіями, які чекали свого часу; було — не виправленням якихось нібито неточностей чи неправильних трактувань, а саме проясненням, тобто виявленням причин тих страж-

дань, яких нібито можна було б уникнути. Непроясненість же, за Князевим, була непроясненістю іншого гатунку. Ним бралися під сумнів події, які давно й начебто повністю досліджені і вченими, і літераторами, і результати цих досліджень не просто пропонувалось переглянути, а переглянути під певним, Князева, кутом зору і з готовою вже для цього кута зору своєю оцінкою. «Ми розмовляємо про різне, ось у чім суть»,— нарешті мовив Олександр і, зрозумівши, що весь смисл суперечки цілком вміщувався у цій фразі, почав серед танцюючих шукати очима Князева, мовби на відстані, поглядом, можна було передати тому ці слова. Але коли побачив худорляву, в замшевій куртці з блискавками поstattь поета, побачив його плескати, звернуте до партнерки обличчя, вже не окремі деталі розмови, з чим погодитись і проти чого заперечити, а загальне значення цієї зустрічі цікавило Олександра. Чи добре було, що Князев почав з ним таку відверту розмову, чи це було погано; і що загалом могла означати його пропозиція? «Або щось змінилось у їхньому ставленні до мене,— вирішив Олександр, подумавши про літераторів, які, він знав, стояли за Князевим,— або я чимось почав влаштовувати їх?»

Та з'ясувати це йому не хотілося; врешті-решт, його похвалили; він, по суті, дістав визнання тих, хто раніше його не визнавав. «Отже, все-таки — до мене?! Так-так, значить, до мене»,— промовив він, затримуючись уже на цьому, що відповідало його сьогоднішньому, після зустрічі з Кудасовим і знайомства з Наташею, настрою. Його думки непомітно знову переключилися на неї. Він відшукав її серед танцюючих і пішов туди, де можна було бути ближче до неї. Його захоплював той маленький, як він завжди сам казав про нього, світ особистих зацікавлень, пристрастей і бажань, який, зрештою, був такий самий безмежний і великий, як і світ загальнолюдських пошуків та помилок; і хоч би як протиставлялося людство (з його глобальними інтересами) особі (з її нібито дріб'язковими потребами), хоч би як підносилося перше і принижувалось друге, співвідносне з першим, як крапля з океаном, але й цей океан людських доль у певні хвилини життя раптом починає здаватися краплею в порівнянні з особистим, що непокоїть нас. Олександр був далекий ще від цього стану захоплення; він нібито лише виходив на середину мосту, перекинутого між двома берегами, і почуття звільнення від того, від чого відходив, і новизни іншого, до чого йшов, збуджувало його. «Треба ж таке, усе одразу, в один день!»— здивовано думав він, то звертаючись думками до Кудасова, то до тієї миті, коли брат знайомив його з Наташею, то до розмови з Князевим, у якій, як це здавалось тепер Олександрові, була тільки похвала і пропозиція, приємна йому.

Ворсиков грав довго, не стільки для танцюючих, скільки для Анни, котра дивилась на нього, і, якби Олександр був уважнішим, він помітив би, що між його сестрою та неприємним йому Миколою Едуардовичем коли ще не відбулося, то ось-ось мало відбутись освідчення. Якби Олександр міг тепер придивитись до того, що діялось навколо нього, він побачив би не лише Наташу з партнером, відомим (якого Олександр теж не поважав) другим дому, і не тільки те, що всі ніби були захоплені тільки цим безглуздим заняттям — човганням ніг; він помітив би, що більшість, як і він, тільки збоку здавались нічим не обтяженими. Мета вченого секретаря одного з московських НДІ, який прийшов на вечір, полягала в тому, щоб умовити, нарешті, Станіслава на співавторство. Цей учений секретар був нібито лише посередником між своїм керівництвом і Станіславом, але його потаємною думкою було — самому, за допомогою посередництва, пристати до співавторства, і ця думка примушувала його весь час бути біля Станіслава і лестити йому. Якби Олександр зі своїм повсякчасним скептичним настроєм озирнувся навколо, він давно побачив би неспокій брата і підійшов би до нього й поговорив із ним. Він помітив би ще, що в домі взагалі до чогось готувались і що іще Інна Іванівна, яка відчинила йому двері, і хатня робітниця, яка виглянула з кухні (вона рідко залишалась на вечір), теж були чимось схвильовані. Але його думки були зайняті своїм, він думав про Наташу і бачив тільки її з її рухами, зачіскою, з її живим (відкритим для сприймання добра) обличчям.

Враз музика обірвалась, і від рояля почувся гучний голос Ворсикова:

— Друзі, я хочу зробити заяву. Але спершу — шампанське сюди! — крикнув він, просячи подати розлите вже в келихи шампанське, яке він ще вдень під приводом сюрпризу для Анни привіз сюди. Жест його був широкий, і було видно, що він задоволений цим своїм жестом. — Інно Іванівно! — Він простяг руки до господині дому, яка з'явилася в дверях. — Прошу сюди!

За нею, в глибині коридора, видно було хатню робітницю, котра несла на таці келихи з шампанським.

Поки гості розбирали келихи, а Інна Іванівна в знайомій усім темно-шоколадного кольору сукні з оздобленням і шарфом того самого тону на плечах підходила до рояля, Ворсиков загадково посміхався, поглядаючи то на неї, то на гостей, то на Анну. Потім підійшов до Анни і, обійнявши її вільною рукою за плечі і піднявши в другій келих перед собою, промовив:

— Ми з Анною вирішили одружитись. Оце, власне, і все.

На мить у вітальні запала тиша. Потім хтось крикнув: «Гір-

ко!»— хоча це було не до речі, і всі голосно кинулись вітати Ворсикова та Анну.

— А ви? — запитав Олександр, підійшовши до Наташі (тим часом як чоловік, з яким вона щойно танцювала, розхлюпуючи шампанське, проштовхувався до композитора).— Якщо хочете, давайте разом привітаємо мою сестру,— запропонував він.

Відчувши з виразу її очей, що вона не заперечує, він повів її (поза ролям) до сестри й майбутнього зятя. І коли після вітань знову почались танці, він подав їй руку і до кінця вечора вже не відходив од неї. Він знову бачив у ній лише ту нібито нерозтрачену безпосередність життя, яка ще в першу мить знайомства вразила його, і був збуджений, веселий і усміхався Князеву, який час від часу поглядав на нього.

XXVII

Тим часом як у Станіслава (на цьому вечорі) були свої приховані турботи, в Олександра свої, як, зрештою, свої були і в Князева, і у Ворсикова з Анною, і в інших гостей і друзів дому, у Наташі, яку Станіслав запросив лише буцім для того, щоб послухати пові твору талановитого і популярного композитора, як він охарактеризував Ворсикова (як зараз було заведено говорити про всіх творчих людей і що не вважалося ні перебільшенням, ні неправдою),— у Наташі, крім того, що вона намагалась приєднатися до нібито загальних веселощів навколо, був глибоко захований свій світ переживань. Коли Станіслав умовляв її, їй здавалося, що все буде просто, вона тільки послухає музику й піде, і ті правила пристойності, яких напередодні суду над чоловіком особливо їй хотілось дотриматися, будуть дотримані, і їй не буде в чому дорікнути собі. Батько цього вечора, вона знала, не чекав на неї. Лія, з якою домовлено було піти в Політехнічний на якогось не менш, ніж це було в Будинку журналістів, іменитого і модного поета, раптом повідомила, що похід відміняється (вона лише не сказала, що знайшла собі для походу іншу, із свого кола подругу), і Наташі лишалось або піти до Люби, або сидіти вдома. Але вдома, самій, їй було тяжко. Її починили мучити сумніви, і вона лякалась тих нових думок про чоловіка, які приходили до неї. Той ідеал, що світив їй, тобто Арсен, котрий відкрив їй раніше невідомі сторони життя,— той ідеал був нею ніби втрачений, вона ніби заблукала, і разом з тим, намагаючись знайти в собі колишні почуття до Арсена, ловила себе на тому, що думає не про нього. Вона вже не відчувала інтересу до майбутнього суду. Їй хотілося бути вільною — вільною від обов'язків, які заважали їй по-новому розпорядитися собою, і вона мучилась через те, що не знала, як їй повестися.

У Стоцветових, щойно вона увійшла до них, всі відразу ж, вона помітила, звернули на неї увагу, і вона знову відчула себе оточеною тим уже знайомим їй світом достатку й неробства, який здався їй досконалістю і для якого вона відчувала себе народженою. «Як усе гарно в них!»— подумки вигукнула вона, побіжно глянувши на картини, що висіли на стінах (вона не знала, що це були копії відомих майстрів), на старовинний концертний рояль, який займав майже третину вітальні, на штори з підкладкою, що торкалися торочками паркету, на бронзові ручки на дверях і на кришталі люстр (їх було дві), які висіли по центру стелі навпроти вікон. За ті кілька хвилин, поки Станіслав від порога, де вони зупинились, рекомендував її, вона встигла роздивитись, як були одягнені жінки і оцінити свою сукню, яка, вона знала, була модна й личила їй, і, зорієнтувавшись таким чином і заспокоївшись, що все на ній не гірше, ніж на інших, поступово ніби почала втягуватись у загальний плин вечора. Вона вже не захоплювалась так, як на торжествах у Лусо, де для неї все було вперше, що навколо стояли й сиділи знаменитості. Учений секретар, раніше від інших підійшовши до неї та Станіслава, аби потім забрати його, й надовго, чемно поцілував їй руку, і вона лише подумала про нього: «Який приємний чоловік». Потім підійшли Мордовцев із Князевим, і Наташа добре запам'ятала, як Князев уважно розглядав її. Потім біля них стояв Ворсиков. Він теж поцілував їй руку, і зробив це так уміло, з такою підкресленою повагою, що змусив її усміхнутись. Потім Наташа навіть не помітила, як Станіслав відійшов від неї, і вона опинилась в оточенні молодих жінок, подруг Анни, яким він нібито доручив її. «Богині здоров'я,— відходячи, шепнув він їй про цих приятельок Анни.— Хірурги, терапевти, невропатологи». Він перебільшував. Не всі вони мали відношення до медицини, хоч переважно і працювали в одному з Анною міністерстві. Але на чутливу Наташу одразу наче повіяло холодком білих халатів і всією тією лікарняною атмосферою санітарок, сестер та лікарів, яку вона пам'ятала ще по хворобі матері; вона особливо звернула увагу на худі, тонкі й холодні (з блідо-рожевим лаком на нігтях) пальці Анни, про які подумала, що вони хірургічні. Але більше, аніж пальці, Наташину увагу привернули діаманти, які світілись, як білі зірочки, у вухах Анни. «Яка краса, як вони прикрашають її!»— не стільки навіть подумала, як ніби вибухнуло в Наташиній свідомості. Для неї було мрією мати діамантові сережки, і вона згадала, як Арсен (саме напередодні тієї страшної ночі, коли сталося вбивство Юрія) обіцяв до першої річниці весілля купити їх їй. Спогад був такий живий, і так живо постало потім перед Наташею все те, що робило нездійсненною тепер цю обіцянку; так ясно відкрилось їй її теперішнє жахливе

(жахливе своєю непевністю) становище, що вся вона ніби зменшилась, стиснулась, її губи зблідли; не в змозі оволодіти собою, вона ладна була заплакати від образи й жалю до себе, і їй потрібен був час, щоб знову заспокоїтись і отямитись.

Чи через небалакучість, чи через те, що вона була пригнічена своїми турботами, усі поступово відійшли від неї, і вона помітила, що сама, лише з голосного сміху, що долинав до неї від вікна. Біля вікна, в центрі кола, хтось розповідав веселу історію, і в хвилину, коли Наташа повернулась, усі знову голосно засміялись. Вона хотіла підійти до них, але не наважилась і сіла в найближче крісло. «Що ж він покинув мене?» — подумала вона про Станіслава. Пошукавши його очима і не знайшовши у вітальні, мимоволі знову заходилась обдивлятись усе, що оточувало її. Те враження розкошів, яке справила на неї обстановка вітальні, вірніше, враження життя, побачене Наташею за цими розкошами, — те враження, повернувшись, знову нібито заповонило її. Вона дивилась на все так, ніби з картин на стінах, з меблів, штор, статуеток і ваз, тобто з цих (від яких віяло розкішню) предметів можна було уявити всю ту духовну глибину життя, до якого Наташа прагнула прилучитися. Вона не бачила різниці між цим поверховим, на чому зупинявся її погляд, і тим прихованим, що було рушійною силою і визначало бажання і вчинки цих людей. Їй здавалося, що у них, у всіх цих композиторів, учених, письменників, був лише один це й (бездіяльний) стан життя, в якому, зрештою, більше перебувала вона, ніж вони, і вона мимоволі подумала, що не тими зусиллями праці, як було з її батьками, з батьками в усіх інших простих сім'ях, досягається становище в суспільстві, а лише вмінням триматись і подати себе. Вона намагалася знайти в собі це вміння, і та істина, яка раніше невиразно усвідомлювалась нею, буцім уже те, що вона — жінка, має свою цінність, підказувало їй, як влаштуватися в житті. «Арсен... тоді це було добре, а зараз?» — запитувала вона себе, і це питання, яке раніше лякало її, здавалось таким природним, що було дивно, як можна було лякатись його. Вона, по суті, думала про те саме, що й удома, залишаючись сама; але тут, у Стоцветових, де вона знову відчула, що в неї міг бути інший і кращий (ніж з Арсеном) шлюб, вона страждала вже не через те, що не знала, на що наважитись їй; Арсен із своїм судом здавався їй якоюсь нібито ганебною плямою на ній, яку треба було ховати, і їй хотілося лише, щоб ніхто тут не дізнався про її заміжжя.

— Н-ну, як ви тут без мене? — підходячи до неї і сідаючи поряд на сусіднє крісло, мовив Станіслав, відриваючи Наташу від її думок і бентежачи своєю несподіваною появою.

Він увесь цей час, вийшовши разом з ученим секретарем і «дру-

гом» дому в коридор, обговорював можливості пропонованого йому співавторства. Можливості були не дуже певними; відбувався, по суті, торг, той принизливий для будь-якої справи (тим більше для наукового відкриття) торг, коли не стільки тому, хто пропонував послуги, тобто вченому секретареві, який давно звик до таких посередництв, скільки тому, хто приймав, тобто Станіславу, котрий не бачив, як іще можна було пробитися крізь товщу «заслужених» і «видатних», було недобре, погано і бридко на душі. Але незважаючи на цей душевний бруд, який псував йому настрої (що він, звичайно, намагався приховати від Наташі), він, проте, помітив, що з нею нібито щось сталося. Її обличчя, відбиваючи лише ту приховану від нього і не зрозумілу йому боротьбу,— її обличчя було ніби якимось іншим, вродливішим, повним безпосередності, якої не можна було не помітити. «Ні, вона справді чарівна»,— подумав Станіслав, насилу переходячи до цього нового стану захоплення Наташею.

— А ось і брат, про якого я казав вам,— вигукнув він, побачивши Олександра, котрий заходив.— Зараз я познайомлю вас.— І він, підвівшись, пішов до Олександра, аби привести його і згладити цим свою незручність перед Наташею.

XXVIII

— У вас приємний брат,— сказала Наташа, коли Олександр, ледь вклонившись їй, відійшов.

Дорогою, ідучи сюди, Станіслав розповідав про нього. Він назвав брата (певна річ, не з родинних почуттів, як він тут-таки зауважив) дуже й дуже здібним літератором, який лише не вміє налагодити зв'язки й відповідно поводитися з ким потрібно. «Йому псує його вибуховий характер. Він дуже нестриманий»,— сказав він, по суті, лише повторивши ту відому про брата думку, що той нібито здатний «завжди лише оскандалитись у товаристві». Але Наташі він не видався таким, і вона мимоволі заперечила тепер Станіславу.

— Ви наговорюєте на нього,— усміхаючись і цією своєю усмішкою обеззброюючи Станіслава, додала вона.

— Він вам сподобався?

— Він — ваш брат,— не розгубилась Наташа.

Вона сказала перш ніж подумала, чи добре те, що сказала, і чи треба було це казати; але із здивованого погляду Станіслава зрозуміла, що сказане було саме те, що потрібно (як прийнято в таких товариствах, де цінується більше не суть, а оригінальність відповідей). Хоч ніяких обов'язків перед Станіславом у Наташі наче не було, крім хіба того, що прийшла з ним, але після

цієї відповіді вона відчула, ніби від чогось звільнилась, і з пустотливою, веселою і задерикуватою сміливістю подивилась на Станіслава. «Так, я отака, і ніхто мені не указ»,— промовляв її пустотливий погляд. Вона ще й ще відповідала на Станіславові запитання в тому самому тоні й була, по суті (з усім своїм уявним визволенням), схожа на застояного і виведеного на манеж коня, який, не знаючи, що йому тут приготовлена та сама обмеженість, щулить вуха і рветься в галоп. Наташа, особливо коли Станіслав знову відійшов з ученим секретарем з'ясовувати свої стосунки і у вітальні почалися танці, вже не придивлялась ні до обстановки, ні до облич, ні до нарядів; світ достатку, який був навколо неї і щойно гнівив її, був тепер нібито не навколо, а в ній, і вона всім своїм виглядом, рухами, поворотом голови, усмішкою, якою однаково зустрічала всіх, хто підходив до неї, мимоволі видавала це. З нею танцював Мордовцев, потім ще хтось і знову Мордовцев, і вона тільки відчувала, як упевнені, міцні чоловічі руки охоплювали її за талію і спрямовували молоде, легке, сповнене нерозтрачених сил тіло. Вона не те щоб покійно, але з якоюсь нібито підготовленістю до цієї чоловічої сили віддавалась їй і невагомо, майже не торкаючись підлоги, переставляла гарні, відкриті з-під короткої спідниці ноги. Вона намагалась надолужити прогаяне і якнайбільше захопити втіхи, смисл якої навіть у старості, збагнувши все, ні жінки, ні чоловіки не можуть собі пояснити; і вона помітила, що біля неї весь час Олександр, коли після випитого (за заручини Ворсикова і Анни) шампанського і танців усі були запрошені на каву до накритого в кімнаті Анни столу.

— Прошу,— сказав їй Олександр, пропускаючи поперед себе.

Після яскравого світла вітальні, після блиску кришталевих люстр, музики, мигтіння облич, нарядів, золотих ланцюжків з кулонами і намиста з перлів на шиях, дорогих (у перснях і браслетах) каменів і золотих годинників, що нагадували браслети, тобто всього того, що було для Наташі виявом того життя, якому вона заздрила і до якого прагнула, в кімнаті у Анни, де горів лише торшер з рожевим абажуром на фігурній бронзовій ніжці і де від цього притлумленого світла, від тиші і крісел, оббитих рожевим оксамитом, віяло інтимністю, зустрів її нібито зовсім інший світ, викликаючи в неї ще більше захоплення; і тим часом як її знову і мимоволі охопила бентега перед цією новою красою і розкішшю і вона, не знаючи, як підійти до столу і де сісти, щохвилини озиралась на Олександра, який керував нею, вона з подивом і заздрістю бачила, як невимушено, вільно і весело тримались інші, як вони відсовували стільці і сідали до столу, як розстиляли серветки на колінах, наповнювали тарілки дрібними (за особливим замовленням) і апетитними тістечками й поспішали

подати свої чашечки з блюдечками на кінець столу, де Анна розливала каву. Усе це було, здавалось Наташі, таким милим, таким надзвичайно піднесеним і красивим і так свідчило їй про рівень життя Стоцетових, що все, відоме їй досі, тобто світ Лусо, Дружникових і Карнаухових,— усе тьмяніло перед цим. Її посадили так, що з одного боку від неї були Анна та Ворсиков, який почувався тут уже господарем, з другого — Олександр, Мордовцев і Князев. А Станіслав разом з ученим секретарем опинився так далеко, що Наташа в цьому приглушеному світлі ледве розрізняла його обличчя. Вона тільки бачила, що він так зосереджено розмовляв з ученим секретарем, наче й не пам'ятав про неї, і це трохи ображало Наташу. «Як він може?» — думала вона, тим часом як Анна, вся мовби освітлена від щастя, пропонувала їй тістечка і каву й дивувалася, що Наташа нічого не п'є і не їсть.

— Мої брати закохані у вас,— прошепотіла вона Наташі, яка здивовано повернулася до неї.— Я така рада,— додала вона.— Ви чарівна.

Хоч Наташі і приємно було почути це, вона засоромилась, почервоніла, і лише світло від торшера, яке падало на її обличчя, допомогло приховати це збентеження. На її щоках було видно лише рум'янець, який вигідно вирізняв її серед інших присутніх тут молодих жінок (зокрема і Анни, яка давно переросла вік нареченої), і з цим рум'янцем, зі своєю стриманістю (боячись осоромитись) Наташа справді здавалася чарівною, і Анна лише висловила загальну думку.

— Ви знаєте його? — вибравши хвилинку, знову шепнула їй Анна, показавши порухом тонких вискубаних шнурочком брів у бік Князева.— Знаменитість номер один! — І Наташі було цілком досить того — що «знаменитість», аби почати прислухатись до того, про що ця «знаменитість» розмовляла з Олександром.

Розібрати всього вона не могла, але з окремих слів, які були про народ, історію, людство, вона відчувала, що говорилося про щось значне, і захоплено дивилася на Князева та Олександра. Вони здавались їй незвичайними, солідними та благородними. Потім переводила погляд на Станіслава та вченого секретаря, які відокремлено розмовляли, і на Анну та Ворсикова.

— Ви теж пишете про село? — пам'ятаючи розмову з Тимоніним, запитала вона Олександра, бажаючи зробити йому приємне, але тільки показуючи цим, що не читала його книжок.

Хоч Олександр видавався не менше, ніж інші подібні літератори, і мав свою, серед читачів, популярність, але оскільки його ім'я не згадувалось у нібито загальноновизнаній і модній письменницькій обоймі, без якої не обходилась тепер жодна критична стаття, він мовби опинився за бортом літературного процесу (як,

зрештою, з тієї-таки причини замовчування за бортом опинилось багато письменників, гідних визнання). Вона була в тому самому (завдяки цим цілеспрямованим зусиллям критики) невігластві щодо сучасної літератури, в якому перебували багато хто.

— Ні,— відповів Олександр, усміхнувшись на її запитання. Його цікавила суперечка з Князевим, і він тепер наче і Князеву, й Наташі сказав:— Аксаков із своїм слов'янофільством, зауважте, слов'янофільством,— підкреслив він,— дав «Сімейну хроніку» і «Багрова-внука», а вслич російського народу оспівав Толстой.

XXIX

Будь-яке ціле, як кажуть філософи, складається з частин, які, в свою чергу, діляться до нескінченності. Інтереси життя (окрім видимих, які нібито об'єднали всіх), котрі зокрема цікавили Князева, вченого секретаря, Ворсикова, Станіслава, Олександра та інших, які лише хвилину тому, здавалось, весело танцювали у вітальні, були не тільки перенесені з усіма пристрастями до кімнати Анни, але наче посилились у ній. Ніби плавець у басейні, де він краще від інших може показати себе, Князев, для якого атмосфера застілля була ще більше своїм середовищем, аніж атмосфера вітальні, побачивши нову для себе можливість досягти мети, вирішив не випустити її з рук. Він усе наполегливіше (через Мордовцева, що сидів поруч) підступав до Олександра із запитаннями про російський народ та Росію, на які не можна було не відповідати, і замість того щоб поговорити з Наташею, як того хотілося б Олександрові, він змушений був відвертати увагу на Князева. Почуття любові до рідного народу, до його історії та майбутнього вимагало, як йому здавалось, пояснення й захисту. Він розпалювався і згорячу висловлював, по суті, невиразні (за класовою належністю), але красиві за звучанням положення про совісність, добро, мораль і нібито національну роз'єднаність, яка століттями роз'їдала росіян. Саме це і бажав почути від нього Князев, котрий хотів ту звичайну боротьбу напрямів, яка то з більшою, то з меншою силою ведеться в мистецтві і пристрасті якої переважно зводяться лише до інтересів особистого престижу, якостатку й піднесення, підкорити своїм (глитайським) інтересам боротьби, яку люди його напрямку, що займали деякі пости, пробували нав'язати тепер суспільству. Відмінність поглядів на мистецтво, так звані ґрунтівництво і західництво, які передбачали і відмінність поглядів на життя, йому хотілось наповнити іншим змістом і спрямувати в приготовлене ним річище, в якому воно було б кероване і било (на виході!) по тих лопатях, по яких хотілося б Князеву, щоб воно било. Тим часом як спільні зусилля

людей, які відчували потребу змін, були спрямовані на пошуки нових форм організації праці, як-от шокінський метод, котрий набув, на жаль, лише розголосу, а не права на загальне втілення; тим часом як у сільському господарстві, де потреба змін була особливо необхідною, і де треба було відновлювати втрачений моральний зв'язок людини з землею, говорячи простіше, почуття господаря, і де висувались найрізноманітніші і важливі (які тонули, на жаль, у переписках) пропозиції,— і Князев, і ті, хто стояли за ним, розуміючи цей загальний настрій і пристосовуючись до нього, не тільки не думали про добро для народу, не тільки не ставили метою пошуки нового, як робили це, наприклад, зеленолузький голова Парфен Калинкін чи секретар райкому Лукін, які пропонували закріпити землю за сімейними ланками, але, навпаки, збирались, використавши цей загальний настрій у народі, повернути до старого, засудженого і відкинутого селом побуту, тобто до тих можливостей збагачення для одних, хто спритніший (ця теза тепер знову була витягнута на білий світ і пущена в оборот), і знедолення інших, хто не мав цього хисту спритності. Пропонувалась, по суті, підновлена князевщина; і хоч вона пропонувалась поки що тільки у вузьких, на зразок стоцветовських (чи дорогомилінських або Дружникових, Карнаухових і Лусо) гуртках, хоча все зводилось поки що до цих келійних, як зараз між Олександром і Князевим, суперечок, які викликали захват лише у тих, кому їхнє життя (через їхній достаток і неробство) здавалось нудним і нецікавим і кому хотілось (до цього їхнього неробства) додати ще слави й пошани, але Князев, націлений на більше, ці келійні розмови вважав лише вихідною точкою, і він тепер подумки потирав руки, дивлячись на Олександра, як той, гарячкуючи, бився в розставлених на нього тенетах і принадах.

— Але ви не можете не погодитись,— разом з тим казав він Олександрові (тепер він сидів поруч нього, на місці Мордовцева),— що обломовське начало в росіянинові це не предмет для висміювання, а коріння, що витікає з глибин нашого життя, моральна основа, і її ламати однаково що ламати хребет лише з тієї причини, що він нібито не так вигнутий. У нас сидить це давня, споконвіку,— говорив він, тим часом як з його вишуканого вигляду, із жвавості, з якою він вів суперечку, із спрямованості дій не тільки не нагадував Обломова, а більше був схожий на Штольца, якого заперечував. Йому, як це можна було припустити, хотілось, аби він сам був Штольцом, але щоб усі інші, тобто народ, мали обломовську безініціативність, і заради цього він ладен був і себе називати Обломовим, аби лише всі бачили його щирість.— Хіба ви не згодні?

— Я не за німця Штольца, ні,— відповідав йому Олександр, гарячкуючи.

— Досі народ і душа народу були єдиним поняттям. Штолец є Штолец, чого ви хочете?

— Штолец не в розумінні чужорідного, привнесеного, а в розумінні — руху життя. Припустити, щоб народ знову закрив для себе шлагбаум, це неможливо. Ні, це неймовірно, і нам ніхто не вибачить цього,— і далі гарячкував Олександр. І в міру того як розпалювалась їхня суперечка, всі інші розмови за столом згасали, і Стаїслав з учним секретарем, облишивши з'ясовувати своє, теж потяглись до Олександра і Князева.

Кімната Анни, як і раніше, була залита приглушено-рожевим (від торшера) світлом, але враження загальної закоханості, поваги й доброти, враження інтимності, яке одразу виникло в Наташі, тільки-но вона в супроводі Олександра зайшла сюди,— це враження не тільки не було відтиснуто для неї на другий план і замінено цією, між Олександром і Князевим, суперечкою (з глобальних проблем життя), але було, навпаки, доповнене чимось новим і важливим, що вона не зовсім розуміла, але що підносилося до висот державної значущості і несамохіть примушувало її по-іншому дивитись на достаток і розкіш у квартирі Стоцетових. Вона відчувала, що ці питання, які мали державну вагу, водночас були і питаннями її життя, життя її батька, Люби, сотень інших простих людей, яких вона знала, яких було більшість і з якими, незважаючи на прагнення відмежуватись від них, вона відчувала себе зв'язаною, і вона захоплено дивилась то на Князева, який наполягав на своєму, то на Олександра, який обстоював своє, що було ближче і зрозуміліше їй і викликало повагу. Коли вона оберталась до Анни та Ворсикова, вона намагалась тільки знайти в них підтвердження своїх думок і почуттів; і, знаходячи, раділа, мовби ті зміни життя, яких вона так прагнула для себе, були не бажаною, а здійсненою справою. Світ здався їй розділеним на дві половини: цю, в якій вона була зараз, і ту, що лежала за цим цілісним для неї колом; і бажання бути тут і не повертатись туди, де були тільки — очікування суду, який здався їй тепер її ганьбою, і невідомість,— це бажання знову тремтливо й болісно охоплювало Наташу. «Які тут люди, яке товариство, які можливості... влаштувати себе»,— думала вона, і цей внутрішній світ боротьби між тим, що було для неї по совісті (тобто тим, що навіть коли Арсена засудять, вона не має права покинути його), і тим, що означало влаштувати життя (тобто можливість іншого і кращого варіанта одруження),— цей внутрішній світ боротьби, не зрозуміле для інших збудження привертало увагу.

— Ні, вона мені подобається, ти подивись, як вона все глибоко сприймає! — казала Анна про неї своєму нареченому-композитору, тим часом як Наташа, чуючи ці слова, боялась поворухнутись.

— Скільки можна, господи, ну скільки можна? — відтак сказала Анна, глянувши на брата і Князева, що все ще сперечались. — Ходіте краще до вітальні. Може, ви теж пристанете до нас, — звернулась вона до Наташі. — Коля нам що-небудь зіграє і заспіває. — І, не чекаючи згоди, підняла Ворсикова і Наташу і, підхопивши їх під руки, повела до вітальні.

У Ворсикова було лише кілька таких собі популярних пісень, ні про що, які включались в естрадні концерти, і тільки-но він неголосним, хрипкуватим, схожим швидше на шепіт (як тепер загалом було прийнято виконувати пісні) баском почав наговорювати під акомпанемент рояля знайому Наташі пісню, вона відчула, наче відкрився ще один неповторний світ духовної краси. Вона дивилась на Анну, заздрячи по-доброму і її діамантовим сержкам, і її світлій сукні, яка спершу здалась непривабливою, і її щастю, яке здійснилось так урочисто і на очах в усіх.

Після кожної виконаної пісні Анна і Ворсиков одразу ж звертали очі на Наташу. Вони чекали її оцінки, Наташа бачила це; але вона так ніяковіла перед ними, що не могла висловити того, що вони чекали.

— Чудово, чи не так? — починала першою Анна.

— Так, мені дуже подобається, — погоджувалась Наташа.

Вона вся була в полоні музики і разом з Анною здивовано оберталась на гомін, який долинав із коридора і заважав слухати. Там уже одягались, і кілька Анниних подруг у чобітках і дублянках зайшли до вітальні, аби попрощатися з нею і її майбутнім чоловіком.

— Як, уже?! — вигукнула Анна.

— Люба моя, о пів на другу, — зауважила їй та, що підійшла перша.

Сказане адресувалося Анні, але погляд був звернений на Наташу і ніби пробудив її. «О пів на другу!» — жажнулась вона, уявивши, як складно тепер їй буде добиратись додому,

XXX

Наташа йшла майже остання. Вже одягнена, в шапці і з сумочкою, накинутою на плече, вона попрощалась з Анною, потім з Олександром, який затримав її руку і примусив збентежитись і почервоніти, і, вимушено усміхнувшись, тим часом як їй не хотілось робити цього, вийшла надвір. Москва вже спала, Навколо

було безлюдно. Падав сніг, осідаючи на дашках під'їздів, підвіконнях і дахах. За будинками, на проспекті, видно було, як пробігали машини. Там ще жевріло життя, був рух, і Наташа, в супроводі Станіслава, мимоволі попрямувала туди. Вона не соромилась його, як минулого разу, коли він від Дружникових напросився її провести; тепер її непокоїло інше — причиною цього неспокою було то нібито те, як їй здавалось, що вона недобре вчинила з чоловіком, який там сам, у камері, чекає суду, то буцім те, що вона не могла визначити, кому більше сподобалась на вечорі — старшому чи молодшому із Стоцетових, тобто Олександрові, який був уважнішим до неї, чи Станіславу, який ішов поруч і на якого вона озиралась, аби розігнати сумніви.

— Що треба людині для життя? — тим часом казав їй Станіслав, ловлячи рукою в рукавичці сніжинки і здмухуючи їх. — Треба, щоб вона була необхідна іншим і щоб вона відчувала це, і тоді вона ладна зрушити гори. А якщо її не визнають, б'ють, женуть... — Наташі було незрозуміло, до чого він це говорить, але для самого Станіслава було — продовженням його (через навіязане співавторство) думок, в яких було для нього виправдання. Йому так важливо було прийти до визначеності, що він не те щоб не помічав, що йде з молодістю і вродливою жінкою, яка йому подобалась, але був не в змозі подолати внутрішній бар'єр, яким був зараз відгороджений від Наташі. Від того, як буде проштовхнуто відкриття, залежатиме його кар'єра вченого і благополуччя (можливість працювати і жити за кордоном), без якого він уже не міг уявити собі життя і без якого безглуздо було думати про одруження. «Що я зможу запропонувати їй?» — одразу ж постало б перед ним. Хоча з двох варіантів, які постали перед ним, — або визнати глупоту над собою, або активно протистояти їй, — він вибрав перше, тобто визнав над собою глупоту і погодився на співавторство, але перспектива (що мало бути за цим?) залишалась такою невиразною, що він не міг вважати справу вирішеною; і він висловлював перед Наташею свої роздуми, які вражали і хвилювали її.

«Боже мій, який він цікавий і змістовний», — думала вона, мимоволі червоніючи від згадки, як інший брат, молодший, Олександр, прощаючись, затримав у своїй руці її руку.

Олександр у цю мить перебував у своїй кімнаті і розмірковував, що йому робити: лягти спати (чого йому не хотілось) чи сісти за стіл і записати ті деякі думки, які з'явилися під час розмови з Кудасовим і яких він не зміг записати одразу, але які здавались важливими для розробки сюжету майбутньої книжки. Про Наташу він намагався не думати; з нею пішов Станіслав, і це багато про що сказало йому. Але Князев, з яким він попро-

щався ще раніше, аніж з Наташею, все ще викликав роздратування. «Він вважає, що тільки він за народ,— подумки казав собі тепер Олександр, стоячи посеред кімнати і дивлячись на двері, за якими, у вітальні, буцімто все ще був Князев.— Ні, дзуськи, народові потрібно не те, про що ти думаєш, не те». І як головний аргумент, яким мав напоумити Князева, Олександр готовий був виставити задум своєї майбутньої книжки, яка стосувалась історичної долі народу. Він лише тому, здавалось, і сів за стіл, що хотів довести свою правоту, і, присунувши блокнота, заходився покvapливо, немов продовжував суперечку, записувати (у хронологічному порядку, як усе було викладено йому Кудасовим) про причини, через які Радянський Союз нібито не побажав (у переддень війни) приєднатися до міжнародної конвенції про військовополонених.

Щодо Гагської конвенції 1907 року про закони і звичаї сухопутної війни, ратифікованої свого часу царською Росією, Олександр не мав сумнівів. Йому здавалося природним, що молода Радянська республіка, відкинувши після жовтня 1917 року більшість царських домовленостей, відмовилась і від участі в Гагській конвенції (хоч ніяких офіційних постанов на цей рахунок не приймалось). «Та інакше не могло й бути»,— міркував Олександр. Можна було пояснити, здавалось йому, і другу обставину, коли наша держава не змогла приєднатись до так званої Женевської (з цього-таки питання) конвенції, яка приймалась у 1929 році. Вона приймалась у рамках Ліги націй, а СРСР тоді до неї не входив. «Нас не допускали, нам висували ганебні умови»,— пояснив Кудасов.

— Ви знаєте,— почав він, не бажаючи здатися необізнаним.— Я пам'ятаю, була якась формальність, яка заважала нам, але річ, мені здається, не в тій формальності¹. Підписати її було, мабуть, неможливо, бо всі ми тоді були зорієнтовані на інше. Ми вважали, що в будь-якій війні з радянського боку полонених не буде. Радянський воїн і полон для нас були поняттями несумісними.

Це пояснення було таке туманне («Що значить «зорієнтовані» і чому «виключено?»)— думав Олександр), що він спершу почав був заперечувати Кудасову. «Як можна виключати те, що не завжди залежить від мужності простих людей? — запитував себе Олександр, розуміючи під словами «не завжди залежить від мужності» загальну обстановку, яка складалась тоді на фронтах, а під словами «прості люди» — тих бійців, які, опинившись

¹ Згідно статті 9 Женевської конвенції 1929 року про військовополонених, військовополонених мали розмішувати у таборах за расовою приналежністю, що суперечило статті 123 Конституції СРСР.

в оточенні і пробиваючись із нього, потрапляли до полону.— Може, правильніше було: вижити й перемогти!» — вів далі він, подумки перемішуючись у той час, коли відбувались події, і ставлячи себе на місце тих бійців. «Як могло трапитись таке, що ми не підписали Женевську конвенцію про військовополонених, і що за формальність, про яку згадав Кудасов?» Олександр знав, що думка стосовно цього питання (та думка, яка формується певними людьми з певною метою і не з достовірних джерел, а із власних домислів і вигадок) була така, що дехто схилявся більше звинуватити себе; але він не міг припустити, щоб Кудасов був такої думки, і намагався знайти пояснення його висловлюванням. Пояснення могло бути лише одне, що хтось повинен нести відповідальність за те, що трапилось. «Але хто?» — гадав він. Йому й на думку не спадало, що відповідальними були не окремі особи і не забудькуватість чи недалекоглядність дипломатів і що та зорієнтованість, про яку згадав Кудасов, теж сталася не з вини однієї людини; якщо й можна було звинуватити когось, то лише — волю самого народу. Ця зорієнтованість, винесена з громадянської війни і класової непримиренності, була тоді для народу як складова частина його духовного життя; її не треба було нав'язувати, як не можна було відмінити чи не рахуватися з нею. Але визнати тепер, що народ помилився, було неймовірно для Олександра.

Спіймавши себе на тому, що він не пише, а розмірковує, Олександр підвівся, пройшовся по кімнаті, розминаючи плечі, і, звільнившись таким чином, наче від дрімоти, від тих думок, які заводили його в глухий кут, знову сів за стіл і заходився записувати другу половину розмови з Кудасовим, з якої було очевидно, що всі теперішні спроби західних німців обілити себе, тобто представити все так, немов Радянський Союз сам винен у тому, що їм, німцям, довелося так жорстоко поводитися з радянськими військовополоненими,— ці спроби були, мало сказати, безпідставними. Добре відома позиція радянської сторони, яку фашисти не захотіли (але, очевидно, й не могли через свою расову суть) прийняти. Уже через три тижні після початку війни, 14 липня 1941 року, шведський посол, який представляв наші інтереси в Німеччині, звернувся до Наркомату закордонних справ з посланням з питання про військовополонених. 17 липня того ж року заступник наркома закордонних справ Лозовський вручив йому записку-відповідь, де зазначалося, що СРСР визнає Гаагську (1907 рік) конвенцію про військовополонених і готовий на основах взаємності дотримуватись її.

— Це був важливий документ,— сказав Кудасов, який брав деяку, як він скромно додав, участь у складанні записки,— Та чи

один цей документ? — ніби запитуючи, промовив він. — Ї́ тому самому сорок першому, восьмого серпня, ми дали циркулярну ноту всім послам і місіям, у якій знову підтвердили свою згоду дотримуватись на основі взаємності Гаагської (сьомого року) конвенції і потім не один раз протягом усїєї війни нагадували про це і через пресу, і по дипломатичних каналах. Але взаємності, як відомо, не було. Жорстокість протиприродна нашїй ідеології, усьому нашому суспільному ладу. А їм... нічим обілити себе, хїба що тільки підтасуванням фактів, чим, власне, вони й займаються, — закінчив Кудасов.

Але Олександра не так цікавили ці викладені дипломатом факти, багато чим (з розрізнених публікацій) відомі вже йому, як — подробиці тих давніх подій, очевидцем і учасником яких був Кудасов. Олександр намагався дізнатись у дипломата про те, де і ким приймався шведський посол, і що цей посол, вручаючи послання, сказав як особа офіційна, і про що говорив потім після протокольної частини зустрічі; чи доповідали про відвідини шведського посла Сталінові, чи читав Сталін сам це послання і яким чином коментував його, що було сказано під час вручення записки-відповіді послові в кабінеті Лозовського, де молодий Кудасов, який тоді успішно робив кар'єру, стояв праворуч від заступника наркома і, звичайно, бачив, як був одягнений і тримався шведський посол і як тримався Лозовський. Це необхідно було Олександрові для того, щоб так само ясно, як він уявляв собі концентраційні табори, де зазнавали найжорстокіших катувань наші військовополонені (він уявляв це з розповідей колишніх військовополонених з Володимира та Горького), уявити зусилля, які докладались у той час у Кремлі людьми, наділеними довірою і владою. Він випитував у Кудасова те, що старому дипломатові здавалось несуттєвим, не головним, але що якраз і потрібне було Олександрові для того, щоб відновити справжню картину подій. Він похалцем згадував тепер цю розмову, записував, ходив по кімнаті і знову сідав за стіл і був так захоплений роботою, що не чув, як пішов Ворсиков і коли повернувся Станіслав. У вітальні, куди Олександр вийшов (за звичкою, розім'ятись), горів лише рожевий нічник, що його Інна Іванівна залишала для себе, аби не грюкати вночі стільцями, і на журнальному столику, в колі світла, яке падало від нічника, безладно лежали малюнки, зроблені кимось у цей вечір з Наташі і передані Станіславу. Олександр, підійшовши, здивовано почав роздивлятись ці малюнки, на яких Наташине обличчя було зображено в найвигідніших, здавалось, для неї поворотах. Художник зобразив Наташу не тільки зовнішньо привабливою, якою, зрештою, вона була насправді, але й наче відкрив її душевний світ, ту її чистоту й

незіпсованість, які так вразили спочатку Станіслава, коли він уперше у Дружникових побачив її, відтак Олександра, коли він сьогодні зустрівся з нею. Враження від Наташі було таке сильне, а малюнки, які він тримав у руках, так нагадували йому про це враження, що коли, роздягнувшись, ліг у ліжку, він думав не про книжку, не про розмову з Кудасовим і не про суперечку з Князевим, у якій відчував правим себе, а про Наташу, яка заполонила його уяву.

XXXI

Після вечора у Стоцетових Наташа ще більше змінилася щодо батька. Вона два дні провела у нього, доглядаючи його і немов очищаючись цим перед собою, і Сергій Іванович, у якого поступово налагоджувалося своє життя, без Юлії і матері, був задоволений дочкою. «Завжди б так,— думав він,— а то спершу накоїмо, потім лікті кусаємо». До нього повертався спокій, який був раніше, коли він жив сім'єю, і цей спокій, хоч і здавалося, що причина його була нібито від того, що змінилося ставлення до нього дочки, але насправді був від іншого, від Микитівни, яка доглядала його.

Остаточно оселившись у кімнаті його матері і вже почавши говорити про те, аби прописатися тут, Микитівна годувала його, прала, прибирала в квартирі, в якій розставила все на свій, сільський лад, чого Сергій Іванович не помічав, і була необхідна йому. Як колись він просив Юлію подати йому сорочку чи галстук, він просив тепер про це Микитівну, наче не він, а вона була хазяйкою і знала, де що лежить у домі. Йому було приємно погомоніти з нею вранці, за чаєм, про життя, про яке в Микитівни, незважаючи на те, що вона вважалась москвичкою і була родичкою Кирила Старцева, який очолював районний відділ народної освіти (адже не міг він не впливати на неї), були свої уявлення. Все, за її розумінням, ділилося в світі лише на добро і зло, на те, що приносило чи могло принести користь, і на те, що було шкідливим для людей, а коли Сергій Іванович, уважно слухаючи її, починав запитувати про те, чого не можна було пояснити цим простим поділом на правильне і неправильне, Микитівна спокійно і впевнено відповідала, що людині не дано знати все. І хоча її староселянські судження були вочевидь наївні і їх смішно було сприймати серйозно, але для Сергія Івановича з його ускладненнями в житті вони звучали як прозріння. Він відчував, що вони містили щось таке, від чого людство, відмовившись, багато втратило; втратило принаймні можливість просто, зручно і дохідливо пояснювати життя, і він мимоволі, ніби заблутий до просвіту

між стовбурами, кидався до цих знайомих і ясних суджень, які замигтіли серед частоколу філософських понять. Залишившись сам, він тягнувся до Микитівни і звивав до неї; і коли вона тепер у своїх прихованих, про які він не знав, похоронних справах ішла з дому, починав хвилюватись, телефонував Кирилові і в Дьяково, аби дізнатись про неї, і завдяки цим дзвінкам іще більше здружився із своїм колишнім однополчанином. У Старцева, як і завжди, все йшло вгору, він був веселим, задоволеним, особливо громадською діяльністю, якій віддавався з головою, як він казав, і йому не вистачало лише того, перед ким поставати в усій своїй величі; йому бракувало людини, яка б захоплювалась ним, і Сергій Іванович із своїм нинішнім потягом до людей і наївністю цілком підходив для цієї ролі.

— Що губить людство? Інертність, ось що губить нас,— повчально полюбляв тепер казати Старцев Сергієві Івановичу, вважаючи його невдахою і дорікаючи за те, що той безглуздо «все розгубив, усе, навіть руку на якійсь, біс його знає, пожежі!»— У житті треба не просто вміти триматись на поверхні, а пливати. Навколо не стояча вода, а сотні течій, якщо гребти, то неодмінно вигребеш на якусь течію, котра винесе тебе потім на неосяжний простір.

У новому, в смужку, костюмі, в нейлоновій сорочці і яскравому галстуку, по-модному підстрижений і напахчений (чого раніше Сергій Іванович не помічав за ним), з повсякчасною життєрадісною усмішкою,— він був найкращим доказом цього. Він настільки здавався заглибленим у діяльність, що йому ніколи було замислюватись над її сенсом; сенс, як видно було по ньому, полягав лише в тому, аби плисти й задовольнятися втіхою простору і свободи дій.

— А я вважаю, що життя в чомусь і лотерея,— пробував було (згідно своїх думок) заперечити Сергій Іванович.— Кому як полатанить.

— Е-е, ні,— обривав його Кирило.— Ми забуваємо, що «ми в світ прийшли зробити явою казку». Те, чим ти займаєшся, це тільки висиджування сторінок.— Він тепер з іще більшим скептицизмом ставився до мемуарів Сергія Івановича, над якими той працював.— Залиш це для когось іншого, а тобі, я знаю, тобі потрібне інше, щоб душа ворушилася, щоб, знаєш, як кажуть, у руках горіло, і я знайду для тебе, почекай-но, знайду... громадське! Кожній людині потрібне своє поле діяльності.— І він знову вдавався в ті по-шкільному повчальні міркування, в яких з перших слів зрозуміло, про що піде мова.

Сергій Іванович лише добродушно усміхався. Він не хотів сваритися з Кирилом. Та й не все в міркуваннях того було неправильним. І однак після таких розмов у Сергія Івановича

залишався осад, ніби він і справді займався не тим, чим треба. «Так, згоден, ти знайшов себе,— казав він про Старцева, наголошуючи на цьому знайшов себе, як заведено тепер говорити і писати про людей, ніби лише цим сполученням слів і можна було висловити суть людської метушні.— Хіба в мене не було свого місця в житті? Не було хвилин душевного торжества? — запитував він. І більше, ніж будь-коли, відчував ці свої пережиті хвилини — хвилини торжества перед атакою, як було в зимовому підмосковному лісі в сорок першому; як було під Прейсш-Ейлау, де він зі своїм батальйоном проривав укріплену (по висотах) лінію «Хейльсберг» і де молодий лейтенант Дорогомилін примусив тоді вперше звернути на себе увагу; як було на Зееловських висотах, а потім у Берліні, під час форсування Тельтов-каналу, де кожен сантиметр простору води і суші десять разів пронизувався кулями й осколками і де, незважаючи на страх і ті нелюдські зусилля, з якими долався цей простір, було стільки мужності (стільки хвилин перемоги над страхом!), що дивно, що це було. «Так, було! Було! — вигукував Сергій Іванович.— І все це не може піти, зникнути, не залишивши сліду». Він уявляв війну не як художник чи письменник, що зупиняє погляд на чомусь одному, яке має характеризувати все, а як солдат, у пам'яті якого лежить уся цілісна картина фронтового життя з усією його атмосферою страху, праці, страждання і мужності, з її невгодами побуту — окопами, землянками, багаттями на снігу та іржавою водою з вирв, з її привалами, маршами, переходами, переправами, панікою відступів і молодечтвом атак і потім перемоги, після цих атак, на димючих руїнах міст, з кілометрами закривавлених бинтів, купами витягнутих із тіл осколків, відпиляних рук, ніг і братських могил на пагорбах і біля шосейних узбіч, тобто тими зусиллями, які докладав кожен для досягнення мети — перемоги! Усе зберігалось в душі Сергія Івановича і повинно було жити в кожному солдатіві, який пройшов через війну. «Ті наші інтереси життя, це були святі інтереси,— думав він.— Блюзнірство — відкинути їх; це однаково, що, прийнявши у породіллі немовля, тобто надію і радість життя, потім задушити й викинути його. Ні, Кириле, ні-ні, люди не здатні на це». І в свідомості Сергія Івановича наче якимось теплом розливалось те свіже враження, яке ще хвилювало його і яке він виніс із урочистої церемонії поховання останків невідомого солдата біля Кремлівської стіни. Церемонія поховання промовляла йому багато про що. «Скільки було людей, і люди плакали. Сльози народу... ні, це не жарти, коли народ плаче».

Але тільки-но Сергій Іванович сідав до столу, тільки-но починав записувати це, про що думав, виходили лише пишномовні слова

й фрази і зникало те живе, що становило (поки він думав) душу цих слів і фраз. Почуття й думки, які здавались яскравими, дивно мертвіли, щойно лягали на папір, Сергій Іванович роздратовано відсовував аркуші і знову починав думати про Кирила й заперечувати йому. «Або я чогось не розумію і в житті все змінилося, або ж не правий він? Але що ж змінилося?» — здивовано запитував він себе. Він не тільки не відчував цієї (на гірше, як недавно ще здавалось йому) зміни, яку побачив у Дорогомиліні, потім у Старцеві, коли, повернувшись від шуряка до Москви, зайшов до нього, але, навпаки, із своїх налагоджених стосунків із Наташею, з того спокою, який переживав саме в зв'язку з цим примиренням, йому здавалося, буцім ніколи й не переривався зв'язок минулого з сучасним. Він, по суті, втратив мету, заради якої так рішуче брався до мемуарів і яка полягала в тому, аби відновити моральний зв'язок поколінь, який здавався йому розірваним; останки невідомого солдата були поховані, пам'ятник (народний, як і писав про це Сергій Іванович у Верховну Раду) було нібито поставлено, і тепер наче відпала сама необхідність звертатися до громадськості і спонукати її до діяльності.

XXXII

Тим часом як Сергій Іванович шукав причину невдач у Кирилові і своїх розходженнях із ним, причина полягала в іншому, ґрунтовнішому, до чого він боявся підступитися. Причина була в тому, що ось-ось мав початися суд над Арсеном, і залежно від наслідків цього суду, які важко було передбачити (незважаючи на запевнення Кошелева, що все минеться), відбудуться зміни і в житті Сергія Івановича. Він відчував і розумів це; але він тільки не знав, що буде для нього краще — коли засудять Арсена чи коли виправдають його? Відтоді як вигнав Арсена з дому, він жодного разу не бачив його, і багато що (в пам'яті) стерлось, але він повсякчас тепер стикався з неспокоем Наташі, який здавався ширим (яким він і був спершу), і з цих її турбот, з цих її розмірковувань мимоволі створював у своїй уяві нову думку про зятя. Він не міг дозволити собі думати про нього інакше, ніж дочка, і, співчуваючи їй, переносив співчуття і на нього. «Врешті-решт, якщо вона щаслива (у чому Сергій Іванович не мав сумніву, спостерігаючи за дочкою і роблячи цей висновок з того її зовнішнього поживлення, яке, зрештою, впливало зовсім з іншого), для чого ж перешкоджати їй? Може, не такий він і старий, як тоді здалося, і син не його, а прийомний? Ні, ні, у цій справі, як правильно спостеріг Кирило, можна таких дров наламати», — казав собі Сергій Іванович, ніби те, що вже трапалося з його

сім'єю (після незабутнього сватання), ще не зовсім підходило під визначення «наламати дров». Він боявся нового вибуху і ускладнень. Він бачив, що Наташа нібито не мала потреби ні в чому; на ній були вбрання й коштовності, яких він на свою пенсію полковника ніколи не зміг би придбати їй, і цей її достаток, ця можливість «розкидатися грішми», як колись сказала про неї Микитівна, справляли на Сергія Івановича враження. «Адже не дурням дають, отже, з головою»,— вирішив він, остаточно прихилившись до Арсена і притлумлюючи в собі рештки неприязні до нього.

Особливо вразила Сергія Івановича кооперативна трикімнатна квартира, куплена Арсеном нібито для Наташі. Він бачив цю квартиру спочатку порожньою, коли їздив з Наташею одержувати ключі від наглядача, потім бачив наполовину заставленою меблями, коли стіл, диван, полиці і книжки, що лежали попід стінкою на передній квартирі, було перевезено сюди, і бачив утретє, коли після старань Люби, яка допомагала Наташі здебільшого з купівлею гарнітурів, усі кімнати було вже обставлено, було повішено штори, гардини, світильники і навіть покладено килим у вітальні, де був уже накритий стіл для Сергія Івановича і на столі, в кришталевій вазі, стояли білі осінні флокси.

— Як тобі? — перше, що сказала Наташа, зайшовши до вітальні (було це ще до відомих урочистостей із похованням останків невідомого солдата біля Кремлівської стіни і до знайомства із Стоццетовими і вечора в них, після якого на багато що Наташа почала дивитись інакше).— Сподобається й о м у? — запитала вона, оглядаючи вітальню і цим поглядом наче показуючи її батькові.— Затишно, правда? — І вона, поправивши лебединим рухом рук флокси у вазі, як робила це Лія Дружникова на святі у Лусо, запросила батька влаштуватись по-домашньому в кріслах або на дивані (з подушечкою із художнього салону), від яких ішов той солодкуватий запах лаку, клею, стружок і синтетичної тканини, як пахнуть усі нові меблі, занесені до квартири.

Відтак вона провела батька до спальні, де теж стояли нові меблі, до кабінету Арсена із шафами, письмовим столом та журнальним столиком і навіть показала кухню, де було встановлено чеський, салатного кольору, гарнітур — тодішня новинка, що приваблювала пластиком оздобленням. Смысл того, що робила Наташа, показуючи батькові кімнати, був, по суті, той самий, що і в Ольги Дорогомиліної, коли та запросила дівера подивитись її квартиру. І Наташі, й Ользі однаково хотілось показати свій достаток, у центрі якого (чи — центром якого), їй здавалось, були вони; вони однаково старались переконати (Наташа — батька, Ольга Дорогомиліна — чоловіка й дівера), що метою їхніх турбот було тільки створення затишку, домашнього вогнища, хранитель-

кою якого споконвіку вважається жінка; однакова була в них і інша мета (відвертіша у Ольги і прихована поки що навіть від самої себе у Наташі) — прагнення до бездіяльного життя, смак до якого в Ольги був цілком уже визначений, а в Наташі тільки-но починав визначатися, але, незважаючи на те, що їх ріднило, враження у Кошелева, який побував у Ольги, і враження Сергія Івановича, який побачив у новій і незвичній для нього обстановці дочку, були настільки різні — мовби вони побачили два протилежні один одному світи. Для Кошелева, який давно перебував у цьому бездіяльному, за ширмою справ, світі (за ширмою турбот, які називають громадськими, але які давно перетворені на джерело прибутку для себе) і який знав цей світ, тобто цей сорт людей з усіма їхніми недоліками і потягом до збагачення (що він засуджував з висоти свого замиського життя, котре наближало його, по-перше, до природи, як він вважав, тобто до тих стіжків у лісі, до яких він прогулювався в шортах і стоптаних сандалях, і, по-друге, до праці, тобто писання брошур, яким він надавав громадського значення, але які саме і являли для нього постійне і необхідне для нього джерело прибутку), для Кошелева, який закохано (на додачу до всього) дивився на Ольгу і вбачав у ній лише взірць сучасної жінки, усе показане нею було тільки прикладом, якого раніше йому бракувало, а тепер він міг докоряти ним дружині. Його приваблювала не новизна Ольжиного світу, — він бував на багатьох прийомах і в родинях з більшим достатком, — а можливість оточити себе цим світом гарних і багатих речей, від яких, як стверджує естетика, неодмінно мав перероджуватись і внутрішній світ людини; він, незважаючи на свою досвідченість і на те, що добре знав, як згубно впливає неробство, — чи то від звичайного бажання змін, чи то через закоханість в Ольгу (у чому він собі не признавався), був захоплений її здібностями. Але Сергій Іванович, який звик до того, що добро дається за працю, а не за її подобу, і що те, що легко дається, ніколи не буває ґрунтовним, замислився, відвідавши Наташу. З одного боку, йому приємно було бачити, що дочка забезпечена. «Так-так, видно, з головою», — повторював він уже не раз сказане ним про Арсена. Але з іншого — та сама забезпеченість, надмірна, як було йому очевидно, насторожувала і викликала занепокоєння, наче щось не те щоб погане, але необґрунтоване, хистке ховалося під цим. Сергій Іванович мовби відчував, що, крім зовнішнього, яке дочка з гордістю показала йому, було щось іще, чого він не роздивився, але що саме і викликало занепокоєння, якого він довго не міг позбутись.

«Люди раділи б», — намагався думати він (як подивилися б на все в інших сім'ях). Бажання поділитись сумнівами і страх

опинитись у незручному становищі повсякчас боролись у ньому, особливо коли він бував у Старцевих. Те погане, що він бачив у незрозумілому забезпеченні дочки, йому здавалось, було відоме іншим і тільки ганьбило Наташу; але коли він усе-таки наважився у Старцевих заговорити про неї, він, на свій подив, побачив не осуд, а цікавість і схвалення в очах Кирила та Олени.

— Дарма, що він поки що під слідством, я впевнена, що його звільнять,— з тією логікою, з якою звичайно говорять жінки, вважаючи, що в світі немає точніших оцінок, аніж «мені подобається», або «мені не подобається», якими користуються вони, мовила Олена. Із зачіскою а-ля Сенчина, що відкривала обличчя і робила її простакуватою (і тим зрозумілою і близькою Сергієві Івановичу), з упевненим поглядом на життя, який збігався з поглядами чоловіка, котрий тепер особливо (по громадській лінії) був на злеті, і з бажанням заступництва, схожого швидше на жалість («Дочка пішла, поховав дружину, втратив руку — не дай бог!» — казала Олена), вона викликала довіру у Сергія Івановича.— Нехай тратить. Він (Арсен) прийде, а вдома затишок, живи, займайся справою. Ні, я б на вашому місці тільки раділа. Усім забезпечена, все є, та хто ж не хотів би цього,— говорила вона (і вдруге, і втретє, коли мова заходила про це).

Микитівна, з якою згодом і теж не раз обговорювалось становище Наташі, була ще категоричніша, ніж Кирилова дружина. У неї не виникало сумнівів, чи погано, чи добре те, що, на її думку, було подарунком долі; «подарунок» треба брати, а не вагатися, в чому вона й переконувала Сергія Івановича.

— Іншим — тільки дай,— розважливо міркувала вона (так само, як міркувала про життя). Те, що було для Микитівни «розкидатися грішми», в чому вона звинувачувала Наташу, і можливість розкидатися ними, яку дано не кожному, вона розділяла на несумісні поняття.— Розкидаються не від розуму, а мають щасливі. На неї-бо глянути любо-дорого,— додала вона.

Вона не так переконувала, як прилучала відставного полковника до своєї життєвої мудрості, і врешті-решт йому теж почало здаватися, наче все, що сталося з донькою, було простим і природним. «Та інакше й бути не могло з нею»,— думав він, бачачи за забезпеченістю Наташі можливість Арсена забезпечити сім'ю, тобто ту ґрунтовність, яку Сергій Іванович найбільше цінував у людях. Незважаючи на свою колишню неприязнь до Арсена, яка ще не встигла згаснути в ньому, він, водночас, здавалося, був тепер більше зацікавлений у виправданні зятя, ніж була зацікавлена в цьому Наташа. Тим часом як наближався день суду і треба було думати, як допомогти Арсенові, аби його виправдали, Сергій Іванович здивовано помічав, що Наташа не тільки не зга-

дувала про чоловіка (що вже саме по собі здавалося дивним), але постійно була в якомусь тому радісному піднесенні, яке не подобалось Сергієві Івановичу. Він не знав про її знайомство із Стоцветовими і про вечір, на якому вона була в них, як не знав і про її нові, стісовно свого заміжжя, думки; але, не знаючи цього, відчував, що з нею нібито відбувається щось недобре, пов'язане з його колишніми побоюваннями за неї. «Чи то впевнена так,— думав він.— Чи знає щось». Але коли, запитавши її, чи була вона в адвоката, почув, що не була і що, на її думку, не було необхідності йти до нього («Що це змінить? Суд є суд, і на нього не можна вплинути»), Сергій Іванович так розгубився, що одразу не знайшов, що відповісти дочці. Він лише низав плечима, але подумки вирішив, що сходити до адвоката все-таки треба, хоча б для очистки совісті, аби було видно, що робилося щось.

«Адже так не можна, ні, так не можна»,— весь вечір потім казав собі він.

XXXIII

Чотирнадцятого вранці, саме напередодні суду над Арсеном, Сергій Іванович, одягнувши синій у смужку костюм, який не одягав з пам'ятної травневої неділі, коли разом з Юлією готувався прийняти Наташиного нареченого, і не сказавши (всупереч своєму теперішньому правилу) нічого Микитівні, куди й навіщо іде, пішов до адвоката Кошелева.

Пройшовши і проїхавши в тролейбусі по морозній Москві до центру і не помітивши ні цього морозу, ні краси вулиць, вкритих інеєм, він о десятій годині ранку вже сидів у приймальні члена Президії колегії адвокатів Кошелева і чекав на виклик. Микола Миколайович, незважаючи на зайнятість і, головне, на те, що візит не був попередньо узгоджений, все ж таки вирішив прийняти відставного полковника.

— Так-так, знаю, з приводу чого,— сказав він секретарці, яка доповіла йому (хоч відтоді, як розчарувався у справі Арсена, жодного разу не відкривав її).

Приймальня Кошелева, як усі такі приймальні, являла собою ніби невелику, але досить простору і світлу кімнату з фікусом біля вікна, з секретаркою за письмовим столом, заставленим телефонами, з круглою дерев'яною вішалкою в кутку біля дверей і витертими відвідувачами меблями — кріслами та стільцями, розставленими вздовж стіни,— які виразно промовляли про кількість людей, котрі побували тут. Поки Сергій Іванович сидів у незручному, замацаному руками кріслі, куди посадила його секретарка (вона запропонувала йому це почесне місце через його показність,

яка впала їй у вічі завдяки його новому костюму), перед ним у приймальні, як і в усій установі, протікало повсякденне в розмовах, у розходженнях і узгодженнях службове життя, про яке, якби треба було навести приклад нескінченності, можна було б сказати, що це і є нескінченність. Кілька разів до Кошелева заходили і кілька разів виходили від нього, голосно розмовляючи, якісь юристи. Що це були юристи, Сергій Іванович визначив з почутих ним уривків розмов. Вони говорили про якийсь процес, який нібито щойно завершився і на якому було допущено несправедливість, і оборона, котра буцімто виявилась не на висоті, не змогла вплинути на результат справи. Говорили про це так, наче юристів цікавив не результат суду, не допущена над кимось несправедливість, яку треба було виправити, а лише допущена (тим-то і тим-то при розгляді) помилка, професійно очевидна їм. Їхню розмову, вірніше, помилку, про яку вони казали і яка, виявляється, можлива при розгляді справи, Сергій Іванович мимоволи переносив на Арсена, і йому ставало недобре й холодно від цього. Він раптом ніби відключився від оточуючого, думаючи про цю свою справу, а коли повертався до дійсності, в приймальні юрмилась уже інші люди й говорили про інше, до чого він знову починав дослухатись.

Він не дивився на годинника й не знав, скільки чекав. Йому здалося, що чекав довго, хоч минуло трохи більше ніж півгодини, як він сів у крісло, і за ці півгодини в приймальні і на мить не припинялось раз заведене життя, смислом якого, здавалось Сергієві Івановичу, був лише рух у кабінет чи з нього. Це життя переривалось то телефонними дзвінками, дзвінками-викликами, які піднімали секретарку, то раптовою тишею, коли все ніби завмирало — і секретарка, і дзвінки, й люди, що були в приймальні, — і Сергій Іванович дивився тільки на оббиті коричневим дерматином високі двері, за якими вирішувалась чиясь доля і куди він теж ось-ось мав увійти зі своїм питанням. Він наче боявся чогось, і що ближчала мить, коли його мали запросити (уже пройшли ті, хто був попереду і дехто з тих, хто прийшов пізніше, певно, за домовленістю), то дужче проймав його дрібний і неприємний душевний дріж. «Ніби до маршала йду», — з усмішкою пробував говорити собі, аби вгамувати дріж.

Раніше, коли він приходив у цих-таки справах до Кошелева, він не хвилювався, як зараз. Не хвилювався, може, тому, що все тоді тільки починалось і він думав не про те, як буде прийнятий відомим адвокатом, а лише про мету, заради якої йшов. Він мовби закладав тоді фундамент під ту будову, в яку ще сам не вірив, яким чином вона може бути побудована (і чи буде побудована взагалі — з того свого колишнього ставлення до Арсена);

але тепер — він прийшов отримати ключі від тієї будови, яка уявлялась (за його новим ставленням до зятя) побудованою, і цей смисл, який змінився, і викликав у ньому тривогу. Йому хотілось не просто почути підтвердження, що Арсена виправдають, які раніше рішуче робив Кошелєв, а одержати гарантії — тепер, тут-таки в кабінеті,— які б прояснили все і заспокоїли його.

Голос секретарки пробудив його.

— Прошу,— сказала вона, подивившись на нього так, наче з ним відбулась якась зміна, яку їй треба було зрозуміти.— На вас чекають.

— Так-так, дякую,— відповів Сергій Іванович, підводячись.

Через те, що він глибоко сидів у кріслі, його костюм зім'явся (на що звернула увагу секретарка), обсмикнувши його, Сергій Іванович пішов до залишених для нього напівпрочинених дверей.

У кабінеті було світло, був настрій, цілком протилежний тому, котрий відчувався в приймальні. Крізь морозяне скло вікон і легкі, обабіч, гардини (теж немов морозяного, блакитного тону), як крізь натягнуті нитки шовку, вливались промені сонця, якого Сергій Іванович не помічав, ідучи сюди: промені били тепер йому в обличчя, і він (через несподіваність цього світла, яке наче хлюпнуло на нього) змушений був прикласти долоню до чола, аби роздивитися стіл і Кошелєва за ним. Кошелєв був у вигідному для себе становищі, він сидів спиною до вікон (до простінку між вікнами, де було поставлено стіл) і з задоволенням користувався цим своїм становищем і спостерігав за тими, хто заходив. Він дав змогу Сергієві Івановичу роздивитися, зачинити двері, відтак запропонував йому сісти в одне з крісел перед столом. Потім, аби зрівняти становище, як він любив робити, надто коли приходили люди впливові або ті, до кого він раптом ні з того ні з сього переймався прихильністю (як нині до відставного полковника, перед яким почувався трохи винуватим через те, що, взявшись за Арсенову справу, не займався нею),— він підвівся із-за столу і, обійшовши його, сів навпроти Сергія Івановича.

— Ну, отже, завтра суд,— почав він бадьорим голосом, яким хотів (з перших же слів) підтвердити свою колишню впевненість у справі Арсена.— Хвилюємось? Це добре. Хвилюватися треба. Неодмінно треба, така людина, якщо вона живе за законами серця й совісті.— Це була стрижнева ідея, яку він розробляв у своїй черговій брошурі і мимоволі вирішив перевірити її на Сергієві Івановичу.

— Як же не хвилюватись? — приймаючи довірливий (глибоко людяний, як сприйняв його Сергій Іванович) тон, початий Кошелєвим, відповів він.— Ми нічого не знаємо, до нього не пускають.

— Під слідством, а то ж як ви хотіли? Закон,— з посмішкою підтвердив відомий адвокат,— він для всіх один.

— І для злочинців, і для невинних?

— Сталося вбивство, зрозумійте, вбивство,— наче з насолодою вимовив він,— Добрі були б там, у слідстві, якби не хотіли розібратись в усьому. Але у вашій справі помилки не буде, ні, це виключено.— В той самий час як про помилку подумав Сергій Іванович (з розмови, почутої ним у приймальні), вона спала на думку і Кошелеву, котрий щойно займався цією помилкою.— Ваш зять, здається, так? Так, правильно, зять, він захищався, і якщо можна в чомусь звинуватити його, то тільки хіба що в перевищенні меж необхідної оборони,— додав він строгим, протокольним стилем, на який завжди переходив, говорячи про справу.— Але й це можна оскаржити. Над ним був занесений залізний ломик, і цей ломик прикладений до справи як речовий доказ. Ваш зять проходитьиме за статтею сто п'ятою Карного кодексу РРФСР.— Кошелев, потягнувшись, узяв зі столу Карний кодекс і на потрібній сторінці розгорнув його.— Ось послухайте, що говориться в статті.— І він прочитав Сергієві Івановичу: — «Вбивство, скоєне при перевищенні меж необхідної оборони,— карається позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на строк до одного року».— Закривши кодекс, але й далі тримаючи його в руках, він уважно поглянув на Сергія Івановича.— Звичайно, якщо перевищення буде доведено. Але й тоді при певній прихильності суддів, при певних, точніше сказати, характеристиках від громадських організацій, а такі в справі, як мені відомо, є,— сказав Кошелев, хоча він знав, що до суду було вже надіслано інші (за підписом Лусо) характеристики на Арсена,— покарання може бути винесене умовно.

XXXIV

Розмову, по суті, було закінчено, але ні Сергій Іванович, ні Кошелев не підводились.

Не можна сказати, щоб Сергій Іванович не був задоволений почутим, але почуте так не в'язалося з його думками про Арсена, Наташу і про себе (що він тепер чекав від життя), так не в'язалося з бажанням одразу, тут, у кабінеті вирішити питання, з яким прийшов, що йому здавалося — викладене Кошелевим було не закінченням, а початком того, про що має йти мова. Руки його, покладені перед собою на стіл (вірніше, не руки, а рука і протез у рукавичці), ніби невлучиво, дрібно і швидко тремтіли, особливо протез (із тремтіння, що передавалося від плеча і ліктя), і з цього

тремтіння було видно, як важко давалася колишньому полковникові ця сьогоднішня розмова з адвокатом.

А Кошелев з його теперішнім гарним настроєм, мав іншу причину не відпускати Сергія Івановича. Йому хотілось показати, як він глибоко вивчив Арсенову справу, і в його голові вже будувалась та низка доказів, про які він не міг не розповісти відставному полковникові.

— Є, проте, одне «але»,— неквапливо почав він (немовби йшов лісом до стіжків і ділився з братом спостереженнями над життям).— Є обставина, яка може чимало нашкодити нам.

З усіх подробиць Арсенової справи, раніше відомих йому, він добре запам'ятав тільки про термін «фатальна сила», вичитаний у Арсенових щоденниках, і навколо цього терміну, який збентежив його тоді, він і збирався тепер вести мову. Він, по суті, готувався вдатись до цього простого й дуже поширеного в певних колах прийому, коли розмова про суть справи підміняється загальними міркуваннями, в яких немов є і конкретне, по суті (чого й чекав від нього Сергій Іванович), і те «ні про що», яким затуляється це «по суті». Це правило спілкування, засвоєне Миколою Миколайовичем, не бентежило його і здавалось настільки зручним, що він навіть не помічав, як наче вигрібав з-під ніг співрозмовника ґрунт.

Але, крім цієї звичайної бадьорості, з якою він збирався викласти зараз Сергієві Івановичу свої колишні (в новому варіанті) думки про «фатальну силу»; крім того, що все ще перебував під враженням дороги, ранку й сонця, ніби він не на машині, а на лижах пробігся по іскристому снігу, була в нього ще причина для гарного настрою. Після напруження в сім'ї, яке тяглося понад два тижні, коли Лора не розмовляла з ним (і він бачив, як це тяжко відбивається на дітях, і хотів і шукав примирення), на решті мир було відновлено; між ним і дружиною відбулася розмова, і хоч вона була неприємною і Микола Миколайович, котрий не відчував за собою провини, змушений був усе ж таки просити пробачення в дружини, але діло було зроблене, і ту повсякденну основу життя, тобто дім і сім'ю, яку так звук, живучи з Лорою, відчувати Микола Миколайович, було неначе знову повернуто йому, і він був гордий, упевнений і веселий. І тим часом як він починав тепер свою довгу розмову з Сергієм Івановичем,— між фразами, які він ретельно, здавалось, обмірковував, перш ніж висловити їх, він згадував про Лору, як вона цього ранку, нагодувавши його сніданком, розмовляла з ним. Розмова — звичайна буденна розмова про продукти: молоко, хліб, масло, які вона наказувала йому купити на зворотному шляху з Москви (і неодмінно на Кутузовському, де хліб був ніби інший, кращої

випічки), але це буденне, що раніше обтяжувало Миколу Миколайовича, тепер було для нього радістю, що свідчило про відновлені стосунки з дружиною. З нього наче хто зняв тягар, і він зі своїм здорового кольору обличчям, із усмішкою, яка не сходила з уст, і всім своїм настроєм упевненості мовби біг порожняком перед Сергієм Івановичем, який заклопотано й важко ступав по життю.

— Ви, звичайно, читали його щоденники,— так само неквапливо, як і почав, вів далі Кошелев, не помічаючи начальницької поблажливості, з якою вимовляв слова, і ще більше не помічаючи (за цією поблажливістю), як Сергій Іванович, ніколи раніше не чувши про щоденники, дивився на нього.— Адже він постійно з чимось боровся, з якоюсь, вибачте, силою, яка пригнічувала його, і в зізнаннях слідству так і заявив, що вбив зло. Не людину, не свого прийомного сина, а зло, яке давно збирався знищити,— здивовано, як про щось таке, що стояло понад людське розуміння, мовив Микола Миколайович.— Якщо ваш зять це повторить завтра на процесі, то в суду може скластися враження про умисне вбивство, вбивство з метою, а за такий злочин...— Він погортав кодекс, який усе ще тримав у руках, і прочитав, що в ньому сказано про умисне вбивство.— Але я не збираюсь залякувати вас, ні, зрозумійте правильно,— тут-таки сказав він, поклавши на стіл кодекс і відсовуючи його, немов відмежовуючись від сказаного.

«Вони матимуть справу зі мною»,— глузливо, поглядом, додав він, даючи зрозуміти Сергієві Івановичу, що й на цей випадок у нього, відомого адвоката, приготовлено, чим захистити Арсена.

По суті ж, Микола Миколайович не був готовий до захисту і сподівався лише на свій досвід (за відомим висловом: встряти, а там буде видно), який ще наче ніколи не підводив його. Він був настільки певний, що «буде видно» і що «само» знайдеться, що протиставити звинуваченню, коли виникне необхідність, що йому здавалось зайвим навіть говорити про це.

— Усе підпорядковане загальним законам, хоч і не всяка справа застосовна до них,— немовби беручи з того ряду думок, що був побудований ним, наступну, промовив він.— Справа вашого зятя — це справа особлива. Не кримінальна, а моральна. Так-так, моральна,— підтвердив він.— І ключ до її розгадки лежить в ідеї «фатальної сили».— Він увіходив у смак розмови і не помічав, що Сергій Іванович, який вперше чув про цю якусь «силу», не розумів його.— Якби ми мали справу з містиком,— це одне. Але ми маємо справу не з містиком, а з якимось іншим явищем, але яким? Давайте спробуємо розібратись.— І він звично для себе і трохи менше, можливо, звично для Сергія Івановича, якого теж не обійшла загальна пристрасть до розгляду глобальних проб-

лем (яких на самоті ніхто не в змозі вирішити), заходився розмірковувати про ті загальнодержавні явища, які буцімто погано впливали на моральну основу людського життя.

Він говорив про те, про що не раз писав у своїх морально-повчальних брошурах (і писав у новій, щойно початій) і про що модно було того року писати й говорити,— про нібито втрачену народом моральність, що в Сергія Івановича, якби він не був заклопотаний своїм, відразу поєдналося б з його розмірковуваннями про Семена Дорогомиліна (і частково про Кирила), але він був заклопотаний своїм, що привело його до Кошелєва, і лише розгублено дивився на адвоката, намагаючись і неспроможний зрозуміти його.

Коли Микола Миколайович (дуже рідко) залишався сам на сам не з цими звичними — для брошур — думками, прийнятними вже тому, що повторювались усіма, а з іншими, які він не наважувався вставляти в твори, але саме які, можливо, і принесли б йому успіх, він ніби ясно починав розуміти, що за всім галасом, який дедалі наростає у пресі, про моральність стояли якісь зовсім інші й важливі проблеми життя, про які у авторів статей і брошур (як, зрештою, і в нього самого) не вистачало чи то вміння, чи то сміливості сказати відкрито. «У селах забивають хати, люди залишають села, але замість того, щоб знайти справжню причину, що криється за цим, ми говоримо й пишемо про моральність, кидаємося шукати її джерела і т. д. і т. п. і в результаті тільки більше заплутуємо справу,— спало йому на думку як відкриття і дивувало його.— Де треба говорити про організацію праці, про систему взаємовідносин у господарському механізмі чи про стрижневе питання зацікавленості (однаково і міністра, і робітника), ми знову починаємо шукати моральність, яка нібито кудись зникла, і суперечками про неї спрямовуємо громадську думку на хибний шлях». Такі прості і ясні думки приходили до нього і про інші сфери державної діяльності, і він пробував навіть записувати їх; але й записи, й самі ці думки, важливі для руху життя, кудись потім нібито зникали, губились, блякли (через свою підозрілу, може, простоту в сусідстві з науковим нагромадженням істин, які заступили небо і землю), і все поверталось у звичне коло, де все в свідомості людей, як і в свідомості Миколи Миколайовича, було розкладено по певних полицках, названо певними іменами, забарвлено певним кольором, і ніхто не мав права ні переставити (в цьому колі) щось з одного місця на інше, хоч би як диктувалось це потребами, ані змінити колір чи назву, не ризикуючи при цьому викликати нерозуміння, тобто не ризикуючи втратити досягнуте становище і достаток. За цією самою відпрацьованою схемою, за якою Микола Миколайович

щоразу повертався на коло, тільки-но поставало питання про його престиж і достаток, він мимоволі діяв тепер і в Арсеновій справі, переводячи просте і ясне у сферу ускладнених і заплутаних істин. Неспроможний розібратися в соціальному і ще менш спроможний поєднати соціальне й моральне, хоч тільки це могло дати справжні результати, він за шаблоном зводив тепер усе до чистої моральності і розмірковуваннями про неї, власне, закривав те дійсне, що стояло за Арсеновою справою.

— Питання про моральність є питання про виховання,— казав він, ще більше віддаляючись від суті справи.— А яке в нього було виховання? Ніякого. Коли щось і встиг йому передати батько, то лише страх до життя, і цей страх потім в усьому керував ним. Страх примусив його взятися за ломик. Страх,— повторив він.— А це сила сліпа й нерозважлива.

XXXV

Коли через три чверті години Сергій Іванович вийшов з кабінету, він був так заплутаний цими розмірковуваннями про моральне питання, про страх, самозахист і умисність (із наслідками, які випливали з кожного положення), що не тільки не з'ясував того, що мав намір з'ясувати у адвоката в справі Арсена, не тільки не зміцнився в усвідомленні, що зять не винен і що суд виправдає його, а навпаки, був (як у відомій казці) більш ніж біля розбитого корита. Лише одне здавалось йому зрозумілим, з чим він повертався додому (до Наташі, як він гадав, хоч вона обіцяла прийти тільки ввечері, а до вечора треба було ще дожити, тобто чимось зайняти себе), що з Арсеном усе набагато складніше, ніж він гадав з пояснень дочки, і що чекати треба гіршого й готуватися до нього.

«Скільки ж розуму в цієї людини, яку ж це треба мати освіти»,— думав Сергій Іванович, знову й знову згадуючи всю розмову з адвокатом, як той гарно, без запинки говорив про все, і свою перед ним розгубленість (як і було все і відгукувалось тепер неприємним осадом). Замість того, щоб засудити Кошелєва за його красномовство, з якого не можна було взяти нічого, крім туманного уявлення про те, що не все може бути ясно простому смертному; замість того щоб реально подивитись на те, що траплялось (як доводилось на війні, де навіть найменша неправда оберталась людськими жертвами) і дати всьому відповідну оцінку,— замість того конкретного, що треба було зробити Сергієві Івановичу, він, як і більшість звичайних людей, вважаючи, що чим вище піднесена людина, тим більше в ній розуму і чесності, не міг перебороти в собі пошани і довіри, без яких усе одразу

розсипалось би для нього в житті. Він наче підсвідомо відчував, що обуритись тепер і стати проти того, хто міг і брався захистити на суді Арсена, було гірше, ніж промовчати чи похвалити його, і, вибравши друге, тобто — краще похвалити, аніж обуритись (принаймні хоч залишиться надія), Сергій Іванович захоплювався і хвалив Қошелева.

— Ти стикався коли-небудь із судом? — уже ввечері, все ще думаючи про це, запитав він Старцева, котрий зайшов відвідати його. — Це, виявляється, така складна справа, там дійсно треба бути спеціалістом. Голова обертом.

— На жаль, любий мій, скрізь треба бути спеціалістом, чи принаймні мати кмітливість. Та хоч і в нашій справі — це такий діапазон!

Старцев називав тепер справою не те, що йому слід було виконувати по службі, а інше, що входило в коло громадських доручень. Він із задоволенням сидів у президіях, виголошував промови про мир, дружбу, взаєморозуміння і контакти, що було правильно, загальноприйнято, до чого не треба було готуватись, але що водночас приносило популярність, про яку раніше він не міг і мріяти. То йому доручалось виступити на мітингу на захист В'єтнаму, що бореться, то просили (звичайно, в складі групи) зустрітись з якоюсь делегацією, що приїхала з-за кордону по лінії товариств дружби, то раптом виникала ще й ще якась необхідність у ньому як у людині «напохваті». Він був у дії, він насолоджувався можливістю проявити себе як щастям, подарованим йому, і біг, біг, біг, не дивлячись ні вперед, ні назад, ні по боках, для чого і куди біжить, яка користь суспільству від його бігу; він виробляв для себе професію з громадської діяльності, не усвідомлюючи і не заглиблюючись у деталі того, що робив, а лише входячи немовби в стан душевного вдоволення, в якому, він бачив, давно перебували інші, і радість життя, яку завжди раніше спостерігав у ньому Сергій Іванович, була зараз особливо помітна в ньому.

— Ага, ти знаєш, мене направляють у Непал, — несподівано (ніби він був уже на іншому сходовому майданчику) промовив Старцев, зайшовши до Сергія Івановича сказати саме про те, що зараз хвилювало його. — Якщо мене оберуть віце-президентом товариства, а до цього йдеться, — на мить спиняючись перед Сергієм Івановичем і одразу знову починаючи ходити, вів далі він, — то я...

— Сядь, — попрохав Сергій Іванович. — Сядь, мені важко з тобою говорити.

— Якщо мене оберуть віце-президентом, — з притиском вимовляючи «віце-президентом», повторив він зупиняючись і скоса поглядаючи на крісло, в яке його запрошували сісти. — А чого,

власне, ти мене всаджуєш? Я сьогодні вже досить насидівся, більше не можу. Так от, якщо мене оберуть, а до цього йдеться,— втретє почав він,— то я неодмінно введу тебе до складу президії. Тобі необхідно на світло, на сонце, бо загинеш. Закиснеш, пропадеш! Ні, людині необхідний простір і необхідно, аби вона відчувала, що приносить людям користь.— Це був тепер улюблений коник у розмірковуваннях Старцева, котрий глибоко вірив, що його теперішня діяльність корисніша й потрібніша, ніж колишня, в школі.

— Так, звичайно,— згоджувався Сергій Іванович.— Але чого це її немає? Час уже бути їй,— тут-таки стурбовано говорив він і поглядав на двері та на годинника, чекаючи на Наташу. Незалежно від плину бесіди зі Старцевим у душі Сергія Івановича відбувалася своя робота думки, і до загальної тривоги, яку він відчув після розмови з адвокатом, додавалося тепер оце — чекання на дочку, яка обіцяла бути на вечері й навіть залишитись на ніч, аби завтра вранці вже звідси (разом із батьком, як цього хотіла Наташа) піти на суд, але її все ще не було, і було невідомо, де вона і що з нею.

— Чи не трапилось чого,— знову з тривогою запитував Сергій Іванович, обертаючись до дверей.

— Діло молоде, прийде,— втішала Микитівна, у якої все було готове і холонуло на кухні.

Відтоді як Наташа помирилась із батьком, її поява в домі хоч і не вважалася святом, але викликала в усіх саме святковий настрій, немов щось світле разом з нею заходило до кімнати. Вона ніби вносила з собою той, інший, світ, про який тільки здогадувалися, що він існує, світ краси, веселощів, достатку й безтурботності (світ віталень Лусо, Дружникових, Стоцетових), який (від неї вже) наче відблизком лягав на предмети, речі, проходив у Микитівну, Сергія Івановича і все оживляв. Він світився в її усмішці, в її завжди акуратно укладеному волоссі, яке відкривало вуха, що особливо любив у ній Арсен (вона немов навіть погарнішала, наче була не в горі, а в найкращій для себе порі щастя), був у її короткій сукні, котра пасувала їй, як тільки може пасувати модне до молодості, в її коштовностях у вухах та на пальцях, у хутряній шубі й чобітках, які вона скидала в передпокої, і м'яких, із східною в'яззю срібних та золотих ниток пантофлях, у яких вона, принівши з собою, заходила до батька. Йї не можна було просто подати чай; її треба було почастиувати чимось таким, що було гідне її, як розуміла Микитівна, і вона щоразу клопоталася, чекаючи на Наташу. Вміючи приготувати тільки просте, по-давньому, по-сільському, що вона завжди готувала собі, тобто вареники з картоплею і цибулею та олією, яка нібито надавала

їм особливого смаку, пироги, знову ж таки з картоплею і цибулею (або з яйцем і рисом, які виходили гірші, що визнавала сама Микитівна), відварені макарони з м'ясом чи пельмені (так звані «вушка», на що вона була майстринею), вона довго обмірковувала, перш ніж наважитися щось із цього свого меню вибрати й приготувати Наташі. І те, що вибирала (можливо, через те, що в її приготуваннях не було мудрувань), виходило смачно і подобалось Сергієві Івановичу й Наташі. Особливо смакували вареники з картоплею та цибулею, политі олією. Микитівна ліпила їх тепер майже через день, і цього вечора в неї теж темніли й сохли ці вареники, в каструлі холонула вода, на підвіконні у фарфоровій тарілці жовтіли рештки картопляної начинки, і по всій кухні пахло смаженою цибулею, тістом, олією і ще чимось особливим, що йде не від страв, а навіюється лише виглядом господині: її огрядною повнотою, готовими usługувати руками, фартухом, серветками, рушниками, загальним виглядом каструль, лжок, ножів, газової плити, чайника й пари над ним; такий вигляд зараз мало все на кухні в Микитівни і такий вигляд мала вона сама, розповнівши за ці останні тижні, що жила в Сергія Івановича.

Вона не соромилась тепер Кирила так, як соромилась його раніше (за своє відверте бажання влаштуватись у житті); те, що було з Кирилом, тобто його діяльність, про яку він намагався не говорити з нею, вона бачила, було, по суті, тим-таки прагненням влаштуватись, пристосуватись, яким було і її бажання прижитись у Сергія Івановича. «У вас там своє, у мене своє»,— розважливо, сама до себе, казала вона. «Війну пройшов, авжеж, скрізь візьмуть, скрізь пустять»,— говорила вона вже Сергієві Івановичу. Кирилову діяльність вона розуміла так, ніби він використав своє становище фронтовика, і вона не тільки не засуджувала це, а, навпаки, вважала природним, як вчинила б сама, опинившись у його становищі, і наводила свого родича як приклад Сергієві Івановичу, котрого вважала кволим, нездатним узяти від життя, що можна і треба було йому брати.

Тому Микитівна, виходячи з кухні, так сміливо тепер вступала в розмову і, як господиня, висловлювала свої, з будь-яких життєвих питань, судження.

XXXVI

Було вже по шостій, коли прийшла Кирилова дружина Олена, і вся родина Старцевих опинилася в гостях у Коростельових.

— Мій у вас? — одразу запитала вона, тільки-но Сергій Іванович, який чекав на Наташу, відчинив їй двері.

— Давно вже,— відповів він.

Сергій Іванович допоміг їй зняти пальто, взяв у неї з рук шарф, шапку, які після морозу в теплі одразу стали вологими, і потім стояв за її спиною, поки вона роззувалася.

— Ти де був? — весело і буцімто з докором гукнула вона до чоловіка. — Я телефонувала тобі.

— Ми засідали на форумі. На форумі! — чулося у відповідь в вітальні.

Життєрадісна, з розпашілими від морозу щоками і бажанням тут-таки взятися до справи, заради якої прийшла і яка полягала в тому, аби підтримати Наташу і Сергія Івановича у важку для них хвилину напередодні суду над Арсеном (їй здавалось, що і чоловік її був тепер тут з цією самою метою), вона запитала про Наташу і, з мовчазного погляду чоловіків (і Микитівни, яка була тут же) зрозумівши, що вони самі спантеличені, пройшла до дзеркала й заходилася поправляти волосся. Вона зробила лише необхідне і звичне для неї, але це житейське більше промовляло про її спокій, аніж про хвилювання, і її голос, який весело лунав з передпокою, і погляд, яким вона обдарувала чоловіків, були так протилежні тій атмосфері: стурбованості — для Кирила, який говорив про свої успіхи, очікування — для Сергія Івановича, занепокоєного недобрим передчуттям; ситості життя — для Микитівни, задоволеної собою, що всі несамохіть відчули незручність, коли вона з'явилася. Вона немов зруйнувала те, що було створено до неї, і Кирило, котрий, як і перше, ходив, морщився, поглядаючи на дружину. При ній він не міг говорити про свої успіхи так, як говорив про них без неї, і найбільше незадоволений був саме через те, що позбавлений можливості в такому ж дусі, як почав, тобто з перебільшенням своєї значущості, вести розмову з Сергієм Івановичем.

— Ти чого прийшла? — не витримавши, усе ж таки запитав він дружину.

— Як, хіба ти забув? — у її очах, коли вона відвернулася від дзеркала, був такий щирий подив («Адже ми домовились бути сьогодні тут, у Коростельових, як же ти не пам'ятаєш?»), що, аби це зрозуміти, слова не були потрібні.

Вона ще хвилю стояла біля дзеркала, а коли завершила свій туалет, Кирило все так само зі зморщеним обличчям ходив по кімнаті, а Сергій Іванович, промовляючи всім своїм виглядом, що йому байдуже, що діється навколо нього, і далі сидів на дивані. Він був у тому самому костюмі, в якому їздив до адвоката, у тій самій сорочці і в тому самому галстуці з широкими синіми та сірими смужками, із рукава піджака визирав протез у рукавичці, і поєднання урочистості, протеза і похмурого обличчя, на що

Олена одразу ж звернула увагу, ніби охолодили її. Хоч як вона намагалась перейнятися співчуттям до Сергія Івановича, хоч як переконувала себе, що він не винен у тому, що розпалася сім'я і що — просто так склались обставини, але перше враження, коли він, повернувшись із Мокші без руки і без дружини, зайшов до них, розповіді Юлії в лікарні (ще до від'їзду Коростельових у село), з яких виходило, що на Сергієві Івановичі все ж таки лежала провина, і свої стосунки з Кирилом, які накладалися на ці враження і розповіді, і який з роками ставав усе нетерпимішим до заперечень, викликали в ній не те щоб неприязнь, а якесь приховане почуття відрази до Сергія Івановича. На мить на неї знову наринувало це почуття і, забувши, для чого вона тут і про ту свою роль покровительки над рештками сім'ї Коростельових, яку взяла на себе і яку їй подобалось виконувати, відвернулася від чоловіків і пішла до Микитівни.

— Ходімо краще до тебе,— мовила вона, ведучи за собою родичку по чоловікові і не даючи їй (із жіночої солідарності) озирнутись на чоловіків, які залишилися у вітальні.— Ну, розповідай, що тут у вас відбувається, де Наташа? О господи, знову вареники! Ти про що думаєш? — побачивши розкладені на дошці ті самі вареники з картоплею та цибулею, що їх, за словами Микитівни, так полюбляли Сергій Іванович і Наташа, вигукнула Олена, і це нове, на що переключилась її увага (і про що легше було вести розмову), одразу ж захопило її.— Ні, про що ти думаєш, господи, від самого їхнього вигляду вивертає. На вершковому? — відтак запитала, визначивши з кольору і запаху залишків картопляного пюре, що Микитівна смажила цибулю на топленому вершковому маслі.— Терпіти не могу на олії.

— А вони люблять,— мовила Микитівна.

— Воду гріла?

— Оно, в каструлі.

— То чого ж ми стоїмо, давай варити. Де в тебе фартух?

— Та я сама.

— Нічого, нічого, посидь, незгірш зумію.— І Олена заходилась біля плити, тобто зайнялася тією справою, якою, по-перше, вона звикла займатись і яка, по-друге, звільняла від необхідності думати.

Поки грілась вода й кидались та варились вареники, розмова все ж таки знову зайшла про Сергія Івановича, Наташу і суд над Арсеном, і Микитівна, добре обізнана із справами коростельовської сім'ї, розповіла Олені все, що знала.

— Ото вже страждає він,— сказала вона про Сергія Івановича,— а Наташа — погань дівка. Погана, погана,— кілька разів

повторила вона.— То помириться з батьком, то знову — хвоста задерла, а він же — людина, хіба можна так?

— Він теж хороший.

— Ми всі хороші, а отак не по-людському, ні, я вже думала. Гляди, щоб не переварила,— мовила вона, підійшовши до плити й короткозоро схилювшись над каструлею.— Я подивлюсь, а ти гукай.

Олена вийшла до вітальні.

— Кириле, Сергію Івановичу,— поклікала вона.— Вечеряти, все на столі.

Її щоки (тепер уже від плити, від пари) знову розшарілися. Фартуха вона тримала в руках. Її відраза до Сергія Івановича (і до чоловіка, до якого теж zarazом ніби відчувала вона) минула, вона знову була діяльна і зосереджена. Чоловіків треба було заспокоїти, тобто нагодувати (що несвідомо розуміла Олена), і вона, окрім слів, які казала їм, окрім інтонації, якої надавала голосу, аби привернути їхню увагу, весело, всім обличчям, усміхалась до них:

— Кириле, Кириле,— більше до чоловіка зверталась вона.

З байдужістю, з якою Сергій Іванович увесь цей час сидів на дивані, він підвівся й пішов у кухню. Слідом за ним увійшов Кирило, і Олена заходилась поквапливо розсаджувати чоловіків, виконуючи свій обов'язок, заради якого прийшла сюди. Поки підсовувала чоловікові стільця і ставила перед ним тарілку, встигла кілька разів докірливо прошепотіти йому: «Забув, чи що, для чого прийшли? Веселіше треба, адже ти нудьгу навіюєш»,— і Кирило, перемагаючи себе, спершу всміхнувся, потім, коли таріль із слизькими, оповитими парою варениками було поставлено в центрі столу, весело вигукнув: «Ти ба, яка краса!» Відтак, хитрувато-весело підморгнувши Микитівні, промовив:

— А чи не перехилити нам по чарочці до цього діла, га? — Він скося глянув на Сергія Івановича і знову підморгнув жінці й Микитівні.— То як? Є що-небудь? — Він мимоволі, від самого лише усвідомлення, що зараз вип'є й гарно закусить (що було для нього важливим елементом його життєвих потреб), повернувся до свого звичайного стану, коли йому здавалося, що сум на світі існує лише тому, що люди не вміють бути веселими.— Чудово, чудово,— промовив він, побачивши в руках Микитівни карафку, яку вона ставила на стіл перед ним.

— Ну, не будемо хнюпити носа,— тільки-но було розлито в чарки, сказав Кирило, піднімаючи свою і запрошуючи Сергія Івановича зробити те саме. У цей час у коридорі, біля вхідних дверей, пролунав дзвінок.— Наташа! — вигукнув він.

Хоча всі чекали на цей дзвінок, але він пролунав так несподівано, що всі напружилися. Сергій Іванович навіть змінився в обличчі. Він хотів поставити чарку й піти відчиняти двері, але Микитівна випередила його.

— Та сидить уже, я сама,— сказала і своєю неквапливою, селянською ходою вийшла з кухні.

Коли повернулась, вона була бліда.

— А де Наташа? — запитала Олена.

Микитівна не відповіла.

— Щось сталося? Що з нею? — стривожено запитав Сергій Іванович, який іше, перш ніж запитав, зрозумів із засмученого обличчя Микитівни, що передчуття не обмануло його, що з Наташею справді щось трапилось і треба поспішати до неї. Не чекаючи, що відповідь Микитівна, він підвівся і, відтручуючи її з дороги, пішов до вітальні. За ним рушили Кирило, Олена, Микитівна.

Наташа стояла біля дверей, у шубі, шапці й чоботях, з яких стікали на паркет цівки талого снігу. Вона була, як згодом казала про неї Микитівна, не схожа на себе — біла, як стіна, з порожніми очима, які дивились перед себе, і, здавалось, навіть не розуміла, де вона і що з нею. Наче на когось незнайомого, подивилась на батька, котрий підійшов до неї, і на Кирила, Олену, Микитівну, що півколом оточили її, і не чула, що вони говорили й про віщо запитували; тільки різкий батьків окрик: «Ну роздягайся, чого стоїш», — немов розбудив її.

— Ти чого на мене кричиш? — сказала вона батькові.— Він помер, його більше нема.

— Кого? Хто? — одразу почулось од усіх.

— Арсена,— сказала Наташа, не знаючи, кому відповісти першому, і дивлячись не на батька, не на Кирила, а на Олену, від якої, мабуть, найбільше чекала співчуття.— Помер,— повторила вона, обернувшись до батька, тим часом як в її очах уже стояли сльози.

Їй повідомили про смерть Арсена в ту мить, коли вона вже збиралася їхати до батька, і вона, замість того щоб поїхати до батька, поїхала у слідчий ізолятор, а звідтіля в морг, де було тіло Арсена, і була тепер уся під враженням моргу, тієї страшної картини, коли їй відкрили край простирадла й показали його.

XXXVII

Арсен помер, не дочекавшись суду, вночі, від набряку легенів, і ніхто не почув ні його стогонів, ані благань про допомогу. Але наглядач, який проходив після опівночі коридором, бачив, що в

нього в камері горіло світло і що він сидів за столом і писав. Арсен працював над науковими, як він позначив їх на титульному аркуші, записками, задуманими ним іще під час хвороби і яким він, судячи з наполегливості, з якою працював над ними, надавав особливого значення. Заплутавшись у розумінні добра і зла під враженням розмірковувань свого першого сусіда по камері Христофорова, вірніше, тих біблійних істин, які той свавільно вибирав і переказував, і визнавши замість фатальної сили, яку він раніше визнавав, що вона тяжіє над людьми, лише безглузде поняття «дійства», в якому немовби одночасно закладені і добро, і зло (виходило, що будь-яке втручання в життя людини в кінцевому результаті завжди є тільки зло, і через те не можна і не треба втручатися), — тепер під впливом нового сусіда по палаті, людини по-своєму неординарної і розумної, почав поступово приходити до думки про те, що і «дія», і «фатальна сила» (якими він пояснював світ) були тільки помилкою і що існувало інакше, ясніше і точніше поняття — «соціальна необхідність», якою можна було пояснити все.

Соціальною необхідністю, як уявлялось Арсену, чи — наслідком цієї соціальної необхідності, що лише доповнювало, уточнювало, але не міняло суті, було рішення його батька, шкільного вчителя, їхати з метою просвітництва на село. «Так-так, тоді це було необхідно, але чим це обернулося для нас? Початком кінця, трагедією», — говорив він словами матері, котра, він пам'ятав, не могла пробачити батькові, вже й після його смерті, саме того, що він повіз усіх у село. Наступною соціальною необхідністю був для Іванцових від'їзд із села. То був рух у пошуках заробітку й хліба з глибин Росії в Середню Азію, який дістав назву «в Ташкент по хліб». Цей рух охопив такі величезні маси, що всі станції від Рузаевки до Ариси були забиті селянськими сім'ями — чоловіками, дітьми, жінками, які кидались у пошуках окропу і штурмували поїзди, що йшли на схід, і в цій масі півголодних, напіводягнених людей, котрі їхали від своєї землі в чужу, де сподівалися на казкові багатства, загублені, як піщинки в потоці, їхали Іванцови. «Куди? Для чого? Безглуздя!» — з посмішкою думав тепер Арсен, беручи за вихідне не голод, через який тоді їхали, а безглуздя, що очевидно було йому зараз, на відстані: не можна і смішно шукати на чужині щастя! «Не треба було зриватися з села, якось би перебули, пережили б, як інші», — тривожно і глухо згадував він слова бабусі. Соціальним явищем або продуктами часу, як можна було б іще сказати, були ті хлопці, які промишляли по вагонах і які примусили батька від страху залізати під полицю-нари. Після революції і громадянської війни було стільки сиріт, стільки безбатченків, що, певно, було б

неприродним, якби таких хлопців із фінками й кастетами не існувало, і потрібно було не один десяток років, аби ліквідувати це явище. «Фатальна сила, гм, ні, не фатальна, а наслідок діяльності людей! — вигукував тепер Арсен. — Адже кимось була колись уперше зневажена справедливість! Адже була зневажена, була, а потім уже за нею весь цей неозорий ланцюг виправданих і невиправданих злочинів, про які я чув і знаю і про які не чув, не знаю, але які є».

Йому, що добре розумівся на зміні епох і суспільних формацій, тобто тих форм насильства, які по черзі надбудовувались правителями і в які при кожній зміні формації змушували вірити народ як у щось світле, котре має принести людям полегшення і повернути їм нарешті справедливість і мир; і добре обізаному з найрізноманітнішими теоріями про закони розвитку природи й суспільства, насамперед з філософією марксизму, яка дала змогу об'єктивніше, ніж у всі минулі часи, поглянути на суспільство, — йому як історика не тільки тепер (у тюремній лікарні й після) не спало на думку спертися на ці знання, а навпаки, він зумисне залишав їх осторонь, аби вони не заважали. Він розумів, що досвід минулого був важливий — і для нього, і для людства; але йому здавалося, що в тому, як передавався цей досвід прийдешнім поколінням, закралась помилка, і він хотів уникнути цієї помилки; він хотів сам пройти той шлях, що його пройшло людство, і досягти (чого не могло зробити людство) тієї абсолютної істини, яка, власне, потрібна йому лише для виправдання своєї правоти.

«Ганнібал від безмежного бажання влади спалював міста і вбивав людей, цього самого Ганнібала оголошено великим полководцем в історії людства, — розмірковував Арсен (із своєю здатністю подумки переміщатися в минуле і ставити себе не на місце тих, хто брав гору і возвеличувався, а на місце тих, кого грабували, вбивали, розпинали на хрестах і оголошували рабами). — Ще більше підноситься Публій Корнелій Сципіон Еміліан Молодший, який буцімто врятував цивілізацію і мало не всю Європу, зрівнявши із землею Карфаген». І перед Арсеновими очима розгорталася відома (з опису історика Полібія) картина, як полководець та історик, зійшовши на пагорб, овіювані середземноморським теплим вітерцем, з властивою римлянам холонокровністю (хіба це не знаменно!) спостерігали за тим, як різали, завалювали камінням карфагенців, які кидались у відчаї, простих людей, які не мали жодного відношення до політики, яких — мільйони і які (чи через інертність, чи через довірливість, або ще через якусь закономірність, добре відому тим, хто диригує) втягувались і далі втягуються в страшні своєю неприборкуваною стихійністю коलो-

роти історії. «Хто ж із людей перший переступив межу несправедливості? Ганнібал, Сціпіон? Чи не вони? Чи ще до них — хто, коли, де? Як сталося, що народи давали змогу чинитися божевіллям? — думав Арсен.— Соціальна необхідність чи суб'єктивна жадоба влади, насильства? — Мимоволі він переносив рівень свого мислення на рівень мислення людей тих часів.— Так, певно, суть одна, хоч би в які слова вона вбиралася». Він звертався до різних історичних епох, але скрізь знаходив насильство, оману, лицемірство, і йому здавалося, що саме знищенням Карфагена і були відкриті ворота для всездозволеності і стало можливим змитати з лиця землі міста, держави, народи (нібито життя тих, хто при владі й силі, це одне, а життя інших, хто не при владі і в неволі, це інше і з такими можна як з мурашками,— причавив чоботом, і все, нема). Він, що завжди по-особливому ставився до давньогрецької історії і вважав за взірць і приклад для людства демократію Афін, зараз і в ній бачив тільки якусь соціальну необхідність, яка згодом була розчавлена і зметена новітньою діяльністю людей. Ця діяльність викликала в Арсена усмішку, і його маленькі, круглі (за товстими скельцями окулярів) очі оживали в такі хвилини роздумів, і лікар, котрий лікував його, бачив у цьому ознаку одужання.

«Історичні долі народів і доля кожної окремої людини — як їх співвіднести, і хіба це не предмет дослідження? У чому протиріччя і в чому відповідність? Чому людина, одержавши життя, мусить підкоряти його волі інших, і не кращих, а навпаки, тих, які мають за мету тільки причавити й принизити подібних до себе?» — розмірковував Арсен, співвідносячи своє життя із загальним життям людей. Він не міг висловити цього вголос; висловлене вголос, воно здавалося б смішним (я і людство!), він розумів це; але ще краще він розумів, що не тільки правомірно і треба було співвідносити своє життя із загальним життям людей (адже не може загальнолюдська мета виключати вдоволення особистих запитів; задля чого ж тоді ця мета і задля кого?), а ще що — саме тому люди й страждають, що не ставлять перед собою цього важливого питання і, власне, позбавляють себе можливості впливати на плін життя. «Те, що було зі мною, було не в вакуумі, не саме по собі — від бажання чи небажання батьків; так чи інак, а все було обумовлене соціальною необхідністю». І він від історичних подій переходив до подій особистих і згадував далеке туркменське містечко, вапняковий завод, на якому працювали мати й бабуся, котрі померли від малярії і були поховані там-таки (хоч як пізніше намагався Арсен знайти їхні могили, так і не зміг, йому тільки приблизно показали місце, де вони могли бути поховані, і він лише розгублено дивився на безіменні,

порослі середньоазіатськими колючками пагорбки). «Що це було? Це була соціальна необхідність,— розважливо казав він тепер.— Це було наслідком того загального, що відбувалося з усіма й чого не можна було уникнути. Не можна? Але чому?» Відповіді не було, як не було її на десятки інших подібних питань. До соціальної необхідності він зараховував і роки, прожиті ним у дядька в Москві, і своє друге сирітство, коли на дядька прийшла з фронту похоронна, і дистрофію, після якої у нього впав зір, і ночі над книжками та дисертацією, і, врешті, Галину з її маленьким Юрієм, якого він усиновив, і з її вітчимом та ріднею, яка не зрозуміла й не прийняла його, Арсена, з його хворобливою худорбою, з його страхом перед грубою силою і невмінням постояти за себе, й тими і н ш и м и потребами життя, головною з яких було — жити так, як підказує кожній людині її людська гідність, тобто за законами добра, справедливості й братерства.

Але жити так, він бачив, було неможливо. Старий Сухогрудов намагався підкорити його своїй силі; те саме намагався зробити з ним і Дементій, і навіть Юрій, коли вже підріс і скуб людей тільки за те, що вони мали інший, ніж у нього, настрій. «Усі вони — продукт часу: і Галина, і її вітчим, і її брат, Дементій, і, мабуть, я сам — також продукт часу,— думав він, і його вражала ця думка, що він теж, виходить, соціальне явище; він, з усіма ц и м и оновленими думками, прагненням справедливості і добра, бажанням щастя і собі, й людям, він стояв уже майже на порозі цього щастя, одружившись з Наташею.— Так-так, мабуть, я теж соціальне явище, результат спільної діяльності людей. Тоді в чому моя вина? Хіба я хотів кому-небудь зла?» — думав він.

XXXVIII

Палата, в якій лежав Арсен і яка так сприяла його роздумам, була невелика, двомісна, з голими стінами й білими лікарняними меблями. Щоранку приходив лікар і, не сідаючи, запитував про самопочуття. Він був скупий на слова, не всіміхався; його справа була — лікувати, і він лікував, спокійно, впевнено, як будують будинок або тинькують стінку (завжди примружено, наче майстровий спочатку дивиться на розчин, потім на площину стінки, яку збирається обробити). Лише одного разу він дозволив собі сказати: «Занедбали, занедбали себе, голубе. У вас серце ледаченьке, адже не можна так сиднем сидіти»,— це стосувалося того способу життя, який вів Арсен на волі. До історії хвороби він записав того дня, що у хворого серцева недостатність, і залишив його ще на тиждень у лікарні.

Небалакучий був не лише лікар, а й санітар, котрий приносив їжу й ліки (ніби на підтвердження відомої жартівливої істини, що для спільної роботи підбираються звичайно люди однакового складу). «Я роблю стільки, скільки зобов'язаний, і більшого не чекайте, не буде»,— промовляло його похмуре обличчя, щойно він з'являвся в палаті. У нього щось не ладналося в сім'ї, і він переносив незадоволення на хворих, особливо на худого, в окулярах Арсена, котрий саме худорлявістю та окулярами не подобався йому. Арсен відчував цю недобророзичливість, як він завжди відчував сторонню силу, що намагалася тиснути на нього, і йому скрутно довелось би, коли б не сусіда по палаті, Данилін, який умів смішно й ущипливо (в особах) зображували лікаря й санітара.

Цей Данилін був по-своєму цікавою людиною. Він належав до того типу людей, про яких не скажеш одразу, хто вони, чим займаються і які їхні погляди на життя. То в них проступає свята наївність— так легко вони судять про речі, які потребують осмислення; то враз проривається начитаність, книжність, і стає очевидним, що «свята наївність» була тільки грою, свого роду хитрістю; то виявляє знання історії (певна річ, дилетантське, коли ближче придивитися), то обізнаність у точних науках із популярних науково-технічних журналів, то знову— над усім бере гору простакуватість, за допомогою якої завжди можна вдати такого собі тютю, якого всі і в усьому дурять. За певних умов Данилін міг би зробити багато корисного для суспільства; але його природна обдарованість, не підтримана ніким замолоду, не могла проявитися в ньому тепер інакше, аніж проявлялась, і Арсен з подивом і жалем дивився на нього. Справа, в якій притягався Данилін, була, як він сам казав про це, дріб'язковою. Його спіймали на тому, що він завантажував у машини більше овочів, аніж вписував у накладних. «А чому?— ніби сам себе запитував він.— Та тому, що, по-перше, так роблять усі, по-друге, можна звалити на вантажників: завантажується одразу п'ять, десять машин, за всіма не встежиш, і, по-третє (що було його головним козирем), адже не без відома робилось, а з відома, так що коли потягти за мотузочок, то й міністр чи всидить на своєму стільці,— сміючись, додавав він.— Не потягнуть, ні-і. Рік умовно, та й по всьому. Рік». І він дивився на свою, по суті, кримінальну справу з якимось неначе хлоп'яцтвом.

— Те, що я можу сказати тобі чи собі, я нізачо не скажу слідчому. У мене своя правда, у нього своя,— іноді по-філософському починав він. Він любив поговорити про життя і мав про нього своє певне уявлення, засноване на тому, що всі тільки беруть від нього, а віддають лише тлінню.— Трава корінням тягне соки з

землі, худоба їсть траву, а ми худобу, і все повертається в землю тлінню. Так чого ми хочемо? — запитував він. — Люди — як трава, хто де пустив коріння, звідти й тягне. Хіба це не так, скажи мені, хіба не так? Мовчиш, отож-бо. — Виходило, що його взагалі не було за віщо притягати до суду.

Але часом на Даниліна находила інша стихія, він ніби перероджувався й починав говорити про життя так, що важко було заперечити йому.

— Ми всі — продукт часу, — казав він (те саме, що найбільше впливало на Арсена). — Я можу заробити, а не дають, хочу заробити, а нема де, і тоді я починаю хитрувати. Однаково своє взяти треба. Кінь у голоблях, куди смикнуть, туди й піде, і ми в голоблях. Немає такого, що б не залежало од людей, од нас усіх, од нашої спільної діяльності, і от що цікаво тут: коли ми нарізно, ми розумні, а разом — не виходить. От у чім суть! — вів далі він, ніби розмовляв не з ученим, не з кандидатом наук, а з таким, як і сам, простим чоловіком, який не знає справжнього смислу життя.

Арсен майже не вступав у розмову. Він боявся повторення того, що було в нього з Христофоровим. Та й слухати було спокійніше, аніж говорити; спокійніше було спостерігати чуже життя, ніж думати про своє, і він поступово звик до свого балакучого сусіда, до його міркувань, так що потім, коли прийшов час, важко було розставатися з ним.

Даниліна виписали першого.

— Ну от і прощай, — сказав він, підійшовши до Арсена. — Коли розумієш що до чого, то нема страху. Жили й житимемо, прощай, — повторив він, потиснувши своєю широкою і сильною рукою вище ліктя худу руку Арсена.

Арсен іще близько двох тижнів пролежав у палаті, уже один, і саме в ці дні, які непомірно довго тяглися для нього, прийшов до усвідомлення того, що його пробудило до діяльного життя. Спочатку він просто згадував Даниліна, його селянське з великими рисами обличчя, на якому особливо вирізнялись важкі сивіючі брови. Ці брови ніби повсякчас були в роботі (відповідно до плину розмови чи плину думок), вони виражали то запитання, то зосередженість, то подив чи інші відтінки настрою, які можна пояснити тільки в поєднанні із словами та голосом і на які така багата була натура Даниліна. Арсен спочатку згадував саме це зовнішнє, що було начебто грубе, але водночас і привабливе в Даниліні, однак потім (як і завжди буває, коли людина хоче зрозуміти іншу) почав розуміти його міркування, в яких зовсім поіншому поставав світ людських стосунків. Його вражала простота (але більше, мабуть, незвичайність), з якою Данилін умів ви-

словити свої спостереження. Найскладніші явища, які здавалися непоясненими, набували в його словах якоїсь незвичайної правдивості. «Люди — як трава, хто де пустив коріння, звідти й тягне», — знову і знову повторював Арсен, дивуючись простоті того, про що свого часу перечитав томи різних досліджень. Він, котрий звик до книжного пояснення світу, зіткнувся з простим, народним поясненням його (вірніше, з одним із таких, що їх безліч існує в народі, які, незважаючи на властивий їм утопізм, звичайно сприймаються як правда), і це зіткнення не могло подіяти на нього по-іншому і не розбудити в ньому своїх думок, які теж здавалися простими й зрозумілими.

XXXIX

Після обходу лікаря Арсен годинами лежав на самоті на ліжку, обікладений, немов ватою, лікарняною тишею, яка разом із запахами ліків і виглядом халатів гнітюче діє на людей. Час від часу за дверима, по коридору, хто-небудь проходив — чи санітар, чи лікар, або хтось із хворих, що йшли на процедури, і Арсен, зачувши їхні кроки чи розмову, з якої не можна було розібрати ні слова, тільки ледь повертав голову до дверей. Він був кволий, йому не хотілось підводитись, але здатність думати жила в ньому немовби окремо від його худого й немічного тіла. Його думки линули широко, вільно, охоплюючи різні куточки пам'яті; він наче квапився надолужити те, що було згаяно ним за багато років, і саме в ці дні у нього почав складатися план тих самих наукових записок, роботу над якими він розпочав одразу ж, тільки-но його з лікарні знову перевели до камери слідчого ізолятора. За розміром та обстановкою це була така сама камера, в якій він до хвороби перебував із Христофоровим. Тільки тепер він був сам, і ніхто не заважав йому думати, тобто поринати в той світ спресованих уявою і поєднаних разом епох, філософських течій, історичних доль народів і доль окремих людей, частково домислених, частково відомих із джерел, в якому не те щоб легше, але більш звично було орієнтуватися Арсенові, ніж у житті, яке зараз оточувало його. Світ минулого вимагав лише зусиль розуму, світ сьогодняшнього — практичних дій, на які він найменше був здатний; і тому він скидався на людину, яка шукає загублений предмет не там, де цей предмет загублено (і куди не хотілось чи бязко було повертатися). «Я вбив людину, і я хочу знайти виправдання собі в історичних вчинках сотень тисяч інших людей, які жили в інший час і не пов'язані зі мною, — раптом спало йому це просте, руйнуючи попередні надбудови. — Я хочу звину-

ватити людство, закони життя, які творилися віками, а хіба я маю на це право і що я можу запропонувати натомість, окрім хіба що прагнення виправдати себе?» Він кидав писати й починав нервово ходити камерою, похрускуючи пальцями за своєю давньою студентською звичкою, від якої Галина відучила його, і ці хвилини, поки ходив, були, власне, тими єдиними й рідкісними, коли його тіло одержувало фізичне навантаження; всю решту дня (і ночі, бо лягав лише на світанку і, здавалось, одразу ж прокидався, тільки-но заплющивши очі) він, схилившись над столом, працював. Він писав розділ за розділом, як не писав ніколи раніше, і йому дивно було згадувати про свою докторську дисертацію, яку хоч як старався, не міг (за п'ять років!) просунути далі середини. Але не вона тепер цікавила його (з усією своєю другорядністю й величезною кількістю шаблонів, як сказав Кошелєв, познайомившись із нею), а ця нинішня, про соціальні явища життя, причини і наслідки, яку наче вихлюпував із себе Арсен. Він квапився, квапився, немов щось більше, ніж тільки славу вченого, мали принести йому ці записки.

«Я кину їм на стіл, і нехай бачать, хто є хто»,— думав він, під словом «їм» маючи на увазі то своїх колег по інституту, перед якими треба було, він відчував, виправдатись йому, то Галину з її родичами, то тих, хто допитував і збирався судити, то людство, якому в уяві надавав певних рис неприємних йому людей.

Якби Арсен не захопився цими своїми записками, то він змушений був би думати про те страшне, що скоїв, і про Наташу, якій зіпсував життя і з якою необхідно було щось вирішувати; він змушений був би від пошуків загальних істин спуститись до тих конкретних справ, яких не знав і де треба було не розмірковувати, а діяти; а діяти він не міг, тому що не міг подолати те почуття кривди (ніби все, що було з ним, було несправедливо), яке впродовж усього життя мучило його і від якого він рятувався тепер цією вигаданою для себе роботою. Він, по суті, не побувавши в морі й не випробувавши сили океанських хвиль і протиборства з ними, намагався говорити про їхню згубність; але йому здавалося (з-за укриття, звідки він звик дивитись на світ), що він нібито сам пройшов через усі історичні випробування, і йому цілком очевидно було, в яких пороках потонуло людство, і що можна було взяти з життєвого досвіду, а що відкинути. Відкинути треба було, на його думку, ті нашарування (у вигляді законів і умовностей), якими за віки добряче обросло людство. Будь-яка умовність чи закон рано чи пізно неодмінно вступали в суперечність із особистістю, тобто з тією природною потребою вільно проявити себе, яку відчують усі люди (він помилявся лише в тому, протестуючи проти законів і умовностей, що виходив

від хибного посилення, міряючи всіх людей по собі, на добре начало і совість, тим часом як закони і умовності придумувалися не для ущемлення добрих начал, а для ущемлення зла, жорстокості й насильства на захист добра); йому праглося свободи виявлення добра (ніби він не мав такої можливості!), але досягнення мети він бачив у запереченні законів, які нібито сковували особистість, і він з тією силою душі (в художому, що дедалі більше всихалося, тілі), на яку тільки спроможний був тепер, намагався довести свою правоту. Йому було байдуже, чи суперечило те, що він писав, засадам марксизму, матеріалізму і діалектики загалом, тобто розумінню необхідності тих явищ, які відбувалися і відбуваються в суспільстві, а важливо було, що він так думав і відкривав істину; і він жив цим усвідомленням відкриття, ніби й справді кинув виклик людству.

Але, відходячи від конкретних справ слідства й суду (на користь тієї абсолютної істини, котру шукав), від факту вбивства, вчиненого ним, і пошуку доказів, на основі яких можна було б чекати виправдання на суді (саме слово «виправдання» викликало в ньому протест, оскільки він не знав, у чому й перед ким виправдуватись), він не міг не думати про Наташу; Наташа являла собою для нього той особливий світ ще не зіпсованої пороками життя людської довершеності, той рідкісний екземпляр коштовності, на який можна було дивитись лише чистим поглядом і біля якого очищатись; і він подумки, тут, у камері, намагався затуляти її від того бруду, тієї моральної неохайності, від якої так старанно оберігав, живучи з нею. «Невже вони викличуть її на суд? — раптом, у хвилини прояснення, вимовляв він, із жахом уявляючи, як усе буде на суді, а головне, що Наташа побачить його в тому, з вартою за спиною, становищі, вірніше, в тій страшній несправедливості, від якої в нього не було засобів захищатись.— Ні, у них стане розуму не викликати її. Я їм скажу. Їм необхідно сказати це». Як він повсякчас відчував свою душу, котра хворобливо зіщулювалась від будь-якого стороннього дотику, він відчував тепер душу Наташі, і йому важливо було зберегти в ній це, що він любив у ній. Коли тепер думав про неї, він згадував не її очі, усмішку чи голос, який виразно чув, не вбрання, в яких водив її до Лусо, у Великий театр і до Карнаухових, і де вона була така вродлива, що всі задивлялись на неї і заздрили йому, а звертався до того безтілесного, що заведено називати душею і що він намагався зберегти в ній для себе, для свого майбутнього життя. Найпростішому і природному — її молодості — він надавав (з висоти свого досвіду і поміркованості) тих рис людської довершеності, про які люди тільки думають, що вони є, і тим часом як він, протиставляючи себе людству, захищав, здавалось,

лише свої принципи, з іще більшим зусиллям захищав і Наташу, висувачи її довершеність як протизагу вікам, соціальним явищам і особистостям, велич яких заперечував.

XL

В останній день свого життя він, здавалось, надзвичайно гарно попрацював. Йому принесли кілька наукових, з історії, книжок, які він замовляв, і папір, бо в нього закінчувався, і він, цілком задоволений цією дещицею, що в умовах слідчого ізолятора було багатством, одразу ж узявся відшукувати в книжках те, що було потрібне йому. Він навіть не звернув уваги на іронічну посмішку служителя, котрий приніс це багатство, і на його запитання: «Чи ті книжки?» — машинально відповів:

— Так-так, сюди,— наче служитель запитав, куди їх покласти.

— Мабуть, є що заповідати, га? — уже від дверей, скоса подивившись на папір (не на той, що приніс, а на списаний, який стосом лежав на столі), сказав служитель.

— Ви щось сказали? Так-так, дякую,— мовив Арсен, лише на мить відриваючись від розгорнутої перед очима книжки і тут-таки знову заглиблюючись у неї.

Йому треба було знайти, що стосувалось духовного стану суспільства тих епох, і він несподівано наштовхнувся на цитату (з давньогрецького поета і драматурга Софокла, який прославляв могутність вільної людини), з якою раніше не був знайомий. Софокл захоплено вигукував: «Багато на світі дивних сил, але сильніше за людину — немає». «Так, сильніше за людину — немає,— підтвердив Арсен.— Софокл хвалить силу, Арістотель — розум (він згадав і подумки проказав відоме висловлювання Арістотеля про те, що вище від науки є тільки розум). Розум? Сила?! А про що нам свідчить історія? На що людство використало ці свої розум і силу? Чого навчилось? Руйнувати, пригнічувати, давити, та хіба наш розум добрий, чи має він те, що ми намагаємось приписати йому?» Ці й подібні запитання поставали перед Арсеном, і він не те щоб не міг або не шукав відповіді на них, але не встигав запам'ятати, на що відповідати, і знову тягся до столу і записував уже це нове, що спадало на думку. Воно не менше, аніж попереднє, стосувалося тієї справи, в якій він притягнувся; але йому, навпаки, здавалося, наче він одчинив ще одні двері (в уявному коридорі життя), які наближали його до мети.

У камері було тепло, але Арсен відчував, що в нього мерзнуть ноги, і він раніше, аніж завжди, ліг у постіль. На душі в нього було спокійно, бо головне, чого він хотів, було зроблено ним, і у нього залишався ще один повний (до суду) день, і можна було

ще багато встигнути. Він лише несподівано і вже перед тим, як заснути, згадав (за тим переплетенням думок, яке завжди здається дивним), що служитель назвав його рукопис заповітом. «Що ж, можна й так»,— подумав він, знаходячи свій смисл у цьому слові. Потім думки його обірвались, він не бачив ні снів, ні птахів, які, як про це пишеться в романах, нібито навідують перед смертю людину; він не тільки не думав про смерть, але саме припущення, що він може не встати і ранок почнеться без нього, що без нього підуть потім дні, тижні, місяці, роки, саме припущення було неможливим для нього. Він думав про життя і готував себе до нього; і та слабкість, яку останнім часом відчував, здавалось йому, була тільки через перенесене ним запалення легенів. Після хвороби він так звик до своєї фізичної кволості, що вже не мало значення, було її більше а чи менше.

Прокинувся він враз, серед ночі, від того, що йому важко було дихати. «Що зі мною?»— подумав, гадаючи, що те, що з ним відбувалось, було через те, що він незручно лежав. Він спробував змінити позу, але відчув біль у серці і почав дужче задихатись. На його груди мовби щось навалювали, і він, намагаючись звільнитись від ваги каміння, тягнув на собі сорочку кволими, німіючими пальцями. «Та що зі мною?»— знову подумав він, намагаючись подолати недугу, глибше вдихнути повітря і відчуваючи, що не в змозі це зробити. Він потягнувся, щоб увімкнути світло, і вперше тривожна думка, що з ним щось серйозне, жахнула його. «Ні,— сказав він собі,— не може бути. Тепер, коли я так розумію життя, коли нема більше ні перешкод, ні сумнівів і я знаю, чого навчити людство, саме тепер... Ні, не може бути, я просто незручно ліг»,— переконував він себе, тим часом як напад ядухи трохи відпустив його. Арсен ніби знайшов ту позу, в якій йому зручно було дихати, і не ворушився, боячись порушити це положення.

Він пролежав так кілька хвилин, прислухаючись до різних ділянок свого тіла, немов намагаючись знайти підтвердження того, що живий, але думка про смерть уже не полишала його; ця думка шукала для себе своїх підтверджень, і підтвердження були насамперед у тому постійному (після хвороби) нездужанні, якого Арсен ще вчора, здавалось, не помічав, але яке тепер багато про що говорило йому. Він не раз чув про раптову смерть од інфаркту, інсульту, але можливість прикладання до себе цього, що раніше траплялося з іншими, на мить змусила його завмерти. «Отак, просто?— подумав він, хоча те, що відбувалося з ним, не тільки не було простим, але, навпаки, завдавало і душевних, і фізичних страждань.— Так одразу?— повторив він.— Ні, це неможливо; неможливо, щоб я з усім своїм світом бажань, своїми оновленими

думками, Наташею... Ні, неможливо. Неможливо, несправедливо і жорстоко — зі мною, зараз, так просто?» — усе думав він, не наважуючись поворухнутись і цим порушити в собі той стан спокою, що нарешті встановився і давав йому можливість дихати й думати. Як кожен солдат, ідучи в бій, погай сподівається, що куля чи осколок не влучать у нього (може, якби не цей великий самообман, були б неможливі і війни), Арсен не те, щоб залишав собі надію, що смерть обмине його, але був певен, що обмине; кожною клітинкою тіла він прагнув цього; і водночас жах перед тим, що це може статися, статися зараз, з ним, усе більше охоплював і заморожував його. Треба було крикнути, гукнути на допомогу, але він не міг поворухнутись; йому здавалось — коли він зробить найменший рух, в ньому одразу щось обірветься і він помре; він бачив свій порятунок у непорушності, тим часом як розум і далі працював і в його уяві стояла реалістична картина власної смерті. Він бачив домовину, себе в домовині, квіти, сльози, чув приглушені голоси, кроки і бачив Наташу в горі, в якому, він гадав, мала бути вона; він намагався пробитися в її душевний стан, вгамувати її сльози і допомогти їй у її горі; він і тепер, на власному похороні, хотів уберегти її від тих вражень, від яких повсякдень оберігав, і через те, що зробити це можна було тільки — не вмерти, він голосно, як йому здалось, але беззвучно, як було насправді, промовив: «Я не хочу, ні, цього не буде!» Та тим часом як вимовляв це, він зробив рух і знову почав задихатись; і дужче й судомніше побігла в ньому думка.

«Так от чого я боявся все своє життя,— раптом, ніби зупинившись, промовив він.— Я боявся смерті й хотів жити. Я й зараз хочу жити, хочу, щоб усе, що було зі мною, було й було знову; навіть погане було, власне, чудове, бо було життям». Він поспішав розкаятись у тому, як сприймав життя, і ладен був усе пройдене повторити спочатку, все-все, аби лише йому було надано цю можливість. Але він відчував, що життя в ньому згасало, і намагався боротись — тим єдиним для нього тепер засобом, який називають у народі силою духу; але тіло вже не підкорялось цій силі; в останню мить він іще встиг побачити Наташу, яка нібито схилилась над ним (у всьому тому щасливому сьайві, в якому любив бачити її), і знепритомнів. Але й непритомний іще якийсь час боровся за життя короткими й судомними зітханнями, потім затих, і вранці, коли його прийшли будити, Арсенове тіло було вже холодне. На столі лежали акуратно складені книжки й рукопис, а сам він з виразом страждання в розплющених очах, які вже неможливо було закрити, і в мученицькій позі (голови, рук, ніг, тулуба) лежав на ліжку.

Своєю несподіваною смертю Арсен, по еуті, зробив можливим те — разом розв'язав увесь вузол проблем, які сходились на нього, — чого не могли б зробити ні суд, ні адвокати, ні громадськість, коли б навіть не формально, як було насправді, а зацікавлено взялися за справу. Він розв'язав руки всім, хто хоч якось був пов'язаний з ним, і це особливо відчутно було на похороні, який відбувся на четвертий день після його смерті. У всіх присутніх на обличчях був майже один і той самий вираз, наче вони прийшли в квартиру, урочисто прибрану в жалобу Микитівною, не з почуттям втрати, яке буває від усвідомлення її непоправності (і обов'язку живих перед мертвим), а з почуттям полегшення, що все, що досі обтяжувало, тепер буде знято з них.

Кошелев, котрий подумки не раз докоряв собі за те, що взявся за справу Арсена, яка виявилась не тільки не перспективною, як він сподівався, а, навпаки, звичайнішою, аніж можна було передбачити це, настільки не міг стримати свого збудження, що, забувши, де він і для чого прийшов, дозволяв, розмовляючи із Старцевим, якого знав як громадського борця за мир, говорити так голосно (тим часом як за дверима, у великій кімнаті, лежав небіжчик), що Микитівна, взявши на себе керівництво похоронном, змушена була кілька разів підходити до нього.

— Так-так, перепрошую, — говорив Кошелев, обертаючись до літньої жінки, яку бачив уперше і роль якої на похороні була йому невідома. — Перепрошую, перепрошую, — зі своїм тактом і вмінням бути чемним додавав він, аби за мить, забувши, знову повторити все, за що вибачався.

На журнальному столику, тимчасово винесеному сюди, біля якого відомий адвокат розмовляв із Старцевим, лежав Арсенів рукопис, разом з іншими чоловіковими речами принесений Наташею із слідчого ізолятора. Кілька аркушів із рукопису вислизнуло на підлогу, і Кошелев, не помітивши цього, тупцював по них, розриваючи, забруднюючи і чавлячи їх підборами своїх зимових, на штучному хутрі, черевиків.

— І як ви вчинили? — запитав його Старцев посеред розмови.

— Виклав у брошурі, та й поготів, — жваво відповів Кошелев, який звук будь-яку, на його думку, варту уваги справу викладати у своїх брошурах, тобто переводити на гроші для себе.

Професор Лусо, який прийшов із доцентами Карнауховим та Мещеряковим і височів тепер над ними поголеною головою, мав ще більше підстав бути задоволеним. По-перше, цілком вичерпувалось питання про аморальну поведінку Арсена — розлучення, одруження, історія з убивством прийомного сина, що неприємно

плямою лягало на колектив і, певна річ, характеризувало самого Лусо, як він гадав, думаючи, що колектив — це він з усіма своїми заслугами й вадами, і, по-друге, тепер само собою знімалось питання про рукописний журнал, що загрожувало великими неприємностями для всіх, як висловлювався тепер Лусо, розуміючи — коли винуваті всі, то питати ні з кого. «Як жив потайки, не по-людському, так і помер. Але вчасно, вчасно. Знав, мабуть, за собою те, про що ми лише здогадувались»,— думав Лусо, тим часом як його погляд був прикутий до маленької, висхлої після хвороби та смерті голови Арсена, яка потопала в домовині. Голівка здавалась йому маленькою ще й тому, що на ній не було великих Арсенових окулярів.

— Як смерть міняє людину, це жахливо,— мовив раптом Карнаухов, що досі мовчав, обернувши своє випещене, з тонкою лінією носа і такою самою тонкою лінією чорних бакенбардів обличчя до Мещерякова.

— Смерть завжди жахлива,— одразу відреагував Мещеряков.— Ні йому виправдатись, ні нам звинуватити його, от що таке смерть.

У темному, з розпірками по боках костюмі, який елегантно сидів на Карнаухові, в його хоч немовби й жалобному — з червоними й білими смужками на темному тлі — галстуку й синього тону сорочці не тільки не відчувалось нічого жалобного, навпаки, проглядало навіть щось ніби урочисте, офіційно-урочисте, на що він був запрошений. Але незважаючи на цю офіційну урочистість, яка вимагала від нього певної коректності,— як і на вечорах у Лусо, як у театрі або на прийомах, що їх він влаштовував у себе, полюбляючи підтримати репутацію людини відвертої, сміливої, товариської, тобто з простолюду, як було модно тепер удавати себе, він і тут, на похороні, не міг утриматись від цієї своєї звички підлаштуватися, хоча б у розмові, під народ. Те, що він сказав Мещерякову, не відповідало тому, що думав і відчував; смерть Арсена, власне, не зачіпала його; з тієї кількості розмов, переважно безглуздох, які він чув про свого колишнього друга, з відгуків начальства, тобто Лусо, про Арсена, а начальство відомо для чого висловлює свою думку, нарешті, з того факту, що Арсен цілу осінь перебував під слідством, у в'язниці, де, як відомо, ні за що не тримають, як вважав Карнаухов (і вважала більшість в інституті), він, по суті, був готовий до того, що побачив; але, знаючи, що люди при вигляді небіжчика неодмінно висловлюють співчуття, він і мовив це своє «жахливо», висловивши, однак, не співчуття, а лише своє ставлення до всього. А на Мещерякова озирнувся тому, що, як завжди, чекав від нього заперечень. Але заперечень не було, і це здивувало Карнаухова.

«Дивно,— вирішив він, подумавши насамперед не про те, що заходить в суперечку при небіжчикові непристойно, чим, очевидно, й керувався його повсякчасний опонент, а про те, що сказане ним не викликало заперечень.— Дивно, дивно,— повторив він.— Чи, може, теж вирішив разом з нами?» І, тільки-но подумки висловив це питання, на його стиснутих губах з'явилася знайома багатьом неприхована посмішка, яка мала знищити доцента Мещерякова, що нею Карнаухов не раз, через відсутність аргументів, закінчував з ним суперечку.

Але Мещеряков не бачив цієї посмішки. Його увагу привернули студенти, які увійшли з квітами і яких він знав. Студенти тримались розгублено, боязко — чи через те, що було багато незнайомих людей, чи через те, що побачили декана та викладачів; Микитівна підвела їх до труни, біля якої поклали квіти (ті нещасні, з кількох бадилюнок букети, які тільки й можна було дістати з їхніми статками цього зимового грудневого дня), і відійшли вбік. «Чи будуть отак на наших?» — жваво подумав Мещеряков, якому здавалося зворушливим те, що він побачив. У його свідомості хоч і невиразно, як щось далеке, постав образ Миті Гаврилова, чії ескізи про мерців та домовини він бачив на приватній виставці в майстерні художника Єрмакова. За яким зв'язком пригадалось йому це, він не знав; не зовсім чітко він пам'ятав і те, чим його тоді зацікавив Митя, як людина й художник; але почуття, яке пережив тоді і яке збереглося у пам'яті як очищення від чогось непотрібного, обтяжливого й фальшивого і як пробудження до діяльності щирої, правдивої, для народу, і не за абстрактними поняттями добра для нього, з яких ніколи нічого не доходило до адресата, а з тих справ, які здійснюють це добро,— почуття це, ворухнувшись при появі студентів, як і під час зустрічі з Митею Гавриловим, схвилювало Іллю Миколайовича. Він мовби вдруге спіймав Арсена на тому (доброму, чому той віддавав себе за життя, тобто щирій, задля людського добра діяльності), до чого сам доцент Мещеряков тільки прагнув; і він з невлавним для нього неспокоєм почав швидко озиратися навколо, ніби різниця (на користь Арсена і не на користь його, Мещерякова) була очевидною для всіх і оголювала його. Не в такому строгому, як у Карнаухова, костюмі й більше — із загального вигляду, огрядності й манери триматись — належачи до категорії людей, які через свою зайнятість мало турбуються про одяг, Мещеряков, завдяки старанням дружини теж мав не вельми жалобний вигляд. Він відчував недоречну яскравість галстука, немовби непристойну білизну вистромлених із рукавів піджака манжетів із блискучими запонками, бентежився і від цього збентеження ще недоречніше,

аніж щойно, відповів Карнаухову, коли той знову звернувся до нього.

Карнаухов був на похороні без дружини; Мещеряков, навпаки, прийшов на похорон Арсена з дружиною, Надією Аркадіівною, яка не могла відмовити собі в приємності побачити Наташу в горі. Вважаючи її вискочкою і не бажаючи простити їй суперництва в товаристві, не бажаючи, власне, пробачити Наташі молодість і приберігаючи для неї камінця, якого хотіла жбурнути в неї, Мещерякова відчувала, що цього камінця вже кинута в Наташу і треба лише дати їй зрозуміти це. «Тобі не здається, що сучасна молодь надто швидка,— нібито не маючи на увазі Наташу, говорила вона, збираючись разом з чоловіком на похорон і вибираючи з гардероба, що одягти.— Не встигнуть в пір'я вбитись, а вже в небо. Це завжди може погано закінчитись». Вона збиралась на похорон так само, як збиралась у Великий театр або на вечір до Лусо; і коли в передпокої у Іванцових скинула з себе норкову, надзвичайно дорогу шубу, навіть Микитівна, яка, завдяки своїй професії, бувала в багатьох заможних родин, не могла не здивуватись не так вбранню, скільки багатству на цьому вбранні. Руки Надії Аркадіівни обтяжували персні та каблучки, серед яких особливо вирізнялась квадратна діамантова печатка, що дісталась їй, як вона запевняла всіх, від матері і яку вона надівала тільки в особливих (як тепер!) випадках; у вухах були діамантові сережки, трохи прикриті темним волоссям і темним шарфом, одягнутим для жалоби, а на тлі чорної сукні, яка (незважаючи на колір) більше годилася для театру, аніж для похорону, на повних і високих грудях світилось дороге кольє. Помітивши, що на неї звернуто увагу (їй здалося, що увагу звернуто не так на багатство, як на смак, з яким вона була вдягнена), і вдаючи, наче не помічає цих звернених на неї поглядів, вона поправила зачіску, кольє і, мигцем помилувавшись на свої персні й печатку (саме це й мусило, як їй здавалося, подіяти на Наташу й остаточно знищити її), подріботіла, привертаючи загальну увагу, до кімнати.

Але обстановка похорону завжди є обстановкою похорону, а вигляд небіжчика завжди є виглядом небіжчика і викликає почуття суму, тривоги, жалю (мабуть, через усвідомлення того, що всі смертні); а вигляд Арсена в домовині (через те, яким його всі знали за життя і знала Надія Аркадіівна) — вигляд Арсена, схудлого й висхлого за час недуги й смерті, так приголомшив Надію Аркадіівну, що вона з почуттям жаху і з широко розплющеними очима завмерла біля домовини. Вона наче відчула всю глибину тих страждань, яких ніколи не зазнавала сама, і їй стало недобре й боляче за Арсена. «Боже, боже»,— зорушачи вуста-

ми, але, по суті, безгучно, подумки вимовляла вона. Її очі сповнилися слізьми. Вона поклала свої гвоздики поряд із схрещеними руками Арсена і, прикладаючи носовичка до куточків очей і до щік, аби не розвезти накладених фарб, підійшла з цими слізьми й носовичком до Наташі й обійняла її.

— Яке нещастя, боже мій, яке нещастя,— промовила вона, хитаючи головою, тим часом як Микитівна підставляла їй стілець, аби вона могла сісти поруч із Наташею.

XLII

Близько дванадцятої години приїхали Григорій та Лія Дружникови, прихопивши з собою Тимоніна, що трапився їм дорогою.

— Як?! — вигукнув Тимонін, який завжди пам'ятав, що потрібно йому, і не пам'ятав про інших.— Помер? Похорон? От так штуківина... Поїду, поїду, аякже,— мовив він, влазячи у відчинені для нього дверцята «Москвича».

У його свідомості одразу ж прокрутилась коротка історія його відносин з Наташею, з котрою він прагнув близьких стосунків.

— То похорон що, сьогодні? — перепитав він у Лії, яка сиділа за кермом.

— Так, але ми з Гришею на хвилину, тільки подивитись. У нас справи,— заклопотано додала Лія.

А справами її була звичайна дріб'язкова метушня, з якої, як із драговини, неможливо вибратися. До Москви приїжджала французька співачка Матьє, і треба було дістати квитки на її концерти; і треба було дістати поетичну збірку, довкола якої от уже другий тиждень точилися жваві суперечки і, діставши яку, Лія знала, розчарується в ній. Однак вона не могла не робити того, що робили всі, й жила, власне, тими поверховими інтересами, за якими не можна було бачити ні зусиль, ні труднощів народного життя, ні трагічності окремих, як-от у Арсена та Наташі, доль. Але Лії здавалось (як, зрештою, і більшості тих, хто жив таким самим поверховим життям), що вона живе не для себе, а для інших. «Ох, я нічого не встигаю для себе»,— казала вона, вірячи, що говорить правду. Вона була з усіма в гарних стосунках, всіх любила; любила не за те, що ті були люди порядні і за це заслуговували на любов, а за добро, яке робила для них. Вона знала, що Тимонін людина пуста й нікчемна; пустий і нікчемний письменник, незважаючи на славу, яка ходила за ним; але ще більше знала його як любителя позалицятися до жінок, надто до молодих, і ця його слабкість, за яку вона насварилась на нього пальчиком у Будинку журналістів, зустрівши з Наташею і зрозумівши його намір, саме й була причиною її уваги й любові до

нього. Добро, яке вона робила своєму далекому (по Лусо) родичеві, полягало в тому, що вона розбивала його наміри, тобто «рятувала» його від його жертв, і вона так багато разів рятувала його, що не пам'ятала, від кого, і тому в неї не виникло тепер жодних сумнівів у зв'язку з тим, що везе його до Наташі.

За цим-таки шаблоном, як сприймала Тимоніна, вона сприймала й Наташу, для якої теж, здавалось їй, було зроблено стільки добра, що було б непростимо тепер, коли подруга в горі, не поїхати до неї й не побачити її.

— Господи, така молода, така молода,— з тією хвилинною щирістю, на яку тільки й вистачало її, промовляла Лія, впевнено ведучи свого «Москвича» морозною московською вулицею. Поняттям молодості вона ніби спрощувала для себе Наташу й відкидала те складне, до чого треба було ще докласти зусиль, аби розібратись; а на зусилля Лія не мала ні бажання, ані часу в її метушливому столичному житті.— Така молода, така молода,— повторювала вона, похитуючи головою, ніби йшлося про щось невиліковне.

На відміну від Мещерякової, яка вбралась нібито для похорону, а насправді для Наташі, котрій хотіла якось допекти, Лія приїхала в зручному вовняному, синє з білим, югославському костюмі-трійці, в якому ходила на роботу. Вона передала шубу та шапку Микитівні, котра вийшла зустріти її, і, встигнувши, поки роздягались чоловік і Тимонін, пристосуватись до атмосфери похорону, яка панувала в квартирі і яку вона одразу ж відчула: з кількості шуб та шапок на вішалці й стільцях, з кількості людей, що юрмились навіть у передпокої, так що попереду, за ними, нічого не було видно, з виразу облич цих людей, і з виразу обличчя Микитівни, котре промовляло, що в домі небіжчик, і з тиші й того трупного духу, який з морозу, знадвору був особливо відчутний,— встигнувши саме пристосуватись до атмосфери похорону, яка, хоч Лія знала, куди й навіщо їде, була і несподівана, й неприємна їй, вона повільно, як щойно Мещерякова, пішла слідом за Микитівною у велику кімнату, де прибрана квітами стояла домовина з тілом Арсена.

Трохи розгубившись від велелюддя, на яке не сподівалась тут, і поглядів, одразу спрямованих на неї, тільки-но ввійшла до кімнати, вона якусь мить бачила перед собою тільки домовину з червоно-чорною оббивкою, квіти і схрещені на грудях руки Арсена, які здіймались над квітами і за якими ніби вниз, на білому, лежала маленька, заспокоена смертю голівка, і бачила людей, що з'юрмилися з одного, протилежного від неї, боку домовини. Її намір лише на кілька хвилин зазірнути до Наташі, висловити співчуття й поїхати, тобто не маючи ані найменшого

уявлення про похорон, як усе повинно відбуватись (вона звикла робити все на ходу, похашцем, задля галочки, як сказали б на виробництві, що було своєрідним симптомом часу), цей намір виявився не лише не реальним, не тільки не можна було, зронивши на подругу сльозу співчуття, одразу ж попрощатися й поїхати, але незручно було навіть подумати про це. Усе ближче підходячи до домовини, в якій чітко вирізнялось обличчя Арсена, що змінилося після смерті, і вже не так жахаючись, як звикаючи до цієї нової обстановки, в якій, Лія розуміла, неодмінно доведеться тепер бути, вона спочатку впізнала Мещерякову, в персях та каблучках (чим та, власне, і примусила звернути на себе увагу), що сиділа біля Наташі, потім Наташу і за нею братів Стоцетових, Станіслава та Олександра, далі Карнаухова, Мещерякова і свого дядька Лусо, котрий, як їй здалося, був ніби аж веселий. «О, та тут усі свої»,— подумала вона, ще більше привичаючись і краще розрізняючи обличчя людей, які стояли одразу за домовиною й далі, в другому ряду та біля стінки. Вона ще раз глянула на Лусо, на доцентів, з якими треба було привітатись, але незручно було (через домовину) зробити це; відтак її погляд знову впав на Станіслава, на Наташу і знов на Станіслава, на мить вона наче аж спинилась від несподіваного здогаду. «Ні,— подумала Лія.— Це було б занадто: не встигла поховати одного... ні, ні-ні, це було б занадто»,— повторила вона, переводячи погляд з Наташі на Арсена, до якого тільки зараз, у зв'язку зі здогадом, відчула жаль, тобто у зв'язку з тим, на що недавно ще сама наштотхувала Наташу, але що тепер здавалось недозволенним. Може, через інстинкт самозахисту, належачи до певного кола людей, до якого належав Арсен і в якому Наташа була випадкова, чужа, опинившись тут не завдяки своїм заслугам, а завдяки заслугам чоловіка (якому нині ладна була так невдячно відплатити), Лія, не вагаючись, стала на бік Арсена, хоч тому вже нічого не потрібно було в житті; і за цим поділом, ким був для неї Арсен, ображений Наташею, доведений нею до могили, і ким була Наташа, яка не змогла зрозуміти, оцінити й підтримати його і через те була негідна його,— раптом рішуче нахилилась над висхлим личком Арсена і вустами торкнулась його чола.

Коли відходила від домовини, щось неначе підштотхнуло її ще раз глянути на Наташу, Станіслава і знову на Наташу, і те підтвердження своєму здогаду, яке їй хотілося побачити, вона побачила так ясно, що в неї більше не виникало сумнівів. Вона зрозуміла, із цього свого побіжного погляду, що Наташині почуття й думки були зосереджені не на небіжчикові, куди спрямовані були її очі, які то сповнювалися сльїзми, то висихали, а на іншому,

куди спрямована була її душевна увага, тобто на Станіславові, котрий стояв за її спиною, і на його братові Олександрові. Наташа не запрошувала Стоцетових на похорон, але вони, довідавшись про її горе, прийшли й були до неї ніжні та уважні. Лія зрозуміла це так ясно, немов сама була на місці Наташі. Надто вже промовляло їй про це молоде, сповнене життєвих сил обличчя Наташі. Вона була більше перелякана, аніж у горі; була засмучена не стільки чоловіковою смертю, скільки тим, що ця смерть наче оголила її перед Станіславом і Олександром. Коли вона плакала, то плакала від того, що їй жаль було себе, що так невміло розпорядилася своїм життям, тоді як можливі були інші й кращі варіанти; коли очі її висихали, вона вся наче аж зіщулювалась від думок про майбутнє. Вона розуміла, що недобре думати про те, про що вона думала, але не могла себе змусити думати про інше, і цей її душевний розлад, який відбивався на обличчі, саме й побачила і зрозуміла Лія.

Обійшовши домовину і підійшовши до Наташі, оскільки не підійти не можна було, Лія холодно привіталася з нею, з ким треба було, і відійшла. Про те, щоб одразу поїхати з похорону, вона вже не думала; їй хотілося до кінця простежити за Наташею і Стоцетовими, на яких вона і далі дивилася, не звертаючи уваги ні на чоловіка, котрий зупинився біля доцентів Карнаухова та Мещерякова і з нудьгуючим виразом стояв біля них, ні на Тимоніна з його наміром щодо Наташі. На прийомах Тимонін знав, як триматися з жінками; але на похороні, було очевидно (навіть йому!), не можна поводитись, як завжди, і він розгублено, немов запитуючи себе, навіщо він тут, дивився то на Наташу, то на домовину, то на людей навколо себе.

XLIII

Лукін, приїхавши на суд Арсена й дізнавшись про його смерть, весь ранок вагався, чи їхати на похорон, де, він розумів, йому нічого було робити, чи піти на Стару площу й передати там у відділ записку, яку він привіз, про зеленолузький експеримент, тобто про доцільність закріплення земельних ділянок за сімейними ланками. Питання про закріплення землі було, безперечно, важливіше; але Лукін здивовано відчував, що тут, у Москві, це питання не хвилювало його так, як хвилювало у Мценську, і не тільки тому, що тут не було ні сіл, ні ланів, на яких він хотів навести лад, ні тих людей, голів колгоспів та директорів радгоспів, котрі самою своєю появою одразу ж викликали до життя десятки невіршених, і не завжди через безгосподарність, проблем, ні тієї

атмосфери районних буднів, де слова «робота», «треба», «зобов'язання» вже самі по собі визначали загальну спрямованість життя. Москва, через те поверхове враження, яке вона справляє на приїжджих переповненими універмагами, метушнею машин та людей на вулицях, площах та вокзалах, вплетених, як у вінок, у Садове кільце,— Москва справила на Лукіна враження не те щоб дозвольного, зайнятого лише споживацтвом міста, але ніби віддаленого від самих понять «робота» і «треба», до яких він звик. Тут немовби вирішувались якісь інші, вищі, моральні проблеми, що існували окремо, чого Лукін, певна річ, не міг збагнути через свою селянську заклопотаність; він тільки відчув, наче опинився на палубі пароплава з квітами, людом та музикою, куди завжди йому праглоось потрапити, і той життєвий багаж, з яким він прибув до Москви, тут був зайвий і непотрібний.

Це враження посилювалось у Лукіна ще й тим, що він приїхав не на нараду, як минулого разу, коли виступав у Кремлівському Палаці з'їздів, і це певним чином дисциплінувало його, а для вирішення особистих справ. У райкомі та Зіні він сказав, що їде пробивати зеленолузький експеримент; але тим справжнім, що складало мету його поїздки і в чому він не міг обманути себе, були — суд над Арсеном і можлива, на тому суді, зустріч з Галиною. І хоч ця зустріч, він розумів, могла лише нашкодити йому в нинішньому налагодженому сімейному житті, як розумів і не-поеднуваність того особистого, з чим приїхав, із громадським, яке збирався вирішити тут і що було справою державною, здатною, коли підійти до неї з розумом, змінити сучасне обличчя села, він не тільки не мав сили затамувати в собі це особисте, а навпаки, чим ближчав день зустрічі з Галиною, тим дужче це особисте діставало над ним владу. Він був винний перед своєю колишньою дружиною, і потреба спокутувати вину перед нею і вабила, й лякала його. «Я тільки поясню їй,— думав він.— Врешті-решт вона зрозуміє, що ми не можемо бути разом». Він не хотів повторення того, що з ним було, і не хотів втрачати те, що з такими труднощами (і приниженням перед Зіною та дочками) було відновлено, але бажання побачити Галину було таке сильне, що затуляло і минулі, й майбутні побоювання. Коли йому повідомили, що Арсен помер і що суду не буде, він перш за все відчув досаду. Арсенова доля не хвилювала його, він був далекий від цієї людини; але Галинина доля з усією її невлаштованістю, про що він добре знав, була близька йому, і він відчував, що повинен взяти участь у ній.

«Але як? Адже не шукати Галину, та й де?»

Він уже більш як півгодини стояв під вікном, з якого відкривався вид на Москву-ріку та Замоскворіччя (як і під час свого

минулого приїзду, він жив у готелі «Россия», тільки в іншому його крилі), і думав, як йому вчинити. Зі Старою площею, він розумів, можна було зачекати, але з похороном, де, за його припущенням, могла бути Галина,— якщо не поїхати на нього, то все буде безповоротно втрачено. «То що ж робити? — запитував він себе.— Зустрітися на суді це одне. А чого ж я поїду шукати її, коли в мене свої справи?» Але тим часом як він дивився на папку з текстом записки і поясненнями до неї, яка лежала на журнальному столику; і тим часом як пібито з полегшенням казав: «Так, треба зайнятися справою»,— ця справа раптом починала тьмяніти перед ним. Він мимоволі згадав про візит до райкому батька та сина Сошникових, які, власне, як ще тоді визначив Лукін, пред'являли ультиматум; і хоч їхню вимогу можна було зрозуміти й пояснити і було б несправедливо не виплачувати їм зароблене, але Лукіну зараз потрібний був привід, аби не йти на Стару площу, тобто отримати внутрішню свободу вибору, і він думав про ультиматум, що давало йому цю свободу.

Із готелю він виходив усе з тим-таки наміром поїхати на Стару площу, і в руках у нього була папка. Але коли сів у таксі, на запитання водія: «Куди?» — назвав адресу Наташі.

— На похорон,— похмуро додав він, наче був незадоволений з того, що його змушують їхати туди.

Таку саму нерішучість — йти чи не йти на похорон — відчувала й Галина, приїхавши на суд Арсена разом з братом.

Дементій, котрий вертольотом літав по неї в трасове селище і знайшов її в такому стані занедбаності, в якому навіть увияти не міг, винувато відводив од неї очі, поки добиралися до Тюмені і потім до Москви. «Так-так, там їй нічого робити. Там вона пропаде»,— думав він, дивлячись на сестру. Він пам'ятав, як бригадир Мирон зі своячкою, вийшовши провести Галину до вертольота, дивились на неї, пам'ятав чутки, які доходили до нього і яким він через зайнятість та небажання (і невміння!) витратити енергію на дрібниці не надавав значення. «Віталіна має слухність,— думав він.— У Москві їй буде краще. Треба влаштувати її в Москві». І першого ж дня, як прилетів, одразу почав клопотатися про влаштування Галини. Але, зіткнувшись із звичайними для Москви труднощами, коли ніхто ніби не відмовляє в проханні, але й не говорить «так», і закрутившись із власними справами, тобто справами будівництва, яких, хоч скільки їх вирішуй, завжди багато назбирається для столиці, він поступово мовби перемістився від мети влаштування Галини до мети влаштування своїх справ і був збуджений, веселий, був знову в тому звичному колі життя (колі державних, як він казав, турбот), де все було доступне для нього, зрозуміле, і все можна було вирішити.

Заступник міністра, який прийняв його, був, як здалося Дементієві, задоволений ним і тим, як розгорталися справи на будівництві газопроводу; він дав зрозуміти Дементієві, що після цього його будівництва, якщо воно буде завершено в строк, а краще — достроково, не виключено, що його можуть поставити на чолі іншого, ще грандіознішого, яке планувалося. У головкомі, куди він зайшов після розмови з заступником міністра, його зустріли з іще більшою теплотою та увагою. На нього дивились як на героя, що прибув із окопів, з передової, де на кожному кроці чигає небезпека і де не тільки щось робити, а просто перебувати — вже подвиг. Але Дементій — р о б и в. Самотлор, Харасовой, Уренгой — ці слова містили в собі щось мовби магічне, що мало покращити добробут, і Дементій був для москвичів людиною звідти, з тих трасових селищ, де вдень і вночі тривала напружена, самовіддана праця. Москвичі, живучи в теплі та комфорті, не тільки мали приємність, називаючи мужністю те, що відбувалось там, на Самотлорі та в Уренгої, і це було, по суті, такою самою потребою праці, як для кожної людини на землі, але було потребою, яка виправдувала їх; Дементій з русявою кучерявою бородою, з обвітреним і чорним від морозу обличчям і в светрі, в якому зручно було бути на будівництві і в якому, незважаючи на заборони та умовляння Віталіни, він усе ж таки дозволяв собі з'являтися тут, у Москві, — Дементій справляв на них враження людини, яка поєднувала всі уявлення про легендарних сибірських геологів та буровиків; від нього немовби віяло цією легендарністю віку.

Крім того, що в головкомі урегулював усі необхідні питання, він встиг зв'язатися по телефону з Києвом і переговорити з Патонном, до якого мав справу, і поговорити, також по телефону, з Ксенією про здоров'я батька. Він знав із листів, що батько хворий; але знав також, що батько нездужав давно і що його недуга була не так фізичною, як душевною і не становила небезпеки. «Хоч як нарікає, а все тягне», — думав він про батька, і йому здавалося, що й нинішньої осені з батьком відбувалось те саме, що з ним відбувалось завжди. Але розмова з Ксенією насторожила і стурбувала Дементія. Він згадав, яким бачив батька на похороні Юрія. «Він тоді був дуже слабкий, так, я пригадую, вже тоді він був слабкий», — мовив він, і серед безлічі справ, намічених на цей приїзд до Москви, він запланував і поїздку у Мценськ до батька, вмовляючи поїхати і Галину. Йому здавалося, що тепер, коли був відмінений суд і вивільнявся час, саме доцільно було з'їздити до Мценська. «Коли ще зможу?» — казав він Галині. Звістку про Арсенову смерть він сприйняв як полегшення, як певну справедливість, завдяки якій з нього було знято непотрібний і обтяжливий (на що треба було витратити час) вантаж.

— Ну-у, знаєш, я не розумію тебе. То одне робиш, то... зовсім інше,— казав того ранку Дементій, стоячи перед сестрою в її квартирі біля Нікітських воріт.— Адже ми з тобою домовились їхати до батька, а ти зібралась на похорон Арсена. Не розумію, що тобі там робити, не розумію.

Він пройшовся по кімнаті і знову зупинився перед Галиною. Він не тільки не відчував у ній занедбаності, яка вразила його в трасовому селищі, але ясніше, аніж раніше, побачив ту життєву енергію, якою раніше завжди захоплювався і вважав родовою. Він бачив, що з Галиною від дня її приїзду до Москви відбулося те, що відбувається з квіткою, висадженою на літо з горщика в ґрунт; вона не просто повернулась у звичні обставини життя, які після сибірського «заслання», як вона називала своє перебування в трасовому селищі, видалися особливо дорогими, але в ній начебто знову прокинулись і спонукали її до діяльності всі душевні потреби. Дізнавшись від судового секретаря, що Лукін, який значився в списку свідків, у Москві, вона одразу ж зрозуміла, що побачить його на суді; і коли зрозуміла це, відчула, що їй немовби надано ще один шанс випробувати долю. Схудла за час свого «заслання», що, однак, було тільки на користь і робило її молодшою, вона відчувала, що була ще гарна з себе. Те порочне, коли їй було однаково, з ким переспати (а робила вона це як докір життю, в якому для неї не знайшлося відповідного місця),— вона не те щоб відокремила від себе, як відокремлювала щоразу, коли замислювала щось нове, але вона відчувала, ніби того порочного не було і вона була чиста й готова до нового кохання й життя. Яке їй було тепер діло до суду, до вбивці її сина, Арсена, про якого вона не хотіла й не могла думати; вона готувалась не до суду, а до зустрічі на суді з Лукіним, якому з висоти своїх оновлених почуттів подумки прощала все. Вона вважала (за плинном своїх думок), що він був винен, як кожен чоловік винен перед жінкою вже тим, що чоловік; їй треба було відчувати, що для нього вона ладна була пожертвувати значним, і саме це було її прощенням. «Боже мій, дурна я, дурна»,— казала вона собі, тим часом як думала про Лукіна і зустріч із ним. Галина була збуджена в ці дні, і саме це збудження, причини якого Дементій не знав, він і бачив тепер на обличчі сестри, яке покрутішало й погарнішало.

— Якщо хочеш, це, до того ж, іще й нерозумно,— знову сказав він, і далі розглядаючи сестру і мимоволі починаючи відчувати роздратування. Галинина впертість, яку він і раніше знав за нею, тепер здавалась йому образливою.— Він дістав своє (це про

Арсена), і нехай його ховають. Чужі люди, чужий дім, ні, це неможливо. Тим паче, що батько, можна сказати, при смерті, як ти можеш так? Скажи хоч що-небудь, ну я прошу,— розуміючи, що силою нічого не доб'ється від сестри, сказав він м'якше й стриманіше.

«Я завжди знав, що вона дурна,— не так подумав, як — наче саме по собі, давно й відокремлено від нього жило в його свідомості це, що він ладен був тепер вимовити, дивлячись на сестру.— Але щоб такою мірою?!» Він мав намір залишити її пожити в батька, як йому було зручніше, простіше й легше вирішити з нею, і Галинина впертість плутала йому карти.

— Може, я справді чогось не розумію? — знову зупинившись перед нею, запитав він.

— Так, не розумієш. Як завжди, зрештою,— відповіла Галина, не бажаючи сваритися з братом, але не бажаючи й поступатися.

Вона збиралась на похорон, сподіваючись, що там буде Лукін. Жіноче чуття підказувало їй це. Але вона не могла сказати цього братові. Галина відчувала, що брат не схвалив би задуманого нею, але саме це, негарне з точки зору інших і брата, було важливе для неї. Їй хотілося того свого щастя, на яке вона мала право; і вона, багато разів раніше поступаючись цим правом (кому і як, не було потреби уточнювати), бажала тепер тільки одного — скористатися ним. Хоч вона вбралась в усе жалобне, в чому була на синовому похороні (і в чому бачила її Наташа, визнавши її вродливою й відчувши до неї ревності), але на її обличчі і в очах було стільки життя, стільки рішучості боротися за своє, що Дементій, який не вмів збагнути її стану, але все більше (чим уважніше придивлявся до неї) відчував цю спрямовану нібито проти нього рішучість, розгублено запитував себе: «Що з нею?» Він не міг сполучити її світ, якби навіть знав про нього, зі своїм, в якому завжди і в усьому був лад, було чітко визначено, що головне, чим треба зайнятися, і що другорядне, зайве і має вирішуватися саме по собі. Галині (в цій ієрархії його справ) було визначене навіть не другорядне, а ще більш віддалене місце; але він відчував, що вона немовби не хотіла миритися з цим відведеним для неї місцем і претендувала на більше, чого, зрозуміло, він не міг допустити.

— Знаєш, Галю, я вже досить наморочився з тобою. Ти... ні собі життя, ні іншим, а в мене тисяча справ, тисяча! На мені будівництво. Ось тутечки.— Він показав, як важко було йому нести тягар будівництва.— Адже я можу й плюнути на все, ти зрозумій. Ну гаразд,— відтак примирливо додав він.— Давай так: ти на похорон, якщо так припекло, я в своїх справах, а завтра до батька. Домовились? І все, більше не міняти, все.

Хоч Галина нічого не відповіла їй на це, але йому здалося, що справу залагоджено. Він подав пальто сестрі, потім одягнувся сам і разом з нею вийшов на вулицю. Було близько дванадцятої; був той прекрасний, за московськими нормами, час, коли в будь-якому напрямку можна вільно їхати автобусом, тролейбусом чи в таксі, які стояли, як він одразу ж помітив, навпроти кінотеатру повторного фільму. Дементій запропонував поїхати на таксі (для пришвидшення, і за чверть години вони були вже біля нового цегляного будинку, звідки мали ховати Арсена. Похорон ще не почався, і ніщо (біля під'їзду та в дворі було безлюдно, на що звернув увагу Дементій) не промовляло про те, що в будинку небіжчик. Із під'їзду неквапом вийшов чоловік з піднятим коміром; за ним вийшла літня жінка з коляскою, яку вона покотила поперед себе по розчищеному від снігу асфальту.

Дементій хотів було запитати у водія, чи туди він привіз їх, та Галина вже вийшла з машини, і він поспішив за нею, аби провести до під'їзду.

— Не передумала? Ну гаразд, гаразд,— зрозумівши з погляду, що не треба було запитувати про це, виправився він.— Я, мабуть, уже не зможу заїхати по тебе.

— І не треба, я сама, не турбуйся,— відповіла Галина.

Він постояв, поки вона сховалась у глибині під'їзду. Був переконаний, що сестра робила дурницю, можливо, через упертість. Посміхнувшись на цю її впертість та дурощі (тобто на те, що він помічав у Віталіні, тещі, тещиних сестер і приписував усім жінкам) і подумки проказавши: «Адже думають, що через розум»,— повернувся до таксі.

Коли виїздив з двору, назустріч, у двір, заїхала крита, з жалобою на бортах, машина. «По нього»,— вже машинально відзначив Дементій і заглибився в свої роздуми.

XLV

У квартирі Іванцової тим часом тривало жалобне прощання. Біля вкритої квітами труни з тілом Арсена в одній позі, то з сухими очима, то знову з повними сліз, що застинали зір, сиділа Наташа. Ззаду, за спиною, готові кожної хвилини прислужитись їй, стояли Станіслав та Олександр Стоццови. Стоячи біля Лусо, котрого завдяки поголеній голові було видно звідусіль, прийнявши до свого гурту Дружнікова, розмовляли Мещеряков та Карнахов. Надія Аркадіївна, побачивши Лію, приєдналась до неї, і обидві жінки, кожна з яких відчувала свою неприязнь до Наташі: Мещерякова — давню, Лія — щойно породжену у зв'язку з тим, що побачила біля неї Стоццових (це видалось їй образливим —

з тих міркувань, з яких люди її кола завжди піклуються про збереження своєї Москви),— обидві вони, без слів, наче сестри, зрозумівши одна одну, презиралися, спостерігаючи Стоцетових та Наташу. Микола Миколайович Кошелєв, як і перше, тупцюючи по аркушах Арсенового рукопису, котрі випали у нього з рук, вимахуючи і шматуючи їх каблуками зимових черевиків, наполегливо доводив Старцеву, як важливо зараз нагадати російському народові про моральність (мовби втрачену, як писалось у статтях та брошурах, які він читав); він не думав, що повторює ту саму помилку, що і з поняттям «правди», коли у відповідь на його чергову публікацію йому було поставлено в пресі запитання, про яку правду він веде мову; тепер його можна було запитати, про яку втрачену моральність він говорить, і хіба можна уявити, аби народ втратив моральність? Але Старцев, цілком поглинутий своєю суспільною діяльністю, через що йому важко було думати про інше, не міг поставити Кошелєву цього запитання.

— Звичайно, набуваємо, я згоден, але і втрачаємо, втрачаємо,— звертався він до відомого адвоката, вбачаючи в ньому авторитет і підлаштовуючись під нього.

Кілька разів до нього підходив Сергій Іванович. Він нічого не казав, а лише здивовано дивився на них, мовби осуджуючи. Але, по суті, він не тільки не осуджував їх, а навіть не розумів, про що вони говорили; його займали власні (про Арсена та Наташу) думки, він намагався якось впорядкувати їх, але вони не те щоб не впорядковувались, але не поєднувались в душі з тим, що він раніше думав про дочку та її чоловіка. З кількості людей, які все надходили й надходили, аби попроситися з Арсеном, і солідності, з якою, здавалось Сергію Івановичу, вони трималися, з того, як вони віталися з Наташею, висловлюючи співчуття, з багатьох інших деталей, яких не можна було не помітити і які тільки більше розкривали Арсенове життя, Сергій Іванович з дивним почуттям сорому, каяття і здивування відкривав для себе значимість свого нині вже мертвого зятя. «Проти чого я заперечував? Що мені не сподобалося в ньому?» — запитував він себе, намагаючись пригадати, за що в день сватання вигнав його з дому. Все тепер, хоча Сергій Іванович начебто не міг згадати подробиць, здавалось дріб'язковим, пустим, не вартим уваги. «Він посідав становище, його шанували»,— міркував він, перебільшуючи те, в що не міг тепер не вірити. Він і на дочку дивився зовсім іншим, проясненим поглядом. Незважаючи на те що Арсен лежав у труні і все, що відбувалося, було — похорон; незважаючи на очевидність того, що життя дочки було розбите і на Сергія Івановича знову звалилась біда, яку треба було ще знайти мужність пережити, він не відчував тієї втрати, яка пригнічувала його, коли

ховав матір і коли потім у Мокші ховав дружину; йому жаль було не Арсена, що лежав у труні з висхлою голівкою, а жаль було Наташі, яка, ледве встигнувши знайти, уже втрачала дуже суттєве для життя — шану, добробут, благополуччя; те, що Сергій Іванович добивався працею, тобто вислужуючи, тягнувши лямку, доньці дісталося разом із заміжжям; і він то підходив до Наташі, особливо коли помічав на її щоках сльози, то знову зупинявся біля Старцева та Кошелева, які все ще розмовляли, чи розгублено переходив з кімнати до кімнати, не знаючи, чим зайнятися, куди себе подіти.

Галина зайшла саме в ту мить, коли Сергій Іванович, викликаний Микитівною в коридор, радився з нею про поминки. Того, що було приготовлене для поминок, було явно недостатньо; треба було ще докупити продуктів і горілки, Микитівна збиралась відвідати для цього одну із своїх помічниць, запрошених із Дьякова, і хотіла обговорити це тепер із Сергієм Івановичем.

— Ось бачите, знову хтось. Усе йдуть та йдуть,— мовила вона, ідучи до дверей, аби відчинити їх для Галини.

Із внутрішнім сум'яттям, що, може, справді робить щось не те, що треба, і несміливістю, яка одразу ж охопила її, тільки-но вона переступила поріг і відчула себе серед чужих людей в чужому домі, Галина кивком голови привіталася з незнайомими їй Микитівною, Сергієм Івановичем й тими в коридорі, хто обернувся до неї, і, скинувши пальто та шапку, які тут-таки забрала Микитівна, озирнувшись на дзеркало, запнуте чорним тюлем, в яке треба було (і не для зустрічі з колишнім небіжчиком-чоловіком, оскільки тому було вже однаково, хто і в чому підійде до нього, а для зустрічі з Лукіним) подивитися. Вона знала (із враження, яке після похорону сина, коли була в жалобі, справляла на чоловіків), що чорне личило їй, що в чорному вона була молодша і стрункіша. В чорному помітніша була білизна її шкіри, помітніше вирізнялася світла золотавість її волосся, яке, підстрижене видовженим півколом, спадало їй на плечі. Волосся не лише прикрашало її обличчя, а й надавало їй схудлій, моложавій постаті урочистості та святковості і змушувало всіх обертатись до неї; і, аби притлумити цю недоречну тепер святковість, яку підсвідомо відчувала Галина, вона накинула на голову темний газований шарф і, підготовлена таким чином і до того, щоб підійти до труни, і, головне, до того, щоб з'явитися перед Лукіним, котрий неодмінно, як вона гадала, має бути тут, неквапливо рушила за Микитівною у велику кімнату, до труни. Погляд її, поки вона йшла, ковзнувши по обличчях вишикуваних з обох боків коридора людей, раптом ніби наштотхнувся на щось, і Галина навіть зупинилась, не вірячи, що побачила Лукіна. Лукін стояв біля

дверей, прихилившись до одвірка, і дивився в кімнату. Його обличчя не було видно, але те, що це був він, вона зрозуміла навіть не стільки з його вигляду — знайомого костюма, потилиці над білим комірцем і тих інших прикмет, які до болю були їй знайомі, — скільки завдяки безпомилковому відчуттю люблячої жінки. «Боже мій, я ніколи й нікого так не кохала, як його, — подумала вона, бліднучи і не зводячи очей з Лукіна і щомиті очікуючи, що він обернеться й побачить її. — У мене все пливе перед очима, що зі мною?» Але з нею відбувалось тільки те, що було не раз, коли вона раптом починала відчувати близькість і можливість щастя. Їй знову здалося, що в неї стільки незайманої жіночої сили, теплоти й ласки, якими вона могла обдарувати Лукіна, стільки готовності й бажання визначитись у житті, що не оцінити цього було неможливо. Зосереджена на цьому, вона так намагалася не пропустити миті, коли Лукін обернеться до неї, що не помічала, як своєю схвильованістю й тим, що зупинилась, привертає увагу.

Лукін обернувся так, як обертаються люди, раптово відчувши за спиною небезпеку. Кілька секунд він мовчки дивився на неї, намагаючись згадати той продуманий ним варіант, як він збирався триматися при зустрічі з нею; але цей варіант зараз не мав над ним влади, він зробив крок до Галини, і все подальше було вже некероване. Галина притислася до нього, обвивши теплими руками його шию, і сльози, рясні й великі, ринули їй з очей.

— Ну-ну, що ти, що з тобою, заспокойся, — квапливо заговорив Лукін, однією рукою погладжуючи її плече, що здригалося від ридань, а другою шукаючи за спиною, навпомацки, місце, куди покласти папку, яка заважала йому. — Ну годі, на нас усі дивляться, — звільнившись нарешті від папки, яку хтось послужливо взяв із його руки, і мимоволі намагаючись відірвати від себе Галину, мовив він.

Лукін розумів, чому плакала Галина. Але саме те, що він розумів, змушувало його злякано озиратись навколо. Він знову і знову поквапливо намагався відсторонити від себе Галину, але робив це так невпевнено, боязко (через те інше почуття, готове заглушити почуття сорому), що збоку здавалось, наче він не відсторонював, а заспокоював і пестив її. «Ну, годі, годі, на нас дивляться», — бентежачись і червоніючи, повторював він. Але його побоювання були марні. Ніхто не тільки не подумав, але не міг навіть уявити, щоб на похороні можна було плакати не по небіжчику. І Галинині сльози, і втішання Лукіна були такі природні у всій тій атмосфері похорону, і так зворушливо було дивитись на них, які не соромились виявляти свої почуття, що навіть Микитівна, котра багато бачила на своєму віку і багато до чого звикла,

не витримала і зронила сльозу; і крізь сльози, розтерті хустиною по щоках, мовила до Сергія Івановича:

— Господи, як побивається, як побивається.

XLVI

Ніщо із задуманого Арсен не довів до кінця; і не тільки через те, що він був слабкий, наляканий і непристосований до життя; він мимоволі поєднав у собі той величезний вузол проблем, які завжди накопичуються в суспільстві і вирішення яких не завжди залежить від можливостей однієї людини. Однак незважаючи на те, що ці проблеми, залишаючись невирішеними, лягали тепер на плечі тих, хто ховав його, — на поминках, повернувшись з крематорію, всі зазнали ще більшого полегшення, так, мовби Арсенова смерть і справді звільнила їх від безлічі різних проблем.

У промовах за столом про Арсена звучало тільки те хороше, що тепер не боячись можна було виголошувати про нього; проте між собою (не так від щирості, як від бажання не відстати від інших) висловлювалась думка, що «сам у всьому винен», що «мав погану вдачу», «не знав, чого хотів»; і всі мовчки осуджували Наташу.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Суть рабства (як і свободи) зрозуміла; але форма, якої надають їй одні люди для омани інших буває така складна й химерна, що інколи не вистачає життя, аби в усьому розібратися.

Майбутні дослідники даного періоду життя — кінця шістдесятих, середини та кінця сімдесятих років — неодмінно мусять звернути увагу на одне начебто дивне явище, коли у народів, віддалених один від одного величезними відстанями, раптом з'являлась однаково гостра цікавість до певного роду (і часто вже забутих) подій. Без якоїсь видимої причини на початку шістдесятих років на сході несподівано заговорили про снігову людину, сліди якої буцімто знову виявили в Гімалаях, і сотні людей, тих, хто мав і хто не мав жодного відношення до науки, вирушили на пошуки цих слідів, привертаючи до себе загальну увагу. Коли цікавість до снігової людини почала танути, згадали про загадкове чудовисько, яке мешкало в шотландському озері Лох-Несс, і вражене людство, мов туристи в автобусі за указкою гіда, му-

сило звернути погляди на цей лох-несський феномен. Із заплених папок історії почали видобуватися різні сумнівні (з точки зору наукового обґрунтування) вигадки про космічні діри, які поглинають нібито не тільки окремі планети, але й цілі галактики, і що будімо в наш час подібне відбувається з пароплавами та літаками в Бермудському трикутнику. Людству знову хтось послужливо підносив гіпотезу про неземних пришельців, яка вже не раз впливала протягом століть; то нагадуванням про японську скульптуру догу, котра за припущенням Казанцева є нібито не що інше як зліпок з космонавта-інопланетянина, то сенсаційним відкриттям посадочних (для тих-таки інопланетян) майданчиків у пустелі Нескі, то існуванням гігантської за своїми масштабами системи підземних тунелів під простором Перу та Екватору з залами, шафами та книжками з золотими сторінками (про що начебто з упевненістю очевидця раптом сповістив світові нікому не відомий власник готелю із Швейцарії Еріх фон Денікен, оголосивши себе на підставі цього відкриття вченим), то, нарешті, увагу всіх було прикуто до літаючих тарілок, які нібито зависали над містами Америки та Радянського Союзу як зонди далеких світів і цивілізацій. Журналісти охрестили це явище, тобто інтерес людей до таких сенсацій, релігією двадцятого століття, а той навдивовиж спритний фон Денікен у черговій брошурі написав з цього приводу, що нібито «...трое венесуельців, які побажали лишитися невідомими, розповіли йому (звичайно, фон Денікену) про зустріч з мешканцем Оріону, котрий повідомив їм, що на Землі в подібні людей живе вже два мільйони оріонців». Людству нав'язувалися загадки у вигляді цієї «релігії двадцятого століття», аби розважити його, і поки воно, тобто людство, займатиметься розгадуванням цих загадок, запитуючи себе, що воно, наприклад, за оріонці, з якою метою прибули на Землю і чи це не є загроза для людського існування,— сили, зацікавлені в цій «релігії», оплачуючи її розповсюдження, встигають примножити капітал і зміцнити владу...

Тепер, звичайно, важко повірити, щоб учені чи просто освічені люди, знайомі з матеріалістичним поясненням світу, могли серйозно взятися за дослідження (чи перевірку, що було б точніше, але що не міняє суті) цих гіпотез; проте експедиції, нотатки тих експедицій і весь той галас, який щоразу здійснювала преса, щойно чергова сенсаційна група вирушала на пошуки або на екрани виходив черговий нібито знятий на документальній основі фільм про пришельців і таке подібне, свідчать про те, що стріла влучала в ціль і що не тільки в любителів розваг, хай і на науковій ниві, але й у людей серйозних з'явилося бажання розібратися в так званих загадкових явищах природи. У багатьох полі-

тиків і дипломатів окладалося враження, наче настало якесь певне благополуччя, що коли народи так цікавляться небилицями, тобто можуть дозволити собі подібну (в плані розтрати часу) розкіш, то це від пересичення, від загального добробуту і процвітання. Океан людського життя здавався спокійним, і окремі осередки напруження — у В'єтнамі, на Близькому Сході, в Південній Америці, де вибухали бомби і лилася кров,— ці немовби окремі осередки напруження уявлялися згасаючими вулканами (як їх намагалася представити «вільна» західна преса), які покуряться собі ще деякий час, викинуть рештки своєї розжареної лави і самі по собі згаснуть, залишивши після себе як нагадування лише зловісні кратери. Все немовби свідчило про мир, розрядку, і людство готувалось побачити ідилічну картину втілення мрії, тобто життя без воєн та насильства, і було неможливо повірити, аби хтось був невдоволений цим мирним життям і хотів та готував нові лиха для народів.

Але невдоволені, вірніше, ненаситні, були; це були ті власники могутнього капіталу, які готувались до нового, висловлюючись по-сучасному, раунду. Їм треба було закабалити народи, і їхній план, по суті, був простий. За точнісінько такою схемою, як свого часу закабалювались окремі сім'ї, беручи в борг під проценти і потім змушені все життя відробляти ті проценти (тим часом як борг так само залишався за ними), закабалювались тепер народи, з тією лише різницею, що в борг (і під іще більші проценти) брав правитель, тратив, шикував, підготовуючи своє оточення, яке, до речі, багатократно зросло, а коли приходив строк сплати боргу, правитель або йшов у відставку, або його скидали, і все перекладалось на народ, який повинен був виплачувати, тобто працювати не на своє благополуччя, а на державу-лихваря. Отак тихо, без пострілів, за допомогою лише грошових маніпуляцій і підкупів правителів, сенаторів та конгресменів відбувалося, власне, нове захоплення світу і створювалося становище, коли більшість країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки виявилися довічними боржниками держави-лихваря. Дві третини людства, цілі величезні континенти, закабалені в такий спосіб силами капіталу, змушені були подвоювати, потроювати його могутність; створилась, інакше кажучи, нова форма імперіалістичного рабства, і за непослух вдавалися до покарання тепер уже не окремого раба, як бувало в давнину, а держав та народів, залякуючи їх то війсьними, то економічними санкціями. Навіть простому спостерігачеві, котрий стежив по офіційній пресі за розвитком подій у ті роки, не могло не видатися дивним, з якою щедрістю президенти Білого дому роздавали мільйонні та мільярдні субсидії тим країнам і тим режимам, які беззаперечно ви-

конували їхню волю. Звідки бралися ці мільярди, що проходили через буцімто такі щедрі руки президентів? Це були ті самі проценти, які стягувалися з народів державою-лихварем, і державалихвар використовувала їх на нове закабалення. Утворювалося своєрідне замкнене коло, тобто ті неприродні для існування людства умови, з яких можна було вийти, тільки взявши до рук зброю. І тим часом як народи, пробуджуючись, усе більше починали розуміти становище і бралися до зброї, аби відновити свої права, це прагнення людей було оголошене поза законом і в обіг був пущений вислів «рука Москви», ніби народам Радянського Союзу, зайнятим влаштуванням свого життя, тільки й клопоту було, що підбурювати людство. На початок вісімдесятих років справа дійде до того, що президент Сполучених Штатів назве СРСР джерелом зла, образивши, таким чином, двохсотсімдесятимільйонний народ, який на своїх плечах виніс увесь основний тягар минулої війни і звільнив світ від фашизму, народ, який ніколи не завозив собі рабів і не користувався їхньою працею для будівництва міст і об'єктів, який не мав колоній і не займався міжнародним лихварством. «Рука Москви» було не що інше, як ширма, за якою і далі виношувалися нові плани світового панування.

II

Та наприкінці шістдесятих — на початку сімдесятих років мало хто міг передбачити, що замість очікуваної розрядки, на яку були спрямовані, здавалося, зусилля більшості держав Європи, настане період конфронтації і що роззброєнню, про яке на різних рівнях велися нескінченні переговори, буде протиставлена політикою Білого дому, а точніше, військово-промисловим капіталом, гонка озброєнь і світ укотре знову буде на грані воєнного безумства. Та наприкінці шістдесятих — на початку сімдесятих ще не було таких явних ознак божевілля, і тінь від атомного гриба, готова охопити планету, здавалася поки що тільки міражем, що одразу ж розвіється, шойно караван дійде до мети. Керівники провідних держав Європи та Америки ще тільки готувались до підписання Заключного акту в Хельсінкі, положення якого чи не наступного дня після підписання будуть піддані сумніву, і так звана «вільна» західна преса заговорить про перегляд цього акту, нібито нав'язаного все тією ж «рукою Москви»; ще тільки все наближалось до підписання договорів ОСВ-1 та ОСВ-2, які згодом, після урочистих церемоній укладання, будуть так само покладені під сукно сенаторами та конгресменами Сполучених Штатів; світ жив іще надіями на краще: що Схід і Захід нарешті домовляться, і що всі зрозуміють, що мир краще, ніж війна, що

кров і руйнації протиприродні людському розуму, і що здоровий глузд, тобто реалістичний підхід до справи не може не перемогти жорстокість, зажерливість, насильство. Немає обраних народів і обраних особистостей; всі, хто народжується на землі, мають рівні права на життя, на добро, надані планетою, і за цим природним правом на рівність, якби воно було прийняте і виконувалося людством не за конституційними параграфами, а по совісті, відпала б, напевне, одна з найголовніших причин виникнення воєн; але говорити про совість з могутнім капіталом, з тими, хто звик погейкувати на народ, звик до необмеженої влади,— однаково що намагатися соломиною прохромити бетонний моноліт; говорити про совість з тими, в кого на думці тільки панування над світом (яка ж стійка упродовж століть ця божевільна думка!), було безглуздо, і, аби протистояти злу, народи, котрі живуть по совісті, щоб зберегти життя, мусили відповісти на воєнні приготування капіталу, на його зброю масового знищення створенням своєї і такої самої могутньої. По суті, доки благодуже і довірливе людство захоплено шукало сліди снігової людини, сплітало тенета на лох-неське чудовисько, щоб виловити й дослідити його, і здивовано розмірковувало про оріонців, космічні діри та літаючі тарілки, у світі відбувалася нестримна гонка озброєнь, і мільярдні суми, замість того, щоб використовувати на потреби людей, витрачались на воєнні приготування. Навіть у наймогутніших країнах Заходу почали відчутно загострюватись економічні проблеми, відбувалося дорожчання і погіршення життя; ця загальна тенденція не могла не охопити і соціалістичні країни, і в пошуках вирішення внутрішніх проблем, тобто в пошуках поліпшення життя, виникали найдраматичніші конфлікти і ситуації як суспільного, державного плану, так і в долях окремих людей, які не завжди вміли правильно (і вчасно) зрозуміти і зорієнтуватися в тому, що відбувається. Однак здавалося, що життя йде як належить, як воно йшло завжди,— змінювалися керівники, оновлювалися міста, села. Та незважаючи на це оновлення і спадкоємність, саме завдяки яким нібито і відбувається поступ життя, між людьми різного статку, фаху та культури і далі діяв усе той самий (що його ми часто не визнаємо) закон, за яким лише здається, що наступне покоління точно оцінює досвід батьків; воно, по суті, багато в чому починає пізнання тих самих старих, як світ, істин, але які через власне «я», тобто щоразу наново пережиті людиною, стають рушійною чи гальмуючою силою в ньому. Але поки набувається цей досвід, вірніше, народжується в людині рушійна чи гальмуюча (духовна) сила, здатна привести до істини, вичерпується сила фізична, і треба вже передавати своє незавершене наступному поколінню.

Хоч який розкішний був весняний Відень зі своїми майданами, скверами, квітами, афішами, музикою і натовпами на вулицях; хоч як спокусливо було недільного дня посидіти в якомусь замиському Waldschenke, лісовому ресторані, яких безліч навколо австрійської столиці і в яких подають найдешевше і найсолодше (порічкове) вино; хоч яке принадне взагалі було дипломатичне життя, що ним тепер після інституту жив Борис Лук'янов,— на початку червня він одержав свою першу трудову відпустку і мав залишити Відень. Удома, в Москві, на нього чекала дружина, через вагітність поїхавши майже на місяць раніше, тесть, відомий генерал, який ось-ось мав вийти у відставку, але який, однак, усе ще служив і займав одну з найвищих у своєму відомстві посад, теща з незліченною кількістю двоюрідних та триюрідних (по сестрах) московських родичів та Роман, зарахований слухачем Академії суспільних наук, який жив (з Асею, котра приїхала до нього) у столиці.

Тестева квартира була в центрі Москви, в старому, біля Кам'яного мосту, будинку, і Борисові з дружиною було відведено в цій квартирі простору (колишній тестів кабінет) кімнату, з вікон якої видно Москву-ріку, колонн будинку Пашкова та Кремль із його спорудами, що справляло на Бориса враження. З розумним поглядом, успадкованим від матері, з сільською неквапливістю, що в ній люди міські, жваві, які не знають селянської праці, вбачають лише природне тугодумство, але яка виявилася такою доречною в дипломатичних справах, з цією неквапливістю і усвідомленням успіху, тобто можливості просування, він любив не так дружину, не так кабінет з краєвидом на історію та майбутнє, що дістався йому від тестя, як суспільне становище, яке, здавалось Борисові, він сам уже почав займати. Він бачив, що тепер уже він далекий від того сільського життя, яким жив його батько і яке, за листами, було ще рік тому в Романа з усією його застопореною райкомівською кар'єрою, і не те щоб осуджував їх, але для себе такого життя не хотів. Незважаючи на те, що серед інтелігенції ставало все моднішим видавати себе за сільського,— Борис не лише не згадував про своє походження, але соромився його. Із спостережень над ровесниками, з якими його зводила доля в інституті, а потім на роботі, він бачив, що все давалося їм легко зовсім не тому, що в них були якісь особливі здібності, а тому, що були особливі обставини (наприклад, становище батьків), які змушували їх триматися разом. Тількино він починав шукати з ними дружби, перед ним одразу ж виникала стіна, в яку він впирався. І чим більше він відчував ту

стіну, той невидимий ланцюжок взаємних послуг, яким в усі часи бувають зв'язані певні родини, тим з більшим завзяттям прагнув подолати її. Йому здавалося — чи то через молодість, чи то через студентські балачки, яких чимало наслухався в інституті, — що головне в житті — увійти в те суспільне коло, де добро роздається не за працю, як у селі, а за інше, коли треба лише належати до того кола; і він прагнув потрапити в нього.

Одним з таких можливих ходів Борис вважав знайомство із шойно акредитованим у Відні кореспондентом Сергієм Білецьким. Сам по собі цей Білецький, як збагнув Борис, був людиною середніх можливостей і не цікавив би його, якби не Сергіїв дядько, котрий був впливовою в Москві людиною і міг, звичайно, при певному зближенні, дещо зробити для Бориса. Але щоб зблизитися з тим Білецьким, що в Москві (Борисова відпустка була дуже доречна для цього), треба одержати хоч якесь доручення від цього Білецького. «А там ланка за ланкою, — гадав Борис, тішачись випадку, який не можна було випустити з рук, і малюючи картину майбутнього, яку не раз уже бачив у своїй уяві. — Так, саме тепер, замолоду». І він іще бридливіше, аніж завжди, дивився на людей, які не зуміли піднятися в суспільстві, дивився тепер на тих дідків у посольстві, які (в його уявленні) так само сиділи на своїх місцях до нього, не просуваючись по службі, сидітимуть і потім, усе за тими самими столами, виконуючи ті самі обов'язки. Роль таких дідків не підходила Борисові. Він відчував, що має силу, здатну підняти його вище. Прагнув, з одного боку, до старанності, тобто до того, щоб про нього говорили як про людину ділову й розумну, з іншого, — до налагодження зв'язків.

Найкращим для Бориса (в досягненні його мети) було тепер — дати прощальний обід друзям, на який він запросив і Білецького. Обід, оскільки Борис був без дружини, мав стати, власне, не обідом, а холостяцькою вечіркою, які виникають звичайно раптово, імпровізовано, мовби з нічого, лише з настрою; але оскільки будь-яка імпровізація гарна тоді, коли вона добре підготовлена, про що Борис знав, він майже за тиждень до того, як покликати гостей, об'їхав кілька приміських сіл, аби нагледіти місце, де можна було б весело й цікаво провести час. Йому хотілося хоч чим-небудь здивувати Білецького (як свого часу здивували самого Бориса, коли він тільки-но з'явився у Відні). Здивувати музеями чи розкішними ресторанами журналіста-міжнародника було неможливо, і тому Борис обрав поїздку за місто, в село, де можна було і пристойно пообідати, і випити гарного вина, і, головне, побачити цікаве для росіянина життя австрійського бюргера, де далеко не все таке осудливе, як за шкільними уявленнями думав

Борис. Його вразили (тієї першої поїздки за місто, коли його як новачка вирішили звозити до села) не так відома австрійська акуратність, з якою були оздоблені будинки та прибудови біля них, не так квітники, доріжки, притрушені піском, чи виноградники, котрі починаються майже від порога, на які (завдяки доглянутості), любо було глянути, як вразила простота спілкування, за якою, він знав (з настрою і турбот батька) повинні були стояти не лише достаток і праця, що приносить цей достаток, але насамперед — задоволення від цієї праці, достатку і життя. Він не заглиблювався у деталі, чому в нього тоді склалося це враження, а пам'ятав тільки про саме враження, яке здивувало його; і йому хотілося, щоб такого почуття зазнав тепер і Білецький і щоб воно залишило в ньому слід. «Форуми, конгреси, конференції, політичні й наукові дискусії»,— думав Борис, вважаючи (як і більшість людей думають про журналістську діяльність), що Білецькому, певно, набридло з дня на день писати про одне й те саме. «Не там, а тут справжнє, тут»,— уже в посольстві, у Відні, усе ще згадував він вибране село, куди повезе друзів. У його задумі все було правильно, він був задоволений собою і чекав на неділю, коли можна буде все здійснити, і не врахував лише одного: те, що зацікавило і здивувало його як вихідця з села, не могло так само зацікавити і здивувати Білецького. У Борисі — хоч як він намагався відокремити себе від сільського минулого,— це минуле невикорінно жило й видавало його.

IV

Люди заможні, які ніколи не знали бідності, часто вважають, що людям простим, необтяженим багатством і турботами про його збереження та примноження, живеться не те що легше, але вони щасливі саме цим своїм незнанням іншого, кращого. Їхнє життя, ототожнюване з життям народу, уявляється багатьом незвичайним і привабливим. Та разом з тим, хоч як вихваляється воно різними бардами, котрі не знали і не знають нестатків, воно викликає тільки бажання говорити про нього, але не наслідувати. Потяг до простоти й народності — лише красиві розмови, якими закінчується все, тим часом як потяг до знань, достатку і слави не балачки, а нагальна потреба кожної здорової людини, яка прийшла утвердити себе на землі. Та між тими, що стоять нагорі, і простими, що являють народ, є ще (і утворений не вчора і не лише завдяки войовничій опосередженості) той прошарок, що вважає себе елітою, люди, котрі живуть уже нібито не в бідності, але ще і не в багатстві, і, однаково зневажаючи і тих, що вище за них, і тих, що нижче, визнаючи зразком життя лише своє

(з певними інтересами, суть яких — бути зарахованим до народу, але жити по-панському), саме ці люди і визначали тепер багато в чому життя великих європейських (і не лише європейських) міст. Скупчуючись значною частиною по столицях, вони своєю діяльністю, яка завдає шкоди суспільству, створюють ту атмосферу розкошування, за якою майже неможливо побачити справжнє становище народу. Білецький, для якого Відень був тільки ланкою в ланцюгу столиць західного світу, що в них він бував як кореспондент, не те щоб одразу визначив стан життя австрійської столиці, але, придумавши свій поділ на верх, низ і прошарок — категорію людей, з якими він найбільше спілкувався, — і приклавши цей поділ до віденців, зрозумів, що й тут було все так само, як усюди; і тим часом як Борис тільки збирався знайомити його з австрійською дійсністю, ця дійсність здавалася Білецькому обридлим меню, в якому йому вже наче й нема чого вибрати.

Він знав, що під час різдвяних свят, наприклад, будинок віденської опери перетворювався на сліпучий палац для новорічного балу, вартість квитка на який сягала майже вартості двох «мерседесів», а вартість келиха шампанського, відповідно, вартості вхідного квитка, але що, незважаючи на те, ті двісті (чи півтора) родин, для яких не піти на такий бал було б неprestижно (і для яких, певна річ, їхня престижність була дорожча за гроші), були на ньому, осліплюючи одне одного коштовностями, вбраннями, вишуканістю манер. Влаштовувані колись австрійською короною урочистості в палацах Хофбург та Шенбрунн, за висновком багатьох, були ніщо в порівнянні з цими — в будинку віденської опери — балами, тон на яких, втім, задавали не віденці, а так звані ділові гості з різних країн Європи та Америки. Сюди приїздили і правитель Баварії зі своєю братією, і представники інших західнонімецьких земель, представники правлячих і опозиційних партій; удостоювали іноді своєю присутністю ці бали і по-артистичному хударлявий президент Австрії Кірхшлегер, і загальний, як стверджувала тоді преса, улюбленець віденців Крайський, і тим часом як для зовнішнього світу ці бали подавались як веселощі, ті двісті (чи півтора) родин, які з'їжджалися сюди й претендували на те, щоб управляти Європою, не тільки, очевидно, пили, танцювали та слухали музику; вони, як думав про них Білецький, домовлялися про спільні дії, що мали до їхніх грошей та влади додавати ще гроші та владу, тобто виробляли свою політику, яку потім, відповідно обточивши, подавали «еліті», котра жила їхнім відбитим світлом. Люди «еліти» відкупували менш відомі зали і влаштовували свої (подібні до тих, що у віденській опері) урочистості. Але їхні урочистості Білець-

кого не цікавили, тому що на них не створювалися програми майбуття народів, він знав це так само добре, як і віденські передмістя, вивчені ним уже в перші тижні перебування в австрійській столиці. Він бачив ті самі села, ті самі хлібні ниви, сади та виноградники, що й Борис, однак з тією різницею, що вся ця сільська панорама благополуччя і доглянутості, котра так вплинула на Бориса, була для нього тільки тлом, на якому між селами, з'єднаними павутиною доріг, замками з ровами та мурами, які колись правили як захист, і церквами під черепицею проступали мовби скромні на вигляд сучасні замські вілли-палаці, де, так само як і в залі віденської опери різдвяної ночі, проте в меншій кількості, збиралися, за припущенням Білецького, представники тих самих родин, які негласно узаконили собі право на свій розсуд управляти народами.

Тим часом як прошарок людей, які вважали себе за еліту, залишаючи недільного дня Відень і вирушаючи до численних (у передмісті) ресторанів та ресторанчиків, аби з'їсти свою порцію сосисок, випити свій келих пива чи солодкого порічкового вина, яке неодмінно подадуть у будь-якому замському Waldschenke, тим часом як ця «еліта», пролітаючи в автомобілях повз колишні імператорські палаці Хофбург та Шенбрунн, насолоджувалась оманливою значущістю, неначе долі світу залежали вже від неї, повз ті самі палаці і в ті самі години та хвилини проносились інші, в чиїх руках була не уявна, а справжня влада, і Білецького щоразу ніби обвівало цією страшною та безмежною владою, коли який-небудь видовжений чорний «мерседес» з хвостом охорони обганяв його. «Чого навчилося людство за свою драматичну історію? — запитував він себе, дивлячись з узбіччя на від'їжджаючий «мерседес». — Нічого, бо керується тільки миттєвим інтересом життя. Люди тонуть у цих миттєвих інтересах і знову й знову дозволяють ошукувати себе». З цим настроєм він заходив у ті зали з круглими та іншої форми столами, за якими або йшли, або починались, або (уже вкотре безрезультатно) закінчувались ті чи інші переговори про роззброєння та розрядку, і ці переговори здавалися Білецькому тільки продовженням тих, у Лізі націй у Женеві, марних дискусій, про які нещодавно знову нагадав світові в своїй книзі відомий дипломат Кудасов. Білецькому здавалося, особливо після прочитання книги Кудасова, що західні держави посилають на переговори знову тих самих лордів сесілів та де жувенелів, яким доручають не домовлятися, а затягувати переговори, не обговорювати суттєві питання, а порушувати процедурні, і ці сесілі та де жувенелі, котрі відтоді оволоділи ще більшою майстерністю в тактиці натисків, омани, підтасовок і зволікань, тримались так, ніби й справді були зацікавлені

в мирному врегулюванні. «Вони хочуть повернути нас на те коло, на якому вже було одного разу людство,— записував Білецький у щоденниках, які вів для себе.— Їм байдуже до розрядки і роззброєння, вони домагаються лише односторонніх вигод і переваг». Він помічав, що в західному світі (попри нібито очевидну незалежність держав і відмінність в економічних, культурних та інших інтересах) усе координувалося з якогось одного певного центру, наче світом знову керували якісь нобілі, тобто ті родини з мільти-мільярдними статками, про які люди тільки здогадуються, що вони існують, але про які до пуття ніхто нічого не знає. А Білецькому саме й хотілося знайти підтвердження тому, що в світі існує тільки протиставлена солідарності простих людей солідарність капіталу, який діє всюди однаковими методами; проте смішно було гадати, що нобілі можуть підпустити до себе журналіста для обнародування їхніх планів. «Але ж факти, факти, які можна зібрати, систематизувати і потім за ними встановити істину, звідки йде зло». Поруч з його письмовим столом височіла картотека, складена із розсортованих за місяцями й роками подій, які він вважав за потрібне заносити до неї; і ця картотека була для нього корисна вже тим, що давала підручний матеріал для роботи. Він без особливих зусиль співставляв (у своїх кореспонденціях) найрізноманітніші і найвіддаленіші одна від одної події, що становили інтерес, і вважався в журналістських колах людиною з чудовою пам'яттю. Крім того, заняття картотекою породжувало в ньому відчуття, ніби він уже тримав у руках той кінець нитки, смикнувши за який, можна розмотати весь клубок; і в такі хвилини він був збуджений, діяльний, висловлював те, що думав, скептично оцінюючи майже все, що відбувалось навколо і в чому він брав участь, наче він дійсно знав і розумів більше, аніж знала й розуміла решта.

Того ранку, коли Лук'янов запросив Білецького на прощальний обід з приводу його від'їзду (чи в передмісті, чи в самому Відні, як додав Борис, аби лишилась непомітною заданість),— Білецький, цілий ранок займаючись картотекою, котру поповнював новими фактами, саме був у збуджено-скептичному настрої, коли йому важко було керувати собою.

— Від твого пирога відкусити? — якимось глузливо, як здалося Борисові, пролунало в телефонній трубці.— Ну гаразд, а хто буде? — мовби зрозумівши нетактовність і вирішивши виправити її, по тому запитав журналіст.

— Ще двоє-трое.

— Де збираємось?

— У мене, звичайно, а там — подумаємо.

Закордонне життя Бориса Лук'янова складалося не тільки з прийомів, візитів та зустрічей, як він писав у листах батькові та братам, де, зрештою, йому теж доводилось працювати; його закордонне життя, по суті, було таке одноманітне, ординарне та нудне, що, якби він написав про нього правду, ні брати, ні батько, ані будь-хто інший, перебуваючи в полоні хибних уявлень про благо закордонного життя, не повірили б йому. Він писав (батькові та братам) про багатство й розкоші Відня, тим часом як не лише через брак коштів і дорожнечу всього не міг бувати в тих самих розкішних місцях — ресторанах та концертних залах, — про які писав, але змушений був задовольнятися тільки тим, що, проходячи або проїжджаючи мимо, споглядав їх. Він, по суті, вів той обмежений спосіб життя, який веде більшість наших людей за кордоном, коли всі розваги складаються лише з відвідин якогонебудь невеличкого кінозалу при посольстві або житловому містечку, де переважно показують радянські фільми, та — з так званих «посиденьок», вірніше, балачок та суперечок за горішками й кока-колою, в яких непомітно й начебто з користю, як це всім здається, гайнується час. Борисові, надто в перші місяці, коли все тут було новим, теж здавалося, що є щось цікаве й важливе в цих «посиденьках», які невдовзі, завдяки старанням та схильності до цієї справи його дружини, Антоніни, почали влаштовуватись і в нього на квартирі.

Спочатку до них приходили тільки Борисові співробітники, з ким він був на «ти» і мав однакові погляди на певні явища життя. Але згодом, що більше він обживався у Відні, і розширювалося коло знайомств, і обживалась Антоніна, котра ще в Москві відзначалася товариськістю, то цікавіше і презентабельніше ставало на вечорах у Лук'янових. Особливо приємно було Антоніні, що до них почали приходити журналісти, акредитовані від різних московських газет і агентств у Австрії. Вона вважала їх прогресивними людьми і була небайдужа до них тому, що начебто потай від них (і від усіх, але про що, певна річ, усім добре було відомо) пробувала писати оповідання. Худенька, з вигляду набагато молодша за свої роки, наче школярка, вона з'являлася перед гостями, що було важливо, в джинсах фірми «Lee» або «Wrangler», які саме ввійшли в моду, на противагу коротким спідницям, котрі відійшли, і скидалася (завдяки своїй короткій стрижці) більше на хлопця, аніж на молоду жінку, і лише з невисоких, майже дівочих грудей, коли оберталась, із важких перснів на пальцях і сережок у відкритих мочках вух можна було пізнати в ній жінку. Але важко було визначити, чи справді була вона гарною в цьому

вбранні, що оголювало її (як кожна доведена до крайнощів мода), чи, навпаки, одяг цей тільки огрублював її, наближаючи до тієї рівності між чоловіком та жінкою, від якої, здобувши її, багато хто ладен був тепер відмовитись,— важливо було те, що Антоніна мала сучасний вигляд, і вона задоволено всміхалась до всіх добро-зичливою усмішкою, за якою немов одразу видно було всю простоту її душі. Її життєві інтереси, здавалося, зводились тільки до того, аби якнайприємніше провести час. Так думали про неї майже всі, хто бував у неї, тим часом як насправді за її зовнішньою простотою (як і за холодним виразом Борисового обличчя) ховався, по суті, зовсім інший світ прагнень і почуттів, про який вона не казала навіть Борисові.

Ті, хто збирався у Лук'янових (як і на інших «посиденьках»), за розбіжністю в поглядах поділялися на два гуртки, що нібито протистояли один одному, в центрі одного з яких був Борис, у центрі другого — худорлявий і жовчний з вигляду журналіст-міжнародник Микола Полинєєв. За московськими симпатіями Полинєєв належав до того журналістського кола, на чолі якого стояли брати Олександр та Станіслав Стоццови. Суть їхніх поглядів, що стосувалися нібито лише мистецтва (тих різких суджень, коли Олександр до речі й не до речі вигукував: «Дайте спокій народові, він вам не ширма, за якою можна ховати свої тілеса!»),— ця суть під впливом Станіслава, котрий втягнувся в московське життя і одружився з Наташею, була замінена іншою крайністю, такою самою категоричною, але ближчою до духу часу, коли до слова «народ» долучалося слово «російський» і все набувало зовсім іншого забарвлення. Полинєєв, засвоївши тільки це додане, чого немовби багато років йому не вистачало, і почавши порівнювати життєві явища тільки відповідно до цього додатку,— тут, у Відні, вважав себе представником стоццовського напрямку, тобто цієї нової крайності, яка невідомо на кого працювала, значення якої Борис не міг збагнути. Він не погоджувався з Полинєєвим, як Полинєєв не погоджувався з ним; саме за цим протистоянням і поділялися всі, хто приходив до Лук'янових провести час.

Борисові ровесники, тобто його співробітники в посольстві, в основному були на його боці й заперечували Полинєєву. А більшість представників агентств та журналістів підтримували Полинєєва і називали себе (на противагу лук'яновській стороні) то прогресистами, якщо їм треба було довести, буцім вони ламають щось рутинне, що перешкоджає загальному поступу, то консерваторами — у тому значенні цього слова, що нібито вони повертали до життя важливі, національні, як додавалося при цьому, поняття, на яких, наче на стовпах, завжди стояв і стоятиме російський характер. Всі вони були росіянами і всіх їх хвилювала одна

спільна мета — щастя для Вітчизни та народу; але шляхи просування до мети, які вони бачили, не в усьому збігались, і ось це з'ясування істини (середини, яка задовольнила б усіх) і було змістом їхніх довгих, щовечора, і марних суперечок.

Тим часом як чоловіча половина поділялась на ці дві, які нібито протистоять одна одній, сторони, що, проте, не перешкоджало їм з повагою ставитись один до одного, жіноча половина, яка перебувала під впливом Антоніни, «нашої любої господині», як завжди називав її Полинєєв, вважаючи своєю прибічницею, мала свій і не менш ґрунтовний предмет для розмови — це була необмежена можливість вибору гарних речей у віденських універмагах і обмежена (в коштах) змога придбати їх, тобто та вада закордонного життя, що сковувала їх, про яку (викликаючи подив та невдоволення чоловіків) завжди було цікаво розмовляти. Жінки або йшли на кухню, або збирались у спальні, де Антоніна показувала придбані нею нові батники та джинси. І тим часом як на ній з її вузькими стегнами ці батники та джинси сиділи чудово; тим часом як цей стиль продуманої недбалості, засвоєний нею ще в Москві, надавав їй убранню якоїсь наче чарівності: напіврозстебнутий і піднятий на спині комірець і наче поспіхом закасані до ліктів манжети, — на подругах, які (з їхніми таліями, що порозпливалися) прагнули наслідувати її, усе сиділо так нежіночно, грубо, що важко було навіть уявити щось подібне до цих «Lee» та «Wrangler», які обтягували їхні повні стегна, що так спотворювало б їх.

Поки жінки сиділи у великій кімнаті поряд з чоловіками, їхня потворність не була так помітна. Вони в своїх батниках та джинсах ніби розчинялись у загальній атмосфері тих жвавих бесід, коли увага повсякчас звернена на обличчя, на вираз очей, а не на одяг. Але коли все це джинсове та батникове жіноче товариство після пересудів на кухні чи в спальні раптово всім гуртом з'являлося в світлиці, то навіть звиклі до всього журналісти мимоволі опускали очі. Жінки не помічали цього і трималися так, наче все ще залишались прикрасою і свідченням достатку та становища своїх обтяжених справами і з'ясуванням істин чоловіків.

VI

Вдягнений наче по-домашньому просто — в чорну сорочку з закасаними до ліктів рукавами і світлі, з фірмовою нашивкою, вельветові джинси — Борис чекав на друзів. Кімнату він уже провітрив, на журнальний столик поставив розетку з горішками та фужери, як робилося при Антоніні, а в холодильнику охолоджувалися поставлені туди звечора вино, соки та води.

Незважаючи на нібито неприємну (телефонну) розмову з Білецьким, Борис був у доброму гуморі. Все поки що йшло, як і намічалось, і він уже подумки уявляв себе з друзями в оточеному полями та виноградниками селі, куди збирався повезти їх і де господар винного підвалу та ресторану край дороги, в якому за порівняно невисоку ціну можуть подати до вина смажене молочне порося, пообіцяв Борисові обслужити його друзів за давнім національним звичаєм.

Першим прийшов до Лук'янова Полинєєв, який зараз теж парубкував, оскільки дружина влаштувала в Москві якесь квартирне питання, згодом надійшов Білецький, неохоче відірвавшись від картотеки, і гості, розмістившись (очікуючи третього запрошеного Борисом) навколо журнального столика і заходившись коло горішків, одразу почали ту балачку-розминку, як її можна було б назвати, коли немовби не торкалося головне, що відбувалося зараз у світі і хвилювало громадськість, але ще разом з тим впливало чи накладало свій відбиток на загальне життя. Такою другорядною подією, що цікавила Білецького та Полинєєва, було зборище дисидентів, яке проходило у Венеції, *biennale*, як назвала його преса. (Слід зазначити, що явищу дисидентства на Заході в той час надавали значення сили, здатної нібито зруйнувати спокій у СРСР, тоді як усередині країни воно не тільки не являло якоїсь сили, але було таке незначне, що коли й цікавило когось, то лише те коло столичної інтелігенції, для якого гарною буває тільки та система, яка приносить щастя їм, і неприємна та погана будь-яка інша). *Biennale* було, по суті, черговою (певного гатунку) вигадкою, розрахованою на посилення антирадянських настроїв на Заході. І хоч, як кожна така вигадка, вона не мала навіть третьорядного значення серед інших міжнародних подій, навколо неї тривала кулуарна метушня, яка в спотвореному вигляді докочувалась і до Відня.

Микола Полинєєв, більше від усіх обізнаний у кулуарних деталях: по-перше, оскільки був, як про нього казали, старожилом Відня і мав серед австрійських журналістів друзів, які живили його цими деталями, і, по-друге, оскільки сам любив покопатися в тих газетках, що в неймовірній кількості виходять на Заході і на які звичайно ніхто не звертає уваги, але саме в яких і вміщується та бульварна інформація, яку завжди можна піднести в товаристві. Напередодні ввечері Полинєєв зустрівся з одним із близьких йому австрійських журналістів, котрий щойно повернувся із Венеції, і за кухлем пива розбалакався з ним. По-дружньому настроєний австрієць із виразом стурбованості, яку старанно зберігав на обличчі, розповів про сенсаційну заяву, яка вразила навіть його (про нібито необхідність врятування російського на-

роду, того самого народу, який щойно врятував Європу і не потребував опікунства), зроблену одним із ватажків дисидентства, щоправда, поки що буцімто неофіційно, на якійсь «тайній вечері», влаштованій на честь його однодумців. Головний зміст цієї заяви, яка згодом буде підхоплена західною реакційною пресою, особливо радіостанціями «Свобода» та «Вільна Європа», полягав у тому (як переповів австрійський журналіст, назвавши прізвище ватажка дисидентів), щоб росіяни зібралися разом в центрі Росії і покаялись перед околицями і що нібито лише тоді на них зійде благодать. І все це, назвавши прізвище ватажка — людини, виселеної з СРСР за антиурядову діяльність, Полинеєв переповів зараз Білецькому та Борисові і, відкинувшись на спинку крісла та продовжуючи хрумкотіти горішками, спритно закидаючи їх до рота, спостерігав за враженням, яке справило його повідомлення. «То що ви на це скажете? А в цьому щось-таки є», — світилося в його хитрувато-примружених, задоволених очах.

Для Білецького та Бориса було очевидним, що заява ватажка дисидентів не мала і не могла мати жодного практичного смислу. Але так само було очевидно, що її спрямовано на пробудження тих націоналістичних настроїв, котрі потенційно живуть у кожному народі і за допомогою яких збирались тепер порушити єдність СРСР. Ось цю націленість, спрямовану насамперед на російський народ, одразу відчув Борис; і тим часом як він, повернувшись, дивився на Полинеєва, в його свідомості за незрозумілим плином думок раніше несумісні, розокремлені явища: це, про що він щойно почув, тобто розпалювання націоналістичних пристрастей, що може породити тільки ненависть і ворожість, та і н ще, яке проявлялось у Полинеєві і правило начебто іншим, благородним цілям, — ці явища несподівано постали перед Борисом в якомусь одному ряду, сполучені і взаємозміцнювані. «Та ні, — в першу мить мовив він до себе, — якась нісенітниця!» Але його завжди спокійне, незворушне обличчя раптом напружено видовжилось від тієї душевної роботи, боротьби — чи повірити в те, що відкрилося? Він несподівано відчув, що діяльність Полинеєва, котра завжди так урочисто підносилась як буцімто діяльність по відродженню в росіян забутої ними любові до слова «Росія» і до всього російського, була тим ґрунтом, в який дисидентські «патріоти» збиралися тепер кинути своє сім'я. «Ні, — ще раз мовив до себе Борис, який добре знав, що між тими, хто був на бієннале у Венеції, і Полинеєвим та людьми, що стояли за ним, не могло бути жодного зв'язку. — Але від чого ж тоді ця видима близькість? Що за потреба — готувати ґрунт для чужого сімені?» Йому як росіянинові метушня Полинеєва щодо піднесення російського духу в росіян завжди здавалася дивною,

«Навіщо треба штучно підносити те,— думав він,— що завжди було і є в народі і що саме по собі, коли того вимагають обставини, як це траплялося в часи народних лихоліть, підносилося до таких висот, що перемагало всі біди?» Він робив таке узагальнення з настроїв батька, який зазнав цього духовного піднесення, і не на словах, не в турботах про те, що краще — кирзові чоботи чи англійські непромокальні черевики на шипах; усе, що відбувалося з батьком у житті, визначалося тільки тими єдиними потребами, без яких сільська людина не мислить собі жодної справи. Йому не треба було силоміць збуджувати в собі цей дух, який природно і повсякчас жив у ньому і жив у Борисові, керуючи його вчинками.

«Оце зріднився! — не зводячи з Полинеева погляду, подумки вигукнув Борис, неначе радий був тому незручному становищу, в яке, не помітивши того, поставив себе його постійний супротивник.— Де ж між вами межа, як ти тепер проведеш її?» Борисові здавалося, що його постійний супротивник був у клітці, куди добровільно загнав себе і стверджував, що ув'язнений у клітку не він, а людство, яке було з іншого (від нього) боку ґратів, що неможливо й смішно було доводити.

Полинеев тим часом, усе ще похрумкуючи горішками, очікувально поглядав на Білецького та Бориса, які сиділи біля нього. Він не тільки не почувався в якомусь незручному становищі, як думав про нього Борис, а був переконаний, що між ним і тими, про кого щойно розповідав, не було зв'язку, і тримався так само легко й невимушено, готовий відповісти кожному, хто заговорить не в руслі його поглядів, як завжди тримався на лук'яновських «посиденьках». Борис відчував, що треба щось сказати йому, і поглядав на Білецького, котрий, теж, певно, обдумуючи, що протиставити задоволеному собою Полинееву, глузливо посміхався й похитував головою.

VII

— У світі все настільки взаємопов'язане, що нічого не можна розглядати окремо, відірвано одне від одного,— наче не починав, а вів далі розмову Білецький, вразивши Бориса тим, що ніби вгадав його думки.— Націоналізм ніколи не був явищем стихійним,— сказав він відповідно до своїх постійних переконань про нобілів та свавілля, які не в усьому були зрозумілі не так Борисові, як Полинееву, котрий вперше так близько зіткнувся з Білецьким.— Тим паче зараз, коли його прагнуть розпалити в усіх країнах.

«Та він же мислить так само, як я!» — знову подумки вигукнув Борис і зацікавлено повернувся до Полинєєва, сподіваючись побачити збентеження чи щось подібне, але побачив тільки звичний іронічний, сповнений гідності вираз.

Полинєєв не те щоб не припускав можливості, аби купка сімей, хоч би яке велике було їхнє багатство і бажання зробити це, могла керувати світом, але він просто — від того природного почуття, яке жило в ньому, що будь-яка (над тобою!) влада принижує людину, — не міг цього визнати. Людина, як йому здавалося, має право жити так, щоб і сама вона, і всі навколо визнавали в ній особистість. І за своїми переконаннями, як має жити людина, він приймав за істину не так реальне життя, а схему, тобто ту втішну оману, за якою нібито для кожного в однаковій мірі і незалежно від обставин відчинені двері проявити себе.

— Прагнуть розпалити, чи він виникає як протипага певному явищу, — начебто весело почав він. Він бачив, що слова Білецького були спрямовані проти нього, але поки що не бажав надавати цьому значення.

— Якому явищу? — перепитав Білецький, насторожуючись і намагаючись зрозуміти його.

— А по-моєму, у нас зараз тільки одне явище, — втрутився Борис, який не хотів включатися в розмову, але відчув, що саме час сказати вагому, за його розумінням, фразу, яку він уперше почув у домі Кошелевих від Миколи Миколайовича. — Росія ще ніколи не була така російська, як зараз, — сказав він, жваво поглянувши на Білецького та Полинєєва.

Борисові здавалося, що цією фразою він може їх помирити. Але Полинєєв тільки стенив плечима. Того, що є (Росія для росіян), було видно, для нього замало. Він усвідомлював себе представником того суспільного явища, котре, як він вважав, набирало силу, і будь-яку навіть найменшу образу на свою адресу переносив одразу ж на все те величезне, що він хотів представляти; і він або починав сперечатися із співрозмовником, або відвертався і з гідністю мовчав. По-своєму сприйнявши тєпер Борисові слова і відчувши себе ображеним (особливо тим, що Борис виступав заодно з новачком Білецьким проти нього), він спочатку, переставши хрумкати горішками, хотів було відповісти їм, вибираючи кому першому, Борисові чи Білецькому, але в ту мить, коли вже був готовий почати заперечувати, побачив, що Білецький, схилившись, послаблював шнурки на своїх модних, із завищеними підборами, лакованих черевиках. «Що йому Росія, він і слухати не хоче», — промайнуло в свідомості Полинєєва. Та замість того, аби ще більше образитись, він лише зневажливо, як завжди ставився до інтелігентів, котрі вміють

красиво говорити про те, до чого вони байдужі, заходився поздивлятися Білецького. Він раптом наче побачив у Білецькому те приховане прагнення виправдати дисидентство за допомогою різного гатунку плутаних розумувань (про світові проблеми), на чому він неодноразово «викривав» людей такого ґибу; і, «викривши» таким чином і без будь-яких підстав Білецького, він не те що втратив до нього інтерес, але мимоволі, як умів це робити завжди,— не принижуючись до розмови з ним і не звертаючи уваги навіть на Бориса, про якого теж нібито змінив тепер думку, підвівся і, дістаючи на ходу сигарети та запальничку, вийшов на кухню, аби перекурити біля відчинених на балкон дверей.

Борис хотів було піти за ним, аби порозумітися, але Білецький зупинив його.

— Не треба,— сказав він.— Йому нічого ображатися. А що ми не вміємо зіставляти події і думати, не вина, а біда наша,— додав він спокійним, наче проказував урок, тоном.— Ви правильно сказали: Росія ще ніколи не була така російська, як зараз, і слава богу, добре, і не треба кричати про це. Гідність не в тому, щоб випинати перед усіма своє «я». Ви закінчували МІМВ? — запитав він, начебто щоб перевести розмову на інше, але, по суті, щоб знайти нові аргументи.— Ви знали Кудасова? Він видав книгу,— зрозумівши з виразу Борисового обличчя, що прізвище професора йому знайоме, вів далі Білецький.— Пом'яну, вона не лише цікава, а й повчальна.— І він процитував уже відомі слова з цієї книги Кудасова, що взагалі «національне почуття людей це найтонше місце в устрої суспільного життя» і що «воно — невидимий і до часу не підозрюваний пороховий погріб, підкладений під всяку державу, і за будь-якої небережної дії може вибухнути з величезною силою».

— Але цю книжку, здається, критикували в пресі,— зауважив Борис.

— Е-е, що і кого ми тільки не критикуємо зараз,— з усмішкою відповів Білецький, ніби йшлося про витівки, якими не варто перейматися.

Полинеєв, докурюючи на кухні сигарету, не чув їхньої розмови і не дослухався до неї. Він полюбляв у товаристві весело провести час, але разом з тим вважав себе людиною не балаканини, а справи. Проте його діяльність полягала не в тому, що він сам робив щось значне; значне створювалось там, у Росії, в загальній масі, де наче сама по собі, як снігова грудка, зростала могутність держави, і усвідомлення причетності до цієї грудки, причетності до загальних зусиль народу саме і уявлялось Полинеєву тією його справою, яка приносила йому за-

доволення. «Росія!.. Ти спочатку в личаках походи»,— подумки кинув тепер він Білецькому, не бачачи його перед собою, але уявляючи схиленим, коли той послаблював шнурки на черевиках. Ковтаючи дим і одержуючи те уявне, від дії тютюнового диму, заспокоєння, яке було необхідне йому, аби повернутись до кімнати, але вертаючись поки що лише до того настрою, з яким прийшов вранці до Бориса, він згадав, що, окрім *biennale* і заяви на ньому (про що Полинєєв уже розповів приятелям), він збирався ще розказати про вояж ватажка дисидентів до Канади напередодні згадуваного *biennale* і як цього ватажка освистала канадська громадськість. Подробиці були такі цікаві і так не на користь ватажка-дисидента, що Полинєєв, подумки перебравши їх, зім'яв сигарету й так само рішуче, як виходив з кімнати, повернувся туди, увесь зосереджений уже на цьому.

VIII

За чверть години, коли й другу новину, що збуджувала уяву Полинєєва, було ним розказано і, на його досаду, холодно зустрінуту Білецьким та Борисом і стало остаточно зрозуміло, що третій, на кого всі чекали, тобто Борисів товариш по службі в посольстві, не зможе прийти (через непередбачені домашні обставини, про які він уникнув розповідати по телефону),— невелике товариство, зібране Борисом, поки що нібито не маючи ніяких планів (окрім, звичайно, організаторового задуму), вишло на вулицю.

— Я знаю одну гарненьку місцину,— почав було Борис, підкинувши на долоні ключі від закріпленої за ним посольської машини і ще виразніше (цими ключами) промовляючи про те, що він хоче запропонувати друзям.

— Стривай,— зупинив його Білецький.— У мене є інша пропозиція.

— Яка? — запитав Полинєєв, мимоволі насторожуючись, іще не охоловши від неприязні до нього.

— Пропоную подивитись білих імператорських коней. Близько одинадцятої їх виводять на манеж, і ми ще встигнемо. Видовище надзвичайне, я думаю, з нашими мандатами нас пропустять на трибуни гостей.

— Щодо мене, то я не любитель подібних видовищ,— заперечив Полинєєв, наче він відчував фізичну потребу в усьому заперечувати Білецькому.— На коней достатньо надивились предки мої і походили за ними, тож...

— Діло хазяйське,— обірвав Білецький, не дослухавши його.— А ви, Борисе? — запитав, звертаючись до Бориса так, наче не Борис, а він, Білецький, керував справою.

Від нього мовби випромінювалася владність, якій не можна було не підкоритись, і хоч як Борис опирався цій владності, але коли треба було проявити рішучість, губився і нічого не міг сказати на свій захист.

— Я? Я — як усі,— червоніючи і обертаючись до Полинєєва і поглядом благаючи його поступитися Білецькому і не розбивати компанії, мовив він.

— А я пас, пас, та й справи в мене,— ще рішучіше заявив Полинєєв і, вклонившись, розгонисто пішов геть.

— Не шкодуйте,— сказав Білецький, бачачи Борисову розгубленість.— Дістанете задоволення, запевняю вас, до того ж — це випадок, отже, ходімо.

Борисові нічого не лишалось як погодитись, і вони рушили до центру Відня, до палацу Хофбург, при якому були відомі колишні імператорські стайні. Імператорів давно не було, Австрія була республікою, якою керували президент та прем'єр-міністр, але імператорські стайні, тобто традиції, або, вірніше, секрет, що якнайпильніше охоронявся колишнім імператорським двором,— традицій дотримувалися, здається, ще ретельніше, так що навіть віденцям дуже рідко, лише в спеціально відведені для цього дні, щастило помилуватися білими породистими красенями. Раніше на них дозволялося їздити тільки членам імператорської родини; а тепер цих білих красенів продавали (звісно, за шалені гроші) мільонерам та мільярдерам в різні країни, що також трималося в таємниці, і віденцям, як і гостям Відня, як-от Білецькому та Борисові, залишалось тільки гадати, слухати й переказувати найрізноманітніші припущення та небилиці з цього приводу. Однією з таких небилиць, яка особливо своєю неправдоподібністю вразила Бориса, який у дитинстві не раз водив з однолітками колгоспних коней у нічне і через те вважав, що розуміється на конях, була небилиця про те, що буцімто ці білі красені народжувалися яскраво-рудими, а потім, з віком, їхня шерсть немовби вигорала і набувала того білосніжного відтінку, якого не вдавалось досягти на жодному іншому конезаводі світу. «Щоб руде лоша згодом стало білим конем?! — сумнівався Борис.— Якась нісенітниця». Він чув іще кілька подібних неймовірних історій про цих красенів, історій, на які, зайнятий зовсім іншими клопотами, не звертав уваги.

А коли побачив, як колишніх імператорських коней проводили під аркою палацу, через дорогу, з одного приміщення в друге,— нічого особливого, окрім того, що коні білі, не помітив у них,

незважаючи на захват юрми. Крокуючи тепер поруч з Білецьким і слухаючи його неправдоподібні оповіді про білих красенів, Борис думав про справу. Його засмучувало відразу кілька обставин, у яких він опинився цього ранку. Білецький, по суті, нав'язав йому свою волю і керував ним; через Білецького негарно вийшло з Полинєєвим, з яким Борисові не випадало сваритися; та головне, що все продумане з холостяцьким обідом (у селі, за містом) було тепер зруйноване, і треба було шукати щось нове для здійснення свого задуму.

— Та скільки ж ви у Відні, що нічого не знаєте про білих коней! — вигукнув нарешті Білецький, зупинившись і глянувши на Бориса (не так з недовірою, як здивовано).— Скільки ж ви у Відні? — перепитав він.

— Рік.

— Е-е, непросто, непросто. Вам, молодій людині.— Він подивився на чорну сорочку й світлі вельветові джинси Бориса, які сиділи на ньому по-сучасному гарно, на його зачіску, яка свідчила про те, що він стежить за модою і не позбавлений смаку, на весь його загальний вигляд, за яким Борис швидше склався на віденця, аніж на радянського громадянина (що, зрештою, і приваблювало до нього Білецького).— Рано вам ще заковуватися в папери.

— Ні, я дещо чув,— признався Борис.— Але.. ви так цікаво розповідаєте.

— Цікаво не те, як я розповідаю: цікавий сам матеріал. З цими стайнями, до речі, якщо ви не знаєте,— знову почав Білецький, ніби Борисова відповідь цілком задовольнила його,— пов'язана помилка нашого геніального Толстого. Пригадуєте, у «Війні і мирі» є така сцена, коли імператор Олександр разом з імператором Францем на Праценських висотах під'їздять до Михайла Іларіоновича Кутузова, і Олександр запитує у фельдмаршала: «Чого ж ви не починаєте, Михайле Іларіоновичу?.. Адже ми не на Царициному Лузі, де не починають парад, доки не прийдуть усі полки». Може, трохи не точно, цитую по пам'яті,— додав він, перепрошуючи.— А Кутузов іронічно: «Тому й не починаю, ваша величність, що ми не на параді й не на Царициному Лузі».— І Білецький, посилаючись на австрійців, які, мовляв, виявили це, розповів про те, як Толстой, котрий любив в усьому дотримуватися правди, нібито неправильно показав імператора Франца, посадивши його на вороного коня, тим часом як австрійські імператори їздили тільки на білих, і це було їхньою гордістю і престижем.— Мабуть, не знав,— сказав він про Толстого.— А може, хотів сказати цим щось своє, чого ми не можемо збагнути. Принаймні цікаво, чи не так?

— Як ви все пам'ятаєте? — здивувався Борис.

— Ну, мій любий,— заперечив Білецький, переходячи з Борисом на «ти» через ту душевну прихильність, яку все дужче відчував до нього.— Можна пробачити, коли людина не пам'ятає біблію, але не можна пробачити, якщо росіянин не знає Толстого. Це наша велич і гордість,— додав, трохи помовчавши.

Вони проминули монумент, споруджений на одній з віденських площ на честь радянських воїнів-визволителів. На його гранітних плитах було вирізьблено назви частин, які звільняли Відень, і Борис мимоволі, як це він робив завжди, на мить зупинившись перед монументом, відшукав очима і прочитав назву частини, якою в ті роки командував його тесть, молодий генерал Єгоров. Хоч Борисів батько був теж фронтовик, був одним з тих трудівників-солдатів, на яких лежав основний тягар війни, але батьків селянський вигляд, його колгоспні та домашні клопоти, його розмови про землю та життя ніяк не сполучалися в Бориса з війною, подвигами і втратами, тим часом як тесть у своєму генеральському мундирі і з цілою лопатою орденських планок на грудях,— тесть з його теперішньою службою та розмовами був наче постійним живим нагадуванням про ті минулі битви, про які Борис знав лише з фільмів та книжок. Він не зовсім розумів те почуття, якого зазнавав, підходячи до монумента; йому здавалося, що він тільки згадував про тестя і немовби жартома кинуту ним фразу: «На те й голови клали, аби ви могли вільно ходити тими містами», на яку в день від'їзду сюди Борис наче й не звернув уваги і забув про неї, але аж ніяк не жартівливий зміст її саме і змушував його тепер замислено зупинитись перед монументом.

— Так, я чув,— на Борисове бажання щось сказати і випереджаючи це бажання (мовби боячись втратити роль ведучого в розмові), квапливо сказав Білецький.— Ваш родич звільняв Відень і значиться тут. Світ тісний, так-так, світ тісний,— повторив він, ніби цими двома словами можна було висловити те, що було в Бориса на душі.— А знаєте, яке порівняння спадає мені на думку, коли я думаю про минулу війну,— жваво вів далі він, наче зрадівши тому, що можна змінити тему розмови.— Мільйони людей наклали головами, і нам би тепер пожинати плоди миру. А де ці плоди? Я не бачу. Їх немає. Це наче в селянській праці,— почав він (звісно, не від бажання догодити Борисові, а тому, що на прикладі з селянського життя можна було об'ємніше висловити свою думку).— І зорав, і посіяв, і вчасно все, а урожай нерівний. Щось, по-моєму, ми не довели до кінця, чи, може, нам не дозволили довести.— І він іще з більшим захватом, аніж про білих імператорських коней, розмова про

яких, по суті, була вже вичерпана, заходився висловлювати свої давно й ретельно, як відчувалося, продумані міркування про повоєнне (і несправедливе, як він вважав) влаштування світу.

IX

Весняний Відень вабив не лише своїми численними Waldschenken, куди по неділях натовпами рушали віденці, але, як усі західні міста, як Париж з його Латинським кварталом, тобто вузькими, перекритими для транспорту вуличками, де скрізь прямо на тротуарах розкинулися грілі, кав'ярні, ресторанчики з мальовничими парасолями над столиками та відвідувачами за цими столиками, які за келихом вина, пива чи за коктейлем обговорюють свої справи, як Прага, Будапешт чи Варшава з відбудованим після війни Старим Містом — недільними днями Відень був переповнений цими кав'ярнями та ресторанчиками на тротуарах, повз які проходили зараз Борис та Білецький. Білі скатертини на столиках, ще не залиті вином чи пивом, акуратно розставлені стільчики на вологому після поливання тротуарі, і офіціанти в жилетах, з метеликами та з білими серветками через руку, в очікуванні відвідувачів, яких було ще небагато, — усе це, завдяки своїй яскравій виставленості, не те щоб викликало бажання одразу сісти за столик, але викликало, принаймні в Бориса, враження достатку та статечності, що особливо імпонувало йому. Його вражав цей порядок — своєю насамперед продуманістю; усе було під рукою, зручно і наче для всіх і завжди; і йому неприємно ставало від усвідомлення того, що зовсім по-іншому й нібито безтолково влаштоване життя у нас. Він мав на увазі не Мокшу; не те, як жив батько чи жила Пенза; він мав на увазі Москву (що, зрештою, теж неправомірно було порівнювати, оскільки в Москві він був студентом, а у Відні — співробітником посольства, уже з іншими можливостями й поглядами), і йому було незрозуміло, чому ми, росіяни, не змогли так само (певна річ, у побутовому плані) продумати й налагодити в себе. «Шкода, звичайно, дуже шкода, що наша душевна краса, — думав він (за красою і піднесеністю цілей, які повсякчас ставилися перед народом), — не вдягнена в таке ж гарне й зручне вбрання». Однак паралельно з цими сумними і навіть частіше, ніж ці, відвідували Бориса й інші думки, які інакше настроювали його. Він відчував себе немовби прилученим до всього цього західного, вищого за рівнем, як через молодість та недосвідченість здавалось йому (здавалось тоді багатьом його ровесникам), життя, і з цього оманливого почуття виростало усвідомлення своєї (так само оманливої) значущості.

В модному одязі, з модною зачіскою і гордим, спокійним, усадкованим від матері поглядом, тобто з видимою поблажливістю, з якою він дивився на все довкола (тим часом як на душі було протилежне), і презентабельністю, виробленою ще в Мокші, яку повинен мати, як він вважав і зараз, кожен дипломат, Борис особливо зараз почувався в своїй ролі. Хоч досягнуте ним, сільським хлопцем, було завдяки радянським умовам життя, він волів не пам'ятати про це; якщо він і був чомусь чи комусь зобов'язаний своїм теперішнім становищем, то, як він гадав, тільки самому собі, своїй старанності, спритності й тямущості.

А у Білецького був зовсім інший, ніж у Бориса, настрій. Те, що відчував і про що думав Борис, для нього було в минулому. Його цікавили не питання порівняння життєвих рівнів, наприклад, у нас і у Відні; він знав, що такого порівняння робити не можна вже тому, що в кожного народу по-своєму складаються історичні умови життя; його цікавили питання несправедливого влаштування західного світу, тобто ті загальні (глобального, історичного масштабу) питання, на які люди завжди шукатимуть відповіді. Відчувши Борисову необізнаність у тому, що стосувалося визначних пам'яток австрійської столиці, він іще більше, коли змінилась тема розмови, відчув у ньому необізнаність політичну, тобто щире невміння широко (і правильно, як це здавалося Білецькому) подивитись на явища життя; і він не те щоб вирішив зараз же повчити Бориса, як йому треба дивитись на світ, але — від того простого бажання опікуватися, яке щоразу з'являлося в нього, коли він зустрічав таку скромну, якою здавався йому Борис, молоду людину, почав неквапливо і ґрунтовно викладати йому свої думки про всевладність нобілів та безправ'я на землі простого люду.

Вони зупинилися біля одного з ресторанчиків, винесених просто на тротуар, і за пропозицією Білецького сіли за столик. Офіціант приніс пиво у келихах, і за цим пивом Білецький говорив так захоплено, що Борис, слухаючи його, забув навіть про свій інтерес до нього. Для Бориса було новим і несподіваним усе, про що говорив Білецький (наче той показував йому шви та латки на предметі, який досі здавався йому гладеньким). Надто ж вразила Бориса та ясність, з якою Білецький викладав йому своє тлумачення розвитку людства. Прагнення людства, яке відоме було Борисові як прагнення до прогресу та демократії, мало, виявляється (за Білецьким), зовсім іншу мету; виявляється (знову за Білецьким), що вся історія людства це лише — пошук і зміна форм закабалення, що мали назву змін цивілізацій; тільки-но один обман, встановлений на століття чи й більше, починав відкриватися людям, одразу знаходились сили, які

прагнули замінити цей обман іншим, новим, вишуканішим і витонченішим, змушуючи працювати на нього науку, політику, мистецтво. Наукові відкриття здійснювалися насамперед для воєнної мети, грабунків та насильства (що завжди добре оплачувалося і оплачується); політиці відводилася роль обілювача цих насильств, а мистецтву — слугувати політиці. Для Білецького все, що він говорив, було не так його ставленням до минулого, як ставленням до західного світу, в якому він, по суті, жив як журналіст-міжнародник і про який писав. За враженнями, які залишав у нього цей західний світ, за розстановкою сил у ньому, за всесильям монополій (і партій від цих монополій, що намагались довести свою незалежність і належність до народу) і безправ'ям багатомільйонного люду, за тими гігантськими підтасовуваннями та фальсифікацією фактів, чим займається преса, якою диригують і спрямовують на це, займаються кіно, театри й література, то розважаючи людей сексом, аби забрати в них час думати про інше, головне, то кривавими сценами насильства, суть яких — уседозволеність та пробудження нищих пристрастей (коли люди убивають одне одного, у них ще менше залишається часу озирнутися навкруги), нарешті, за тією діяльністю академіків та докторів наук, особливо гуманітарних, які постійно шукають, як підправити історію, аби вона відповідала букві та духові часу (за що їм і надаються блага), і за безліччю інших фактів, з якими Білецький (як і кожна, напевне, мисляча людина) повсякчас стикався в своїй журналістській діяльності, він і вибудовував свою концепцію про несправедливе влаштування світу. Усе це він приписував Заходу, і через те в нього не виникало жодних сумнівів. Його не бентежили ні різкість, ні категоричність його суджень. Але багато в чому слушна щодо Заходу його теорія мала все ж таки одну суттєву ваду; виходило (як викладав її зараз Білецький), що вона охоплювала все людство, тим часом як сучасний світ був чітко поділений на дві відмінні за своїм соціальним устроєм системи — соціалістичну та капіталістичну, і було очевидним, що з однаковою міркою підходить до них неправомірно. Білецькому не спадало на думку обговорювати те, як жив він сам; його життя та життя його співвітчизників було правильне і не підлягало обговоренню, тим часом як Борисові, що вихований на іншому ставленні до сучасності і звик порівнювати все саме зі своїм життям,— Борисові було незвично й дивно чути це. «Якщо така схема влаштування світу правильна,— думав він, відчуючи з переконаності, з якою викладав свої аргументи Білецький, що в ній справді було щось незаперечне й правильне,— то який же вихід у людства? І як ставитись до нашого життя?» Вперше втягнений у таке обго-

ворення, тобто в обговорення раніше неначе прихованих від нього ц и х питань суспільного життя, Борис не те щоб почувався не- підготовленим, але був так збуджений, так під впливом Білецького, що не міг знайти, що заперечити йому. Він лише запитав (вражений цією поміченою ним невідповідністю) — як же сполучити таку теорію з тим, що ми говоримо й думаємо про соціалізм?

— Отже, виходу немає? — сказав він, широко розкривши очі і здивовано дивлячись на Білецького.

— Ні, ви не так зрозуміли,— заперечив Білецький, якому, мабуть, не раз уже доводилось відповідати на таке запитання.— Про нашу дійсність судитимуть потім, після нас і по наших справах. А як і що, передбачити не лише важко, а й неможливо. Але оскільки, як я думаю, люди відкрили суть руху життя, принаймні гірше повторитись не може. Соціалізм — це та формація, яка вже самою своєю основою передбачає добрі й справедливі стосунки між людьми. А як же по-іншому? — вимовив він тим самим наступальним тоном, який виключав заперечення, і з такою самою переконаністю, з якою щойно викладав Борисові свою всеохоплюючу теорію про несправедливе влаштування світу.

Х

— Елементарна логіка підказує нам,— коли знову принесли пиво, почав Білецький,— що одиниця завжди менша, ніж сотня, тисяча і, звичайно ж, мільйон. Але дійсність відкриває інше, і мільйони людей лише тому, що не грабували, не пригнічували таких, як самі, і не накопичили внаслідок цього капіталів, виявляються безпорадними перед одним чи купкою правителів, які нехай навіть шляхом виборів, а ми знаємо, як тут обирають, привласнили собі право наказувати. Мільйон виходить на вулицю з вимогою роботи, покращення життя, а один, засівши в апартаментах, цей один віддає розпорядження розігнати мільйон. Сила, по суті, виявляється безсилою. Як це пояснити? Чим? Де логіка? Звідки ця влада одного і безправ'я мільйонів? Безправ'я зараз, у суспільствах, де, здавалось би, права людини охороняються конституціями,— вів далі Білецький.

Те, про що він казав зараз, було загальновідоме; було нібито тою пропагандою, яка викликала посмішки, на яку вже ніхто не звертав уваги; але для Білецького з його глобальним поглядом на життя, з його пошуками істини і прагненням до справедливості, котра тільки, якби всі зрозуміли і прийняли її, могла б на краще змінити світ,— Білецькому байдуже було, як думали про те, що він говорив, інші; він знав, що це є, бачив це, а головне, це відповідало його теорії про несправедливе

влаштування світу. Світ з усією його красою і притягальною силою, з усіма його потребами особистого, тобто потребами праці, достатку, кохання, становища та слави, з бажанням гарно вдягтися і смачно поїсти (і отак, як вони, посидіти за столом, насолоджуючись весною, ранком та розмовою), цей світ не лише не мав, як виходило за Білецьким, цієї краси і бажань, з яких, вірніше, із задоволення яких саме і складається сенс людського існування, а навпаки, все в ньому було облудне, було не те і не тим, чим мало бути.

— Іллюзія достатку ще не є достаток,— мовив він.— Люди усміхаються, але це ще не означає, що вони щасливі. Їхнє щастя хіба що в тому (як, зрештою, і порятунок), що вони живуть у невіданні і дозволяють себе ошукати.

— Але що ж тоді ви залишаєте людям? Адже щось змушує нас жити, чомусь ми радіємо,— знову заперечив Борис.

— Боротьба,— майже машинально відповів Білецький.— Надія і боротьба, боротьба і надія. Так було, так є, так, очевидно, і буде. Боротьба, одвічна боротьба за справедливість,— додав він, піднімаючи келих і пригублюючи його.

Білецький говорив так переконано, що Борис не міг не відчувати, що за його словами криється істина. Істина була в тому, що народи пригнічувались і що історія людства — це справді історія боротьби за справедливість (яку розуміли, зрештою, кожен народ і кожна людина по-своєму, як можна було б додати до цього). Але, визнаючи це елементарне, що Борис, здавалось йому, знав зі шкільної лави, він водночас не міг погодитись із твердженням Білецького про те, що світ буцімто тримається не на добрі та справедливості, а на неправді й ошуканстві і що все, що здається прекрасним, замішане на жорстокості крові. Він не міг погодитись з цим точнісінько так, як не міг визнати, що його життя, батькове і материне життя, в якому, він добре пам'ятав із своїх дитячих вражень, були не тільки повсякчасні клопоти, але були й радощі, життя Антоніни, яка готувалася стати матір'ю, аби все це, що становило свій особливий для Бориса світ, було сповнене облуди та неправди. Він не міг погодитись, щоб ця комфортність у всьому, котра так вразила його у Відні, коли він уперше пройшовся його вулицями, численність вітрин, магазинів і товарів у них і відсутність натовпу покупців, що він по-своєму і неправильно, перебільшено тлумачив, доглянутість сіл, ланів, виноградників, нарешті, безмірна кількість великих і дрібних *Waldschenken*, де завжди можна пристойно поїсти, і не дільних, влаштованих просто на тротуарах рестораників, на зразок цього, в якому вони з Білецьким сиділи зараз, аби все це, що справляє на нього таке враження (як і прагнення кар'є-

ри, становища і слави, куди були спрямовані Борисові зусилля), було оманюю, якою не тільки смішно й нерозумно втішатися, а проти якої треба протестувати. Він, по суті, не міг відмовитись від утіх і радощів, які молодість та життя дарували йому, не міг сприймати світ та людей інакше, аніж він сприймав їх. «Хіба навколо мене облуда? — думав він, не так запитуючи, як відповідаючи собі цим запитанням на власні сумніви.— Чи оті, що прийшли відпочити,— глянувши на австрійську сім'ю, яка влаштувалась за сусіднім столиком, вів далі він,— що ж, і вони — одурені і не знають, від чого задоволені?»

Сім'я, на яку дивився Борис, котра влаштувалась за сусіднім столиком, була типова, середніх статків, добродійна австрійська сім'я, в якій колишній, традиційний побут і новий були так вдало сполучені (більше віяло давниною, аніж новим, це одразу відчув Борис), що, здавалось, технічний прогрес, який буцімто вбиває в людині все людське, на що так люблять посылатись у нас, щойно мова заходить про труднощі життя, не тільки не зруйнував, але, навпаки, зміцнив у цій сім'ї все шляхетне й моральне, що здавна було в ній. Цим шляхетним і моральним, тобто традиційним, на що Борис тепер звернув увагу, було — не вбрання, не те зовнішнє, що вирізняє австрійця чи німця за його капелюхом з вузькими крисами і пером, шортами та сандалями, як вони дозволяють собі ходити з настанням тепла; вбрання хлопчиків та дівчаток, які, з відомих картин, нагадують паничів кінця минулого — початку нинішнього століття (до котрих у нас виробилося своє ставлення), і не вишукана простота жіночого вбрання — ні, Бориса приваблювало не це зовнішнє, що, зрештою, також по-своєму свідчило про життєвий рівень, а інше, що складало ніби суть традиції, тобто можливість прилучатися і прилучати дітей до певної культури і смаку життя.

— Милується? — запитав Білецький, перехопивши Борисів погляд і теж на мить обернувшись до австрійської родини.— Вміють влаштувати собі життя, нічого не скажеш, Європа, куди не кинь, традиції на всі сто вісімдесят років.— Він назвав цифру «сто вісімдесят» тільки через те, що вона була з його улюбленого образного вислову, який він застосовував до політичних діячів, котрі несподівано починали міняти свої переконання на всі сто вісімдесят градусів.— До речі,— спохопившись, мовив він.— А про коней ми зовсім забули! — Він глянув на годинника.— На початок, звичайно, запізнились, але, може, подивимося кінець? Хоч щось побачимо, гей, gaçon! — гукнув він, запрошуючи офіціанта подати рахунок.

Білецький, котрий завжди важко сходився з новими людьми, був задоволений з того, як для нього минув день. Борис видався

Йому цікавим і розумним юнаком, що було серед нинішньої молоді свого роду рідкістю. «Але зелений, зелений»,— уже вдома з усмішкою подумав він про Бориса. Він не помітив у Борисові того, що насторожувало в інших, хто через нього намагався налагодити стосунки з його впливовим родичем у Москві; навпаки, в Борисові він побачив тільки безпосередність, яка завжди приваблювала його в людях. «Ми дошукувалися всього самі і через власні помилки,— було тим підсвідомим, що керувало Білецьким, коли він прищеплював Борисові свої погляди на життя,— тож нехай хоч вони одразу йдуть далі, а не тупцюють на місці, де до них встигли вже все добряче затоптати». Він був щирий з Борисом, розмовляв захоплено, як кожен, хто довго і в самотині обмірковує життя, і його захопленість мимоволі передавалась Борисові й захоплювала його. Для Бориса теж день пролетів непомітно, він був збуджений, задоволений та веселий і лише вдома згадав, що не поговорив з Білецьким про його дядька. «Як же я забув?» — подумав він з неприємним осадом, ніби відмовився від того, що могло легко й на краще змінити його життя. Прикрість була така велика, що, уже взявшись складати валізу в дорогу (він вилітав до Москви наступного дня вранці), він ще довго не міг заспокоїтись і пробачити собі власну захопленість розмовою. «Було так реально, він був такий прихильний»,— наморщившись, казав собі Борис, не підозрюючи, що важливішою, аніж те, що він хотів одержати від Білецького, була для нього його розмова з ним.

XI

Павло Лук'янов, перебуваючи саме біля витоків того життя, яким усі так опікуються, аби налагодити його (налагоджуючи тим часом поки що тільки своє), був повсякдень заклопотаний все тими самими польовими роботами, якими він був заклопотаний завжди, відколи пам'ятав себе, і точнісінько так, як залишалися без змін луки й ниви, на які він виїздив на тракторах та комбайнах, без змін, в роботі та клопотах, уявлялось йому і його сільське життя. Може, тому, що сім'я вже не збільшувалась, а, навпаки, зменшувалась, тому що діти, які їхали до міста вчитись, не хотіли повертатись додому й не було потреби щось прибудовувати до хати і розширювати її, а може, просто від того природного почуття старості, яке з'являється в кожній людині і полягає в тому, що людина починає думати, скільки їй ще залишається жити і чи варто розпочинати справу, яка потребує значних зусиль, Павло не думав про зміни і не чекав на

них; його мрії, коли він складав листа до уряду, пропонуючи відновити нібито порушену, як йому здавалося, основу селянської праці та життя,— ті мрії, як і лист, були давно забуті й не хвилювали його; відчувши (того року, коли по селах прокотилася хвиля оновлення), що життя нібито ввійшло в свої береги і стабілізувалося, він так звик виконувати те, що від нього вимагалось, так звик, що над ним завжди є бригадир Ілля, котрий скаже, коли орати, сіяти, косити чи збирати хліб, і до зобов'язань, які необхідно брати, аби виконати роботу по косовиці чи силосуванню, що в нього поступово відпала потреба думати про справу.

Він, як і раніше, виїздив на поле зі своїм напарником Степаном Шейним, з яким не те щоб не мав про що поговорити, але за всі роки було стільки перебалакано, що вже нібито й не лишалось про що гомоніти. У Степана була така самісінька проблема з дітьми, як і в Павла; і так само, як і Павло, він мовчки переживав це, за висловом Іллі, лихо. «Ми підемо, хто нас замінить? Земля, як і будь-яка живність на ній, дає плоди тільки тоді, коли до неї докладаються душа, руки, розум та знання — не так ті, що здобуваються у вузах, як ті, що передаються від старших до дітей»,— так було споконвіку в кожній хліборобській родині, і що тепер, як з болем помічали люди, розбивалось і втрачало зв'язок. У Павловій та Степановій свідомості, певна річ, не було так чітко визначене це явище; вони, по суті, лише пожинали плоди на тій ниві, яку самі ж старанно обробляли, готуючи дітей до іншого, ніж у них, життя; але це бажання вивести дітей «у люди» і радість, що зусилля не пропали марно — взяти хоча Бориса чи Романа, якими не можна не пишатися, як було в Павла,— не могли заглушити того, що тепер непокоїло старих механізаторів. Те, чого вони раніше не помічали, що було природним, було станом їхнього життя (і що так розчулило Сергія Івановича, який після Москви раптом опинився у Мокші), і що приваблювало їх не лише зовнішньою красою, звичною для сільської людини, а й іншими, моральними, корінними, глибинними, такими, що не завжди піддаються поясненню, зв'язками, почало сприйматися як таке, що минає, з чим треба буде розлучитись, і це змушувало Степана чи Павла раптом зупинитися серед поля і довго вдивлятися в знайомі обриси села.

Село ніби не мінялось. Усе з тими самими тинами, городами й хлівами стояли хати вздовж вигнутого, наче знак запитання, пугівця, і той самий Ілля був над усіма, котрий добре знав, як визначити стиглість трав, і так само добре знав, як поладнати з начальством. Він був одним із тих селян, які мовби зуміли законсервуватись, які, один раз визначивши для себе коло

турбот і освоївшись з ними, не те що не можуть, а не хочуть виходити за коло цих окреслених турбот. «Ніщо його не бере,— думав про Іллю Павло.— Скільки не клади, все тягне». Та Павло помилявся. Як і на все навкруги, час накладав відбиток і на бригадира Іллю. Він уже не був таким моторним, як, бувало, раніше брався до роботи. Він мінявся і старів точнісінько так, як міняються і старіють хати, дерева, худоба, люди і як мінявся та старів сам Павло; але це старіння, через те що воно відбувалося повільно і на очах, було непомітне Павлові, як непомітно минало для нього й те загальне старіння села, що незбагненно й хворобливо бентежило його. Він не просто бачив знайомі хати, коли з лану, понад вівсами, дивився на них, але немовби відчував за ними той величезний досвід свого та колгоспного життя, з яким були пов'язані всі його справи та думки; те самоутвердження безкорисливістю, добротою, готовністю пожертвувати собою заради загального, з чого складалося Павлове життя,— все було для нього там, за вівсами, і він мимоволі починав відчувати себе не в конкретному часі та роботі, в якій жив, а в історичному просторі, в якому пролягав весь одвічний (і в майбутнє!) шлях російського селянства. Він наче почувався відповідальним за те, що минуло, що мало прийти на зміну, і питання, яке ніколи досі не поставало перед ним, навіщо живе людина, тепер усе частіше навідувало й непокоїло його.

— Що там пише твій дипломат? — іноді серед поля несподівано запитував його Степан Шеїн.

— Пише, що йому,— відповідав Павло, і у цій його відповіді не те, щоб не було радості, але не було хвилювання, з яким раніше він говорив про сина.

Він бачив, що, незважаючи на те, що діти їхали з дому, тривога не тільки не зменшувалась, а, навпаки, наче все додавалось. То йому чи Катерині починало здаватися, що щось негаразд у Романа (з його нечастих, якихось випадкових листів) і доводилось думати про нього. То виникала тривога за Бориса, від якого теж довго не було звістки. Але найбільше клопотів завдавали Олександр та Валентина. Олександр, не вступивши до інституту, служив у армії, на кордоні, і за нього ніби й не було чого хвилюватись; але він писав, що має намір після армії залишитись там, де служив, і Катерина після таких листів не знаходила собі місця. Валентина, яка також не зуміла вступити до інституту, але зуміла одразу ж вийти заміж, жила спочатку в Пензі, відтак разом з чоловіком поїхала на будівництво ГЕС до Сибіру; вона чекала вже на другу дитину, і не можна було не думати й не переживати за неї. На додаток до всього в Мокші закрили школу, і Петра з Танею, ще школярів, довелося поселити в Сос-

нях, у родичів, де діти фактично були без нагляду, і невідомо було, що може з них вирости.

— Пише, а що йому. Тепер усі пишуть,— через тривалий час, після того як було згадано про Бориса, раптом проказував Павло, змушуючи Степана з мовчазним запитанням обернутися до нього.

XII

Навесні 1972 року у Павла виникла необхідність з'їздити до Москви.

Це було пов'язане з двома обставинами: сваркою Романа з жінкою, про що написала Ася, благаючи приїхати і розсудити їх, і давньою хворобою Павлових ніг. У нього пухли коліна, і вся надія на одужання покладалась тепер на Сергія Івановича як на родича-москвича, який усе може. Крім того, одержали звістку від Бориса, що в травні він приїздить у відпустку, і свою поїздку до Москви Павло вирішив здійснити саме в цей час, між посівною та косовицею, як було зручно і йому, і колгоспові.

Дні напередодні від'їзду, як і належить, минули в клопотах. Треба було зібрати все в дорогу (самих тільки подарунків для всіх!), підновити і пофарбувати огradку на могилі Юлії (раптом Сергій Іванович запитає); треба було допомогти Катерині в тій домашній чоловічій роботі, в якій Павло завжди допомагав їй, і обговорити та записати, що привезти їй з Москви, що привезти дітям, сусідкам, які позбігалися навантажити його своїми дорученнями, так що коли на Казанському вокзалі столиці він зійшов на перон, то все ще жив (особливо в перші хвилини зустрічі) тією метушнею збирання, наказів, настанов і прохань, переважну більшість яких, навіть якби він на місяць залишився в Москві, виконати було неможливо.

— Ну, здорові були,— мовив він, опустивши до ніг валізу, мішок та кошик і вибираючи, з ким обійнятися в першу чергу — з невісткою та онуками, яких та, обхопивши, не відпускала від себе, чи з Романом, який суворо, без радості дивився на батька, а чи з Сергієм Івановичем, який, незважаючи на ранню пору і на те, що не обов'язково було йому приїздити на вокзал (Роман зателефонував, що сам зустріне), усе ж таки приїхав і, стоячи тепер за племінником, весело і привітно усміхався.— Нумо, нумо,— присів навпочіпки перед онуками Павло. Він дав хлопчикам по цукерці, які дістав із кишені, і по тому, піднявши хлоп'ят на руки, знову подивився на сина, невістку та Сергія Івановича.

Перша підійшла до нього Ася і з очима сумними й вологими від сліз, що підступали, поцілувала свекра. Потім підійшов

Роман і теж мовчки поцілував батька. Павлові руки були зайняті, і він, як і невістці, тільки підставив синові щоку.

— Не міняєшся? Радий, радий,— розвівши протез і руку й готуючись обійняти Павла, проказав Сергій Іванович, коли настала його черга підійти до шурина.

Павло вже поставив онуків на землю, і руки його були вільні. Він теж зробив крок назустріч Сергію Івановичу, і вони за взаємною, певно, щирістю обнялися й замерли, тримаючи один одного за плечі.

— Ні,— заперечив Павло, який не вмів казати неправду.— Подався, подався, не той уже,— що, зрештою, було зрозуміло без слів, з самого його вигляду, тим часом як Сергій Іванович, котрий стояв перед ним, здавалось, не тільки не постарів за ці роки, що вони не бачились, а, навпаки, мав вигляд наче здоровіший, молодший, міцніший; мав вигляд, як на свої роки, повного сили чоловіка; на таких приємно було подивитися збоку і про таких завжди думають, що це в них від їхнього спокійного, в достатку і без турбот життя.— Ну, а як ти? Як здоров'я? — вже машинально запитав він.

— Нічого, поки що, як то кажуть, дякувати богу,— усе ще не відпускаючи шуринових плечей, весело підтвердив Сергій Іванович.

Вони наче помінялися ролями від того пам'ятного ранку (теж травневого і теж після дощу), коли Павло зустрічав Сергія Івановича в Кам'янці. Тоді Сергій Іванович був стомлений і потребував співчуття, що було одразу видно з усього його вигляду, головне, з одягу,— зім'ятого болонезового плаща, в якому він був; а зараз такий вигляд мав Павло, схудлий, згорблений, наче чимось причавлений; і його мішкуватий, великий на нього костюм, який годився в селі, лише підкреслював це враження втоми та розгубленості перед життям. «От бачиш, і по мені проїхало»,— наче щось вибачливе було на Павловому обличчі. Він не те що не хотів, не вважав за потрібне приховувати ті труднощі, які переживав тепер і які були — не від ледарства чи небальства, чого треба б соромитись, а від обставин, у яких може опинитись кожна родина. А незручно йому було тільки за те, що доля обрала саме його родину, і оця незручність пригнічувала й сковувала його. Він наче був у чомусь винен перед Сергієм Івановичем, ніби програв їхню давню й важливу суперечку і приїхав оголосити про це, тим часом як Сергій Іванович з веселою усмішкою на губах, відвертим і ясним поглядом і всім своїм повним, пещеним, моложавим лицем, навпаки, здався переможцем у цій суперечці і готовий був поблажливо пробачити шуринові провину. «Ну то що, хто був правий?» — промовляли його очі, тим

часом як він дивився на Павла. Йому наче приємно було усвідомлювати, що в суперництві, хто краще влаштує життя — сільське Павло чи міське Сергій Іванович, в якому ще недавно терези наче перехилялися в бік шурина, гору взяв, однак, Сергій Іванович; до його загального доброго настрою долучалося ще й це почуття тріумфу над суперником, і Сергій Іванович тільки не знав, як би йому висловити це своє почуття.

— Радий, радий,— знову показав він, не відпускаючи Павлових плечей і знову обіймаючи його.

— Я думаю, нам треба поспішати,— сказав Роман, бажаючи обірвати непотрібну, від якої він кривився, розмову між старими.— Тут завжди такі черги на таксі.— І він рушив до валізи, мішка та кошика, прикидаючи, що йому пристойніше взяти й нести.

Павло, помітивши це, мовив до сина:

— Візьми валізу, а це я сам.— І з натугою, якої йому не хотілось показувати, підняв на плече мішок та кошик, зв'язані мотузком, і хитко, наче по ріллі, пішов за сином.

Сергій Іванович хотів було допомогти шуринові, але той відмовився; нести мішок і кошик так, як ніс він, було зручніше, та й не можна було відстати від Романа, котрий швидко, не озирючись, ішов у натовпі. В кінці перону натовп роздвоювався, частина спускалась до метро, інші йшли в обхід, до площі, де була стоянка таксі. Павло на мить завагався і, втративши сина з очей, обернувся до Сергія Івановича. «Куди?» — не так навіть очима, як розгубленим виглядом запитав він. Сергій Іванович мовчки, кивком показав напрям. Він теж був зайнятий — ніс одного з Асиних синів, і був задоволений, що й для нього знайшлося діло.

Біля стоянки таксі вже вишикувалась довга черга. Вона рухалася швидко, і Роман раз у раз переставляв речі. Сергій Іванович розмовляв з Павлом, і біля них терпляче, обхопивши, як і на пероні, перед собою дітей, стояла Ася. Вона була в простенькому вилянялому весняному пальті і в хустині; була вдягнена з тією, за її достатком, скромністю, через яку Сергій Іванович щохвилини озирався на неї, звикнувши до Наташиного вбрання, особливо того, яке вона привезла з-за кордону (вийшовши за Станіслава, вона близько року жила з ним в Індії, де він закінчував свої геологічні дослідження), і звикнувши за цим Наташиним вбранням і достатком вимірювати добробут суспільства. Сергій Іванович не знав про Асині стосунки з чоловіком і що шурина прийхав їх мирити, але бачив, що її наче щось гнітить, щось нагадувало Наташин стан, коли та була за Арсеном. Він вгадував Асин настрій і бачив, що він тут начебто якийсь недо-

речний зі своїм щасливим душевним станом, і незвично для себе метушився, то кидаючись допомагати Романові переставляти речі, то, обірвавши на півслові себе або не дослухавши Павла, повертався до хлопчиків і, заграючи, підморгував до них.

XIII

Остаточно переконавшись, що він зайвий (у колі турбот, в якому перебували Павло, Роман та Ася), Сергій Іванович, пославшись на зайнятість, поїхав з вокзалу додому. Про шурина у нього залишилося враження, що той був у точнісінько такому скрутному становищі, в якому свого часу був сам Сергій Іванович і в якому не те щоб складно, а неможливо було допомогти (як неможливо було, він добре пам'ятав, нічого зробити з Наташею, поки в неї все не владналося само собою. Але тим часом як Сергій Іванович думав про це і йому жаль було шурина й хотілося зробити для нього щось добре — підтримати порадою чи прихильністю, як щодо нього вчинив шурина у Мокші, — інше почуття, що «ага, і тебе прихопило», тобто те усвідомлення перемоги в суперництві, про яке Павло не здогадувався, це усвідомлення тріумфу, яке несподівано й негарно, неприємно виникло на вокзалі, і далі панувало над ним. «Адже я заздрих йому, як заздрих!» — думав він, згадуючи літо, коли гостював у Павла. Хоча відтоді минуло шість років і було пережито немало, але враження про сільське життя Павла з його великою і дружньою родиною, якою не можна було не захоплюватися, були такі свіжі в пам'яті, що він не міг повірити, щоб із того міцного і злагодженого, що він бачив у Павла на селі, не лишилось тепер нічого. «У чому ж тоді сенс життя і за яким природним законом розвитку людства все це відбувається?» — уже вдома розмірковував він про шурина. Він було сів за свою чергову статтю про патріотизм та масовість, які охоче, як ветеранові, замовляли йому, але думки перебивались, робота не йшла, і він знову і знову, морщачись, повертався до шуринових проблем, про які той встиг розповісти йому, ніби не шурина, а сам Сергій Іванович мав їх вирішувати.

«Однак що тут думати? — розважливо зупинив він себе. — Треба перечекати, і все. (Мовби приклад власного життя можна застосувати до всіх). Адже ще в давнину казали, що все вчасно приходить до того, хто вміє чекати». А про себе він думав, що був терплячий, умів чекати, і тому життя не тільки відновилося для нього після втрат, коли, здавалося, скалки кришталевої вази вже неможливо було зібрати, але він ніби вступив у нове

життєве коло і переживав другу, за душевним піднесенням, зрілість.

Він жив усе в тій самій квартирі неподалік від площі Повстання, але замість покійних матері та Юлії, які колись господарювали вдома, і замість Наташі, котра створювала атмосферу юності, метушні та веселощів навколо себе (особливо, коли ще була студенткою) квартира була заповнена Микитівною, яка, зрештою, тільки одна вмiла замінити балакучу Наташу своєю звичкою розмірковувати багато і про все. Микитівна створювала враження ділової метушні (тим часом як справжню діяльність, яка давала їй прибутки, всіляко приховувала від Сергія Івановича), за яку не можна було нібито не бути вдячним їй. Свій будинок у Дьякові вона здавала квартирантам, що теж було для неї джерелом прибутку. Микитівна жила тепер, як казала про себе, таким життям, яким ніколи раніше не жила, і вона, не вірячи в бога, а вірячи тільки в себе та добро, на яке відгукуються люди (вона розуміла добро як уміння добре і вчасно прислужитися), вечорами інколи, зачинившись у своїй кімнаті, діставала іконку і молилась на неї, молилась щиро, самозабутньо про те, щоб ніхто не забрав у неї її щастя. З Сергієм Івановичем у неї поступово склалися стосунки, які бувають у матері з сином-переростком, котрий не вмiє обійти себе. «Він — як дитина, — казала вона, створюючи навколо Сергія Івановича цю вигідну для неї думку. — Фронт пройшов, — додавала, — а в житті, на щодня, ну наче щойно з пелюшок». Для неї суттєво було показати все так, ніби вона залишилась у домі Сергія Івановича не тому, що це було добре і зручно їй, а тільки від жалю та доброти до шанованої, як відгукувався про нього Кирило, людини, яку гріх було лишити саму. «Та й дочка — узяла та й поїхала за кордон». Це теж було свого роду виправданням для Микитівни, і Сергій Іванович у тій розгубленості, в якій був тоді, не тільки не заперечував, щоб Кирилова родичка жила в нього вдома, а навіть просив її про це, кажучи, що не може без неї. Він звикав до того, що не треба було клопотатися по дому; що б він не робив, куди б не йшов і в який би час не повертався, знав, що завжди буде нагодований, що в шафі завжди знайдеться для нього чиста сорочка, галстук, шкарпетки, білизна, що все буде напросоване, помите, прибране і що ніхто не дорікне йому за те, що він сяде до письмового столу (як не раз, іще за життя, дорікали, бувало, мати чи Юлія), навпаки, поставляться з розумінням і навшпиньках проходитимуть повз нього. Він не одразу сприйняв нове Наташине заміжжя, особливо коли вона з чоловіком поїхала до Індії; єдиним порятунком від самотності і тужливих думок виявилися тоді для нього мемуари, і друга (за

душевним піднесенням) зрілість, яку він тепер переживав, була пов'язана не стільки з Микитівною, котра створювала затишок, скільки з мемуарами, які принесли успіх, і з поверненням з-за кордону (саме на час виходу мемуарів та успіху) Наташі і Станіслава, з якими Сергій Іванович уже нібито на іншому ґрунті, аніж раніше, почав зближуватися і завдяки яким увійшов у той прошарок так званого інтелектуального московського життя, де все здалося йому новим, значним і важливим.

У Наташі вечорами тепер часто збиралися гості — Станіславові та Олександрові друзі, які раніше збиралися в просторій квартирі Стоцетових.

Сергія Івановича несподівано для нього, оскільки не можна було Наташиного батька подати в невідгданому світлі, було представлено цьому інтелектуальному товариству як письменника і при цьому було показано його книжку фронтових спогадів, що вийшла в серії мемуарної літератури, і, певна річ, перераховані рецензії на неї, і після цього звання письменника так міцно закріпилося за ним, що не тільки всі, а й сам Сергій Іванович почав вірити, що він — письменник, і намагався відповідно, тобто копіюючи цих-таки інтелектуалів, триматися в розмовах і спілкуванні з ними; і тим легше було йому це робити, чим більше замовляли статей, які він, набивши руку, творив за шаблоном, що його сам і виробив; щиро вважаючи свою діяльність за необхідну для людей, він насправді (за влучним висловом одного з представників цього самого прошарку) переорював пісок, на якому ніколи й нічого не росло і не може вирости. Діяльність, що його захопила тепер, по-перше, приносила прибутки, визнання і, по-друге, робила його повсякчас зайнятою людиною і тому задоволеною собою. Йому здавалося, що він знайшов те, що, вийшовши у відставку, довго й болісно шукав, не бачачи, до чого застосувати силу, і метушився (як він сам якось сказав про це шуринові). Він не помічав, що своєю діяльністю нагадував Кирила Старцева, якого ще донедавна осуджував, вважаючи, що той займався тільки переливанням з пустого в порожнє («А була ж у нього конкретна справа — школа!»), і почувався зайнятим потрібнішим ділом, аніж Кирило.

Один раз засвоївши від дочки та зятя, що у вбранні завжди має бути живчик, на який звертали б увагу, він почав дотримуватися цього правила, і щоразу, збираючись у гості до Наташі, ретельно добирав галстук та сорочку в тон костюма. Та незабаром почав помічати, що головним живчиком у нього був протез, на який від одягав білу рукавичку. Всі вважали, що йому відірвало руку на війні, і він мав вигляд не просто страдника (за народ!), а майже героя.

Життєві проблеми, які весь цей час хвилювали Сергія Івановича, були точнісінько такі самі, які хвилювали Наташу та її чоловіка.

Станіслав після публікації своєї наукової праці (у співавторстві, яке, однак, не принесло йому бажаної популярності) і після того, як його закордонні справи були завершені, дістав посаду в одному з науково-дослідних інститутів і оселився в Москві. Але ця посада не могла його задовольнити. Взявши ще в студентські роки собі за мету панувати над загалом, він не міг змиритися з роллю вченого, який виконує чужу волю; йому не пасувало бути клерком чи статистом, як він іронічно почав називати себе, і, оскільки він бачив, що в науковому світі майже неможливо було висунутися, і не через те, як він вважав, що в нього не було здібностей, а просто всі місця були вже надійно зайняті до нього, він почав шукати іншу можливість самоутвердитись. «Може, спробувати в літературі»,— подумав він, до чого давно мав нахил. Не полишаючи основної роботи в інституті, написав кілька критичних статей, які були опубліковані. Згодом надрукував іще. Його помітили, про нього заговорили. Начитаність, особливо в галузі історії та філософії, дозволяла йому легко, з перевагою перед менш начитаними переходити в літературних питаннях від одного предмета розмови до іншого, що для геолога загальною було несподіваним. У тонкій закордонній білизні, яку він тільки міг носити, як казав Наташі, в закордонних, що їх тепер усе більше й більше беріг, костюмах, сорочках та галстуках, у яких з'являвся перед гостями, і зі слівцями та фразами з англійської чи французької, якими вишукано пересипав свою мову, знаходячи в загальній розмові для іноземних висловів завжди те місце, де вони найефектніше могли прозвучати, він уже лише цим зовнішнім наче уособлював витонченість та смак. «Така людина не може не володіти даром цінити й розуміти прекрасне»,— думали про нього. «Так, дещо встиг побачити, знаю, отож не раджу сперечатися зі мною»,— було повсякчас ніби викарбувано на його випеченому обличчі. Він виробляв у собі не смак до прекрасного, а смак до тієї психологічної гри впливу (на людей, котрі вважалися його друзями і виконували роль підручних при ньому), яку, він відчував, був здатний вести. Він, мов азартний картяр, що мовчки метає банк, що ясніше бачив свій виграш, тобто, що сильніше враження йому вдавалося справити на колег, то дужче відчував бажання продовжити гру і закріпити за собою право на першість. «Хто цей критик, звідки, з геологів? Усі ми звідкись приходимо

в літературу»,— казали про нього, цим «звідкись» та «приходимо» остаточно розвіюючи сумніви, які ні-ні та й з'являлися навколо його імені.

Дехто з його друзів, вбачаючи, що він почав мінятися на гірше, після того як влаштувався в Москві, відходили від нього і забували про нього; інші, хто раніше мало знав його, але тепер постійно стикались і за способом мислення були схожі на нього (такі люди за способом мислення завжди на когось схожі; переважно на тих, хто досягає успіху), навпаки, вважали, що ці зміни в Станіславові природні і на краще, й приєднувались, точніше, липли до нього. До перших, хто засуджував, належали друзі-геологи, серед яких були Георгій та Лія Дружникови, які остаточно (і швидше через Наташу) порвали з ним; до інших, хто захоплювався, належали колишні знайомі Олександра, серед яких були й зовсім молоді початківці-літератори, як-от Матвій Кошелєв, котрий одержав диплом журналіста. Але для Наташі, яка бачила (внаслідок своєї майже хворобливої закоханості в чоловіка) тільки хороше в ньому і підтримувала його у всіх його починаннях,— для неї не існувало навіть цього поняття «змінитися», вона так само мінялась у поглядах, як мінявся її Станіслав, і тому не тільки не помічала цих змін, але їй здалося б дивним, якби їй сказали, що вона живе зараз не так, як жила раніше; ні, вона завжди жила так, і вона була народжена для такого життя, яке так щасливо (і в усьому) оточувало її.

Людей, які гуртувались навколо Станіслава і Наташі, вабила ідея так званого відродження російського національного духу. Розібравшись у напрямках західництва та ґрунтівництва, Станіслав не приєднався ні до гуртка доцента Карнаухова, що перемістився тепер майже повністю до вітальні Ольги Дорогомиліної (і де, незважаючи на нібито російський дух, можна було зустріти зарубіжних дипломатів та журналістів), ні до братового гуртка, де панував Князєв і де було більше політики, ніж літератури, ні до тих інших гуртків та груп, яких на той час безліч виникало в Москві, але які, проте, так само швидко, як виникали,— зникали й розчинялися; йому хотілося, аби приєднувались до нього, і він поступово в загальній течії ґрунтівництва виробив свій погляд на історію розвитку літератури. Оскільки, як він міркував, більшість попередніх російських письменників були з дворян, то й літературу, створену ними, треба вважати дворянською і образи манілових, чичикових та обломових нічого спільного не мають з російським народом. «З якої речі ми повинні визнавати обломовщину як рису нашого національного характеру? — казав Станіслав.— І Штольц, і Обломов — обидва поміщики, а поміщик — це людина, поміщена на землю, зайда,

не від кореня». Він не заперечував класику; але він проводив чітку розмежувальну риску між літературою дворянською та літературою сьгоднішньою, яку творять люди з народу, і за його теорією виходило, що справжня література про російського селянина почала з'являтися тільки тепер і що саме від неї й треба вести відлік справжнім цінностям. І хоча з цією своєю теорією він начебто стояв осторонь, але він був настільки прийнятний і Карнаухову, і Князеву, їхнім груповим цілям, що вони тепер постійно цитували його.

Блискучим товариством блискучих молодих людей називали інколи тих, хто збирався у старшого Стоцвєтова, де тон задавала не господиня дому, як у Дорогомиліних, Дружникових чи Мещерякових, а господар, тобто глава дому (і напряду, як додавалося при цьому), і хоч яким інородним здавався, особливо спочатку, Сергій Іванович серед цієї блискучої молоді, хоч який нерівнозначний був досвід їхнього життя з досвідом його життя, але до нього виробилось те шанобливе ставлення, за яким полковника у відставці визнавали не те що ведучим, але якимось нібито негласним і почесним старшиною. З протезом у білій рукавичці замість руки він повсякчас перебував у центрі уваги. А відбувалося це, може, не так через те, що Сергій Іванович доводився тестем знаменитому тепер Станіславові, як через те, що він нікому не заважав, нікому не був суперником і висловлював такі самі погляди на літературу й життя, як і всі, і водночас був наче з'єднувальною ланкою між минулим і сучасним, був з минулого, того кращого минулого, як казали про нього, без якого (незважаючи на весь теперішній нігілізм певної частини молоді) життя для них не було б повне. Він сприймався як щит, за яким було надійно сховатися. І йому дозволялося багато з того, що не дозволялось іншим. Його публікації обов'язково виголошувалися значними, хоч кожному було ясно, що нічого значного в них не було; однак чого не пробачиш людині, якщо вона своя і якщо так само схвально відгукується про твої публікації! «За плечима життя, і яке, а не зачерствів,— ніби між іншим зауважував Станіслав, знаючи, що згодом усі повторюватимуть це.— Старість фізична і старість душі — різні речі, і, коли бажаєте, він іноді навіть молодший від нас у сприйманні сучасного життя». І це було особливо приємно слухати Наташі. У хвилини, коли залишалась наодинці з батьком, вона казала йому:

— Який ти в мене молодець. Я захоплююся тобою.— І торкалася підмальованими вустами його щоки, але так, щоб не залишити сліду.

Про матір вона майже не згадувала, як не згадував про неї і Сергій Іванович, весь у полоні цього нового для нього життя і поспішаючи, поспішаючи якомога більше взяти від нього. Він не думав про минуле, як не думав про пам'ятник Перемоги, якого все ще не було в Москві і про необхідність якого він свого часу написав до Верховної Ради. Коли він нещодавно хотів показати Станіславу відповідь Георгадзе, одержану тоді, він, на свій подив, не міг знайти цієї відповіді серед вирізок та рукописних сторінок, якими тепер були заповнені шухляди його письмового столу.

XV

Зім'явши й відкинувши ще декілька сторінок з невдалим початком, Сергій Іванович, нарешті, відклав усе й підвівся з-за столу.

У Микитівни, на кухні, були гості — подруги із Дьякова, які приїхали провідати її. Сергій Іванович здивовано звів брови на несподівані в його квартирі веселощі, яких начебто не мало бути; та, згадавши, що до Микитівни й раніше приходили подруги, не дослухався: його цікавив шурин, і думки знову закрутилися навколо нього. У звичне умиротворення Сергія Івановича нібито, як скалка, ввігналося (разом з Павловим приїздом) те минуле, в якому не все ще було перекреслене, і ось цей неперекреслений час, коли він мав зовсім інші погляди на життя й призначення людини в ньому, саме й змушував тепер озирнутися навколо. На нього наче налягло все знайоме йому просте і зрозуміле життя сільських людей, поєднавшись в свідомості із загальним життям народу; і хоч він начебто ніколи не відокремлював себе від цього простого життя і все, що робив, було для народу, але та необов'язковість його теперішнього життя, яку він намагався не помічати, тепер, з появою Павла, почала відкриватися перед ним. «Але в чому ж я маю дорікнути собі? — разом з тим говорив до себе Сергій Іванович, зупиняючись і простягаючи руку вперед.— Кожен живе, як може, на що здатний. І одержує за зроблене». Він відчував, що розумування про народ, як йому краще жити, котрі чи не щодня велися серед постійних гостей зятя та дочки і в яких Сергій Іванович пристрасно і на рівних брав участь, були не тільки незастосовні до Павлового життя та турбот, але були ніби глузуванням, яке неприємно й соромно було тепер усвідомлювати Сергієві Івановичу. «Історична роль, характер, мораль,— перелічував він те, що в їхніх розумуваннях виставлялося як основне, від чого залежало благополуччя.— А йому грєба помирити невістку й сина, підлікувати ноги та бозна-чого

накупити в Москві, аби було з чим повернутися в село. Йому треба й хату утримувати, і колгосп, і себе, а ми йому — історична роль, характер, мораль», — вів далі Сергій Іванович, то зупиняючись біля столу й постукуючи по ньому пальцями, то знову починаючи ходити вздовж дивана та крісел. Він навіть не стільки думав про шурину, як мучився тим, що не знав, куди подітися з цими своїми думками про нього. Іти в редакцію не було з чим; до зятя та дочки — незручно, бо ще було рано і в них нічого було робити; до Кирила Старцева, який завжди його розумів, теж, відчував, було незручно. «Що я йому скажу? Що приїхав шурин і що я не знаю, як йому допомогти?» — думав він. І вперше побачив, що, незважаючи на велику кількість знайомих, незважаючи на те, що він начебто більше, аніж будь-коли, тепер оточений друзями, піти було ні до кого і не було з ким відверто, щиро поговорити.

«Народ, народ... а ось він, народ, — казав собі Сергій Іванович, — і що ми можемо йому дати?»

Він не чув, як розійшлися гості Микитівни, котрі пили на кухні чай, і як пішла Микитівна, зазирнувши перед тим до нього, але не наважившись потурбувати; вона мала свої клопоти, які не було на кого перекласти, і Сергія Івановича із задуми вивів дзвінок Кирила Старцева.

Кирило того дня давав приятельський обід потрібній людині, видавцеві, як уточнив він, і хотів, щоб для товариства на обіді був і Сергій Іванович.

— Якщо не зайнятий, приїзди, — попросив він і назвав годину та клуб (на вулиці Горького), де давав цей приятельський обід.

— Гарзд, буду, — згодився Сергій Іванович і подумав, що от саме й поговорить із ним і про влаштування лікарської консультації для шурина, який приїхав із села.

Приятельські обіди, які давалися для обговорення справ, були такі природні в певному колі, до якого належали тепер Сергій Іванович та Кирило Старцев, що непристойніше було б ухилитися й не дати такого обіду потрібній людині, аніж дати його, і тому ніщо в Кирилових вчинках не стурбувало і не збентежило Сергія Івановича. Кирило, як і Коростельов, теж вирішив видати книжку фронтових спогадів, і хоча жодної сторінки поки що не написав, і невідомо було, чи зуміє він взагалі щось написати, але йому вже тепер хотілося заручитися необхідною дружньою підтримкою, яка дозволила б упевнено сісти за роботу. Не поскупившись, він замовив усе, що тільки можна було замовити на такий обід, і до приходу Сергія Івановича та видавця, котрий відрекомендувався Петром Іллічем, стіл був

сервірований, офіціант попереджений, що матиме за послуги, якщо постаріється, і сам Кирило був уже у фойє і чекав на гостей. Тільки-но всі зібрались, попереджений офіціант з білою серветкою через руку і з професійною, на спитому обличчі, усмішкою, яка промовляла, що чайовими його не здивуєш і що він взагалі працює не за чайові, провів усіх углиб залу. Із обгорненої серветкою шийки пляшки було налито в чарки коньяк; було вимовлене звичне «будьмо», і обід розпочався. Він минав начебто весело й швидко, але ні надмірна Кирилова жвавність, природна в його становищі, ані видавець, який виявився знайомим Сергієві Івановичу (зустрічалися десь у видавничих коридорах), ні велика кількість та розмаїтість страв, що подавалися одразу, тільки-но Кирило клацав пальцями піднятої руки, ні бесіда про проблеми війни та миру, заведена Кирилом, яка вигідно відтіняла його як знавця питання, не справили враження на Сергія Івановича. Майже з перших хвилин, тільки-но він увійшов до залу, переповненого людом, і побачив на стінах розписи під давнину, карбування, підсвічене червоним, схованим за шитками світлом, побачив люстри, від яких, як від свічок, розпливалося легке мінливе світло, що настроювало на відвертість, у нього з'явилася, заповонивши його, несподівана думка — привести сюди шурина. «Адже треба показати йому Москву»,— подумав він (на противагу тому, що Павло міг показати Сергієві Івановичу вдома); і ця думка так захопила його, що коли Кирило чи видавець звертались до нього, він тільки чемно, як це вмів тепер, усміхався.

Під час обіду, коли Кирило та видавець уже досить сп'янали і їхня розмова все ближче зміщувалася до мети, з-за чого, власне, й задумано обід, у залі, куди дивився Сергій Іванович, сталася подія, яка одразу привернула його увагу. До молодої пари, що з'явилася на вході з п'ятирічною дівчинкою, котру мати вела за руку, одразу з-за кількох столиків підвелися люди, вітаючи й запрошуючи до себе. Відбувся рух серед більшості відвідувачів, з чого було зрозуміло, що прибульців тут добре знали.

«Така шана»,— подумав Сергій Іванович, ковзнувши поглядом насамперед по дівчинці в білій сукні з бантом, яка трималася за матір.

Це були — Анна та Митя Гаврилови з донькою Наташею, але Сергій Іванович не одразу впізнав їх. Спочатку він тільки відчув, що ніби щось знайоме було в їхніх обличчях, але загальне пожвавлення навколо було таке сильне, що саме по собі вже викликало цікавість. «Мабуть, у них якась подія і вони прийшли відзначити її»,— вирішив Сергій Іванович, подумавши з загального вигляду, що вони або артисти, або музиканти, або худож-

ники.— Ну певно ж, художники»,— остаточно вирішив він, зрозумівши з тих окремих слів, які долітали до нього, хто були ці люди.

У виставочному залі на вулиці Горького того дня було відкрито виставку картин молодих художників. І хоча ще було невідомо, як оцінять її відвідувачі та преса, але з інтересу, який одразу після відкриття був виявлений до полотна Гаврилова, стало очевидно, на кого чекав успіх. Виставочний зал був неподалік від клубу, і було природно, що з виставки вони прийшли сюди відзначити подію і тепер вітали й тисли руку Гаврилову.

— Гаврилов, Дмитре, Митю! — гукали до нього, і Сергій Іванович, якому це прізвище було більш ніж відоме (не було статті, де б він не згадував про подвиг старшини Гаврилова, Митино-го батька), здивовано повертав голову то до тих, хто гукав Митю, то до самого Миті, якого пам'ятав по пензенській зустрічі.

XVI

Не думаючи про те, що з цього може вийти, і наче мимохіть кинувши Кирилові та видавцеві: «Я зараз», Сергій Іванович підвівся й рушив до Миті.

Коли він уже підходив до Миті, побачив, що навколо нього метушаться знайомі (по дорогомилінській вітальні) люди, і це змусило його зупинитись. Першою серед них він упізнав Ольгу з її розпущеним по спині та плечах волоссям і загостреним, у рамці цього волосся, личком, з завуженою донизу спідницею, яка наче до оголеності облягала її стегна, й те неприємне й забуте, як його прийняли у Пензі вона та її чоловік, колишній лейтенант-фронтовик Семен Дорогомилін, одразу зринуло в пам'яті Сергія Івановича.

«Як! — подумки вигукнув він.— Вони знову з ним?»

Не знаючи Митиних стосунків з цими людьми і його теперішнього становища в суспільстві, а бачачи в ньому лише сина героїчно полеглою старшини, бачачи, що його необхідно негайно, цієї ж хвилини захистити від поганого впливу, від якого він почував себе ніби зобов'язаним захистити його, Сергій Іванович водночас мовчки стояв і дивився на Ольгу, Анну та Геннадія Тимоніна. Тимонін був усе таким самим невизначеного віку чоловіком з довгим волоссям і низько поголеними скронями, що створювало враження бакенбардів, і з тими самими срібними запонками з камінцями на манжетах білої сорочки, які жваво нагадали Сергієві Івановичу скошений луг, стіг сіна, Степана Шеїна на вершечку стогу та Павла внизу, під час розмови з кореспондентом. Те, що відбувалося на лузі, тобто селянське

життя Степана та Павла, як усе тепер сприймалося Сергієм Івановичем, було непотрібне Тимоніну; він приїхав на косовицю тільки з необхідності хоч якось долучити себе до загального народного життя, аби мати змогу жити так, як він хотів, і оце фальшиве, цілком зрозуміле Сергієві Івановичу ще там, на лузі, в Мокші, було ще очевидніше тепер. «Він і тут хоче до чогось пристати, інакше — чого він тут?» — промайнуло в голові Сергія Івановича. Він і на Анну подивився вже не як на Митину дружину, а як на жінку, яка чимось порочним, як запам'яталось тоді, зв'язана з Митею, та й на самого Митю — не як на сина полеглого старшини, а як на людину, котра не здатна ні на що самостійне і не знайшла нічого кращого, як з'явитися тут, у Москві, знов у тій самій своїй компанії. Малюнки з зображенням мертвих облич, могил, домовин і цвинтарних пустирів, біблійне «не убий» і ще щось, пов'язане з цим «не убий», безглузде й далеке від життя (і, безперечно, нав'язане цими людьми, що крутяться біля нього, як гадав Сергій Іванович), — усе це тепер об'єдналось, і він відчув, що йому ні з чим і нічого підходити до Миті. «А я ж напучував його тоді, — подумав Сергій Іванович, виділивши з загального потоку спогадів ту свою розмову з Митею, після якої розчаровано казав собі: «Старий дурень, цілісіньку годину розпинався — перед ким?» — Так-так, я напучував його», — повторив він, червоніючи гладеньким повним обличчям і шиєю (від усвідомлення своєї помилки, що мав би подумати, перш ніж у дурному захваті вставати і йти до Миті).

Навколо Миті метушилися два офіціанти, зсовували столи, струшували скатертини й наново розставляли прибори, Анна та Ольга клопоталися малою Наташею, яка щось примхливо просила, і Сергій Іванович побачив, що в цій метушні, галасі та заклопотаності можна непомітно піти, аби ще поспостерегти за Митею (усе ж таки це був син героїчно полеглого старшини, і за фронтовою пам'яттю, Сергій Іванович відчував, не можна було ось так залишити його).

— Ну, поговорив? — запитав Кирило, відриваючись від своєї розмови і весело й захмеліло (не так від коньяку, як від нібито успішного для нього вирішення справи) дивлячись на Сергія Івановича.

— З ким?

— Не знаю з ким, до кого ходив.

— А-а... Ні.

— Чого ж?

— Це молоді художники, — сказав видавець, встряючи в розмову і теж п'яно й весело поглядаючи то на Кирила, то на Сергія Івановича, який хоч і не подобався видавцеві, але з яким,

він розумів, не можна було не рахуватись.— У них тут виставка,— як людина обізнана, додав видавець.— Не знаю, як щодо сенсацій,— відчувши зацікавленість Кирила, а особливо Сергія Івановича, охоче вів далі він,— але, як мені розповідали, дещо цікаве на ній буде. З одного боку — «Косар».— І він посміхнувся тією негарною посмішкою, з якої одразу ж було видно його ставлення до цієї теми в живописі та літературі, у мистецтві загалом (і що помітив і від чого скривився Сергій Іванович, котрий дотримувався інших переконань).— А з іншого, полотна в найновішому західному стилі. У найновішому.— І ці слова були знову супроводжені тією самою, котра свідчила про його неприйняття, посмішкою. А що він визнавав у мистецтві, лишалось незрозумілим.

Розмова обірвалась принесеною кавою, і після кави Сергій Іванович, Кирило та видавець одразу ж підвелись і рушили до виходу.

— Ви знаєте, що найцікавіше,— зі знайомою вже посмішкою сказав видавець, коли проходили повз зсунуті столики, за якими гамірно, з тостами, обідала Митина компанія.— Ці молоді люди вважають, що вони вхопили бога за бороду. Мине час, борода в руках, а божого лику — тю-тю — і слід захолов.

— В розумінні визнання? — Кирило приємно і по-новому усвідомлював себе причетним до літератури.

— Певна річ.

— Як з вітряками. Писали багато хто, а залишився Сервантес.

— Саме так! — підтвердив видавець.

А Сергій Іванович тим часом дослухався до розмови, що долинала від Митиної компанії, в якій раз по раз (і в позитивному плані) згадувалася картина «Косар». Картина, як він розумів, належала Миті Гаврилову, і це тільки посилювало інтерес Сергія Івановича до неї. Хоч як він був неприязно настроєний до тих, хто оточував Митю, та й до самого Миті — уже за інерцією, як буває в таких випадках, він кілька разів поглянув на Митю.

— Може, зазирнемо на виставку,— запропонував він, коли вийшли з клубу.

— Справи,— одразу відмовився видавець.

— У мене також,— підтримав його Кирило.

— Ну, а я спробую прилучитися,— сказав Сергій Іванович.

Через душевне сум'яття та безліч думок, які мучили його, він тепер іще більше, ніж під час обіду, відчував себе далеким від видавця та Кирила і, стримано попрощавшись з ними, рушив у напрямку до виставки, куди показав видавець.

Незважаючи на те, що був робочий час і незважаючи на вже начебто звичну, як багато хто стверджував, байдужість москвичів до різного роду великих та малих виставок, які щотижня відкриваються у Москві, біля входу було стільки людей, що лише за три чверті години Сергій Іванович зміг потрапити до залу.

Він ніколи раніше не бував у цьому залі і, зайшовши до нього, оглядівся. Зал був невеликий, його стіни й перегородки були так густо, в кілька рядів, завішані картинами, підсвіченими згори і знизу штучним денним світлом, що неможливо було не відчувати краси й наповненості залу. Від стенда до стенда, перемовляючись, переходили люди, і виставка, здавалося, гула тихим безперервним гулом, до якого треба було ще звикнути, аби не помічати його. Та після атмосфери клубу, запахів страв, вин та тютюнового диму Сергій Іванович відчув себе тут наче на галявині після загазованої вулиці. Просто нього відкривалися полотна з індустріальним пейзажем. Вони були розташовані так, наче являли собою окрасу виставки, і не можна було пройти, не глянувши на них; але біля них ніхто не затримувався.

Не замислюючись, як не замислюються всі звичайні відвідувачі виставок, чому їм нецікаво біля одних і цікаво біля інших картин, Сергій Іванович, підхоплений загальним рухом і відчуваючи, що цей рух вірніше за будь-якого гіда приведе до мети, разом з усіма рушив по залу.

Він шукав очима картину «Косар» і з тисняви, в якій раптом опинився, відчув, що біля мети. Картина була прикріплена до стіни так низько, що треба було неодмінно проштовхатися в перший ряд, який був весь час зайнятий. Одні наче заворожені стояли перед полотном і не хотіли поступитися місцем; інші, проштовхуючись сюди тому, що сюди проштовхувалися всі, так енергійно працювали ліктями, що Сергій Іванович, який було опинився біля картини, одразу ж був відтиснутий від неї. «Та що ж у ній такого? — казали одні, розчаровано відходячи. — Неголений селянин з кошою. Кожна волосина вималювана, майстерно, звичайно, а навіщо, заради чого?» «Виконано, звичайно, блискуче, але як нас зображують, якими, головне, якими!» — казали інші. «Ні, що не кажіть, велич душі», — казали ще інші, і Сергій Іванович, оскільки він усе ще не міг пробитися до картини, мимоволі обертався на голоси і прислухався до цих думок. Коли ж нарешті, застосувавши обхідний фланговий маневр, як він згодом розповідав, опинився в першому ряду перед картиною, був настільки вражений тим, що побачив, що його вже неможливо було ні відштовхнути, ні відтиснути від неї.

Картина була проста. Верхню (і більшу) її половину складало небо з негустими по ньому білими хмарами, нижче — поле, березовий гай з підліском, і на тлі цього поля, гаю та неба крупним планом була вималювана постать косаря. Ніг його не було видно; видно було тільки руки, які тримали на плечі косу, плечі й голову в старому картузі, дашок якого трохи затінював стомлене, засмагле, неголене обличчя. Було незрозуміло, чи косар ішов на сіножать, чи вертався з сіножаті; та художника, напевне, хвилювало не це конкретне, чого дехто шукав і прагнув побачити на картині. Він хотів і показав вищу і вічну красу землі — людину. Косар був гордий від того, що був селянином і робив на землі, яка годує його і дає йому моральні сили, і він наче за-прошував усіх у співучасники своєї праці; але своєю поношеною вицвілою сорочкою, потертим піджаком і таким самим старим і бувалим у бувальцях картузом на сивій голові, неголеними щокми і зморщуватими, передчасно зношеними руками із здутими венами, вималюваними з таким реалізмом, що, здавалося, відчуваєш, як тече в цих венах почорніла кров, він водночас полишав враження нібито несправедливості життя до нього. Він мовби промовляв до всіх: «Так, дивіться», — і всі, здавалося, не стільки вдивлялись, а вслухалися в ці його слова; він примушував замислитись не тим очевидним для всіх драматизмом розп'ять, відтворених багатьма художниками минулого, а іншою, глибинною, не для кожного зрозумілою суттю.

Дехто тим часом, так і не зрозумівши, що схвилювало й розчулило їх, відходили від картини, але ті, хто залишався, захоплено говорили і сперечалися про неї.

Ті, хто обурено вигукував: «Якими нас зображають!» — мали рацію, тому що їх ображало, що косар неголений, погано вдягнений і від нього наче віє якась безпросвітність, тим часом як сучасний селянин і вдягнений інакше, і освічений, і нічого від тієї безпросвітності в ньому і близько немає; інші, хто звертав увагу на велич та красу душі, випускаючи зовнішні деталі одягу («Хіба в напрасованому костюмі та галстуку працюють на полі?» — заперечували вони), так само мали рацію і знаходили підтвердження. Але правда і тих і інших, по суті, була напівправдою, і лише небагатьом, серед яких був і Сергій Іванович, вдалося осягнути справжню суть картини; і вони мовчали, і, вдивляючись у Митине полотно, прислухалися більше до народжених у власній душі почуттів.

Сергій Іванович одразу ж подумав про Павла. За плином ранкових роздумів про шурина і після зустрічі з Митею він був підготовлений до сприйняття цієї картини. Він звернув увагу не на велич душі і не на одяг косаря, а одразу ж — мовби

доторкнувся до самої серцевини життя, в якому були поєднані, він знав, усі найгостріші й найскладніші питання часу. Свій неспокій і спокійна розважливність шурина, якою Сергій Іванович був захоплений шість років тому в Мокші, своє теперішнє благополуччя і неблагополуччя Павла, яке Сергій Іванович (для полегшення, зрозуміло) старанно переносив у просторову категорію загального життя,— все це, здавалось йому, було в Митиній картині, перед якою він стояв, широко розплющивши очі. «А ми йому: історична роль, характер, моральність»,— згадав він, як думав уранці про Павла. Всі балачки про народ у зятевій вітальні були ніщо в порівнянні з цим, що він зрозумів зараз. «І йому, мабуть, треба підлікувати ноги,— подумав він про косаря.— А на ньому сім'я, хата, колгосп і ще тисяча клопотів. Але як зображений, як зображений!»

Але Миті поруч не було, а була тільки картина, на яку що довше дивився Сергій Іванович, то дужче вона впливала на нього; і то дужче росло бажання повернутись до Миті й поговорити з ним.

XVIII

Тим часом як Сергій Іванович відчував усе більшу необхідність піти до Миті, котрий іще обідав у клубі, але все ще не в змозі відірватися від картини, він помітив, що навколо наче стало вільніше, що люди ніби розступалися перед кимось, хто наближався до картини. «Перед ким це?» — подумав Сергій Іванович, підкоряючись рухові натовпу, і озирнувся на тих, що підходили; і хоч одразу упізнав дочку Наташу, упізнав Станіслава з поетом Князевим, якого не розумів і недолюбливав, упізнав Станіславову сестру з чоловіком та інших, які начебто склали почет зятя й дочки, але інстинкт натовпу і далі діяв на Сергія Івановича, і він задкував, тіснився, наче й справді треба було розступитися перед якоюсь дуже поважною персоною.

Ступивши у звільнений для нього простір біля картини, Станіслав зупинився в тій начебто вільній позі, з якої, однак, було зрозуміло, що він хотів сказати всім. «Сподівається здивувати мене цим? — промовляло його іронічно-спокійне, як він полюбляв тепер триматись на людях, обличчя.— Подивимось, подивимось». Він був у світло-сірому англійському костюмі, що бездоганно сидів на ньому, світлій сорочці й тонкому вишукано зав'язаному галстуку, на пальцях трохи піднесеної і застиглої в цій піднесеності руки блищали два великих, роботи кхмерських майстрів, персні — золотий та срібний,— які надавали йому нібито ще більшої значущості.

— Автор, автор! — пролунало в натовпі, оскільки люди завжди хочуть бачити в авторові щось незвичайне і одразу ж розчарувались би, коли б їм показали на звичайну людину.

Загальна увага тепер була більше прикута до Станіслава, ніж до картини. Від нього наче чогось чекали, і він відчув це; але ще виразніше він відчував, чого від нього чекали друзі, котрі прийшли з ним. Сенс його появи тут, він знав, був у тому, щоб відповідно до своєї теорії розвитку літератури, що переносилась ним останнім часом на все мистецтво, тобто відповідно до свого заперечення так званих дворянських у літературі та мистецтві тенденцій, коли російському народові приписувалися абсолютно невластиві йому і, по суті, привнесені, чужорідні риси панства (як було, наприклад, з обломовщиною), дати оцінку Митиному полотну і, відповідно, певна річ, усьому цьому напрямку.

Однак розуміючи, що мусить дати свою, як чекали від нього, оцінку, і цінуючи незалежність, як полюбляв говорити про себе (і як, з його слів, казали про нього інші, кому зручно чи вигідно було це говорити), він відчував, що зробити це неможливо, йому не можна було не бути в руслі так званої громадської думки — ґрунтівництва, — в рамках якого він тільки й міг бути вільним. А ці рамки були досить вузькі, тобто такі вузькі, що, незважаючи на спритність, з якою Станіслав умів захистити свої позиції, він усе ж таки змушений був повторюватися і в статтях, і у виступах і був незадоволений з цього. Крім того, він відчував, що в загальному напрямку ґрунтівництва діяли якісь сили, яким навіть у цих рамках здавалося просторо і які (різними й витонченими методами) нав'язували свою волю. Хто і що були цими силами, Станіслав не знав; але він відчував їхню дію, їхні попереджувальні (щодо нього) сигнали і все більше й більше починав остерігатися їх.

Принцип, який він вивів із своїх спостережень, склався з двох основних компонентів. По-перше, підтримувалися тільки ті письменники, які втворювали, тобто визнавали над собою провідних і не виявляли індивідуальності (що й потрібно було провідним), і, по-друге, ті, хто під виглядом реалістичного письма зображував не те що далеко не кращі риси характеру російського народу, але вишукували в ньому таку безпросвітність (ніби російська література ніколи не мала іншого завдання, ніж самоприниження й самовикриття перед людством), що навіть найпалкіші прихильники й шанувальники старовини були ображені в своїх почуттях. «Це вже занадто», — казали вони. «Власне, як же ми ще живемо, якщо морально такі нікчемні», — дивувався з ними Станіслав. І якщо перше положення було зрозуміле — кожен знай чин і місце! — то друге, коли, чим безпросвітніше,

тим краще, залишалося незрозумілим; в зображенні безпросвітності були якісь свої прийнятні й неприйнятні умови; і ці умови, без урахування яких, він розумів, не можна було йому висловити своєю думкою про Митину картину, якої чекали від нього, саме й зупиняли і бентежили Станіслава.

Думка мистецтвознавця Куркіна, яка була відома йому, не бралася до уваги, тому що вона була думкою західника. Куркін, незважаючи на обрану манеру висловлюватися туманно і ще туманніше писати, що проголошувалося геніальністю тими, кому хотілося бачити в цьому геніальність, про Митину картину висловився так визначено, що ні в кого не лишалося сумніву, що він заперечував її. Митя, не прийнятий ним іще шість років тому і глузуливо названий Христосом із Терентьєвки, залишився для Куркіна тим самим художником, який не розуміє мистецтва (того, певне, яке розумів сам Куркін) і який при всій стараності і навіть таланті, чого він не заперечував, уміє потрапити (за приказкою) пальцем у небо! Саме «пальцем у небо», було з якоюсь начебто насолодою виголошено Куркіним тепер щодо Митиною «Косаря»; Куркін не захотів хоч якось пояснити свою репліку (він, очевидно, вважав себе полководцем у мистецтві і видавав свої висловлювання за аксіоми, які не потребують доведення). «Що ж, він міг собі це дозволити,— подумав Станіслав.— Заперечувати завжди легше, аніж стверджувати, а головне, завжди знайдуться прибічники, тому що завжди є невдоволені. А ти спробуй прийняти, та так, щоб з тобою потім згодилися всі»,— міркував він, тим часом як на худорлявому моложавому обличчі, мов тінь, спалахнула й застигла посмішка, що буцімто стосувалася картини, на яку він дивився. Картина подобалась йому, і він відчував, що за реалістичністю письма і шляхетністю, з якими художник показав сільську людину, її цілком можна було прийняти; але докір, який проглядав у ній (що, безперечно, виражало погляди самого художника), настоював Станіслава.

«Поб'ють хлопця по руках, поб'ють, а він талановитий»,— зробив він висновок про не знайомого йому Митю Гаврилова.

Молодший із Стоцетових, Олександр, який усе ще працював над книгою про військовополонених і не знав (під впливом ідей Князева), чим і як завершити її, був настільки вражений картиною, що, незважаючи на те, що Князев, підштовхуючи, казав йому: «Бачиш, ось він, докір, бачиш»,— не чув того; він боявся відірвати від картини погляд, аби не зникло це нове розуміння. Його вразила цілісність, з якою було показане на полотні життя, і він з відкритим ротом, що робило його обличчя дурнуватим, дивився на Митиною косаря.

— Музика, ну що ви хочете, музика! — по-своєму бачачи і розуміючи світ, сказав Микола Едуардович, композитор і Аннин чоловік, не зв'язаний жодними (і ні перед ким) зобов'язаннями.

Але оскільки він ні до кого не звертався, ніхто навіть не обернувся на його слова; лише Анна, яка завжди, як їй здавалося, розуміла чоловіка й пишалася ним, лише вона, обома руками тримаючись за чоловіка, ласкаво підвела на нього очі. «Так-так,— промовляв її погляд,— ти правий, це музика».

XIX

Наташа, яка звикла звертати увагу тільки на те, що було навколо неї, головним чином на жінок, як ті були одягнені, і яка дивилася зараз не на картину, а на натовп, раптом побачила серед натовпу батька, затиснутого між якимись молодиками.

— Тату! — здивовано вигукнула вона, зробивши крок до нього, і цим вигуком і поривом ніби руйнуючи атмосферу незручності навколо Станіслава.— Ти тут? Ходімо до нас.— І вона невимушено, наче була не на виставці, а вдома, взяла батька за руку й вивела з натовпу.— Стасику, Стасику, поглянь, хто тут,— сказала вона, підходячи разом з батьком до чоловіка.

— А-а, Сергій Іванович,— мовив Станіслав, обертаючись до Наташиного батька.— Похвально,— дивуючись тому, що тесть раніше, ніж вони, опинився тут, додав Станіслав.

Після цього він мовив іще кілька фраз, які звичайно кажуть у таких випадках, запитав про Павла Лук'янова, який, він знав, цього ранку мав приїхати із села, і під час цієї розмови помітив, що погляди всіх звернено на Сергія Івановича. У білій рукавичці на протезі, сивий, іще стрункий старий, який живе в чималому, як видно по ньому, достатку, Сергій Іванович мимоволі привертая увагу. «А чи не запитати його про картину?» — подумав Станіслав, одразу полегшено відчувши, що оцінку Митиноного полотна зі своїх плечей можна перекласти на тестеві.

— Ви уже встигли роздивитися картину,— ніби мимохідь і водночас з явним наміром ще більше прикувати загальну увагу до Сергія Івановича, промовив Станіслав, звертаючись до тестя.— Ну, як на ваш погляд? Що скажете?

— Що я скажу?

— Так.

— Ну що я скажу? — перепитав Сергій Іванович, подивившись на Митиноного косаря, відтак на Станіслава з товариством і знову на косаря.

Він мав що сказати про картину. Але тим часом як уже був готовий сказати, що насправді думав про неї, із зятевого настрою, що передався йому, відчув, що не можна цього робити. «Докір життю,— подумав він.— Але за що ж докоряти життю? Чи правомірно це взагалі і чи може це стосуватися сьгоднішнього дня?» Йому здалося — якщо він скаже зараз правду, то підставить Митю під удар (чого, певна річ, йому не хотілося робити і чого він потім ніколи б собі не пробачив); але зять із дочкою дивились на нього, і він раптом рішуче сказав:

— Історія.

— Ось як! — вигукнув Станіслав, не чекаючи на таку відповідь, але одразу відчувши, незважаючи на всю розпливчатість формулювання, що в ньому було щось дуже потрібне і точне.

— Ні, дозвольте,— заперечив Князев, якому кортіло посперечатися з Сергієм Івановичем.— Ви кажете, історія. Але хіба художник, який береться за історичну тему, не виражає сучасності? — Йому хотілося залучити на свій бік Олександра, і він поглянув на нього.

Але Олександр так був зайнятий істиною, котра відкрилась перед ним, що не чув ні оцінки Сергія Івановича, ні братового вигуку, ні заперечень Князева, котрий прагнув нав'язати свою думку. Той час, коли Олександр роздратовано вигукував (на всі подібні розмови): «Народ вам не ширма, яку можна пересовувати на свій розсуд, аби прикрити власні тілеса, не чіпайте народу!» — коли, сповнений цього відвертого і войовничого максималізму, умів «тільки оскандалитись у товаристві», як казали про нього,— те минуло, про яке він міг тільки згадувати, жваво і зусібч оточило його тепер. Він готовий був знову вигукнути: «Не чіпайте народ!» — але тільки напружено вдивлявся в косаря на картині та механічно, як від чогось, що заважає, ухилився від руки Князева, який намагався розтермосити його.

— Я б сказав більше,— тим часом вів далі Князев, облишивши Олександра і намагаючись залучити до розмови інших, але водночас звертаючись до Сергія Івановича.— Об'єктивність, з якою, нас запевняють, подається історія, завжди є тільки суб'єктивна й упереджена думка сучасників. Історія це одне, а погляд на історію це зовсім інше.

— Що ви маєте на увазі? — запитав його Сергій Іванович, який знав про насторожене ставлення до нього Станіслава та дочки і сам відповідно ставився до Князева.— Хто ж зараз косить косою, даруйте, якщо це не історія?

— Та до чого тут коса? — сказав Князев.

— Ні, даруйте, як це до чого? — жваво перебив його Сергій Іванович, який завжди відчував себе впевненіше, коли мова

заходила про конкретне, і мимоволі намагаючись тепер спрямувати розмову в потрібне для себе річище.— Я був у селі і бачив, як зараз косять! Сучасність це зовсім інше,— вів далі він, надихаючись і переносючи своє поверхове враження від косовиці на загальне сільське життя Павла.— Ви живете старими уявленнями про село,— нарешті мовив він Князеву, цілком переконаний у тому, що тільки висловив загальновідому правду, про яку безглуздо і немає потреби сперечатися.

— Та про що мова, і так видно, що дожовтневий мужик,— підтримав Сергія Івановича хтось із натовпу.

— Чи повоєнний,— додав інший,— теж життя не мед було.

— Звикли малювати неголених і в лахмітті, от і малюють.

— На що талант витрачають!

— Але дозвольте, дозвольте,— намагаючись заглушити всіх своїм голосом, метушливо обертаючись до всіх, вигукував Князев.

Його не слухали, кожен квапився висловити свою думку, і тим, хто не був у центрі кола, здавалося, що там відбувається щось схоже на скандал, куди треба проштовхнутися й подивитися. Біля Сергія Івановича, Князева, Станіслава з Наташею, Миколи Едуардовича та Анни утворилася товчія, і всім було не до Митиноного полотна. Почулися вигуки обурення, прохання припинити неподобство в громадському місці, і від вхідних дверей та столика з розкритою для відгуків книгою поспішали адміністраторки, аби заспокоїти і вивести сперечальників.

Станіславові не хотілося давати пояснення адміністраторкам, і він рішуче ступив уперед і підніс руку.

— Всі маєте рацію, всі! — заспокійливо сказав він.— Кожен по-своєму бачить світ, і кожен правий. Ну Івановичу, ну Івановичу,— він похитав головою на тестя, що можна було сприйняти і як схвалення, і як осуд.— Ходімо далі? — відтак весело й невимушено мовив він, звертаючись до Наташі, Анни з чоловіком та брата Олександра.

— А ти, тату, з нами? — обернувшись до батька, запитала Наташа.

— Ні, мені треба додому, Павло прийде, треба його прийняти, я обіцяв. Може, й ти зайдеш, адже дядько рідний.

— Ти вже сам, тату, сам,— наче вибачаючись, сказала вона, беручи чоловіка під руку, і все вишукане товариство молодих людей, розсуваючи перед собою натовп, рушило до виходу.

Павло, приїхавши до Москви з твердим наміром владнати все між сином та невісткою, після першої ж розмови з ними зрозумів, що це безнадійна справа і що він даремно тільки витратить час, умовляючи їх. Як у будь-якому селянському ділі, де самообман завжди обертається неродючістю (землю обдурити не можна, обдурити можна тільки себе), Павло відразу побачив, що безглуздо склеювати черепки. Він відчув це ще на вокзалі, тільки-но глянув на невістку та сина, і відчув потім у машині, коли їхали на околицю Москви, де Ася наймала кімнату, і ще виразніше відчув, коли його посадили до столу, аби почастувати й нагодувати з дороги. Роман у модному, з двома розрізами, костюмі, модній, типу сафари сорочці без галстука, котра робила його молодшим, тільки трохи посидів за столом, аби пошанувати батька, і, ні до чого не доторкнувшись та сказавши, що зателефонує, коли звільниться («Лекції, лекції, сам розумієш»), вибачився й пішов. Ася, зачинивши за ним двері, розплакалась і довго не могла заспокоїтись.

— Не знаю, чого не вистачає, такі діти,— казала вона.

Було видно, що вона долала ніяковість, їй важко було говорити про це із свекром; але життя, здавалось їй, було таке нестерпне і біль такий сильний, що було не до ніяковості.

— Адже так жили, як усе було гарно.— І вона, нарешті заспокоївшись, переповіла свекрові все, що вважала важливим у її незгоді з чоловіком.

Павло сидів перед нею на стільці й тримав на колінах онуків. Вислухавши її, він не міг нічого сказати. Обурюватись і кричати на сина, якого тут не було, безглуздо, та й криком, він розумів, уже нічого не виправиш; нещодавно веселе й зелене поле життя було тепер наче побите градом, і він подумки стояв перед цим, наче віспою побитим, почорнілим полем, на якому вже ніщо не вродить. Павлова спина була згорблена, і все його обличчя було таке зосереджено-похмуре, наче він щойно поховав когось або готувався до цієї невідвортної і гіркої події. «Ось вона, тріщина, яка подала звістку про себе,— подумав він про сина.— Свого розуму нема, чужого не вкладеш, але підлість звідки? Звідки підлість?» Він не міг звинуватити невістку, яка, він знав, була добра й хазяйновита жінка; та якби навіть вона й була в чомусь винна, то все одно, за Павловими переконаннями, ніщо не знімалося з Романа, як глави сім'ї. «Вибрав, то живи, або треба було раніше дивитися»,— думав він. У його свідомості не вкладалося, як можна було словами «люблю», «не люблю», «помилися» й подібними виправдати зруйнування сім'ї (хоч би яка була причина), і поле,

побите градом, більше ніж будь-що, відбивало тепер його настрої та думки. «Люблю, не люблю, а ти скажи, де твоя совість, де батьківський обов'язок?» — думав він, дивлячись на онуків, що тихо сиділи в нього на колінах.

Із розповіді невістки йому було ясно, що в сина з'явилася інша, москвичка, і в цьому, за словами невістки, була вся причина. Але причина, як вона потім відкрилась Павлу, була не тільки в тому, «що інша» й «москвичка»; усе було складніше й мало своє підґрунтя. Не досягнувши в радгоспі на ціліні тої мети, яку поставив перед собою, Роман, приїхавши до Москви підучитися (після чого знову треба було повертатись на попереднє місце), виявив, що життя в столиці зовсім інше, аніж життя в радгоспі на ціліні; перед ним поставив приклад брата Бориса, який одружився з дочкою відомого генерала, тобто (на думку Романа) так вигідно, що разом з жінкою одразу одержав достаток і становище, ось цей приклад хвилював і скеровував його на певні вчинки. Йому здавалося, що він нічим не гірший від Бориса і міг одержати не менше, а більше, ніж брат, для цього тільки треба було розлучитися з Асею; і хоч на прикметі у Романа ще не було тієї, омріяної, а була тільки друкарка, до якої ходив ночувати (і яку Ася і вважала за суперницю), але це не бентежило його, і він поки що послідовно здійснював першу половину свого грандіозно задуманого плану життя. Він покладав надії на Бориса, в котрого, як гадав, було таке широке коло знайомих у Москві, що через нього неважко буде підшукати потрібну наречену; і напередодні братового приїзду з Відня був особливо роздратований з Асею і не бажав навіть бачити її.

Старий Лук'янов не знав його плану, але відчував, що щось набагато більше, аніж «люблю», «не люблю», крилося за сімейними чварами сина, щось із того недоступного для його селянського розуму, що, він бачив, відбувалося з багатьма у місті й на селі і що не можна було зупинити. «Вибився, отже, в люди», — думав він про сина.

Зсадивши з колін онуків, він ходив по кімнаті, чекаючи на синів дзвінок і готуючись до розмови з ним, Ася, перепросивши, що їй треба приготувати обід, пішла на кухню, звідки раз у раз з'являлася то з недочищеною картоплиною в руках, то з рушником, яким витирала посуд, то з шумівкою, якою збирала накип з бульйону; їй хотілося ще і ще додати до того, про що вона щойно розповіла свекрові, і Павло з середини кімнати, зупиняючись, дивився на неї. Він тепер не так слухав, як вдивлявся в усю ту бідність, у якій жила невістка. Коли ще тільки готувався до поїздки в Москву, Катерина казала йому: «Ти вже придивись уважно, як там у них, може, бідують, тому й сварки, а якщо

онуків треба забрати в них, то забери, доглянемо, руки не повідсихають»,— і хоч там, у Мокші, ці жінчині слова здавалися пустими, однак чим довше тепер він вдивлявся в невістку, котра в ситцевому платтячку й фартусі з'являлася на дверях кухні, чим довше дивився на обстановку кімнати (меблі були хазяйчині, і за користування ними, чого Павло не знав, Ася мусила доплачувати) і на онуків, що гралися пустими котушками на доріжці, тим ясніше ставало йому, що Катерина була права і що було б краще їй самій приїхати сюди, тому що жіночий розум більше пристосований для залагодження подібних справ.

— Скільки Роман отримує? — запитав Павло, коли у відчинених дверях кухні черговий раз з'явилася невістка.

— Стипендія, скільки їм платять, а що приносить, то хоч би їх прогодувати,— вона кивнула на хлопчиків, які повзали по доріжці.

— На що ж ви живете?

— Даю уроки,— не розгубилась Ася, хоч вона ще тільки збиралася давати уроки (та й не просто було знайти, кому їх давати), а жила на гроші, які прислали їй батьки із Кам'янки. Вона написала їм, що чоловік навчається, що в Москві важко жити, і просила допомогти; але їй не хотілося в свекрових очах бути нахлібницею, і вона додала: — Я пішла б працювати у школу хоч завтра, будь ласка, у мене диплом, але куди їх подіти? — Вона знову кивнула на хлопчиків.— Квартира не моя, прописки немає, а без прописки в жоден дитсадок не приймуть, справжнє зачароване коло.

Вона знову пішла на кухню, до плити та каstrулі, в якій кипіло і за якою треба було стежити, і Павло, потупцявши ще якийсь час по кімнаті, теж пішов до неї на кухню. Кухня була маленька, із тих, шести з половиною квадратних метрів, яких безліч тоді було набудовано в Москві (і яких давно вже не будують, відмовившись від цієї безглуздої й непотрібної економії), і Павло, котрий звик до простору сільського життя, одразу ж відчув усю тісноту й незручність такої кухні. «Наче не для себе роблять»,— подумав він, протискуючись між столом та холодильником до вікна, звідки зручно було спостерігати за невісткою і розмовляти з нею. Від вікна він ще раз оглянув кухню з нагромадженими в ній меблями — полицею на стіні, тумбочкою, шафою, столом і табуретками, і його увага знову зосередилась на Асі. Та стояла до нього спиною, схилившись над паруючою каstrулею, і він мимохить, тільки за традицією, за якою раніше по селах вибирали дружин, приміряючи їх до труднощів життя, подивився на невістку, на її молоду, гарну і сильну спину, нижче («Народжувати й народжувати ще!), на міцні й округлі (під

ситцевим платтям) стегна та ноги; він подивився на неї так, як колись дивився на Катерину, котра що більше народжувала дітей, то ставала ніби стрункішою та кращою, і не було їй зносу. Вона була і помічницею, і опорою в домі; і була окрасою, як по-своєму розумів Павло, і його вразила тепер подібність невістки до Катерини, тої, замолоду. «І таку жінку з хати?!» — подумав він, і далі дивлячись на невістку; і хоч у цьому його погляді не було нібито нічого поганого (з точки зору, зрозуміло, самого Павла), але Ася рантом, наче їй передались його думки, підвела очі й подивилась на свекра.

— Ви що? — запитала, квапливо оглядаючи свої руки, себе і навколо себе.

— Тісно у вас,— промовив Павло; те, про що він думав, не треба було їй знати.

— Та куди вже тісніше, а що вдієш? Хоч би така, та власна. У кімнаті в цей час задзвонив телефон, і старший із Асиних синів, ставши на дверях кухні, загукав:

— Мамо, мамо!

— Він,— сказала Ася, не дивлячись на свекра і вся наче зіщулившись від згадки про чоловіка.

XXI

Щоб не утруднювати батька ходінням по Москві, Роман приїхав по нього з центру на таксі і, зателефонувавши з телефону-автомата й зустрівши згодом біля під'їзду, повіз у той історичний, як він називав цей заклад, ресторан «Слов'янський базар», куди він ходив не тому, що там добре обслуговували й була пристойна кухня, а тому, що в його назві було слєво «слов'янський», що уособлювало слов'янський дух, який нібито відроджувався серед певного кола московської інтелігенції, до котрого Роман не маючи поняття, хто в цьому колі і з якою метою, щосили намагався захувати себе. Він, по суті, був рибою на гачку, яка ковтає черв'яка, і не розумів, що ілюзрним було це його теперішнє напівбездіяльне (з бажанням досягти блага за рахунок нового одруження), а не те, яке було в нього в радгоспі на цілині, де, аби досягти чогось, треба було працювати не покладаючи рук. Йому здавалося, що тільки тепер він почав усвідомлювати, що є Росія і є він, росіянин, господар у ній. «Ну, господар, а що далі? Працювати? Заводити хазяйство?» З роками, коли він знову зігкнетъся із справжніми проблемами життя, все це оманливе й наносне буде відкинуте ним і він прийде до іншого, глибинного розуміння призначення і долі Росії й російського народу в ній;

але зараз він був настільки заражений цією послужливо підкинутою хворобою, так просвітлений ідеєю відродження духу, що йому здавалося, наче і в батька немає більших клопотів, аніж літати в хмарах цих безглузвих і ні до чого не застосовних розумувань. Він хотів бачити в батькові одноступня свого нового розуміння життя, і йому було радісно від того, як він у світлі цих нових ідей (і в ресторані «Слов'янський базар») постане перед батьком і покаже себе.

— Зверни увагу,— сказав він, зупинившись перед вхідними дверима і вказуючи на вивіску над ними. Він неквапом і зі значенням, якого надавав слову «слов'янський», прочитав вивіску і, мовивши: — Ну, прохोдь,— підштовхнув батька вперед до дверей.

Павла, який був у Москві тільки в шістдесят шостому році, на відомих урочистостях з нагоди оголошення Дня працівників сільського господарства і потім на Борисовому весіллі, на яке приїздив разом з Катериною (вони тоді тільки й бачили вокзал та генеральську квартиру зі святково накритим столом посеред вітальні),— Павла, з усім його усталеним життям, у якому все мало сенс і давало користь, з його турботами по дому та бригаді, де, він знав, без нього довелось би скрутно Іллі й колгоспові, і з його потребою підлікувати ноги, які відмовляли йому, і враженням від зустрічі та розмови з невісткою, все, що відбувалося тепер, тільки дивувало. Він не розумів, навіщо син привіз його до ресторану. Для тієї розмови, яку Павло збирався повести з сином, потрібна була не ресторанна обстановка, а щось простіше, що відповідало б настрою. Він почувався ніби стиснутим з усіх боків московським життям, що обступило його, яке було таке відмінне від сільського, що він устигав лише озиратись та дивуватися велелюддю.

Велелюдню, здавалося йому, було всюди, особливо на цій відомій своєю штовханиною вулиці, якою люд, переважно приїжджий, ішов до ГУМу і йшов із ГУМу в «Дитячий світ»; праворуч на ній виднілися кав'ярні та вітрини магазинів, біля яких теж метушилися люди. Колись, шість років тому, коли Павло разом із Сергієм Івановичем (після урочистостей у Кремлівському Палаці з'їздів) пішов купувати подарунки й потрібні для дому речі, він проходив цією вулицею; але зараз він не пам'ятав, що був на ній, і, глянувши ще раз вздовж неї, перш ніж зайти до ресторану, відчув, наче потрапив у якийсь іще один центр Москви, котрий, коли й не був такий відомий, як Красна площа, та чимось усе ж таки був знаменний і вабив людей. Це почуття новизни та значущості ще більше зросло у Павла, щойно він, заїшовши з сином у старовинні, з масивними мідними ручками

двері, котрі навстіж відчинилися, побачив килимову доріжку, яка збігала мармуровими сходами, рожеве та біле, під мармур, оздоблення стін і химерні, на цьому оздобленні, бра, які були ввімкнені й нагадували запалені свічки, і побачив швейцара в лампасах і кашкеті з жовтим околишем. Швейцар мав пишні сиві вуса й такі самі пишні та сиві розчесані нарощхлюст бакенбарди, що розширювали його лице, і він більше нагадував не швейцара, а старого, з минулих часів, генерала на параді; але в усьому його вигляді було не стільки російського, скільки лакейського. Роман знову, спинившись і підштовхнувши батька, захоплено показав йому на нього: «Глянь, який?!»

У великому круглому залі їх посадили за столик, де, як потім з'ясувалося, Роман іноді любив посидіти з приятелями.

— Ти нам цього не подавай,— одразу сказав він офіціантові, щойно той поклав перед ним та батьком меню в фірменній тисненій оправі.— Ти краще запропонуй нам, що на закуску, що з гарячого, і взагалі. Млинчики з ікрою, чорною, гляди, чорною, і щоб вершковим маслом политі.

— Зробимо.

— Гриби в соусі, квас, вирізку з картоплею фрі. Перше будемо? — звернувся він до батька.— По половинці солянки і, звичайно, горілочки.— І Роман задоволено й весело потер руки. «Ну як, бачиш?» — промовляв його погляд, коли після розмови з офіціантом він обернувся до батька.— Ось і так живуть люди,— сказав згодом, коли офіціант із записником у руках, серветкою через плече та з гаманцем, який віддмавав йому кишеньку, відійшов від них.

Павло не знав, що відповісти синові. Чи справді було добре, що «і так живуть люди», чи було осудливо й погано, він не міг сказати; бачив тільки, що це було життя з якимись своїми інтересами, яких він (зі своїм неметким розумом) збагнути не міг; і він тільки вражено, як на велелюддя на вулиці, озирався на ряди столиків — уздовж стіни, по центру та біля мозаїчної клумби,— де скрізь курили, розмовляли, пили та їли гарно вбрані й ситі люди. Звикши до того, що треба розібратися, перш ніж заперечувати щось, як того вимагало від нього його хліборобське ремесло, він намагався відшукати в пам'яті, на що було схоже це. За численністю страв і великою кількістю солідних, у галстуках та костюмах людей, обстановка в ресторані нагадувала йому прийом у Кремлівському Палаці з'їздів, де він стояв біля одного столика з Терентієм Мальцевим, Лукінім та працівником міністерства з дружиною; але на прийомі, він пам'ятав, усе було якесь визначене, виправдане і зрозуміле, і в нього було те відчуття цілісності життя, наче зусилля всіх були поєднані і спря-

мовані на одне; але хоч як він намагався те саме відчуті зараз, він лише бачив, що це оточення було чуже й вороже йому.

— Якщо ти думаєш, що все це просто, то це не так,— бачачи, що батько мовчить, і по-своєму витлумачуючи його мовчання, мовив Роман.— Для всього цього необхідно ось що.— І він пошарудів пальцями над столом, показуючи, що саме було необхідно для цього.— Ми дурні, гнемо спину, а мають інші. А є ж тисячі способів улаштуватися в житті й одержати достаток, але нас не вчили цьому. Нас століттями тримали по селах, на задвірках, по суті, ми й поняття не мали, що є щось інше, аніж робота біля землі, що давало б хліб насущний. Я не можу тобі сказати всього, що відчуваю і розумію,— додав Роман, дивлячись ясними, як у людини переконаної, і веселими очима на батька, котрий сидів перед ним з ніяковим, несміливим, розгубленим виглядом.— Але я вже не той, кого можна обвести навколо пальця. І не тільки я, нас багато, і це необоротно. Так-так, прошу,— сказав він до офіціанта, котрий приніс квас, млинчики з ікрою та горілку.

XXII

Усе на столі було гарне й смачне; осяяний люстрами, ряхтів кришталь і промінилися ножі та виделки, які лежали обабіч прибору перед Павлом; але навіть горілка, котрою він хоча й нечасто, на свята і зі склянок, як було спершу через бідність, а потім за звичкою, дозволяв собі побавитись, не пішла йому. Він через силу випив (цю першу чарку) і, відломивши шматочок хліба, понюхав і пожував його. Він не захмелів, хоча й випив натще, а відчув тільки, як голова наче налилась чимось важким, що заважало дивитися й говорити. У ньому збурювалась образа, яку начебто давно носив у собі, і від цієї миті і до кінця обіду, коли Роман вивів його, захмелілого, з ресторану, й, прихиливши до стіни, відійшов спіймати таксі, він уже не чув і не сприймав того, що казав йому син; з усієї розмови, в якій введучим був Роман зі своїм по-чоловічому зміцнілим молодим голосом, своїм умінням на все вмить знайти відповідь, своїм «просвітленим» баченням світу й новими життєвими завданнями, про які, певна річ, не сказав батькові,— з цієї розмови (в одні ворота, як можна було б сказати по-сучасному) запам'яталось Павлові лише те, що син і слухати не хотів, аби повернутися до жінки.

— Вона мені не пара,— казав він.

— Як-то не пара, а діти?

— Діти, діти, адже я не кидаю їх,— сказав Роман. І потім він ще кілька разів повторював цю фразу, тим часом як було очевидно, що він кидав їх.

— А що я скажу матері? — запитав Павло, намагаючись цим усовістити сина.

— Вам давно слід запам'ятати, що в мене своє життя і я маю право сам ним розпоряджатися.

«Своє... Але що ж це за життя?» — думав Павло, прокинувшись наступного ранку в кімнаті невістки, куди син з ресторану привіз його.

З важкою на похмілля головою він сидів на дивані, звісивши на підлогу босі, в підштанках, ноги, й дивився перед себе на доріжку та ніжки стола, біля яких лежали розкидані пусті котушки. Ними нещодавно грались діти, й невістка ще не встигла їх прибрати. Вона годувала на кухні синів, і звідти долинали її голос та голоси хлопчиків, що вередували й не хотіли їсти кашу. Ася трималася з ними строго, погрожувала поставити в куток, і Павлові (з його багатодітної сім'ї) це було таке знайоме, що він мимоволі, хоч як тяжко було в нього на душі, з усмішкою глянув на прочинені в кухню двері. Життя, як він звик сприймати його, складалося для нього не в загальних, хоч би які красиві вони були, суджень, а з таких ось простих (у колі родини й між людьми) стосунків, від яких, наскільки вони природні і сповнені доброти, завжди залежав і залежатиме моральний стан суспільства; життя для нього саме й полягало в тому, щоб усе навколо було приголублене, нагодоване і зігріте тим людським теплом, якого, хоч скільки Павло тратив його на дітей, і насамперед на Романа, первістка, котрий ріс кволим та хворобливим, не тільки не зменшувалось, а, навпаки, ніби подвоєне, потроєне воно поверталось до нього. Для нього було не правилом, не обов'язком, а потребою життя — допомогти ближньому; але цієї ось потреби, він бачив, не було в Романа. «Як же він не розуміє, — запитував себе Павло, кривлячись від самої лише згадки про те право для себе (право кидати дітей, як звучало воно для Павла), про яке говорив йому в ресторані син.— У нього, бачте, своє життя, а в них? — Він подумав про онуків, яких тримав учора на колінах і голоси яких так виразно долинали з кухні.— Чие у них, хотів би я знати?» В його посивілій голові ніяк не вкладалося, що за лкимось вигаданим для себе правом розпоряджатися собою можна кидати жінку, дітей і бути веселим та розважатися. «Яке ж це право? — думав він.— Скинути б штани та відшмагати, от і все право. Але як же я все-таки напився? — водночас перебивав він сам себе іншою думкою, що мучила його.— Горілка тут у них міцніша, чи що? Не добре, не добре».

Цілий ранок і особливо під час сніданку невістка як могла показувала своє невдоволення свекром, і Павло, відчуваючи це,

розумів її і подумки погоджувався, що не можна, непристойно було йому так до безтями напиться (як він не дозволяв собі у Мокші, соромлячись Катерини та дітей), одразу після сніданку, сказавши, що йде в справи, одягся й вийшов на вулицю. Він поїхав до Сергія Івановича, у якого обіцяв бути вчора й не зміг і в розмові з яким сподівався тепер з'ясувати багато з того, з чим зіткнувся, подивившись на життя невістки та сина. Сергій Іванович був для нього, як і завжди, не просто зятем, а полковником у відставці і москвичем, тобто людиною, яка розуміється на всьому. «Юлію втратив, а, глянь, вирівнявся,— із втіхою подумав він, згадавши, яким учора на вокзалі побачив зятя.— Адже теж у Москві живе»,— підсумував Павло, і йому прийшла в голову проста думка, що так само, мабуть, як і на селі не всі живуть однаковим життям — одні працюють, стараються для суспільства, інші видивляються, де можна якомога більше вхопити для себе,— не однаково живуть і в Москві, що Сергій Іванович живе одним, а Роман іншим життям, і що те життя, яким живе Сергій Іванович, близьке й зрозуміле Павлові, а яким Роман, було не те щоб незрозуміле, але не вкладалося в свідомості. «А слів, слів понавигадували, аби виправдати себе»,— згадував він, як Роман учора відповідав на всі його заперечення з приводу подібного неробства.

Щоб потрапити до Сергія Івановича, Павлові треба було проїхати майже всю Москву, і тільки через дві години він дістався нарешті до потрібного, неподалік від площі Повстання, місця. День випав сонячний і по-весняному теплий, один з тих радісних для травня московських днів, коли ні старому, ні малому не хочеться сидіти вдома, всі виходять на вулиці, і через те скрізь на тротуарах, у скверах, на площах видно юрми народу. «А люду тут, люду»,— думав Павло, розглядаючи натовп і прикидаючи (за своїм провінційним поняттям), скільки ж треба усього, аби прогудувати цих людей. Для бригадира Іллі часто було проблемою навіть у розпалі жнив нагудувати механізаторів, які працювали в полі; то не було чим, то не було куховарки, яку, зрештою, могла б підмінити будь-яка жінка в колгоспі, то не знаходилося транспорту підвезти казан чи воду до стану; а як, думав він, повинно бути цим, кому тут, як мокшинському бригадирові, доручено займатися забезпеченням. «Ось вона де, Ока і Волга народного життя,— міркував він.— А ми там у себе володимосся, хочемо чогось. Ось вона...» Але тут знову він згадував Романа зі своїм правом розпоряджатися собою (правом кидати жінку та дітей, як це звучало для Павла), і щось вороже та чуже вже вбачалося йому в цьому велелюдді, яке протягом усієї дороги до Сергія Івановича супроводжувало його.

Біля під'їзду Павло на мить зупинився.

У зім'ятому піджаку та штанах, у картатій сорочці, купленій Катериною спеціально для його поїздки до Москви, яка здавалася там, у Мокші, гарною і модною («На люди їдеш, авжеж», — казала Катерина), і з двома баночками солених грибів, загорнутих у пакет і газету, які Павло, як гостинець, ніс зятеві (і про які Катерина сказала, що свого, домашнього посолу, яких у Москві немає), він, по суті, скидався на того косаря з Митиної картини, на якого юрмами йшли дивитись люди і навколо зображення якого від самого відкриття й до закриття виставки не вгавали суперечки. Та тим часом як навколо того, намальованого, вирували пристрасті, навколо цього, живого, з усією його життєвою долею, радощами та прикрощами, з усіма його нуждами, хворобою, потребою добра, справедливості і втіхи, не тільки не було ніяких пристрастей та суперечок, але на нього ніхто не звертав уваги; іде собі та йде вулицею літній сільський чоловік у якихось своїх справах, які турбують його, і довкола нього ще тисячі подібних, теж зайнятих справами, ідуть назустріч і обганяють його.

«Так, а який у нього поверх?» — подумав Павло, зупинившись тепер уже перед ліфтом і розгорнувши засмальцьованого аркуша із зошита з адресою зятя.

XXIII

Хоча в колі, де опинився Сергій Іванович (як і Наташа, і зять Станіслав, і однополчанин Кирило, котрий відчув смак громадської діяльності, і Дорогомилін, що жив тепер інтересами своєї дружини Ольги), більше цінувалося вміння вагомо сказати, аніж зробити щось корисне для суспільства, і хоч відповідно до цих уподобань і способу мислення в розпорядку дня відставного полковника й письменника, як його тепер називали, у його потребах та звичках з'явилося те панське, що колись він осуджував, а тепер воно подобалось і називалося вмінням жити (і до чого саме прагнув Роман, який будував план нового одруження), але загальна атмосфера, яка завдяки Микитівні встановилася в домі, не тільки не нагадувала про це панство, але, навпаки, у кожного, хто заходив сюди, виникало враження, ніби все тут наповнене трудовим життям, яким живуть мільйони простих сімей і яким раніше, не помічаючи того, жив тут з Юлією та дочкою Сергій Іванович. Це враження створювалось не тільки через оформлення кімнат, де все було обставлене за смаком і розумінням Микитівни, яка ніколи раніше не мала того, чим

вона розпоряджалась тепер, не тільки через її по-баб'ячому широкі й довгі спідниці та фартухи, в яких вона і прибирала, й готувала, й сідала до святкового столу, незважаючи на Наташині зауваження, і не через балачки, що вела з Сергієм Івановичем, дивуючи його своїми несподіваними за простотою й наївністю судженнями про все, які приносила з черг і після спілкування з подругами із Дьякова; воно створювалося з того невикорінного нібито духу простолюддя, який Микитівна надавала всьому і який, незважаючи на явну протипоказність Сергієві Івановичу, подобався йому. Ось цю зрозумілу Павлові атмосферу життя, знайому по власній сім'ї і дому, він і відчув одразу, щойно Микитівна, котра відчинила двері й побачила його, розвівши руками, проказала:

— А ми думали, вже й не прийдеш.— Вона взяла у Павла згорток.— Сюди, сюди, зараз гукну... пише!

— Ну-ну, нарешті! — виступаючи наперед і, як і Микитівна, розводячи протез і руку (він давно вже не помічав, що переймав у неї багато з того, що раніше було для нього невластиве), щиро зрадівши появі шурина, вигукнув Сергій Іванович, який перед цим сидів за письмовим столом, заглиблений у чергову статтю, що цього разу важко давалась йому. Тепер був привід відірватися від творчих мук, і він із задоволеною посмішкою на обличчі підійшов до Павла і обійняв його.— Здав, еге ж? Здав,— сказав він, трохи відхилиючись від Павла і знову наближаючись до нього й обіймаючи його.

Він відчув не те щоб хударбу шурина, але ту якусь ніби обм'якність його тіла, яка більше, аніж будь-що інше, сказала йому, як стомився його сільський родич; але сам Сергій Іванович настільки почувався здоровим — і фізично, й душевно,— що, хоч як намагався, не міг перейнятися Павловим станом і розмовляв з ним так бадьоро, наче йшлося не про здоров'я, а про дрібницю, через яку не варто тривожитися.

— Як твої ноги? Ти знаєш, хоч і нелегко це було, але я тобі дещо приготував,— у тій манері необов'язковості, в якій звик тепер розмовляти, вів далі він, усе ще роздивляючись Павла.

Хоч Сергій Іванович не встиг нічого сказати Кирилові про шуринове прохання, але за тим плином думок, за яким людям інколи починає здаватися, що ними вже здійснене те, що було задумане, він тримався так, наче все було давно і якнайкраще закладжене і справа тепер була тільки за Павлом.

— Лікуватися — то вже лікуватися! — Він багатозначно підняв палець.— Та прохось-бо, прохось, сідай.— І почав метушливо всадовлювати шурина в крісло перед письмовим столом, де, йому здавалося, тому буде найзручніше.

Микитівна, яка розчулено, поки вони обнімались, дивилася на них — вона завжди була небайдужа до подібних зустрічей,— радісно просьльозилася й пішла на кухню. Хоча їй ніхто не загадував накривати на стіл, але для неї це було само собою зрозуміло, тим паче що родич Сергія Івановича (оскільки він був із села) викликав у неї особливе, наче він був більше родичем їй, ніж Сергієві Івановичу, хвилювання. «Із простих»,— думала вона, сполучаючи в цьому слові все, що було її життям і складалося із намагань дістати, заробити й принести в дім. Вона взагалі ділила людей на тих, кому все само йшло до рук, як було, вона бачила, з Сергієм Івановичем, у якого тільки й діла, що посидіти за столом, але якому за ці його «сидіння» звідусіль переказувалися гроші (зірка над ним, вважала вона), і тих, кому все давалося завдяки праці, як їй, що несе свій, як вона думала, хрест, який, зрештою, Микитівна несла тепер із задоволенням, прилаштувавшись у домі Сергія Івановича. І у зв'язку з цим поділом на везучих і невезучих і в згоді з почуттям, яке, зародившись під час першої зустрічі з Павлом, ріднило її з ним, вона кілька разів виходила з кухні, аби подивитись на чоловіків. Вона не дослухалася до їхньої розмови, для неї важливо було, що вони розмовляли, і, бачачи з їхніх розслаблених облич, що розмова велася задушевна, задоволено йшла до себе. «А раді ж бо які; господи, що люди ділять? — подумала вона, згадавши, як колись Кирило та його дружина засуджували її діяльність, котра приносила їй прибуток.— Що ділять?»

В холодильнику в неї лежав ще відчужора приготовлений курячий фарш для котлет, і вона не могла вирішити, чи нагодувати гостя курячими котлетами, які так подобались Наташі і вважалися в домі святковою стравою, чи засмажити м'ясо в духовці, що теж, як їй здавалося, вона вміла приготувати (і що краще ішло до «Столичної», як одного разу зауважив їй Станіслав). «Столична» була вже на столі, на столі були й кришталеві чарки й мельхіорові ножі та виделки, котрі гарні були, доки лежали без застосування, і одразу ж темніли, тільки-но ними починали користуватися, за що Микитівна не любила їх, на столі були салат та закуски, які, на думку господині, мали гарний вигляд на тарелях, а вирішити, що подати з гарячого, вона все не могла, і це непокоїло Микитівну. Врешті-решт, подумавши, що непогано буде приготувати і те, й те: «Вип'ють, то тільки підкладай, усе поїдять»,— вона дістала з холодильника м'ясо й курячий фарш і взялася за роботу.

Тим часом у вітальні чоловіки вели звичайну при зустрічах розмову (задушевну, як здавалося Микитівні), в якій не те щоб не було розуміння між Сергієм Івановичем та Павлом, але таж

відчувалась відмінність їхніх життєвих інтересів, що хоч як вони намагались, не могли подолати цієї відмінності. Сергій Іванович усе ще був під враженням учорашньої зустрічі з Митею та його картиною, яку бачив на виставці, і роздуми з приводу косяра на полотні, роздуми про життя, які хвилювали його напередодні, переносив на Павла і був збуджений цим нібито новим ставленням до нього. Йому неодмінно і негайно хотілося зробити щось гарне для шурина, і він відчував себе готовим до цього; але хоч яке велике було в нього бажання допомогти Павлові, це бажання розчинялося в загальних розумуваннях про народ і народне життя, які були правильні й цілком застосовні до Митиною косяра, але нічого не давали й не могли дати Павлові, котрий приїхав підлікувати ноги й відновити згоду в синовій сім'ї. Павлові було не до загальних розмірковувань; йому треба було по-селянському ґрунтовно, як він звик обдумувати кожну важку справу, поговорити про своє, але тільки-но він заводив мову про це своє, як збуджений Сергій Іванович перебивав його вигуком: «Так, але луки у вас, луки, ох, які у вас луки!» — і вдавався в спогади, які були далекі від Павлових клопотів, або: «Так-так, авжеж. Ні, коли й лишилося ще щось святе на Русі, то тільки там у вас, на селі», — і всміхався всім своїм вдоволенням ситим обличчям. Він був у вельветових штанах, у майці та вельветовому піджаці, який більше нагадував не піджак, а піжаму того давнього крою з шалевим у велику клітинку атласним коміром і накладними з кручених шовкових шнурів петлями, в яких дозволяють собі зараз ходити люди, котрим або нікуди подіти гроші, або вони хочуть прилучитись до побуту колишніх вельмож. Сергій Іванович, зрозуміло, був далекий, як він гадав, від бажання прилучитись до побуту колишніх вельмож, але так, він бачив, одягався вдома Станіслав. Наташа схвалювала це й називала смаком до життя, і цього було цілком досить для Сергія Івановича. Затишно влаштувавшись у своєму м'якому й глибокому кріслі, він весь мовби перебував зараз у блаженстві, відпочиваючи й насолоджуючись своєю дотепністю і добробутом.

XXIV

— То що вони кажуть? — нарешті запитав Сергій Іванович, коли Павло заговорив про сина з невісткою і коли незручно вже було переводити розмову на інше. — Адже має бути причина, я думаю.

— Яка причина! — заперечив Павло, який крутився в кріслі, де (без звички) йому незручно було сидіти. Він намагався зсунутися на край сидіння, але його тягло назад, до спинки, і він

знову опинявся в напівлежачому положенні перед Сергієм Івановичем.— Причини, власне, й нема, ось у чому справа.

— Та-ак,— по-філософському зауважив Сергій Іванович. Він любив тепер по-філософському дивитися на світ. З філософського погляду все можна було пояснити і з усім можна було змиритися.— Виросити легко, проте до розуму довести нелегко,— мовив він, наче перший висловлював цю думку.— У мене, щоправда, одна,— додав він, упіймавши Павлів погляд і зрозумівши з цього погляду, що не йому, який виростив одну дочку, вчити шурина в цьому питанні.— Але я тебе розумію. Втім, я завжди говорив,— почав він, аби надати ваги тому, що збирався сказати,— нема на кого нам пальцем показувати, самі винні в усьому, так-так, і це не слова, ти мене знаєш, я не люблю пустого красномовства. Був життєвий уклад, коли син ішов батьківською дорогою, дочка — материною. Зламали, відкинули, а що запропонували натомість? Анічогісінько. Навстіж розчинені на всі боки двері — в які душа зажадає, в такі й заходить. А в які, тут і дорослому не завжди легко зорієнтуватися.

— Ти правильно підмітив,— згодився Павло.— Якби я не відпустив їх тоді у той їхній Кустанай, були б на видноті, на очах, і жили б, як усі люди. Як ти з Юлією чи, приміром, узяти мене, та хіба мало кого ще можна взяти, а нас-бо ніхто не чвив.

— Нас?! Е-е, ми з іншого матеріалу, не з конвейера, як то кажуть. У нас на першому місці були совість і порядність. Треба було взяти матір із села, поїхав і взяв,— сказав він, хоча це й не стосувалося розмови.— А взагалі,— добродушно додав Сергій Іванович,— істина не в нас. Істина завжди над нами.— Це був улюблений вислів Станіслава, але Сергій Іванович подав цей вислів як власний і уважно подивився на Павла.— Так,— згодом сказав він,— тобі неодмінно треба буде познайомитися з моїм зятем, дуже добрий і чудовий чоловік.— Сергій Іванович промовив це так, ніби все залежало від Павла, побажає чи не побажає він познайомитись із Станіславом.— Афористичний.

— Як ти кажеш? — перепитав Павло.

— Розумний, кажу, до дідька.

— А-а,— розуміюче протяг Павло.— Розумній людині, куди не поїде, всюди рідний дім, а нерозумній і в рідній оселі чужина. А ось візьму-но я онуків, заберу в село, та й по всьому, а тут нехай самі розбираються.— І він полегшено зітхнув, сказавши це.

Згадка про онуків викликала на його обличчі усмішку. Він оглянувся на двері, які вели в коридор і на кухню, звідки до кімнати линули пахощі смаженого в духовці м'яса, начиненого морквою та цибулею, пахощі сметанного соусу, грибів та ще чогось смачного, чим збиралася частувати його Микитівна (і що було

таке знайоме Павлові з передсвяткових клопотів дружини коло плити), подивився на книжкову шафу, диван, письмовий стіл і гардини на вікні, що звисали до лискучої полакованої паркетної підлоги, і знову, вже вкотре, поки сидів тут, подумав, що ось із кого Романові треба брати приклад.

— Борис приїздить,— почав був Павло.

— О, Борис, авжеж, Борис твій пішов,— одразу підхопив Сергій Іванович, який знав, зрештою, про Бориса тільки те, що той був дипломат і був у Відні, і знав іще, що вже тільки через те, що дипломат і у Відні, багато що в суспільстві стане для нього доступним.

— Піти пішов, але в приймаки,— сказав Павло. Він не міг пробачити цього синові і невдоволено скривився, подумавши, що треба буде їхати до Бориса й зустрічатися там із сватом та свахою.

— Ну й вередливий ти, як я подивлюсь. Якщо так усе сприймати, то жити стане неможливо. Все не подобається, все.

— Мужчини, мужчини! — почувся в цей час голос Микитівни з кухні, і за хвилину вона сама вже стояла на дверях, розпашіла й задоволена з того, що встигла все і гарно приготувати.— Мужчини,— повторила вона це нове, по суті, для неї слово, засвоєне в чергах, де звідусіль тільки й чути «мужчино», «жінко», ніби в російській мові ніколи не було інших слів звертання; але Микитівні здавалося, що так культурніше, і вона, сказавши ще раз: — Мужчини! — запросила Сергія Івановича та Павла до столу.

— Що ж, ходімо, якщо кличуть,— сказав Сергій Іванович і почав, спираючись рукою на бильце, підводитися з крісла.— А Наташа прийде, не знаєш, не телефонувала? — запитав він Микитівну, хоч сьогодні цілий день не виходив з дому і знав, що телефонного дзвінка від дочки не було. Але він наче забув про це і мимоволі, не бажаючи того, демонстрував перед Павлом ще один, це й бік свого спокійного й забезпеченого життя, коли міг дозволити собі не пам'ятати про те, про що зобов'язана, як він давав це зрозуміти, пам'ятати Микитівна, яка обслуговувала його.

— Ні,— відповіла та від дверей.

— Ну то зателефонує. Ти май на увазі, я запросив її з чоловіком,— додав він.— Адже ти повинен побути в товаристві,— сказав він Павлові.— Повернешся до себе, а розповісти про що? Ні-і, тебе неодмінно треба познайомити зі Станіславом (назвав він нарешті зятеве ім'я). Я зараз покажу тобі його книжку, а разом і свою.— І він, замість того щоб іти на кухню, рушив до книжкової шафи.

Але голос Микитівни зупинив його.

— Мужчини,— знову мовила вона, і Сергій Іванович, приваблений пахощами страв і затишним виглядом Микитівни, спершу здивовано озирнувся на неї, а потім узяв Павла під руку і, приказуючи: «Що ж поробиш, треба підкоритися», пішов з ним на кухню.

— Ну і ну! — розводячи протез у білій рукавичці та іншу, здорову й сильну руку, вигукнув він, побачивши накритий Микитівною стіл, на якому все вабило — від чарок, ножів та виделок до салатниць, розеток з оливками і величезної тарелі з паруючою, щойно з духовки, телятиною.— Банкет! Ну догодила, дякую,— сказав він Микитівні і, запропонувавши Павлові стілець, сів навпроти.— Ти знаєш, а я пам'ятаю, як ти завжди казав: що б не робилося, все на краще. Є, є в цих словах якась така глибина.— І він, розливаючи по чарках горілку і підкладаючи на свою тарілку і на Павлову закуски, вибір яких був — очі розбігались, не поспішаючи і з задоволенням заходився розвивати цю одвічну, як він назвав її, мудрість, яку завжди раніше сповідував шурина, але цілком прийнятну тепер і для Сергія Івановича, в житті якого — що не робилося, все було на краще. Павло не заперечував Сергієві Івановичу і байдуже дивився на накритий Микитівною стіл; його темне обличчя (на відміну від рожевого й веселого обличчя Сергія Івановича) виражало таку глибоку заклопотаність, що Сергій Іванович, який увесь жив, здавалося, лише в світі власних радощів, мусив стурбовано запитати:

— Та чи ти, бува, не хворий?

— Ні,— заперечив Павло.

— Ну то й не переживай, розберуться. Запевняю тебе, розберуться, можеш мені повірити.

XXV

Борис, який прилетів із Відня і приїхав з аеропорту в машині, посланий по нього тестем-генералом, був зустрінутий у сім'ї як найжаданіша і найдорожча людина.

Коли після перших хвилин обіймів, поцілунків, вигуків та розпитувань про те, як долетів, як Відень і т. ін., приголублений тестем і тещею, котра душі в ньому, як казала, не чула («Дипломат, дипломат»,— повторювала вона, звертаючись до всіх), і приголублений вагітною дружиною, що майже нікуди не виходила з дому, Борис опинився за столом, він відчув (по тому товариству, яке було зібране заради нього), ніби не покидав Відня. На честь його приїзду давався званий обід, і на нього

були запрошені двоє військових, тестевих друзів і товаришів по службі, а на вимогу тещі двоє дипломатів з Міністерства закордонних справ, тож у Бориса була змога і послухати, й показати себе перед усіма. Військові — генерали при регаліях, від яких Борисові ряботило в очах,— щойно побувавши в поїзді по військах, завели розмову про цю поїздку і, обговорюючи її деталі, висловлювали ті свої судження, з яких неважко було здогадатися, що непокоїло генералів.

Дипломати говорили про розрядку, нарешті досягнуту (завдяки зусиллям радянської дипломатії) в Європі, і їм здавалося, що досягнуте так надійно ввійшло в свідомість європейців, що важко буде кому б то не було зруйнувати це.

— Переваги розрядки такі очевидні для всіх,— казав один з дипломатів,— що треба бути сліпим, аби не бачити цього. Зламати розрядку — це однаково що ні сіло ні впало підпалити власну хату. Але для цього треба спочатку збожеволіти.— Він вірив у добрі наміри людей і закликав вірити в це інших і будувати на цій основі дипломатію; проте він забував, що, крім добрих намірів, які завжди були й будуть у простих людей, ще є наміри, продиктовані прагненням наживи та влади, і що людство не раз страждало від цих і н ш и х намірів.

— А чи не здається вам, що це затишшя перед грозою? — зауважив другий дипломат, який був старший і більше слухав, аніж говорив. Він дотримувався іншої думки і вважав, що Захід (за існуючих зараз урядів) здатний на будь-яку підступність і що треба бути наготові й дивитися не тільки на те, що відбувається на відкритій сцені; є ще залаштункові приготування, і про них не можна забувати.— Ви подивіться, як зростають атомні арсенали,— насторожуючи всіх, завершив він.

Але оскільки піддавати сумніву досягнуте в галузі розрядки було непопулярним, дипломатові заперечили, і про його думку забули б, якби не Борис, що несподівано (через свою молодість і наївність) узявся підтримати його.

— Може, мої слова прозвучать як слова лейтенанта з окопу,— сказав він, вступаючи в розмову,— але у нас там теж таке відчуття, що за лаштунками щось відбувається.— Він згадав розмову з Білецьким, але не наважився переповісти її.— Ми там, по суті, на передньому краї.

— Ти вчора був просто чудовий,— сказала йому наступного ранку Антоніна, яка під час званого обіду сиділа поруч із матір'ю і спостерігала за ним.— Я пишаюсь тобою. І мама,— дала вона, що, здавалося їй, мало значення для Бориса.

— Не такий уже й чудовий,— заперечив Борис, хоча йому був приємний комплімент дружини.

Але ще приємнішою була для нього згадка, як дипломат, якого він підтримав, підійшовши після застілля до нього, викладав свій, котрий багато в чому відрізнявся від загального, погляд на сучасну міжнародну обстановку. Дипломат запросив потім Бориса зайти до міністерства, аби продовжити, як він, усміхнувшись, сказав, «нашу розмову», і для Бориса це було такою несподіваною можливістю для підвищення, про яку він завжди мріяв. «Ось так»,— відходячи від дружини до вікна, подумки проказав він тепер. Він ще згадав, як після дипломата до нього підійшли військові й говорили з ним так, ніби він був не третім там, у себе в посольстві, секретарем, про яких кажуть — «на побігеньках», не молодшим лейтенантом стосовно генералів, які мали і становище, і владу, а рівним чи майже рівним з ними і по-своєму (в своїй галузі) впливовим.

— А ти знаєш,— замислено мовив він, уже від вікна обернувшись до Антоніни, яка стояла посеред кімнати. Вона була не в джинсах, як звик бачити її Борис, а в сукні, яка мала приховувати її вагітність; але вагітності її вже нічим не можна було приховати.— Які цікаві й поважні люди були вчора,— ніби спростовуючи те, що тільки-но думав про цих людей чи думала про них Антоніна, сказав він, усе ще роздумуючи про вчорашні події.

Він наче впритул торкнувся тих сфер державного життя, про які мав уявлення, що ці сфери існують і що діють у них незвичайні, недосяжні за рівнем знань та інтелекту люди; а люди ці були звичайні й прості, доброзичливі й приємні, і це відкриття так збуджуюче-радісно впливало на Бориса («Так-так, не боги горшки ліплять»,— повторював він загальновідоме прислів'я, яке відбивало суть його думок), наче він був уже долучений до тих сфер, де йому належало блискуче, як він сподівався, виявити себе. Він відчував у собі розум, силу, енергію, як бігун, що виїшов на стартову дистанцію; і, оскільки до сигнального пострілу був ще час приміритись і роздивитися, Борис не без гордощів озирнувся на те своє минуле, яке було — його життям на селі, було тим корінням, котре, давши йому енергію, розум і силу, допомогло вибратися сюди. Життя батька, як і сестер та братів, що роз'їхались по країні і писали йому, як і московське (студентське) життя Романа і своїх, по інституту, друзів, з яких першим був і залишався Матвій Кошелєв, котрий визначився як журналіст-міжнародник, але поки що не виїздив за кордон — усе це зараз було дуже далеке від Бориса. Він труснув головою, наче щось скидаючи, і підійшов до дружини.

Але він не міг сказати їй, що в ці хвилини так радісно хвилювало його; він розумів, що не можна було цього робити і що

ніякою фразою (на зразок: поганий той солдат, який не мріє стати маршалом) не зможе виправдатися за ці свої думки перед дружиною.

— Що кажуть лікарі? — запитав він, кинувши погляд на її живіт і одразу ж подивившись їй у вічі.— Скоро?

— Чекаєш?

— Так.

— Мама сказала, сніданок готовий,— замість того щоб продовжити розмову про вагітність, ухильно відповіла Антоніна.— Ти знаєш, у нас не заведено запізнюватися.— І тим часом як вона вимовляла це строге, що мало напоумити чоловіка, очі, зведені на нього, говорили про інше, що вона кохає його. «Так-так,— промовляли до нього її очі,— ти не повинен сумніватися».

— Запізнюватися завжди погано,— усміхнувшись, зауважив Борис і, все ще обнімаючи її за плечі, рушив з нею до їдальні, де вже всі зібралися й чекали на них.

XXVI

Під час сніданку загальна увага знову була прикута до Бориса. «Втер носа, вте-ер»,— весело казав тять-генерал, згадуючи вчорашнє і жартома називаючи Бориса то радником-посланником, то послом. Це дипломатичне звання можна було умовно прирівняти до звання маршала чи принаймні генерала з маршальською зіркою, яке мав сам Петро Андрійович (так звали тєстя) і яке Борисові належало ще заслужити; але Петрові Андрійовичу приємно було так називати зятя, котрий мав вигляд енергійної, розумної і сміливої молодого людини, і особливо приємно було тєщі, Марії Дмитрівні, що наливала чай і нібито не втручалася в розмову, але не менше від інших прагнула Борисового підвищення.

Після сніданку перейшли до вітальні, тепер обговорюючи вже Борисові плани на відпустку. Петро Андрійович радив зайнятися риболовлею, називав місця у Підмосков'ї, куди можна було б поїхати, і пропонував машину на суботу чи неділю, коли міг виділити її, але Марія Дмитрівна, котра по-іншому, як вона казала, по-жіночому дивилась на речі, заперечувала проти риболовлі. Їй здавалося, що Борисові треба використати відпустку для розширення зв'язків, потрібних, як вона додавала, і бралася дещо влаштувати. Борис, для якого була спокуслива і тєстева пропозиція, тим паче, що тєсть обіцяв сам поїхати з ним, більше схилився до тєщиного варіанту і тільки соромився про це сказати. «На риболовлю — це добре, але якщо ти вже генерал...— подумав він.— Адже так можна все на світі прорібалити». Але

не сказав цього тестеві, як і не сказав «так» тещі; він лише поглядав на вагітну (на останньому місяці) Антоніну і усміхався, даючи зрозуміти, що в нього будуть зовсім інші, ніж ці, що будуються, плани та клопоти і що все буде змінене й відкладене заради цих клопотів. «То що ж ви хочете від мене?» — весело й запитливо, поглядом, відповідав він тестеві й тещі, подумки гадаючи, що знайде, як використати час, поки Антоніна буде в пологовому будинку.

Але хоч які привабливі були плани кожного, після обіду, коли зателефонував Роман і попросив зустрітися, багато чого несподівано змінилося для Бориса.

— Батько в Москві,— на запитання дружини, куди й навіщо іде, відповів він, збираючись до Романа.

Зустрітися домовилися біля кінотеатру «Россія», і що ближче підходив Борис до призначеного місця, то дужче його охоплювала тривога, ніби він ішов дізнатися про щось погане, що отруїть йому настрої і відпустку.

— Чого він приїхав? — запитав він у брата ще до того, як вони обнялися й поручалися.

— Ти мене питаєш? — здивувався Роман, якому батьків приїзд тільки псував справу.— Ти мене питаєш? — повторив він.— Я не запрошував, батькові, мабуть, нічого робити в себе в селі, от він і приїхав повчити нас розуму.

— Навіщо ж так про батька? — зупинив його Борис.

— А ти? Хіба ти не так? Тобі що, приємно панькатися з ним? Адже з ним треба панькатися. Ну та гаразд, про нього потім, встигнемо. Я просто радий тебе бачити і радий твоїм успіхам.— Він оглянув костюм на Борисові, сорочку, галстук і, відзначивши гарний смак брата та згадавши про можливості, які треба ще мати для такого смаку, запропонував сісти на лавку й поговорити про важливу, як він підкреслив, для нього справу.

А справа Романа полягала в тому, що він вирішив розлучитися з Асею та почати нове життя.

— Вона мені не пара, я не можу з нею,— почав він, шкрябаючи перед собою паличкою асфальт.— Так, у мене двоє дітей, то й що, як двоє? Адже я не відмовляюсь від них, не збираюсь їх кидати,— говорив він те саме, що й батькові.— Навпаки, якщо посяду становище — з Асею це зробити неможливо, виключено, пробував,— хіба їм буде гірше? Гадаю, що ні, і, гадаю, ти зрозумієш мене,— сказав він і заходився викладати Борисові програму свого нового одруження, в якій, здавалося, все було продумане до дрібниць і не вистачало тільки нареченої, саме яку і мусив за свою коротку відпустку підшукати йому Борис.—

Тобі не важко буде це зробити, ти там обертаєшся, в тих колах,— завершив він.

— І для цього ти так нагально викликав мене сюди? — запитав Борис, який під час розповіді не перебивав брата.

Після блискучого Відня з його дипломатичним, для Бориса, життям, яке він там вів у обстановці достатку та державних, як це здавалось йому, інтересів та справ, перельоту в салоні першого класу і зустрічі в тестевому домі Романове одкровення видалося Борисові образливим. Він мовби несподівано побачив оголеною і споганеною власну ідею (посісти становище в суспільстві), яка завжди уявлялася йому високою і окрилювала. «Ні,— сказав він собі, рішуче відмежовуючись від брата.— Ніні»,— подумки повторив він, тим часом як обличчя його зблідло. Він був обурений і не хотів далі вести розмову з братом.

— У кого зупинився батько? Дай мені його адресу,— сказав він якомога спокійніше.— По-моєму, ти не з того починаєш.— І він підвівся, щоб іти.

— Ти, мабуть, не так мене зрозумів,— заперечив Роман, також підводячись і докірливо дивлячись на Бориса.— Я не підведу тебе. Ти думаєш, я тупий. Ні, даремно боїшся, я не підведу.

— Адресу батька,— настирливо зажадав Борис.

— Скажу, чого ти так хвилюєшся? — І Роман назвав район Москви, вулицю і будинок, де можна було (у Асі) знайти батька.

— Ти вибач, але я хочу якнайшвидше побачити батька,— сказав Борис, відступаючи на крок від нього, тим часом як Роман намагався було щось йому пояснити.

Борис швидко пішов геть від брата. «Ні, бачили, який! — думав він, не в змозі заспокоїтись і обурюючись не стільки тим, що Роман кидав жінку, дітей і збирався одружуватись на новій, яка б дала йому становище й достаток, скільки тим, що цей братів план лягав тінню на самого Бориса й проявляв (у негарному світлі) його потаємні наміри.— Ні, бачили такого!» — думав він, рішуче відмежовуючись від Романа. Борис ладен був тепер не тільки панькатися з батьком, як зневажливо сказав про це Роман, але хотів якнайкраще вшанувати й приголубити батька. Він відчував потребу відбілитися, і найкращою можливістю задовольнити цю потребу було — приділити увагу батькові та Асі, до яких він ішов.

Своєю несподіваною появою він здивував Асю. Але ще більше здивував доброзичливістю, з якою розмовляв з нею та грався з її дітьми, то садовлячи їх на коліна, як садовив їх до себе на коліна Павло, то присідаючи до них на підлогу. Хлопчики м'яли його костюм, смикали галстук, крутили гудзики, і Ася сварила

на них; але Борис тільки усміхався на ці пустощі племінників і, весело підморгуючи, захоплював їх. Він хотів дочекатись батька, який гостював у Сергія Івановича і от-от, за Асиними словами, мав повернутися, і пив з нею та племінниками чай на кухні. Кухня, він бачив, була тісною, як і все в Асиній квартирі було незвичне, убоге, але Борис тримався так, ніби не помічав цих злиднів. Для нього все в житті тепер було розділене на справедливе, тобто моральне (до чого він відносив себе, Асю і всіх у її та своєму домі), і несправедливе, тобто аморальне, яке перебувало по інший бік межі, куди він ставив Романа та подібних до нього.

— Річ не в тому, скільки й чого ти маєш,— казав він до Асі, викладаючи їй ці свої нові міркування як переконаність, якої він завжди дотримувався.— Жити й поважати себе — ось головне для людини.

— Так, це головне,— згоджувалась Ася.

Вони говорили про батька, Відень, Борисову роботу, про Москву і життя в ній і знову про батька та село і, наче за обопільною згодою, не торкалися того, в якому становищі була зараз Ася, котру кидав Роман. Ася не торкалась цього через те, що їй здавалося принизливим говорити про це з дівером. Так само, як вона не вірила своєму чоловікові, Романові, як не вірила свекрові, котрий приїхав допомогти і напився з сином та й зараз десь бродить по гостях («То чого ж від нього чекати?» — було і запитанням, і відповіддю для неї), не вірила вона й Борисові, який, ситий та випещений, з'явився перед нею. «На словах усі добрі»,— думала вона, тим часом як у Бориса була інша, своя причина не говорити з нею про її біду. Йому було соромно за брата, і він не знав, чим зміг би допомогти Асі.

— Хоч Роман мені брат,— усе ж таки сказав він, коли зрозумів, що батька йому не дочекатися,— але я рішуче засуджую його. Він мізинця вашого не вартий, так-так, я кажу вам це щиро, і знайте, пам'ятайте, я завжди готовий допомогти вам. Життя складне,— додав він,— і я буду радий, якщо зможу щось зробити для вас. Батькові передайте, що я чекаю на нього.

XXVII

Наступного дня після Павлового дзвінка всі в домі у Бориса готувались до прийому дорогого гостя. Сват мав приїхати на одинадцяту, що для господині означало між сніданком та обідом, і вирішено було подати до столу трохи холодної закуски, торт, печиво та каву, яку взялася приготувати Антоніна, котра вміла і любила це робити.

Петро Андрійович зранку був на службі, але на одинадцяті, як і обіцяв, повернувся додому і, переодягнувшись у цивільне, щоб не бентежити свата генеральськими регаліями, червоношочкий, здоровий та дужий, маючи вигляд набагато молодший за свої роки, зайшов до вітальні.

Антоніна ще була на кухні, готувала каву. Молода помічниця в білому фартусі, котра приходила допомагати по господарству, накривала у вітальні стіл. Біля неї метушилась Марія Дмитрівна, вважаючи, що без неї щось неодмінно буде не так. Вона була в темно-синій сукні вільного крою, з глухим стоячим комірцем, який прикривав передчасні, як вона вважала, зморшки на її в минулому високій і гарній шиї. Золота, схожа на скрипковий ключ брошка прикрашала і оживляла сукню на Марії Дмитрівні. Її волосся, ще густе, але вже підфарбоване, було зібране в класичний, на потилиці, валик і прикрите блакитним, у тон сукні, газовим шарфіком.

— Що ж це сваха не приїхала? — запитала вона у Павла після того, як з ним привітались і провели його до вітальні.— Ми були б дуже раді бачити її.

— Та як же їй їхати? — відповів Павло, відступаючи з Борисом до вікна, аби не заважати свасі та помічниці.— Адже в нас хазяйство: порося, корова, та й школярів іще двоє.

У картатій сорочці, вже не дуже чистій, в по-сільському завеликому костюмі із старомодними поморщеними бортами, довгими рукавами й помітно засмальцьованим коміром, у здутих на колінах штанях та черевиках з новими шнурками, із заклопотаністю, котра, хоч як намагався приховати її Павло, була написана на його помітно змарнілому стомленому і старечому обличчі, він був тут ніби з іншого світу; він це усвідомлював, це його бентежило, і він час від часу раптом починав неспокійно озиратися на картини, крісла, стіл, стільці та сваху, котра то зникала десь за дверима, то знову з'являлася зі своєю масивною золотою брошкою, яка сяяла на фоні темної сукні. Щось ніби не своє, що відчувувало Павла, було і в Борисові, вбраному в літній, шоколадного кольору костюм з жилетом. Галстук на Борисові був однотонний, під колір костюма, і особливо привертав Павлову увагу своєю незвичайною формою; галстук був наче пасок до жіночої плетеної вовняної сукні.

— Це що — мода тепер така? — не витримавши, запитав Павло, показуючи очима на галстук.

— Куди дінешся? — усміхнувшись, підтвердив Борис.

Вони заговорили про село, домівку і батькові клопоти, і хоч як здавалося Борисові, що минуле було віддалене від нього, було чуже, непотрібне, не мало начебто до нього стосунку, почуття, яке

здіймалося в ньому, було інше, сильніше, і захоплювало його. Він яскраво уявляв село, річку за ним з луками та лісом, хату, матір біля плити й батька, який заходить до двору, сестер, братів, себе, який збирається бігти до клубу, і цей спогад був не просто спогадом, а був життям, був — тими спогадами дитинства, від яких людина не може відмежуватися. Звиклий до стриманості, як і належить дипломатові (так вважав Борис), він немовби забув зараз про це правило і раз у раз перебивав батька, розпитуючи то про одне, то про інше, то говорив сам, дивуючи й радуючи Павла своєю пам'яттю.

— Це добре, що асфальт, — перебив він батька. — А я пригадую — просто від воріт трава. Трава по всій вулиці, тільки посередині колія.

— Що колія, і ворота вже інші.

— Поміняли?

— Ще коли Олександр десятирічку закінчував.

— Він зараз в армії?

— На Далекому Сході. Ось теж пише, мовляв, залишитись хочу там після армії, а як нам, матері, уявляєш?

— Та він завжди був — аби лише з дому, — зауважив Борис. — Пригадуеш — колись узимку було нашестя мишей на нашу хату. Мати нажахана, ти нажаханий: звідки? А тоді знайшли на горіщі торбу з сухарями. Геть поточену. Ніхто з нас тоді не зізнався, а це ж була його вигадка, Олександра.

— Авжеж, пам'ятаю, — підтримав сина Павло. — Того року Валуша дуже хворіла.

— Ага, хтось хворів у нас.

Вони побалакали ще про школу, про батькові колгоспні справи, і тільки про Романа Борис не хотів і чути.

— Не розумів і не розумію його, — зупинив він батька. — Роман нас ганьбить. Вони не знають, і я не хочу, щоб знали. — І Борис кивнув на тещу й тестя, що саме з'явився у вітальні.

— А для мене всі ви...

— Прошу, — повторив Борис, уже повертаючись до тестя і передаючи йому батька.

Петро Андрійович зараз уперше після доччиного весілля бачив Павла. Тоді в нього склалося враження про Павла як про добру і по-своєму глибоку людину, яка хоч і не знайшла в собі сил піднятися у суспільному становищі, та мала для цього всі задатки; ці задатки, як сподівався генерал, і мали тепер проявитися в Борисові. Генерал дотримувався такого погляду на людей (незважаючи чи всупереч загальноприйнятому), що головне в людині — від природи, і що виховання, освіта, добробут та інше є доповненням, яке може або розвинути, або пригнати головне.

«По батькові вибирали нареченого, по матері наречену», — начебто жартома, але начебто й серйозно казав він, аби виправдати своє переконання. Він любив інколи звертатись до того, що називав народною мудрістю і що не старішало, як йому здавалося, від вживання; і він підходив тепер до свата з тим мимовільним наміром промацати його, щоб зміцнитися в своїх припущеннях щодо Бориса.

— Ну, з приїздом, — сказав Петро Андрійович, подаючи сватові руку. — Чи давно в Москві? Коли приїхали?

— Та ось уже й назад збираюся.

— Як? Тільки приїхали... і назад? Треба хоч день погостювати. Борисе, твоя недоробка.

Борис усміхнувся і не відповів тестеві. Він боявся за батька, щоб той не сказав зайвого, і щохвилини був готовий зупинити його.

— Ось і кава прибула, — побачивши Антоніну та помічницю в мережаній наколці, що несли каву, весело мовив Борис, використовуючи нагоду, аби перевести розмову на інше.

Несла помічниця. Але Антоніна йшла поруч, ніби боялася, що приготована нею кава розіллється чи станеться ще щось, що всіх засмутить. Вона сором'язливо і щасливо усміхнулась і в своїй просторій рожевій сукні, яка мала приховувати її вагітність, була така домашня, що всі лагідно дивились на неї. Марія Дмитрівна поглянула на неї з тим почуттям гордоців, наче не дочка, а вона сама (в молоді роки) зайшла до вітальні. Вона побачила в дочці повторення себе; повторення навіть у цьому вмінні зайти, як зробила щойно Антоніна (і що не лишилося непоміченим чутливою до таких тонкощів матір'ю). «Така дружина прикрасить будь-якого чоловіка. Княгиня!» — подумала вона, і їй жаль було, що зараз її бачать тільки чоловік, зять і сват. Петро Андрійович, котрий чекав на онука, якого мала подарувати йому дочка, і наперед радів цій події («Генерал без онука, який же це генерал? Спадкоємця треба, спадкоємця», — було тепер його улюбленим висловом), обернувшись до дочки, широко усміхався їй. Він звернув увагу не на доччине вбрання, не на її зачіску та діаманти у вушках (маленькі, які Антоніна вважала повсякденними і рідко знімала), не на те, як вона зайшла, а на її вагітність, що відразу викликала в ньому те батьківське почуття, яке хоч і можна пояснити, але краще не пояснювати, а відчувати. Петро Андрійович перевів погляд з дочки на Бориса, відтак знову на дочку і знову на Бориса, поширюючи і на нього своє батьківське почуття.

«Ростуть, а ми старіємо», — щоб не піддатися розчуленню, яке наростало в ньому, подумав Петро Андрійович.

А Борис дивився не так на Антоніну, як на батька і намагався зрозуміти з виразу його примружених очей, як він сприйняв Антоніну і що подумав про неї. Усе зроблене Антоніною було для свекра. Хоч вона вважала себе змарнілою, як і більшість молодих жінок, котрі думають, що вагітність їх спотворює, і хоч як тяжко було їй з'явитися (маючи такий поганий вигляд) перед свекром, але щойно Антоніна зайшла до вітальні, одразу зрозуміла, що її маневр удався, і усвідомлення успіху, завжди таке необхідне кожній жінці, додало їй сил. Вона раніше, аніж чоловік, зрозуміла, що сподобалася свекрові, і з рішучістю, якої не чекала від себе, і зі щасливою усмішкою, що сяяла на її обличчі, підійшла (тільки-но помічниця поставила кавник) до свекра.

— Доброго дня,— сказала вона. Мить повагавшись, звелася навшпиньки і, не піднімаючи рук, торкнулася вустами його щоки.

— Здорова була, дочко, здорова,— розчулено відповів Павло, обережно, як беруть щось тендітне, беручи за плечі Антоніну.— Мати переказувала, кланяється тобі. І Таня, й Петро. Меншенські мої,— пояснив він сватові та свасі. Не знаючи, що ще сказати невістці, він озирнувся за підтримкою до Бориса. «Та що це зі мною?» — подумав він, тим часом як на його збентеженому обличчі проступили червоні плями.

Звикши до розміреного сільського життя, в якому все було просте, зрозуміле і відкрите, він не міг пристосуватися до цієї московської атмосфери тонкощів, убрань і правил, він не знав, як йому вчинити тепер; якби він міг дозволити собі по-своєму, по-сільському, він зараз обняв би невістку, пригорнув би її голову до грудей і погладив волосся; але синів погляд, з яким він зустрівся, сказав йому: «Ні!» — і Павло, в душі не погоджуючись із сином, ще дужче збентежився і почервонів, але вже від цієї своєї ніяковості перед невісткою.

— Кава вихолоне,— побачивши збентеженість свекра і намагаючись допомогти йому, швидко мовила Антоніна.

XXVIII

Всі підійшли до столу, навколо якого широко (за кількістю осіб) були розставлені стільці з високими спинками. Оббиті вони були, як і крісла, золотистим («На нього тільки дивитись»,— подумав Павло) оксамитом, і в тон цій оббивці, в тон гардинам та шпалерам на стінах золотисто поблискувала на столі величезна на всю його довжину, скатертина. Сині з позолоченими обідками чашки з блюдцями й такі самі сині з оздобленням тарілки й тарелі з викладеними на них закусками, тортом та печивом, прибори зі срібла — ножі, виделки, ложечки, красиво розкладені

на столі, серветки, синій з золотом кавник і ваза з квітами, яку Петро Андрійович зразу ж велів поставити на край, аби не заважала бачити й розмовляти,— все це, раніше сховане від Павла (біля вікна він стояв спиною до столу) тепер, коли відкрилося, вразило його. Йому треба було відсунути стільця, щоб сісти, як це зробили інші, але він боявся торкнутися до нього. Руки в нього були чисті, але від звичного відчуття, що вони повсякчас були в чомусь — у землі чи в мастилі, коли длубався в тракторі,— від цього звичного відчуття, що вони ще від чогось не відмиті, він боявся, що може забруднити оббивку. Він знову обернувся до Бориса, який одразу ж підійшов до нього. «Та все просто, не хвилюйся,— встиг він шепнути батькові, саджаючи його.— Дивись на мене, і все буде гаразд».

— У нього хворі ноги,— сказав Борис, аби виправдати батькове збентеження.

— Що у вас із ногами? — одразу ж запитав Петро Андрійович, уже було взявшись за коньяк, щоб розливати його по чарках.

— Ще з фронту,— знову за батька відповів Борис.

— З фронту, з фронту... Та-ак, дістає-таки нас війна. Поранення? Контузія?

— Стіною придавило.

— Можу, якщо хочете, влаштувати вас у Лефортово, у військовий госпіталь. Подумайте,— додав Петро Андрійович, помітивши сватову нерішучість.

Чарки були такі маленькі, що Павлові здавалося, нема чого тримати в пальцях. Однак, хоч які малі були ті чарки, після першої, випитої за сватів приїзд та його здоров'я, і особливо після другої та третьої, випитої за здоров'я молодих та здоров'я господині (генерал не міг собі дозволити не випити за здоров'я дружини), всі повеселішали, і Павло, не помічаючи того, що раніше бентежило його, охоче розбалакався за столом. Марія Дмитрівна вкотре запитала його про Катерину, яка залишилась у Мокші, і сказала, що від дня дочиного весілля має про сваху щонайкращу думку. Потім розмова перекинулась на Бориса та Антоніну, яка мала родити, на метушливе столичне життя і знову на село, на сваху і потім на Бориса. Каву було випито, але, оскільки нікому не хотілося вставати з-за столу, подали апельсиновий сік у високих кришталевих фужерах (і лід, за бажанням, як попрохав Петро Андрійович), і розмова поступово мовби розділилась на два річища: жіноче, де владарювала Марія Дмитрівна і куди вона раз у раз залучала Бориса, і чоловіче, де керував і спрямовував розмову Петро Андрійович.

Марія Дмитрівна почала з того, що знову похвалила рожеву доччину сукню. Сукня була вдала, і рожевий колір личив

Антоніні; але за тим плином думок, що логічний завжди тільки для жінок, це виявилось тільки приводом, щоб заговорити про себе.

— Коли я носила Антоїну,— запрошуючи Бориса неодмінно послухати, сказала Марія Дмитрівна,— ну що ви, Борецько, тоді все було по-іншому.

Петро Андрійович, забувши про свій намір промацати свата, заговорив з ним про ті сільські проблеми, які все частіше порушувалися тепер пресою. Як людина військова, він був далекий від цих проблем; але як людині державній, громадянину Вітчизни, як він любив підкреслено казати про себе, йому було не байдуже, що діялось на селі. «Щось, мабуть, відбувається»,— думав він, читаючи статті, прислухаючись до громадської думки і бачачи стурбованість у тих урядових колах, до яких дотикався. І хоча йому, оскільки він не відчував нестачі в продуктах, важко було збагнути, що насправді відбувалось на селі («Зрештою, все є і звідкись береться, тож ким і чим ми не задоволені?»), але водночас, кажучи собі, що диму без вогню не буває, він намагався придивитись і розібратися в усьому. І от тепер йому трапилась нагода, якої він не міг випустити з рук, і він прямо запитав у Павла:

— От зараз в один голос кажуть, що на селі погано. Скажіть, чи справді це так?

— Погано? — здивувався Павло.— Це вже як подивитися. Біля землі воно що ж гарного? Сила потрібна. А щодо того, як живемо — так і живемо, як завжди жили.

— Я не про це,— перебив його Петро Андрійович.— Ось пишуть, земля господаря не має.

— Чого ж, а ми хто? — заперечив Павло.— Ну, а якщо за великим рахунком, то розпустився народ. Усе над нами Ілля має стояти, а немає Іллі, то абияк.

— Бригадир, хочете сказати.

— Авжеж.

— Ну, а вам, перепрошую, звичайно, що про таке питаю, вам теж Ілля потрібен? Вірніше, над вами?

— Наді мною — справа інша. Таких як ми, мало зосталось.

— Але все-таки залишилися?

Павло усміхнувся.

— Камінь кришиться, залізо іржавіє, а людина, що ж ви думаєте? — з тією самою усмішкою на обличчі запитав він. Відчував, що йому ставили майже ті самі питання, які в різній формі, але з однаковою цією суттю ставили кореспонденти, які приїздили до села; і хоч би як щиро відповідав Павло кореспондентам, у статтях та замітках про себе незмінно читав, що він —

механізатор широкого профілю, маяк, нова сила на селі, на яку треба рівнятися.— Не вічні ми,— відповідаючи не так сватові-генералу, як тим кореспондентам (як-от Тимонін), які не хотіли чи не могли зрозуміти проблему, додав Павло.— У руках у нас діло, а передати його нікому, ось у чому біда. І винні в цьому, я гадаю, насамперед ми самі. Усе хотілося, щоб діти вище пішли, а вище — куди? В місто. Четверо синів у мене, і всі на сторону. Ну от як із ним.— Немовби строго, але водночас із теплом, з якого було відчутно, що він задоволений сином, мовив Павло.

— Місто теж треба поповнювати, це природно, без цього не можна,— сказав Петро Андрійович.— Місту потрібні кадри. Я ось теж із села. Всі ми із села,— уточнив він.— Інтелігенція повинна мужицькою кісткою приростати.

Ця думка була давньою і улюбленою думкою Петра Андрійовича.

Почувши, що говорять про інтелігенцію та мужицьку кістку, і відчувши (з ходу розмови), що йдеться начебто про нього, Борис обернувся до батька й тестя. «Про мене? Що ж вони про мене?» — одразу ж подумав Борис.

— Звичайно, я не маю сумніву, що такі люди,— Петро Андрійович кивнув на Бориса,— скрізь потрібні. Він був би хороший і незамінний у селі. Але він потрібен і незамінний тут. По суті,— з задоволенням розвиваючи свою думку, вів далі генерал,— ми зіткнулися з непереборною суперечністю. Матерія не зникає, а тільки переходить з одного стану в інший, переливається із села в місто.— І, усміхнувшись своєму жартові, похитав головою.

— Тенденція віку — замінювати людську працю машинами.— Борис вставив те, що вважалося офіційною думкою і не відкривало нічого нового; але думка ця була зручна Борисові тим, що, по-перше, виправдувала його і перед батьком, і перед часом, по-друге, мала пролунати на підтримку тестя, чію прихильність Борис цінував.

— У корінь, браво, в корінь,— сказав генерал.

— Техніки зараз, хто ж заперече, багато,— погодився Павло.— І хорошої. Але скільки її не додавай, усе людей не вистачає. Техніка технікою, а людина людиною.

— І все ж таки,— знову перебив генерал.— Я, наприклад, багато чого не розумію. Насиченість, а по-нашому, по-військовому, щільність тракторів на гектар з кожним роком збільшується, а поступу немає. Тупцяємо на місці, от питання. А чому? Стихія? Так вона для всіх стихія.

— Питання правильне, але головне все-таки земля, а її скільки було, я маю на увазі орну, стільки і є.

— А хімікати, а добрива навщю?

— Якби ми все, що нам дають, силали в землю, то й цього грожаю, що збираємо, не було б,— зауважив Павло.— Цього добра в паперових мішках у нас і на складі, і поза складом, а навколо на сто метрів ні кущика, ні билинки, наче випалено.

— Можна й медом отруїтися.

— Можна, хто заперече, але й отрута буває різна. Теперішній хліб і запах втратив, ти його до печі, а від нього розколиною кам'яною відгонить. А він сонцем та полем пахнути має,— пояснив Павло. На свою працю він дивився не з точки зору тих проблем, які цікавили громадськість, його непокоїв не організаційний бік, а суть, яка лежить в основі селянської праці; і ця суть у Павловому розумінні була проста й полягала в тому, щоб нічого живого не руйнувати і не викидати із загального ланцюга життя.— Орна земля — земля жива,— вів далі він.— Умертви її, і, мов на глині, нічого не ростиме.

XXIX

Згодившись пообідати у сватів, Павло після того пробув у них до вечора і на вимогу Петра Андрійовича залишився ночувати. Після вечері, у вітальні, між сватами знову зайшла розмова про стан справ на селі. Петро Андрійович згадав про сибірську заїмку, в якій народився й виріс («Таке саме російське село,— казав він,— така сама селянська робота»). «Ні, ні,— повторив він,— втратили ми, втратили, а було ж у нас щось, га, було?» Павло, який не погоджувався з тим, що він, нинішній селянин, щось втратив у собі (тобто любов до землі, старанність і таке подібне), по-іншому повертав питання. Він казав, що не селянин втратив відчуття господаря («У селянина воно було і завжди буде»), а що треба дивитись вище, яке воно у Іллі, котрий над селянином.

— І не в того, який через три двори, а в того, який у райцентрі й далі.

— В райкомі?

— Хоч би і в райкомі.

— То що ж, хіба райком приїде до вас орати і збирати врожай?

— Орати не треба, а розпорядитися по-господарському — вже половина діла.

— Ну, а ви самі, ви? — не вгавав генерал.

— І ми, звичайно, однак не тільки ми. Справжній господар ніколи поганої худоби не триматиме у дворі, а ми тримаємо.

— То замініть голову, якщо він поганий.

— Воно так, але й не зовсім так,— відповідав Павло.

Вони розмовляли довго й охоче, і хоч Петро Андрійович через нечіткість своїх уявлень про село не міг зачепити основного, що хвилює в обробітку землі, а Павло, відповідаючи йому, вже не міг через заплутаність питань наблизитись до цього основного; хоч вони, по суті, як і тисячі інших людей, стурбованих становищем справ у сільському господарстві, говорили тільки про те, що було загальновідоме і про що з різною мірою глибини та зацікавленості говорили вже не одне десятиліття (ніби перекладали дрова в дров'ятні), але обидва були задоволені, збуджені й веселі. Павло радів, що сват-генерал виявляє інтерес до села (ніби до самого Павла), і він бачив у ньому близьку собі людину. Петро Андрійович бачив, що Павло розумний і душевний співрозмовник, бачив у ньому ту саму мужицьку кістку, яку ще в перші хвилини зустрічі хотів промацати, і був цілком задоволений цим. Загальне для нього залишалось загальним, а ближчим було своє.

Увечері Павло від'їздив з Москви з Казанського вокзалу.

Він стояв на платформі в оточенні Сергія Івановича, Асі, Бориса, Антоніни та онуків, яких забрав із собою в село. Петро Андрійович був зайнятий і не приїхав. На зайнятість послалась і Марія Дмитрівна. Вона попрощалась з Павлом біля під'їзду і передала стільки подарунків для Катерини, що їх незручно було прийняти.

— Візьміть, що ви,— мовила Марія Дмитрівна на заперечення Павла.— Адже не Москва у вас там. А за Бореньку не турбуйтеся, він молодець, та й Петро Андрійович не залишить його,— додала (з тим явним натяком, що чоловік неодмінно займеться Борисовою кар'єрою).

Зрозумівши по-своєму, що сват-генерал брався по-батьківському пригланути за Борисом, Павло подякував Марії Дмитрівні.

— Приїздіть до нас, хата в нас велика,— трясучи свашину руку, сказав їй на прощання Павло.— І Катя, і я, ми будемо раді.

Незважаючи на те, що Павлові не вдалося ні підлікувати в Москві ноги, ні владнати сварку старшого сина з дружинсю (заради чого, власне, і приїздив сюди); незважаючи на клопоти, яких тепер додавалося в нього (адже забрав до себе онуків), він мав набагато бадьоріший вигляд, аніж у день приїзду, коли на цій самій платформі Роман, Ася та Сергій Іванович зустрічали його. Атмосфера в сватовій родині, розмови та їхня гостинність так вплинули на Павла, що він не хотів думати про Романа. «Не було розуму, то й від науки не набереться»,—

сердито сказав про нього. Він, завжди намагаючись однаково ставитись до всіх своїх дітей, але більше люблячи усе ж таки Бориса, а потім перенісши цю любов на меншого, Петра, і недолюблюючи Романа за його хворобливу кволість та мовчазну непокірність у дитинстві, гостріше, ніж будь-коли, відчув у ці дні в Москві неприязнь до старшого сина і мимоволі обертав цю неприязнь на Катерину, котра завжди захищала свого первістка. «Ріс дурний і виріс не кращий. Хоч розуму стало на вокзал не прийти»,— думав Павло, тим часом як його погляд час від часу з Бориса та Сергія Івановича перебігав на Асю та онуків.

Сергій Іванович був веселий; Борис, як завжди, строгий. Він стояв поруч з вагітною дружиною, тримаючи її під руку, і майже не втручався в розмову, яку вів Сергій Іванович. Ася дивилась на синів і витирала хустинкою очі, червоні не так від сліз, як від безсоння, що останнім часом мучило її. Хлопчики бігали навколо валізи та пакунків, вони були збуджені від того, що їхали з дідом на село, пустували, і Ася вгамовувала їх.

— Та дайте їм спокій, нехай пограються, адже вони діти, їм треба рухатися,— казав їй Сергій Іванович таким покровительським тоном, як іноді люди полюбляють говорити про справу, яка їх не стосується.— Ходить-но сюди, ходить сюди,— гукав він хлопчиків, присідаючи навпочіпки і ловлячи їх.— Але ж вечір, я вам скажу, вечір який,— промовляв він, озираючись на надвечірне (за стрілками, коліями, зеленими вагонами в тупиках та будівлями за ними) сонце.

Зранку в цей день ішов дощ, але потім випогодилось, і сонце заходило в чистому, наче посвіжілому після дощу небі. Чистота заходу, здавалося, розповсюджувалась на все довкола, і в прозорому вечірньому повітрі було чітко видно контури близьких і далеких будинків. Коли Сергій Іванович, мружачись і прикриваючи долонею очі від сонця, повертав голову праворуч, він бачив висотний будинок готелю «Ленінградський», величезний, як вал, насип залізничного полотна та віадук, під який наче пірнали машини, трамваї, люди; з усіх районів Москви район Каланчовки та Комсомольської площі (її ще називають площею трьох вокзалів) найменше був знайомий йому, і він здивовано розглядав цю нову красу столиці, що відкривалася перед ним.

Тим часом на платформі все збільшувалося людей, і це свідчило про те, що от-от подадуть поїзд.

— Як усе ж таки люблять у нас усе впритул, щоб неодмінно метушня, штовханина, товквітня. Наче це вже в нас у крові,— враз, після доброти та поблажливості до хлопчиків, які все ще пустували і всім заважали, і захоплених вигуків про надвечір'я, невдоволено промовив Сергій Іванович, поглядаючи на годинни-

ка й підходячи до краю платформи, аби першим побачити поїзд, який мають подавати.

Нетерпіння Сергія Івановича було таке явне, йому так хотілося якнайшвидше розпрощатися з шурином, з котрим, окрім колишнього і вже втраченого родичання, ніщо не зв'язувало його. Інтереси його життя, що на якийсь час мовби сполучилися з інтересами життя шурина, були тепер знову розділені: побажання були висловлені, привітання передані (навіть Степанові Шеїну, Павловому напарнику, про якого Сергій Іванович згадав), і залишалось тільки востаннє обійнятися й потиснути руки, і очікування цього завершального, що обтяжувало відставного полковника, передавалося Борисові, Антоніні та Асі. Перед Борисом відкривалися свої і не пов'язані з батьком життєві плани, і він обома ногами стояв уже в цих своїх планах; Антоніна, яка готувалася стати матір'ю, була ще більше заклопотана своєю і Ася здавалася заклопотаною, швидше б усе це скінчилось,— промовляло її обличчя. Йй нелегко було відпустити дітей, вона відчувала, що, коли прощання затягнеться, вона не витримає, змінить своє рішення і не відпустить синів із дідом. «Господи, хоч би швидше»,— думала вона, дивлячись крізь сльози на дітей, свекра та Сергія Івановича, який повертався від краю платформи.

XXX

Як хвилі від кинутого на воду предмета, розходячись колами, відкочуються до берегів і затихають,— після від'їзду Павла життя Сергія Івановича з його прихильністю до Наташі, зятя Станіслава та Миквітчини, яка замінила дружину й матір і порядкувала в домі, життя Бориса, Антоніни, її батька, Романа, який вирішив влаштуватися в Москві, і Асі, вимученої душевними гризотами, поступово знову ввійшло в звичне русло. Сергій Іванович, який пообіцяв Павлові («Якось улітку»,— сказав він) приїхати і сходити на могилу Юлії, за ціле літо так і не вибрав на це часу. Він то зустрічався зі Старцевим, який при звичайстві давати приятельські обіди потрібним для влаштування своїх справ людям (він активно прокладав шлях до публікації рукопису, якого ще не починав писати), то просиджував вечори в дочки, де за статті про масовість та патріотизм його, як і раніше, величали письменником. Хоча Сергій Іванович не був учасником Сталінградської битви, однак йому, як ветерану, в кількох редакціях одразу замовили матеріали до святкування цієї битви, і від середини літа він повністю поринув у цю важливу й почесну для нього роботу. «Ти глянь на батька,— говорив

Станіслав Наташі, дивлячись на тестеву посидючість.— Адже так і справді можна щось створити». Наташа усміхалась; вона була щаслива, і головним, як і завжди, для неї було — не заробити, а витратити; але тепер вона витрачала, як сама стверджувала, з розумом і купляла тільки дорогі, що завжди мали цінність, речі, які були і для справи, і для капіталу. «Ще не вистачало мені купляти звичайні золоті вироби,— обурено, ніби хтось примушував її до цього, казала вона чоловікові.— Ширпотреб у прикрасах — це бездарно. Нехай матиму одні сережки, але з діамантами». Вона так турбувалася про свій гардероб, що забувала іноді, що й чоловікові, котрий головував і в літературних, і в наукових колах, з якими не поривав, теж був потрібен гардероб. Закордонне зношувалося, а нове (і щоб на такому самому рівні) дістати було складно, і цей підупад, як висловлювалася Наташа, спантеличував її. «За свої гроші — й купити нічого»,— казала вона, і їй здавалося дивним, як це держава, що взялася (за логікою її мислення) всім її забезпечити, не могла дати цього елементарного, що так необхідно було їй. Вона була невдоволена тим, що створювало їй дискомфорт, і скаржилася на життя; і, скаржачись, осуджувала все, про що б не заходила мова, і здобула (у своєму, зрозуміло, колі) репутацію розумної, рішучої та сердитої дами.

Але якщо Наташу, при всьому невдоволенні, все ж таки влаштувало її московське життя, в якому їй не вистачало хіба що пташиного молока, як одного разу зауважила Микитівна, то Станіслав, що більше втягувався в нього та придивлявся, то більше знаходив безглузкого і безцільного.

Хоч яке заманливе було лідерство в літературі, і хоч яка досяжна здавалась мета, поставлена ним перед собою, особливо після статей, із захватом зустрінутих Карнауховим та Князевим, і хоч як потім був Станіслав переповнений піднесенням від своїх перших літературних успіхів, що принесли йому певне визнання, але коли, лишаючись наодинці з собою і скидаючи наліт, який заважав у справжньому світлі побачити себе, він починав роздумувати про своє життя,— здоровий глузд підказував йому, що для того, аби справді посісти становище лідера, треба мати щось більше (за душею), ніж мав він. Він бачив, що не в змозі просунути далі тих сенсаційних заяв про заперечення коріння у давньодворянській і наявність його у новомужицькій літературі, зроблених ним напочатку своєї літературної кар'єри; а повторюватися дозволено було тільки до певної межі, за якою наставало забуття і смерть, і, щоб не потрапити в цю смугу забуття, він відчував, треба було вживати якихось заходів. «Адже я геолог»,— сказав він собі якось уранці, вставши й розминаючи

плечі. Він дістав з антресолей свої старі дослідження з геології і, проглянувши їх, із задоволенням виявив, що вони були не тільки цікаво написані, але в них був також ряд положень, не повністю, можливо, розроблених, але які без сумніву мали і наукове, й практичне значення. «Як же я міг відкинути це?» — подумав він. Згадав, з яким захопленням працював над теорією про природне відновлення енергетичних ресурсів Землі. Співавтор, коли публікувалась ця наукова праця, багато чого скоротив як таке, що буцімто не складало цінності, але, як тепер було очевидно для Станіслава, зроблено то було помилково, і не треба було погоджуватися з тими скороченнями. Співавтора того вже не було серед живих, і у Стоцвєтова з'явилась можливість повернутися до цієї, власне, не завершеної праці.

Не полишаючи літературної діяльності й намагаючись підтримувати в колі друзів думку про себе як про непримиренного критика, він разом з тим усе рідше брався тепер за написання статей, які вимагали повсякчасної оглядки то на Карнаухова чи Князєва, що скажуть вони, то на Мещєрєкова чи Куркіна, що подумують ці, чи на когось іще, хто мав вагу і вплив у літературі; він знову був захоплений відкриттям, якому свого часу віддав роки життя і в наукову цінність якого вірив. Перероблений і запропонований ним вченій раді новий варіант праці викликав жваві суперечки серед співробітників інституту. Про Станіслава знову заговорили як про перспективного вченого і через півроку запропонували поїхати (для геологічних пошуків і поповнення матеріалів) до одної з молодих африканських країн. Звістка ця була такою несподіваною для Наташі, що вона не повірила і довго й уважно дивилась на чоловіка.

— Чому ж до Африки! — врешті запитала вона, коли Станіслав не лише підтвердив, що йому офіційно запропонували це, але й сказав, що дав згоду. — Хіба в Європі не знайшлося для тебе місця?

— Ти вважаєш, що в перемірній мільйонами ніг і промацаній мільйонами очей Європі можна ще відшукати руду чи нафту? — відповів він на її запитання. — Ми ідемо відкривати для себе справжнє життя, — відтак мовив він, що було не просто гучною фразою, а наслідком роздумів, але Наташа тільки стєнула плечима, сказавши, що нічого іншого справжнього, окрім того, що в неї було, їй не треба.

Вони залишали Москву взимку, одразу після новорічних свят, і Наташа була така пригнічена, що на два роки (термін, на який посилали Станіслава за кордон) відривалася від звичних умов життя, що не тільки в аеропорту, коли прощалася з Дружниковими, які приїхали провести її та Станіслава, з ріднею по

чоловікові та батьком, поринутим у літературну діяльність, але і в літаку, коли вже набрали висоту і, окрім нічної темряви, нічого не можна було роздивитися в ілюмінаторі, не могла втриматися від сліз, що набігали на очі. Станіслав нічого не казав їй, лише час від часу погляджував її руку, що лежала на колінах. Наташин настрій передавався йому, і він теж був похмурий. Досягнене ним у Москві, хоча й було сумнівне, але все ж таки приносило вдовolenня і достаток, а нове, заради чого тепер летів, хоч і уявлялося справжнім, але було невиразне і породжувало тривогу. Одне тільки Станіслав знав напевне, що разом з дружиною він виходив на новий життєвий рубіж; виходив з того кола метушні, заздощів та обману, з якого рідко кому вдається вчасно й безболісно вибратись і в якому десятки розумних, здавалося б, людей борсаються, спустошуються, старіючи й помираючи в невідомості. «Ну, гаразд, ну, припустимо, я міг би створити ще щось «гостре» і привернув би до себе увагу, але що з того? Що далі? — запитував він себе.— Так само, як у природі все тримається на відомих законах тяжіння та відштовхування, в літературі та мистецтві — на відомих поняттях правди, краси й народності, й нічого нового (для поцінування мистецтва) винайти й додати до цього не можна. Хоч би скільки ми примудрялись у вигадуванні нового і хоч би як намагалися вкласти «оригінальну» суть у ці поняття правди, краси й народності, однаково все буде повернуто на свої кола. Прийде нове покоління і відновить усе»,— міркував Станіслав, подумки все озираючись на своє гамірне й пусте московське життя, з яким поривав і за яким шкодував.

XXXI

Через два роки Петро Андрійович гостював у Павла в Мокші з усім своїм поповненим сімейством — Марією Дмитрівною, зятем, молодим і щасливим баьком, дочкою, з якої, як усі відзначили, вийшла гарна мати, і внучкою Машенькою, якій щойно виповнився рік (дівчинку назвали на честь бабусі).

Хоча Петрові Андрійовичу як генералові з маршальською зіркою було де провести відпустку із своєю благовірною і Борисові, Антоніні та Машеньці теж можна було підібрати щось пристойне на березі річки чи біля моря (сімейні будинки відпочинку та пансіонати були тепер не рідкість), але на вимогу генерала, якому добряче обридла, як він висловився, офіційність, коли на всьому готовому, і захотілось, як одразу ж додав, згадати давнину, тобто молодість, коли він бігав по луках та до річки і мвів запрягти коня й попрацювати на гребці,— на вимогу ге-

перала і зі згоди Антоніни, яка завжди ставала на батьків бік і була в захваті від цієї пропозиції, вирішено було вирушити до сватів на село. Павлові надіслали листа, ад'ютант, перестаравшись, дав відповідні телеграми в обком та райком (на що генерал скривився, але чим згодом був задоволений), і, спакувавши валізи, по-військовому спланований механізм вирушив.

У Пензі на вокзалі генерала з родиною зустріли працівники обкому. Жінок повезли відпочити з дороги, напоїли чаєм, а Петра Андрійовича та Бориса (генерал не захотів відпускати його від себе і відрекомендував пензенцям як свого зятя, їхнього земляка й дипломата) прийняв перший. Потім усі пішли на зустріч Петра Андрійовича з активом обкому, яка була наперед запланована, і Борис (його посадили поруч із тестем-генералом), звикнувши до дипломатичних зустрічей та прийомів, на яких він бував як перекладач, бачачи тепер інше, нове, що було не протибрством сторін, не з'ясуванням обставин і пошукком ходів до взаєморозуміння та домовленості, а розмовою людей, які однаково мислили і з повагою ставилися одне до одного,— Борис був збуджений виявленими йому та тестеві почестями. Він знову зустрівся з тим світом праці, який був добре знайомий йому з дитинства; але цей світ на протигагу давнім, юнацьким уявленням здавався безмежним, сповненим гідності, простоти й щирості. Він бачив, що серед цих людей не треба було вживати слово «народ», аби в чомусь переконати їх; народом вони були самі, були силою, яку відчував у них Борис; і замість гордоців собою у ньому почали народжуватися гордощі — належати до цього народу. «Могутність?! Ось вона, могутність, про яку ми так полюблюємо розводитись»,— думав він. Поруч із тестем-генералом він сидів потім і на зустрічі з активом району, влаштєваній Петрові Андрійовичу, і на зустрічі з активістами колгоспу в Сосняках, де також не побажали відстати від обкомівського та районного начальства, і вдома, коли за довгим, святково накритим столом зібралася майже вся Мокша.

Ні до, ні згодом мокшинці не бачили в себе на селі таких урочистостей і багато років по тому з повагою говорили про Лук'янових. Павлові на прийом гостя колгосп виділив продукти, щоб «не зганьбитися», як сказав голова; готувати й накривати на стіл Катерині допомагали сусідки; із Сосняків автобусом привезли ветеранів війни з орденами та медалями на піджаках та сорочках; приїхали і голова колгоспу, і секретар парткому, і агроном з дружиною, і директор школи, привезли навіть піонерів із самодіяльності з баяністом: коли вже показувати відомому генералові сільське життя, то широко, у всіх його

проявах. Були і представники з області та району, їхні чорні «Волги» стояли біля воріт лук'яновської садиби, на вулиці, поряд з колгоспним автобусом та «газиком» голови.

— Ну, Катя, ну Катерина, всім взяла, а Борис, гляньте, Борис, а невістка! — лунало навколо Катерини, яка не те що зразу ніби помолодшала на десять років, але була така щасливо-схвильована, що ладна була шохвилини заплакати; все її довге життя в колгоспі й життя великою родиною з Павлом, усе, що пам'яталось і що було вже забуте з того життя,— все ніби злилося для неї тепер в єдиному цьому торжестві, яке треба було їй пережити.

Невпізнаний був і Павло. Теж при орденах та медалях (і з нашивками за поранення, яких у нього, як у танкіста, було більше, ніж нагород) він мав такий бадьорий та жвавий вигляд, що не можна було сказати, що у нього боліли ноги. Він радій був сватові і казав усім про нього: «Наш, із простих, сільський»,— пам'ятаючи московську гостинність Петра Андрійовича та розмову з ним про сільське життя і життя загалом. Павло хотів такою самою гостинністю віддячити сватові й свасі, не відходив від них і намагався розважити своєю розмовою.

— Отак і живемо,— говорив він сватові, коли гості ще тільки починали збиратись і на подвір'ї та в хаті вирувала та безладна метушня приготувань, за якою важко було щось розгледіти.

— Добре живете,— весело відповідав Петро Андрійович, який перебував під враженням почестей, виявлених йому. Він ще не встиг роздивитись і радів з усього, що для нього було новим (добре забутим старим, як він скаже потім Павлові) і хвилювало його.

Усі були святково вбрані; особливо жінки — в яскравих з китцями хустках на плечах, у блузках з намистом і в по-сільському рясних і також яскравих спідницях. Молодих майже не було видно, але літні, які заповнили сміхом та розмовами лук'яновське подвір'я, були такі жваві і, здавалося, так погарнішали, що могли б цілком замінити молодих. Дочка Лук'янових Тетяна, схожа статурою на матір замолоду, тільки-но побачила в рожевих повзунках і зі світлим волоссячком Машеньку, котра всміхалася до неї, тільки-но, взявши за руку, пройшлася з нею по кімнаті, вже ні на хвилину не залишала її. Вона звільнила Антоніну і забавляла дитину, уявляючи, певно, себе молодою мамою; і їй так подобалася ця роль, що вона вся неначе світилася щастям і не хотіла цього вечора для себе нічого іншого. Тут-таки біля неї крутились і два її племінники (Асині діти,

які все ще жили в Павла), і сусідські дівчатка, що поприносили ляльок. Дівчаткам хотілося погратися з Машенькою, і Катерина, яка не змогла одразу відмовити їм, увесь вечір потім час від часу стурбовано забігала до них. «Таню, Танечко, діти, обережніше»,— казала вона дочці. Петро, найменший з лук'яновських синів, щойно отримавши атестат зрілості і не вибравши ще, куди піти вчитися, з заздощами й потаємною надією, що і в нього, коли закінчить вуз та одружиться, буде не гірше, дивився на Бориса. Він червонів від цих своїх думок, які переносили його з його юнацьким максималізмом у майбутнє, і намагався триматись якомога ближче до брата і до генерала, з якого не зводив очей. Петро Андрійович був у парадному генеральському мундирі з регаліями, що сяяли на ньому й привертати увагу, особливо ж ливувала всіх орденська планка, яка займала половину грудей.

— А орденів, а орденів у нього! — чулося звідусіль. — Тепер піде Борис.

— Чого ж не піти, він і сам — і розум має, і показний.

— Як тримається, як тримається,— казали інші.

А Борис, як це здавалось йому, тримався вільно й рівно з усіма. Антоніна була схвильована так само, як були схвильовані всі. Їй передавалася щирість людей, які приймали її батька та її з чоловіком, і раніше звичне (батькові воєнні заслуги) сприймалося й звучало тепер для неї з новою значущістю.

Вечір був тихий, теплий, з річки та лук віяло свіжістю. Овес, підступаючи майже до самого села, квітнув, і ці пахощі, що чудували Сергія Івановича, коли той гостював у шурина, чудували й бадьорили тепер Петра Андрійовича.

— То ось він який, Ілля,— сказав генерал своїм веселим і м'яким баритоном, коли перш ніж усіх запросити до столу, до нього підвели мокшинського бригадира Іллю.— То ось він який, ваш бог і батько,— повторив він і обернувся до Павла, нагадуючи йому московську розмову про Іллю.— Орден Слави? Не кожному,— переводячи погляд на цей орден, що висів на піджаці мокшинського бригадира, додав генерал.— У яких частинах, на яких фронтах? — запитав він.— Старшина? З виправки бачу, старшина,— коли Ілля назвав з'єднання та фронти, на яких воював, промовив Петро Андрійович.— Старшина — це вісь, на якій тримається армія. І не тільки, як я розумію, армія.— І він ще раз і багатозначно подивився на Павла й на всіх, хто згідливо кивав йому.

Того року раніше ніж завжди достигли трави, і час було починати косовицю.

Хоч Павлові при теперішньому його здоров'ї важко було керувати тракторною косаркою, та на прохання Іллі (а головне, через те, що бачив: замінити його було ніким) він разом із своїм постійним напарником Степаном Шеїним, теж не таким енергійним, як раніше, вивів свою косарку з начіпними ножами на луки. Він знову на світанні йшов із дому й повертався потемки, коли по хатах запалювали вогні й починали диміти по селу літні печі. Катерина, звільнена від колгоспної роботи, була вся в домашніх клопотах. Крім корови, поросяти, курей, тобто, крім хазяйства, яке треба було доглядати, і крім Асиних синів, які потребували уваги, і власних сина та дочки, хоча й дорослих, але які були для неї дітьми, на руках у неї опинились тепер і внучка Машенька та сваха Марія Дмитрівна, яка не вміла себе зайняти. Молоді бігли на річку, до лісу і, повертаючись, зголоднівши, одразу весело й гамірно сідали до столу; вони були переповнені своєю свободою, насолоджувались нею, і їм було не до батьківських клопотів. Катерина, як могла, розважала Марію Дмитрівну, аби та не нудьгувала, то просячи її погодувати курей, що для свахи вже було роботою, то зібрати в курнику із гнізд іще теплі яйця, що спершу особливо подобалося генеральші, яка була в захваті від простоти сільського життя; їй неприємний був тільки запах у курнику та хліву, але вона терпіла. Петро Андрійович, як свого часу відставний полковник Коростельов, пішовши один раз з Павлом на косовицю, уже не міг після цього не ходити з ним. Як і Сергій Іванович колись, генерал раптом наче наново відкрив для себе дивовижний і неповторний світ селянської праці. В його душі мовби прокинулись інстинкти, які притягають людяну до землі і які називають тепер моральним зв'язком, і він не те щоб не хотів, але не міг бачити (в цій селянській праці) щось інше, крім краси й натхненності. Він дивився на все як городянин, котрий несподівано виявив, що, крім тісного світу будинків та вулиць, є ще світ лук, полів, простору й сонця, в якому живуть люди. Як і Сергій Іванович, він пив на луці молоко, охолоджене Павлом чи Степаном у джерелі, лежав горілиць під сосною, розкинувши на траві руки й ноги і вдивляючись у небесну блакить; його долоні, як і у свата, вкрилися сухими мозолями, сорочка просякла сіном і потом; пройшовши через овес і попрощавшись край села із Степаном, він після цього разом зі сватом до пояса обливався водою і сідав до столу.

Снав Петро Андрійович на сіннику, і його міркування про село були якщо не однакові, то багато в чому подібними до міркувань Сергія Івановича.

— Ні, просте життя чудове,— казав генерал.— Людина очіщується в ньому. Я не повірив би, якби мені хтось сказав, але я бачу, відчуваю по собі. Ми підрахували все, що принесла нам цивілізація, але не знаємо навіть сотої частки того, що ця цивілізація забрала. Так, саме так, забрала: у людини, у людства,— відповідав він на Павлову багатозначну посмішку.

Торкнувшись сільського життя тільки з того боку, з якого воно справді було привабливе, Петро Андрійович не те щоб не хотів, а не міг (саме через ці свої обставини) заглибитися в суть проблем, які стояли перед селом. Він бачив, що поля зорані, хліб росте, луки косяться і худоба, яка повинна пастися, теж десь пасеться, звідки ввечері її приганяють у село, що люди ситі, взуті і що все, що необхідне для життя, сільська людина має. «Що ж ми ще хочемо для неї?»— запитував він. А того, що молоді було мало, що працювали лише літні люди, що хати були старі, ще довоєнні, що реманент і машини стояли на бригадному дворі просто неба, Петро Андрійович не помічав через своє захоплене сприймання селянської праці. Він дивився на село тим традиційним і захопленим поглядом, коли вважалося, що коли в колгоспника є машина, телевізор, холодильник, то про які проблеми може бути мова? «Він забезпечений, чого ж ми ще хочемо?» Але проблема, як вона поставала тепер, була не в тому, щоб тільки забезпечити сільську людину; треба було забезпечити країну хлібом, молоком та м'ясом, тобто годувати народ, і до села та сільської людини висувалися нові вимоги.

Петро Андрійович повернувся до Москви з тим твердим переконанням, що коли село й потребує чогось, то тільки того, аби про нього припинили говорити.

— Дурниця, все вигадано,— ввійшовши в ритм свого московського життя, казав він тепер, коли мова заходила про проблеми села. Він заперечував те, чого не помітив у селі, але що і далі непокоїло громадськість.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

На середину сімдесятих років вплив людей із села тривав (незважаючи на те, що тепер селу наче допомагали всі), і з березні 1974 року уряд прийняв постанову про розвиток Нечорноземної зони Росії. Дехто схильний був тоді вважати, що на її

прийняття багато в чому вплинула громадська думка, яка на той час сформувалась, або, інакше кажучи, склалася навколо сільської проблеми. Але таке твердження здається дещо спірним, оскільки громадська думка тоді була неоднорідна і не завжди можна було почути голоси тих, хто справді турбувався про перебудову сільського господарства. А голоси інших, хто чи то через некомпетентність, чи з якихось інших міркувань, часом незбагненних, не допомагав, а тільки перешкоджав справі, лунали голосно, сердито. Вони були немов об'єднані в один хор. Та разом з тим їх можна було розділити на три напрямки, суть яких полягала: першого — в опоетизуванні минулого, що було так само благородно, як і невірнo, тому що опоетизувати (з нашого кріпосного минулого) можна тільки одвічну селянську працю, але не соціальні чи окремо взяті моральні (що, зрештою, невіддільне одне від одного) умови життя; другого — у зверненні до ідей народництва, до моральних пошуків народних демократів, що було нібито перспективним — чом би й не звернутися до тих пошуків, хоч про них написано вже томи книг? — але з точки зору певної паралелі між тим і теперішнім часом, про яку волілося не говорити, але яка саме й лежала в основі цього інтересу до ідей народництва, який буцімто раптово спалахнув, було справою більш ніж сумнівною; третього — в зверненні до тих начебто забутих осіб російської історії, висловлювання яких, здавалося, співзвучні (за поняттями, певна річ, тих, хто до них звертався) тенденціям наступного десятиліття.

Але громадська думка, до якої повинні були прислухатися люди, які приймали постанову про розвиток Нечорноземної зони Росії, була інша й спиралася на фактичний стан справ на селі, для розуміння яких зовсім не треба було ні опоетизовувати минуле, ні звертатися до ідей народництва, що викликало лише подив; усе це тільки відволікало й не давало користі, а корисним могло бути і було тільки пряме звернення до трудового життя народу, яке залишалось, по суті, невивчене, і ніхто не міг напевно сказати, чому в сільській людини раптом почав зникати інтерес до обробітку землі. На папері все наче виходило правильно, село насичувалося технікою, йому виділялися кошти для капіталовкладень, але віддачі від цього, тієї, що планувалась, не було, і складалося враження, що трактор, якого виведено на дорогу і який не мав би буксувати на ній, раз по раз прокручував колесами. Чи то трактор був причиною, чи то причина була в дорозі, по якій хотіли його пустити, було не зрозуміло. Коли розглядали окремо трактор, він ніби задовольняв усі сучасні вимоги; коли розглядали окремо дорогу, вона здавалася твердою і гладенькою; питання кадрів також наче було

вирішене, і тракторист, який сидів за кермом, був технічно добре підготовлений, але будь-яка спроба руху знову й знову наштотхувалась на якийсь невидимий опір, що гальмував справу.

Відразу після прийняття постанови в Москві почали створювати кілька нових відомств для обслуговування Нечорнозем'я, і в одне з них на відповідальну посаду було запрошено працівника одного з обкомів Герасима Миколайовича Комлева. Прийшовши свого часу в обком із району і знаючи, як казали про нього, колгоспну справу від самого коріння, він був тим п'ятдесятирічним спеціалістом, прибічником змін, котрий готовий був узятися за нове, якого тоді чимало висувалося в різних сферах громадського і державного життя. Комлев збирався вирішувати продовольче питання, про яке (як до нього підступитися) думав не лише він, але про яке він, як йому здавалося, думав інакше, ніж решта. Він виходив з досвіду роботи в колгоспі, райкомі та обкомі, який прямо підказував йому, що всі випробувані методи в рамках загальноприйнятого принципу господарювання давали тільки тимчасові результати, тим часом коли і йому, і всім хотілося, щоб і тут, як і в інших галузях, справа стабілізувалася. «Суть селянської праці полягає не в тому, аби говорити про неї»,— щоразу докоряв він собі після чергового активу чи наради. Але те, що він міг протиставити розмовам, було лише невиразне відчуття обмежень, у які нібито був поставлений не так він, як усе сільське господарство; і від цього відчуття обмежень та неефективності зусиль він поступово почав доходити висновку, що небажання багатьох залишатися в селі (російському селі) є наслідком якихось прихованих поки що від ока процесів, які, хоч скільки тепер вкладай у село, розвивалися за своїми і не завжди підвладними керуванню законами. Коли він, приїжджаючи в колгоспи, починав розмовляти з людьми, він відчував, що вони відповідали якоюсь наче байдужістю, немовби наперед знали, що нічого путнього із запропонованого вийти не може.

Як і багато хто, Комлев довго й помилково вважав, що всі біди в сільському господарстві відбуваються через те, що сковують ініціативу і що: «Невже там, нагорі, цього не розуміють?» Та перебравшись до Москви, прийнявши справи і оглядівшись, він здивовано побачив, що основним стримуючим началом будь-якої ініціативи були не столиця, не центр, а ті численні інстанції, в яких, як в очисних спорудах, поставлених нібито для очищення справжнього від помилкового, ініціативи державної від особистої, застрявало все те живе, що могло дати паростки. Він побачив, що більшість із тих людей районної чи обласної ланки, хто керує справою, не впроваджують нового не тому, що не

розуміють його користі, а тому, що звичніше, легше й спокійніше нічого не міняти. Це не могло не вразити його і не спонукати до дії, тож записка Лукіна про зеленолузький експеримент, яка потрапила до нього серед інших документів, які свого часу було десь затримано, виявилася зерном, що впало на підготовлений ґрунт. Зерно відразу ж дало сходи. Ідея посімейного (ланкового) закріплення земель, тобто передача землі в ті одні руки, які обробляли б і доглядали її, раптом наче відкрила перед Комлевим ті двері, які він давно шукав, аби відчинити. Мрія дістала матеріальне втілення, і хоч Орловська область не входила до складу Нечорнозем'я, але експеримент був такий цікавий, такою значною і важливою була сама справа, за яку чи йому, чи іншому, але комусь усе ж таки доведеться колись узятися, аби народ був із хлібом, молоком та м'ясом, що він відповідно до свого ще селянського розуміння мудрості мудрого і безглуздя безглузлого, не витраченого за роки апаратної служби, сходить до начальства, яке треба було перекопати в дощільності поїздки, зателефонував до Орла та Мценська, і, попередивши про свій намір приїхати до них, за тиждень уже сидів у поїзді, сповнений надій і передчуття відкриттів, які мають багато в чому, як йому здавалося, змінити плин сільського життя.

II

Усяка перешкода, що трапляється на шляху, неодмінно викликає бажання подолати її, і в людини несподівано й ніби з нічого з'являється енергія діяльності. Але тільки-но перешкоду подолано, тільки-но зникає, інакше кажучи, збудник енергії, зникає і сама енергія, яку ні до чого прикласти, і залишається тільки спогад про неї. Поки був живий Сухогрудов, він був для Лукіна тією перепоною, яку повсякчас треба долати. Він немовби поєднував у собі те засуджене минуле, що було неприйнятне для Лукіна в його партійній роботі. Та коли старий помер і про його діяльність уже не згадували, життя не те щоб одразу стабілізувалося для Лукіна (райкомівські справи завжди потребують певних зусиль), але поступово він перестав помічати в ньому невідповідності, які раніше так дратували його і які він так палко брався усунути. Лукін проводив бюро, збирав пленуми та активи точнісінько так, як збирали їх свого часу Сухогрудов та Воскобойников, і так само намічав виступаючих, турбуючись про те, аби ніхто не завдав шкоди престижу району. З державних, певна річ, міркувань він коригував плани, які склалися на місцях, сам намічав строки собі чи збирання, щиро вважаючи, що коли він цього не зробить, то зірветься

справа, і схвалював чи скасовував ініціативи, в суть яких йому не завжди вдавалося заглибитись. Виїздив у господарства, розмовляв з людьми, висловлюючи їм ті загальновідомі істини, над якими не треба було думати, і звивав до своєї роботи так само, як звикає новий господар до обжитої до нього хати. Переставивши у день вселення від однієї стінки до другої кілька стільців, потіснивши шафу та стіл у куток і звільнивши таким чином прохід до вікна, тобто змінивши на свій смак обстановку, яка з першого погляду не сподобалась йому, він потім починає жити з тими самими стільцями, столом, шафою та іншими, пристосованими до цього житла предметами, не помічаючи ні того, що все навколо поступово перебирається на свої місця, ні того, що й сам він серед цих предметів стає схожим на їхніх попередніх власників.

Розмови про втрачене почуття господаря все менше тепер цикавили Лукіна. По-перше, він не знаходив для цього часу, і, по-друге, ніхто йому не заперечував. Життя в районі йшло своїм звичаєм, як воно йшло завжди, але на чолі цього життя, як це здавалося йому, стояв він, Лукін, і вже через це воно було кращим, аніж раніше; принаймні він так думав і був спокійний і впевнений у тому, що робив. Оскільки для його сім'ї не існувало продовольчого питання, не існувало ні проблем транспорту, ні інших, так званих дрібних житейських проблем, з яких саме й складається життя, і які, завдяки обставинам, мовби підняли його на щабель вище в суспільному становищі, йому здавалося, що і загальне життя людей так само піднялося разом з ним на щабель і не можна було бути незадоволеним ним. Для нього вже стало неможливим пройти до райкому пішки, як робив раніше, обличчя його помітно покруглішало, і в усій поставі, раніше молодій, ошатній, проступила повнота. Його шанобливо називали «наш перший», він умів гарно виступити на пленумах обкому, і з цих виступів, які свідчили мовито про благополуччя в районі, його мали за перспективного працівника й готували на підвищення. Лукін знав про це, і це тільки посилювало в ньому відчуття непогрішимості, з яким він брався тепер за кожну (по второваному колу) справу.

Його сімейне життя, здавалося, текло ще спокійніше, аніж службове. Після зустрічі з Галиною на похороні Арсена та зв'язку з нею, коли, наче забувши, що йому треба повертатися у Мценськ до роботи й сім'ї, він майже тиждень жив у неї в московській квартирі (ті дні пролетіли як один великий день кохання з розмовами, обіймами й ліжком); після цього свого нового безумства, якого ще більше не міг пробачити собі: і за те, що знову опинився в бруді перед Зіною та дочками, перед

якими мав обов'язки, і за те, що не передав тоді записку про експеримент в інстанції, а привіз із собою і вже із Мценська (їй без надії на успіх) послав до Москви,— він постійно тепер тримав застебнутим свій душевний мундир. Він поїхав від Галини, не попрощавшись, тільки написавши, що «обставини сильніші від нас», що він змушений покинути її і просить ніколи більше не шукати зустрічі з ним. Але страх перед тим, що вона з властивою їй непередбачуваністю вчинків могла з'явитись у Мценську, прийти в райком і влаштувати скандал,— цей страх, який він ховав від інших і який заважав йому працювати, довгий час переслідував Лукіна. Інколи раптом посеред робочого дня йому починало здаватися, що вона сидить у приймальні й чекає, і він, дивуючи помічника забудькуватістю, по кілька разів перепитував, чи нікого немає в приймальні. Боявся, що все відкриється і його усунуть з посади, і був вдячний Галині, що вона не приїздила й не писала. Та водночас він відчував, що ховалася за цією її мовчанкою. «Вона не може пробачити»,— думав він, і його починало мучити каяття, яке ще важче було витримувати. Але поступово вгамувалось і це почуття, Лукін заспокоївся й так само розважливо рівно, як тримався на роботі, почав триматися і вдома, придивляючись до життя дочок та дружини. Йому знову захотілося зрозуміти Зіну. Та хоч як він придивлявся до неї, помічав тільки, що вона ніби не старіла й не мінялася ні обличчям, ні характером; те, що було в ній замолоду, було й тепер так само підкреслено і ясно. «Так, я вчителька і маю бути прикладом»,— промовляло в ній усе: і її класична, як їй здавалося, зачіска, коли волосся, раніше заплетене в косу, закручувалося равликом і викладалося на потилиці, і сукні, пошиті строго, ніби нічого яскравого їй не можна було одягнути, і її манера — накинувши на плечі хустку, пройтися по кімнаті перед чоловіком. Він знав, що вона не бавилась у так зване відродження традицій, а все, що робила, було її переконанням — тим килимком, по якому, раз ставши на нього, йшла життям; але він не міг полюбити в ній це, як і в дочках, яких вона ростила й виховувала подібно до себе.

Коли старшій, Вірі, виповнилося шістнадцять (менша, Люба, була на півтора року молодша від неї), Зінаїда вирішила, що час починати прилучати дочок до високих ідеалів класичного мистецтва. Це означало простою і зрозумілою для Лукіна мовою, що на зимових канікулах їх треба звозити до Москви і влаштувати так, аби вони потрапили у Великий театр на оперу. Зробити це було непросто, треба було їхати самому, і ця поїздка потім надовго збереглася в пам'яті Лукіна.

В перших числах січня, одразу ж після новорічного свята, за традицією проведеного вдома, Лукіни всім сімейством приїхали до Москви.

Як це часто трапляється з людьми зайнятими, вже влаштувавшись у готелі, вже зводивши дочок на Красну площу та до могили Невідомого солдата біля Кремлівської стіни, Лукін все ще не міг повністю відключитися від своїх райкомівських справ і по обіді (обідали в ресторані при готелі), залишивши своїх збиратися в театр, поїхав до Воскобойникова, який працював тепер на Старій площі. Він просидів у Воскобойникова майже до шостої і, задоволений із зустрічі та розмови, повернувся до готелю, де Зіна з дочками, готові до виходу, чекали на нього.

— А ось і я,— сказав він, відчиняючи двері і заходячи в номер та спиняючись біля порога, вражений виглядом Зіни та дочок у святковому вбранні.

Він уперше побачив їх не в домашній обстановці, не в звичайних сукнях, в яких звук бачити. Усе не тільки на них і навколо них, тобто обстановка люксового номера з двома спальнями, холлом та кабінетом, який він з родиною займав, але і в них самих ніби було щось інше, чого він не помічав раніше і що сяяло тепер в їхніх очах, лежало на обличчях і на всьому, на що він переводив погляд. Він мовби вперше побачив, що в нього красуня дружина і вродливі дочки, зовсім не схожі на тих, яких він знав; і він здивовано від порога все ще розглядав їх. Він не думав, чи провінційне, чи по-столичному гарне те, що на них; те, що було на них, було незвичайне, і тільки для того, аби побачити їх такими, вже варто було приїхати сюди. Він дивився то на Зіну, яка стояла позаду, то на Любу та Віру, що в різних, але які робили їх однаково привабливими, сукнях, були готові радісно кинутись до батька. Він відчув це і мимоволі розкинув руки, щоб підхопити дочок, але вони не кинулись йому на груди, а підійшли, і він, легенько обійнявши їх, погладив по голівках. І тим часом як він обіймав їх, помітив на шиї у Віри низочку перлів. Низочка пасувала до сукні; вона була тією неодмінною прикрасою (на чому особливо розумілася Зіна), без якої усе відразу поблякло б на Вірі. Але ця низочка була знайома Лукіну тим, що раніше він бачив її на Зіниній сестрі Насті, до якої він, як і перше, ставився недоброчливо. На мить відчувши, ніби порочне, що він засуджував у Насті, разом з низочкою перлів могло перейти на дочку, він подумки вигукнув: «Як?! Це ще що?!» — водночас звертаючись і до себе, і до дружини, і до Віри, яка нічого не розуміла. «Ти

можеш пояснити?» — по тому так само мовчки запитав він Зіну. Але її погляд був такий спокійний, так довірливо відповів йому, що нічого поганого в цьому немає, і що: «Поглянь, який прекрасний вигляд мають дівчатка» — і що: «Так-так, вони виростають, і їм буде необхідне все, що необхідне всім у їхньому віці», що Лукін не міг не визнати справедливості такого пояснення і, усмішкою та жестом давши зрозуміти, що згоден і схвалює все (і вголос промовляючи: «Час, час!»), пішов передодягти сорочку та галстук, котрі, приготовлені Зіною, висіли на спинці стільця.

За чверть години, пройшовши пішки від готелю «Москва» через перехід до Великого театру, вони подавали гардеробниці свої з крапельками розталого снігу хутряні шапки та шуби (з недорогого на дівчатках козиного хутра), які тоді були в моді.

Того вечора йшла опера «Євгеній Онегін», саме та класика, до якої так хотілося Зінаїді прилучити своїх дочок. Але Лука ця класика не зацікавила, і тому враження, яке він виніс із театру, було не від опери та голосу Атлантова, від якого всі, як він помітив, зокрема Зіна та дочки, були в захваті. В гардеробі його роздратовало те, що було багато людей. Лукіні прийшли тоді, коли ранній глядач уже всідався в бельетажі та на балконах, пізній ще тільки підходив до театру, а вся основна маса публіки, зійшовшись водночас у тісних проходах, метушилася, штовхалась і створювала незручності. Йому неприємна була театральна розкіш, яка відкривалась перед ним у міру того, як він за дружиною та дочками піднімався сходами у фойє. Для Зіни та дочок це було розкішшю, для нього — середовищем, до якого треба було ще звикнути. Він не розумів музики, як сам казав про себе, і тому чекання, коли підніметься завіса, було для нього — не чеканням насолоди, коли, опинившись у світі, очищеному від житейських пристрастей, починаєш мовби матеріально відчувати можливості добра та любові, а було — хвилинами роздумів над життям. Йому не сподобалось і в буфеті, куди під час перерви вони зайшли випити кави й купити ласощів. «Як одягнені і як метушаться», — думав він, бо не звик бути серед бездіяльного натовпу, який не знав, хто такий Лукін, і не розступався перед ним. Але особливо зіпсувався настрій після того, як йому здалося, що серед публіки у фойє побачив Галину. Її в театрі не було. Вона давно вже не ходила по театрах, і Лукін побачив не її, а тільки схожу (зі спини) на неї жінку зі світлим волоссям. Але те, що відчув при цьому, і страх, що Галина раптом обернеться й заговорить до нього і треба буде щось відповісти їй, а потім з'ясувати стосунки з дружиною, тобто принижуватись і брехати, буцім нічого в нього

з Галиною не було,—цей страх змусив нахилитися, наче йому тиснули черевики. Наступної перерви він уже не пішов у фойє, сказавши, що втомився, а в гардеробі, коли подавав шуби дружині та дочкам, був такий метушливий та незграбний, що викликав у Зіни здивування.

— Ти що? — запитала вона, уважно подивившись на нього.

— Нічого. Адже ти знаєш, який із мене театрал,— відповів він, аби заспокоїти її.

Тільки на вулиці, коли все, що було в театрі, залишилося позаду, Лукін зміг повернутись до того настрою, з яким він, заставши ошатними дружину та дочок в номері готелю, вирушив з ними до опери. Як і перше, було не дуже зимно, падав сніг, і все навколо було таке біле й гарне (особливо після штучної краси театру), що неможливо було не зупинитись хоч на мить і не подивитись на цю притягальну красу нічного, у вогнях міста, яке засипав сніг. Більшість із тих, хто виходив з театру, прямували через площу до метро, і їхні плечі, шапки та спини одразу ж вкривалися снігом. Сніг завихрювався навколо стовпів, налипав на дроти, гілки, на підвіконня та фронти будинків і закутував своєю холодною білизою величезний, із суцільного граніту пам'ятник Карлу Марксу, підсвічений із-під снігу прожекторами.

Примружено подивившись на пам'ятник, на дерева, машинально поправивши на собі шарф, боячись застудити груди (він звик до тепла, до машини і був чутливий тепер до холоду), і сказавши дочкам, аби йшли вперед, Лукін узяв під руку Зіну і разом з нею, тримаючись краю людського потоку, рушив до готелю. Дівчатка одразу ж заговорили між собою. Вони були радісно збуджені й не могли цього приховати. Але Лукіну не хотілось говорити, як не хотілося, він бачив, і Зіні, й вони йшли мовчки, ніби вирішивши продовжити задоволення, одержане в театрі. Та тим часом як Лукіну не хотілося говорити через те, що його думки, він відчував, були розхристані і він не докладав зусиль, щоб зібрати їх; тим часом як він, який перетворив на звичку для себе говорити на роботі і мовчати вдома, не відчував незручності через те, що не знаходив, про що говорити з дружиною,— Зіні здавалося, що він не починав розмову тому, що будь-яке слово могло тепер тільки зруйнувати те високе, що вона і він, як вона гадала, винесли з театру. Їй здавалося, буцімто з її душі було знято налиплі (як на днищі пароплава під час тривалого плавання) мушлі повсякдення, за якими збереглася первозданна краса. «Як добре, що я зрозуміла це. І це можна зрозуміти тільки в театрі»,— думала вона, переносячи своє відкриття (своє оновлене почуття до чоловіка),

на життя взагалі, на всіх сімейних людей, які ще були в невіданні, і жаліючи їх. Вона, по суті вирішувала для себе те питання її стосунків із чоловіком, яке вважала вирішеним і яке, владнавшись у зовнішніх проявах, мало владнатися і в душі. Вона раз по раз притискала ліктем чоловікову руку до себе, мовби хотіла сказати, показуючи на дочок: «Поглянь, поглянь, як виростили»,— і він, який ніколи не розумів її, як не розумів і тепер, таким самим мовчазним знаком відповідав.

Ні у Мценську, ні тут, у Москві, перед Лукіним, як йому здавалося, не стояли питання, які б так, як Зіні, треба було йому вирішувати. Звикнувши до свого становища в районі і не думаючи вже про оновлення та переїзди, він не міг не визнати й того, що його життя з Зінаїдою є об'єктивна необхідність, і, отже, треба змиритися й жити. «Що в інших — то їхня справа, а що в мене — це моя»,— казав він, не дозволяючи собі навіть подумки наблизитись до тієї смуги, за якою лежали спогади про його зв'язок із Галиною. Сьогоднішній вечір був для нього вже закінчений, як закінчений був увесь перший день перебування в Москві, і все, що він виніс із цього перебування, було поки що тільки неспокій, який охопив його в театрі. Життя у Мценську було просте, близьке і зрозуміле йому, а тут, у Москві (хоча ще не минуло й доби), щось мовби починало неприємно обступати його. «Що? Галина?» — думав він, обертаючись до дружини, в якій сьогодні відчув щось таке, що він любив у Галині; і він уже на знак цього свого почуття до неї потискував її лікоть.

IV

— Боже, невиправний, завжди в своєму репертуарі,— сказала Зіна, коли, скинувши шубу та шарф, зайшла слідом за чоловіком та дочками до готельного номера, яскраво освітленого люстрою.— Удома стомлювався, гаразд, я розуміла, але тут? Адже ми на відпочинку,— додала вона, підходячи до дзеркала, долонями направляючи волосся і поглядаючи на сукню, в якій, вона знала, була красивою (і водночас помічаючи відбиту в дзеркалі постать чоловіка, який стояв до неї спиною).

Лукін, уже, було, збираючись сісти в крісло, здивовано обернувся до неї. Раніше Зіна ніколи не докоряла йому за це, і він хотів заперечити їй — тими загальними фразами, яких завжди і на будь-який випадок мав досить, але, побачивши тепер знову при яскравому освітленні Зіну в її незвичному вбранні, вірніше, навіть не так побачивши, як відчувши, що в ній було щось від Галини, що подобалось йому, він замість відповіді тільки з

більшим здивуванням узявся розглядати її. Зінине волосся було звично підібране вгору і вкладене на потилиці, вуха та шия відкриті; але це звичне в поєднанні з сукнею, сережками з діамантовими очками, які вона вперше одягла на весіллі і які згодом так рідко носила, що Лукін забув про них, у поєднанні, головне, з тим душевним пробудженням, з яким вона вийшла з театру (і тільки яке й могло її так змінити),— звичне на ній сприймалося незвичним і по-новому відкривало її Лукіну. На ній була пряма, широка, зі зборками біля кокетки сукня з важкого золотистого шовку (того наче дещо спрощеного крою, який тепер входив у моду); сукня була підперезана вузьким паском з позолоченою пряжкою, а навколо шиї поблискувало золоте кільце. І кільце, і пасок, і сукня— все могло сприйматися окремо; але Лукін, на якого справляли враження не деталі, а їхнє поєднання,— Лукін наче не міг повірити, що ця жінка була Зіною і була його дружиною.

— Ти сьогодні така гарна,— сказав він, не відриваючи від неї погляду.— Я ніколи не думав, що в мене така вродлива дружина.— І тим часом як вона із щасливим і розпашілим, наче їй було незручно бути щасливою, обличчям повернулась до нього, він узяв її за плечі і, притягнувши до себе, почав цілувати.

— Ти що, ти що! — ще більше червоніючи й киваючи на дочок, вигукнула вона, щойно він відпустив її.

— А що дочки? Ану, Вірунчик, Любочко.— І Лукін, підхопивши їх, весело і ледве утримуючись від незвичного тягара, закрутив їх перед матір'ю.

— Сукні, сукні... божевільні... Ваню, Любо, Вірочко, перли! — боячися за сукні, в яких їм ще не один вечір треба було тут бути, за низочку перлів на Вірі, Настиною низочкою, яка могла будь-якої миті порватись і розсипатись, за чоловіка, котрий побагровів від припливу крові, квапливо заговорила Зіна, милуючись тим, що вона хотіла зупинити.

Лукін, відпустивши дочок, розпашілих, щасливих, які одразу почали обсмикувати на собі сукні, сів у крісло й почав витирати хустиною спітнілі чоло та шию. «Важкі. На виданні!» — подумав він, усе ще відчуваючи їхню вагу, радіючи, що покружляв їх, що так вдало вийшов із складного становища, в якому опинився перед ними та Зіною, і радіючи з усього, що відбувалося. І хоч відбувалося тільки те, що буває природним для будь-якої щасливої сім'ї (і що є вираженням любові), Лукіну здавалося, що він немовби вступав у нову, досі недоступну для нього життєву смугу. «То що ж заважало, чому?» — несподівано прямо і просто запитав він себе; і поки шукав

відповіді на це питання, мимоволі знову подивився на Зіну. Він бачив, що Зіна була інша; була наче стрункіша й молодша в золотистій сукні, і він не міг збагнути, чи причиною всьому була сукня, тобто зовнішне, що справляло враження, чи душевні зміни, які сталися в дружину, до яких вона йшла довго, важко, переборюючи умовності життя, які сковували її, перейняті ще від старої шкільної вчительки (директриси, саме в домі якої він і зустрів її). Умовності, які закликали нібито до порядності і були привабливі збоку, водночас ховали в собі жахливий обман, який робить людей нещасними (і який, відкрившись тепер Зіні, так змінив її). Вона була невпізнанна не тільки для чоловіка та дочок, які ще більше відчули зміну в материному настрої і вважали, що це від приїзду до Москви й театру, але вона не впізнавала сама себе і здивовано помічала, що всі прийоми кокетства, що їх вона раніше осуджувала, не тільки не здаються їй вартими осуду, але вона діставала втіху від того, що була така, як зараз, ніби, посидівши кілька годин із зв'язаними ззаду руками, тепер могла вільно розмахувати ними.

Та хоч вона все ще відчувала звільнення, яке підказувало їй, що такою вона подобалась чоловікові більше, аніж тією, якою була раніше, і що тією, колишньою, вона ніколи вже не зможе бути; хоч Лукін та дочки теж і далі перебували в тому самому стані збудженого піднесення, здивовані самою можливістю такого розслаблення і доброти,— кожен заходився робити те, що ніби аж ніяк не поєднувалося з його настроєм. Зіна, скинувши нові чоботи, які тисли ноги, і не бажаючи розлучатися з сукнею, в якій вона так вільно почувалася, сівши на стілець, не скидаючи панчіх, узялася розтирати долонями пальці ніг, і вираз щастя на її обличчі, здавалося, був саме від цього фізичного задоволення. Дочки, переодягнувшись у батники та штани, що обтягували їхні худенькі постаті, штовхались біля холодильника; діставши задалегідь поставлений туди вишневий сік, вони розлили його в склянки, і всі їхні веселощі йшли немовби від цього вишневого соку. Лукін дивився то на дружину, то на дочок, на яких йому ще приємніше було дивитися, і відчуття оновлення, наче й справді віднині для нього починалась нова життєва смуга (смуга в сімейних стосунках),— це відчуття хвилювало його. Йому було добре, і він не хотів думати, від чого добре: чи від того, що привіз усіх сюди, а чи тільки від того, що Зіна вдягла незвичайну сукню? Все здавалося йому випадковістю, здавалося тим щасливим збігом, коли треба було не думати, а лише радіти тому, що сталося. Двері, які впродовж довгих років були замкнені, і в які, загубивши ключа, він не міг зайти, ці двері

тепер наче самі по собі відчинились, і те, що він сподівався знайти за ними (тобто тепло сімейних стосунків), стало повною мірою доступне для нього.

Було близько дванадцятої ночі, але ніхто не хотів лягати спати, не поділившись враженнями. Усі посідали навколо журнального столика. Вишневий сік, налитий вдруге Вірою та Любою, було випито, і порожні склянки стояли перед ними. Зіна сиділа в халаті, і її золотиста сукня, розправлена, висіла на спинці стільця, але вона трималася так, наче була в ній, і далі дивуючи і радуючи Лукіна. Він мовчки слухав враження дочок про гру артистів і не висловлював свого, якого, до речі, в нього не було. Коли говорили Віра та Люба (переважно вони говорили одночасно), він повертався і дивився на них; коли говорила Зіна, котра захоплювалась не всім, а тільки тим, що справді, на її думку, було варте захоплення, обертався і дивився на неї; він був згодний і з тим, що Атлантов грою і голосом — вище похвал (хоч і не розумів, як може бути «вище похвал» те, що було тільки грою, а не життям), і з тим, що Великий театр взагалі — чудовий і що Москва, якої вони, по суті, ще як слід не бачили, прекрасна.

— Звичайно, столиця,— підтвердив Лукін.— Але хоч і столиця, а спати треба,— додав він, звертаючись ніби до всіх, а дивлячись на дочок.— Цілий тиждень попереду, ще встигнемо набалакатись і надивитися.— І, підвівшись і потягнувшись, кілька разів пройшовся по кімнаті.

V

Незважаючи на те, що Лукіни в перший день були після поїзда, після метушливих зборів до театру, театру та розмов про нього; незважаючи на пізню годину, коли лягли, і на те, що довго ще потім розмовляли в постелях: дівчата про Атлантова, а Зіна з чоловіком про дочок, для яких, як вони вважали, потрібною і корисною була поїздка до Москви,— наступного ранку всі встали рано і були, здавалося, в тому ж веселому настрої, ніби прожиті напередодні день і вечір для них ще тривали. Але тим часом як Зіні та дочкам Москва уявлялася лише місцем отримання задовольень і основним їхнім хвилюванням було чекання цих задовольень, тобто прогулянок по Красній площі і ходінь до ГУМу та у Великий театр, для Лукіна, хоч як він намагався підлаштуватися під загальний настрій родини і не думати про Галину та Юрія, похованого тут, усе ускладнювалося спогадами про них. Ці спогади були — як

зайвий вагон, що не давав змоги поїздові рушити з місця. Вагон треба було відчепити, і відчепити його можна було тільки — поговоривши з Галиною чи сходявши в колумбарій, де в ніші була похована урна з синовим попелом. Перше, Лукін розумів, було неможливе. Неможливе було особливо після того, як він по-новому взяв тепер Зіну і ставився до неї. Йому не лише не хотілося втрачати це нове почуття до сім'ї, але не хотілося навіть думати, щоб таке могло статися з ним. «Галина? Виключено»,— рішуче сказав він собі, коли вдягнений і причесаний стояв біля вікна, чекаючи, коли всі зберуться до сніданку, і коли наче безпричинно, з нічого, ця думка — поговорити з Галиною — прийшла до нього. Йому тепер було неприємно за те збентеження, яке він відчув, побачивши (як йому здалося) учора в театрі Галину, і неспокій, який охопив його, коли вже повертались до готелю, він знав тепер, був не чимось незрозумілим, що почало обступати його тут, у Москві, а минулим, з котрим ще багато всього зв'язувало його. «Відчепити, порвати, зрештою, покінчити,— думав він, водночас прислухаючись до голосів дружини та дочок, які все ще збиралися до сніданку.— Вони не знають і не повинні знати. Нехай хоч вони будуть щасливі». І всі зусилля Лукіна від цієї миті були спрямовані на те, щоб ні Зіна, ні дочки не помітили того напруження, яке він відчував.

Снідали в буфеті на поверсі, потім одяглись і вийшли на вулицю.

Кожне нове місце, на яке дивиться людина, мимоволі викликає бажання порівняти його з тим, що оточує її вдома. Порівняти Москву з Мценськом було неможливо. Неможливо було, здавалося, знайти навіть хоч щось (тут, у центрі), що нагадувало б Мценськ. Але увагу Лукіних, щойно вони, обійшовши готель, спинилися перед Манежною площею, перейменованою на площу П'ятдесятиріччя Жовтня, щойно побачили кучугури снігу, що нападав за ніч і який тепер згірбали, вкриті інзем дрти, колони, огорожу Александровського саду і будинок ломоносовського університету; побачили вкриті снігом дерева, дахи будинків, зубчасту стіну Кремля, вежі, все те, вже знайоме їм, що вчора, коли вони вийшли гуляти, здавалося під нахмареним небом непривітним і похмурим, а тепер було наче підновлене морозом та сонцем і пожвавлене рухом (як завжди після неділі),— увагу Лукіних привернуло перш за все не те, що відрізняло Москву й було неповторне в ній, а інше, спільне з їхнім рідним Мценськом. А спільним було — велика кількість снігу, мороз, вигляд самого ранку, що відразу ж нагадав про такі самі ясні морозяні ранки у Мценську. Це тільки дужче будило в них відчуття

кривної близькості, яке охоплює кожного росіянина при зустрічі з Москвою. Зіна стояла позаду дочок, Лукін — трохи позаду від Зіни, і коли Люба чи Віра, обидві в хутряних шапках та шубах, ситі, здорові, озирались на матір (мовби тільки для того, щоб звірити свої почуття з почуттями матері), Лукін бачив, що на їхніх щоках був такий самий рум'янець, який на морозі бував у них у Мценську, і що хутряні краї шапок біля щік сріблились інеем, на який йому і звично, і приємно було дивитися. Це ж бачили і Зіна, й дочки, коли обертались до матері чи дивились на перехожих, спина та шапки яких також були вкриті інеем, і нічого, крім почуття доброти, справедливості, почуття спокою та умиротворення, здавалось їм, не було цього ранку в серцях людей.

А тим часом ранок для Москви був — звичайний діловий московський ранок. Ті, кому треба було поспішати, поспішали, кому належало розчищати від снігу тротуари, розчищали їх і площу, куди вже прибували автобуси «Інтуриста» з іноземцями, різномовні і строкаті гурти яких прямували до Красної площі, Кремля та собору Василя Блаженного. Деякі, відстаючи, фотографували і бігли наздоганяти своїх, і звичні до всього москвичі тільки усміхались, дивлячись на безладну метушню туристів. Вхідні та вихідні двері метро і на мить не закривались, і люди, ланцюжком заходячи і ланцюжком виходячи з них, створювали безперервний потік, який, то згущуючись, то рідшаючи, потопав у отворі підземного (через вулицю та площу) переходу й виринав з одного боку — біля магазину подарунків, з другого — біля Музею Леніна і тягнувся потім, огинаючи цей червоний цегляний будинок з табличкою, яка нагадувала, що колись тут зупинявся, по дорозі на каторгу, Радищев, до ГУМу. Навколо готелю сновигали машини, підвозячи й відвозячи когось. Один їхній потік мчав до Державної бібліотеки й будинку Пашкова, інший, зустрічний, — до універмагу «Дитячий світ» і Старої площі; і все це немовби хаотичне, але таке, що безперечно мало сенс і лад, неслося й гуділо навколо Лукіних. Навколо них гула Москва, вирувало те життя, якого вони не знали.

— Ну, — сказав Лукін, відчувши, що всі вже наче надивились і, при звичаї, до морозу. — В ГУМ? До Блаженного? Чи куди? Я гадаю, ми зробимо так, — повільно, даючи Зіні змогу сприйняти те, що казав, вів далі він. — Ви до ГУМу, а я в справах. Мені ще треба з деким поспілкуватись. — Але, помітивши на Зініному обличчі здивування і відчувши з цього здивування, що вона не розуміє, чому він їх кидає і йде кудись, він квапливо додав: — Дуже треба. Сходжу — і все, і до кінця вже

нікуди від вас.— Ну? — сказав він, більше поглядом, аніж цим вимовленим словом, просячи її.

— Твого «треба» не перечекаєш,— невдоволено мовила Зіна.— Ти зрозумій.— І вона кивнула на дочок, наче те, про що вона просила, було не для неї, а для них. Вона часто тепер використовувала дочок як аргумент, коли хотіла на чомусь наполягти або в чомусь переконати чоловіка.

— Але ж і я не для себе,— заперечив Лукін. Він і справді не думав, що піде в колумбарій. Йому хотілося ще раз побачитися з Воскобойниковим (лише з тих міркувань, що ніколи не зайве показатися на очі начальству), і він вигадував для себе справу до нього.— Готується якась велика постанова по сільському господарству,— сказав він, згадуючи деталі вчорашньої розмови з Воскобойниковим, з якої можна було припустити це (а готувалася постанова по розвитку російського Нечорнозем'я).— Ну, сама знаєш.— Він поправив шарфи на дочках і, підтвердивши, що повернеться до обіду чи навіть раніше, повернувся й пішов у бік Старої площі.

VI

Але, як це звичайно буває, коли без попереднього дзвінка йдуть до керівництва, Воскобойникова викликали до якогось вищого начальства і він не міг прийняти Лукіна, тож Лукіну залишалося тільки повернутись до готелю і чекати на своїх. Повертатися до готелю не хотілось, і він вирішив з'їздити в колумбарій до сина. «Встигну»,— подумав він і, спіймавши таксі, велів їхати на Шаболовку до Донського монастиря.

Спочатку, поки машина везла його через центр та Ленінський проспект до Донської вулиці, Лукін був спокійний. Йому здавалося, що він тільки виконував батьківський обов'язок. Але що ближче він під'їздив до того місця в Москві, де було креміновано й поховано його сина і де Лукін був тільки один раз, коли приїздив на урочистості в Кремлівський Палац з'їздив (він тоді був увесь поглинутий своїм виступом на тих урочистостях і схвильований близькістю уряду, який був у президії); і коли за вікном машини йому відкрились стіни монастиря, церква та ворота до крематорію, які він одразу ж упізнав, хоч усе було в снігу й не таке, як тоді,— уже не почуття батьківського обов'язку, а вся величезна брила сумнівів, які раніше мучили його, і вчинків, яким він не знаходив виправдання, здійнялася в ньому. Він відчув, що в душі знову начебто почало руйнуватися те цільне, що він відчував до Зіни та дочок, і вже збирався сказати водієві, аби той розвертався і їхав назад, але

не міг зробити цього. До нього прийшла та проста думка, що дочки (з цього його теперішнього батьківського почуття до них) були щасливі, а Юрій, який за життя ніколи не знав цієї батьківської уваги (тобто теперішнього запізнитого почуття до нього), був нещасний і що в цьому нещасті (хоч як звинувачував Лукін Галину, котра не зуміла розпорядитись ні своєю долею, ні долею сина) був винен і він, батько Юрія. «Та що тепер зробиш?» — намагаючись заспокоїтись, говорив до себе Лукін, тим часом як уже заходив у монастирський двір на алею, яка вела до крематорію. Обабіч алеї видно було могили, хрести та надмогильні плити по ялиновому впереміж із березами підліску, засипаному зараз білим, іще не почорнілим від міського гару, снігом.

Запитавши у чергового міліціонера, як пройти до колумбарію, аби не блукати по території монастиря, Лукін попрямував, куди йому показали, мимоволі надавши собі скорботного виразу, який завжди з'являється на обличчях людей, коли вони бачать могили та крематорій. Тут, як ніде, відчувається межа, за яку рано чи пізно переступить кожен, і одвічне бажання пізнати, що там, за межею, змушує людей дивлятися в хрести, могили, ніби з них, з їх доглянутості і значущості та ваги надмогильних плит можна зрозуміти, що там. Лукін несвідомо відчував це, як відчуває більшість людей, потрапляючи сюди, і був здивований і навіть зупинився, побачивши жінок, які широкими металевими лопатами гамірно й весело розчищали від снігу майданчик перед входом до крематорію. «Вони звикли до людського горя. У них своє, а у цих своє.— Він звернув увагу на гурт, що виходив із крематорію.— І ось воно: єдине й несумісне»,— мовив він, тим часом як єдиним і несумісним для Лукіна були не жінки з лопатами та люди, що виходили з крематорію, а минуле, що мучило його і не давало змоги відчутти повноту його теперішнього сімейного життя. Він відійшов, аби пропустити зустрічний потік, обминув працюючих жінок і, завернувши ліворуч, побачив будинок колумбарію. До нього вела вузька, ніби щойно протоптана стежка (розчистити доріжку, певно, ще не встигли), і нею одна за одною йшли дві жінки. Вони були вдягнені скромно, і з їхньої згорбленості, з тієї худорлявості та сухості, яка одразу впадає у вічі при погляді на старих жінок, відчув, що це були матері, які пережили дітей і мучились тепер своїм життям. Він наздогнав їх і повільно слідом за ними зайшов у засклені ґратчасті двері колумбарію.

Хоч як він був готовий до того, що побачить у колумбарії, проте, опинившись серед стін, заповнених від підлоги до стелі мармуровими плитами з надписами, фотографіями та квітами,

опинившись серед цієї обстановки, головне, після враження морозяного ранку, сонця і того нового почуття до сім'ї, цільність якого він хотів зберегти, вражень театру, тобто розкоші та святковості в ньому,— Лукін, тим часом як бабусі звично попрямували до потрібного їм відсіку, якусь мить наче безтямно дивився на те, що відкрилось, і світ тиші, світ погамованих бажань, пристрастей, надій, цей світ зрівняних за своєю значущістю доль, який, зіштовхнувшись у душі Лукіна з усвідомленням життя, викликав тільки почуття пригніченості (як перед неминучістю), коли захотілося якомога швидше покінчити з тим, для чого він прийшов сюди. Але він розумів, що поспішати не можна. Він скинув шапку, механічно витер об гумовий килимок ноги і, зробивши крок на середину, зупинився, пригадуючи із своїх минулих відвідин, в який бік треба йти. Праворуч, ліворуч, попереду — скрізь однакові стіни з квадратами плит, які нагадували вбудовану книжкову шафу з томами людських життів. Подекуди й справді стояли дерев'яні шафи з клітинами-поліцями, на яких розміщувались урни, а біля урн портсигари, люльки, ще якісь предмети, що належали померлим (у деяких нішах були навіть сімейні фотографії), і Лукін, якому завжди здавалося, що він пам'ятав, як усе виглядало в колумбарії, коли він приходив сюди, відчув, що відтоді тут багато що змінилося, що тепер був заповнений увесь простір і серед цього лабіринту шаф важко відшукати відсік, де поховано сина. Просто перед Лукіним виднілися сходи, одні вели донизу, в підвальне приміщення, де, мабуть, були такі самі відсіки з нішами та урнами у них, інші — на другий поверх і теж, очевидно, з такими самими відсіками, а на сходовому майданчику височіла біла гіпсова постаць матері. Навіщо вона поставлена тут з руками, розпростертими назустріч тим, хто заходив, важко сказати. Чи була це смерть у білій мантії, що промовляла до всіх зі скорботним виразом, що нікого ця чаша не мине, чи була це мати — охоронниця померлих душ, як можна з натяжною припустити,— нікто, мабуть, не замислювався над цим. Тільки Лукін, не розуміючи її призначення, кілька разів озирнувся на цю матір-охоронницю, коли вже відходив до відсіку, де сподівався знайти нішу з урною сина. Він усе ж таки згадав, у який бік треба було йти, дати смерті правили орієнтиром, і, тільки-но він прочитав: «Тисяча дев'ятсот шістдесят шостий», одразу повернув у той відсік, де на плитах були позначені ці цифри; і одразу, вже добре пам'ятаючи, підійшов до ніші, де стояла урна з попелом сина. Він побачив знайому білу з прожилками мармурову плиту з вирізьбленим на ній надписом: «Юрій Іванцов, 1949—1966». — і поруч із надписом, чого раніше не було, видні-

лася в блискучій металевій оправі фотографія Юрія. Він не знав, що вставлена вона була не Галиною, а Дементієм в один з його частих приїздів до Москви. Але для Лукіна було байдуже, хто вставив її; він, бачивши сина лише немовлям, тільки в пелюшках, уперше тепер побачив дорослого, акуратно зачесаного і акуратно вдягненого хлопчика (фотографія була зроблена, коли Юрій ще не зіткнувся із світом добування троячок та випивок, який розбестив його); і вигляд цього хлопчика з розумними очима, з виразом готовності до життя й зачудування перед ним,— вигляд хлопчика, який був його сином, приголомшив Лукіна. Він виразно згадав усе, що пов'язувалось у нього з Галиною та Юрієм, і в цьому згустку спогадів, що раптово перехопили подих, йому виразніше бачилась не московська, а мценська зустріч з колишньою дружиною, коли він, обманюючи сім'ю, жив з нею. Він згадав, що вона тоді говорила про сина, згадав про свій намір з'їздити до нього в Курчавино і про поїздку, коли вже Юрія не було там (він утік до Москви); згадав про Галинині телеграми та листи з Москви, в яких вона розповідала про подробиці вбивства Юрія (з них і тоді ж таки довідався про місце поховання), і ця страшна картина насильницької смерті стискала горло й душила тепер його. Дивлячись на синове фото і все більше помічаючи подібність його обличчя зі своїм замолоду, Лукін машинально розкутував на собі теплий мохеровий шарф, наче задуха була від шарфа, а не від усвідомлення вини, яку він ще ніколи так ясно не відчував у собі. Те, що Юрій ріс шалалупотом, як казала про нього Галина, було забуто; зворушувало те, що на фото він мав вигляд розумного, готового до сприймання життя хлопчика, і, не знаючи, як виразити це почуття, Лукін, діставши носовика, почав витирати ним порох із фотографії, з металевої оправы навколо неї і зі всієї мармурової плити, перед якою стояв. І, витираючи, нібито все більше заспокоювався ї, заспокоюючись, помічав тепер уже інші деталі на синовому фото. Хоч як старалася, видно, Галина, садовлячи свого часу сина перед об'єктивом, щоб усе було охайно на ньому, але один із гудзиків (третій від комірця, як помітив тепер Лукін) був розстебнутий. «Уся в цьому, нічого не доведе до кінця»,— вже з осудом, як він завжди думав про Галину, подумав про неї.

VII

Наслідком цієї поїздки до колумбарію (цієї зустрічі з сином, як для себе схарактеризував її Лукін) було тільки те, що він іще ніжніше почав ставитися до дочок та дружини. Всю

колишню любов до Галини та Юрія, до якого, зрештою, в нього завжди було більше жалощів, ніж любові, він переніс на сім'ю, і те недодане синові, батьківське, чим обділив його, вдвічі прагнув віддати дочкам. Він неспізнано змінився до них, і від того, що змінився (для самого Лукіна це означало — вагон з минулим відчеплено), він відчував задоволення, якого минулі роки бракувало йому. Він був тепер іще спокійніший, ніж раніше, і спокій виникав від рівноваги між тим, як усе в нього начебто ладналося на роботі, й тим, як ладналося вдома. А ознаки цієї душевної рівноваги він відчув ще в Москві і майже одразу, як повернувся з колумбарію і знову, як і напередодні ввечері, застав сім'ю вдягнутою і готовою до виходу. Він знову від порога захоплено подивився на Зіну і потім не раз у Миєнську просив її одягти цю з важкого золотистого шовку сукню. Він попросив її про це, коли їздив з нею та дочками до Орла на ювілей секретаря обкому. І він був помітний на цих ювілейних урочистостях; помітний не тим, що важив сам, а дружиною, яка справила на всіх гарне враження, і, повертаючись з урочистостей, був переконаний (з виявленої нібито йому уваги), що питання про його переведення до області — це вже не розмови, а цілком здійснене й вирішене питання.

Та час минав, а Лукіна не переводили, оскільки не звільнялося місце, на яке його готували, і в очікуванні підвищення він займався повсякденними справами району. Він провів дводенну нараду районного активу, схвально оцінену нагорі, потім, після Травневих свят, зібрав черговий розширений пленум, на якому було розглянуто підсумки весняних польових робіт; він втягувався у всі клопоти району так, як трісочка втягується в річковий вир, але вже не дозволяв собі забувати (за цими клопотами) про сім'ю й не кидався стрімголов, як траплялося раніше, туди, де виникали господарчі чи якісь інші нелади. І так само, як не поспішали з його підвищенням у області, він не поспішав з вирішенням кадрових питань у себе в районі. Треба було замінити редактора районної газети, який не справлявся з обов'язками (що було очевидно й на чому наполягала більшість членів бюро), але Лукін зволікав. «Навіщо рубати голову, коли ми покликані виховувати?» — казав він це загальновідоме, випинаючи (за рахунок інтересів справи) свою доброту. Просився на пенсію прокурор Горчевський, якого сини кликали до себе на цілину, проте Лукін не відпускав його. Вкотре вже подавав у відставку голова зеленолузького колгоспу Парфен Калинкін, який уже відсвяткував своє сімдесятиліття, однак Лукін не відпускав і його. Він не те щоб не хотів змін чи боявся, що вони можуть чимось зашкодити йому; він не хотів, як

усім казав, міняти в механізмі одну шестірню на іншу, коли стара ще тягне, а нова невідомо як крутитиметься, і під цим приводом, наче прагнучи зберегти стабільність, по суті, відгороджувався від клопотів у своєму налагодженому з усіх поглядів житті.

І все це налагоджене ним життя було порушене найнесподіванишим чином.

Спочатку йому зателефонували із Орла й запитали, чи пам'ятає він про експеримент із закріпленням землі, який проводився в зеленолузькому колгоспі, і чи збереглася документація по ньому. Потрібно це було, як пояснили, Москві, і попросили, якщо документація не збереглася, нагально з'їздити в Зеленолузьке, поговорити з людьми і скласти докладну записку в обком. Поки Лукін обмірковував, з чого почати, пролунав новий дзвінок, уже з Москви. Телефонував Комлев. Відрекомсндувавши уся, з якого він управління і яку посаду обіймає в ньому (і управління, й посада були солідні і справляли враження), Комлев точнісінько так, як і обкомівське керівництво, яке щойно розмовляло з Лукіним, виявивши інтерес до експерименту, попросив після цього зібрати всі наявні відомості про нього, з якими він хотів би ознайомитись на місці, тобто приїхавши до Мценська (і він назвав число, коли приїде, котре припадало на середину червня). Перше, про що Лукін подумав, поклавши трубку, що в Москві з'явилися нові віяння щодо ведення сільського господарства, що вони неодмінно мають бути пов'язані з постановою про розвиток Нечорноземної зони Росії, про яку говорили всі і за якою областям, котрі входили до зони, виділялися значні засоби для капіталовкладень. «Мабуть, паралельно з капіталовкладенням вирішили зайнятись і проблемою моральних зв'язків людини з землею»,— подумав Лукін. Він попросив розшукати і принести йому з архіву копію тієї записки з викладенням суті експерименту, як це здавалося йому тепер, яку він надсилав до Москви. «Там усе є, і навряд чи треба буде їхати в Зеленолузьке». Але коли записку принесли і він прочитав її, то із здивуванням побачив, що в ній не так розповідалося про експеримент, як — теоретично обгрунтовувалась необхідність сімейного, вірніше, сімейно-ланкового закріплення земель. У ній викладалася та теорія (заснована в роздумах Л. М. Толстого про землю в романі «Воскресіння»), за якою пропонувалося стимул «власність», який викликав ініціативу в обробітку землі, замінити стимулом «закріплення» (у межах, певна річ, господарства, в якому голова, як і раніше, повинен був лишатися головою загальної справи), і Лукін, уже звикнувши до того, як велися справи в районі, і не вбачаючи потреби

в змінах, першої хвилини навіть не повірив, що він міг написати це. «Що ж дивного, що відхилили? Могло бути й гірше»,— подумав він і почав ходити по кабінету.

Усвідомлюючи цю свою помилку, котра могла для нього закінчитися набагато гірше, ніж закінчилася, він, однак, дивувався, що саме тепер, коли про експеримент, по суті, вже забули, Москва знову зацікавилась ним. «Чому і що в ньому знайшли?»— запитував себе Лукін, намагаючись усвідомити причину цієї несподіваної зацікавленості. Причиною, як він здогадувався, міг бути загальний стан справ у сільському господарстві, який багато хто вважав незадовільним, що, зрозуміло, не стосувалося господарств його району. Вони план продажу зерна державі виконували, і райком не мав нарікань з боку керівництва. «Шукають нові форми...»— подумав він. Друге питання, яке також хвилювало Лукіна, було питання престижу: наскільки правомірною і корисною була роль райкому й самого Лукіна в проведеному експерименті? «Чи не перегнули ми в чомусь, а може, не досить уважно поставилися?»— розважливо міркував він, не перестаючи ходити вздовж столу до стіни й назад. Це питання, питання престижу, здавалось для Лукіна найважливішим. Він згадав про Сошникових, які приходили з ультиматумом до райкому, і скривився. «Чим, однак, закінчилась їхня справа? Виплатили їм чи не виплатили?»— запятав він себе, зупинившись. Те, що в їхній справі було щось несправедливе і що він обіцяв розібратися й допомогти їм, Лукін добре пам'ятав; але він не міг згадати, виконав чи не виконав свою обіцянку, і тільки ще більше скривився, подумки промовивши: «Як, однак, вони поводитися, як поводитися!» Тоді, після повернення з Москви (після нової зустрічі з Галиною), він займався залягодженням своїх душевних справ, і йому було не до Сошникових. Але тепер він мимоволі намагався все звести до поведінки Сошникових, тобто до того, «як вони поводитися, як поводитися», що тільки й могло його виправдати. «Так, поводитися огидно, з викликом, та чим однак закінчилась їхня справа? Вони більше не приходили, Парфен теж не приходив, отже, закінчилась мирно»,— вирішив нарешті Лукін. Він знову переключився було на загальні роздуми про експеримент («Адже щось зацікавило Москву?»), але думка про Сошникових і про те, що у ставленні до них було допущено несправедливість, і що ця несправедливість ішла не від когось, а від самого Лукіна, і що московському керівництву, яке приїде, доведеться якось пояснювати все,— ця думка непокоїла Лукіна. Він попросив з'єднати його з Зеленолузьким. Але Парфена Калинкіна в правлінні колгоспу не було, він поїхав по бригадах, і треба було або

чекати до вечора, коли голова повернеться, або їхати в Зеленолузьке й розшукати його.

Була обідня пора, і час було йти додому. Та незважаючи на те, що помічник уже двічі заходив до Лукіна, нагадуючи, що машина чекає біля під'їзду, Лукін усе ходив по кабінету, міркуючи, що йому робити.

-- Так, іду,— коли помічник уже втретє відчинив двері, сказав Лукін і, взявши капелюха, вийшов на вулицю.

VIII

Після пам'ятної зимової поїздки до Москви Лукін узяв собі за звичку обідати вдома, і саме на цей час Зіна та дочки поверталися зі школи. Клавдія Єгорівна, або Клаша, як по-домашньому називали її, яку взято в прислуги за рекомендацією і яка вміла і приготувати, й подати зі смаком, у білому фартусі і з усмішкою, завжди однаковою на обличчі, зустріла затишне, за її висловом, сімейство Лукіна. «В домі має пахнути пирогами»,— полюбляла говорити вона, мовби розповсюджуючи ці пахощі пирогів та ватрушок. Для їдальні було відведено кімнату поряд із кухнею, і в ній стояли тільки буфет, румунський сервант і такої самої роботи стіл зі стільцями під старовину, з високими спинками. Лукін сівав звичайно по один бік столу, в головах, як він жартував, Зіна по другий, дочки — збоку від неї, і Клавдія Єгорівна мельхіоровим ополоником розливала із фарфорової супниці або бульйон, або легкий круп'яний чи картопляний суп і після цього пропонувала кожному з тарелі, яку обносила по колу, чи то тушене з грибами м'ясо, голубці чи рулети з овочевою начинкою, котрі вдавалися їй, класти на тарілку хто скільки може. Неодмінні свіжі помідори, огірки, салат, білі серветки перед кожним — усе це надавало церемонії обіду якоїсь начебто особливої урочистості. Лукін накривав серветкою коліна, аби не поставити, бува, масну пляму на штани, дівчата своїми серветками промокали губи, як навчила їх Зіна, котра, найакуратніша серед них, інколи до кінця обіду не торкалася серветки.

Усе було точнісінько так і цього червневого дня: і накритий стіл, і Клавдія Єгорівна у білому фартусі з незмінною усмішкою вже стояла на дверях їдальні,— коли Лукін, намагаючись не показати пригніченості, зайшов у дім. Він запізнався, і було начебто природним, що він, побачивши Зіну, котра вийшла зустріти його, почав виправдуватися перед нею. Але з нерозбірливості цих виправдувань, з невпевненості, з якою він сказав про прокурора Горчевського, що буцімто затримав його,

і з блукаючого погляду, який не пройшов повз Зініну увагу (після московського пробудження кохання до чоловіка вона тепер ревно придивлялася до всього в ньому), Зіна одразу ж відчула, що з ним на роботі трапилося зовсім не те, про що він говорив.

— Навіщо ж ти його тримаєш? Відпусти, якщо він так рветься їхати,— сказала вона, і далі вдивляючись у чоловікове обличчя. Хоча до школи вона, як і раніше, ходила в усьому строгому, так як і належить учительці, вважала вона, але вдома з барвистості свого вбрання нагадувала тепер сестру Настю. Вона не те щоб напевне знала, що її чоловік, засуджуючи Настю, не все засуджував у ній, але його нове ставлення до неї було головним підтвердженням цього.

— Відпустити? Ну що ти кажеш? — заперечив Лукін.— Це справа райкому, а не моя особиста, і я один тут нічого не можу вирішувати. Клаша чекає, ходімо,— додав він, аби перевести розмову.

Випередивши Зіну, він зайшов до їдальні. Вірочка та Люба були вже там, і їхні веселі обличчя, їхні вже наче не шкільні зачіски та сукні, в які Зіна на свій смак одягала дівчат; їхні збуджені голоси, які одразу стихли, щойно він увійшов (до цього Лукін ставився спокійно, вважаючи, що в них можуть бути свої, в які не варто втручатися, розмови); усмішка Клавдії Єгорівни та її готовність прислужитися, що раніше, доки він не зник, обурювало Лукіна, потім він уже не помічав цього, а тепер це навіть подобалось йому, і все-все подальше, коли всі посідали і було розлито в тарілки картопляний суп і принесено тарель із телятиною та грибами, які сповнили апетитним запахом їдальню, і балачка ні про що, почавшись, як завжди, з примовок Клавдії Єгорівни, потішала всіх — ці буцімто незначні деталі повсякденного сімейного життя (з яких саме й складається всяке життя) так подіяли на Лукіна, що він на якийсь час забув про свої неприємності. За обідом він був лагідний, безтурботний і веселий, і лише коли підвелися з-за столу, коли дочки пішли в дитячу (яку час уже було б називати дівочою), а він із Зіною, перейшовши до кабінету з книжковими шафами, кріслами, диваном та письмовим столом, чекав, відкинувшись на дивані, коли подадуть каву (що стало його звичкою не за власним бажанням, а через наполягання Зінаїди, у якої пробудився смак до радощів життя), — думки, що гнітили до обіду, знову повернулись до нього. Він сидів мовчки і намагався не дивитись на Зіну; і, щоб виправдати мовчання, стомлено заплющив очі, наче й справді був стомлений роботою і давав собі відпочинок. Зіна, знаючи цю його звичку, була спокійна. Вона лю-

била іноді сама принести пообідню каву і, посидівши тепер кілька хвилин біля чоловіка, пішла на кухню випередити Клавдію Єгорівну.

IX

Так само як і в устрої суспільства, в устрої сімейного життя існують наче паралельні лінії зв'язків. Одна з них являє собою сукупність зовнішніх явищ, за якими завжди і збоку можна сказати про стан суспільства чи сім'ї; друга — сукупність прихованих (до часу) некерованих глибинних течій, про які можна дізнатися в основному лише після того, як вони починають проявляти себе. Зовнішній бік життя Лукіних був ідеальний. Але через сумніви, що з'являлися то в Лукіна, то у Зінаїди — чи справді вони щасливі разом, чи їхня згода і щастя все ж таки живуть тільки в їхній уяві? — їхнє життя іноді здавалось обом стільцем на трьох ніжках, на якому можна всидіти лише в певній позі і з певною обмеженою кількістю рухів. Це відчував Лукін. Його налагоджені останнім часом стосунки з Зіною були саме тією знайденою позою, в якій зручно було йому перебувати. Це саме відчувала і Зіна, яка намагалась тепер в усьому догодити чоловікові.

— Ти вибач,— сказала вона, ставлячи перед ним блюдце з чашечкою і наливаючи принесену каву.

Лукін трохи розплющив очі й ліниво, знехотя, стомлено, ніби й справді його розбудили, потягся до чашечки з блюдцем.

— Так-так, треба підбадьоритися,— відповів він, намагаючись не дивитись на дружину.

Випивши кави й поговоривши про дочок, яких Зіна влітку збиралася повезти до Ленінграда, аби показати Ермітаж і продовжити таким чином знайомство з класичним мистецтвом, Лукін, сказавши, що йому треба в Зеленолузьке, і, мабуть, з ночівлею, вперше за останній час залишив її в сумнівах та передчутті чогось недоброго, що буцімто насувалось на неї. Вона знову відзначила, що чоловік сьогодні був стривожений і нещирий з нею, і, знаючи з загального перебігу життя з ним, що по службі все і завжди було в нього гаразд, могла припустити тільки, що він почав байдужити до неї. Отримавши від сімейного життя (від життя з Лукіним) усе, що тільки можна було отримати в плані забезпечення: квартира, достаток, можливість віддаватися улюбленій справі — школі, де її як дружину першого секретаря всі шанували, вона прагнула тепер чоловікової теплоти, якої, здавалося їй, мала не досить. Прихильність дочок не могла заповнити цієї її душевної потреби. Зрозумівши після

Москви, щоб чоловікові сподобалось у ній і чим вона могла ще сильніше прив'язати його до себе, вона, провівши тепер його, довго стояла в спальні перед дзеркалом і розглядала себе.

Як і кожній жінці, їй страшно було побачити ознаки старіння. І оскільки ці ознаки були і в зміненому овалі обличчя, і в зморшках біля вуст та очей, надто помітних при яскравому світлі, і в несвіжості шкіри навколо шиї та плечей, через що тепер вона відкриті сукні одягала з обачністю, а якщо й одягала, то неодмінно з колье, намистом а чи низочкою перлів, яку не встигла ще повернути сестрі, були і в постаті, яка почала повніти,— сенс її життя зводився тепер до того, аби якомога майстерніше замаскувати ці лякаючі її ознаки. Життя державне, те життя, до якого тією чи іншою мірою був причетний її чоловік,— це життя вона майже не сприймала. Усе, що було довкола неї, здавалось їй одвічним; клопоти інших уявлялись їй лише як течія ріки, метушня вулиці чи життя в школі; але власні клопоти, суть яких полягала в тому, щоб передчасно не постаріти, були важливіші й хвилювали її, і тому сьогоднішню чоловікову холодність вона намагалась пояснити тим, який мала вигляд перед ним.

«Старість жахлива! Навіщо люди старіють?» — тим часом як бачила, що ще гарна, думала вона. Тільки на мить з'являлася тривожна думка, що, може, в чоловіка і справді неприємність. «Знову хтось помер,— подумала вона, згадавши, як чоловік нещодавно їздив на похорон якогось голови колгоспу.— Ідуть»,— додала вона його словами. Те, що для Лукіна було проблемою кадрів, яку треба вирішувати, для Зіни — лише процедурою похорону, в якій чоловік змушений брати участь; і тому вона співчутливо подумала про нього зараз. «До речі, треба сказати сьогодні Клаші, аби не стелила більше цю скатерку,— раптом згадала вона.— На ній масні плями». І, поправивши звичним рухом зачіску і ще раз побіжно подивившись на себе в дзеркало, вона з зовсім іншим виразом обличчя, яке стало ділове, строге, пішла шукати Клавдію Єгорівну.

Знайшовши Клавдію Єгорівну на кухні, відірвавши її від роботи й вичитаючи за скатерку та ще за килими, які буцімто вчасно не провітрювалися й не пилювалися, і відчитавши ще за здобні булочки, якими нібито Клавдія Єгорівна розгодувала Віру та Любу, Зіна пішла після цього в дитячу, щоб подивитися, чим займалися її дочки.

Незважаючи на те, що розмова з Клавдією Єгорівною, котра мовчки вислухала її, мала залишити в Зіни неприємний осад (хоча б через те, що не всі докори мали підставу), вона не сумнівалась в справедливості того, що зробила. А справедливість

її полягала в тому, що вона була незадоволена чоловіком, який холодно попросився з нею, і підсвідомо перенесла це невдоволення на Клавдію Єгорівну і йшла тепер перенести невдоволення на дочок.

Х

Коли Лукін надвечір приїхав у Зеленолузьке, він із здивуванням відчув, немов потрапив у зовсім інше господарство. Раніше, ще за Сухогрудова, склавши думку про зеленолузький колгосп-мільйонер та його голову, Лукін звертав увагу лише на те, що промовляло про силу цього колгоспу і підтверджувало традиційну славу про нього (адже не створювати ж новий маяк, коли є надійний старий!); раніше, оглядаючи господарство, Лукін знав, що він — остання інстанція, оцінку якої навряд чи хто в районі посміє спростувати: вона була єдина і остаточна; а тепер, цього приїзду, господарство треба було омянути не для підтвердження сталої думки про нього, а для того, щоб показати колгосп потім Комлеву; треба було подивитися так, як міг побачити все представник Москви, і цей передбачуваний комлевський погляд, тобто можливість іншої оцінки, змусив Лукіна по-новому побачити те, що він нібито давно й добре знав.

Перше, що вразило Лукіна, був вигляд Парфена Калинкіна, який вийшов на ганок правління зустріти його. «Який він старий»,— подумав Лукін, побачивши Парфена в промінні надвечірнього сонця і звернувши увагу на те, що піджак на ньому, багаторічної, очевидно, давності, висів як на вішалці, і ще звернув увагу на сухеньку, з випнутими жилами руку, яку той простяг для привітання. Уявлення про зеленолузького голову, яке не відповідало дійсності, але жило в свідомості Лукіна, як у свідомості багатьох (за певною інерцією), було порушене, і Лукін мимоволі відвів очі, відчувши в долоні слабкі, кістляві Парфенові пальці. «Так, час йому йти»,— подумав Лукін те, про що ще вчора не хотів чути, і швидше, аніж завжди, відпустив руку голови. І хоча Лукіна вразила нібито тільки зовнішня зміна, яка відбулася з Калинкіним, але він відчув, наче похитнулася основа, на якій усе трималося; і цією основою, що похитнулася, було те, що у Парфена змінився погляд на життя і на справу, котру, як і перше, очолюючи, він не розумів, як казав тепер. Йому здавалося, що все навколо нього заповнилось якоюсь нездоланною опосередненістю. Не було вже потреби прикидатися простачком чи хитрувати, як траплялося раніше, тому що не від спритності голови залежав стан господарювання. У районі тепер не розпикали за недоліки так, щоб — партквиток на стіл! —

водночас не дуже і хвалили, коли варто було похвалити; про все тільки висловлювали думку й забували, і тому сама по собі відпала необхідність мати в райцентрі своєю людиною, яка попереджала б про наміри начальства, і не було потреби зустрічати це начальство на колгоспній межі, як любив це робити Парфен. Він почувався так, буцім його витягли зі звичних умов життя, де він був корисний і потрібний, і помістили в інші, де не було для нього місця. Господарство начебто росло, техніки ставало більше, і, відповідно, більше докладалося зусиль людьми, які ще залишилися в колгоспі і які працювали на тракторах і комбайнах, але зерна намолочували не більше, аніж у роки, коли не було стільки техніки і не витрачалося стільки зусиль. Луки, на яких раніше випасалася сільська череда, були тепер майже всі переорані, а корм для худоби заготовлявся новим, економічним, як про нього казали, способом, тобто на тих-таки переораних луках, де раніше косили сіно, висівали тепер кормові культури, потім збирали їх і закладали в силосні ями, в яких (чи то через недбалість, чи то через невміння застосовувати інструкції) корм закисав, псувався, і його ледве вистачало до середини зими. У чому полягала економічність такого способу і чому випробуване віками сіно гірше від силосу, Парфен не розумів. Треба було щось робити, але він відчував, що його кмітливості голови тут замало. Бачив, що з кожним роком людей у колгоспі ставало менше, але, незважаючи на це, житла однаково не вистачало, як не вистачало машин, кількість яких майже втричі збільшилась у господарстві, та основне, що пригнічувало його, була земля, яка, здавалось йому, втрачала силу й усихала точнісінько так, як втрачав силу й усихав він сам; і від того, що знав, що нічим не може допомогти землі, він непомітно відривався від неї і сприймав її вже як стрічку конвейера, по якій тяглися до загального складального цеху блоки: то краще, то гірше проведені посівні та жнива, на яких усе складнішали умови праці. Це почуття було хворобливе й нездоланне, як почуття самотини і старості; і от з цим ось почуттям, яке цього дня посилювалось у Парфена тим, що він провів до міста невістку Уляну з онуками, які гостювали в нього з весни, він і зустрів Лукіна і, пропустивши тепер поперед себе, зайшов слідом за ним у кабінет голови.

В кабінеті сиділи колгоспний зоотехнік та бригадир комплексної тваринницької бригади, з якими Парфен щойно обговорював графік закладання силосних ям. Зоотехнік і бригадир шанобливо підвелись і привіталися з Лукіним. Парфен кивнув їм, що вони можуть бути вільні, і, коли ті вийшли, пояснив Лукіну:

— Тваринники. Графік уточнювали.

— Я перешкодив?

— Ні, ми майже закінчили,— заперечив Парфен, помітивши, що Лукіну стало незручно.

— Ну гаразд, коли так,— мовив Лукін, цілковито поглинутий власними думками.— Скажи...— Він на мить замислився: чи зразу починати з розмови про експеримент і Сошникових, чи спершу запитати про здоров'я, про що, здавалося Лукіну (з вигляду зеленолузького голови), важливо було запитати.— Скажи,— повторив він,— ти пам'ятаєш Сошникових? Землю за ними закріплювали, батько і син, механізатори, ну, пам'ятаєш?

— Як не пам'ятати, пам'ятаю. Вони у мене ось-о де.— Парфен ребром долоні провів у себе по шії.— А що, скарга?

— Ні. Розумієш, Москва тим нашим експериментом зацікавилась.

— Схаменулися нарешті. А Сошникових давно немає в колгоспі. На КМА руду з кар'єра возять. І заробітки мають, і в пошані. Та що вони? Окрім того, що самі пішли, майже половину села за собою перетягли, я писав до райкому, хіба тобі не передавали? — похмуро поцікавився Парфен.

— Коли писав?

— Тоді ж. Виходить, не доповіли.— Він осудливо похитав головою.

Спаленвіши повним обличчям та шиєю, що напливала на комірець сорочки (від бажання негайно дізнатися, хто той винуватець, котрий не доповів, і якого він розшукає, тількино повернеться до Мценська), Лукін нахилився до Парфена, аби не випустити з рук нагоди хоч частину вини перекласти на нього.

— Чого ж ти сам не зайшов? — запитав у нього, дивлячись у вічі.

— Я зайшов би, ти мене знаєш, та що з того? Чим би ти допоміг? Тільки зайвий клопіт.— І він розповів Лукіну, як за спиною районного та обласного керівництва послав разом із Сошниковими свого заступника до Москви у відповідні інстанції по роз'ясненню і як ті ходюки, повернувшись, привезли папір, у якому, крім слів «збагачення» та «особиста нажива», тобто крім тієї думки, що не можна перетворювати землю, яка перебуває в громадському користуванні, на джерело для необмеженої особистої наживи (хоча на думку Парфена, працюючи на землі, необмежено можна тільки проливати піт, інакше кажучи, пуп надривати, а що стосується прибутків, то вище певних можливостей нічого витиснути з цієї праці не можна),— окрім

пих, що обурювали його й зараз, слів про наживу та збагачення, було прямо сказано, що сваволити ні в колгоспному, ні в будь-якому іншому виробництві неприпустимо і що треба в усьому (а головне, в оплаті праці) дотримуватися встановленого порядку речей і узвичаєних законів.— Що державі вигідніше, це нікого не цікавить, а що людина заробила, очі коле. Хіба це діло?

— Не діло. Документ той зберігся?

— Аякже! — І Парфен наказав принести його.

— Це важливо,— сказав Лукін, коли документ було принесено і показано йому.— Це дуже важливо,— підтвердив він, повертаючи папір Парфенові і просячи не загубити його.

«А я себе мучив,— подумав він, підвівшись і починаючи міряти кроками кімнату за спиною в Парфена.— Обставини, ось вони! Обставини завжди вище за нас». Він бачив, що йому було чим виправдатися перед Комлевим. Та тим часом як він бачив, що є чим виправдатися перед московським представником, виправдатися перед собою, він відчував, не можна; не можна було відкинути і сімейні незлагоди, які завадили тоді заглибитися в суть справи; і ті незлагоди, про що не можна було нікому розповісти, саме й змушували його тепер збуджено ходити по кімнаті за Парфеновою спиною.

XI

Лукін вважав себе людиною прямою, чесною, і з цих якостей, здавалось йому, випливали його вчинки. Турботи про престиж району, коли він намагався повезти обласне керівництво, яке приїхало до нього, не в той колгосп, у якому гірше, а в той, де краще, подаючи загодя сигнал голові, аби встиг підготуватися до зустрічі,— ці турботи не тільки не здавалися йому відхиленням від принципів, яких він беззастережно, як він гадав, дотримувався (і вимагав, аби дотримувалися інші), але, навпаки, тільки стверджували в ньому цей обраний ним принцип життя. Тепер, у Зеленолузькому, коли про долю експерименту і долю Сошникових стало ясніше Лукіну, коли було виявлено документ, яким можна було прикрити свої і чужі упущення (і Лукін уже чітко бачив, як це зробити), коли тільки залишалось, дотримуючися звичного правила, сказати Парфенові, щоб підготувався до зустрічі Комлева, що зрозумілою кожній людині мовою означало — приховати те, що не з кращого боку могло показати колгосп та й самого Парфена в справі з експериментом, і виставити, що було виграшним і розкрило б ґрунтов-

ність і продуманість дій усіх ланок ланцюга від колгоспу до райкому, Лукін раптом відчув, що не може цього зробити. Він побачив (із щирості до нього Парфена, за спиною якого ходив), що не можна сказати зеленолузькому голові цього, що за інших обставин не викликало б жодних труднощів; не можна було, по-перше, тому, що Парфен через свою щирість міг не так зрозуміти все, і, по-друге, що найбільше спиняло Лукіна, це було пробуджене в ньому знову колишнє ставлення до експерименту як до справи державної ваги. Він згадав, скільки надій пов'язував із завершенням цього заміру зеленолузького голови з посімейним закріпленням землі — не особистих, а суспільних, коли він думав про розвиток села, б^удував плани, висував положення і сперечався з Сухогрудовим; те, що завжди жило для нього в розмірковуваннях про добро для народу, поєдналося потім у цій практичній справі, яку він тоді так упевнено і сміливо підтримав. Він згадав, як розмовляв на полі з Сошниковим-старшим і особливо з Сошниковим-молодшим, котрий стояв із жінкою біля комбайна. «Скільки було радості праці на їхніх обличчях, скільки молодій розбудженої любові», — подумав тепер про них Лукін, і це почувтя до Сошникових, оживши в ньому і підносячи його, не давало йому заспокоїтись і визначитися.

— Чи можемо ми повторити експеримент? — враз, зупинившись майже біля дверей, до яких дійшов, і повернувшись від них до Парфена, запитав Лукін. — Адже справа варта того. Певна річ, спершу обміркуємо все з планово-фінансовими органами, — з набутою ним звичкою випередити співрозмовника, щоб вести розмову, додав він. — Зберемо людей, поговоримо. — Він повернувся до крісла і знову сів навпроти Парфена. — Ну, чого мовчиш? — сказав він.

— Зібрати можна, але як говорити, як людям в очі дивитися?

— Як партія вчить: прямо і правду.

Парфен похитав головою.

— Чому? — запитав Лукін.

— Та тому: адже ми не вудку з черв'яком у став закидаємо. Хто зрозумів би, того немає, а хто залишився, тому — аби день до вечора. Ти гадаєш, із Сошниковими було просто? Е-е, — протяг Парфен, — нічого просто не буває. Просто і кінь не підставить шию під хомут. — Він посміхнувся, ніби йому приємно було вжити слово «хомут» у тому значенні, в якому він вжив його зараз. — Не можна, як у тій, пригадуєш, притчі про коlobка: пустили з гори і думаєм, що він котитиметься вічно. А він вічно котиться не може. Не можна тільки про плани та

про плани, треба і про сенс життя поговорити. Ти ось пропонуєш повторити експеримент, а це ж не експеримент, а сенс нашого сільського життя,— сказав Парфен, знову і по-новому відкриваючись для Лукіна.

— Ну, сенс нашого сільського життя — хліб,— неквапом вимовив Лукін, який не звик поступатися в розмові і відчув небезпеку в тому, про що почав зеленолузький голова.— Хліб, якого чекають від нас,— уточнив він, цілком задоволений цією фразою, проти якої, він знав, важко буде щось заперечити.— Гарні ми будемо зі своїми пошуками сенсу життя, коли від нас вимагається одне — хліб! — І він тепер уже посміхнувся, дивлячись на Парфена і запрошуючи посміхнутись і його з того, що так просто і зрозуміло пояснювалося.

— Може б, учора я ще погодився,— відповів Парфен, відхиляючи своїм похмурим виглядом запрошення Лукіна.— Але сьогодні, вибач, сьогодні не можу і не буду. Хліб, звичайно, всьому голова, так завжди казали. Але ж це праця, кров і піт наші. А праця — це життя, а життя — його хіба що тільки в казармах доцільно підкоряти одній волі. Людина, яка має справу з землею, не повинна бути скута, і ми маємо думати та й думати про це. Земля перестане родити — можна відновити, а людська душа? Її добривом не підгодуєш. Та чи вперше говоримо про це? — махнув рукою Парфен.— Ось, читав? — І він, потягнувшись, узяв зі столу невелику, в м'якій палітурці книжку й подав Лукіну.

Це були нотатки відомого в області голови колгоспу, випущені окремою книжкою.

— Так, бачив,— сказав Лукін, який не читав цієї книжки, а тільки гортав (за тим укоріненим автоматизмом: «А що в ній може бути, окрім прописних істин?»).

— Він теж говорить про хліб,— уточнив Парфен.

— Хліб, хліб, хліб,— кілька разів повторив Лукін і, підвівшись, знову заходив по кімнаті за спиною в Парфена.

— І м'ясо, і молоко, і картопля,— перелічив Парфен.

— Так, і м'ясо, і молоко, і картопля, а ти як хотів? — зупинившись за спиною зеленолузького голови, сказав він роздратовано. Йому не подобалося, що його не розуміли.

Хвилину почекавши, чи не скаже зеленолузький голова ще чогось, і заспокоївшись за цей викроєний для себе час, Лукін знову і вже тоном, який не допускав заперечень, заговорив про те, що партійній людині, тим паче керівникові господарства, не личить прикриватися загальними міркуваннями, якщо ці міркування про суть життя.

— Суть життя у нас одна, ми будемо соціалістичне суспільство, от і вся суть,— уточнив він, щиро вважаючи, що немає нічого конкретнішого за це.— Давай-но зважимо наші можливості й виробимо спільну точку зору. Московське начальство, адже воно питає, що ми думаємо і чи готові повторити експеримент.

— Ти вечеряв? — запитав Парфен, мовчки вислухавши Лукіна.— Ходімо до мене, там, за столом, і обговоримо.

— Що ж, ходімо,— погодився Лукін.

Парфенова хата була недалеко від правління, і вони, вийшовши на середину вулиці, де був асфальт, попрямували до неї розміреним кроком. Лукін, збуджений власним наступальним монологом, якого щойно вів, знову почав було розвивати думки про хліб, тобто про те конкретне, як уточнив він, що було потребою дня, а не пошуками та мрією про майбутнє, але чи то від того, що Парфен не відповідав і навіть не повертав голови в його бік і замість звичної кабінетної обстановки зі столами, шафою, стільцями та електричним освітленням була тільки нічна сільська вулиця з наче врослими обабіч неї (як це звичайно здається в темряві) хатами та ліхтарями на стовпах, між якими така відстань, що від однієї жовтої освітленої плями до іншої треба переходити через глухий темний простір,— чи то від цієї зміни обстановки, котра вплинула на зміну настрою, чи просто від того, що в оточенні природної краси будь-яка повчальність здається фальшивою, думки його урвалися, голос затих, і він, так само як і Парфен, решту шляху йшов мовчки, дослухаючись до сільської тиші й почуттів, які збурювалися в душі.

XII

За вечерею вони говорили про експеримент, і Парфен уже не заперечував Лукіну. Він ладен був підібрати людей, аби повторити справу, тому що — варта, як підтвердив він, сумніваючись лише в тому, чи саме це цікавить Москву.

— Ось про що треба подумати,— мовив він, коли вони після вечері вийшли на ганок подихати свіжим нічним повітрям.

— Думав,— відповів Лукін.— Головне, ні телеграми, ні листа. Дзвінок із обкому, потім із Москви.

— А питання як ставилося?

— Питання ставилося так: все! Все, що пов'язано з експериментом.

— Там, де все, там або нічого, або шукай підгрунття.

— Може, так, а може, й не так. Не можна жити з недовірою. Одне робимо, отже,— закасуватимемо рукави.

— Де дінемося, закасаємо. Тільки мені вже, мабуть, востаннє.

— Востаннє чи не востаннє, а ніхто до нас не приїде влаштувати наше життя. Люди завжди мають те, чого вони варті, хтось мудро сказав. А хочеш більшого, закасуй рукави, просто і ясно.

— Колись іще казали: який пан, такий і жупан,— підтвердив Парфен.— А виходить, мудрість ця наче й не про нас.

У супроводі партійного секретаря колгоспу та голови Лукін вранці ще раз оглянув господарство, поговорив з бригадирами та активістами і, зателефонувавши до Мценська Зіні та сказавши, щоб чекала на обід, у якнайкращому гуморі виїхав із Зеленолузького. Він наче скинув із себе те, що його сковувало, і дістав свободу дій. «Можемо, все можемо, коли захочемо,— думав він про Парфена (всупереч своєму вчорашньому враженню та думкам про нього).— Хитрий, уміє викрутитися, але — корінний, корінний». Він згадав, що Парфен Калинкін був висуванець і улюбленець Сухогрудова; і тут-таки, за тою ланцюговою реакцією, за якою завжди випливає з минулого те, що потрібне, згадав і про самого Сухогрудова, і про суперечки з ним. «Лежить тепер на околиці своєї рідної Поляновки... А я так і не вибрався подивитися, що там рідня спорудила. Якийсь грандіозний пам'ятник, як мені розповідали»,— одразу ж, за згадкою про Сухогрудова, спало на думку Лукіну. Він іще тоді хотів з'їздити подивитись, але щось перешкодило; потім не було часу, потім просто забував, навіть коли проїздив через Поляновку.

«Може, заїхати? — подумав.— Час є».

Поглянув на годинника і сказав шоферові, аби повертав на Поляновку.

— Гак великий, Іване Панасовичу,— спробував було заперечити шофер.

— А ми дозволимо собі цей гак, чи не так? — І, проказавши це, Лукін знову поринув у роздуми.

Кладовище, на якому був похований старий Сухогрудов, розмістилося, як і всі кладовища, на пагорбі за селом, якщо їхати із Мценська. Але Лукін під'їздив з протилежного боку і потрапляв на кладовище раніше, ніж у нинішню, з кількох дворів, безперспективну, помираючу Поляновку. Попросивши водія під'їхати ближче до напівзотлілих воріт, вийшов з машини і, весело примружившись на сонце, що променилося з чистого червненого неба, на зелень хлібів, які раптово відкрилися з узвишся (збіж-

жа підступало до самого кладовища і наче стискало його), і на соковите буяння трав навколо могильних пагорбків та на них, рушив легкою веселою ходою до центру, де спочивали останки колишнього тастя і опонента з поглядів на розвиток села. Коли Лукін через рік після похорону приїздив сюди, на могилі старого Сухогрудова стояв тільки саморобний обеліск із зіркою, зварений із кутового заліза. Пам'ятаючи це (хоч він приїхав тепер побачити інше), Лукін мимоволі шукав очима обеліск; але його не було, а те, що здіймалося на місці обеліска, змусило Лукіна на мить зупинитися. У центрі ажурної металевої оградки, ніби шойно пофарбованої, він побачив масивний гранітний надгробок, у ногах якого височіла мармурова плита з надписом і барельєфом покійного. Мармур світився рожевими прожилками і здався живим, і Лукін одразу ж відчув це. Він зайшов у відкриті дверцята оградки й знову зупинився, вражений уже не мармуровою плитою з барельєфом, а букетом червоних та жовтих троянд, покладених кимось на могилу. «Ким?» — квапливо запитав себе Лукін. Він, який шойно говорив з Парфеном про експеримент, тобто про можливість оновлення сільського життя; який шойно почувався переможцем у давній і заочній тепер суперечці з Сухогрудовим, відчув, що те минуле було живе й нагадувало про себе. Він відчув (як, мабуть, відчуває кінь, якого зупиняють на скаку), наче його вхопили за руку і хочуть притримати, і Лукін насторожено озирнувся довкола. На лобі й шиї його виступив піт, він витер його і нахилився до квітів. На пелюстках троянд іще, здавалося, була роса, і на граніті, розплившись, темніла вогка пляма.

Лукін обійшов надгробок і знову зупинився біля квітів. «Мабуть, родичі,— подумав він, заспокоюючи себе.— Ксенія чи Степанида, адже вони живі». Машинально поправивши в букеті квіти і постоявши ще хвилинку, він одяг капелюха й хотів було йти, коли на стежці перед собою побачив двох людей, які наближалися до нього — чоловіка та жінку. Це були Дементій і Галина, вони напередодні приїхали з Москви, аби відвідати батькову могилу. Вони вже побували тут, залишили квіти і ходили в село до забитої хати і, повертаючись у Курчавино, вирішили знову пройти через кладовище, тобто тією самою дорогою, якою йшли сюди.

Дементій, нітрохи не змінившись відтоді, як Лукін бачив його востаннє на похороні Арсена, вигукнувши: «Кого я бачу!» — рушив до Лукіна. Він був веселий і, було видно, радий зустрічі. Але Лукін, лише мигцем глянувши на нього і машинально подавши руку, через його плече дивився на Галину, яка не підходила ближче і теж дивилась на нього. Її обличчя було злегка затінене

від сонця, яке світило за спиною, і було моложавим, волосся, пряме і гладське, спало на плечі і якимось по-особливому, як це здалося Лукіну, золотилося в теплому і яскравому промінні. Він звернув увагу на її строгу сукню, на її, як і раніше, струнку, майже дівочу постать, на всю неї, колись близьку, доступну, і спогад тієї колишньої доступності, спогад кохання, який ще не погас у ньому, і вини перед нею, яку нічим було спокутувати, змусили Лукіна почервоніти. Він чекав, що вона підійде; він хотів цього і навіть упіймав, як йому здавалося потім, рух, коли вона вирішила підійти до нього; але щось немовби раптом стримало її від цього пориву, вона відвернулася і швидко пішла геть.

XIII

У готелі «Россия», в застеленому безворсовим синтетичним килимом номері, Дементій Сухогрудов, прокинувшись наступного дня після повернення з Курчавина, стояв біля вікна й дивився на Кремль з мостом, площею, викладеною брущаткою, на собор Василя Блаженного, плетені цибулини якого ще не висохли від нічної вологи й весело поблискували в сонячному промінні нового ранку. Внизу, під Кремлівською стіною, ще лежала тінь, але весь її зубчастий гребінь і вежа зі шпилем, котрий здіймався в небо, були осяяні сонцем і сріблилися, пробуджуючи в душі Дементія звичні відчуття давнини та величі, з якими завжди пов'язані в душі росіянина слова «Москва» та «Кремль». По той бік Кремлівської стіни видно було зелень дерев, білокам'яну стіну дзвіниці, бані церков, соборів і піднесене над ними півколо Великого Кремлівського палацу. Все це теж було освітлене сонцем, мінилося й сяяло, і тим часом як Дементій дивився на панораму столичного ранку, що відкрилась перед ним, на думку йому спало найпростіше: «Отут уся наша історія, характер народу, його душа». Він ще не знав, що цього ранку його прийме в Кремлі Голова Ради Міністрів Косигін; але ніби передчуваючи цю зустріч, ще і ще раз, поки одягався, підходив до вікна, щоб подивитися на Кремлівську стіну і брущату площу перед нею. Коли вийшов з готелю, він уже був заклопотаний справами, які того дня належало вирішити.

Починалось нове і ще відповідальніше будівництво, керівником якого його вже було затверджено, і він поїхав у міністерство ознайомитися з проектом майбутньої нової газової магістралі і обговорити з міністром важливі питання, які стосувалися цього будівництва. Та щойно Дементій з'явився в приймальні мініст-

ра, як йому повідомили, що міністр у Кремлі, в Косигіна, і що там чекають на нього.

— Машина вже підійшла по вас, у сорочці народилися,— весело мовив йому помічник міністра, який передав повідомлення.— Вчора тільки затвердили, а сьогодні вже туди. Використуйте випадок, зосередьтеся, вдруге такого може й не бути. Та йдіть же, йдіть.

— Треба хоч щось узяти.

— Усе там, і проєкт, і плани. Ідіть, ідіть, там чекають. Бажаю успіху.— Він підвівся і провів Дементія до дверей.

Після розгубленості в приймальні міністра в машині Дементій знову відчув себе зібраним, здатним мислити, і його думки зосередились на двох головних напрямках — державному (про важливість будівництва і питання, які можуть поставити в Кремлі) і особистому (як може змінитися його доля після цієї зустрічі).

Те, що він їхав у міністерській «Чайці», породжувало почуття власної значущості; і хоч як він намагався відмахнутися від цього почуття, воно знову з'являлось і супроводжувало Дементія. Його життя поза службовими справами, те реальне життя з усіма домашніми та сімейними клопотами, про яке він завжди думав як про щось другорядне, тепер здавалося ще більш віддаленим і дрібним. «Там — гра, тут — справжнє», — не стільки говорив, скільки відчував він. Розмова з Дружниковим, що саме згадалася, викликала в душі тільки посмішку. «Біографію роблю, ось чим він докоряв мені. То й ти роби, роби, а не скній у теплом кабінеті». З такою самою внутрішньою посмішкою подумав він і про Віталіну, з якою, як і перше, то мирився, то сварився все через одне й те саме — люблю, не люблю, люблю, не люблю. «Та чи в цьому суть?» — вигукував він зараз.

Тим часом машина, яка мчала набережною, круто повернувши біля Кам'яного мосту, поїхала нагору, і погляду Дементія відкрилася невелика площа з вулицями, що віялом розходилися від неї. Однак не встиг він як слід роздивитися площу, як машина, різко взявши праворуч, вже вїздила в арку Боровицьких воріт. За аркою одразу ж відкрилися вікна Великого Кремлівського палацу, і Дементій побачив ялинки і чистий просвіт неба, який вразив його особливою прозорістю та глибиною.

«Чи міг я уявити, що колись буду прийнятий у Кремлі і на такому рівні?» — подумав він, тільки-но побачив просвіт неба, що так вразив його, ялини і вікна Великого Кремлівського палацу, повз які зараз проїздив; і тамоване відчуття власної значущості, знову наринувши, змусило почервоніти. «Заспокойся, заспокойся», — начебто хтось казав йому, тим часом як ма-

шина вирулювала на пронизану вітром кремлівську площу. Із загостреною ясністю він згадав, як батько докоряв йому за те, що він пішов не на партійну роботу; тоді Дементій відмовчався, слухаючи батька; але тепер, наче на продовження тих колишніх розмов, подумав, що якби батько був живий і міг бачити, як він в урядовій машині в'їжджає в Кремль і потім бачити, як заходить до кабінету Голови Ради Міністрів, то, певно, по-іншому сказав би тепер; і Дементій мимоволі озирнувся, коли, вийшовши з машини, зупинився перед під'їздом.

Перш ніж Дементій опинився в кабінеті Косигіна, його довго, як це здалося йому, вели коридорами та сходами, і, незважаючи на загострену ясність, з якою, як він думав, бачив і сприймав усе, запам'ятав тільки, що йшов повз якісь високі зачинені двері, і запам'ятав шурхіт своїх кроків по червоному ворсу килимових доріжок. За дверима, в кабінетах, було тихо; тихо було і в коридорах, і ця тиша лише підсилювала враження чогось значного, що тут робилося. Усе тут було наче наповнене атмосферою тієї вищої державної влади, якій підкорені життя мільйонів людей поза цими стінами, і Дементій, мовби втягуючись у щось щільне, входив у цю атмосферу значущості й тиші, котра оглушала його. Обличчя його було напружене; він, здавалося, дивився на все, що проминав, а бачив тільки спину, комірець сорочки та сиве волосся чоловіка, який вів його до кабінету Косигіна.

— Прощу сюди,— сказав той сивий чоловік, відчинивши двері і пропонуючи Дементію зайти в них.

Дементій зайшов і нерішуче зупинився. Це була приймальня Косигіна. У глибині її, біля вікна зі світлими шторами, які шовково обрамовували кабінет, сидів за письмовим столом помічник Косигіна Анатолій Георгійович Карпов. Невисокий, міцний іще чоловік з тим круглим російським обличчям, з першого погляду на яке одразу відчувається добре ставлення, підвівся і, зробивши кілька кроків назустріч Дементієві, запитав:

— Товариш Сухогрудов?

— Так,— відповів Дементій.

— Вам доведеться трохи зачекати,— сказав Карпов, дивлячись розумними, спокійно-добрими очима.— Пройдіть поки що сюди.— Він провів Дементія до кімнати для чекання і, залишивши самого, повернувся до свого столу.

«Та тут усе просто»,— подумав Дементій, глянувши від вікна, до якого підійшов, на столик з попільницею, крісла та стільці, розставлені вздовж стін. Простота обстановки мала б заспокоїти його, але Дементій відчував, що він не лише не може заспокоїтись, а навпаки, що ближчала хвилина зустрічі, то дужче

він хвилюється і то напруженішим і блідішим стає його обличчя. Він подивився через вікно на площу, на білі стіни дзвіниці і на сонце, яке, піднімаючись до zenіту, наче зависало над золотими цибулинами церков. День був ясний, був той рідкісний (на початку літа) день у Москві, коли було сонячно, але не було задушливо, і від кремлівського саду, від газонів, квітів і від річки, що металічно виднілася за зубчатою стіною Кремля, сильно, як від луки та лісу, віяло прохолодою. Та для Дементія все це було тільки красиво і не зачіпало його; він усвідомлював лише, що стоїть довго і що відчуття гостроти зустрічі вже починає притуплюватися в ньому.

Але коли вже начебто почав заспокоюватися, почув позад себе, за спиною, голос Карпова, який запрошував зайти до Олексія Миколайовича Косигіна.

— Так-так, іду,— одразу ж відгукнувся Дементій і наче не своїми, раптом зацікавленими ногами рушив, куди йому показували.

XIV

Косигін з міністром сиділи в глибині кабінету за довгим столом для засідань. Косигін підвівся, як тільки прочинилися двері, і стоячи чекав, поки Дементій підійде.

Оскільки справа, в якій було запрошено Дементія, була для Косигіна частиною його великих державних турбот і була пов'язана з якомога швидшою подачею тюменського газу в європейську зону країни і з можливістю подачі його на експорт у Західну Європу (така можливість тоді ще тільки починала обговорюватися), він дивився на Дементія з тим оцінюючим інтересом, ніби ще на початку розмови хотів визначити, якою мірою цей спеціаліст може виявитися корисним у вирішенні складних економічних проблем країни. Косигін немовби добрав собі партнера для подолання труднощів, і через те його погляд здавався пронизливим і відрізнявся від відомого всім портретного погляду, в якому було більше теплоти й сердечності, що приваблювало до нього людей. Але із загального виразу задумливості, з виразу начебто втоми від тих зусиль, які Косигін повсякчас докладав на своєму високому посту в державі,— з цього загального виразу портретна схожість Олексія Миколайовича була така велика, що просто вразила Дементія. Він побачив обличчя, яке досі бачив тільки в телевізійних репортажах; але тепер воно було так близько, що можна було роздивитися всі характерні риси, за якими ховалися і жорсткість,

і доброта, і весь характер цієї людини, котра стояла на недосяжній для Дементія і багатьох тисяч людей висоті.

В кабінеті все було так само просто і так само світло, як у приймальні та в кімнаті для чекання. Такого самого світлого тону штори шовковисто обрамовували великі вікна, за якими видно було ту саму кремлівську площу та білокам'яну дзвіницю з золотою банею і розпеченим полудневим сонцем над нею. Яскраві сонячні відблиски лежали на підвіконнях, і світло від них, відбиваючись на стелі, розсіювалося по кабінету й надавало всьому — столу, стільцям, телефонам — того веселого настрою життя, який був, очевидно, в характері самого господаря цього кабінету і в характері справ, які звершувалися тут. Дементій помітив, що на столі перед Косигінім не було ніяких паперів, і ця обставина (і те, що перед міністром їх теж не було, як не було їх і в Дементія) збентежила його. Він відчув себе мовби незахищеним і озирнувся на міністра, який весело, з підбадьорливою усмішкою дивився на нього.

— Сідайте,— запропонував Олексій Миколайович, привітавшись і потиснувши Дементієві руку і давши йому привітатися з міністром.— Ви, як мені сказали,— з цими словами він обернувся до міністра,— давно працюєте в Тюмені і знаєте цей край. У зв'язку з цим я хотів би почути вашу думку з основних, найважливіших для нас зараз питань.— Він іще пильніше, аніж до цього, вдивлявся в бородате, обвітрене, по-сибірському зазмагле і напружено-бліде зараз Дементієве обличчя.

Але перш ніж Дементій відповів на ці запитання, Олексій Миколайович неквапливо і небагатослівно, як умів це робити, розповів про потребу країни в промисловому газі, тобто про те, скільки і яких підприємств, котрі мають стати до ладу вже в цій п'ятирічці, задіяно на тюменський газ.

— А міста, а села,— сказав він.— Ми прийняли ряд серйозних постанов, зокрема, ви, звичайно, знаєте, постанову про розвиток Нечорноземної зони Росії. Не підкріпити матеріально таку постанову — однаково, що провалити її. Як бачите, і селу потрібен газ,— сказав він.

Дементій слухав і дивився на Косигіна. Він не помітив, коли перестав хвилюватись і коли після гнітючого відчуття значущості й тиші (як було в коридорах, коли він ішов) відчув, що Олексій Миколайович був такою самою звичайною людиною, як і Жаворонков та інші, котрі стояли вище від Дементія по роботі, до яких він без будь-якого страху перед їхнім службовим становищем заходив і розмовляв з ними. І через те, що хвилювання відпустило Дементія, він, намагаючись запам'ятати кожне сказане Олексієм Миколайовичем слово, дивився на його

обличчя, як дивився б на будь-яке інше людське обличчя з усіма його відтінками заклопотаності та бажанням переконати співрозмовника. Дементій бачив перед собою обличчя зі слідами нелегкої долі і життя, в якому було щось селянське, що завжди в свідомості людей пов'язується із землею та хлібом; це обличчя, яке здавалося Дементієві водночас суворим, наштовхувало його на думку, що міра вимогливості у цієї людини має бути не така, як у інших, і що цю міру, очевидно, він насамперед прикладає до себе, до тієї своєї державної діяльності, яку доводиться йому вести. «Ось чого нам бракує в нашій роботі: цієї мірки до себе, цієї вимогливості».

Сухогрудов не знав усієї біографії Косигіна, але зараз згадав, що Косигін у п'ятнадцять років вступив добровольцем у Червону Армію, і жваво уявив весь життєвий шлях Олексія Миколайовича від тих далеких років його армійської юності до теперішнього становища, яке посідав у державі, і цей життєвий шлях здавався Дементію вражаючим за своїм висхідним рухом. Те, про що люди звичайно забувають у повсякденних клопотах (що керівники країни або самі колись були робітниками, або вийшли з робітничих родин) і над чим Дементій теж не замислювався, працюючи в Тюмені,— тепер, коли сидів перед Косигіним і дивився на нього, близько бачачи його обличчя, очі, руки, все те, що робило Олексія Миколайовича звичайною в сприйнятті Дементія людиною, життєвий шлях Косигіна не міг не збуджувати певних хвилюючих думок. І на цьому життєвому шляху два моменти приваблювали Дементія: особисті якості Косигіна, які дозволили йому так високо піднятися, і конституційна (для всіх) можливість такого шляху. Дементієві здавалося, що в головному — в діловій цілеспрямованості — він був схожий на Косигіна.

Пізніше він завжди соромився того, про що думав у кабінеті Косигіна; але зараз, сидячи перед ним, він точнісінько так, як нещодавно, їдучи в урядовій машині, не міг позбутися відчуття власної значущості, не міг змусити себе не думати, як просто й здійснено може бути все в житті, якщо, не шкодуючи себе і з розумом віддаватися спільній меті. «Ось у чому справа», — подумки промовляв Дементій, тим часом як його обличчя відбивало весь цей плин думок. Косигін, спостерігаючи за ним, по своєму сприймав схвильований стан Дементія.

— Чи можна, виходячи з цих міркувань, — сказав Олексій Миколайович, зупиняючи спокійний погляд на помітно спітнілому обличчі Дементія, — вести ваше будівництво прискореними темпами і що для цього необхідно — додати людей, техніки?

Дементій, який щойно наче знав, що відповіді Косигіну, відчув (через хвилювання, яке відволікало), що в голові не було попередньої чіткості. Намагаючись відштовхнутися від чого-то конкретного, що дозволило б відповісти, він кілька разів подумки повторив сказані Косигіним слова про людей і техніку.

— Прискорити можна, Олексію Миколайовичу,— розважливо мовив він, озирнувшись на міністра, який тільки слухав і поки що не втручався в розмову.— Але боюся, що не від кількості техніки та людей залежатиме справа.

— А від чого?

— Від погоди, як у сільському господарстві. Порівняння, може, не зовсім вдале,— додав він,— але нам потрібна не просто техніка, а така, яка б могла працювати і в найлютіші морози. Теперішня техніка не витримує цих морозів. Люди витримують, техніка ні.— І, відчувши, що говорить саме те, що треба сказати Косигіну (і ще від того, що до речі виявився вислів Жаворонкова: «Люди витримують, техніка ні»), Дементій усміхнувся своєю приємною усмішкою, яку відразу помітив на його обличчі Косигін.

— Люди, кажете, витримують?

— Так, Олексію Миколайовичу.

— А техніка?

— Ні.

— Що ж, доведеться дати вам таку техніку, яка відповідала б людям,— відповів Косигін, охоче приймаючи веселий тон розмови. І сказав, що з цією проблемою він знайомий (він не раз бував у Західному Сибіру), що Рада Міністрів розглядала її і що промисловості вже дано відповідне завдання.

— Як скоро така техніка почне надходити? — запитав міністр, який розумів, що на нього лягала ще більша, ніж на Сухогрудова, відповідальність за якомога швидше завершення будівництва.

— Зразки уже проходять випробування, як мені сказали, але, товариші, подумайте про свої резерви. Треба мобілізувати всі зусилля. Всі,— повторив Косигін.

Після цього, одержавши запевнення від міністра і від Дементія, що графік спорудження газопроводу буде переглянуто з урахуванням дедалі зростаючих потреб, Олексій Миколайович поставив своє друге запитання, на яке, він розумів, Дементієві не просто буде відповісти.

— Подумайте,— сказав Олексій Миколайович.— Ідеться про експортне транспортування газу, тобто про надмогутній і наддовгий газопровід. Перш ніж запропонувати Європі наш газ,

ми повинні все точно вирахувати і вивірити. Треба прикинути приблизний маршрут і його труднощі.— І він назвав цифру, скільки приблизно має подаватися на добу газу таким газо-проводом.

— Над цим треба подумати,— мовив Дементій.

— Звичайно, подумайте, вивчіть і з'ясуйте.— Сказавши це, Косигін підвівся, даючи зрозуміти, що час зустрічі закінчився.

Дементій теж підвівся, незграбно відсуваючи від себе стільця, і те напруження перших хвилин, коли він заходив і вітався з Косигіним, знову охопило його. Він уже не помічав ні простоти обстановки, яка вразила його, ні сонячного світла, що весело розсіювалося по кабінету, а бачив перед собою тільки обличчя Косигіна, його спокійні, строгі очі, з виразу яких намагався зрозуміти, як минула зустріч.

— І врахуйте,— тим часом вів далі Косигін,— на роздуми у нас дуже мало часу. Сподіваюся, ви розумієте це? Бажаю успіху.— І він двічі, мовби для переконливості, потиснув Дементієві руку.— А ви,— попросив міністра, назвавши його на ім'я та по батькові,— на хвилинку затримайтесь. У мене до вас іще одне питання.

XV

Незважаючи на уважність, з якою Дементій слухав Косигіна, і на ясність, з якою сприймав усе,— коли виходив з кабінету, всі його душевні зусилля були зосереджені на єдиному важливому в цю хвилину для нього питанні, що його, як кожна людина, котра побувала у високого начальства, Дементій не міг не поставити собі; це було природне бажання дізнатися, що Косигін подумав про нього. «Чи все я сказав, чи так сказав?» — запитував себе Дементій, тим часом як прощався з помічником Олексія Миколайовича, який здалеку, з-за столу, кивком відповідав йому. «Він двічі потиснув мені руку, це знак»,— думав Дементій, ідучи коридорами та сходами до виходу, куди вів його вже знайомий мовчазний сивий чоловік.

Із загального враження, яке залишилося від зустрічі, Дементій робив висновок, що все пройшло добре. Але оскільки загальне враження повинно підкріплюватися чимось певним, що було б безсумнівно і переконливо, і оскільки нічого переконливішого від подвійного рукостискання Дементій не міг виділити з усіх щойно пережитих хвилин, він знову й знову думками повертався до цього рукостискання, в значенні якого вже не сумнівався, і коли вийшов із під'їзду на площу, на сонце і поба-

чив бані церков та машину, подану йому (машина була — все та сама міністерська «Чайка»), в душі раптом мовби залунала музика, яка одразу ж злилася із спогадами про батька, Віталіну, дітей та думками про майбутню роботу.

— До готелю,— стримано сказав він водієві, наче боячись розхлюпати цю музику торжества життя, яка переповнювала його.

Стан душевного піднесення довго потім не полишав Дементія.

Піднявшись у номер, і не знайшовши чим зайнятися, і відчувши цілковиту нездатність тепер до будь-якої роботи, він знову вийшов на вулицю.

Біля скляного входу до готелю було багатолюдно, розмовляли різними мовами. Дементій дослухався до незвичної для нього говірки, розглядав ще більш незвичне біле вбрання індусів, які з валізами чекали на когось; потім, намагаючись відійти від готельної метушні, він піднявся до білих церковок Заряддя (частково уже відреставрованих, частково ще в риштованні), які, мов підлісок біля могутнього дуба, освіжали своєю наче раптово пробудженою давниною величезну споруду готелю. Він ще озирнувся на Кремль і на будівлі, які виднілися за Кремлівською стіною, але, оскільки не переставав думати про свою зустріч із Косигіним, усе, що оточувало його тепер, коли він ішов, аби тільки йти кудись, де, як йому здавалося, не повинно було бути ні метушні, ні гамору,— все, що його оточувало, сприймав як органічну частку думок та хвилювань, якими був заповнений.

Люди, обтяжені щоденними клопатами, ніколи не запитують себе, за що вони люблять життя. Життя для них — усе те, що вони роблять і що приносить їм радощі чи прикрощі. Ніколи не запитував про це себе Дементій. Але він знав, за що любить життя, і якби все ж таки вирішив запитати себе, то відповів би, що любить за те, що в ньому є необмежені можливості праці та успіху. Його призначення і розмова з Косигіним та міністром у Кремлі — все це викликало зараз відчуття того успіху, за яким тільки він один, здавалося, міг розуміти, яка стояла праця. Це роки його життя в Тюмені, відтоді як він одного похмурого літнього дня з дипломом інженера у валізі та з бажанням швидше взятися до роботи, котру доручать йому, ступив на сибірську землю. Як у багатьох тисяч тих, хто ніколи раніше не бував у Сибіру, про тайгу він мав лише романтичне уявлення, що все тут величне і неходжене. Але першої ж осені він розчаровано побачив, що тайга не скрізь була однаково велична і що неходжена вона зовсім не тому, що на сотні верст

дорогу перегороджували могутні кедрі, ялини та модрина; на ті сотні верст від берегів Іртишу та Обі розкинулися драговини, порослі дрібноліссям, і вигляд цих боліт і наче розрідженої на драглистій землі тайги (і комариною хмарою над ялиником) гнітюче подіяв тоді на Дементія; він довго не міг прийняти цієї тайги і з почуттям людини, яка обманулась, довго не міг повірити, аби щось значне, як у бакинській коморі, зберігалось під цією гнилою, драглистою і наскрізь промерзлою землею.

Але час сумнівів та вагань давно лишився позаду, і тайга існувала для Дементія вже не в порівнянні з колишніми романтичними уявленнями про неї (і не в порівнянні з мценськими та орловськими мішаними лісами, пам'ять про які, як пам'ять про дитинство, жила в ньому); дрібнолісся, драговини — в них він вбачав свою велич, під ними лежали запаси нафти та газу, які треба було добути і крізь увесь безмовний простір тайги і тундри подати для промисловості. Дементій давно вже відчував, що перебуває у центрі головних подій; але тільки зараз, після розмови з Косигінім, цілком усвідомив це; і намагався тепер подумки охопити весь величезний обсяг майбутньої роботи.

Він дійшов до Замоскворіччя, але й тут йому здалося гамірно, він звернув на якусь незнайому вулицю. На ній теж було багатолюдно, і він повернув на наступну. Потім іще декілька разів повертав, уже не уявляючи, куди він зайшов, і тим часом як думав, що віддаляється від метушні та гамору, на кожній новій вулиці його зустрічало одне й те саме: потік машин, людей, які обганяли і йшли назустріч одне одному. І що далі він відходив від центру і що ближче, не знаючи про те, підходив до Садового кільця, то щільнішим ставав потік і то дужче обдавало Дементія теплом та гаром. Від тиші кремлівських кабінетів, де він щойно був, тепер він втягувався у гущу міського життя, відчувачи себе ніби з'єднувальною ланкою між тією сферою і цим життям, і усміхався до себе тихою і безглуздою усмішкою торжества. У ньому знову піднімалось почуття власної значущості, але він уже не намагався притлумити його; після всього, що з ним відбулося, це почуття було природним і необхідним йому для відчуття повноти життя.

Будь-яка окремо взята людська доля, хоч би яка вона була насичена й цікава, не може відбити загальної картини життя. Життя — це рух, у ньому відбувається повсякчасне оновлення: одне народжується, набирає сили, інше старіє і помирає,— і сучасникам не завжди вдається повністю осмислити те, що здійснюється ними і біля них. Я показав лише той відтинок життя, в якому жив, і так, як усе бачилось мені; що відбуватиметься далі, побачать, напевно, вже інші очі, осмислить інший розум, напишуть інші руки.

1973—1983

З М І С Т

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

Роман

Книга третя

Частина перша

5

Частина друга

163

Книга четверта

Частина перша

314

Частина друга

470

Частина третя

567

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Серия «Единение»

АНАНЬЕВ
АНАТОЛИЙ АНДРЕЕВИЧ

ГОДЫ
БЕЗ
ВОЙНЫ

Роман
в четырех книгах
Книги третья, четвертая

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1987

(На украинском языке)

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Серія «Єднання»

**АНАНЬЄВ
АНАТОЛІЙ АНДРІЙОВИЧ**

РОКИ БЕЗ ВІЙНИ

Роман в чотирьох книгах

Книги третя, четверта

Переклали з російської

В. В. Хопта та О. М. Макаренко

Редактор *Т. Г. Соломаха*

Художник *В. Є. Савадов*

Художній редактор *І. М. Гаврилюк*

Технічні редактори *Т. А. Табаченко,*

І. М. Драгончук

Коректор *Н. І. Прохоренко*

Інформ. бланк № 4135

Здано до складання 23.03.87. Підписано до друку 11.08.87. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 32,34. Умовн. фарбовідб. 32,55. Обл.-вид. арк. 40,504. Тираж 100 000 пр. Зам. 7-138.
Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Ананьев А. А.

А64 Роки без війни: Роман у 4 кн.— К. : Дніпро, 1987.—
(Єднання).

Кн. 3, 4 / Пер. з рос. В. Хопта та О. Макаренко.—
613 с.: іл.— (В опр.): 2 крб. 90 к. 100000 пр.

Книги третя і четверта багатопланогого роману є прямим продовженням двох перших. Їхній зміст визначають дві основні сюжетні лінії— життєва позиція молодого секретаря райкому партії Івана Лукіна і Дементія Сухогрудова, молодого спеціаліста, щойно призначеного начальником будівництва північної вітки газопроводу. Автор також знайомить з подальшими долями Галини, Арсена, Наталі, Коростельова, Дорогомиліна та ін. героїв.

А 4702010200—141 141.87.
М205(04)—87

84P7—44

АХИЯТООМИН
АХИЯТИБЕВ

2 sp. 10 v.